

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

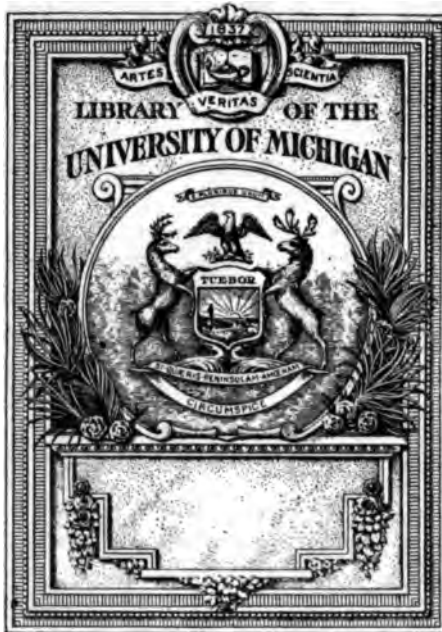
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

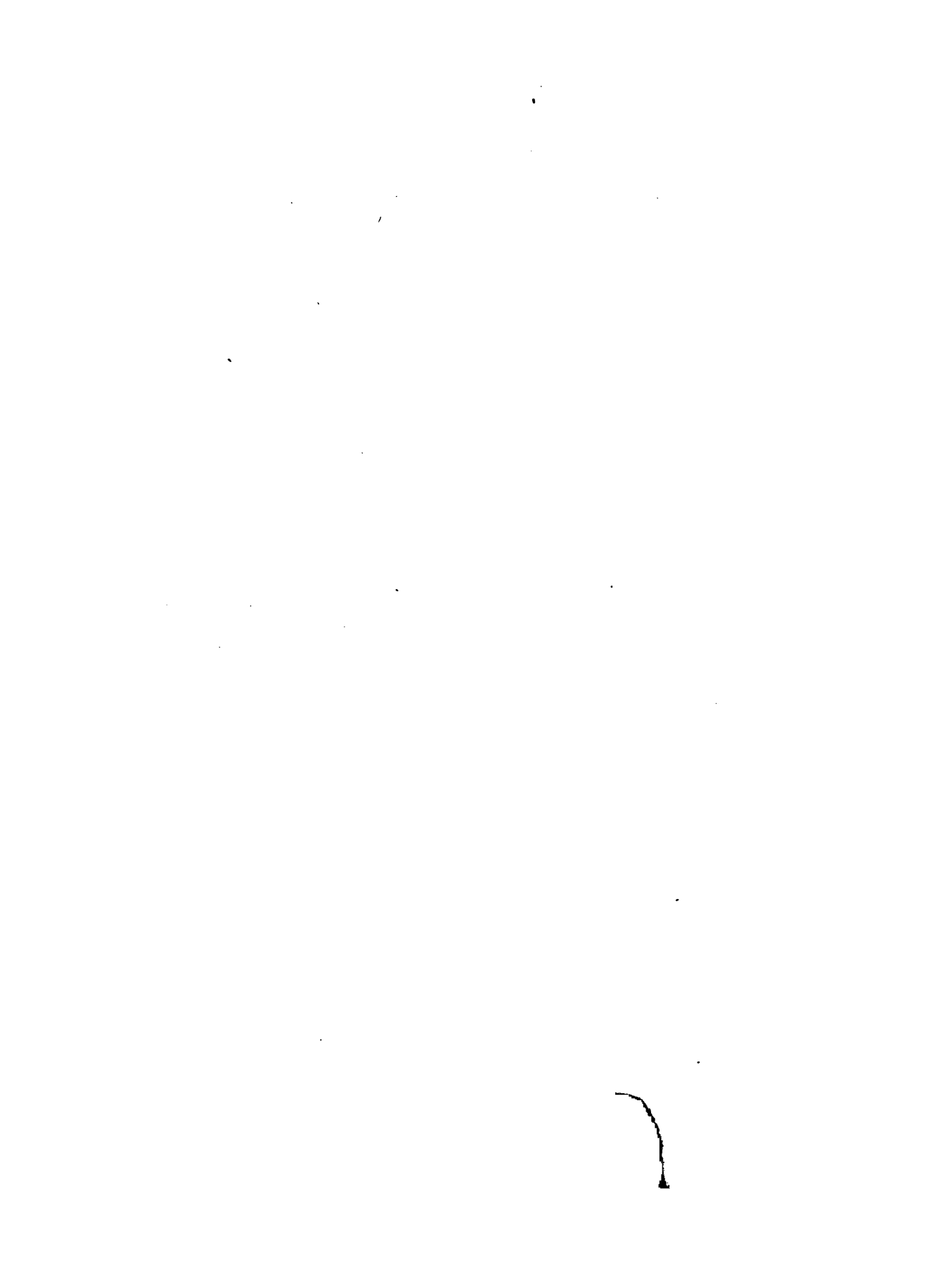
Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

B 1,029,613

DS
611
.B59

BIJDAGEN

TOF DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE.

BIJDRAGEN
==

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIË.

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH INDIË

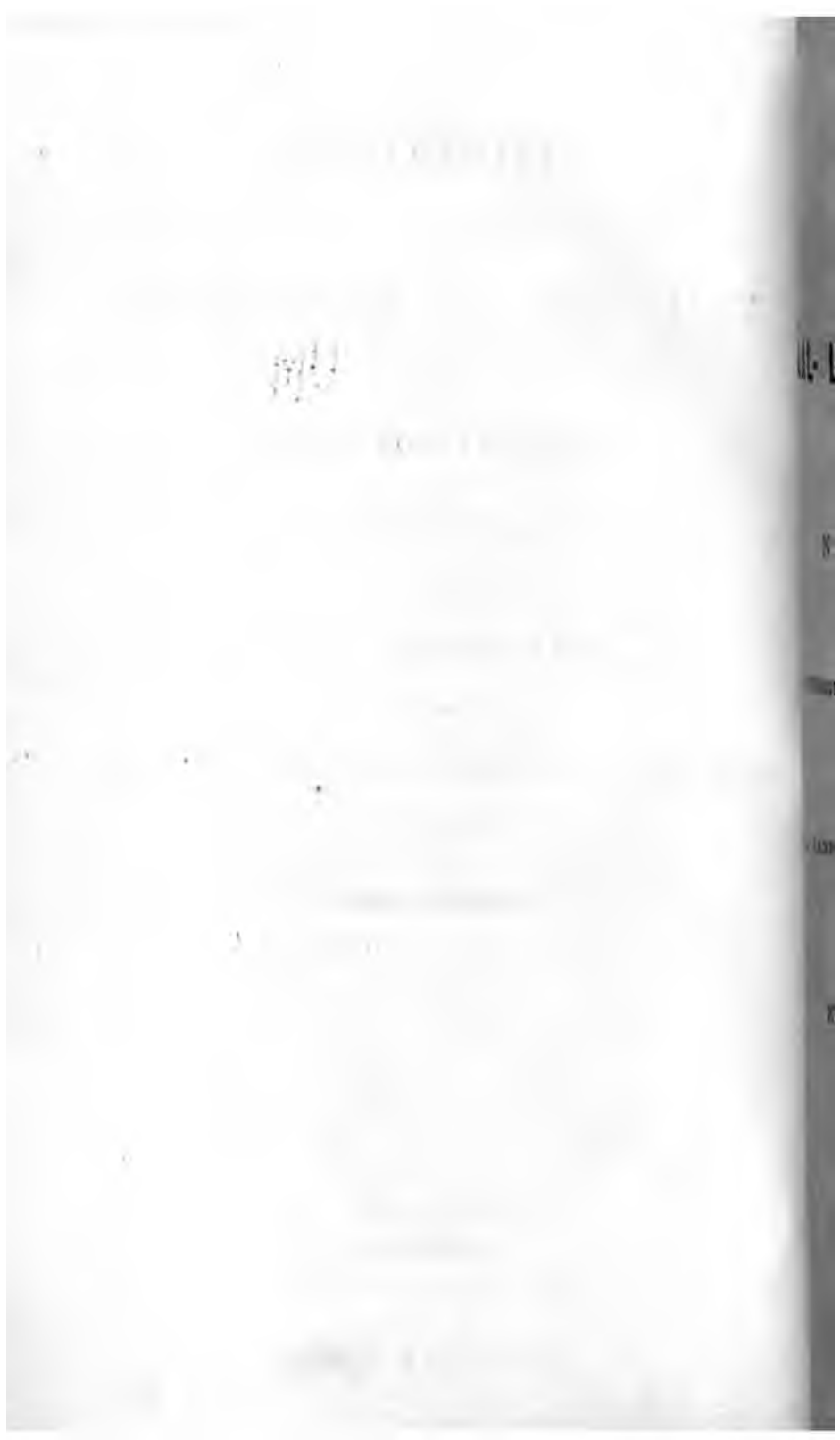
DERDE VOLGRIEKS.

Z E V E N D E D E E L.

**'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1872.**

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

BIJDRAGEN

VAN DE

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIE.

—
GEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VAN DE

LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH INDIE.

DENDE VOLGDEEL.

—
ZEVENDE DEEL. — 10 STUK

—
S. GRAVENBAGH,
MARTINUS NIJHOFF.
1872.

—
GEDRUKT BIJ H. L. SMITS

INHOUD.

	Bladzijde.	
NAARLIJST DER LEDEN	V—X.	
ALGEMEENE VERGADERING, OERDDEN 10 MAART 1872	XI—XIII.	
VERSLAG VAN DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN OVER 1871	XIV—XXII.	
140 ^{de} BESTUURSVERGADERING, 13 APRIL 1872	XVIII—XXI.	
141 ^{de} BESTUURSVERGADERING, 20 JUNI 1872	XXI—XXVI.	
EENIGE OPMERKINGEN ONTRENT EN NAAR AANLEIDING VAN DAT DEDELTJE VAN DR. J. J. DE HOLLANDER'S HANDLEIDING DIE DE BEGRIPENING DER LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË, BETREFFT HANDELT OVER HET GOUVERNEMENT VAN CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN, DOOR DR. B. F. MATTHEN		1—91.
EEN ENGELSCHEMAN EN EEN NOORD-AMERIKAAN IN NEDER- LANDSCH OOST-INDIË DOOR DR. J. J. DE HOLLANDER		91—132.
VALLA		133—184.
Madagascar. — Nieuw Guinea.		

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 11) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregeldde ontrangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijnse, adjunct-secretaris, te 's Gravenhage.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1 JULI 1872.)

het getal leden bedraagt 242, waarvan in Nederland 6 Donateurs en 107 gewone leden, en in de Koloniën 129 gewone leden. Met 35 wetenschappelijke bijdragen staat het Instituut in betrekking en het telt 12 buitenlandsche leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van afzending.
P. BLEYER, <i>Voorzitter</i>	1875.
L. A. J. W. baron SLOET VAN DE BEELE, <i>Onder-Voorzitter</i>	1876.
TH. CH. L. WIJNMALEN, <i>Secretaris</i>	1876.
L. BACHENE, <i>Penningmeester</i>	1873.
L. BLOKHENDAL	1874.
P. A. C. DEMONTIER	1873.
C. J. BOFFMANN	1873.
E. H. 'S JACOB	1875.
C. H. EERN	1876.
H. HEINDRA	1875.
H. H. H.	1874.
L. H. H.	1874.

J. BOUDEWIJNSE, *Adjunct-Secretaris*

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

Het Nederlandsche Bijbelgenootschap
Het Nederlandsche Zendinggenootschap

WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN, WAARMEDE HET INSTITUUT
IN BETREKKING STAAT.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.	Kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Weenen.
Vereeniging van Statistiek te Amsterdam.	Königl. Akademie der Wissenschaften. Berlijn.
Indisch Genootschap te 's Gravenhage.	Academie der Wissenschaften. Munchen.
Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te Haarlem.	Muséum d'histoire naturelle. Parijs.
Maatschappij van Nijverheid in Ned. Indië.	Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden.
Statistisch en Historisch Bureau te Batavia.	L'Université roy. de Norvège. Christiania.
Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.	Reale Instituto Lombardo di Scienze e Lettere. Milaan.
Royal Asiatic Society. Londen.	Académie royale des Sciences, des Lettres et des beaux Arts. Brussel.
Asiatic Society of Bengal.	Le real Academia de Ciencias. Lissabon.
Société de Géographie. Parijs.	Académie impériale des Sciences. St. Petersburg.
Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Leipzig.	Ceylon branch of the Royal Asiatic Society. Ceylon.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.	Historisch Genootschap. Utrecht.
Royal Geographical Society. Londen.	La Société impériale géographique de Russie. St. Petersburg.
Commission des monuments et documents historiques et des bâtiments civils. Bordeaux.	La Société anthropologique. Weenen.
Smithsonian Institution. Washington.	The american Academy of Arts and Sciences. Boston.
Gesellschaft für allgemeine Erdkunde. Berlijn.	De Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage.
Public library. Melbourne.	Het tijdschrift Ocean Highways. Redacteur de heer Clements R. Markham. Londen.
Royal Society of Victoria. Melbourne.	

BUITENLANDSCHE LEDEN.

ED. DULAURIER, Parijs.	J. W. PLOOS VAN AMSTEL, Melbourne.
H. C. VON DER GABELENTZ, Altenburg.	W. W. HUNTER, Calcutta.
Prof. CHR. LASSEN, Bonn.	Prof. MARTIN HAUG, Munchen.
L. A. SEDILLOT, Parijs.	Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
Dr. REINHOLD ROST, Londen.	T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Dr. H. G. DALTON, Demerary.	Dr. J. MUIR, Edinburgh.

N E D E R L A N D.

DONATEURS.

Z. K. H. Prins HENDRIK der Nederlanden.	Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, Deventer.
Z. K. H. Prins FREDERIK der Nederlanden.	Mr. C. VISSCHER, Arnhem.
De Nederlandsche Handelmaatschappij.	Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.

GEWONE LEDEN.

- A. C. BOBIDÉ VAN DER AA**, 's Gravenhage. | Jhr. **Mr. J. HUYDECOOPER VAN MAARSSEVEEN**,
AMBOLD, 's Gravenhage. | **Maarssen**.
VAN ASSENDELFT DE CONINGH,
erlem. | **Mr. E. H. 's JACOB**, 's Gravenhage.
BACHENE, 's Gravenhage. | **G. A. JEEKEL**, Leerdam.
E. BANCE, 's Gravenhage. | **A. W. T. JUYNBOLL**, Delft.
BAUD, 's Gravenhage. | **Prof. H. KERN**, Leiden.
BETH, 's Gravenhage. | **H. C. KLINKERT**, Ouderkerk ad Amstel.
DEFAIT, Amsterdam. | Jhr. **Mr. F. L. W. DE KOCK**, 's Gravenhage.
BLEEKER, 's Gravenhage. | **H. T. KRABBE**, 's Gravenhage.
BLOEMENDAL, 's Gravenhage. | **J. KUYPER HZN.**, 's Gravenhage.
DE BORDES, 's Gravenhage. | **Prof. J. P. N. LAND**, Amsterdam.
F. À BRARÉL REIGER, 's Gravenhage. | **J. R. LANGE**, 's Gravenhage.
A. S. VAN LINBURG BROUWER, 's Gra-
hage. | **R. F. VAN LANSBERGE**, 's Gravenhage.
J. VAN BUREN, *Donateur*, Rotterdam. | **Mr. P. A. VAN DER LITH**, Leiden.
BURELOGENOOTSCHAP, Amsterdam. | **TH. N. R. LUCASSEN**, 's Gravenhage.
J. E. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage. | **Mr. E. Baron MACKAY VAN OPHEMENT**,
J. A. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage. | 's Gravenhage.
COCHUUS, Rijswijk. | **Mr. D. J. Baron MACKAY**, 's Gravenhage.
L. L. COHEN, Amsterdam. | **Dr. B. F. MATTHES**, Kampen.
A. C. DUMONTIER, 's Hage. | **Mr. W. C. MEES**, Amsterdam.
ANCS, Maastricht. | **J. J. MEINSMAN**, Delft.
E. PRINS FREDERIK, *Donateur*. | **J. MILLARD**, Amsterdam
DE GAAT FORTMAN, Leiden. | **Mr. C. J. F. MIRANDOLLE**, Haarlem.
Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT, 's Gra-
hage. | **E. P. DE MONCHY**, Amsterdam.
Mr. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST,
gelceest. | **Mr. P. NIJER**, Utrecht.
P. F. GONGORUP, Delft. | **J. NIJNSSEN**, Amsterdam.
G. GROEN VAN PRINSTERER, 's Gra-
hage. | **H. MULLER SZN.**, Rotterdam.
HANDELSMAATSCHAPPIJ, *Donateur*, Am-
rdam. | **A. D. VAN DER GON NETSCHER**, 's Hage.
C. HARTSEN, Amsterdam. | **G. K. NIEMANN**, Rotterdam.
HASSFLIEN, Tiel. | **J. L. NIERSTRASZ**, 's Gravenhage.
Mr. D. A. JUNIUS VAN HEMERT, 's Gra-
hage. | **M. NIJHOFF**, 's Gravenhage.
E. PRINS HENDRIK, *Donateur*. | **J. M. OBBREN**, 's Gravenhage.
J. H. HENNY, 's Gravenhage. | **P. C. VAN OOSTERZEE**, 's Gravenhage.
VAN HEUKELON, 's Gravenhage. | **N. G. PIERSON**, Amsterdam.
H. HEUKELON, Amsterdam. | **Dr. J. PIJNAPPEL GZN.**, Leiden.
HEUK, Voorst bij Zutfen. | **Mr. W. A. P. VERKERK PISTORIUS**, 's Hage.
J. HOFFMANN, Leiden. | **FRANÇOIS P. L. POLLEN**, Scheveningen.
J. A. DE HOLLANDER, Breda. | **W. POOLMAN**, 's Gravenhage.
J. VAN DER HUCHT, Haarlem. | **W. VAN PREHN**, 's Gravenhage.
J. FRANSSEN VAN DE PUTTE, Goes.
I. D. FRANSSEN VAN DE PUTTE, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD,
's Gravenhage.
Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Gravenhage.
Mr. O. VAN REES, 's Hage.
W. A. ROEST, 's Gravenhage.

Prof. T. ROORDA, Leiden.	W. F. VERSTEEG, Amsterdam.
F. C. ROSE, 's Gravenhage.	Prof. P. J. VETH, Leiden.
C. B. H. VON ROSENBERG, Darmstadt.	W. A. VIRULY VERBRUGGE, Rotterdam.
C. RUEB CZ., Rotterdam.	Mr. C. VISSCHER, <i>Donateur</i> , Arnhem.
J. M. C. E. LE RÜTTE, 's Gravenhage.	A. C. VREEDE, Leiden.
D. SCHELTEMA, Haarlem.	Prof. G. W. VREEDE, Utrecht.
C. P. SCHIMPF, 's Gravenhage.	Dr. A. VROLIK, 's Gravenhage.
Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.	A. W. P. WEITZEL, Groningen.
Mr. L. A. J. W. BARON SLOET VAN DE BEELE, Leiden.	G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
Mr. H. J. SMIT, Zaandam.	C. F. W. WIGGERS VAN KERCHEM, Leiden.
J. SPANJAARD, Delft.	W. WIJT, Rotterdam.
A. B. COHEN STUART, Leiden.	J. WOLBERS, Utrecht.
Y. D. C. SUERMONDT, Utrecht.	Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Gravenhage.
N. TRAKRANEN, Huize Eversberg bij Nijverdal.	Mr. J. O. WIJNMALEN, Leiden.
Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, <i>Donateur</i> , Deventer.	Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Gravenhage.
	NEDERLANDSCH ZENDELING-GENOOTSCHAAP Rotterdam.

NEDERLANDSCH OOST-INDIE.

GEWONE LEDEN.

J. E. ALBRECHT, Soerabaja.	A. J. W. VAN DELDEN, Batavia.
T. AMENT, Batavia.	J. C. H. M. DENIE, Madioen.
AQUASIE BOACHIE, Ponorogo.	S. VAN DEVENTER, Soerabaja.
N. A. T. ARRIENS, Sumatra's Westkust.	Dr. J. A. VAN DISSEL, Samarang.
Mr. W. A. BARON BAUD, Preanger-regentschappen.	S. VAN DISSEL, Batavia.
Mr. J. W. S. VON BAUMHAUER, Batavia.	G. L. DORREPAAL, Samarang.
N. P. VAN DEN BERG, Batavia.	G. FABER, Batavia.
Mr. W. B. BERGSMA, Banjoemas.	J. BAART DE LA FAILLE, Ponorogo.
J. TH. BIK, Batavia.	Mr. P. S. GERLINGS, Samarang.
J. DE BLAAUW, Batavia.	W. J. VAN DE GRAAFF, Batavia.
Mr. H. A. BLUME, Soerabaja.	N. GRAAFLAND, Tanawangko (Minahassa).
H. J. BOOL, Batavia.	J. S. G. GRAMBERG, Sainarang.
C. J. BOSCH, Buitenzorg.	C. F. M. DE GRIJS, Samarang.
J. F. R. S. VAN DEN BOSSCHE, Batavia.	J. F. HAASE, Tagal.
Mr. L. G. BOURICIUS, Soerabaja.	Jhr. Mr. F. JUNIUS VAN HEMERT, Batavia.
Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, <i>Commissaris</i> . Batavia.	Mr. A. TH. HEYLIERS, Batavia.
H. DE BRUIN, Batavia.	Mr. R. V. HEYLIGER, Batavia.
Mr. J. A. VAN DER CHYS, Batavia.	Mr. J. H. J. HOEK, Batavia.
J. A. COBLYN, Batavia.	W. HOEZOO, Samarang.
J. S. VAN COEVORDEN, Batavia.	N. HOFSTEDE, Madioen.
Mr. M. P. A. COSTER, Batavia.	K. F. HOLLE, Waspada.
P. VAN DER CRAB, Menado.	Jhr. H. W. F. HORA SICCAMI, Batavia.
J. CRAMER, Ajer Bangis.	W. DE JONG, Wonosobo.
	L. M. DE LAAT DE KANTER, Batavia.
	J. KEUCHENIUS.

- W. C. KEUCHEM, Batavia.
 H. DER KINDEREN, Batavia.
 BREEK DE REUS, Padang.
 BROEST, Tjandjoer.
 BRESER, Bandung.
 F. A. LANGE, Cheribon.
 LAHTERS VAN TOORENBURG, Tagal.
 LANDUY, Decima.
 K. KOCK VAN LEEUWEN, Batavia.
 FVOEY, Makassar.
 . D. LEVYSSOHN NORMAN, Batavia.
 VAN LIER, Batavia.
 LOCDON, Batavia.
 LUCARDIE, Kediri.
 A. LUDERING, Batavia.
 MEFU, Meester Cornelis.
 I DER MOORE, Bandung.
 L. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, Buitenzorg.
 R. A. NAGEL, Batavia.
 Hr. H. G. B. NAHUY, Japara.
 C. H. NEDERBURGH, Cheribon.
 NICKER, Somatra's Westkust.
 I DER GON NETSCHER, Bagelen.
 WETWENHUYZEN, Batavia.
 A. VAN OPHUYSEN, Palembang.
 VON OVEN, Passaroean.
 T. PANUD, Batavia.
 L. F. DE PAULY, Batavia.
 P. VERKERK HISTORIUS, Palembang.
 R. PHILLIPS, Soerakarta.
 L. PRITZINGER, Madioen.
 HAS TOEMENGOENG ARIO SOERIO NEGORO, Koroedoes.
 ADIPATI SOLRIA DIREJJA, Cheribon.
 ADIPATI TIKTO NOBTO, Bodjonegoro.
 ADIPATI ARIO TJOEKRO NEGORO, Soerabaja.
 RADEN ADIPATI SOERO ADINEGORO, Probolinggo.
 RADEN SALEH, Buitenzorg.
 RADEN TOEMENGOENG DIPO KESOEMO, Regent van Poerbolinggo.
 Mr. W. RAPPARD, Batavia.
 Jhr. O. RENDORP, Batavia.
 J. G. F. RIEDEL, Menado (Gorontalo).
 Dr. L. W. G. DE ROO, Batavia, *Commissaris*.
 D. W. ROST VAN TONNINGEN, Biliton.
 Mr. W. T. D. ISSSEL DE SCHEPPER, Batavia.
 D. W. SCHIFF, Riouw.
 G. SCHLEGEL, Batavia.
 Mr. H. SENLER, Batavia.
 R. J. DE SEYFF, Samarang.
 Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK.
 Mr. J. J. SCHNEITHER, Batavia.
 K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia.
 Ds. J. W. C. VAN STEEDEN, Batavia.
 A. SWAVING, Mandheling.
 Dr. C. SWAVING, Batavia.
 J. E. TEYSMAN, Buitenzorg.
 A. THYSSEN, Soerakarta.
 J. H. TOBIAS, Soerakarta.
 Mr. L. J. A. TOLLENS, Buitenzorg.
 C. TROMP, Banjermassin.
 F. W. C. VALCK, Batavia.
 T. A. F. VAN DER VALK, Batavia.
 W. C. VEENSTRA, Batavia.
 Mr. F. J. TYNDALL DE VEER.
 O. M. VERSPYCK, Batavia.
 Mr. H. J. CANTER VISSCHER, Batavia.
 J. H. G. VOSMAER, Banka.
 H. VON DE WALL, Riouw.
 A. J. B. WATTENDORFF, Batavia.
 J. C. B. WISELIUS, Soerabaja.
 J. P. ZOETELIEF, Batavia.

NEDERLANDSCH WEST-INDIE.

GEWONI LEDEN

- L. CATEAU VAN ROSEVELDT, Paramaribo, *Commissaris*.
 Mr. B. E. COLACO BELMONTE, Paramaribo.
 Dr. J. DELMONTE LYON, Paramaribo.

Ds. S. VAN DISSEL, Paramaribo.

Mr. E. A. VAN EMDEN, Paramaribo, *Com-
missaris.*

W. H. J. VAN IDSINGA, Paramaribo.

J. DE JONG, Paramaribo.

Dr. J. J. JUDA, Paramaribo.

M. S. VAN PRAAG, Paramaribo.

Mr. G. J. A. BOSCH REITZ, Paramaribo.

Dr. T. DE VEER, Curaçae.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 30 MAART 1872.

(Voorloopig vastgesteld door het Bestuur).

Tegenwoordig de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot (Voorzitter), Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer (Secretaris), P. J. Bachiene (Penningmeester), Robidé van der Aa, A. R. Blommendal, Dr. F. A. C. Dumontier, J. R. P. F. Gonggrijp, Professor J. Hoffmann, A. W. T. Juynboll, Professor H. Kern, A. D. van der Gon Netscher, G. K. Niemann, J. L. Nierstrasz, M. Nijhoff en J. M. Obreen.

De Voorzitter opent de vergadering en heet de leden welkom.

De Voorzitter zegt dat de notulen van het verhandelde in de vorige algemeene vergadering reeds door het Bestuur voorloopig vastgesteld en gedrukt zijn, zoodat, wanneer daartegen geen bedenkingen worden gemaakt, die thans als definitief vastgesteld kunnen beschouwd worden.

De Secretaris doet namens het Bestuur verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut over 1871. [Zie dit verslag op blz. XIV—XVII].

De Voorzitter bedankt den Secretaris namens de vergadering voor het uitgebracht verslag.

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening van den Penningmeester. 11

ningmeester over 1871 en verzoekt de heeren van der Gon Netscher en Nierstrasz haar te willen nazien.

Na schorsing der vergadering voor eenige oogenblikken, zegt de heer van der Gon Netscher dat de commissie de rekening onderzocht en accoord bevonden heeft en dus voorstelt die goed te keuren.

De vergadering vereenigt zich met dit voorstel en betuigt den Penningmeester haar dank voor het gehouden beheer.

Wordt overgegaan tot de verkiezing van drie bestuursleden ter vervanging van de heeren Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot, Mr. P. A. S. v. Limburg Brouwer en P. J. B. C. Robidé van der Aa, aan wie de beurt van aftreding is.

Het bestuur biedt de bij art. 6 gevorderde drietallen aan (zie blz. LXXXI van het zesde deel, derde volgrees), waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het Bestuur worden benoemd de heeren: Mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele, Dr. H. Kern en Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen.

De heer Kern verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, de benoeming aan te nemen.

Aan de heeren Sloet van de Beele en Wijnmalen zal, als niet tegenwoordig zijnde, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

De heer Obreen zegt, dat in het verslag van den Secretaris gesproken wordt van het uitgeven eener kaart van het eiland Djilolo of Halmadeira, waarvan ook gewag gemaakt wordt op blz. I.XVII der Bijdragen, 3^e volgr., 6^e deel. In de bestuursvergadering van 11 Nov. 1871, waarvan het verslag voorkomt op de zoo even genoemde bladzijde, is echter niet voor het eerst die kaart ter tafel gebracht en het denkbeeld geopperd haar uit te geven, want reeds in het verslag der vergadering van 24 Juli 1866 (blz. 493 van het 1^e deel der 3^e volgr. der Bijdragen) vindt men vermeld „dat in geval van publiceering van het rapport van Cambier over Bitjoli, de heer Obreen in overweging geeft daaraan toe te voegen eene kaart van Halmadeira, welke reeds door hem ter tafel wordt gebracht.”

De Secretaris erkent de juistheid der opmerking van den heer

Ooreen. Door hiervan mededeeling te doen in het gedrukte verslag, zal het misschien eenigszins verbroken verband tusschen de vroegere en latere mededeeling hersteld worden.

De heer Juynboll maakt eenige opmerkingen en bedenkingen tegen de door het Bestuur aangenomen „Transcriptie van Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift.“ Die opmerkingen en bedenkingen lokken eene uitvoerige discussie uit, waaraan onderscheidene leden deelnemen. Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten der commissie, belast met het vaststellen der transcriptie, de overweging der gemaakte opmerkingen en bedenkingen aan te bevelen.

De vergadering wordt daarna door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIE OVER 1871.

Mijne Heeren!

Schoon het Bestuur zich overtuigd houdt, dat meer dan eens met belangstelling door de leden naar een uitvoerig, doch om den inhoud belangrijk verslag geluisterd is, zou het zich thans echter niet in de gelegenheid zien, een zoodanig, meer uitgewerkt verslag te leveren zonder in herhaling te vervallen van veel wat reeds op andere wijze ter kennis van de leden werd gebracht. Verscheidene bijzonderheden toch, die vroeger waarschijnlijk voor opname in het Verslag zouden bewaard zijn gebleven, worden thans reeds vermeld in de Bijdragen en Notulen, en zijn den leden mitsdien reeds bekend. Wij meenen alzoo te dezer gelegenheid ons tot eenige korte mededeelingen, meest herinneringen, te moeten bepalen.

Van het reisverhaal des heeren von Rosenberg, zijne tochten naar Nieuw-Guinea betreffend, werd reeds melding gemaakt in het vorig verslag. Omtrent nadere bijzonderheden kunnen wij thans verwijzen naar het opstel van den heer Quarles van Ufford in de laatste aflevering der Bijdragen. Het Bestuur ziet met belangstelling het reisverhaal zelf te gemoet, dat door den heer von Rosenberg aan de zorg der Indische Regeering werd toevertrouwd.

Over het werk van den heer Meinsma, „Babad Tanah Djawi”

zijn, gelijk uit de notulen der Bestuursvergadering van 11 Nov. 1871 zal blijken, onderhandelingen aangeknoopt met het Departement van Koloniën, 't welk door het Bestuur is uitgenoodigd, de openbaarmaking van dit, voor de Javaansche taal en geschiedenis hoogst belangrijke werk door eene bestelling van een 200tal exemplaren te willen ondersteunen.

Het plan van transcriptie voor Devanâgarî, Javaansch en Arabisch schrift werd meermalen en in 't breede besproken zoowel in de Notulen als in de Bijdragen. In de laatste aflevering van deze is thans het ontwerp opgenomen zooals het door 't Bestuur op voordracht der Commissie werd vastgesteld, benevens eene toelichting en de uitnoodiging aan de medewerkers, zich voortaan in hunne bijdragen van de voorgestelde transcriptie-methode te willen bedienen.

Terwijl het Bestuur zich blijft voorbehouden, de uitgave van belangrijke grootere werken, voor zooveel de geldmiddelen toelaten, te ondersteunen, is het in den laatsten tijd meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat vooral ook aan de redactie der Bijdragen eene bijzondere zorg moet worden besteed. Te dikwijls nog blijft dat tijdschrift meerendeels tot eene verzameling van toevallig ingezonden stukken beperkt, stukken meest, wat is waar, van veel belang op zich zelf, maar niet zelden ook weinig aantrekkelijk voor de meerderheid der lezers, en soms ook voor een groot deel hunner gansch onverstaanbaar, terwijl zij daarentegen nog maar al te weinig worden bezig gehouden met hetgeen er meer in 't algemeen wetenswaardigs voortvalt op het gebied der Aziatische taal-, land- en volkenkunde. Mochten intusschen de Bijdragen langzamerhand kunnen overgevoerd worden tot wat onze naburen eene „Revue Orientale“ noemen (met uitsluiting altijd van staatkundige besprekingen), dan zou toch ongetwijfeld de belangstelling in de werkzaamheden van het Instituut niet weinig vermeederen en 't tijdschrift ook zeker, zoo al niet op een bijzonder uitgebreiden dan toch veel ruimer kring van lezers dan tot heden kunnen staat maken. In de laatste dagen nu zijn bij het redigieren der Bijdragen enkele, schoon dan ook ongetwijfeld nog slechts zwakke pogingen aangewend om het tijdschrift den beoogden weg op te leiden, en met groote welwillendheid hebben onderscheidene medewerkers zich bereid getoond, de Redactie in dit haar streven bij te staan. In 't voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat, terwijl geruimen tijd een genoegzame voor-

raad stukken ter opname in de Bijdragen bleef ontbreken om deze volkomen tijdig het licht te doen zien, thans weder verscheidene en belangrijke zijn ingezonden, o. a. door de HH. Land, Riedel en Wiersma. Ook andere medewerkers hebben nog verdere toegezegd. Eene lithographische afbeelding eener oude, ook praktisch voor de zeevaart nog heden zeer belangrijke, in het Rijks-Archief aanwezige kaart van het eiland Djilolo of Halmahera is voor een der volgende afleveringen vervaardigd. Daarnevens zal gevoegd worden een tot dusver onbekend verslag van den ass.-resident Cambier in 1825, en de heer Robidé van der Aa heeft eene verklarende beschrijving van het bedoelde eiland toegezegd.

Van de gedurende het verlopen jaar voor de bibliotheek des Instituuts aangekochte en voor de leden beschikbare boekwerken is verslag gegeven in de Bijdragen onder de rubriek „Leestafel.” De redactie heeft gemeend, door dergelijke korte aankondigingen de opmerkzaamheid der leden op den inhoud der bibliotheek een weinig te moeten verlevendigen en langs dien weg hen tot ruimer gebruik van de aanwezige boeken te zullen opwekken dan tot dusver daarvan nog wordt gemaakt.

De beraadslagingen over het voorstel van den heer Cornets de Groot tot vereeniging van Indisch Genootschap en Instituut zijn medegedeeld in de notulen der bestuursvergadering van 11 Nov. 1871. Daaruit zullen voldoende de redenen zijn gebleken, die de vereeniging vooralsnog niet wenschelijk deden voorkomen aan het Bestuur.

Met de American Academy of Arts and Sciences te Boston zijn betrekkingen aangeknoopt door het Instituut. Desgelijks met de Anthropologische Gesellschaft te Weenen.

Op het Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales te Antwerpen werd het Instituut vertegenwoordigd door den heer Blommendal.

Uit West-Indië zonden commissarissen het verslag van hunne vergadering te Paramaribo. Dat verslag is opgenomen in de voorlaatste aflevering der Bijdragen.

Tot buitenlandsche corresponderende leden werden in het verlopen jaar benoemd de heeren: Prof. Angelo de Gubernatis te Florence, Dr. Haug te München en Dr. Muir te Edinburgh. Het getal der gewone leden is overigens vrij gelijk gebleven. Door den dood verloor het Instituut onlangs den heer Hageman in N. Indië. Omtrent diens ijver voor de Indische land- en

volkenkunde en zijne rustelooze werkzaamheid vindt men tal van bijzonderheden in de necrologie door den heer Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen in het nummer van 10 Februari 1872 van den Nederlandschen Spectator. Het Instituut bezit nog verscheidene manuscripten van zijne hand; met de inventarisatie van deze hoopt zich een der bestuursleden bezig te houden, terwijl dan later zal kunnen beoordeeld worden, wat van die nalatenschap nog voor uitgave geschikt mocht zijn.

De financiële toestand van het Instituut blijkt nader in de bijzonderheden uit de rekening van den Peuningmeester. Daaruit zal worden gezien dat de ontvangsten in het afgelopen jaar f 4,215.83 bedroegen en de uitgaven f 8,924.45, zoodat op ult. Dec. 1871 een voordeelig saldo in kas werd bevonden van f 291.38.

Ter vervanging van de drie aftredende bestuursleden, aan wien het Bestuur zijn dank betuigt, worden drietallen aan de vergadering voorgelegd. Onder die aftredende leden behoort ook de tegenwoordige Secretaris, die, schoon als zoodanig, buiten het Bestuur, herkiesbaar, evenwel verzocht heeft voor die betrekking niet weder in aanmerking te komen, in overeenstemming met zijn bepaald verzoek bij aanvaarding der betrekking, slechts voorloopig en enkel ter onmiddellijke bekleeding van een plaatsing door ongesteldheid van den vorigen Secretaris ledig geraakten stoel, met de werkzaamheden van het Secretariaat te worden belast.

MR. VAN LIMBURG BROUWER.

140STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 APRIL 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker, Bachiene, Dumontier, Hoffmann, Kern, Meinsma, Niemann, Sloet van de Beele en Wijmalen. De heer Blommendal met kennisgeving afwezig.

De heer Bleeker, onder-voorzitter van het Genootschap, opent de vergadering en heet de heeren Kern, Sloet van de Beele en Wijmalen, nieuw gekozen Bestuursleden, welkom en beveelt hun in hunne nieuwe betrekking de belangen van het Instituut aan.

De notulen der laatst gehouden Bestuursvergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna worden ook gelezen de notulen der algemeene vergadering, welke voorloopig worden goedgekeurd en ter opneming in de Bijdragen bestemd.

De tijdelijke Voorzitter noodigt de leden uit over te gaan tot de keuze van een voorzitter, welke betrekking is opengevallen door de periodieke aftreding van den heer Gevers Deynoot. Met meerderheid van stemmen wordt tot Voorzitter gekozen de heer dr. P. Bleeker, tot dusver onder-voorzitter.

Ten gevolge van deze keuze wordt overgegaan tot het kiezen van een Onder-Voorzitter, waartoe met meerderheid van stemmen benoemd wordt de heer mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele.

Thans wordt overgegaan tot het verkiezen van een Secretaris, noodzakelijk geworden ten gevolge der periodieke aftreding van den heer mr. P. A. S. van Limburg Brouwer. Met meerderheid van stemmen wordt gekozen de heer dr. Th. Ch. L. Wijmalen.

De heeren Bleeker, Sloet van de Beele en Wijnmalen verklaren de hun opgedragen betrekking te aanvaarden; laatstgenoemde evenwel met aarzeling en slechts voorloopig, met het oog vooral op de redactie der Bijdragen, waarmede hij zich als Secretaris, onder meer, belast zal zien, en waarvan hij de bezwaren niet gering telt, te minder waar hij, bij zijne vele ambtsbezigheden, zich reeds een ander secretariaat heeft laten welgevalven.

De Voorzitter doet thans mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van de Royal Geographical Society:

Journal vol. 40.

Proceedings vol. XV n°. 2—4.

Van de Asiatic Society of Bengal:

Bibliotheca Indica. Old Series n°. 227.

" " New " " 225, 227—241.

Van de Kön. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen:

Nachrichten 1871.

Van dr. A. de Gubernatis:

La rivista Europea, afl. April 1872.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. M. C. E. le Rütte, te 's Gravenhage, aanbiedende een brief afkomstig en geschreven door een Redjanger, Midden Sumatra, in de oorspronkelijke taal en een schrijven op een stuk bamboe.

Deze stukken zullen worden geplaatst in het archief en den heer le Rütte voor het gezondene dank gezegd.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 25 Maart 1872, verzoekende van de door het Instituut te vervaardigen kaart van Djibolo honderd exemplaren te willen zenden aan het departement.

Aan deze bestelling zal uitvoering worden gegeven zoodra de kaart gereed zal zijn.

c. Van den hoogleeraar T. Roorda te Leiden, houdende bedenkingen en opmerkingen tegen de transcriptie van Devanâgari, Javaansch en Arabisch schrift, geplaatst in de Bijdragen, 3^e volgrekts, 6^e deel, 2^e stuk.

De heeren Kern, Niemann en Meinsma deelen daarna mede dat ook zij bedenkingen hebben tegen het blijkens de byge-

voegde toelichting door het Bestuur vastgestelde plan van transcriptie. De commissie, bestaande uit de heeren Kern, Niemann en van Limburg Brouwer, heeft wel vooraf zich verstaan omtrent deze zaak, maar met de uitvoering der door de commissie aangenomen beginselen heeft de heer van Limburg Brouwer zich belast. Wel werd het aldus vastgestelde plan in de Bestuursvergadering gebracht en aan de goedkeuring der leden onderworpen en wel hebben sommigen daarvan bij die gelegenheid eene vluchtige inzage genomen, maar dit kon geenszins gelden als eene goedkeuring, zoodat o. a. de heeren Niemann en Meinsma verklaren later verbaasd te hebben gestaan toen zij in de aflevering van de Bijdragen lazen dat zij het in die aflevering opgenomen plan van transcriptie hadden goedgekeurd.

De heer Kern geeft in overweging eene nieuwe commissie te benoemen, bestaande uit zoo vele leden als het getal talen waarvoor men eene transcriptie wil vaststellen, zoodat ieder lid met de wijze van transcriptie van ééne taal zal worden belast en voor dit werk ook geheel persoonlijk verantwoordelijk zal zijn.

Daar men het wenschelijk acht een plan van transcriptie aan te nemen voor het Sanskriet, Javaansch, Maleisch, Arabisch en Soendaneesch wordt besloten de commissie te doen bestaan uit vijf leden. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Kern, Meinsma, Niemann, Juynboll en Gonggrijp.

Door de vergadering wordt besloten het schrijven van den heer Roorda te verzenden aan de benoemde commissie en den heer Roorda hiervan mededeeling te doen en hem tevens te berichten dat in afwachting van het rapport dier commissie het verzoek van den heer Roorda tot opneming van zijn schrijven in de Bijdragen tot latere behandeling is aangehouden.

De heer Niemann brengt verslag uit namens de commissie omtrent het plan tot gedeeltelijke ineensmelting van de bibliotheken van het Instituut en Indisch Genootschap. De commissie adviseert de boeken, thans alleen in het bezit van het Instituut, met behoud van het eigendomsrecht van het Instituut, over te brengen naar de bibliotheek van het Indisch Genootschap en de overige boeken, ook in het bezit van het Indisch Genootschap, te verkoopen, met uitzondering echter van 1° de werken die het Instituut ten geschenke ontvangen heeft; 2° de boeken, in Indië gedrukt, en 3° enkele belangrijke en kostbare werken, waarvan het nuttig kan zijn twee ex. te bezitten.

De vergadering meent echter dat op deze wijze het doel, het winnen van plaatsruimte, niet zou bereikt worden, zoodat de vergadering besluit de werken allen te behouden en den Secretaris op te dragen eene vierde boekenkast te doen aanwinken.

De vergadering wordt door den Voorzitter gesloten.

141STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 15 JUNI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijnmalen, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, 's Jacob, Meinsma en Niemann. De heer Kern met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen. De heer Hoffmann zegt naar aanleiding van de voorlezing, dat ook hij zich niet heeft voorgesteld dat de eenvoudige inzage van het plan van transcriptie zou beschouwd worden als eene goedkeuring daarvan zijnerzijds. De notulen worden daarna goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

1. De ontvangst of aankoop van boekwerken en handschriften:
  - Van het Dep. van Koloniën:
    - Regerings-almanak voor N. I. 1872.
    - Naamlijst der Europ. inwoners in N. I. 1872.
    - Resumé van het onderzoek naar de regten van den inlander op den grond in Bantam.
  - Van het Kon. Instituut van ingenieurs:
    - Tijdschrift 1871—1872. 3e en 4e afl.
  - Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam:
    - Verslagen en mededeelingen afd. Natuurk., 2e reeks, 6e deel, 2e stuk.
    - Verslagen en mededeelingen afd. Letterkunde, 2^e reeks, 2^e deel, 2^e stuk.
    - Jaarboek 1871.

- Van het Batav. Genoots. van Kunsten en Wetenschappen:
Eerste vervolg catalogus der bibliotheek.
- Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:
Sitzungsberichte der math. naturwissensch. Classe 1872,
n°. 7—12.
- Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:
Monatsberichte 1872, Januari en Februari.
- Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin 1872, Febr. en Maart.
- Van de Asiatic Society of Bengal:
Bibliotheca Indica, new series n°. 242 en 243.
- Van prof. A. de Gubernatis:
La rivista Europea Anno III, vol. II, fasc. 3.
" III, vol. III, fasc. 1.
- Van den schrijver, den heer J. J. Meinsma:
Geschiedenis van de Ned. O. I. bezittingen, 1e dl.
- Van den heer van Limburg Brouwer:
Handschriften op loutarbladen, ontvangen van de heeren
Motk   en Valck.
- Aangekochte handschriften in de auctie van den heer M.
Nijhoff te 's Gravenhage:
1. Statistiek der residentie Buitenzorg, 1837. 100 blz. in 4°.
  2. Statistieke beschrijving der afdeeling Tjilatjap, 1843 of
1844. 36 blz. in fol.
  3. Algemeen verslag van:
    - a. de residentie Ternate op ult^o Maart 1838.
    - b. de afdeeling Gorontalo over den jare 1838, 1839 en
de eerste 3 maanden van 1840.
    - c. van het gouvernement Amboina en onderhoorigheden
over den jare 1840.
    - d. de residentie Manado over den jare 1829.
    - e. van de residentie Banda over het jaar 1839.
Te zamen in   en band van 128 blz. in fol.
  4. De Stuers, Verslag aangaande den toestand der residentie
Padang over het jaar 1825. 160 blz. in fol.
  5. J. v. d. Bosch, Voorschriften aangaande de wijze van
bestuur op Sumatra te volgen, gedagt. 9 Jan. 1833.
20 blz. in fol.
  6. Kort overzicht van het gouvernement Celebes en onder-
hoorigheden, 1861—65. Door den Ass.-Resident opge-
maakt. 150 blz. in folio.

II. De volgende missives:

a. Van den heer dr. J. Muir te Edinburgh, waarbij hij verklaart de benoeming tot buitenlandsch lid van het Instituut aan te nemen, en waarbij hij tevens voor de kas eene gift aanbiedt van 10 pond sterling. De ontvangst daarvan is erkend en den heer Muir de dank van het Bestuur betuigd voor zijne belangrijke bijdrage.

b. Van den Minister van Koloniën dd. 24 Mei 1872, waarbij het Instituut ter publicceering wordt aangeboden het verslag van den heer von Rosenberg betreffende zijne twee laatste reizen naar Nieuw-Guinea. De Minister geeft aan het Instituut volledige vrijheid om de noodige veranderingen aan te brengen en desverkiezende het verslag voor de pers geheel om te werken.

Overeenkomstig den wensch van den heer von Rosenberg is het handschrift bereids toegezonden aan den hoogleeraar Schlegel, en zal daarna in handen worden gesteld van den heer Robidé van der Aa.

c. Van den heer K. F. Holle te Waspada, dd. 15 April 1872, waarbij hij opgave doet van eene zinstorende drukfout in de bylage der notulen van 19 Nov. 1870, waarvan in de Bijdragen mededeeling zal worden gedaan, en waarin verder het een en ander wordt medegedeeld omtrent de transcriptie.

Dit schrijven wordt in handen gesteld van den Secretaris om daarvan voor de Bijdragen gebruik te maken.

d. Van den heer Clements R. Markham te Londen, waarbij hij mededeelt dat hij eene nieuwe serie heeft geopend van het tijdschrift *Ocean Highways*, waarin hij wenscht op te nemen een verslag der handelingen van alle geografische genootschappen, waarom hij verzoekt een exemplaar te mogen ontvangen van de door het Instituut uitgegeven Bijdragen.

De vergadering besluit overeenkomstig het gedane verzoek.

e. Van bestuurders der Public Library te Victoria, die de ontvangst berichten der toegezonden werken, maar daaraan de mededeeling toevoegen dat die werken ten gevolge van schipbreuk door het zee-water beschadigd zijn.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter besluit de vergadering aan het bestuur dier instelling een nieuw exemplaar van die werken toe te zenden.

f. Van den hoogleeraar J. J. de Hollander te Breda, ten geleide van een opstel voor de Bijdragen, zijnde eene eenigszins uitgewerkte geslachtlijst der vorsten van Sambas.

De Secretaris zegt dat hij dit opstel onderworpen heeft aan het oordeel van het Bestuurslid, den heer Meinsma, die tot de opneming heeft geadviseerd, zoodat in overleg met den Voorzitter dit opstel in de juist verschenen aflevering der Bijdragen is opgenomen.

g. Van den heer J. C. B. Wiselius te Soerabaja, ten geleide van een opstel over Djajâ-Bâjâ, zijn leven en profetiën.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten dit opstel in handen te stellen van de heeren Meinsma en Niemann, met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der opneming van dit opstel te dienen van bericht en raad.

De Secretaris rapporteert omtrent de opneming in de Bijdragen van een opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. van Amsterdam, Admiraal en Willem Jansz. van Amersfoort, vice-commandeur der O. I. Compagnie. De Secretaris acht het eene welkome bijdrage ter vermeerdering onzer kennis van de geschiedenis der O. I. compagnie in de eerste helft der 17^e eeuw (1603—1634), voornamelijk geput uit archiefstukken, waarvan de openbaarmaking zeer wenschelijk zou zijn. Hij beveelt daarom de opneming van het opstel aan, ofschoon het in het voordeel daarvan zou zijn, wanneer het eenigszins werd bekort. De vergadering draagt, alvorens een besluit te nemen, den Secretaris op in overleg te treden met den heer Leupe en hem in overweging te geven het opstel eenigszins in te krimpen.

De Secretaris doet het voorstel tot opneming in de Bijdragen van een opstel van dr. B. F. Matthes over de geografie van Zuid-Celebes. In dit opstel zijn eenige fouten aangewezen, voorkomende in de Hollander's land- en volkenkunde. Niemand voorzeker is daartoe meer bevoegd dan de heer Matthes, die een groot deel van zijn leven in het goevernement van Celebes heeft doorgebracht en met de talen zeer vertrouwd is. Voor de wetenschappelijke beoefenaars der land- en volkenkunde heeft het opstel groote waarde.

Reeds vroeger (zie notulen der 134ste bestuursvergadering) is van de opneming van dit opstel in de Bijdragen sprake geweest, maar toen afgestuit op de door den heer Matthes gestelde voorwaarde om alle Makassaarsche en Boegineesche woorden en eigen-

namen, in zijn opstel voorkomende, te drukken met die bijzondere teekens en karakters voor juiste transcriptie, die voor zijne bij de firma Spin en Zn. gedrukte Makassaarsche spraakkunst en woordenboek gebruikt zijn. Daar de drukker der Bijdragen die teekens niet bezit en de aanschaffing daarvan voor een enkel stuk niet te vorderen was, meende het Bestuur verplicht te zijn het opstel te weigeren, tenzij de heer Matthes van zijne voorwaarde mocht willen afzien. Dit is echter het geval niet geweest. Intusschen acht de Secretaris de opneming van het opstel zeer wenschelijk, waarom hij op nieuw voorstelt te besluiten het opstel in de Bijdragen op te nemen en daartoe alsnu de tusschenkomst in te roepen van de drukkerij der firma Spin en Zn., die in staat is het opstel geheel overeenkomstig de door den heer Matthes gebruikte karakters te zetten.

De heer Niemann beveelt het denkbeeld der opneming van het opstel zeer aan, waarna de vergadering overeenkomstig het voorstel van den Secretaris besluit.

Redactie der Bijdragen. De Secretaris acht het noodig ten einde te zorgen dat geregeld 6 afleveringen der Bijdragen in het jaar verschijnen, zooals art. 4 van het huishoudelijk reglement wenscht, hij eenige vrijheid van handelen bezitte en de zorgvuldigheid hebbe elk opstel, terstond na de ontvangst, of zelf te beoordeelen en op eigen verantwoordelijkheid in de Bijdragen op te nemen, of, zoo hij zelf daarin bezwaar mocht zien, telkens een of twee leden des Bestuurs over de al of niet opneming te raadplegen. Gelijk 't nu geschiedt, gaat er een geruime tijd te loor, daar toch van elk ingekomen opstel eerst mededeeling moet worden gedaan in de eerstvolgende bestuursvergadering, waarin eene commissie wordt benoemd, die dan in eene daarop volgende bijeenkomst, twee maanden later, 't Bestuur dient van bericht en raad.

Uit de gedachtenwisseling, die naar aanleiding van het gedane voorstel plaats heeft, blijkt dat men ongaarne de bevoegdheid van het Bestuur tot beoordeeling en beslissing der ingezonden opstellen op één zijner leden zou zien overdragen. Zoo uit de verantwoordige wijze van handelen al eenige vertraging mocht ontstaan, men acht die toch verre verkieslijker boven eene verandering, door den Secretaris beoogd. Ten einde echter zooveel mogelijk aan bestaande bezwaren te gemoet te komen, besluit de vergadering om in den regel elke maand eene bestuursvergadering te houden en den Secretaris te machtigen de inge-

zonden opstellen in overleg met den Voorzitter dadelijk na ontvangst in handen te stellen eener commissie, met verzoek spoedig te rapporteeren.

De heer Bachiene herinnert, dat in de maand Augustus aanstaande te St. Petersburg gehouden zal worden het internationaal statistisch congres en zou het wenschelijk achten, zoo een of meer leden zich daarheen wilden begeven om het Instituut aldaar te vertegenwoordigen. De heeren Bleeker en Sloet van de Beele verklaren zich bereid zich naar St. Petersburg te begeven en het Instituut op het aldaar te houden congres te vertegenwoordigen. Van deze benoeming zal mededeeling worden gedaan aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, met verzoek daarvan kennis te willen geven ter plaatse waar het behoort, ten einde aan de benoemde vertegenwoordigers de voorrechten te doen verschaffen, die van de zijde van het Russische goevernement aan vertegenwoordigers van wetenschappelijke instellingen worden verleend.

Op voorstel van den Voorzitter zal de aan de vertegenwoordigers uit te reiken geloofsbrief worden geteekend door den heer Bachiene en den Secretaris.

De Secretaris doet het voorstel de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage op te nemen onder de instellingen, waarmede ruiling van werken bestaat. De vergadering beslist overeenkomstig dit voorstel.

Tot nieuwe leden van het Instituut worden aangenomen, de heeren:

A. C. Vreede, privaatsdocent te Leiden
en J. C. B. Wiselius te Soerabaja.

De heer Sloet van de Beele zegt, dat op het Rijks-archief een kistje aanwezig is bevattende eenige oude stukken, waarvan een zendeling indertijd een inventaris gemaakt heeft. Het zou wenschelijk zijn dat een of meer der taalkundige leden van het Instituut van die stukken inzage wilde nemen om zoo mogelijk iets meer omtrent den inhoud te vernemen. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de heeren Niemann en Hoffmann zich bereid die stukken te onderzoeken.

De vergadering wordt gesloten.

---

getracht den oorsprong en datum vast te stellen van *die* beelden in onze sfeer, die *niet* aan de Chineesche beelden zijn ontleend, en die waarschijnlijk van Egyptischen oorsprong zijn.

-Als aanhangsel heb ik de geologische bewijzen voor de hooge oudheid van het Chineesche ras, hoofdzakelijk uit Chineseesche bronnen geput, bijgebracht; als ook eene verhandeling over den toestand van beschaving der oude Chineezen, vergeleken met die der tegenwoordige wilde volken. Deze twee groote verhandelingen versterken de bewijzen voor de oudheid van het Chineesche ras, en toonen aan, dat een volk geen grooten trap van beschaving behoeft te hebben bereikt, om in staat te zijn, den hemel voor de behoeften van den landbouw in beelden te onderscheiden.

-De door mij gemaakte berekeningen zijn allen getoetst aan eenen door wijlen den franschen sterrekundige Biot uitgevonden hemelglobe met beweegbare polen.

-De heer Bertaux te Parijs heeft, volgens het model van den heer Biot aan de Faculté des Sciences te Parijs ten geschenke gegeven, een zoodanige hemelglobe voor mij vervaardigd. Deze globe kan op elk jaar vóór of ná onze tijdrekening worden gesteld, en toont dan met mathematische nauwkeurigheid den toestand des hemels aan van de époque die men wil bestudeeren.

-Zooals bekend toech, brengt de zoogenaamde precessie der aequinoxspunten en de mutatie van den hemelpool in den loop der eeuwen eene groote verandering te weeg in den toestand des sterrenhemels zooals hij zich aan onze oogen vertoont.

-Historisch weten wij dat sints vier à vijf duizend jaren het aequinoxpunt zich van den *Stier* naar den *Ram* en van daar naar de *Visschen* heeft verplaatst.

-Het is op die verplaatsing dat onze berekeningen zijn gebaseerd, en die tevens als toetssteen kunnen dienen voor de door mij aangevoerde bewijsgronden.

De heer Sloet van de Beele zou gaarne zien dat het Instituut besluit voor de uitgave van dit werk — dat gerekend wordt ongeveer 50 vel druks te zullen belooven — te zullen bezorgen dragen.

De Voorzitter oppert de vraag, of het op den weg van het Instituut kan liggen een werk, niet bepaald op Indisch gebied maar meer van wetenschappelijken aard, te doen drukken en uitgeven.

De heer Sloet van de Beele beveelt het Bestuur aan tot de uitgave door het Instituut te besluiten. De schryver toch heeft

een zeer goeden naam, zoodat wetenschappelijke genootschappen in het buitenland gaarne die uitgave zouden bezorgen. Mocht het Instituut het werk uitgeven, dan zou het de eer van het land op wetenschappelijk gebied in het buitenland ophouden; de betrekkingen toch die het Instituut met buitenlandsche genootschappen onderhoudt en die misschien uitgebreider zijn dan van eenige andere instelling hier te lande, zullen gelegenheid geven het werk ruimschoots in het buitenland bekend te doen worden.

De heer Bachiene meent, dat, al moge de uitgave door het Instituut wenschelijk zijn, het niet te ontkennen is dat het niet rechtstreeks valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut. Daarom beveelt hij aan de algemeene vergadering te raadplegen over de vraag of het Instituut zich met de uitgave van dit werk zal belasten.

De Voorzitter zegt dat hij zooveen de vraag: of de uitgave op den weg van het Instituut ligt, opperde, niet omdat hij die vraag ontkennend wilde beantwoorden, maar om daarover gedachtenwisseling te doen plaats hebben. Hij zelf is voor de uitgave door het Instituut gestemd, omdat, zoo het werk al niet valt in den kring van werkzaamheden van het Instituut, het toch die werkzaamheden nabij komt. Is de vergadering met hem van oordeel, dat het wenschelijk is de uitgave door het Instituut te doen plaats hebben, dan acht hij raadpleging der algemeene vergadering onnoodig, omdat het Bestuur, gekozen door de algemeene vergadering, geacht kan worden bevoegd te zijn verklaard tot het beslissen omtrent het opnemen van wetenschappelijke geschriften in de werken van het Instituut.

De heer Bachiene meent dat, omdat er twijfel geopperd is of het werk wel valt in den kring der werkzaamheden van het Instituut, omschreven bij het reglement, er in dit geval aanleiding bestaat tot raadpleging der algemeene vergadering.

De Voorzitter geeft in overweging bij stemming omtrent de twee volgende vragen eene beslissing te nemen:

1°. Is, behoudens nader onderzoek van het werk door eene speciale commissie, de uitgave door het Instituut wenschelijk te noemen?

2°. Zal daaromtrent de algemeene vergadering worden geraadpleegd?

De eerste vraag wordt met algemeene stemmen toestemmend, de laatste met 4 tegen 3 stemmen ontkennend beantwoord.

De vergadering besluit thans alvorens eene definitieve be-

alsing tot uitgave door het Instituut te nemen, het handschrift in handen te stellen van eene commissie om de vergadering omtrent die uitgave van advies te dienen. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Hoffmann, Kern en Blommendal, wier rapport, zoo mogelijk, voor of op de volgende Bestuursvergadering wordt te gemoet gezien.

De Secretaris biedt het Bestuur aan een eigenhandig handschrift van wijlen den heer C. de Hesselte, Roomsch-Katholiek geestelijke, overleden op Nias, 31 Augustus 1854, bevattende Woordenlijsten der talen van den Indischen archipel, op zijne reizen door Nederlandsch-Indië verzameld.

Met dankzegging aangenomen ter plaatsing in de boekerij.

De heer Meinsma biedt het Bestuur een brief aan bevattende eenige bijzonderheden van de Orang-Koeboe. Dit stuk, als geschenkt voor de Varia van het Tijdschrift, wordt den Secretaris in handen gesteld.

De vergadering wordt hierna gesloten.

146STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 8 FEBRUARI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Dumontier, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Mulard en de heeren 's Jacob, Kern en Sloet van de Beze met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en, na eene opmerking van den Voorzitter, in welke zij te notulen gewijzigd worden, goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Ministerie van Kolonien:

Bleeker Atlas ichthyologique atl. 26.

- Van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterkunde:
Verhandelingen deel VII.
Verslagen en mededeelingen, 2^e reeks, 2^e dl., 3^e stuk.
C. Leemans, Bathmenschc muurschilderingen.
- Van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland:
Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1872.
- Van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden:
Handelingen en mededeelingen 1872.
Levensberichten 1872.
- Van het Historisch Genootschap te Utrecht:
Kroniek 27e jaarg.
- H. C. Rogge. Brieven en onuitgegeven stukken van Wtenbogaert:
Katalogus der boekerij, 3e uitgave.
- Van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid:
Tijdschrift 3e reeks, deel XIII, 7e en 8e stuk.
Handelingen en mededeelingen 1873 1e stuk.
- Van het Congres des sciences géographiques, cosmographiques
et commerciales te Antwerpen:
Comte-rendu, 2 dln.
- Van het Ministerie van Koloniën te Londen:
Grammar of the Sindhi language.
- Van de Deutsche Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift 26e dl., 3e en 4e afl.
Register voor deel 11—20.
- Van de Akademie van Wetenschappen te Berlijn:
Mouatsbericht Sept. en Oct. 1872.
- Van de Akademie van Wetenschappen te Weenen:
Sitzungsberichte 1872, n°. 26—29. — 1873, n°. 1—3.
- Van de Société de géographie te Parijs:
Bulletin Oct.—Dec. 1872.
- Van den heer A. de Gubernatis:
Zoological mythology or the legends of animals.
La rivista Europea, afl. Jan. en Febr. 1873.

II. De volgende missives:

- b. Van den heer G. H. van Soest, te 's Gravenhage, waarbij deze, namens den heer D. Bauduin, ter opneming in de Bijdragen van het Instituut aanbiedt de door den heer F. Lowder bewerkte engelsche vertaling van een belangrijk Japansch staatsstuk getiteld: „The lagacy of Jyéyas.” In den begeleidenden brief

van den heer Bauduin wordt daaromtrent gezegd: „Men kan het (dit staatsstuk) de grondwet noemen, waarnaar Japan sedert eenderle jaren werd bestuurd en waarnaar alle volkszedes, gebruiken en instellingen zich hebben gevormd, zooals men die thans nog grootendeels aantreft, daar wáár de aanraking met Europeanen nog geene wijziging heeft doen ontstaan. Het is het testament, nagelaten door een der eerste Taikoens, wiens wijsheid en deugd hem tot eene Godheid in de japansche overleveringen hebben verheven, en al zijne opvolgers hebben zich tot eersten plicht gesteld de voorschriften daarvan getrouw na te nemen.“

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten het stuk inzien te stellen van den heer Hoffmann, met uitnodiging te onderzoeken of het reeds elders gepubliceerd is, en zoo neen, of het geschikt is in de Bijdragen van het Instituut te worden opgenomen.

Van den heer Robidé van der Aa, te 's Gravenhage, waarbij de aandacht van het Bestuur gevestigd wordt op hetgeen voorkomt in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap, deel X, n. 1, blz. 4, waar gelezen wordt:

„De Missive van den resident van Passarocan, dd. 11 Jan. 1872, ten geleide strekkende van eene missive van den heer H. van J. G. Vriesman te Winongan, dd. 9 Januari, volgens welke door wijlen den heer J. Hageman JCzn. bij uitersten wil van 16 Oct. 1871 n. 16 zijn vermaakt;

„dat den heer Vriesman voornoemd al zijne boeken, kaarten, papieren instrumenten zoo te Soerabaya als elders aanwezig;

„dat het Kon. Instituut van taal-, land- en volkenkunde van N. O. te 's Gravenhage al zijne wetenschappelijke papieren (manuscripten)“

De heer van der Aa merkt, dat, daar het Bestuur van het Instituut sedert niets van dit legaat heeft vernomen, het aangehaalde gedrukte stuk voldoende aanleiding geeft, zich tot den heer Vriesman te wenden met de vraag of het Instituut, benevens te reeds bij zijn leven van den heer Hageman ontvangen manuscripten, nog anderen uit diens boedel te wachten heeft.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten den heer Vriesman eenige inlichtingen te verzoeken, bepaaldelijk omtrent de reeds gestelde vraag en of, zoo die vraag bevestigend wordt beantwoord, de toezending van de nadere manus-

cripten door tusschenkomst van den heer Vriesman zal plaats hebben.

De Voorzitter herinnert hierbij, dat de heer van der Aa vroeger in de vergadering van 23 Maart 1870 de belofte heeft gedaan omtrent de toen ontvangen handschriften van den heer Hageman, die den heer van der Aa in handen waren gesteld, rapport uit te brengen. De Voorzitter meent dat het Bestuur er prijs op zal stellen met den uitslag van het door den heer van der Aa ingestelde onderzoek bekend te worden bekend gemaakt. De vergadering besluit, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, den heer van der Aa de vraag te doen: of het Bestuur binnen een niet al te ver verwijderd tijdstip in het bezit van dat rapport zal worden gesteld.

Uitgave van het werk van Dr. Schlegel: Uranographie Chinoise. Het van prof. Hoffmann ontvangen rapport luidt dat hij na inzage daarvan niet weet wat hooger te waarden de solide, wetenschappelijke en afdoende methode, door den schrijver bij de behandeling van zijn onderwerp gevolgd, dan wel de nieuwe belangrijke resultaten die hij op zijn weg verkregen heeft, en acht het overbodig te betoogen dat eene uitgave van dit werk hoogst wenschelijk is.

De heer Hoffmann vindt het verder ook geraden dat het Instituut zich het lot van dit werk aantrekke en al het mogelijke in het werk stelde om de uitgave daarvan hier te lande te doen plaats hebben, te meer daar de hulpmiddelen, die 's Rijks Chineesche (en Japansche) drukkerij daartoe aanbiedt, van dien aard zijn dat ook ten opzichte van de typografische uitvoering iets uitstekends kan geleverd worden.

De heer Kern schijnt het gevoelen van den heer Hoffmann te deelen, maar daar de heer Blommendal het werk nog niet ontvangen heeft, wordt besloten het rapport der heeren Kern en Blommendal af te wachten en de beslissing omtrent de uitgave van dit werk tot eene volgende vergadering te verdagen.

Rapport omtrent het opstel van den heer Leupe, getiteld: Willem Jansz. De Secretaris bericht dat dit opstel niet alleen behelst vele biografische bijzonderheden, maar ook vele geschiedkundige feiten bevat omtrent onze vestiging in Nederlandsch-Indië gedurende de jaren 1603—1629. Het sluit zich geheel aan bij hetgeen door den heer de Jonge in zijn geschiedkundig

werk is behandeld, terwijl het tevens Valentijn aanvult en verduizert en bepaaldelyk ook voor de Bandasche geschiedenis niet onbelangryk is te noemen. Op grond van een en ander adviseert de Secretaris tot opneming van het opstel in de Bijdragen, zoodat het eenigszins bekort zal zijn, waartoe de heer Leupe reeds zijne toestemming heeft gegeven.

De vergadering besluit overeenkomstig het voorstel van den Secretaris.

De Secretaris zegt, dat de heer Leupe een nieuw opstel ter plaatsing in de Bijdragen heeft ingezonden, over Salomon Sarras, Raad van Indië in 1644.

Wijziging besloten dit stuk in handen te stellen van den heer Meijnsma, met verzoek het Bestuur omtrent de opneming in de Bijdragen te adviseeren.

Benoeming van nieuwe leden. Door de vergadering wordt besloten tot leden van het Instituut te benoemen de heeren:

Corps de Groot, oud-chef van het mijnwezen in N.-I., te 's Gravenhage.

Mr. F. C. Rose, oud-zee-officier te 's Gravenhage.

Mr. N. A. Holmberg de Beckfelt, kapitein luit. ter zee, te 's Gravenhage.

Mr. G. J. Koff, te Leiden.

Professor J. J. P. Valetou, te Groningen.

Mr. F. M. C. Peis Rijken, Burgemeester van Arnhem.

Mr. J. Eschauer, te 's Gravenhage.

Mr. P. Rozoff, te Rotterdam.

Mr. van Vollenhoven, te Rotterdam.

Mr. J. J. Cremers, te Groningen.

Mr. F. J. J. van Eysinga, te Leeuwarden.

De vier laatstgenoemden, leden der Eerste Kamer van de Staten-Generaal.

Mr. W. F. J. Meinsma, referendaris ter Secretarie, te Batavia.

Mr. L. W. C. van den Berg, hoofdcommies ter Secretarie te Batavia.

Mr. D. de Feyfer, hoofdcommies bij het Departement van Justitie te Batavia.

De heer Meinsma herinnert dat in de bestuurs-vergadering van 21 Sept. 1872 door den heer Kern een voorloopig verslag

werd uitgebracht namens de commissie voor de transcriptie, maar na dien tijd hebben noch het Bestuur, noch de leden der Commissie iets meer van die zaak vernomen. Niettemin is het wenschelijk, dat deze zaak vóór de aanstaande algemeene vergadering tot een einde worde gebracht en de heer Meisma stelt daarom voor den heer Kern mede te deelen, dat het Bestuur er prijs op zou stellen, wanneer de Commissie in de volgende bijeenkomst van het Bestuur haar verslag kon uitbrengen.

De vergadering besluit overeenkomstig dit voorstel, waarna zij, niets meer aan de orde zijnde, gesloten wordt.

112STE BESTUERSVERGADERING.

GEHOUDES 13 JULI 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bachiene, Blommendal, Meunina, Niemann en Wijnmalen (Secretaris). Met kennisgeving afwezig de heeren Bleeker, Sloet van de Beek, Dumontier, Kern, Hoffmann, Millard en 's Jacob.

Tegenvolge der afwezigheid van den Voorzitter en den Ouderszitter, bekeedt de heer Bachiene, als oudste in jaren, de Voorzitterschap.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering zijn gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van:

1. De ontvangst der volgende boekwerken:

121. 1. Departement van Koloniën.
Statistiek van den handel, de scheepvaart en de mi- en
landbouwten op Java en Madura over 1870.
121. 2. Koninklijke bibliotheek, te 's Gravenhage:
Verreken van de aanwinsten der Koninklijke bibliotheek over
1870—1871.
121. 3. Academie van Wetenschappen, te Weenen:
Statistiek der philosophische-historische Classe, 68e deel,
v. 2—4, 69e deel, n. 1—3.
Statistiek der mathematisch-natuurwetenschappelijke
Classe, 1872, n. 13—16.
121. 4. Academie van Wetenschappen, te Berlijn.
Museum over 1872.
121. 5. Société de géographie, te Parys.
Bulletin, Avril 1872.
121. 6. Istituto Leonardo di scienze e lettere.
Rendiconto, 2^a Serie, dec. IV, n. 8—20, dec. V, n. 1—7
(1871—72).

Van het Departement van Oorlog, te Washington:

Tree copies of the tri-daily Weater Nap.

Tree copies of the tri-daily Bulletin.

Van Clements R. Markham, te Londen.

Ocean Highways, the geographical Record, Juli 1872.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea, Juli 1872.

II. De volgende brieven:

a. van den bibliothekaris der Koninklijke bibliotheek, de ontvangst berichtende van een ex. der Bijdragen, derde reeks, deel I—VI, alsmede van eenige afzonderlijke werken, door het Instituut uitgegeven, terwijl verder aan het Instituut wordt aangeboden een ex. der verslagen van den bibliothekaris van 1866 tot 1871.

b. Van den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 26 Juni jl., in antwoord op het schrijven van het Instituut, waarbij, de Minister verzocht werd kennis te willen geven, ter plaatse waar het behoort, van het besluit van het Instituutsbestuur tot benoeming der heeren Bleeker en Sloet van de Beele als afgevaardigden van het Instituut op het internationaal statistisch congres te St. Petersburg. In den brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken wordt te kennen gegeven, „dat zoolang van regeeringswege geen afgevaardigden ter bijwoning van het congres zijn aangewezen, de beschikking op het verzoek zal moeten worden aangehouden.”

De missives *a* en *b* worden voor kennisgeving aangenomen.

c. Van den Minister van Koloniën, dd. 19 Juni 1872, ter beantwoording van het verzoek van het Instituutsbestuur om door eene bestelling de uitgave te ondersteunen van eene door den heer Meinsma bewerkte Babad Tanah Djawi of Javaansche kronijk. De Minister van Koloniën schrijft, „dat blijkens de inlichtingen, door den Goeverneur-Generaal van Nederlandsch Indië verstrekt, de Babah Tanah Djawi in Indië niet geschikt wordt geacht voor het onderwijs op de inlandsche scholen, maar wel voor verspreiding onder de inlandsche bevolking, mits ont-daan van de aanteekeningen van den heer Meinsma, welke, terwijl zij voor den inlander onverstaanbaar zijn, den prijs van het werk noodeloos verhoogen.” De Minister verzoekt nu opgave

21. van den voorgaenden innoou.

•In deel X van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vindt men een bericht van H. J. Domis betreffende een door hem op Java gevonden steen met Kawi-inscriptie, die zich thans, onder het merk I A. n. 51 in 's Rijks museum van ontheden alhier bevindt.

•Het bericht van Domis gaat vergezeld van eene ruwe schets van den steen, voldoende om dezen uit te herkennen, doch op verre na niet om de inscriptie uit te lezen, en van eene zoo-genaamde vertaling van den bekeerden sultan van Soemenap. Hoeveel vertrouwen deze vertaling verdient, laat zich reeds hieruit nagaan, dat zij het jaartal 127 vermeldt, waar de inscriptie volkomen duidelijk 1371 heeft!

•Ofschoon voor 't overige niet in staat, voor die valsche eene ware vertaling in de plaats te geven, is 't mij evenwel geïnt de inscriptie, behoudens enkele nog twyfelachtig gebleven punten, te lezen, en er althans verscheidene min of meer bekende woorden in aan te treffen, die zomgemaate den inhoud laten vermoeden.

•Het is mij daarom voorgekomen dat een behoortijk facsimile op matige schaal (b. v. op $\frac{1}{2}$), zijnde de inscriptie ongeveer 0,8 meter lang of breed en hoog, met transcriptie in ons schrift, tevens verklaring van 't alfabet en van de bekende woorden als eene kleine bijlage tot de Innoouen en Innoouen in 's

De vergadering erkent eenstemmig de wenschelijkheid der opneming in de Bijdragen van bedoeld facsimile met transcriptie en verklaring en machtigt den Secretaris met den heer Cohen Stuart in overleg te treden en, zoo de kosten niet te hoog zijn, last tot de uitvoering te geven.

De heer Meinsma brengt, mede namens den heer Niemann, rapport uit omtrent het aan het Instituut ter plaatsing toegezonden opstel van den heer Wiselius over Djâjâ-Bâjâ, zijn leven en profetieën. Het rapport van den heer Meinsma is van den volgende inhoud:

„Het nevensgaand artikel, dat ons eenige inlichtingen geeft omtrent de meermalen besproken voorspellingen van Djâjâ-Bâjâ is wel waardig in de Bijdragen opgenomen te worden. Het is mij niet mogelijk geweest de ons bekende teksten bij Winter, Zameuspraken II en de Hollander, die in het stuk worden genoemd, te vergelijken. Hier en daar schenen mij onnauwkeurigheden te zijn, die ik evenals sommige verklaringen geheel voor rekening van den schrijver laat. Het zij mij vergund hierbij op te merken dat een dergelijke profetie, als hier van Djâjâ-Bâjâ gegeven wordt, in het boek Adji-Sâkâ (uitgave van Gaal en Roorda, pag. 248—261) aan Vorst Bandjaran-Sari of liever Sang Pandita Radja, zooals hij na zijn troonsafstand genoemd werd, in den mond wordt gelegd: de profetieën gaan evenwel niet zoover, maar bepalen zich tot de splitsing van het rijk in twee deelen; in enkele opzichten afwijkend, is er evenwel zooveel overeenkomst tusschen dat ik beide verhalen gerust oorspronkelijk voor hetzelfde durf houden, dat nu maar verschillend is ingekleed.“

Na dit advies besluit de vergadering den Secretaris te machtigen tot opneming van het opstel in de Bijdragen.

De heer Niemann zegt dat hij de pakken, in het Rijksarchief voorhanden en waarvan de heer Sloet van de Beele in de vorige vergadering gesproken, heeft gezien. Van die stukken, waarvan de meesten geschreven zijn in loopend Perzisch schrift, anderen in de Toeloegoesche of andere taal, is de inhoud door een zendeling aangeduid. Zij hebben allen betrekking op voormalige Nederlandsche kantoren in Voor-Indië. De heer Niemann wenscht ook het gevoelen van de heeren Kern en Hoffmann over die stukken te hooren en stelt zich dus voor het Instituut nog nader rapport te doen.

De Secretaris zegt dat hij een opstel heeft ontvangen van den heer **Hoogstraaten** naar de Hollander, getiteld: «Een Engelschman en een Noord-Amerikaan in Nederlandsch Oost-Indië». Ofschoon dit opstel beter geschikt zou zijn voor het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, dan voor de Bijdragen, geeft de Secretaris niettemin in overweging het voor de Bijdragen te bestemmen, ook omdat de inzending heeft plaats gehad tengevolge van eene tot den heer Hollander gerichte uitnoodiging. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

De vergadering wordt daarna gesloten.

143STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 21 SEPTEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren **Bleeker** (Voorzitter), **Wijnmalen** (Secretaris), **Bachene**, **Blommendal**, **Dumontier**, **Hofmann**, **Kern**, **Meinsma** en **Neumann**. Afwezig de heer **Shoet van de Beele**, met kennisgeving, en de heeren **Miliard** en **'s Jacob**.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

- I. De volgende boekwerken:
  - Van het Departement van Koloniën:
    - Observations made at the magnetical and meteorological observatory at Batavia. Vol. 1.
    - De residentie Kadoe naar de uitkomsten der statistieke optelling Koninkrijk Verslag over 1871.
    - Jaarboek van het mijnwezen in Nederl. Oost-Indië, 1871.
  - Van het Bataviasch-Genootschap van Kunst- en Wetenschappen:
    - Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde, deel XVIII, afl. 3 en 4, deel XX, afl. 3.
    - Notulen deel IX, 1871.

- Eerste vervolg. *Catalogus der bibliotheek.*
- Van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam :
Verslagen en mededeelingen. Afd. Natuurkunde, 2^e reeks,
6^e dl., 3^e stuk.
- Van het Kon. Instituut van Ingenieurs :
Tijdschrift, 1871—1872, 5e afl.
- Van de Keizerlijke Akademie, te Weenen :
Sitzungsberichte der Math. Naturwissenschaftlichen Classe
1872, n° 17—20.
- Van de Kon. Akademie te Berlijn :
Monatsberichte, April 1872.
- Van de Keizerlijke Akademie te St.-Petersburg :
Mémoires. Deel XVII, n° 11—12, XVIII, n° 1—7.
Bulletin. Deel XVII, blad 1—26.
- Van de Asiatic Society :
Journal, New Series, vol. V, n° 2, VI, n° 1.
- Van de Geographical Society :
Proceedings, deel XV, n° 5, XVI, n° 1—2.
- Van de Asiatic Society of Bengal :
Bibliotheca Indica. Old Series, n° 228—229, New Series,
n° 244—245, 247—251.
- Van de Société de géographie te Parijs :
Bulletin April 1872.
- Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft :
Zeitschrift dl. 26, n° 1—2.
- Van de Gesellschaft für Erdkunde :
Zeitschrift n° 38.
- Van de Anthropologischen Gesellschaft te Weenen :
Mittheilungen, n° 12—14.
- Van de Smithsonian Institution :
Report 1870.
Monthly report on the commerce and navigation of the
United States, for the year ended June 1871.
Ninth report of the California institution for the education
of the deaf and dumb and the blind.
- Van den heer Dr. B. F. Matthes, te Kampen :
Over de Bissoes of Heidensche priesters en priesteressen.
- Van den heer Angelo de Gubernatis :
La rivista Europea. Anno III, vol. III, aff. 3, vol. IV, afl. 1.

II. De volgende missives :

a van den Minister van Koloniën, dd. 19 Augustus jl., waarbij het Instituut wordt verzocht aan het Departement te leveren 500 ex. van de Babad Tanah Djawi of Javaansche kroniek, zonder de aantekeningen van den heer Meinsma, waarvoor het Instituut *f* 3.— per ex. in rekening zal kunnen brengen.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de door den heer Smits geleverde opgave der drukkosten van dit werk. Die opgave berust op een schrijven van de firma Enschedé te Haarlem, wier tusschenkomst door den heer Smits is ingeroepen, omdat deze laatste van de veronderstelling is uitgegaan dat men het werk van den heer Meinsma met de nieuwe (schuinsche) Javaansche type zou wenschen gezet te hebben. De vergadering acht het evenwel wenschelijk, omdat de ontvangen prijsopgave zeer hoog wordt geacht, dat de heer Smits ook bij andere drukkerijen eene prijsberekening vrage, terwijl de vergadering het verder gezaden oordeelt het werk te zetten met de oude (staande) Javaansche type.

b. Van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 19 Augustus 1872, ten geleide van eene herinneringsmedaille met diploma door het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrykskundig congres aan het Instituut toegekend.

De ontvangst van deze stukken is reeds aan den Minister van Binnenlandsche Zaken bericht.

c Van het Bestuur van het in 1871 te Antwerpen gehouden aardrykskundig congres, waarbij het Instituut dank wordt gezegd voor het zenden van een vertegenwoordiger op het congres, en waarbij verder de toezending wordt aangekondigd van een exemplaar van het verslag der vergaderingen van het congres, met bijgevoegden catalogus der gehouden expositie.

Zoodra dit werk ontvangen zal zijn, zal daarvoor de dank van het Instituut worden betuigd.

d van Commissarissen te Paramaribo, dd. 13 Juli 1872. Dit schrijven strekt voornamelijk ter beantwoording van een verzoek van het Instituutsbestuur, waarbij inlichtingen worden gevraagd omtrent de geldelijke aangelegenheden.

Verder wordt mededeeling gedaan dat voor hun bidmaatschap beiden bedankt de heeren J. Sander, A. H. J. Grooten, F.

Carstairs, S. Soesman Jr. en J. van Praag, terwijl het lid, de heer A. M. Coster, overleden is.

Door Commissarissen wordt verder voorgesteld, tengevolge van de aftreding van den heer Carstairs, tot commissaris van het Instituut te benoemen den heer van Dissel.

De penningmeester verklaart genoeg te nemen met de gegeven inlichtingen, waarvoor Commissarissen dank zal worden gezegd.

De vergadering besluit verder, overeenkomstig het gedane voorstel, tot commissaris te benoemen den heer S. van Dissel. Van deze benoeming zal aan commissarissen mededeeling worden gedaan en tevens worden verklaard dat het Bestuur met leedwezen kennis genomen heeft van het ontslag van vijf leden, te meer omdat betwijfeld mag worden of de reden, die tot het ontslag geleid heeft, juist is. Commissarissen meenen toch het bedanken van die leden te moeten toeschrijven aan de weinige belangstelling die, naar hun oordeel, die kolonie tot dusver van het Instituut heeft ondervonden. Het Bestuur meent integendeel, dat het Instituut steeds van belangstelling voor de kolonie bewijs heeft gegeven. Alle bijdragen, die het Bestuur uit West-Indië werden toegezonden en die van wetenschappelijken aard waren, zijn op een enkele uitzondering na misschien, steeds in de Bijdragen opgenomen. Ook de verslagen der vergaderingen van Februari en Juni 1868, ofschoon zeer laat aan het Bestuur ingezonden, zijn eene plaatsing niet geweigerd. Indien evenwel het Bestuur in een enkel opzicht niet geheel aan de wenschen van sommige of alle leden in West-Indië heeft kunnen voldoen, was dit niet toe te schrijven aan gemis van belangstelling, maar aan de overtuiging dat het Instituut door een toegeven aan die wenschen een veld zou betreden dat geheel ligt buiten den kring van zijne werkzaamheden.

e. van den heer A. B. Cohen Stuart te Leiden, waarin wordt te kennen gegeven dat de vermoedelijke kosten van het te vervaardigen facsimile (zie het verslag der vorige bestuursvergadering) zullen bedragen voor 500 exc., met inbegrip van papier, ongeveer f 50.

De vergadering stelt genoemde som voor het aangewezen doel beschikbaar, en machtigt den Secretaris den heer Cohen Stuart uit te noodigen door zijne welwillende tusschenkomst het facsimile te doen vervaardigen.

De heer Niemann brengt verslag uit omtrent een opstel van en heer Wiselius, ter opneming in de Bijdragen ingezonden, getiteld. „Bydrage tot de kennis van het eiland Ternate in het midden der 18^e eeuw.“ De heer Niemann ontraadt de opneming van dit opstel, omdat het niets van eenig belang bevat dat men niet reeds bij Valentijn, Bleeker, v. d. Crab en anderen vindt.

De vergadering besluit overeenkomstig dit advies.

De Secretaris zegt dat de heer Pijnappel twee opstellen heeft ingezonden voor de Bijdragen, het eene getiteld: „Eenige aanmerkingen op Wallace Insulinde“, het andere: „Over de kennis van de Arabieren, voor de komst der Portugezen, van den Indischen Archipel bezaten.“

Overeenkomstig het advies van den Voorzitter en den Secretaris, machtigt de vergadering beide opstellen in het Tijdschrift op te nemen.

De heer Kern brengt een voorloopig rapport uit namens de commissie belast met het ontwerpen van een stelsel van transcriptie. Hij meent in de eerste plaats te moeten opmerken dat het niet uit een toelichting bij de in eene vorige aflevering opgenomen plaat, die een stelsel van transcriptie bevat, ten onrechte is afgeleid dat de bedoeling was de mede-arbeiders in de Bijdragen te dwingen. Men wenschte dat de schrijvers in de Bijdragen zoo veel mogelijk het vroeger medegedeelde stelsel zouden volgen, maar geenszins wilde men hen daartoe verplichten. Aan te verkeerde opvatting, het gevolg waarschijnlijk van eene onjuiste zinsned in de toelichting, is het protest toe te zenden dat door den heer Roorda werd ingezonden en die daarbij verder eenige aanmerkingen tegen het ontworpen stelsel bevatte. De commissie, later benoemd om van de gemaakte opmerkingen, zoo van den heer Roorda als van anderen, kennis te nemen, heeft zich met die zaak bezig gehouden, maar is nog niet in staat een definitief rapport uit te brengen, daar nog eenig overleg noodig is. Op verzoek van den heer Kern heeft de commissie diingent verklaard.

De Secretaris zegt dat hij van den heer Robidé van der Aa ontvangen heeft het handschrift van het reisverhaal des heeren Looberg. De heer van der Aa heeft dit handschrift geheel voor de pers gereed gemaakt, met toevoeging van een groot aantal noten en aantekeningen.

De vergadering machtigt den Secretaris thans eene opgave te verzoeken van de kosten, verbonden aan de uitgave van dit handschrift met de daarbij gevoegde kaarten en platen, ten einde daaromtrent in eene volgende vergadering eene beslissing te kunnen nemen.

Tot leden worden voorgesteld en aangenomen de heeren: J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, beide te 's Gravenhage.

De vergadering wordt hierna gesloten.

144STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 19 OCTOBER 1872.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Wijnmalen (Secretaris), Bachiene, Blommendal, Hoffmann, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Tijdschrift deel XVIII, afl. 5.

Notulen deel X, n°. 1—2.

Van de Ned. Maatschappij van Nijverheid:

Tijdschrift 3^e reeks, deel XIII, stuk 5—6.

Van de Société de géographie te Parijs:

Bulletin, Af. Juni 1872.

Van de Société Impériale géographique te St. Petersburg:

Otcet, jaarg. 1871.

Izwjastija, deel VII, afl. 4—8, deel VIII, afl. 1—3.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea. Anno III, vol. IV, afl. 2.

Van den heer Ch. Ruelens, te Brussel:

La découverte de l'Australië.

II. De volgende missives:

a. Van de heeren J. M. van Vleuten en M. T. H. Perelaer, mededeelende bericht dat zij het aangeboden lidmaatschap aanvaardden.

b. Van Commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 19 Augustus 1872, waarbij aan het Bestuur worden toegezonden twee wissels, groot f 302 en f 290, de eerste ter voldoening der goevernements-bijdrage over Juni tot December 1871, na aftrek der maandelijksche bezoldiging van den bediende, en van ontvangen contributien, de tweede bevattende de goevernements-bijdrage over het eerste halfjaar 1872, na aftrek van kleine ontvangsten.

Verder wordt bericht, dat ten gevolge van de verplaatsing van den heer van Limburg Brouwer naar Palang, deze niet als commissaris van het Instituut is kunnen optreden, zoodat wordt voorgesteld tot commissaris te benoemen den heer Mr. W. B. Bergsma.

De toegezonden wissels zijn in handen gesteld van den penningmeester. overeenkomstig de gedane voordracht wordt tot commissaris van het Instituut te Batavia benoemd de heer Mr. W. B. Bergsma.

Uitspraak der Babul Tanak Djawi. De Secretaris zegt dat, naar het besluit van het in de vorige vergadering genomen besluit, de voor den druk van het werk van den heer Meinsma aan te brengen van de groote staande Javaansche typen de voorkeur hebben, met den heer Smits nader in overleg is getreden. Hij heeft verklaard, nu de staande type verlangd wordt, zelf te staan te zijn het werk te zetten, daar hij van die lettersoort een buitengewoon grooten voorraad ter zijner drukkerij voorhanden heeft.

Tegen vroeger gerekend is op eene oplage van 1250 ex., is nu, na nadere overweging, eene oplage van 1100 ex. voldoende geoordeeld. Met deze oplage blijven er, na aftrek van de 500 ex. voor het Departement van Koloniën en de exx. voor de leden van het Instituut, nog 200 exx. voor den handel over, hetgeen, ook na het oordeel van den heer Meinsma, voldoende wordt geacht. De heer Smits verbindt zich om gedurende de wintermaanden 1000 ex. per week, later, des gevorderd, meer te leveren, zoodat het zal gevat het geheele werk, met de aantekeningen begroot ongeveer 50 vet, in den loop van 1873 gereed zal zijn.

Na deze mededeelingen gehoord te hebben, besluit de vergadering, overeenkomstig het advies van den Secretaris, den heer Smits het drukken van het werk op te dragen.

Uitgave van het reisverhaal des heeren von Rosenberg. De Secretaris deelt de prijsopgave mede voor het drukken van den tekst en voor het leveren der bij het werk gevoegde platen.

De vergadering overweegt in de eerste plaats de wijze van uitgave der platen, en beslist dat zij niet in den tekst ingevoegd, maar achter het werk geplaatst zullen worden, terwijl ook wordt besloten, met het oog op de platen, het handschrift te drukken in kwarto formaat. De vergadering bepaalt verder dat het drukwerk door den heer Smits en de platen door den heer Trap zullen geleverd worden, terwijl aan den Secretaris wordt opgedragen met den heer Trap in nader overleg te treden omtrent de prijsopgave, vooral omdat sommige platen nog vereenvoudigd kunnen worden.

Herdruk van van der Tuuk's maleisch leesboek. De Secretaris zegt dat de oplage van dit leesboek uitgeput is en geeft in overweging, met het oog op het gebruik dat daarvan gemaakt wordt en de betrekkelijk geringe kosten aan den herdruk verbonden, tot dien herdruk te besluiten. De vergadering draagt aan de heeren Meinsma en Niemann op hieromtrent bij eene volgende gelegenheid advies te willen uitbrengen, terwijl laatstgenoemde zich bereid verklaart daaromtrent ook in overleg te treden met den heer v. d. Tuuk. die zich thans op Bali bevindt.

De heer Niemann zegt, dat hij een schrijven ontvangen heeft van den zendeling, den heer van Eck, die verklaart in het bezit te zijn van eenige Balineesche teksten, waarvan hij afschriften (met Romeinsche letter) en vertaling zou willen maken om die aan het Instituut ter opneming in de Bijdragen aan te bieden. Het gedeelte van den brief, dat op deze zaak betrekking heeft, luidt aldus:

„Ik ben zoo vrij een beroep te doen op uwe welwillendheid door u te verzoeken mij wel te willen mededeelen of het Kon. Instituut misschien genegen zou zijn den druk met Latijnsch karakter van een der hieronder genoemde gedichten op zich te nemen en zoo ja, met of zonder bijgevoegde vertaling.

1. Bagoes Hoembara, groot ruim 900 koepletten in djinada-

sara te worden teruggezonden, eerst bij eenigzamen met een priester uit Dahi en eene uit Djong-Biroe (ook op Java), naar Bali terug. Historische waarde heeft dit stuk weinig, maar voor de kennis van het Balineesch is het zeer aan te bevelen. 2. Pan Raangkang, een algemeen bekend spotticht, waarin de balineesche en hollandsche priesters met hunne voorgewende geleerdheid en heiligheid, duchtig aan de kaak gesteld worden. Het verhaal staat met de vermelding van een bloedig gevecht tusschen den vorst van Pamamoran (In Blambangan? het land, waar de spotvogel P. B. teluis hoort) en den Radja D'keh, waarbij eerstgenoemde wordt ter zijde gestaan door den vorst van Djagatra (gezond balische spelling voor Djakarta). 3. Séwagati, een echt balineesch verhaal, 225 kopieetjes groot, een boek voor jongelieden, gelijk de Balineezen zeggen, daar het van vryen en trouwen aantekent en met eene schaakpartij besluit. 4. Tjoepak, geschiedenis van 2 broeders, die de onderlijke woning ontvluchten en waarvan de een, na allerlei avonturen, in zeker land (r) de dochter des vorsten trouwt en later op den troon komt. 5. Toendjoeng-Biroe, een soort van godsdienstige roman, waarin twee zusters, Toendjoeng Poethi en T. Barak, met hunne nicht T. Biroe de hoofdrol spelen. Mocht het Instituut tot den druk besluiten, dan zal ik mijn best doen om zoo spoedig mogelijk een kopie, duidelijk geschreven, te kunnen verzenden. De noodige verklaringen en onbeelden zullen naast of beneden

congres te St. Petersburg te vertegenwoordigen, verklaren dat zij tot hun leedwezen door verschillende omstandigheden verhinderd zijn geworden de reis naar St. Petersburg te ondernemen.

De vergadering wordt gesloten.

145STE BESTUURSVERGADERING,
GEHOUDEN 21 DECEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Sloet van de Beele, Bachiene, Wijnmalen (Secretaris), Blom-mendal, Meinsma en Niemann. Afwezig de heer Dumontier, wegens ongesteldheid, met kennisgeving en de heeren Kern, Millard en 's Jacob.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van

I. De volgende boekwerken.

Van het Departement van Koloniën:

de Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. 6^e dl.

Van het Inst. van ingenieurs:

Tijdschrift 1872—1873, 1° afl.

Van de Ned. Maatschappij tot bevordering van nijverheid:

Handelingen 1872.

Van de Kamer van koophandel en nijverheid te Batavia:

Eene zeehaven voor Batavia.

Van de Akademie van wetenschappen te Berlijn:

Monatsbericht Mei—Augustus 1872.

Van de Akademie van wetenschappen te Weenen:

Berichten jaarg. 1872 no XXI—XXV.

Van de Société de géographie te Parijs:

Bulletin Junij 1872.

Van Dr. B. Matthes, te Kampen:

Boegiuiesche chrestomathie II en III.

Van prof. A. de Gubernatis:

La Rivista Europea afl. Nov. 1872.

II. De volgende missives:

1° van den generaal Weitzel, die het Instituut voor zijne bibliotheek aanbiedt eene fraai beschreven bamboe uit de Lampongs afkomstig, benevens twee manuscripten op boomschors, het eene is met arabische letter geschreven, het andere werd den heer Weitzel als Lampongs-schrift ter hand gesteld.

Den heer Weitzel zal de dank van het Bestuur voor dit geschenk worden betuigd, terwijl de aangeboden handschriften in de bibliotheek zullen worden opgenomen.

De heer Sloet van de Beele verklaart, naar aanleiding van dit schrijven, dat hij bereid is eenige exx. ter beschikking van het Bestuur te stellen van het door hem uitgegeven en door den heer van der Turk bewerkt geschrift, getiteld: *«Les manuscrits Lampongs»*, ten einde daarvan een ex. te zenden aan de binnen- en buitenlandsche genootschappen en bibliotheken, die met het Instituut in betrekking staan. Het Bestuur verneemt met welgevallen dit aanbod en draagt den Secretaris op, na ontvangst der toegezegde exemplaren, aan ieder der bedoelde instellingen een exemplaar toe te zenden.

2° Van Commissarissen te Batavia, dd. 25 Augustus 1872, waarbij wordt toegezonden eene rekening-courant van 1 Juni 1871 -- 1 Juli 1872 en verder een wissel, groot f600 wegens betaalde contributien, waarvan de specificatie zal volgen.

Deze missive wordt voor kennisgeving aangezonden. De wissel is bereids in handen van den penningmeester.

3° van den Onder-voorzitter van het Instituut, den heer Sloet van de Beele, waarin wordt medegedeeld, dat de heer Schlegel, toek der chineesche taal te Batavia, bekend door verschillende geschriften over China, die hem de doctorswaardigheid *honoris causa* te Jena bezorgde, -- van het jonst verschenen werk van den heer Schlegel, getiteld: *«Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes»* -- het Instituut een ex. aangeboden -- een uitvoerig werk in de Fransche taal heeft geschreven, getiteld: *«Uranographie Chinoise ou preuves directes, nouvelles et nombreuses, que l'astronomie chinoise est la plus ancienne et que l'astronomie des anciens peuples occidentaux a été empruntée à celle des Chinois»*.

Op uitnodiging van den heer Sloet van de Beele, heeft de

de auteur, de heer Schlegel, eene nota omtrent dit werk geschreven, welke het volgende behelst:

„Verscheidene beroemde geleerden, zooals Bailly, Dupuis, Letronne, Wilhelm von Schlegel, Jdeler, Adolf Holzmann, enz. hebben vruchteloos naar den oorsprong der namen der sterrebeelden van onze oude hemelkaarten gezocht.

„Dan eens werd de uitvinding dezer namen aan de oude Egyptenaren, dan weder aan de Assyriërs, Chaldeeuwen of zelfs de Grieken toegeschreven. Maar niettegenstaande alle de geleerde verhandelingen door deze mannen geschreven, is deze kwestie nog steeds in het duister gehuld.

„Alle deze geleerden echter erkenden het beginsel dat de sterrebeelden van onzen hemel betrekking hadden op den landbouw en het klimaat; maar geen van hun heeft ooit deze betrekking kunnen ophelderen; want al kwamen ook sommige dezer beelden met het klimaat van een dezer oude volkeren overeen, zoo pasten zij dan toch weder niet op den landbouw dezer volkeren.

„In 1835 gaf de Chevalier de Paravey eene kleine brochure uit, waarin hij voor de eerste maal de treffende overeenkomst tusschen sommige namen van Chineesche en westersche sterrebeelden aantoonde; maar, uit gebrek aan kennis van het Chineesch, kon hij den oorsprong dezer namen niet bewijzen.

„In het jaar 1868 toevallig te Batavia dit boekje in handen krijgende, kwam ik op het denkbeeld te beproeven of ik wellicht gelukkiger in mijne nasporingen mocht zijn dan de Chevalier de Paravey.

„Dit slaagde" boven verwachting, en eene gedurende acht jaren voortgezette studie der Chineesche sterrebeelden, bracht mij tot de overtuiging:

- 1°. dat de Chineesche sterrebeelden, ten getale van meer dan 750, allen betrekking hadden op den landbouw, het klimaat, en de natuurlijke voortbrengselen van het oude China.
- 2°. dat men in die beelden drie duidelijk begrensde perioden kan onderscheiden; daar men onder die beelden drie poolsterren, en drie lente-eveningspunten vindt, die respectievelijk de epochen van 17000, 14500 en 3000 voor onze tijdrekening aantoonen; en
- 3°. dat bijna alle de oude westersche sterrebeelden hunne namen hebben ontleend aan de Chineesche sfeer.

„In het tweede gedeelte van mijne verhandeling heb ik ook

EENIGE OPMERKINGEN

OMTRENT EN NAAR AANLEIDING VAN DAT GEDEELTE

van

D^r. J. J. DE HOLLANDER'S

HANDLEIDING BIJ DE BEOEFENING DER LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË,

HETWELK HANDELT OVER HET GOUVERNEMENT VAN

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Het valt zeker niet te ontkennen, dat bovengenoemde Handleiding van Dr. J. J. De Hollander zich bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië zoowel door inhoud als vorm ten sterkste aanbeveelt. Volgaarne geef ik dan ook den heer J. J. De Hollander den lof, die hem zoo regtmatig toekomt, van een hoogst verdienstelijk en uitstekend boek geleverd te hebben. Maar het spreekt van zelf, dat hij bij het schrijven van een werk van dien aard en omvang als het zijne, maar al te dikwerf op een dwaalspoor moest geraaken. Dit geldt inzonderheid daar, waar hij die gedeelten onzer Oost-Indische bezittingen behandelt, welke nog zoo weinig bekend zijn, als onze buitenposten. En dat weinige, hoe gebrekkig is het dan nog maar al te dikwerf! Ik houd mij dus overtuigd, dat het den geachten Schrijver niet dan welkom zijn kan, om van een ieder, die op één dier buitenposten gevestigd was, of nog is, eene nauwkeurige opgave te bekomen van al de fouten, die deze in de behandeling van het hem door eigen aanschouwing bekend gewest opgemerkt heeft. Alleen langs dien weg kan het werk van Dr. Hollander mijns inziens eenmaal

zoodanige volledigheid bereiken, dat het een ware vraagbaak wordt voor een ieder, die belang stelt in de naauwkeurige kennis van eenig gedeelte, welk dan ook, onzer Nederlandsch-Oost-Indische bezittingen.

In de hope, dat mijn voorbeeld later door anderen nagevolgd worde, deel ik het publiek hiernevens eenige opmerkingen mede omtrent en naar aanleiding van hetgeen Dr. De Hollander over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden gezegd heeft.

Na tot tweemaal toe een tijd van circa 9 jaar niet alleen te Makassar, maar ook dikwerf in de Binnenlanden van Zuid-Celebes doorgebracht te hebben, vermeen ik, geenszins een vreemdeling in dat mij zoo dierbaar geworden gewest gebleven te zijn. Bovendien had ik bij het maken mijner opmerkingen de gelegenheid, gedurig iemand te raadplegen, als mijn' vriend, den kundigen en hoogstverdienstelijken controleur 1° kl. J. Bensbach, die zijn gansche leven op Celebes gesleten, en als reizend ambtenaar insgelijks een groot gedeelte daarvan in persoon bezocht heeft. Door hem was ik vooral ook in staat, om, ofschoon reeds in Holland teruggekeerd, een naauwkeurige opgave te erlangen van al de veranderingen, die er, sedert het verschijnen van De Hollander's werk, op Zuid-Celebes hadden plaats gevonden.

Alvorens echter tot de door mij onderuomen taak over te gaan, laat ik hieronder eene korte opheldering volgen omtrent de wijze, waarop ik de inlandsche eigennamen met onze letters getranscribeerd heb. Voor een werk toch, als dat van den heer De Hollander is het voorzeker een hoofdvereischte, dat de uitspraak der eigennamen van plaatsen en personen naauwkeurig en duidelijk aangewezen worde. Te meer acht ik mij hiertoe gedrongen, omdat mijne wijze van transcriptie wel eens verkeerd begrepen is, en daardoor aanleiding tot misverstand gegeven heeft. Dit is onder anderen het geval geweest met een "Beknopt verslag van een verblijf in die Binnenlanden van Celebes, "waar Boegineesch gesproken wordt, gedurende zes maanden, van

“24 April tot 24 October 1856,” alsmede “een dito mijner reizen in de Binnenlanden van Celebes, in de jaren 1857 en 1861,” beide opgenomen in de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96 tot en met 99. Aan de verkeerde daarin voorkomende spelling is het dan ook te wijten, dat de heer De Hollander, die van beide geschriften gebruik maakte, buiten zijne schuld de uitspraak van enkele namen onjuist opgaf.

Wanneer een Boeginesche of Makassarsche letter bij de transcriptie niet dan door middel van twee of meer Hollandsche karakters aangeduid kan worden, beëien ik mij van een vereenigingsteeken.

Deze aldus zamengestelde teekens zijn: ᳚ ($\widetilde{ng}$), ᳛ ($\widetilde{ngk}$), ᳜ ($\widetilde{mp}$), ᳝ ($\widetilde{nr}$), ᳞ ($\widetilde{nj}$), ᳟ ($\widetilde{dj}$), ᳠ ($\widetilde{nj}$) en ᳡ ($\widetilde{njtj}$).

Een klein kapje boven de lettergreep dient, om den lezer te waarschuwen, dat daarop de klemtoon valt.

De Arabische tesjdid (◌◌) wordt soms door mij boven een letter geplaatst, om verdubbeling aan te duiden.

De ᳢ met een ᳣ er boven (᳢᳣) dient om de Boeginesche ᳢᳣ aan te duiden (᳢᳣). Dit teeken geeft te kennen onze e in *geloof* en dergelijken, evenwel met dit onderscheid, dat men ook iets van een a klank moet laten hooren. Vandaar, dat de Maleijers te Makassar, wanneer zij Boeginesesch schrijven of spreken, dit teeken en den daarvoor aangeduiden klank dikwijls geheel weglaten, alzoo slechts eenvoudig een e klank laten hooren. Welligt ware dit teeken eenigermate met de Hebreeuwache חֵטֵף־פָּתַחֵח te vergelijken.

Een liggend streepje boven den klinker geeft te kennen, dat die lang is, bij voorbeeld: ā , ī , oe , ē , a .

Een schuins staand van de rechter- naar de linkerhand loopend streepje boven den klinker (bij voorbeeld: á , í , ó , é , ó) duidt aan, dat *een* bijzonder scherp (of zooals de Boegines zich uitdrukt: *másáddo*) moet uitgesproken worden.

Verder verwijs ik naar het voorberigt van mijne brochure "over de Wađjorezen met hun handels- en scheepswetboek," waarin ik de reden ontvoud heb, dat ik het minder doelmatig vond, om bovengemelden scherpen klinker door middel van een *q* aan te duiden.

Ik ga thans over tot de mededeeling mijner beschouwingen, waarbij ik mij echter stipt tot het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden zal bepalen. Al wat dus de Residentie Menado, en de landen om de golf van Tolo gelegen, met de daartoe behoorende eilanden, betreft, hetgeen wel niet geheel maar toch grootendeels in Deel II, Hoofdst. 2 en 3 vervat is, laat ik onopgemerkt voorbijgaan. Ik begin alzoo met hetgeen men hier en daar in Deel I over Zuid-Celebes vindt opgeteekend.

Bl. 5, r. 10. "*Mangkasar*." Eigenlijk uit te spreken: "*Mañgkásará*" dewijl in het Makassaarsch en Boegineesch iedere lettergreep op een klinker of een *nasaal* (*m*, *n*, *ñj*, *ñj*) eindigt.

"*Goa*." Ook geschreven: "*Gówa*."

"*Maros*" Volgens den Inlander: "*Mároesóe*"

"*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 11. "*Wadjoe*." Men leze: "*Wáđjó*."

"*Adja Tamparang* of *Sidenring*." Men leze: "*Áđja-tappáráñj*" en late *Sidenring* weg. Daarover later meer.

"*Soping*" Men leze: "*Sóppenñj*" — Deze verdubbeling van de *p*, en later ook van andere medeklinkers, wordt in het Boegineesch en Makassaarsch schrift niet aangetroffen, geschiedt enkel door mij, om meer de ware uitspraak weér te geven.

r. 12. "*Mandkar*" Men leze: "*Mandar*", of nog liever met den Boeginees: "*Mánrâ*," waarvoor de Makassar zegt: "*Mándará*."

"*Kajeli, Palos*." Men leze: "*Kaïli*, waarin o. a. het rijk van *Palos*, of volgens den Inlander: *Paloe*."

"*Masunring*." Men leze: "*Masiñriñpóelóe*." — Hierover later meer.

r. 13. "*Boni*" Men leze: "*Bóne*"

r. 14. "Salejar" Men leze: "Saleijer, of nog beter volgens het Makassarsch: *Siláyará*, volgens het Boegineesch: "*Siláñjã*"

r. 24. "Banikongka" Men leze liever in stede van *Baai-kóñjka*: "*Biñj-
kóka* of *Miñjkóka*."

Bl. 20, r. 22. "Boni." Men leze: "*Bóne*."

r. 27. "Bontkain en Borlecomba." Volgens den Inlander: "*Ban-
láráj* en *Boelórkóémpa*."

r. 28. "Verdrag van Bongaai of Bongaaisch contract." Men leze: "*Verdrag van Boeñjáya* of *Boeñjaisch kontrakt*, het Makassarsche *Tjappáya ri-Boeñjáya*." Dit kontrakt tusschen den koning van Gôwa en de Hollandsche compagnie werd in 1667 gesloten in de legertent van Speelman, tusschen *Boeñjáya* en *Barómbonj*, twee kampóñg's in het rijk van Gówa. Toen dit kontrakt later in 1824 vernieuwd werd (Verz. bl. 65), kreeg het onder de Makassaren den naam van: *Tjappa áboeñjáya ri-Órdjor-mpándañj*, lett.: *het verbond, dat gebloeid heeft (ábór-
nãya, bloeijen, van bóñjáya, bloem)*, d. i.: *tot volkomenheid gelragt is, te Órdjor-mpándañj*, of: *in het Fort Rotterdam te Makassar*, d. i.: *het te Órdjor-mpándañj in 1824 vernieuwd Boeñjaisch kontrakt*."

r. 30. "Boni" Men leze: "*Bóne*"

Bl. 23, r. 23, 28, bl. 24, r. 1. "Montemarano." M. l.: "Karácñg Broto-boerâne" — Deze prins was verwant aan de vorsten van Gôwa, en vader van zekeren Karácñg-Galésong. Hij is volgens de *lontarú-bilañj's* of *dagregidiers* van Gôwa werkelijk naar Java geweest, om zich daar in 1672 met de oproerige Javannen tegen de Compagnie te vereenigen.

Bl. 24, r. 31. "Boni" M. l.: "*Bóne*."

Bl. 33, r. 29. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 50, r. 3, 6 en 15. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

Bl. 67, r. 25 en 29. "Boni" M. l.: "*Bóne*"

r. 27. "Bongaaisch Contract." M. l.: "Boeñjaisch kontrakt." —
Verz. Aant. op bl. 20, r. 28.

r. 2 v. o. "Aroe Datoe." M. l.: "Âroe-Dâta."

Bl. 68, r. 1, 18, 19 en 29. "Boni" M. l.: "Bône"

r. 13. "Bongaaisch contract te Oedjong Pandang (Mangkasar) vernieuwd" M. l.: "Boenjaaisch kontrakt te Oedjoeimpândang, d. i. op het fort Rotterdam te Manjkasar, vernieuwd." — Verg. Aant. op bl. 20, r. 28.

r. 26 en 38. "Soepa." M. l.: "Sôppa."

Bl. 69, r. 8. "Soepa." M. l.: "Sôppa."

r. 14, 22, 23, 32 en 37. "Boni." M. l.: "Bône."

r. 21. "Badjoa" M. l. liever: "Badjôwe, volgens de Boeginesche uitspraak, dewijl Badjôwe een plaats in Bône is. De Makassar zegt Badjôwa."

Bl. 70, r. 1. "Sandjai" M. l.: "Sanjâjâi of Sinjâjâi," Verg. mijn verslag van een uitstapje naar de Oosterdistrikten van Celebes enz. bl. 30, vlg.

"Kadjang" M. l.: "Kâdjâng"

"Boelekomba." Volgens den Inlander: "Boelôekôempa."

"Tanka" M. l.: "Tângka"

r. 2. "Boeloenroeë" Dit Boeloenrôewa ook wel genoemd: "Bolon-dôewa"

Liang-liang." Dit "Liyang-liyang" ook wel uitgesproken: "Liyang-liyang."

r. 3. "Kambouw" M. l.: "Kamboeno"

"Kodingaring" M. l.: "Kodinjârenj" Het is zamengesteld uit het Mak.: kôdi, slecht, en ârenj, naam.

"Poipoi" M. l.: "Poi-poi"

r. 4. "Lanre-anrang." M. l.: "Lânre-anrêyanj." — Voorts voege men hierbij: "slsmede Bâtanj-lânpe."

Bl. 89, r. 20. "Maros en Mandkar" — Vergel. Aanteek. bij bl. 5, r. 10 en 12.

"De Baroeboe" enz. tot en met "in zee uitstrekken." M. l.: "de Ba-

reder, zijnde windvlagen die jaarlijks gedurende de maanden Julij, Augustus en het begin van September, uit het Oost-Noord-Oosten waaijen, soms dagen achterren aanhouden, en zich tot eene mijl ver in zee uitstrekken."

Ik ga thans over tot het tweede deel van Dr. De Hollander's werk, en wel bl. 173 en vlgg., waar de vierde hoofdgroep, teweten: Celebes en Onderhoorige eilanden, in vier hoofdstukken behandeld wordt.

Het eerste hoofdstuk bevat een algemeen overzicht van Celebes. Op het daarin over het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden voorkomende zij het volgende aangemerkt:

Bl. 173, r. 7. "Het eiland *Celebes*, ook wel *Mangkasar* genoemd." — Deze naam van *Manjksasará* wordt, voor zooverre mij bekend is, niet eens aan al de landen, die tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden behooren, veelmin aan de Residentie van Menado en de om de golf van Tolo gelegen landen, gegeven.

r. 10. "Ordj. *Boeloe-boeloe*" M. l.: "Ôrdjoeñj *Burlo-burlo*"

r. 11. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 20. "*Boni*" M. l.: "*Bone*"

Bl. 174, r. 10. "*G. Latimodjong* of *Latiboerdjong*." M. l.: "*Burloé Latimodjong*, of *Latibodjong*." — Onder beide benamingen is dit gebergte bij den Inlander bekend. De laatste zou de oorspronkelijke zijn, dewijl de *Latibodjong* eenigzins in vorm overeenkomt met de *latjo*, eene soort van *komkommer*.

r. 27. "*Danda*" M. l.: "*Dando*."

r. 28. "de Piek van "Bonthain" enz. Men leze: "het gebergte van *Bantkang*, bestaande in den *Bubo*, *Wáko* of *Buro-karurñj* en den *Lupo-Mitang* (9788 vt.), door onze zeelui gewoonlijk *Piek van Bantkang* genoemd."

l. r. “*Boeloe Saraoeng*” — NB. *bóloé* beteekent: *berg*, en *saráoeng* is eene soort van *regen-* of *zonnehoed*, waarmee deze berg wel cenigzins in vorm overeenkomt.

Bl. 175, r. 30. “*Lompo Batang*” M. l.: “*Lómpo-báttanŷ*”

Bl. 176, r. 14. “*Tontoli*.” Volgens den Inlander: “*Tóli-tóli*.”

r. 16. “*Palos*.” Volgens den Inlander: “*Páloe*.”

r. 19. “*Mamoedja*” M. l.: “*Mamó-áŷjoe*”

r. 21. “*Mandhar*” M. l.: “*Mandar*, volgens den Makassar: *Mándará*, volgens den Boegince: *Mánrã*.”

r. 24. “*Paré-paré*.” M. l.: “*Páre-páre*.”

r. 27. “*Toeratea*” M. l.: “*Toeratéya*”

r. 28. “*Malasir* of *Malasoro*” Men leze: “*Malassor* of *Malássoró*”

NB. het eerste is op zijn Europeesch, het laatste volgens de Inlandsche uitspraak.

r. 32. “*Bonkhain*.” Volgens den Inlander: “*Bantáénŷ*.”

r. 34. “*Boelekomba*.” Volgens den Inlander: “*Boelóokoéwpa*.”

r. 36. “*Baai van Bingkoka* of *Baikongka*.” — Men zegt ook wel eens: “*Miñgkóka*.” Men Verg. bl. 5, r. 3.

Bl. 177, r. 11. “*Matarapé*” M. l.: “*Matarápe*”

Bl. 178, r. 11. “*Donda*” M. l.: “*Dondo*”

r. 13. “*Dongala*” M. l.: “*Doñŷgála*”

r. 17. “*T. Onkono*” M. l.: “*Ôedŷoenŷ-Onŷkóna*”

r. 18. “*T. Mandhar* of *Rangasso*.” M. l.: “*Ôedŷoenŷ-Mánrã*, of *Rãñgasã*”

r. 19. “*Mandhar*” M. l.: “*Mandar*, *Mándará*, of *Mánrã*”

r. 20. “*Oedjong Léra*” M. l.: “*Ôedŷoenŷ-Léro*”

“*Paré-paré*” M. l.: “*Páre-Páre*”

r. 23. “*Boni*” M. l.: “*Bóne*”

r. 25. “*O. Laikan* of *Laikang*” M. l.: “*Ôedŷoenŷ-Laíkanŷ*”

r. 27. “*Boeloe-Boeloe*” M. l.: “*Bólo-bólo*”

- r. 30. "O. Lasso" M. l.: "Ôrdjoeñj-Laswa"
- r. 32. "O. Laboran" M. l.: "Ôrdjoeñj-lábo:wa, lett.: de lange knop"
- r. 35. "O. Batoe-Manne." M. l.: "O. Batoe-Méne"
- r. 37. "T. Sisa, of Massanga" M. l.: "Ôrdjoeñj-Amusañjñj" —
- NR. *Tânjoeñj* is Maleisch, geen Makassarsch of Boegineesch.
- r. 38. "T. Soesoa" — M. l.: "O. Soeswa"
"Boni" M. l.: "Bóne"
- Bl. 179, r. 1 en 10. "T." M. l.: "O."
- Bl. 181, r. 5. "Kariangoen" M. l.: "Kariyáñjoeñj"
- r. 6. "Masrenñj Boelor" M. l.: "Manáñjñjpoeloe, d. i.: de landen nabij het gebergte"
- r. 7. "Mandhar" M. l.: "Mandar" Verg. bl. 176, r. 21.
- r. 9 "Seriang" M. l.: "Soríyáñj"
- r. 10. "Tamparañj labuya." — Dit Meer van Tempe wordt door de Makassaren dikwijls *Tamparañj-lábuya*, d. i. lett.: de zoetwater-zee, v. d.: het Meer genoemd. Doch de Boeginees spreekt nooit van *tamparañj-lábuya*. In het Boegineesch staat *tapparáñj* niet-gelijk met *tamparañj*, dat zee beteekent, maar met *tamparañj-lába*, een meer. Het oostelijk gedeelte van dit meer heet onder de Boeginezen: Tapparáñj-rihoé, d. i.: Oostelijk meer; het Westelijk gedeelte: Tapparáñjpoerái ed.: *tapparáñj-riyáñj*, d. i.: Westelijk meer.
- r. 14. "misschien" worde weggelaten.
- r. 16. "Boni" M. l.: "Bóne"
- Bl. 182, r. 6. "door de geesten Toráñja, Masrenñj Boelor" M. l.: "door de landen der Toráñja's d. i. der bergbewoners, door Masrenñjpoeloe"
- r. 7. "Adja Tamparang." M. l.: "Áñja-tapparáñj." — Verg. beneden.
- r. 8. "Kariangoen." M. l.: "Kariyáñjoeñj."
- r. 9. "in de Golf van Mandhar." M. l.: "bij ðjáñjar in zee."
- r. 16. "De Tjevana." Zij heeft haren oorsprong in het gebergte

Latimôl̄jōng” enz. Dus niet uit het Meer van Têmpc, gelijk tot dus verre op alle in het licht verschenen kaarten aangegeven wordt. Nog naauwkeuriger worden oorsprong en loop dezer rivier aldus vermeld: “De T̄jenr̄ana ontspringt uit het gebergte van B̄ila in het Latibôl̄jōngsche, wordt door het meer van Têmpc gevoed, en rigt zich bij de kampon̄g Têmpc Oostwaarts naar de baai van Bône. Van Tob̄abba af vormt zij tot aan Sôlo de grens tusschen Bône en W̄ad̄jô; en van Sôlo af tot aan zee behoort zij met hare vier armen, teweeten: dien van K̄ãe, dien van T̄j̄appië, dien van Latôn̄ro en dien van Marôloe-w̄aloe (verg. Held. oorlog Bône, bl. 47, noot ggg), geheel en al aan Bône.

r. 25. “De Walanaë ook T̄jenrana bareng en Selo genoemd.” Met dit “T̄jenrana bareng” en “Selo” wordt waarschijnlijk bedoeld de S̄alo-B̄arañj, want deze S̄alo-B̄arañj is een gedeelte van de groote onder den naam van Walann̄ãe (d. i. de Rivier bij uitnemendheid) bekende rivier, en wel dat gedeelte, ’twelk van Wal̄inn̄pōnj in Mar̄yo-riváwo tot B̄akoen̄je in Bône loopt, en naar een in het Z. O. gedeelte van Lamôeroe gelegen kampon̄g B̄arañj den naam van S̄alo-B̄arañj, rivier van B̄arañj, draagt. Van B̄akoen̄je af, heet gemelde rivier: S̄alo-B̄akoen̄j. Van B̄ên̄jo af: S̄alo-B̄ên̄jo. En van B̄ira af: S̄alo-B̄ira. De prauwtjes van W̄ad̄jô komen tot bovengemeld B̄arañj toe, om hout voor palen, gelijk ook bamboe, te halen, alsmede pisañg, enz. Van daar die prauwen genoemd: pab̄arañj.

Uit het bovenstaande blijkt, dat het minder juist is, om de S̄alo-B̄arañj gelijk te stellen met Walann̄ãe, daar zij er slechts een klein gedeelte van uitmaakt. — Dat Walann̄ãe en T̄jenr̄ana geheel van elkander verschillen, alsmede dat de Walann̄ãe, in strijd met de tot dus verre in het licht verschenen kaarten, niet in het Meer van Têmpc, maar tusschen Sen̄gk̄aũj (NB. niet sen̄gk̄aũj!) en Têmpc in de T̄jenr̄ana uitloopt, is thans door de gouvernements-opname ten duidelijkste ge-

bleken, en dan ook in deze tweede uitgave van de land- en volkenkunde naar het werk van Bakkers over Bône door den schrijver aldus verbeterd.

r. 26. "den Bobo Karaëng of" worde weggelaten.

r. 28. "Sopèng" M. l.: "Sòppen̄g̃"

l. r. "Sengkañy" M. l.: "Sen̄jkuñy"

Bl. 185, r. 3. "met de achterleenen *Lipokassi*," enz. tot en met "*Tjimbako*" M. l.: "met het achterleen *Lipoekási*" — De andere vasalschappen zija vervallen. Hierover nader bij bl. 290.

r. 10. "Kajeli" Volgens den Inlander: "*Kañli*"

r. 11. "*Toradja*." M. l.: "de landen der *To-rádja's*, of *bergbewoners*."

r. 12. "*Masareng Borloe* of *Mananre Borloe*" M. l.: "*Masari-mp-lóc*."

r. 13. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*" — Verg. Aant. op bl. 176, r. 21.

r. 14. "*Adja Tamparang* of *Sidenreng*." M. l. voor beiden slechts: "*Adja-Tapparáng*." — Verg. Aant. op Deel I, bl. 5, r. 11.

r. 15. "*Sopèng*." M. l.: "Sòppen̄g̃."

r. 16. "en de stranddistrikten *Labiso*" enz. tot en met "*Poetik*." — M. l.: "alsmede *Labiso*, *La-mpiko* of *Baloese*, *Kiroe-kiroe* en *Buloepote*." — Ook deze landen toch zijn vasalstaatjes van Sòppen̄g̃.

r. 16. "*Barroe*." M. l.: "*Bárróe*."

r. 21. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wádju*." — Hoe het met het Bondgenootschap van *Wádju* gesteld zij, kan men zien uit mijne "*Wadljorezen*" enz., bl. 27.

r. 25. "*Sorubawa*" Volgens den Inlander: "*Sambawa*"

r. 29. "Bongaasche" M. l.: "Boengaaische" — Verg. Aant. op Deel I, bl. 20, r. 29.

r. 34. "Zij (de opgenoemde bondgenooten) moeten hij hunne trouwsbeklemming den eed van trouw aan het gouvernement te Mangkasar afleggen." Hierbij valt het volgende op te merken: Het is zeker waar,

dat ten minste de vorsten der boudgenootschappelijke rijken bij hunne troonsbeklimming gehouden zijn, om naar Makassar op te komen, ten einde daar door den Gouverneur bevestigd te worden, en het bestaande kontrakt te renoveren; doch van een eed is daarbij nooit sprake. Ook is *Wádjô* als onafhankelijk land hiervan uitgezonderd, gelijk ook de landen behorende tot de *Masiñrĩmpóelóe* (verg. bl. 294, § 4). De vorsten, die zich tot die renovatie bij kontrakt verbonden hebben, en dus tot dat einde te Makassar moeten opkomen, zijn die van: Gôwa, Laikañg, Bône, Tanêtte, Bårroé, Sôppeñg, de Ađja-tappârãñg, de Mandarsche staten, Loehóe, Bôttoeñg, Laiwôti, de rijken van Palos, Tontôli, Sambâwa, Bima, Dampo en Sañggar. Wanneer zij echter gegronde redenen opgeven, dan wordt ook wel van gouvernementswege iemand gezonden, om het kontrakt in hun land te renoveren, bij voorbeeld op Bima, waar het gewoonlijk door den kontroleur gedaan wordt.

r. 38. "bestaat nog" M. l.: "bestond vroeger"

l. r. "Boni, Sopèng en Wadjoe" — M. l.: "*Bône, Sôppeñg* en *Wádjô*"

"Talloeng Bottjoe" M. l.: "*Tállloempótjôwe*" — Onder dit verbond der *tállloempótjôwe*, d. is.: *der drie bôljo's* of *voornamen staten van Celebes*, 'twelk ook den naam draagt van *Lamoenpatóewe-ri-Timóroenñg*, lett.: *het in den grond planten van steenen te Timóroenñg*, verstaat men een verbond dat in oude tijden tusschen den koning van Bône, met name *La-Tãñrirãwe Bôngkãnge Mátinrôwe-ri-goetjina* (d. i.: *den vorst wiens asch in een gólji of pot bewaard werd*), den *Ároe-malówa* of *oppervorst* van *Wádjô*, met name *La-Boenñgkálje Mátinrôwe-ri-kannána* (d. i. *den op zijn schild ontelapene*, dus genoemd, omdat zijn lijk tegelijk met zijn schild verbrand werd) en den vorst van *Sôppeñg*, met name *Mapaláppá Patoláe*, gesloten werd. Over dit kontrakt verg. men verder mijne verhandeling, getiteld de *Wádjorezen*, enz., bl. 18 tot en met bl. 20. Daar kan men ook op bl. 21, r. 2, zien, dat de

opvolger van *La-Boen̄ykáŋje*, den man, die het kontrakt der *Tállœ-
póljœre* medegealoten heeft, reeds in 1610 aan de regering was, dewijl hij in dat jaar het Moehammedaansch geloof onder zijne onderdanen hielp uitbreiden. Het is dus onjuist, dat het verbond in kwestie pas in 1670 zou gesloten zijn. Waarschijnlijk heeft *Pálla Málá-
pœ-gámmána*, de tijdgenoot van *Sprelman*, die algemeen onder den naam van *Ároe-Palákka* bekend staat, het verbond in dat jaar 1670 nameus *Bône* met *Wáŋjô* en *Sôppeuŋ* hernieuwd. Dat dit hernieuwd verbond *Tállœ-
póljœre* en het oorspronkelijke *Lamoem-pal-
sœre* zou heeten, gelijk men in het T. v. N. I. 1948, Dl. I, bl. 35 en 59 vermeld vindt, is eene dwaling, die door Inlandsche bronnen weersproken wordt. (Verg. Boeg. Chrest., bl. 532, r. 5 v. o., en bl. 536, r. 8.) De drie *bóljô's* of *voornamen staten* waren immers ook bij de *Lá-
moem-pal-sœre* de kontraktanten. V. d. alzo de naam *Tállœ-
póljœre*. Dit verbond is waarschijnlijk een honderd jaren vroeger in de 16de eeuw gesloten. Om met zekerheid het jaar op te geven, gaat bezwaarlijk, daar de Boeginezen zich gewoonlijk niet veel om de chronologie bekommeren. Op de vraag, wat sedert de onderwerping van *Bône* in 1639 van dit verbond geworden zij, antwoord ik eenvoudig dit: Na dien oorlog verdween *Bône* uit de rij der *bóljô's*, of *voornamen staten*, van Zuid-Celebes, en werd tot een eenvoudig leenvorstendom van het Nederlandsch Gouvernement vernederd. Hierdoor was alzo het verbond dier drie *bóljô's*, waarvan *Bône* steeds de invloedrijkste geweest was, *facto* vervallen.

Hl. 166, r. 29. "In het *Gouvernement van Celebes* is ter hoofdplaats *Makassar* voor de zaken van Europeanen en daarmede gelijkgestelden een *Raad van Justitie*" enz. Dit is mijns inziens wat al te beknopt en onvolledig. Volgens inlichting van een deskundige, wenschte ik dit aldus veranderd te zien:

De Raad van Justitie te Makassar oordeelt.

A. in civiele zaken:

I in eersten aanleg,

1°. over alle gedingen, waarin Europeanen en daarmede gelijkgestelden, of Chinezen, of andere vreemde Oosterlingen als gedaagden voorkomen,

2°. over alle verschillen rakende buiten en prijzen,

3°. over alle zec- en strandvonden (a),

4°. over alle geschillen, waarin inlandsche vorsten of grooten, genoemd bij Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1, als gedaagden voorkomen,

5°. over alle geschillen tusschen regentschappen (b).

II in hooger beroep,

1°. over alle uitspraken der landraden in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, waarvan de waarde in geschil hooger is dan f 500 (c),

2°. over de voor hooger beroep vatbare zaken van overtreding door den Magistraat te Makassar tegen Europeanen en daarmede gelijkgestelden geweest (d).

B. in criminele zaken:

I in eersten aanleg,

1°. over alle misdrijven begaan door Europeanen en daarmede gelijkgestelden, Chinezen en andere vreemde Oosterlingen,

(a) Verg. Staatsbl. 1824 N°. 31a, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18. NB. Personen of zaken, die raauwelijk voor het Hoog Geregtshof te regt staan, zijn uitgezonderd.

(b) Verg. Staatsbl. 1864 N°. 27a, art. 3, laatste alinea, en Staatsbl. 1867, N°. 10, art. 1. NB. Wie op Celebes onder N°. 4 vallen, is kwestieus door de uitdrukking *distriktshoofden of regenten*, gebezigd in Staatsbl. 1865 N°. 75.

(c) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27a, art. 4.

(d) Verg. Staatsbl. 1863, N°. 149, art. 1.

2°. zecroof, begaan door personen van elken landaard (e),

3°. misdrijven begaan door inlandsche vorsten of grooten, genoemd in Staatsbl. 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3 (f).

II in revisie;

1°. over alle zaken, door de landraden, in het Gouvernement van Celebes en Ond. afgedaan, met uitzondering van die genoemd in Staatsbl. 1824, N°. 31a, art. 125 (g)."

Bl. 187, r. 28.

"de vezels van den stam" M. l.: "het zoogenaamde saguweerhaar (Mak. *mōnjōny*, Boeg. *gūmmā*) buiten aan den stam."

r. 30. "die alleen in Bonthain en de Noorder-distrikten op sawahs" tot en met "gekweekt wordt." NB. Men heeft overal op Zuid-Celebes zoowel sawah's als drooge velden.

r. 33. "koffij" tot en met "verplicht is," Men late weg de woorden "in de Gouvernementslanden en ook" want op Zuid-Celebes is de koffijteelt niet verplicht.

Bl. 189, r. 13. "tabak van zeer goede hoedanigheid, in de Minahassa en de Zuider-distrikten," Men voege bij: "ook in de Noorder-distrikten, vooral in het regentschap *Pan̄jkaḍjēné*,"

r. 22. "hertzwijnen (*babi-roesa*), elanden" — Hertzwijnen (*babi-roesa*) en elanden worden op Zuid-Celebes niet gevonden, maar wel *an̄-maḍy*, eene soort van antilopen, met korte pooten van voren, borstelig haar, en ongetakte hoornen, die geheel recht uitsteken, van onder

(e) Verg. Staatsbl. 1824, N°. 31a, art. 155, en Staatsbl. 1819, N°. 20, art. 17 en 18.

NB. Uitzonderd de personen, die terstond voor het Hof terecht staan. Verg. R. O., art. 165, N°. 6, 7 en 8.

(f) Verg. Staatsbl. 1864, N°. 27a, art. 12, en 1867 N°. 10, art. 1 tot en met 3.

(g) Verg. Staatsbl. 1824, N°. 31a, art. 124.

eenigzins plat en voorts scherp toegepunt zijn, nagenoeg ter lengte van het hoofd. Te *Bantâëng* en in de Noorder-distrikten treft men ze slechts zelden, doch meer te *Tóli-Tóli* op het gebergte aan.

r. 2 v. o. "Runderen" tot en met "slagtvec." — Ossen worden op Zuid-Celebes niet gebezigd voor *ploegvee*. Daarvoor bedient men zich enkel van *buffels*, die ook in grooter hoeveelheden dan de ossen tot *slagtoee* dienen.

Bl. 190, r. 1 vlgg. De in- en uitvoer bedroegen te Mañngkasar volgens mij toegezonden opgave, over 1869, als volgt:

invoer	f 7,712,471.
uitvoer	„ 7,425,643.

In 1868 bedroeg de

invoer	„ 1,987,192 meer.
uitvoer	„ 425,436 „

De aangekomen schepen bedroegen in 1869:

836 schepen, metende 30,449 lasten; vertrokken:

971 „ „ 29,816 „

In 1868 kwamen te Makassar: 968 schepen,

en zijn vertrokken: 1132,

welke laatsten . . . 5542 lasten meer gemeten hebben dan in 1869.

De inkomsten van het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden bedroegen over 1869: f 562,443.39.

De uitgaven: . . . . . „ 503,448.68.

Alzoo een voordeelig saldo van f 58,994.71.

Hieronder waren echter niet begrepen de uitgaven voor Marine en Oorlog.

Bl. 192, r. 13. "Volgens het officieele Regeringsverslag over 1865 enz."

In 1866 tot en met 1869 bedroeg de bevolking als volgt:

1866 . . .	1268	Europ.	4328	Chin.	45	Arab.	319397	Inland.
1867 . . .	1235	„	4408	„	63	„	326670	„
1868 . . .	1200	„	4501	„	21	„	330830	„
1869 . . .	1251	„	4511	„	60	„	334056	„

Bl. 193, r. 12. Achter "de Maṅkasaren" worde ingelascht: "alsmede de *Torāḍja's*." — Hierover zal later door mij gesproken worden bij bl. 293, § 3.

r. 14. "*Badjan's*" M. 1.: "*Bād̄jo's*," zooals zij bij de Boeginezen heeten, of op zijn Makassaarsch, *Bāyo's* en *Toe-ri-ḍjéné's*, d. i.: *menseken die op het water leven* (NB. zamengesteld uit het Makass. *tor*, het Boeg. *to*, = *tuoe*, *menseken*, + het Makassaarsche en Boegineesch *ri*, *in*, *op*. + het Makass. *ḍjéné'*, = het Boeg. *oekir*, *water*. *Tori-ḍjéné* is dus fout, het zou eene vermenging van Boegineesch met Makassaarsch zijn. De benaming Trojeenders heb ik nooit vernomen), een volk, dat algemeen voor zijn onverschrokken en goede zeelui bekend staat. Verg. J. N. Vosmaer's korte beschrijving van het Zuid-Oostelijke eiland van Celebes, in het bijzonder van de Vosmaer'sbaai of van *Kesdari*. Dit volk wordt ook wel eens genoemd *Tidoen̄jer's*. Verg. mijn Makass. Woordl. op: *Tidoen̄j*, en de Aanteek. op mijne Makass. Christenmathie, vooral op bl. 415, r. 15, waar men nog eenige bijzonderheden aantreft de *Bād̄jo's* vindt. Ik moet echter herhalen, wat ik daar reeds te kennen gaf, dat het bij den dag moeilijker wordt, om iets zekers aangaande zijn oorsprong en geschiedenis te weten te komen, dewijl het meer en meer zijne zelfstandigheid en het karakteristieke zijner *geerdheid* begint te verliezen. Zelfs hunne taal is nagenoeg geheel verloren geraakt, en zoo met Makassaarsch en Boegineesch vermengd, dat het herwaarlijk valt, daaruit het oorspronkelijk *Bād̄josch* te leeren kennen.

r. 21. “Van de kusten, vooral van laatstgenoemde landtong, zijn zij (tew. de Alfoeren) echter voor een goed deel door de Boeginezen naar het Binnenland teruggedrongen” — De Alfoeren zijn hier blijkbaar verward met de *Toráđja's*. Verg. hetgeen beneden zal volgen bij bl. 293, § 3.

r. 25. “De Boeginezen of Boniërs zijn eigenlijk de bevolking van het rijk Boni,” enz. — Dit is fout. Onder Boniers of Bonieren verstaat men alleen de bevolking van het rijk van Bône. Boeginezen daarentegen, of zooals de Inlander zegt, *Táoe-Wógyié*, d. i. *de menschen van Wógyí*, eene plaats in Wáđjó, is eene benaming voor al de volkeren van Zuid-Celebes, die de Boeginesche taal spreken, dus niet slechts voor de Wáđjorezen, maar ook voor de Loewoerezen, Soppeñgers, Mandarezen, de Sidenñreñgers en andere volkstammen van de Áđja-tappárâñg, de bewoners van Bârróe, van Tanêtte, een groot gedeelte van de Noorderdistrikten, zoo ook van de Oosterdistrikten. De Boeginezen, die men in aanzienlijken getale buiten Zuid-Celebes aantreft, behooren meestal tot de Wáđjorezen, die als geboren handelaren overal in den Archipel rondzwierven, en zich op zoodanige plaatsen vestigden, waar zij het meeste voordeel behalen konden, en ten minste tegen de roofzucht van een heirleger van vorstjes gewaarborgd waren, hetgeen in hun eigen land maar al te dikwerf veel te wenschen overliet.

r. 20. “Deze benaming wordt echter veelal tot de geheele bevolking der westkust uitgestrekt.” — Dit is minder juist, want reeds de Noorderdistrikten worden voor een groot gedeelte door Boeginezen bewoond. Daarentegen vindt men aan de Zuidkust in de Afdeeling Zuiderdistrikten een nagenoeg geheel Mañgkasaarsche bevolking. Ook de Salejerees wordt onder de Mañgkasaren gerekend.

Bl. 206, r. 2. “weinig beneden de knieën” M. l.: “weinig boven de knieën”

r. 13. “De kinderen der aanzienlijken” enz. tot en met “volstrekt

geene kleeding." — Voor de sieraden, die jongens en meisjes tot dien leeftijd, en soms wel langer, tot bedekking der pudenda dragen, gelijk ook voor andere kleedingstukken en sieraden bij Boeginezen en Makassaren van beiderlei kunne en op verschillende leeftijden in gebruik, verwijs ik voorloopig naar mijn Makass. Woord., vooral den daarbij gevoegden Ethnogr. Atlas. Later hoop ik een uitvoeriger stuk over de zeden en gebruiken der Boeginezen en Makassaren te publiceren.

r. 17. "pijl en boog" — Dit wapen wordt tegenwoordig niet meer onder de Boeginezen en Makassaren aangetroffen, evenmin als de *sāp-pā's*, of *blaasroeren*. Dat deze wapenen vroeger onder hen in gebruik waren, blijkt uit oude gedichten. Onder de To-rāḍja's, of bergbewoners, moet men ze nog vinden. Men kan eene afbeelding van zulk een *nippir* zien in den Ethnogr. Atlas bij mijn Makassaarsch Woordenboek, Plaat VIII, Fig. 1.

Bl. 860, r. 20. "bijna het geheele ligchaam bedekken" M. I. "het geheele bovenlijf bedekken" — Deze pantserhemden heeten bij Makassaren *kād̄joe*, en bij Boeginezen *kād̄joe-rante*, lett.: *kād̄joe*-baandje, omdat zij als 't ware uit *kettingjes*, eigenlijk *schakeltjes*, van ijzerdraad bestaan. Men vergelijke mijn Ethnogr. Atlas, Pl. VII, Fig. 25, waar men ook (Fig. 23) eene *lamina*, of leeren van buiten met koperen plaatjes belegd baandje, aantreft, dat vroeger insgelijks bij den oorlog gebruikelijk moet geweest zijn.

r. 22. "De woningen" — Van een Makassaarsch vorstenhuis bragt ik vroeger een model uit Makassar mede, waarvan de heer Schröder in zee gemelden Atlas een allerkeurigste afbeelding vervaardigde. — Van een Boegineesch vorstenhuis zal men later in een Ethnogr. Atlas, die tot opbeelding van een door mij uit te geven Boegineesch Woordenboek zal, insgelijks eene zeer goede afbeelding vinden. Deze is door een heer Hatelt vervaardigd naar een model, dat ik insgelijks van Makassar medebragt.

r. 5 v. o. "moord wordt met moord" enz. tot en met "vergolden." Achter "wordt" lassehe men in: "meestal" Dat het niet altoos gebeurt, blijkt reeds uit hetgeen de schrijver zelf op bl. 208, r. 12 volg. mededeelt.

Bl. 207, r. 8. "hoewel zij zich daarin zelden te buitengaan;" — Ik geloof, dat het beter zij, deze woorden maar weg te laten. Ik ten minste zou niet durven beweren, dat ik dit slechts zelden gezien heb. In het geheel valt op de zedelijkheid dikwerf niet te roemen. In dat opzigt staan zij tamelijk met ons Europeanen gelijk.

r. 24. "De zonen der aanzienlijken worden op zeven- of achtjarigen leeftijd bij de priesters ter school gezonden, en in het lezen, schrijven en rekenen onderwezen. Verder krijgen zij onderrigt in het goudsmeden en andere handwerken, die bij de Maṅkasaren zeer in aehing staan. Ook de meisjes leeren lezen en schrijven" enz. Op de priester-scholen leert men enkel den Arabischen Koran en de Arabische gebeden met een zekere cadans geheel machinaal lezen of zingen. Trouwens de priesters zelven verstaan zeer, zeer weinig, of liever niets, van het Arabisch. Wanneer nu de leerling lang genoeg bij den priester ter schole gegaan heeft, om, evenals deze, het Arabisch te kunnen opdreuren, hetgeen men *múnjádji* blijft te noemen, wordt de leerling als volleerd beschouwd, en heet hij *támmat* (het Arab. ^{أتمم} *einde*). Dit is een radicaal, dat slechts weinige Mak. en Boeginezen erlangen. De meeste Mochammedanen onder hen moeten zich daarmee tevreden stellen, dat zij op zekeren leeftijd, de meisjes reeds zeer vroeg, de jongens pas wanneer zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, de circumcisio ondergaan. Wat nu het lezen en schrijven van de moedertaal, gelijk ook het rekenen, betreft; hierin wordt zelfs bij de vorsten geen gerekeld onderwijs gegeven. Men leert dit slechts zoo wat spelenderwijze, van daar dan ook dat zoovelen er letterlijk niets van kennen. Alleenlijk vindt men te Makassar en te Maros een gouvernementsschool voor Boegineesch, Makassaarsch en Malcisch met een inlander aan het hoofd,

waarvan over het algemeen weinig gebruik gemaakt wordt, en dat nog slechts door kinderen, die op de plaats zelve woonachtig zijn. Geen wonder alzoo, dat het meerendeel van de inlandsche regenten in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden zelfs hunne eigene moedertaal niet kunnen lezen of schrijven, dit althans hoogst gebrekkig doen. Dat onder zulke menschen van kennis der Maleische taal geene sprake kan zijn, spreekt wel van zelf. Goede tolken zijn dus bij zoo treurigen staat van zaken onmisbaar te achten, en ook hun getal is helaas! slechts schaarsch te noemen. Meestal verstaan zij slechts gebrekkig Hollandsch, en bijna nooit zijn zij in staat, om aan de vorsten van Boeton, Bima en Sambâwa, waarmede de correspondentie door het Gouvernement in het Maleisch gevoerd wordt, een Maleischen brief met Arabisch karakter te schrijven. Het ware alzoo wenschelijk, dat van de voor het inlandsch onderwijs in Ned. Oost-Indië toegestaan som van f 400,000 's jaars wat meer dan een luttele f 1200, gelijk tot dusverre geschiedt, toegestaan wierd. De tegenwoordige Gouverneur van Makassar, de heer J. A. Bakkers, was dan ook, evenals zijn voorganger, de heer W. E. Kroesen, die thans luitenant-generaal en kommandant van het leger in Oost-Indië is, volkomen overtuigd, dat het onverantwoordelijk ware, om thans, nu men overal in onze koloniën den Inlander de voordeelen eener westersche beschaving wil schenken, voor Boeginesen en Makassaren alleen datgeen te verzuimen, wat die beschaving voor hen tot weldaad, in stede van vloek, kan maken. De heer Bakkers stelde daarom aan de Oost-Indische regering voor, om te Makassar eene kweekschool ten behoeve der inlanders op te rigten. Dientengevolge kwam de Inspecteur voor het Inlandsch onderwijs Mr. J. A. v. C. Chys te Makassar, en nadat hij zich met eigen oogen van den zoo treurigen toestand van het inlandsch onderwijs in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden overtuigd had, stelde hij aan de regering voor, om te Makassar op te rigten eene school tot opleiding

van inlandsche onderwijzers, en daaraan van wege den zoo allerbedroevendsten staat van zaken, voor de eerste jaren te annexeren: 1°. eene school tot opleiding van inlandsche regenten en andere hoofden, alsmede d̄jaksas of inlandsche officieren van justitie, en schrijvers; 2°. eene inrigting tot vorming van tolken, die dan de Makassaarsche, Boeginesche, Maleische en Hollandsche talen in zooverre magtig zouden moeten zijn, dat zij daarin zoowel mondeling als schriftelijk hunne gedachten duidelijk konden uitdrukken.

Dit voorstel schijnt dan ook te Batavia bij de Regering volkomen bijval gevonden te hebben. Ongelukkigerwijze echter meende de Minister van Koloniën geene vrijheid te hebben, om voor een Buitenpost als Zuid-Celebes deze tot deszelfs ontwikkeling zoo allerdringendst gevorderde uitgaven aan de kamers voor te stellen. En zoo werd het dan wederom bewaarheid, dat de buitenposten verre bij het steeds zoo beweladigd Java moeten achterstaan, en als ware stiefkinderen te beschouwen zijn.

Bl. 208, r. 2. "Regent" In stede van dit woord zag ik liever "Vorst" geplaatst, omdat men bij ons *Regent* in Oost-Indie gewoonlijk denkt aan een *Hoofd* onder 's Gouvernements bestuur. En in de landen van Zuid-Celebes, die onder het Nederlandsch gezag staan, hebben de hier beschreven geweldenarijen reeds sedert vele jaren geen plaats meer. Wanneer men de weldaden van een Europeesch bestuur goed wil leeren kennen, moet men zich een paar maanden in het land van *Bône* ophouden, en dan de *Tánjka*-rivier overtrekken, om de sedert den oorlog van Bône bij de Gouvernementslanden gevoegde en sedert dien tijd van woeste onherbergzame oorden in een welvarend gewest herschapen Oosterdistrikten in oogenschouw te nemen. Wanneer ik dat bedenk, kan ik dikwerf een glimlach niet weêrhouden bij de beschuldiging van velen, als ware die Hollandsche Regering in Oost-Indic zoo barbaarsch!!

r. 25. "Palilek." M. I.: "palili." — Behalve deze palili heeft men ook die soort van leenmannen, waarvan de schrijver r. 18 vlgg. spreekt, als die oorspronkelijk in familiebetrekking tot den leenheer stonden. Deze heeten: "paseadjiñjññj, af te leiden van "seadjiñj, broeder, simale, = seadjiñj, zamengesteld uit se, één, = si, samen, + 't Boegin. ðjñj, = het Makass. ðjari, worden, geboren worden.

Deze palili's en paseadjiñjññj's werden vóór den Bonischen oorlog van 1559 door hun leenheer den koning van Bône door middel van bîla-bîla's tot bijwoning van een feest en hulp in den oorlog uitgenoodigd. Zulk een bîla-bîla was een reep lontarblad, waarin men een zeker aantal platte knopen legde, die elk aan beide zijden drie vouwen vertoonden, zinspelende op het onder den naam van Lâmoem-patoêke ritim (roen) bekende verbond, waarbij Bône, Wâdjó en Sôppênj als broeders te zamen vereenigd wâren. Men had tweederlei soort van bîla-bîla, de eene gebezigd om de palili's en paseadjiñjññj's van Bône tot een feest te noodigen, de andere om hen op te roepen, ten einde met den leenheer tegen den vijand op te trekken.

De eerste bîla-bîla bestond uit 50 knopen, om aan te duiden, dat het feest over 50 dagen plaats zou hebben. — De andere had ook zoveel knopen, als er nog dagen verlopen moesten, vóórdat de oorlog begonnen zoude. De vorm van de knopen der beide bîla-bîla's verschildde slechts weinig. Grooter onderscheid bestond er in de wijze, waarop de beide bîla-bîla's aangenomen werden. De bîla-bîla voor een feest werd door den vorst, voor wien zij bestemd was, met de rechterhand aangenomen, terwijl hij met de linkerhand de bij het dansen gebruikelijke beweging maakte. De bîla-bîla voor den oorlog daarentegen, en, evenals de andere bîla-bîla, door den gezant met de rechterhand overgerekt werd, nam de vorst met de linkerhand aan, tegelĳkertĳd de rechterhand aan de kris slaande, ten einde vervolgens, al dansende en zwaaijende met de kris, zijne verkleeftheid aan den leenheer te be-

tuigen. Wilde de vorst van de oproeping niets weten, zoo zeide hij b.v.: “Pakô-nitoe. Pâda-nitôe oetarimâna, sibâwa tâkoetarimâna, d. i.: *laat het maar zoo blijven. Het komt op hetzelfde neêr, of ik de bîla-bîla aanneem, al dan niet.*”

Indien men echter zonder geldige reden weigerde, om zich op het ontvangen van één der beide *bîla-bîla's* tot den leenheer te begeven, liet deze zulks niet ongestraft.

Het woord *bîla-bîla* is waarschijnlijk eene verbastering van *bîlanjy-bîlanjy*, af te leiden van *bîlanjy*, *tellen*, aangezien die knopen in het lontarblad dienen moesten, om te berekenen, hoeveel dagen er nog verlopen zouden, eer de oorlog of het feest een aanvang nam. Verg. Boeg. Heldend. op den eersten Bonischen veldtocht van 1859, bl. 5, 6 en 7, inzonderheid Noot op bl. 6.

Bl. 209, r. 9. “*Wadjoe*” M. l.: “*Wâdjô*”

r. 14. “Islamisme” Voor de invoering van het Islamisme op Zuid-Celebes verwijs ik naar mijne in het Jaarboekje van Celebes 1864 voorkomende “Makassaarsche en Boeginesche legenden” bl. 49 vlgg. Zoo ook naar het Jaarboekje van Celebes 1865, bl. 32—38, waar ik over de invoering van het Islamisme in *Boêlo-boêlo*, één der regentschappen van de Afdeeling Oosterdistrikten, gesproken heb. Eindelijk insgelijks naar mijne “*Wadjorezen*, cct” bl. 20, r. 5 v. o. vlgg.

r. 22. “*Popokan, Parakan en Pontianak*” M. l.: “*Popôkanjy, Parâkanjy en Pontianá*” Men verg. over deze spoken en andere inlandsche bijgeloovigheden Jaarb. van Celebes 1865, bl. 98 vlgg.

r. 29. “*Sanraboni*” M. l.: “*Sañrabône*”

r. 30. “*Karaenjy-lówe*” Lett.: *groote Heer*.

Bl. 210, r. 4. “*Tonrokasse*” M. l.: “*Tonrokússi*”

r. 5. “*Tjelindo-lindo*” M. l.: “*Tjalindo-lindo*”

r. 12 tot en met 16. “In *Bonthain* en *Boelekomba* wordt door de Nederlandsche Zendelingen met ijver aan de invoering van het Chris-

tendom gearbeid. De vruchten schijnen echter schaarsch te zijn; en ook zij, die deze leer hebben aangenomen, zijn van de bovengenoemde en honderd andere bijgeloovigheden niet af te brengen." De vier bedoelde zendelingen zijn, behalve de heer Rooker, die slechts korten tijd hier verbleef, de H.H. W. M. Donselaar en A. Goudswaard, wier bezadigde ijver, gepaard met wezenlijke kunde, regtschapenheid en godsvrucht, gewis door niemand op Zuid-Celebes ooit betwijfeld werd. Ik houd mij dan ook overtuigd, dat hunne pogingen tot invoering van het Christendom in Bantâëng en Boelockôemîpa met gunstigen uitslag bekroond waren geworden, zoo het Gouvernement hunne hechts niet verhinderd had, om daar inderdaad als zendelingen werkzaam te zijn. -- Doch de zaak is deze.

Toen ik in 1849 voor het eerst Bantâëng en Boelockôemîpa bezocht, vond ik daar eene Europesche Christengemeente, die sedert jaren zoo veel als aan zichzelf overgelaten, helaas! zoo diep gezonken was, dat men er meer hulde aan een Karâëng-Lôwe en andere steenen afgoden, aan palingen en krokodillen, dan aan God, zooals hij ons in het Christendom gepredikt wordt, bewezen. — Dit gaf mij aanleiding, om de hulp van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam te roepen. Ik stelde aan deszelfs bestuurders voor, om twee zendelingen derwaarts af te vaardigen. Dezen vonden dan terstond bij hunne aankomst een hoogst nuttigen werkring in die zoozeer verwaarloosde Christen-gemeenten en hadden inmiddels gelegenheid, om de taal dier streken te leeren, en zich alzoo voor hun zendelingsarbeid voor te bereiden. Bestuurders van het N. Z. hechtten het zegel hunner goedkeuring aan mijne propositie. En ziet daar de reden, dat de zendelingen Donselaar en Goudswaard zich te Bantâëng vestigden, na tevoren van de Regering de toestemming bekomen te hebben, om zich behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendelingen verbonden, ook de geestelijke belangen der verwaarloosde Christenge-

meenten van Bantâëñg en Boeloekôêm̃pa aan te trekken." Donselaar belaste zich met de herderlijke zorg der gemeente, terwijl Goudswaard, die in Holland zijn examen voor onderwijzer had afgelegd, aldaar eene Hollandsche school oprigtte. Beiden kweten zich van hunne taak op voorbeeldige wijze; en de school van Goudswaard werd op Zuid-Celebes algemeen als de type eener goede school geprezen, zoo zelfs, dat het Gouvernement hem meer dan eens op voordragt van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden eene gratificatie tot blijk van tevredenheid toekende. Geen wonder, dat het aantal leerlingen in 1864 tot 70 kinderen, waaronder een 25 inlanders, gestegen was!

"Nadat Donselaar nu in 1858 meende, dat hij de Makassaarsche taal genoegzaam verstond om als zendeling op te treden, achtte hij zich van wege de in 's Gouvernements besluit tot admissie voorkomende woorden "*behalve de werkzaamheden aan hun eigenlijke roeping als zendeling verbonden*", ten volle daartoe gerechtigd. Maar nu bleek het, dat de Regering die woorden anders uitlegde, en daarmede alleen bedoeld had, dat men den zendingen vrijheid verleende, om de Makassaarsche taal te bestuderen. Donselaar had alzoo op nieuw eene vergunning te verzoeken tot het aanvaarden van den zendelingsarbeid. En deze werd hem vervolgens geweigerd, op grond, dat men beducht was, dat hieruit oproerige bewegingen zouden voortspruiten. Hoe men hiervoor ter goeder trouw bevreesd heeft kunnen zijn, onder eene bevolking zoo weinig tot fanatisme geneigd als die van Bantâëñg en Boeloekôêm̃pa, en dat wel bij zendingen van den stempel als Donselaar en Goudswaard, blijft mij tot op den huidigen dag een raadsel. Over de verklaring, die het Gouvernement later aan zijn besluit heeft gelieven te geven, alsof men tot het aanleeren eener taal deszelfs vergunning van noode had, zal ik liever geen oordeel uitspreken.

Nadat Donselaar Celebes verlaten, en zich in 1860 als hulpprediker te Timor-Koepañg gevestigd had, nam de ijverige Goudswaard ook

de dienst van herder en leeraar der gemeente op zich, en bleef desniet-tegenstaande de belangen zijner talrijke school met dezelfde nauwgezetheid ter harte nemen; totdat hij op 1 December 1864 plotseling aan de cholera bezweek, niet enkel zijne betrekkingen maar gansch Bantâëng en desselfs omstreken in diepen rouw achterlatende. Als ik terstond daarop aan het Nederlandsch Zendinggenootschap den wensch van zansch Bantâëng overbragt, dat het weder een zendeling ter vervanging van den zoo uitstekenden Goudswaard zenden mogt, vond het hiertoe geene vrijheid. Ofschoon deze weigering mij voor Bantâëng innig leed deed, mogt ik het Bestuurders van dat Genootschap toch niet ten kwade duiden; want het hoofddoel van die vereeniging is verspreiding van het Evangelie onder Heidenen en Mohammedanen; en daartoe was thans de gelegenheid afgesneden. Om naar gevestigde Christengemeenten predikanten af te vaardigen, en in het schoolonderwijs der Europeische jeugd te voorzien, dit behoorde geheel tot de roeping van het Gouvernement. Dit hoeft dan ook nu te Bantâëng een hulpprediker aangesteld en eene school met het daarbij behoorend onderwijzend personeel opgericht.

Bl. 211, r. 3. "worden beide talen somtijds met het Arabisch karakter geschreven." — Dit geldt bijna uitsluitend van de Makassaarsche priesters, vooral in Gûwa.

r. 6. "zij" (te weten het Makassaarsche en 't Boeginesche Alphabet) "bestaan uit negentien medeklinkers." — Dit is minder juist, het Makassaarsch heeft 19, het Boegineesch 23 medeklinkers.

r. 15. "Tallo," worde weggelaten, als liggende in de omstreken van Maŋkasar, en thans tot die Afdeeling behoorende.

r. 16. "Bonthain," worde weggelaten, als behoorende tot de Zuid-districten.

r. 16 en 19. "Boelekomba" M. l.: "Boeloekom̄pi"

r. 19. "en van" M. l.: "en verder de Ooster-districten, alsmede van "

r. 20. “Barroe,” enz. tot en met “Loewoe” M. l.: “Bárroé, *Āđja-tappáráňg*, *Masiñri-ŕpóólóe*, *Mandar* (*Mádará* of *Máñrâ*), *Sóppenĳ*, *Bóne*, *Wáđjô*, *Lóewóe*”

r. 22. “Boni” M. l.: “Bóne”

r. 29. “(oendang-oendang)” — Men late dit liever weg, omdat de Boeginees en Makassar bij *óendaňg-óendaňg* uitsluitend aan *handels- en scheepswetten* denken. Wie in de kennis van de handels- en scheepswetten der Boeginezen belang mogt stellen, hij kan eene Hollandsche vertaling van de Wáđjoresche onder de Boeginezen algemeen geraadpleegde *Ôendaňg-óendaňg* vinden in mijne brochure “over de *Wáđjorezen*” enz. bl. 42 vlgg.

Bl. 212, r. 3. “*Soera-bilangs* of kronijken” Men leze liever: “eene menigte van *verhalen*, of *páoe-páoe’s*, waaronder ook *verhalen*, die geheel met onze *kindervertellingen* te vergelijken zijn, waarbij de verhaler gedurig ophoudt, om zijn publiek gelegenheid te geven, dat het be-wijzen van opmerkzaamheid en goedkeuring geve, hetzij door *íyo*, ons *ja*, te roepen, of ook wel het laatste woord van den spreker te herhalen. Zulke verhalen dan genoemd: *páoe-páoe-rikadóňg*, lett.: *verhalen waarbij toegestemd wordt*. Voorts heeft men: *sóerâ-bílaňg’s* of *dogregis-ters*, *atoriyolóňg’s* of *kronijken*.”

r. 6. “of romantischen aard; *elonĳs*,” M. l.: “erotischen of roman-tischen aard (B. *tôlo*); de *Latówa*, te vergelijken met de Mak. *Rápanĳ*; *élonĳ’s*”

r. 7. “*elong-ósonĳ’s* of korte krijgszangen;” — M. l.: “*élonĳ-ósonĳ’s*, d. i.: *krijgzsangen*, meestal zeer kort, gezongen, wanneer men ten strijde trekt;”

r. 8. “*La Galigo*- of” M. l.: “*La-Galígo*- en” — Een gedeelte van deze *La-Galígo*- en *Menroerána*-gedichten vindt men opgenomen in mijne Boeginesche Chrestomathie, Deel II. Men vergelijke daarbij vooral de aantekeninge-n.

r. 10. "door velen" M. l.: "sous zelfs"

r. 13. "godsdienstige geschriften worden mede in het Boegineesch aangetroffen." Men voege hierbij: "Daaronder bekleeden eene eerste plaats de werken, bekend onder den naam van *pañjūñjā*, of *onderwijs*. Deze bevatten eene soort van onderwijs in de Mohammedaansche godsdienst, en wel meestal in versmaat. Ook hiervan werd door mij een stuk opgenomen in bovengemelde Boeginesche Chrestomathie."

r. 15. "Overigens valt omtrent de literatuur van beide stammen nog op te merken, dat hare beoefening niet door de invoering van het Islamisme schijnt geleden te hebben." — Ofschoon het waar zij, dat een nieuw letterkundig voortbrengsel geene groote zeldzaamheid is bij de Makassaren en Boeginezen"; is het toch helaas! maar al te duidelijk, dat het gehalte dier voortbrengselen ook hier van achteruitgang getuigt. Wat daarin nog goeds gevonden wordt, is gewoonlijk uit de andere literatuur ontleend.

r. 22. "Kalaboe" — M. l.: "Kalibboe"

r. 24. "Boni;" M. l.: "Bône;"

r. 25. "De gewone Mohammedaansche tijdrekening (Bl. I, bl. 345) is thans bij beide volken in gebruik." — Hierbij merke men nog het volgende op: "Voor de *schrikkeljaren* (كَيْسَة) voegt men, evenals op *Padang*, in de jaren 2, 5 en 7 van de *pariyāna*, of *windoe*, van 5 jaren, een dag bij de laatste maand (ذو الحجة), zoodat die er dan, in stede van 29 dagen, 30 krijgt. Zulk een *pariyāna* of *windoe* verschilt mer van die op Java, aangezien men geen *ājimacal* of *ājimachir* heeft, maar in stede van *ājimacal* slechts de *ājim*, en in stede van *ājimachir*, een tweede *dal* stelt, aldus: 1°. الف = *alip*; 2°. الهاء = *chr*; 3°. الجيم = *ājim*; 4°. الزاي = *ājir*; 5°. الدال = de tweede *dal*; 6°. الباء = *ba*; 7°. الواو = *kaow*, 8°. الدال = de tweede *dal*.

Vóór de invoering van het Islamisme had men op Zuid-Celebes weken van vijf dagen. Van daar dat men nog heden in de binnenlanden in elke kampong om de vijf dagen passer of markt heeft. De eerste dag genoemd naar het rijk van *Gówa*, de tweede naar dat van *Lóéwoé*, de derde naar dat van *Bóne*, de vierde naar dat van *Wádjó* en de vijfde naar dat van *Sóppenġ*.

r. 29. "Volgens Crawford" enz. tot en met "telden." Deze maanden heetten: *maṅgasatti*, van 30 dagen; *maṅgalompa*, van 31 dagen; *naga*, van 30 dagen; *palagoena*, van 30 dagen; *bisaka*, van 30 dagen; *ājela*, van 30 dagen; *sarawona*, van 30 dagen; *paddawarana*, van 30 dagen; *soedjiwa*, van 30 dagen; *paljeka*, van 31 dagen; *posiwa*, van 31 dagen; *maṅjasira*, van 31 dagen, wanneer het een gewoon jaar of *بَسِيْطَة*, en van 32 dagen, wanneer het een *سَال كَبِيْسَة* is. Verg. Boeg. Woord. in vocc.

Bl. 213, r. 8. "*padoekan's*" M. l.: "*padoewákāṅ's*"

"*prahoe-toops*" Dit is Maleisch. De Makassaar zegt: "*bisýaṅ-tó*", de Boeginees: "*lópi-tó*".

r. 9. "*binta's*" enz. M. l.: "*bintá's*, of *rooversvaartuigen* (vergel. Ethn. atlas bij 't Mak. Woord.), *bisýaṅ's*, of *lópi's*, *der tripaṅj-visschers*, *ājóeloēṅ-ājóeloēṅ's*, *banáwa's*, of *vaartuigen tot het transporteren van beesten* (vergl. Ethn. Atl.), *papalimbanj's*, of *vaartuigen tot het overzetten van menschen en goederen* (vergl. Ethn. Atl.), *sóppé's*, *palári's*, of *pleiziervaartuigen* (vergl. Ethn. Atl.), *birôwaṅ's* (vergl. Ethn. Atl.), *bilólanj's* (vergl. Ethn. Atl.) en *lépa-lépa's*, soort van vaartuigen, gemaakt van boomstammen, en dikwijls met vlerken, alsdan in het Boegin. *lépa-lépa-riyaliri*, in het Makass. *lépa-lépa-palewái* genoemd. — Onder *sampan's* verstaat men Maleische *schuitjes* of *sloepen*.

r. 13. "*Lémo-lémo's*" enz. — Verg. het Jaarb. Celebes van 1865, bl. 71, r. 9 vlgg.

r. 31. "De *Mañgkasarsche*" cet. tot en met "kleedjes." — Ik geloof niet, dat het hier aangegeven onderscheid werkelijk besta.

r. 34. "te bepalen." Hieronder in te laschen: Men heeft ook suikerfabrieken op Zuid-Celebes, en daaronder twee met stoom, de eene te Bâtoe-bâssi bij Maros, van de firma W. B. Ledeboer en C^o., de andere te Bâtoe-bâtoe bij Galésong in de Zuiderdistrikten, van den Chinees Tjoe Kaë Kie."

r. 35. "de *Takalara of de*" worde weggelaten; want de hier bedoelde olie is alleen onder den naam van *Mañgkasarsche olie* bekend. De inlander bestempelt haar wel eens met den naam van *miñjâ-bâtoe*, doch dit beteekent niets anders dan *welriekende olie*, en is dus ook van andere oliteiten, bijvoorbeeld de vermaarde *miñjâ-Sambâwa*, die alleen aan het Hof van *Sambâwa* vervaardigd wordt, te bezigen.

De zoo beroemde *Mañgkasar-olie* wordt gemaakt uit de pit van de vrucht der *Schleichera trijucha Bl.*, door de Makassaren *bâdo* (NB. niet *ladoe*, zoals bl. 213, l. r.), door de Boeginezen *adiñj*, ook wel *baréré*, of op zijn Sidenrengsch *asûñpi* genoemd. Nadat men de pit (in het Boeg. *latjônd* genoemd) behoorlijk in de zon gedroogd, en al dan niet gebraden (Boeg. *rigôre*) heeft, wordt die fijn gestampt (Boeg. *rimâmpir*), en vervolgens in een van gespleten *bam'oe*, of middennerf van het lontarblad (B. *palûpa-lâ rimûnyâ*), gevlochten peperhuis, dat in het Boeg. *lânjjos* heet, gedaan, en in den wasem gekookt. Als men begrijpt, dat de pitten lang genoeg gekookt zijn, wordt het sap uitgeperst, door middel van twee stukken hout, waar men de peperhuizen *tamchea* brengt, en die aan de eene zijde zamengebonden zijn, aan de andere met geweld tot elkander gebragt worden.

Op deze wijze erlangt men de *bâdo*- of *adiñj-olie*. Om nu hiervan de bekende *Mañgkasar-olie* te bereiden, bedient men zich van een aardse toestel, door de Boeginezen *anjoemo: nyâñj-miñjâ*, door de Makassaren *panjoemo: nyâñj-miñjâ* genoemd, waarvan men eene afbeelding

zien kan in den Ethn. Atlas bij mijn Makass. Woordenboek, Pl. XII, Fig. 31, *a*, *b*, *c*, *d* en *e*. Die toestel bestaat uit de volgende stukken:

1°. een aarden bak of pot (M. en B.: *katówañg*), waarin men de olie met verscheiden welriekende, of maar al te dikwerf kwalijk rieken- de, zaken doet.

2°. een bakje, in het Makass. *táwe-táwe*, in het Boeg. *taláwe* ge- noemd, dat men op een toestelletje, in het Makass. *papadonñjkókañg-táwe*, in het Boeg. *apatoedāñgāñg-taláwe* genaamd, in de onder N°. 1 vermelde *katówañg* plaatst, om vervolgens op dat bakje wat vuur, en op dat vuur allerlei welriekende bloemen, als *melattie*, *ijampaka*, *kanañga*, zoo ook *pāndañg-blaëren*, *ijēñrāna*- of *sandelhout* en *gároe*- of *aloëhout*, alsmede de gedroogde testiculi der civetkat (*viverra zibethina*), in het Mak. *kalóempañg-āñjindá*, in het Boeg. *alópañg-āñjindá* geheeten, gelijk ook de onder den naam van *timpāoesóe* bekende *testiculi* van de *mémoe*, een beest dat in *Tóli-tóli* in groote menigte op het gebergte gevonden wordt (men verg. beneden het bij bl. 291, r. 14, aanget.), te leggen.

3°. een groot deksel (Mak. *palákkó*, Boeg. *palákkó*), dat op de onder N°. 1 vermelde *katówañg* gezet wordt, opdat de geur van bloemen, welriekend hout, enz. bij het verbranden niet vervliege, maar in de olie trekke.

Dat die olie reeds vooraf geparfumeerd is, gaf ik onder N°. 1 te kennen. Dit geschiedt gewoonlijk door de volgende ingrediënten:

a. *tenemālañg*, soort van reukwerk, bestaande in etter, of gom, van zekeren boom, er vuil grijsachtig uitzien- de, en kleverig.

b. eene hartsachtige olie, getrokken uit den stam van een boom, die onder de Boeginezen *rasamālañg*, onder de Makassaren *rasamālañg* en onder de Maleijers *rasamāla* heet, de *Liquidambar Altingianum Bl.*, of *lignum Papuanum R.*

c. *muskus*, of *moschus* (Bisam), waarvan de *moschus orientalis* de beste soort is. Deze nu is afkomstig van een zeer klein hertachtig dier,

moschus moschiferus, dat te huis behoort op de Alpen van Midden Azië, en wel uitsluitend van het mannetje. In den handel komt de *moschus* voor in behaarde zakjes van de grootte van een duivenei.

Deze *moschus* wordt door de Makassaren gewoonlijk *kasatōri dāgenŋ*, door de Boeginezen *kađtoēri pōle ri-tāna-Ũjāwa* (d. i. van Java aangevoerde *kasatōri*) genoemd. De bijvoeging van *dāgenŋ* (verg. het Mal. *daŋiŋ*, *riecak*) geschiedt ter onderscheiding van de plant *kasatōri*, zijnde de *Hibiscus Abelmoschus* L. of *Hibiscus Surattensis*, behoorende tot de *Malvaceae*. De zoogenaamde *Bisamkörner*, of *semina-Abelmoschi*, of *grana moschata*, zijn de zaden dier plant, welke bij verwarming, betij van wrijving, of hoe dan ook, een *muskvlucht* van zich geven.

Dat men bij dit *kasatōri-dāgenŋ* aan het *castoreum* of *beverzeil*, dat de *bever* (*Castor fiber*), zoowel het mannetje als het wijfje, in een zakje van platten kegelvorm, en van buiten vliezig, aan de teeldeelten draagt, te denken zou hebben, is zonder twijfel onjuist, daar dit *castoreum* te Makassar bekend is onder den naam van *Ũjamōđjō-korasāni*. Bij dit *korasāni* heeft men welligt te denken aan het Arab. *خوساني*, als afkomstig uit het land van *Chorasān*. Wat echter *Ũjamōđjō* zou kunnen beteekenen, is mij onbekend.

d. *paŋgŋlŋŋ*, vocht van de teeldeelklieren van een beest, dat zich in *Kaili* op het gebergte zou ophouden.

e. uitschrapsel van de teeldeelklieren der civetkat, of *viverra zibethica*, in het Makass. *kālō-đjīnā*, in het Boeg. *kālō-đjīnā* geheeten.

f. *bensoān*, zoowel roode als witte (Makass. *kamaŋjaŋŋ*, Boeg. *kamaŋjaŋŋ*).

Nadat de gedurende een heele of halve maand met deze ingrediënten doortrokken *bādi-* of *adiŋg-olie* op de onder N°. 2 en 3 omschreven wijze berookt is geworden, heeft er ten slotte ook nog berooking door middel van doepa en *istaŋgi*, die insgelijks op het van vuur voorziene zakje (het Mak. *tāwe-tāwe*, het Boeg. *tulāwe*) gelegd worden, plaats.

Thans ook nog een enkel woord over de *dópa* en *istañgi*.

De ingrediënten van de *doepa* zijn gewoonlijk: ambelâoe (volgens Rumphius een *unguis odoratus*), *pañggilīñg*, de teeldeel van de *đjĩn* of *civetkat*, *tiñpânesó*, roode en witte benzoïn, *kóma-kóma*, of *saf-fraan*, *gáro* of *aloehout*, hout van den *Costus Indicus* (*porljoé*) en gom van den *tiñđjo*-boom, alsmede *amber*.

Deze ingrediënten worden gekneet met *tenemālañg*, en bevochtigd zoo niet met *miñjé-balasāñg* of *balsamum Peruvianum*, dan slechts met gewone *klapper-olie*.

De beste soort van *dópa* moet de *dópa tálloe-tálloe* zijn. Zij zou aldus genoemd worden, omdat zij gewoonlijk in *drie* (tálloe) bolletjes gerold en ook altijd bij *drie* (tálloe) bolletjes tegelijk gebrand wordt.

Men spreekt ook van *dópa sápselo-dówa* (twaalf), zeker naar de menigte van daarvoor gebezigde ingrediënten.

De ingrediënten van de *istañgi* zijn ongeveer dezelfde als die van de *doepa*, te weten: roode en witte *benzoïn*, uitschrapsel uit de teeldeelklieren der *đjĩn* of *civetkat*, *tiñpâoesó*, *ambelâoe*, *tenemālañg*, *porljoé*, *pañggilīñg*, *moschus orientalis* (*kasalótri-dágenj*) en *gáro*, of *aloehout*, gelijk ook het onder den naam van *kaldámbé* bekende welriekend hout.

Al deze ingrediënten worden met grove poedersuiker onder elkan-der gekneet. En ten slotte legt men dit mengsel in de zon te droogen. NB. Welligt bestond de *istañgi* vroeger slechts uit *acht* ingrediënten. Verg. Klinkert Suppl. op: *istañgi*.

Bl. 261, r. 17. Achter "rondom de stad, en" in te lasschen: "de onderafdeeling *Tálló*, bestaande in"

r. 20. Achter "ingelijfd." in te lasschen: "Deze onderafdeeling *Tálló* bevat thans de navolgende gallarrañg-schappen: *Biriñkanáya*, *Bira*, *Bone-léñga*, *Máñjjoñj-línce*, *Bontówa*, *Paljerákkañj* en *Manjđjállīñg*."

Bl. 262, r. 3. "Kalarowang," M. l.: "*Kalerówañg*," — Dit is slechts een zandbank.

De voornaamste eilanden der Spermonde-groep zijn: *Sakówealdá*, *Sakówealdá*, *Sagáran*, *Subánjko*, *Sapóeli*, *Sabótoeñg*, *Sasógi*, *Sotáudo*, *Bánjku-
soegkózañg*, *Korámbinñg*, *Laiya*, *Karínrañg-ljádi*, *Karínrañg-lómpo*, *Sa-
rippo*, *Báloñg-ljádi*, *Báloñg-lómpo*, *Bárrañg-lómpo*, *Bárrañg-ljádi*, *Ko-
diñgárrañg* en *Samalóna* (vroeger *Samalókoe* geheeten).

r. 14. "De huizen zijn van één verdieping en van een somber en vervalten aanzien." — De hier bedoelde huizen zijn meestal van twee verdiepingen. — Dat de huizen te Makassar van een somber en vervalten aanzien zijn, geldt alleen in het oude gedeelte. De nieuwe huizen op het *Hoozpad*, waarbij men aan een laan van prachtige tamarinde-boomen te denken heeft, zien er over het algemeen zeer goed uit.

r. 17. "buitenwijken" De wijken van Makassar zijn de navolgende: *Prins Hendrik-* of *Hoozpad*, *Stad Vlaardingén*, *Nieuwe negorij*, *Chie-
weke kamp*, *Kámpoñg-bároe*, *Kámpoñg-Djáva*, *Kámpoñg-biassi*, *Kámpoñg-
Galósoñg*, *Kámpoñg-Malókoe*, *Mariso*, *Sámboeñg-Djáva*, *Mamá-
ñjónj*, *Maridjaya*, *Bontorálá*, *Baráya*, *Lariyambáñgi*, *Láyañg*, *Totaka*, *Fasámpor*, *Maljini-áyo*, *Puóteré*, *Gósoeñg*, *Malimólanñg*, *Óedjoróñg-
léna*, *Rompegádinñg*, *Kámpoñg-Wádjó*, *Kámpoñg-Malijow*, *Patoeñg-
kañg* en *Kámpoñg-Énde*.

Dat de Europeanen meereendeels in *Kámpoñg-bároe* wonen, is min-
ter juist. Ofschoon voorzeker vele Europeanen in dien wijk wonen, is
er in *Kámpoñg-bároe* toch vooral het verblijf der Makassaren. Waar-
schijnlijk is hier het *Hoozpad* bij *Kámpoñg-bároe* gerekend, want dit
Hoozpad wordt uitsluitend door Europeanen bewoond. Ook vindt
men daar het Gouvernementshuis, of verblijf van den Gouverneur.
De eerste Gouverneur die buiten het Fort gewoond heeft, was François
de Braam. Dit moet geweest zijn in 1805. De in 1852 gestichte
kerk ligt niet in *Kámpoñg-bároe*, maar aan een weg,
die van daar regelrecht naar het *Hoozpad* toeloopt, zoodat zij vlak bij

de zooeven genoemde woning van den Gouverneur ligt. Die weg wordt de *Gouverneurslaan* genoemd.

r. 24. "*Oedjong pandang*" — M. l.: "*Ôedjoeñg-pândañg*" dat men niet met *kijkhoek* vertalen kan, want *pândañg* is hier geen Maleisch, zoodat het met *zien*, *aanschouwen*, vertaald zou kunnen worden, maar de Makassaarsche benaming der onder den naam van *pândañg-nikámre*, het Lat. *ananassa-sativa* Lindl., bekende ananas-plant, die in vroegere jaren in groote hoeveelheid digt bij het Fort *Rotterdam* zou gevonden zijn.

r. 27. "artilleriemagazijn" M. l.: "kleeding- en kruidmagazijn"

r. 32. "aan de Zuidzijde der stad" Het tegenwoordig hospitaal ligt aan de Zuid-Oostzijde.

Bl. 263, r. 2. "artillerie en sappeurs" Men voege bij: "alsmede cavalerie."

r. 16. Het "wees- en armenhuis" bestaat reeds geruimen tijd niet meer. De weeskinderen van daar worden tegenwoordig in het weeshuis te Samarang of elders geplaatst, waarvoor dan een zeker entreegeld uit de diaconie-kas van de Protestantsche gemeente te Makassar betaald wordt.

r. 21. "Wadjoerezen," M. l.: "Wadjorezen, en andere Boeginezen,"

r. 28. "steenen havenhoofd" M. l.: "een ijzeren havenhoofd"

r. 30. "met katadioptrisch licht." Men voege er bij: "en sedert 1867 ook een vuurschip bij Lâë-lâë."

r. 2 v. o. "*Pnrang Loë*" M. l.: "*Páranñg-lówe*."

Bl. 264, r. 1. "Nederlandsch" enz. tot en met "garnizoen van *Mañgkasar*" In plaats daarvan leze men: "er is daar een controleur met het bestuur belast." NB. er ligt reeds sedert lang geen detachement meer.

r. 4. "Van boven vermelde eilanden" cet. tot en met: "Het Gouvernement heeft hier eenen Posthouder." — Dit is onjuist. *Samalócoe*,

later herdoopt in *Samalóna*, is de naam van het eerste eiland bij *Lak-lak*, de zandbank tegenover Makassar. Het is echter een zeer klein eiland, waar de gouverneur Bisschoff in vroeger jaren eene soort van *kerk*, of *tuinkuis*, heeft laten bouwen, om er des Zondags den dag door te brengen. Van daar is welligt het praatje ontstaan, als ware daar een posthouder gevestigd.

r. 16. "het eiland *Kalarowang*;" M. l.: "de zandbank *Kalerócauñ*;"

r. 18. "*Boni*," M. l.: "*Bóne*,"

r. 24. "bevolkingcijfer" Als bevolkingcijfer is mij voor de verschillende Afdelingen, zoo als zij in 1869 zamengesteld waren, opgegeven, als volgt:

Van Makassar 747 Europeanen, 3944 Chinezen, 14 Arabieren en 37,165 Inlanders;

van de Noorderdistrikten: 104 Europeanen, 286 Chinezen, 4 Arabieren en 97,664 Inlanders;

van de Zuiderdistrikten: 205 Europeanen, 158 Chinezen, 6 Arabieren en 74,170 Inlanders;

van de Oosterdistrikten: 107 Europeanen, 106 Chinezen, 6 Arabieren en 75,498 Inlanders;

van Saleijer: 19 Europeanen, 17 Chinezen, 2 Arabieren en 57,539 Inlanders;

van Bima: geen Chinezen, 37 Arabieren en 1108 Inlanders;

en van Tontóli, of Tóli-tóli: 2 Europeanen, geen Chinezen en Arabieren, en 933 Inlanders.

Wanneer men nu de bevolking van al de afdelingen bij elkander zet, krijgt men aan Europeanen . . . . . 1184.

Chinezen: . . . . . 4511.

Arabieren: . . . . . 69.

Inlanders: . . . . . 334,076.

te zamen 339,840.

Deze opgave klopt dus niet precies met die, welke men mij bij bl. 192, r. 13, medegedeeld heeft. Er is hier een verschil van 38 personen.

r. 29. “*Pacht-distrikten* genoemd worden, en de vierde de *Berg-distrikten* heet.” De pacht-distrikten bestaan tegenwoordig uit de volgende regentschappen: Het 1ste of Zuidelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Maros*, *Toe-rikále* en *Simbanj*, *Tanralili*, *Tanjkoeroe*, *Bontowa*, *Ri-ráya* en *Ri-láóe*.

NB. Het vroegere regentschap *Ri-timboró* is thans, evenals *Simbanj* en *Sodiyanj*, onder den Regent der *Toe-rikále* (lijfvolk) gesteld.

Het tweede of middelste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Pañgkaðjéné* of *Siyanj*, gelijk het eertijds heette, *Labákkañj* en *Kába*.

NB. *Páganj* behoort tegenwoordig tot *Pañgkaðjéné*, *Találjoe* en *Boenjoró* behooren thans tot *Labákkañj*.

Het derde of Noordelijkste Pacht-distrikt bevat de regentschappen: *Segéri*, *Mandalle* en *Máranj*.

NB. *Katoekówa* en *Tálá* behooren tegenwoordig tot het regentschap *Segéri*.

De bergregentschappen zijn thans verdeeld in de regentschappen: *Tjámbe*, *Maláwa*, *Balóji* of *Balósi*, *Tjenrána* en *Laiya*.

NB. *Bénjo* en *Laboewáðja* behooren thans onder *Tjenrána*.

Wat *Patóekoe* betreft; dit behoorde vroeger, in zeer oude tijden, aan Gôwa, doch later aan Bône; en aangezien dat landschapje zoo geïsoleerd in het gebergte van *Tjáni* en *Lamónjloñj* lag, bekommerde het zich niet om *Bône*, maar sloot zich onder den Assistent-resident P. Wijnmalen aan de Noorderdistrikten aan, zonder daarom nog een onderdeel van de Bergdistrikten uit te maken. Later, na de gouvernementsopname van *Bône*, werd het Hoofd van *Patóekoe* te kennen gegeven, dat hij niet tot het Gouvernement maar tot *Bône* behoorde.

Bl. 265, r. 14. “Sankara” enz. M. l.: “*Sáñjkará* — *Pañgkaðjéné* — *Tálá*.”

- r. 21. "de *Bocong Langit*" M. 1.: "de *Búwong-láŋŋi*"
 "Wawa Batoe." M. 1.: "*Wáwo-bátœ*"
- r. 22. "*Bocong*" M. 1.: "*Bowóŋŋi*"
 "Mannk Bolek" M. 1.: "*Mana-bole*"
 "Patanorngan" M. 1.: "*Patoenóŋŋi-áŋœ*"
- r. 29. Vóór "Collecteurs," in te lasseschen: "ambtenaren ter be-
 ebbing,"

Bl. 266, r. 5. "gewoonlijk *Solekátanŋ*, enz." tot en met "voert."
 M. 1.: "*galláranŋ, matówa*, enz." — *Solekátanŋ* is de gewone titel
 voor een hoofd, dat onmiddellijk onder den Regent staat, en bij ont-
 wentenis van laatstgenoemden, terstond als diens *plaatsvervanger* (*su-
 kwátanŋ*) optreedt.

r. 11. "Er is eene Protestantsche kerk" — Voor zooverre mij be-
 kend is, heeft er te Maros nooit een Protestantsch kerkgebouw bestaan.
 Wanneer de predikant van Maŋgkasar daar een kerkelijk bezoek
 bragt, was de Assistent-resident steeds zoo vriendelijk de binnengaan-
 derij van zijne woning voor de godsdienstorfening af te staan.

r. 14. "de redoute *Valkenbury*," — Dit Fortje heeft reeds verschei-
 den jaren geen militaire bezetting meer.

r. 25. "*Tjindako* of *Tanralúí*" enz. — NB. *Tjindákko* is wel te
 onderscheiden van *Tanralúí*. Het eerste is de naam van een kampong
 aan de Zuidoostelijke grens van het regentschap *Tanralúí*. De verblijf-
 plaats van den regent heet niet *Tjindákko*, maar *Amáranŋ*.

r. 25. "*Tankorroe*" enz. M. 1.: "*Tuŋk:roe* en *Bontówa* ten Noor-
 den, en *Sodiyang* ten Zuiden van Maros."

r. 30. "De scheiding tusschen de onder-afdeelingen *Maros* en *Panŋ-
 badŋœ* schijnt gemaakt te worden door de rivier *Sangkaru*." De rivier
 genaamd *Binaŋga-sáŋŋkará* (*breede rivier*) is meer een *zeekaan* dan eene
zee, en ontstaat niet uit de Piek van Maros. De rivier van *Kúle-Bóne*
 of *Kúle* maakt de grens nit tusschen die twee onderafdeelingen.

Bl. 267, r. 3. "*Patāṅg*" M. l.: "*Tówa*"

r. 4. "*Toa*" M. l.: "*Pátoṅg*"

r. 5. "*Paganṅ*" enz. Men spreke uit: "*Págaṅg — Bóṅṅoró — Labákkāṅg — Taláṅjoe — Paṅgkaḍjéné.*"

r. 9. "de rivier Tala" tot en met "naar zee vloeit." M. l.: "De scheiding tusschen het 2de en 3de Pacht-district wordt gemaakt door de rivier van *Laíkaṅg*."

r. 19. "*Kalana en Mandala*" M. l.: "*Kalánna* (in de nabijheid van *Kekéyaṅg*) en *Mandálla.*"

r. 22. "*Parang Loë*" enz. M. l.: "*Páraṅg-lówe, Maros, Bontówa, Págaṅg, Paṅgkaḍjéné, Máraṅg, Segéri, Kalánna* en *Mandálla*, gaat to. *Padaélob* in Tanétte, waar de vorstin van dat rijk haar verblijf houdt In *Tálló* en de Noorderdistrikten scheiden zich op verschillende plaatsen van den weg voetpaden af, die naar de Bergdistrikten en verder Oostwaarts leiden. Zelfs heeft men tegenwoordig een zeer goeden en vrij breeden weg van Maros naar en door de Bergdistrikten. Tusschen *Maṅgkasar* en *Bálaṅg-nípa*, de hoofdplaats der *Oosterdistrikten*, aan de Oostkust, is thans een geregelde postdienst ingerigt, die over *Takálará* en *Bantáēṅg* gaat.

r. 33. "Van de bergdistrikten zijn de Westelijke grenzen ons niet bekend." — De bergdistrikten grenzen ten Westen aan het eerste en tweede Pacht-district.

r. 36. "*Walanaë*" M. l.: "*Walánnáë,*" Verg. boven.

"*Saworo*" M. l.: "*Sawároe* (in *Tjám̃ba*)"

r. 37. "*Takembang*" M. l.: "*Takémponṅ*"

"*Takalama*" M. l.: "*Takalási*"

"*Takalata*" M. l.: "*Takalálla*"

l. r. "*Bengo.*" M. l.: "*Maláwa.*"

Bl. 268, r. 5. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimássaṅg*"

r. 7. "*Laikang*" M. l.: "*Laíkaṅg*"

r. 11. "De eilandjes *Galesong*" enz. tot en met "*Tanahkeke*" M. l.: "De eilandjes *Sarrabéñji* en de drie gebroeders, te weten: *Baerlóerwáng*, *Satánjya* en *Dáyanj-Dayúñjanj*, alsmede *Tanakéke*" — Van deze eilanden zijn ook de *Drie Gebroeders* werkelijk bewoond.

r. 14. "Zij (de Afdeling Zuiderdistrikten) is verdeeld" enz. — Deze Afdeling bevat thans volgens de mij gedane opgave de volgende onderafdeelingen en regentschappen:

1°. *Bantárñj*, verdeeld in de regentschappen *Bantárñj* en *Tarúwaw*, alsmede de onderregentschappen *Tompobóló* en *Roembáya*;

2°. *Binámoe* of *Djénépónto*; regentschap *Binámoe*;

3°. *Bánjkalá* of *Álloe*; regentschap *Bánjkalá*.

4°. *Takállará*; regentschappen: *Topedjána*, *Polombánjkeñj*, *Móñj-íjwájkaaba*, *Gulésóñj*, *Sarrabíne* en *Malóto*; terwijl onder deze onderafdeling nog sorteeren: het eiland *Tanakéke* en de drie gebroeders, te weten: *Baerlóerwáng*, *Satánjya* en *Dáyanj-dayúñjanj*.

Bl. 269, r. 26. "de *Belo*" M. l.: "*Béba*"

r. 28 en 30. "*Sarrabou*" M. l.: "*Sarrabíne*"

r. 29. "rivier *Bira anga lamboesoe*" Men leze: "rivier *Binúñja-émboesoe* (lett.: regte rivier)"

r. 32. "de *Bajang*" M. l.: "de *Tamanróya*"

"*Melassoro*" M. l.: "*Malánoró*"

r. 33. "*Binamoe* of *Bantoeloe*" — M. l.: "de rivier van *Djénépónto*"

"*G. Loupo Balang*" M. l.: "*Bery Loupo-báttañj* (dikbuikig)"

"Voor *berg* bezigt de Boeginees *bóló*, de Mañgkasaar: *uúñjjoñj*, niet *gúnoeñj*; dit is Maleisch.

r. 34. "*Boeloe-boeloe*" M. l.: "*Bólo-bóto*"

r. 36. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimáseñj*"

l r. "verheffen zich de *Bobo Karañj* en de *Loupo Balang*" — M. l.: "verheft zich het gebergte van *Bantárñj* met zijne twee toppen, te weten: den *Wáro-karóñj* of *Báre-karóñj*, of *Bóbo-karóñj* (lett.:

den berg, die als 't ware *gelijk een vorst is en boven de andere bergen nitsteekt* (Verg. mijn Mak. Woordenb. bl. 222, kol. 1, op *báwo* N°. 2) en den *Lompobállañj* (dikbuikig). Op dezen *Lompobállañj* ontspringen verscheidene groote en kleine rivieren, onder welke de *Waldánnáé*, de *Tíno*, de rivier van *Bantáëñj*, de *Ka'li* en de *Kalimássañj* de voor naamste zijn.

Volgens sommigen heeft men bij *Bóbo-kardéñj* niet aan eene verbastering van het Bantáëñgsche *báwo*, = het Boginesche *wáwo*, *hoven*, maar aan het zuiver Makassaarsche *bóbo*, *kippen voeren*, en die daarmede *tot zich lokken*, te denken. Er zouden namelijk in oude tijden op Celebes twee magtige vorsten geweest zijn, waarvan de een op den berg *Latimóóñj*, benoorden *Lówoé*, de ander op dezen top van het Bantáëñgsch gebergte zetelde. Laatstgenoemde, ofschoon minder magtig, zou zich de gunst van vele medevorsten verworven, die als 't ware gelijk *kippen* tot zich *gelokt*, en hierdoor ten slotte de overmagt erlangd hebben.

Bl. 270, r. 18. "2 controleurs" M. l.: "3 kontroleurs"

r. 30. "die eene bezetting heeft van 50 man" — Deze militaire bezetting is daar thans, evenals vroeger te Maros, weggenomen.

r. 37. "een paarhonderd Chinezen" — Men vergelijkte het bij bl. 264, r. 24, aangeteckende.

"en een honderdtal afstammelingen van Europeanen" enz. tot en met "daarvan belast." Hier verwijs ik naar het door mij bij bl. 210, r. 12, tot en met r. 16 aangeteckende.

Bl. 271, r. 8. Bij Bantáëñg dient vooral ook melding gemaakt te worden van den naburigen waterval te *Bisáppóé*, welke dien van *Bantimóeroeñj* bij Maros verre in pracht en schoonheid overtreft. Hij is ongeveer 80 el hoog.

r. 10. "Limbang Tjina" M. l.: "*Limbañj-Tjina*"

r. 12. "*Soreboja*" In de Aanteek. op mijne Makassaarsche chrestomathie, bl. 462, r. 1 vlgg. heb ik gezegd, dat mij tegenwoordig geen

kampong *Sorebiya* op N.-Celebes bekend was; later is mij echter gebleken, dat tusschen *Rappówa* en *Bianjékéke* werkelijk nog een kampong van dien naam bestaat.

r. 13. "*Jamboca*" M. l.: "*Ūjambówa*"

"*Rappoa*" M. l.: "*Rappówa*"

r. 14. "*Morroa*" M. l.: "*Munrówa*"

"*Smas*" M. l.: "*Sinówa*"

"*Tawoon*" M. l.: "*Tawaóna*"

"*Lokka*" — Dit *Lokka* ligt 4000 voet boven de oppervlakte der zee, aan den voet van den wegens zijn vorm onder den naam van *Doodkist* bekenden berg, die nog een 500 voet hooger is. Dit *Lokka* wordt van tijd tot tijd door Europeanen bezocht, wier gezondheid tengevolge van langdurig verblijf in een tropisch klimaat geschokt is.

"*Pandjang*" M. l.: "*Pánjǎnjǎng*"

"*Giantarankéke*" M. l.: "*Giantarǎng-kéke*" (lett.: klein *Giantarǎng*)

r. 17. "*Bela-Galoenj*" tot en met "*Controleur*." M. l. "De kampong *Djéncpónto* ligt aan de monding der rivier van dien naam. Het eerste établissement van 50 man bevindt zich thans nog in die kampong, doch zal spoedig naar *Bela-galorǎng*, dat bij de overvaart der rivier aan den grooten weg gelegen, en ook eigenlijk de standplaats van den controleur is, verplaatst worden."

r. 20. "rivier van *Binamor*" M. l.: "rivier van *Djéncpónto*"

r. 21. "*Bantwoe* of *Boeloe-boeloe*" "*Bantwoe* niet bekend, wel *Boeloe-boeloe*."

r. 22. "*Samanroa*" M. l.: "*Tamaurówa*"

r. 23. "*Pitang*" M. l.: "*Pétǎng*"

"*Isala*" M. l.: "*Karóli*"

r. 24. "*Malassor* of *Melassor*" M. l.: "*Malássoró*"

r. 32. "*Nisae*" tot en met "*Bajang*" M. l.: "*Nísaró* aan de *M...*"

—

Bl. 272, r. 1. "*Madito, Nimoli*" zijn niet meer te vinden.

r. 2. "*Mantjong*" M. l.: "*Mónjĩjõnj*"

"*Sapia*" M. l.: "*Sappéya*"

r. 7. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 11. "tegenover het eilandje van denzelfden naam" M. l.: "tegenover het eilandje *Sanrabéngi*"

r. 14. "*Bebo*" M. l.: "*Béba*" — Het hier bedoelde *Sawákoenǰ* wordt ook wel naar dit riviertje genoemd: *Sawákoenǰ-Béba*, ter onderscheiding van een ander *Savákoenǰ*, dat men dan *Sawákoenǰ-lówa*, het oude *Sawákoenǰ*, noemt.

r. 15. "Deng Toa" M. l.: "*Áéñǰ-lówa*"

r. 17, 18, 21 en 24. "*Sanraboni*" M. l.: "*Sanrabóne*"

r. 23. "*Lengkes*" M. l.: "*Léñǰkesé*"

"*Balo*" Men spreke uit: "*Bálló*"

r. 24. "*Polombangking*" M. l.: "*Polombáñǰkeñǰ*"

r. 25. "*Lalengan en Toemoe Lob*" M. l.: "*Léyañǰ en Támoe-lówe*"

Bl. 273, r. 1. "*O. Laboan*" M. l.: "*Ôedǰoenǰ-labówa*"

r. 3 en 10. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"

r. 4. — De namen dezzer eilandjes zijn: *Boeloerówe*, of *Bólõñǰ-dówa*, *Léañǰ-léañǰ*, *Kamboéno*, *Kódĩñǰárenǰ*, *Kanálo*, *Kanálo-dówa*, *Lánre-anréyañǰ* en *Bátanǰ-láñpé*.

r. 8. "*Kalimasang*" M. l.: "*Kalimássañǰ*"

r. 12. "*Maroanǰin*" M. l.: "*Bówoñǰ-láñǰí*"

r. 14. "*Laja*" M. l.: "*Láíya*"

r. 27. "*Bañǰkeñǰ Boeki*" M. l.: "*Báñǰkeñǰ-bóeki*" Lett.: *voet van het gebergte* (welligt met het oog op den hoogen *Piek van Bantáëñǰ*). Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 12.

Bl. 274, r. 2. "gebergte" tot en met "ontspringt" M. l.: "gebergte van *Bantáëñǰ* ontspringt"

r. 4. "de *Kalineme*" of *Kaloemame*" M. l.: "de *Kaloeméne*"

- r. 3. "de *Danoaŋ*" M. l.: "de *Danoicaŋ*"
 "de *Sappaberoea*" M. l.: "de *Sapoe-héror*"
 r. 5. "de *G. Soekaŋ*" M. l.: "de *Bóloé-Suo-kaŋ*"
 r. 12. "den *G. Lompo Batuŋ*" M. l.: "den berg *Lómpo-báttaŋ*"
 r. 14. "de *Tangka* die" enz. tot en met "oorsprong heeft." M. l.:
 "de *Táŋjka*, die uit den *Lómpo-báttaŋ* ontspringt."

r. 17. "De Afdeling *Ooster-Distrikten* is verdeeld in" enz. — De Afdeling *Ooster-distrikten* bevat tegenwoordig de navolgende onderafdeelingen met de daaronder behoorende regentschappen:

1°. *Bilang-nípa*; regentschappen: *Oost-Bo'lo-bo'lo*, *Tindonŋ* en *Lamátti*;

2°. *Bikíroe*; regentschappen: *West-Bo'lo-bo'lo*, *Manipahoi* en *Manipi* (*Toerobéŋgaŋ*);

3°. *Kadjaŋ*; regentsch.: *Kadjaŋ* (*Lémbang*), *Wíro*, *Tiro* en *Biru*;

4°. *Boeloekómpa*; regentschappen: *Gantiranŋ*, *Óeljoeŋ-loke* en *Oud-Boeloekómpa*.

1 r. "Lamátti" enz. Van de hier genoemde landschappen is in niet-tijd *Bo'lo-bo'lo* gesplitst in de twee regentschappen *Oost-Bo'lo-bo'lo* en *West-Bo'lo-bo'lo*. Voorts is *Baringaŋ* onder den regent van *Oud-Bo'lo-bo'lo*, *Lémbang* onder dien van *Kadjaŋ*, *Toerobéŋgaŋ* onder dien van *Lamátti* gekomen; terwijl *Djóljóló*, naar ik hoor, eerlang onder dien van *Oud-Boeloekómpa* gebragt zal worden.

Bl. 275, r. 5. "een aan hem ondergeschikten Controleur van de *oost-afdeeling Boelecomba*" M. l.: "drie controleurs, voor ieder van de drie laatstgenoemde onderafdeelingen één"

r. 6. Achter "bijgestaan door" in te lasseten: "ambtenaren ter bevestiging,"

r. 9. "Karaeŋ of Regent en een soelewataeŋ of glaraeŋ" enz. Lezer eenvoudiger: "een Regent en een onderregent" omdat de titel nog al dikwijls verschillen, meest echter het Boeg. *Író* of *Író* en

slechts hoogst zelden *Karāēñg*, dat *Mañgkasarsch* is. Verg. slechts 't Jaarboekje Celebes van 1865, bl. 13 vlg.

r. 18. "Sinđjái" Men kan zoowel *Sinđjái* als *Sanđjái* schrijven. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 30. Tegenwoordig spreekt men niet meer van de Onder-Afdeeling *Sinđjái* of *Sanđjái*, maar van de Onder-Afdeeling *Bálanğ-nípa*, lett.: *nípa-krual*, dus genoemd van wege de menigte van *nípa*-boomen (*Nipa fructicosa* L.). Aldus ook genoemd de plaats waar de Assistent-resident der Oosterdistrikten zijn zetel heeft, en niet: "*Balong Nípa*."

r. 25. "kortelings" kau nu gemist worden. Deze weg werd reeds in 1861 voltooid door den onvermoeiden ijver van den tegenwoordigen Assistent-Resident Holtz, die daar in dien tijd als controleur geplaatst was. Verg. Verzam. van berigt. betreffende de Bijbelverspreiding, N°. 96—99, bl. 31.

r. 30. "*Taka*" M. l.: "*Tákalállá*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 39.

r. 32. "*Kađjang*" In het regentschap *Káđjanğ* hebben zich opgelost de regentschappen *Lémbanğ* en *Lańkanğ*.

Bl. 276, r. 1. "*Wiraro*" M. l.: "*Biróro*"

"*Mangapi*" M. l.: "*Mañgópi*" Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 22 en 47 vlg.

r. 3. De hier bedoelde weg van *Bálanğ-nípa* over *Tauralíli* naar *Mañgkasará* was vroeger een postweg, thans gaat de post over *Bantáēñg* en *Takállará*.

r. 7. "geene bijzonderheden bekend" — Hier valt ook niets bijzonders van te zeggen. Op *Boeloeróewe* wonen cenige visschers. Ook heeft men er een paar kalkbranderijen.

r. 12. "van een Controleur" M. l.: "van den controleur der vierde onderafdeeling," — De kamponğ waar de controleur woont heet eigenlijk *Gadéya*. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76.)

reg. 13. "*Gantáranj*." — Tot het regentschap *Gantáranj* behooren tegenwoordig ook *Paliyóei* en *Tála*, beiden vroeger op zichzelf staande regentschappen. (Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 76 vlg.)

r. 21. "*Gantarang*" — In het regentschap *Gantáranj* is geen kampong van dien naam. De regent woont tegenwoordig te *Barába*. Vroeger (Jaarb. Celebes 1865, bl. 77) had hij ook te *Sapíri* eene woning. dewijl daar toen een bijwif van hem woonde.

r. 23. "Karampóewang" ligt aan het strand op den weg van *Boelookómpa* naar *Bantáranj*.

r. 25. "*Tanah beror*" M. l. "*Tanabíroe*" Het regentschap van dien naam bestaat niet meer; het land staat thans met *Bontolátanja* en *Báttañj* onder den regent van *Tíro*.

r. 29. "*Lémo-lémo*" M. l. "*Lémo-lémo*" Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 70, vlgg. Het regentschap van dien naam bestaat niet meer. Het land van *Lémo-lémo* staat thans, evenals dat van *Ára*, onder den Regent van *Bíra*. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 63, vlg.

Bl. 277, r. 12. "*Ara*" Dat *Ára* thans met *Lémo-lémo* onder den regent van *Bíra* staat, heb ik reeds bij bl. 276, r. 29 opgemerkt.

r. 21. "*Langa-Langa*" M. l. "*Látáñ-látáñ*" Het regentschap *Látáñ-látáñ* heeft opgehouden te bestaan, en heeft zich met de regentschappen *Bóronj* en *Gurásvañj* opgelost in dat van *Wíro*.

r. 23. "*Bonto Tanga*" M. l. "*Bontolátanja*" Dat er geen regentschap van dien naam meer is, heb ik reeds bij bl. 276, r. 25, gezegd.

r. 26. "*Ordjong Loi*" M. l. "*Óedjoróng-lóke*" Onder den regent van *Óedjoróng-lóke* staat tegenwoordig ook *Panñikókánj*, dat in 1864 nog een op zichzelf staand regentschap was. Verg. Jaarb. Celebes 1865, bl. 79, vlg.

r. 31. "*Lioekanj Loke*" M. l. "*Liyókanñ-lóke*."

r. 32. "*Sarantang*" M. l. "*Saróntañj*"

r. 33. "*Batang-kéki*" M. l. "*Bátáñj-kéki*"

r. 33. “*Tanah Doang*” M. l.: *Tána-Dôwañg*”

r. 35. “zij werden vroeger tot de Afdeling *Saley* gerekend” NB. Alleen *Liyôkañg-lôwe* sorteert thans onder *Bira* (Afdeling Oost-districten). De overige Boegeroens-eilanden behooren nog steeds onder Saleijer. Doch men leze: “*Sarôntañg*”, in stede van “*Sarantañg*” en “*Pási-lanétle*” in stede van “*Tanah Doañg*.” De naam *Wira* schijnt onder de Inlanders niet bekend te zijn.

Bl. 278, r. 4. “*Salajar*” M. l.: “*Siláyará* (Mak.) of *Siládjé* (Boeg.). “*Tána-dôwañg*” (lett.: *garnalen-land*) is de naam, dien men, op zee zijnde, aan Saleijer geeft. Wie in de nabijheid van dit eiland van *Saleijer* sprak, liep gevaar zijn vaartuig te verliezen.

r. 5. “*Lassoa*” M. l.: “*Lasôwa*”

r. 14. “*Haroe*” In de vorige uitgave is de Heer De Hollander nog in het onzekere, of men *Haroe* dan wel *I-laroe* te schrijven hebbe. De thans gevolgde opgave is de juiste. Deze berg van *Hároe* is de hoogste punt van *Gantáranj*.

r. 20. “*Apo-Baloe*” M. l.: “*Áppo-bátôe*”

“*Pisobang*” M. l.: “*Pasôbañg*”

Bl. 279, r. 7. “De bevolking” enz. Men vergel. het bij bl. 264, r. 24, aangeteekende.

l. r. “Popokan” enz. M. l.: “*Popókañg*, *Parrákañg* en *Pontiyúá.*”

Bl. 280, r. 8. “*To-ri-áñéné's*” M. l.: “*Toe-ri-áñéné's* (watervolk) genoemd.” Verg. het bij bl. 193 r. 14, aangeteekende.

r. 16. “Het eiland is verdeeld in twaalf Regentschappen” enz. Ook hier is het getal regentschappen zeer verminderd; tegenwoordig heeft men slechts de regentschappen: *Bontobáñjoenj*, *Bállá-bólo*, *Layólo*, *Bontobórosó*, *Bárambáranj*, *Bonéyu*, *Máre-máre*, *Bótki*, *Batammáta* en *Tanétle*; benevens de eilanden: *Góeañg*, *Malímboe*, *Báhoelôwañg*, *Tambolôñjanj*, *Poelássi*, *Póeloe-roéssa*, *Mamalákki* of: *Mamalínjñjoenj*, *Pási* of *Varkens-eiland*, de twee *Boeseroenen*: *Pási-lanétle* en

Sarintan̄g, *Káyo-wádi* (NB. De namen *Kajoe-Andóle* en *Kajoe-Mati* onder Inlanders onbekend!) en *Tana-ā̄jamp̄ya*, met de daarom liggende eilanden: *Katela*, *Póloe-hémbé*, *Póloe-ninir*, *D̄jāi-lámóé*, *Póloe-taga* en *Tāna-máláld*, alsmede de eilanden *Boneráte*, *Kaláo* en *Kalo-tāna*.

r. 27. "ópoé" Dit woord is zeker van *Lóuwoé* afkomstig, waar *ópoé* de gewone benaming voor een vorst is.

r. 31. "*Gilarang*" M. l.: "*gallárran̄g's*"

r. 32. "*Bonto Bangong* wordt" M. l.: "*Bontobán̄goen̄g* werd eertijds"

r. 34. "hij oefent" M. l.: "hij oefende"

r. 37. "Kontroleur derde klasse" M. l. eenvoudig: "Kontroleur" want men treft er ook dikwerf een controleur van de eerste of tweede Klasse aan.

Bl. 281, r. 5. "Batang Mnta" M. l.: "*Bátan̄g-múta*"

"*Jon̄g* of *D̄joen̄g*" M. l.: "*D̄jón̄g*"

"*Pangiliang*" M. l.: "*Pan̄ggiliyan̄g*"

r. 6. "*Bonto Bangoen*" M. l.: "*Bontobán̄goen̄g*"

"*Bala Boelo*" M. l.: "*Bálla-bóelo*"

r. 8. "*Pangiliang*" M. l.: "*Pan̄ggiliyan̄g*"

r. 13. "de bezetting" enz. Er ligt tegenwoordig geene militaire bezetting meer.

r. 36. "*Badjak*" M. l.: "*Bād̄jád*"

Bl. 282, r. 5. "*Lasi* en *Baoelocang*" M. l.: "*Poelási* en *Bakor-
lavan̄g*"

r. 6. "*glarang*" M. l.: "*gallárran̄g*"

r. 7 en 15. "*Tanak Djampeja*" M. l.: "*Tana-D̄jamp̄ya*"

r. 19. "in huur is afgestaan aan twee chinezen van *Man̄gkasur*."

Het hier bedoelde kontrakt is op verzoek van den Chinees Ong Im, oud-kapitein der Chinezen, den man die met het gouvernement gekontrakteerd had, ten gevolge van geleden verliezen ontbonden. Thans

heeft zich daar voorloopig zonder kontrakt de heer P. van Below gevestigd, om te zien, of er al dan niet mogelijkheid besta, om met voordeel op dit eiland werkzaam te zijn.

r. 13 en 27. "Kalaoe" M. l.: "Kalao"

r. 28. "Lombego" M. l.: "Lambégo" — Naar dit *Lambégo* wordt ook wel het geheele eiland door de Inlanders genoemd.

r. 31 en 33. "Boni" M. l.: "Bône"

Bl. 283, r. 4. "Pangalasañj" — M. l.: "Bónlo"

r. 12. "het sluiten van huwelijken" — Dit geschiedt nooit door een regent of vorst, maar door den priester. Wel ontvangt een regent of vorst giften bij gelegenheid van de huwelijken zijner onderdanen.

In de Noot 1 onder aan den voet dezer bladzijde wordt, regel 6, gesproken van een *hatiboe* en zes *bidals*.

Dit *hatiboe* is het Arabische **خَطِيب** (cha'tieb) *prediker*, hetwelk op Zuid-Celebes meestal verbasterd wordt in *kállé*. Verg. reg. 9 van de noot.

Bidal is het Mak. *bidalá* = *bilálá*, insgelijks eene waardigheid in de moskee, het Arab. **مُؤَدِّن** (moewadsin), dus genoemd naar den eersten *aankondiger van het gebed* met name **بِلَال** (Bilâl). Verg. Weil's Moehammed, bl. 50, Noot 57.

r. 16, § 1. "Boni" — Zoowel hier als later schrijve men steeds: "Bône"

Over de reg. 26 vermelde rivier *Tjenrana bareng* heb ik reeds gesproken bij bl. 182, r. 25. Wat de in deze § opgegeven grenzen van Bône betreft; die worden naauwkeuriger aldus gesteld:

De grenzen van de *Pitoewpanóewa* (of 7 landen), gelegen ten Noorden der mondingen van de *Tjenrana*-rivier, en sorterende onder Bône zijn: ten Noorden *Lókhóé*, ten Oosten de zee (golf van Bône), en ten Westen en ten Zuiden *Wáñjós*. De grenzen van het rijk Bône zelf zijn:

ten Noorden *Wādǰú*, ten Oosten *de golf van Bône*, ten Zuiden de Afdeeling *Oosterdistrikten*, en ten Westen de *Noorderdistrikten*, *Lamôeroe*, *Mariyo-rikáwo*, *Sóppenǰ*, *Mariyo-riyáwa* en *Wādǰú*.

N.B. Volgens Art. 1 van het op 12 Maart 1868 tusschen Bône en het Nederlandsch Gouvernement gesloten kontrakt, bestaat het leenrijk Bône thans uit: 1° *het eigenlijk Bône* met inbegrip van het achterleen *Lamôeroe*; 2° het Noordelijk daarvan gelegen *Pitoeĩpanoeuĩ*; 3° de kampoeng's *Tǰim̄poe*, *Maléla* en *Tǰakeáwo* in *Láwoé* aan den mond der *Tǰim̄poe*-rivier gelegen.

Bl. 284, r. 4. "De hoofdplaats Lamôeroe ligt aan of nabij de rivier *Walaue*" M. l.: "De hoofdplaats Lamôeroe ligt aan de *siló-Lamôeroe* rivier van Lamôeroe."

r. 6. Over *Sinjǰui* of *Sanǰui* is reeds gesproken bij bl. 275, r. 18.

r. 16. De *G*. als verkorting van het Maleische *Gw̄noeĩ*, *berg*, worde hier en verder weggelaten.

r. 16. "Pondre" M. l.: "Póũre"

r. 17. "Tarapoeng" M. l.: "Darápoeĩ"

r. 22. "Balos Lappa" M. l.: "Bátoc-lippi"

r. 27. "de Latoero" M. l.: "de *Latóũro*" (één der mondingen van de *Tǰeũrana*-rivier).

"de *Maroetoe watoe*" M. l.: "de *Maroeloekátoe*" (inbegrijps eene monding der *Tǰeũrana*-rivier).

r. 29. "de *Báranǰ*" — Dit is een gedeelte der *Waldunná*. Verg. Aant. bij bl. 152, reg. 25.

"de rivier van *Boni* of *Badjon*" — Dit worde weggelaten.

r. 29. "Salenkata" M. l.: "Salaĩkǰto" — Voorts voege men nog de volgende rivieren bij: de *Saloméko*, de *Tarásoe* en de *Tabóne*.

Noot 3 onder aan den voet van bl. 284. De aldaar vermelde bergen *Bóne-Maléteĩ* en *Bóloé-Karaĩjókaneĩ* zijn volgens den heer Bakker niet onder de bergen van Bône op te nemen.

Bl. 285, r. 2. "*Walanaë*" M. l.: "*Walānāē*"

r. 11. "*Aroem Pone*" enz. M. l.: "*Āroem-Pōne*, d. i.: *arōēñj* van *Bōne*, of ook wel *Pātta-maṅkāōēē*, d. i.: *onze regerende Vorst of Heer*"

r. 14. "*Toma-ri-laleng*" M. l.: "*To-mārilālāñj*" — Dit woord is zamengesteld uit *to* = *tāoe*, *mensch*, + *mārilālāñj*, lett.: *binnen zijn*, van *rilālāñj*, *binnen*; v. d.: *in de intiemste*, of *naauwste*, *betrekking*, *staan*, te weten: *tot den vorst*. Van daar is *To-mārilālāñj* de titel van *Bōne's rijksbestierder* als van den ambtenaar, door wiens handen alle zaken des rijks van eenig gewigt behooren te gaan.

r. 30. "de *Djematongeng*" M. l.: "de *Djēmma-tōṅjāñj*, lett.: *een ge goed man*, *een man van goede afkomst*, tenzij men denke aan *tōṅjāñj riyadānna*, *op wiens woord men vertrouwen kan*, hetgeen geen ongepaste benaming voor iemand van die betrekking zou zijn.

r. 2 v. o. "*Anroṅ-goeroe anak-aroēñj*" M. l.: "*Anroṅgōroē anakarōēñj*"

Bl. 286. "*Toemalompona toe waṅjke*" M. l.: "*to-mālompōna Towāṅjké*."

r. 4, 6 en 20. "*Pantjænnangeng's*" M. l.: "*Pāñjāñnāñjāñj's*". Wat over deze *pāñjāñnāñjāñj's* uit de verzameling van berigten over Bijbelverspreiding N°. 96 tot en met 99, bl. 54 vlgg., ontleend is, zou ik wel wat uitvoeriger en naauwkeuriger meêgedeeld wenschen te zien.

r. 9 en 14. "*Badjoa*" M. l.: "*Bādjōwe*"

r. 16. "*Doelongs*" M. l.: "*Dōēloēñj's*"

r. 23. "*Glarang*" De Boeginees zegt: *gāllārrāñj*, de *Maṅkasaar*: *gāllārrāñj*.

r. 25. "*Tjitta*" enz. M. l.: "*Tjitta*, *Bōne-lāṅga Adjāñgālā*"

r. 27. "*Tjitta*" M. l.: "*Tjitta*"

r. 28. "*Oewoenjæ*" M. l.: "*Wōēñgāē*"

r. 29. "*Tællø*" M. l.: "*Tāllā*"

r. 32. "*Tjinænnocng*" M. l.: "*Tjināñnoēñj*"

r. 33. "*Pasempa*" M. l.: "*Pasēmpā*"

- “*Oerang*” M. l.: “*Ôeráng*”
- r. 34. “*Acam Pono*” M. l.: “*Awaṃpóno.*”
- r. 35. “*Djalling*” M. l.: “*Ḍjálíng*”
- r. 36. “*Oela*” M. l.: “*Wóla*”
- “*Wclanring*” M. l.: “*W'elánrēng*”
- r. 38. “*Barabo*” M. l.: “*Barábbo*”
- “*Tjinnong*” M. l.: “*Tjínoung*”
- Bl. 287, r. 1. “*Adjangala*” M. l.: “*Adjanjálá*”
- r. 4. “*Pitoe tadjoeng lanre*” M. l.: “*pítœ-lúddœng-lánre* (lett.: seven
keoge pajoeng's)”
- “*Sailong*” M. l.: “*Sailonng*”
- r. 5. “*Toma-ri-lalaeng*” M. l.: “*To-márilálánng*” -- Verg. Aant. bij
bl. 255. reg. 14. Dat de *To-márilálánng* als *to-márilálánng* te *Amáli* een
buitenverblijf zou hebben, is zoo niet. De vorige *To-márilálánng*, met
naam *Íroerng-Ôedjœng* had toevallig te *Amáli* een huis. Hij heette dan
ook naar dit *Amáli*, waar hij eenigen grond bezat, *Íroerng-Amáli*. Doch
deze bezitting is, voor zoover ik weet, niet overgegaan op den tegen-
woordigen *to-márilálánng*, *Dáerng-Manjóltonng*.
- r. 6. “*Oelarang*” M. l.: “*Oeláránng*”
- “*Bengo*” M. l.: “*Béngjo*”
- r. 7. “*Liman Panoewa*” M. l.: “*Limaṃpanoewa* (vijf landen)”
- “*Oelo*” M. l.: “*Wólo*”
- r. 9. “*Pattangkais*” M. l.: “*Patanngkái.*”
- r. 10. “*Sidjalling*” M. l.: “*Sidjállíng*”
- r. 11. “*Talloempanoewa*” M. l.: “*Tállœṃpanoewa* (de 3 landen).”
- “*slinge*” Men spreke uit: “*Alíng.*”
- r. 13. “*Annenge bila-bila*” M. l.: “*Ánnánngje bila-bila*”
- r. 14. “*Libœrang*” M. l.: “*Líbóráng*”
- “*Bawingang*” M. l.: “*Barinngáng*”
- r. 15. “*Pattanpidanng*” M. l.: “*Patanṃpidanngje*”

- r. 17. "Annænge" M. l.: "Ánnáñge"
 r. 18. "Santjerang" enz. M. l.: "Sanñjêrá, Lónronḡ, Tódja en Sáwe."
 r. 22. "Tjinnong" M. l.: "Tjinoḡ"
 r. 25. "Soenabu, Ala" M. l.: "Soenábba, Álá"
 r. 29. "Talloen" M. l.: "Tállœ"
 "Mara" M. l.: "Márâ"
 r. 31. "Awang Tangka" M. l.: "Áwa-táñjka"
 r. 32. "Patimpeng, Boeloe-tanah" M. l.: "Patimpenḡ, Bólœ-tána"
 r. 34. "Mælle" M. l.: "Málle"
 r. 35. "Karælla, Apala" M. l.: "Karálla, Áñpálanḡ"
 "Kawærrang" M. l.: "Kawárránḡ"
 "Tjællœ" M. l.: "Tjállœ"

Bl. 288, r. 1. "Boni, de hoofdplaats," — De hoofdplaats van het rijk van Bône heet: *Watanpône* en *rilálámbáta* (binnen de omwalling). De laatst overleden Leenvorst was echter zelden lang op deze of eenige andere plaats; hij veranderde gedurig van verblijf, al naardat het hem ergens meer of minder beviel.

- r. 6. "Benoae" M. l.: "Béna"
 r. 9 en 10. "Palaka" M. l.: "Palákka"
 r. 11. "Oedjong," enz. M. l.: "Ôedjoenḡ" — Dit ligt boven Tjen-râna aan de rivier van dien naam. De vroegere To-márilálanḡ van Bône heette naar deze kamponḡ *Ároenḡ-Ôedjoenḡ*

r. 22. "of aan die belofte gevolg is gegeven, is ons onbekend." Aan die belofte is tot dusverre geen gevolg gegeven; en het valt ook te betwijfelen, of dit immer geschieden zal. De vorst, welke die belofte gedaan heeft, is thans overleden, en opgevolgd door zijne dochter *Ároe-Timóeroenḡ*.

- r. 23. "zijne achterleenen." M. l.: "zijn achterleen."
 r. 29. "Barroe" M. l.: "Bárrœ"
 r. 30. "de rivier Lipokassi" M. l.: "de rivier Ladjárí"

Bl. 289, r. 1. "en ten Oosten aan *Mariyo* en *Iamóroë*, waarvan het ook gescheiden is door eene denkbeeldige lijn, wier hoofdpunten ons, evenals die aan de Zuidzijde, onbekend zijn." Deze zwaarigheid is bezwaarlijk anders dan met eene goede kaart weg te nemen. Ik vertrouw echter, dat de op last van het Gouvernement bewerkstelligde opname van *Tanette* en *Bárróë* den schrijver weldra de verlangde inlichting ten volle verschaffen zal.

r. 10. "Panjtjaran" M. l.: "*Pañjĵána*"

r. 15. "*Lipokasi*" M. l.: "*Lipoekási*" Deze rivier blijft in haar geheel in het gebied van *Tanette*, uit welks hoog gebergte zij ontspringt, en dus niet uit *Sóppenĵ*, gelijk bl. 300, r. 11, beweerd wordt.

r. 25. "*Barroë*" M. l.: "*Bárróë*"

r. 30. "met welke in 1861 een nieuw kontrakt is gesloten." In 1867 is op nieuw met de vorstin van *Tanette* een kontrakt gesloten. Dit is dezelfde *Wc-Tánriyólle* van 1861.

r. 32. "de leenmannen" M. l.: "de leenman"

Bl. 290, r. 3. "De Hoofdplaats *Tanette*" tot en met "rivier *Pantjaran*" M. l.: "De hoofdplaats *Padaóó*" tot en met "rivier van *Lipoekási*"

r. 5. "*Pompala-langang*" M. l.: "*Pompalabáŋgáŋĵ* in het District *Lompo-riláó*" — Deze kampong was in 1861 de residentie der koningin van *Tanette* (Verg. Berigten betreffende Bijbelverspr. N°. 96—99, M. 21) doch in 1867 heeft zij haar zetel verplaatst naar *Padaóó*"

r. 7. "*Sapobatoë*" enz. M. l.: "*Sappo-bátóe, Pĵa.ápóóre*" enz.

r. 12. "Van de vasalchappen *Lipoekási*, *Labólanĵ*, *Pañjĵána* en *Tjindáko* is *Lipoekási* alleen als vasalchap blijven bestaan, Doch de tegenwoordige vorst, *La-Mákka Dácŋg-Paráni*, de laatste vorst van *Tanette*, loopt groot gevaar van ook dit rijkje spoedig te verliezen. Dit is ten minste zeker, dat hij zonder de hulp van het Nederlandsch Gouvernement reeds lang door de koningin van *Tanette* afgezet ware, weshij deze er volstrekt geen bezwaar in zou zien, om ook *Lipoekási*,

evenals de andere zoeven genoemde vasalchappen, bij Tanétte te voegen.

r. 16. "*Lipokassi en Tjappa benoewa*" M. l.: "*Lipoekási en Tjáppá-banówa*, of: *Tjáppá-wanówa*"

r. 19. "*Padalo en Soreang*" M. l.: "*Padaéló en Soréyanj*"

r. 20. "Pantjana" — Naar dit landschap heet de moeder van *Wé-Tánriyólle*, de tegenwoordige koningin van Tanétte, *Tjólí-poedjéye Ároe-Panjáána*.

r. 26. "*Poele-angin of Poetianging*" M. l.: "*Póte-ánjínj*"

Bl. 291, r. 1. "*Kajeli*" — De Inlander zegt: "*Kaáli*"

r. 13. "*Palos*" Volgens den Inlander: "*Páloe*"

r. 14. Men voege bij: "Voorts heeft men hier wat tuinpadie, *djagoŋg*, soorten van *lame*, of *obie*, *suikerriet*, *koffij* en *kakao*; doch dit alles bijna enkel voor eigen gebrnik. Wat ook nog wel naar Maŋksar uitgevoerd wordt, zijn de *mémoe's*, zijnde een soort van beest, dat wel eenige overeenkomst met een kat, vooral de *djiná*, en ook wel met een aap heeft, doch van een klauw aan de punt van den staart voorzien is. De testiculi van deze dieren worden gebezigd bij het bereiden van de *doepa* en *istaŋgi*, gelijk ook van de Makassar-olie, en kosten *f* 8 à 12 de honderd stuks. Deze testiculi worden gewoonlijk *timpáoesóe* genoemd, wel te onderscheiden van het Mal. *timpāoes*, dat volgens H. C. Klinkert's suppl. op het Mal. Woord. van Pijnappel het *muscusdier* en de *muscus*, volgens anderen een *buidelrat*, *opossum*, *didelphus*, *philander*, te kennen geeft. Rumphius zegt in zijn Herbarium Amboinense, van het bereiden der *doepa* sprekende, dat *timpáoesóe* zijn zou "een witte vrucht, als pinaŋg, uit dewelke opengesneden zijnde, een welriekend water loopt, dat men ook tot de *dupa* gebruikt." Doch deze verklaring vond ik nergens bevestigd.

r. 21. "eenen Rijksbestuurder en Rijks grooten, wier titels ons echter niet bekend zijn." Toen ik in 1866 met den Gouverneur van

en anderen een allervreemdsten indruk, waartoe zeker zijn toilette niet weinig bijdroeg. Men stelle zich een inlander voor met een oude zwarte jas aan en zeer bonte pantalon, alsmede een overheemd, waaraan vooral de jabot niet vergeten was en terdege van voren uitstak. (NB. Zijne kleedij moet hij in vroeger tijd voor een groot gedeelte van zee-efficieren, die *Toli-toli* bezochten, ten geschenke gekregen hebben.) Wanneer men nu daarbij bedenkt, dat die persoon (NB. de tweede in rang na den vorst!) blootvoets en met een stokje in de rechterhand, voort liep, om de *Toli-tolische* oerwacht, waarmede hij den Gouverneur was komen afhalen, onder allerlei vreemde gebaren, naar den vorst van *Toli-toli*, met name Bantilang Safioe-d-din, die in kampong *Syzer* (NB. niet *Tontoli* of *Toli-toli*!) zijn residentie had, van des posthouders woning af, aan te voeren; zal men het zich kunnen verbeelden, dat wij moeite hadden om ons lagchen te bedwingen. Die man dan nam ook in het vorstelijk paleis (!?) zooveel mogelijk de hoonzucht waar. De vorst en diens *Joegjoegoe*, gelijk ook de andere voornamste inlanders waren op dergelijke wijze gekleed, doch wat minder beweeglijk van aard dan men eer de *Kapitan-laat*. Wellicht wordt deze

Tóli-tóli den titel van *anakapoéno*, en de *dorpschoufden* dien van *mar-saóeli*, voeren..

r. 25. “*Tontoli* of *Tóli-tóli*, de hoofdplaats en residentie van den Vorst” — De kampong, waar de vorst woont, heet niet *Tóli-tóli*, maar *Njāloe*.

r. 27. “Er wordt eenige handel gedreven, vooral door daar gevestigde Boeginezen” Er is hier ook een kampong, die nagenoeg geheel met Boeginezen bevolkt is, te weten *Kámponġ-bároe*. Het hoofd van die kampong werd, toen ik daar was, betiteld *Kapála-kámponġ*, en heette *Samaóena*. Hij was ook zelf een Boeginees, en had blijkbaar nog al invloed op de bevolking van *Tóli-tóli*.

r. 29. “*Laboean Dedeh*” — Dit *Labóewāng-déde* is eigenlijk de naam van de plaats, waar de steenkolenloods staat; de stoomschepen gaan dan ook gewoonlijk voor deze plaats ten anker, om steenkolen in te nemen. De woning van den posthouder is ongeveer een half uur roeijens van daar, in de kampong *Malósoġ*.

r. 31. “*Kalañġkañgan*” — Dit *Kalañġkãñganġ* was in vroeger jaren een fameus rooversnest. Zekere *Dãēñġ-Matóná* een Boeginees bewees bij het uitroeijen daarvan gewigtige diensten aan het Gouvernement, en werd daarvoor onder anderen voor hem en zijne nakomelingen beloond met den titel van *Majoor*, waarbij men tevens de bepaling maakte, dat zij majoors-epauletten dragen mogten. Het graf van dezen eersten majoor van *Kalañġkãñganġ* is te *Doñggála*. Te *Doñggála* bevindt zich tegenwoordig als hoofd der Boeginezen een afstammeling van dien *Dãēñġ-Matóná*, met den titel van *Líttenaġ-Kalañġkãñganġ*; terwijl het Hoofd der Boeginezen te *Mamóedjoe* in *Mandar*, met name *La-Páke*, insgelijks een kleinzoon van dien *Dãēñġ-Matóná*, den titel van *Májoró-Kalañġkãñganġ* geërfd heeft.

r. 32. “*Kapassa*” M. l.: “*Kápasá*.”

“*Donda*” M. l.: “*Dóndo*”

- r. 33. "*Setjolo*" M. l.: "*Sitjello*"
- r. 34. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"
- Bl. 298, r. 1. "*Donda*" M. l.: "*Dondo*"
- r. 2. "*Setjolo*" M. l.: "*Sitjello*"
- r. 4, § 2. "*Kajeli*" — Dit *Kajeli* heet bij den Inlander *Kuili*.
- r. 7. "Mandhar" M. l.: "*Mandar*, volgens den Boeginees: *Máurá*, volgens den Mañgkasaar: *Mándarú*."
- "*Torádja*" M. l.: "de landen der *To-rádja's* of *bergbewoners*"
- r. 24. "ijzerwaren," enz. — Ook vindt men eenigen handel in *schapen*, die van wege hunne dikke staarten gewoonlijk *vetstaarten* genoemd worden. Verg. mijne "*Wadjorezen*" enz., bl. 48, Noot r.
- r. 27. "*Dongala*" M. l.: "*Donggala*"
- r. 28. "*Towaeli* of *Towaili*" M. l.: "*Towarili* of *Towaili*."
- r. 29. "Toradja" M. l.: "de landen der *To-rádja's*, of *bergbewoners*"
- r. 31 vlgg. "Elk van deze landschappen wordt afzonderlijk bestuurd door eenen *Radja* of vorst," enz. tot en met "In 1854 is een contract met hen gesloten; of dit later is vernieuwd, is ons niet gebleken." — Toen ik in 1866 met den Gouverneur van Celebes *Tili-tili* bezoekt, leidden wij ons ook een paar dagen in de banen van Palos op, en was ik alsoo in de gelegenheid, om met elk van deze drie vorsten kennis te maken. Ik moet echter zeggen, dat de kennismaking mij alles behalve *sofviel*. Geen van de drie vorsten had lezen of schrijven geleerd, en het opium schuiven was hun blijkbaar niet ongevallig. Geen wonder *was*, dat het hoofd der Boeginezen *La-Matooppo-kanj Pittina La-Sindoe*, dezelfde *littenañ* (lieutenant) *Kalañkanjanñ*, waarvan ik reeds bij bl. 291, reg. 31, gesproken heb, daar meer te zeggen had dan één van die drie vorsten, en eigenlijk alleen het gezag in handen had. Hij was dan ook de man, die zorg droeg, dat de Gouverneur *was* al te erg beuden zijn rang ontvangen werd. Bij hem aan huis *was* men zelfs tafels en -stoelen, die daar aan de verstellijke hoven toe

steeds als artikels van luxe beschouwd werden. Wij moesten ons dus zoowel in *Pálos* als in *Towaéti* en *Donġgála* bij gelegenheid van het bezoek ten hove met omgekeerde leêge kisten tot zitplaats, en met een op kisten gestutte plank als tafel behelpen. Dat het in 1854 met deze vorsten gesloten kontrakt in later tijd nog vernieuwd zou zijn, is mij niet bekend. Ik voor mij zou het echter overbodig geacht hebben; want in 1866 had nog geen van de vorsten het zoover gebragt, dat hij den zin van het kontrakt van 1854 verstond. En zelfs had de vorst van Palos er zoo weinig notitie van genomen, dat, toen de Gouverneur over een daarin voorkomend artikel wenschte te spreken, het gausche Hof in rep en roer kwam en werkelijk doodsangsten uitstond, dewijl niemand wist, waar het kontrakt gelegd was. Eerst na lang zoeken, was men eindelijk zoo gelukkig, van het gewigtig document onder allerlei oude papieren terug te vinden. Of men er echter zonder de hulp van den Lîttenañg-Kalañgkâñgañg immer in geslaagd ware, betwijfel ik zeer; want telkens kwam één van de hovelingen met een gewonen brief, of iets anders dat volstrekt niet naar een kontrakt geleek, aau-dragen.

Bl. 293, r. 5. "Alfoeren" M. l.: "*To-râđja's*, of *bergbewoners*"

r. 8. "Alfoersche" M. l.: "*To-râđjasche*"

r. 10. "Mandharezen" M. l.: "Mandarezen"

r. 21. "*Tondok*" M. l.: "*Tóndo*"

"*Taipa*" M. l.: "*Taípa*"

"*Mapida*" M. l.: "*Báloe-Mapída*"

r. 22. "*Dongala*" M. l.: "*Donġgála*" — De radġa van *Donġgála* heeft zijn zetel in het Binnenland in kampong *Gánti*. De weg derwaarts loopt nu eens over hoogten, en dan eens door dalen, nu eens door bosschen, en dan eens door vlakten, en levert de prachtigste natuurtooneelen op. Ofschoon *Gánti* vrij ver van *Donġgála* af ligt, bereikt men het toch in een half uur, dewijl de paarden, die men ook hier in groote menigte

saantref, zulk een vluggen en gemakkelijken telgang hebben, dat men als 't ware over den grond vliegt.

r. 25. "Kola" M. l.: "Kabónja"

r. 27, § 3. *Toradja*" Mij is tot dusverre geen rijk onder dien naam bekend. Alleen ken ik een volkstem van *To-rádja's*, of, zooals de Makassar zegt, *Toe-ráya's*, die in het midden, vooral het bergachtig gedeelte, van Zuid-Celebes, woont, en zich door taal, zeden en gebruiken geheel van Makassar en Boeginezen onderscheidt. Welligt zijn zij te vergelijken met de Alfoeren van de Minahassa. Ik durf echter hieromtrent geen oordeel uit te spreken, dewijl de Alfoeren mij geheel onbekend zijn, en ik van de *To-rádja's* slechts enkele te zien kreeg, toen ik eens een paar uur te *L'po-l'po* in *Laukovi* vertoefde. Wat ik van hunne taal vernemen mogt, bepaalt zich slechts tot eenige woorden, die mij door Boeginesche handelaren medegedeeld werden. En die handelaren hadden hunne kennis nog niet eens in het binnenland, maar eenvoudig op de markt te *Pal'po* in *Lóe-woé* verworven, wanneer zij daar in aanraking kwamen met *To-rádja's*, die hunne waren uit het obergte derwaarts bragten.

De benaming *To-rádja* is zamengetrokken uit: *to-riyádja*. En dit *riyádja* is zamengesteld uit *ri* (in) + *ádja*. Dit *ádja*, dat thans evenals *arái*, in het Boegineesch het *Westen* te kennen geeft, schijnt oorspronkelijk slechts de *landzijde* en het *binnenland* aangeduid te hebben, en de beteekenis van het *Westen* bekomen te hebben, omdat de Bonier de *landzijde* ten Westen van zich heeft, terwijl *aláw* (oorspronkelijk de *zeezijde*, verg. het Mal. *laet, see*.) in het Boegineesch het *Oosten* beteekent. De Makassar daarentegen bezigt *aláw* voor het *Westen*, en *ráya* voor het *Oosten*, omdat de Gowarees de *zee* ten Westen en het *land* ten Oosten van zich heeft. Zoo is het dan ook zeer goed te verklaren, dat de Makassar den *To-rádja*, of *man* (*to = l'po, mensch; die ten Westen wonat*, in zijne taal *Toe-ráya*, of *man* (*to = l'po = mensch; die ten Oosten*

woont, noemt, dewijl dan *To-rádja* en *Toe-ráya* beide menschen aanduiden, die *landcaarts* in, en alzoo op het *gebergte* wonen; v. d.: *bergbewoners*.

De bl. 294, reg. 19, vermeldde rijkjes *Enrékáng* (niet Enrekan) en *Létta* (niet *Letha*) zijn zonder kwestie dezelfde rijkjes, als in § 4 vermeld worden (verg. Noot 1 op bl. 294 en Noot 1 op bl. 295), behooren dus tot het rijk *Masiñriñpólóe*, waarover in die § 4 gehandeld wordt.

Bl. 294, r. 25 en 27. "*Masenreng Boeloe*." Men leze niet: "*Masenreng Boeloe*" en "*Masanre Boeloe*"; maar: "*Masiñriñpólóe*" — Deze benaming is zamengesteld uit het Boeginesche *másiñriñj*, nabij zijn, en het Boeg. *bo'loe*, *gebergte*; zij geeft alzoo te kennen: de rijken nabij het *gebergte*.

r. 28. "*Toradja*" M. l.: "de *To-rádja*'s of *bergbewoners*"

r. 30, en bl. 295, r. 1 en 9. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyãñgoeñj*"

Bl. 295, r. 2. "*Serian of Krain*" M. l.: "*Soréyanj*, of *Binúñja-Karãñj*"

r. 4. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Adja-Tappárãñj*"

r. 8. "*van Toradja*" M. l.: "der *To-rádja*'s"

r. 11. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 17. "Dit gewest bestaat" enz. M. l.: "Dit gewest bestaat uit de navolgende rijkjes: *Enrékãñj*, *Dóri* (niet: *Todóri*, dit zou zijn: *menschen van Dóri*), *Maíwa*, *Kássa*, *Bátoc-láppá* en *Létta*," enz.

r. 21. "Bongaaisch" M. l.: "Boeñgaaisch" — Verg. boven.

r. 26. "Of en wanneer dit later geschied is, is ons niet gebleken"

— Tot op den huidigen dag is zulks niet geschied.

Bl. 295, r. 30. "*Laporang*" M. l.: "*Aláppórãñj*"

"*Enrekang*" M. l.: "*Enrékãñj*"

"*Salimpora*" M. l.: "*Salimþóeroe*"

r. 31. "*Kariangoen*" M. l.: "*Kariyãñgoeñj*"

“*Krasis*” enz. M. l.: “*Karácéñy* aan den mond der *Bimāñja-Karácéñy* of *Saréyanñy*.”

“*Paho*” M. l.: “*Pào*.”

Bl. 296, r. 1, 3, 4, 17 en 23. “*Mandkar*” M. l.: “*Mandar*, volgens den Mangkassaar: *Mándaró*, volgens den Boeginees: *Máñró*.”

r. 6. “*Mascureng Boeloe*” M. l.: “*Masiñriñjwólóe*” — Verg. Aant. bij bl. 294, r. 25 en 27.

r. 6 en 14. “*Torañja*” M. l.: “de landen der *To-ráñja*'s of *bergboovers*.”

r. 7. “*Seriang*” M. l.: “*Soréyanñy*”

“*Kariangoen*” M. l.: “*Kariyáñjoenñy*”

r. 17. “de *Balanipa*” M. l.: “de *Bílanñ-nípa*”

r. 19. “de *Tapala*” M. l.: “de *Tappílanñy*”

r. 23. “*Balanipa* of” worde weggelaten, men behoude slecht: “*Bílanñ-nípa* of *Balannípa*” — Deze naam beteekent lett.: een *bílanñ*, *of traal*, met *nípa-boomen*, dus genoemd van wege de menigte *nípa-boomen* (*nipa-fruticosa* L.).

r. 24. “*Pamboekang*” M. l.: “*Pambaoñkanñy*”

r. 25. “*Tapala (Tapalang of Tampalanñy)*” M. l.: “*Tappálanñy*”

r. 25. “een bondgenootschap, waarvan de vorst van *Balannípa* (niet: *Balanipa*) het hoofd is” enz. — In vroeger dagen had de vorst van *Balannípa* een zekere suprematie over zijne medevorsten. Dit heeft echter in den laatsten tijd, vooral nadat *Balannípa* in 1867 wegens strand- en menschenroof door het Gouvernement gekastijd en grootendeels verbrand werd, geheel opgehouden. De titel van *Marañja* (niet *Karaeng nagaoe* of *Maharadja*) wordt in Mandar door elk van de 7 vorsten gevoerd.

Bl. 297, r. 3. “medewerking te bekomen tot beteugeling van den zee-roof” — Die medewerking is zelden of nooit door de Mandarische vorsten verleend. Zij hebben zich integendeel bij herhaling aan

strand- en menschenroof schuldig gemaakt. Dat het Gouvernement die schending van het met hen gesloten kontrakt steeds straffeloos zou aangezien hebben, is geenszins het geval. Nog in 1867 werd *Balan-nípa* deswegens duchtig gekastijd, met de stoomschepen Leeuwarden onder aanvoering van den overste Klis, de Coehoorn onder kommando van den 1sten luitenant v. Goens en de Stavoren onder kommando van den 1sten luitenant Schmidt. *Tappálanġ* en *Pambaówanġ*, die zich insgelijks aan strandroof schuldig gemaakt hadden, verzochten vergiffenis, en betaalden terstond zooveel mogelijk van de hun opgelegde schadevergoeding.

r. 5. "*Pasoeboe*" M. l.: "*Pasóboe*"

"*Toenjamang*" M. l.: "*Tonġámanġ*"

"*Boemba*" M. l.: "*Bómbanġ*"

"*Balanípa*" M. l.: "*Balannípa*, of *Bálanġ-nípa*"

r. 8. "*Pamboewanġ*" M. l.: "*Pambaówanġ*"

"*Loombo*" M. l.: "*Lómbó*"

"*Balandonġ*" M. l.: "*Baládonġ*"

r. 9. "*Tapalang*" M. l.: "*Tappálanġ*"

"*Sopelang*" M. l.: "*Saŋpélanġ*"

"*Kaloeka*" M. l.: "*Kalóekoe*"

r. 10. "*Tipor, Krama*" M. l.: "*Típoró, Karáma*"

r. 16 en 18. "*Mandharezen*" M. l.: "*Mandarezen*"

r. 18. "schrander en buigzaam volk" Op hunne buigzaamheid valt zeker nog al wat af te dingen; het Gouvernement heeft ten minste al menigmaal, nu eens door vermaning, dan eens door tuchtiging getracht, hun het ongeoorloofde van strand- en menschenroof te doen beseffen; doch vruchteloos. Ook weet ik niet, of zij juist door schranderheid boven andere Boeginezen uitmunten. Alleenlijk is mij bekend, dat zij zeer geslepen zijn in het bedriegen. Het is dan ook onder de Boeginezen een gewoon spreekwoord: "Het bedrog is uitge-

van Boeton, heeft Saleijer aangehaan, en is eindelijk voor
 dar gezonken."

in de Noot N°. 1 onder aan den voet van bl. 297 wordt vermeld,
Mandar in vorige tijden uit *tien* staantjes, in stede van *zeven*, zou
 aan hebben. Of en wanneer dit geweest zij, durf ik niet te be-
 ren; zooveel weet ik alleen, dat de hier genoemde staantjes *Mapili*,
boe (NB. niet *Bonko*) en *Tjampalagiyang*, of *Tjampaligi*, tegenwoor-
 tot het rijkje *Balanj-nipa*, of *Balannipa*, behooren.

Bl. 297, r. 25. "§ 6. *Adja Tamparang* of *Sidenrenj*" M. l.: "§ 6.
s-tapparánj"

r. 27. "*Adja Tamparang* of *Adja Tapparang*" tot en met "*Siden-*
 " Hiervoor leze men enkel: "*Adja-tapparánj*" — Dit beteekent:
 den) *bewesten het Meer van Trampé*. *Adja-tamparánj* ware daarom
 is fout, dewijl *adja* Boegineesch en *tamparánj* Makassaarsch is.
 endien beteekent het Makassaarsche *tamparánj* niet, evenals het
 zinesche *tapparánj*, *meer*, maar *zee*. Verg. het bij bl. 181, reg. 10,
 gteekende. Zoo dit *Adja-tapparánj* soms door een onkundige met
adja verward zij, dient men dit mijns inziens niet na te volgen.

Bl. 298, r. 2. "*Mandhar*" M. l.: "*Mandar*"

r. 3. "*Sopeng*" M. l.: "*Soppeng*"

r. 4. "*Tamparang Labaja*" M. l.: "van *Trampé*"

r. 4 en 7. "*Wadjoe*" M. l.: "*Wadjó*"

r. 5. "*Masenrenj Boeloe*" M. l.: "*Masiurim-puloe*"

r. 6. "rivier, die zich in het genoemde Meer ontlast, doch welker
 naam ons onbekend is" Deze rivier is de rivier van *Beléwa*. Doch de
s-tapparánj grenst ten Z. O. niet aan *Wadjó*, maar aan *Báté-báté*,
Mariyo-riyáwa, dat tot *Soppeng* behoort. Ten N. O. echter grenst
 rijk wel aan *Wadjó*, de rivier van *Beléwa* maakt daar de grens uit.

r. 16. "*Paré-paré*" Men spreke uit: "*Pár-páre*"

r. 20. "Omtrent de voortbrengelen en de bevolking, die Boegi-

neesch is, zijn ons geene bijzonderheden bekend." — De voortbrengselen zijn: padie, ðjagoñg of turksche tarwe, koffij, velerlei soort van *láme* (aardvruchten), van *pisañg*, ðjamboe en andere vruchten. Zij die aan de oevers van het meer van Têmp̃e wonen, hebben overvloed van visch. Ik verwijs verder naar de verzameling van berigten betreffende Bijbelverspreiding, N°. 91, waarin men ook nog het een en ander over den vorst van Sidêñreñg en diens broeder, beiden zeer schrandere en vrij beschaafde Boeginesche vorsten, vindt opgeteekend. Zij zijn evenals meer andere voorname lieden van dat rijk, groote handclaren. Dit gaat zelfs zoover, dat zij zich dikwerf zelven met ðjagoñg behelpen, ten einde de padie te kunnen verkoopen.

r. 24. "*Adja Tamparang*" M. l.: "*Āđja-tappárāñg*"

"*Sidêñreñg*" — Dit rijk zou in vroeger dagen *Galíñgkañg* geheeten hebben. Over het ontstaan van den naam van *Sidêñreñg* vergel. men mijne verhandeling over "de Wad̃jorezen" enz., bl. 28, Noot c.

r. 25. "*Soepa*" M. l.: "*Sóppa*"

"*Alita*" M. l.: "*Alítta*"

r. 26. "*Sawito*" M. l.: "*Sawítto*"

"*Rapang*" M. l.: "*Ráppāñg*"

r. 29- "*Adatóewañg*" Dit beteekent: *vorst*, en is af te leiden van *dátœ*, dat ook dikwijls als titel van vorsten voorkomt, bijvoorbeeld: de *dátœ van Sóppeñg*, de *dátœ van Mariyo*, enz., enz. Men vindt ook wel *Adatoewálla*, in stede van *Adatóewañg*, dan is het zooveel als *onze vorst*. Volgens sommigen is dit *adatóewañg* eene verbastering van *adeatóewañg*, de (uit Bone) *toegezonden vorst*, van *deátœ*, *zenden*, af te leiden. Men vergel. hierover verder de boven aangehaalde verhandeling over de Wad̃jorezen, enz., bl. 28, Noot c.

r. 34. "*Pætta tæloe lattæ*" M. l.: "*Pátta tálloe láttæ*". Verg. dezelfde verhandeling, bl. 28, r. 8, vlgg.

Bl. 299, r. 1. "*Bongaaisch*" M. l.: "*Boeñgaaisch*"

r. 4. "*Sidénrenj* of *Tele-Adji*" — *Sidénrenj* is de naam van het geheele rijk. *Tele-Adji* daarentegen is een voorname ten Noorden van het Meer gelegene kampong van het rijk, waar de vorst zich dikwerf ophoudt; het is echter niet bestendig de residentie van den Vorst, die ook beurtelings te *Alákkokwanj*, *Biloe-masáppáé*, *Pamanliñgáñj*, *Rompáding*, *Masépe*, *Kámpoñ-béroe* en *Makórinj* zijn verblijf houdt.

r. 19. "Het Hoofd der plaats heeft den titel van Kapítanñ (kapitein)." — Dezen titel draagt hij, wanneer hij ten minste hoofd der soldaten is, die hier eenigermate op zijn Hollandsch gekleed zijn, en eerooveren, en daarom den eenigzins Maleischen naam van *pabárrisi* dragen. Anders heet hij *Iróñj* of derg. Er bestaat, zooals men aan het bovenstaande, gelijk ook aan de betrekking van Toéwañg Sikáoé (Schout) bemerkt, bij dezen vorst, evenals bij meer andere Boeginesche prinsen, eene zucht, om enkele Hollandsche benamingen en gewoonten over te nemen. Trouwens dit is bij den tegenwoordigen *Adatoéwanj* van *Sidénrenj* niet te verwonderen, dewijl hij in zijne jeugd de Hollandsche school te Makassar bezocht.

r. 12. "*Djouka's*" M. l.: "*djóká's*" Dit is een echt Boegineesch en Makassaarsch woord, dat in het algemeen *onderhoorigen* en *ondergeschikten*, en dus ook hier *politiedienaren*, te kennen geeft.

r. 14 en 22. "*Paré-paré*" Men spreke uit: "*Páre-páre*"

r. 22 en 23. "*Soepa*" M. l.: "*Sóppa*"

r. 23. "*Laurisan*" M. l.: "*La.ri.ri.sanñj*"

r. 26. "*Alita*" M. l.: "*Alítta*"

r. 27. "*Saca* en *Ita*" M. l.: "*Sácanj* en *Ítá*"

r. 25. "*Sarito*" M. l.: "*Sarítto*"

r. 29 en 32. "*Masenrenj Boeloe*" M. l.: "*Masi.ri.ri.ñj.póeló*"

r. 30. "*Atap*" M. l.: "*Ita*"

r. 31. "*Kapanj*" M. l.: "*Ráppánñj*"

r. 33. "*Adja-Tamparanj*" M. l.: "*Adj.ri.Tappá.ri.ñj*"

r. 35. "Nilabo" M. l.: "Rilába"

"Tamalada" M. l.: "Támaládá"

"Boengi" M. l.: "Boénjénj"

l. r. "Milabi" M. l.: "Málábí"

"Tangkorap" M. l.: "Tanǵkórañj"

Bl. 300, r. 1, 2, 3, 12, 15, 26, 28, 30 en 34. "Sopèñj" M. l.:
"Sóppeñj"

r. 2. "grenzen" De grenzen van *Sóppeñj* met deszelfs onderhoorigheden, *Mariyo-riyáwa* en *Mariyo-riváwo*, zijn: ten Noorden: *Wádjó*, het meer van *Témpe* en *Sidéñreñj*, ten Oosten: *Bóne* en *Wádjó*, ten Zuiden: *Lamóeroe*, ten Westen: *Tanétte*, *Bárróe* en de zee (straat Makassar).

r. 11. "Walanae" Men spreke uit: "Walánnáe"

"doch de belangrijkste van allen, de Lipokassi" tot en met "Tanette en Barroe uit" — Deze woorden zijn vooral weg te laten. Vergel. het bij bl. 289, r. 15, aanget., waaruit blijkt, dat de rivier van *Lipoe-kási* uit het gebergte van *Tanétte* ontspringt, en in haar geheel binnen dat gebied blijft.

r. 20 en 29. "Boni" M. l.: "Bóne"

r. 21. "zeven Kiesheeren" Onder deze rijks grooten zijn vier (niet: drie), die de voornaamste geacht worden, en den titel van *pañjépa* dragen, teweten: die van *Bólto*, *Bíla*, *Ôedjoeñj* en *Bóeloé*. Welligt be- teekent dit *pañjépa* letterlijk: *de man die voor den vorst met evenveel naauwlettendheid zorgt als de moeder voor het kind*; want *mánjépa* wordt gebezigd van het *op den arm dragen* van een kind. De drie andere rijks grooten hebben slechts den titel van *pabiljára* of raadsman. Dit zijn: *Ároe-Sído*, *Ároe-Masoewáli* en *Ároe-Djám̃poe*.

r. 34. "Sopèñj, de hoofdplaats des rijks," — De hoofdplaats van *Sóppeñj* heet: *Wálanj-Sóppeñj*, of: *Watassóppeñj*.

Bl. 301, r. 1. "Sengkang" Men spreke uit: "Sèñjkāñj"

- r. 3. "Wocloc" M. l.: "Boéloc"
- r. 4. "Batoe-memama" M. l.: "Bátoc-memáma"
- "Biloa" M. l.: "Bélo"
- "Kad̄jile" M. l.: "Kañ̄dj̄j̄ulo"
- "Patoed̄jo" M. l.: "Palód̄jo"
- r. 6, 7, 11, 14, 16, 17, 23 en 30. "Sopèñj" Men spreke uit:
"Sóppenj"
- r. 9. "Labiso" enz. M. l.: "Labíso, Lan̄juko, of Balorsoe, Kíroekíroe en Batoe-Póte.
- r. 12. "Tamparañj Labaja" M. l.: "meer van Téñpe"
- r. 15. "de hoofdplaats Mario-riaka" De hoofdplaats van *Mariyoriyáka* heet niet *Mariyoriyáka*, maar *Bátoc-bátoc*, of beter: *Pun̄ñjñjñj*.
- r. 16. "Alipono" M. l.: "Lipáno"
- r. 21. "hoofdplaats Mario-riváero" De hoofdplaats van *Mariyoriwáero* heet niet: *Mariyoriwáero*, maar: *Tákalállá* (NB. niet *Takalála*!). Vroeger was het *Gocariye*, dat ook wel *Lálámbála* genoemd wordt.
- r. 25. "Adja Tamparañj" M. l.: "Ádja-tappáráñj"
- r. 33. "Lape" M. l.: "Labie" — Dit ligt aan de monding der rivier van *Bátoc-póte*.
- "Nepo" is een *palúí* of *vasal* van *Sid̄ñrenj*.
- "Batoe Portik" M. l.: "Bátoc-póte"
- r. 36. "Tamparañj Labaja:" enz. tot en met "Wala" M. l.: "van *Téñpe: Lisá-Barówa, Álá* en *Wálla*.
- Bl. 302, r. 3. "Barroe" M. l.: "Bárró"
- r. 4. "Lipokassi" M. l.: "de *Lad̄jari*"
- r. 5 en 6. "Sopèñj" M. l.: "Sóppenj"
- r. 6. "Labiso" M. l.: "Labíso"
- r. 16. "(i. *Laposo* (Labíso?))" M. l.: "den berg *Lapíso*" NB. De hier bedoelde berg heet *Lapíso*, en niet *Labíso*. Dit laatste is de naam van een op de vorige bladzijde vermeld stranddistrict.

r. 18. "G." M. l.: "B. (= Bólóe)" of: "Berg."

r. 27. "Nepo" — Dit is een *palúí*, of *vasal*, van *Sidéñreñg*.

r. 2 v. o. "en de moeder der tegenwoordige vorstin van *Tanétte*" —

Deze woorden zijn vooral weg te laten, want de tegenwoordige vorstin van *Bárróe*, met name *Síti-Añja*, ook genaamd *Básse-Bárróe*, is volstrekt geen' familie van *Iyólle*, de koningin van *Tanétte*. Beide vorstinnen zijn ongeveer van gelijken leeftijd.

Bl. 303, r. 6. "*Madallo* en *Batoe Lappa*" M. l.: "*Madálló* en *Bátoe-láppá*."

r. 23. "de *G. Boeloe Boelangí*" M. l.: "de *bólóe*, of *berg*, *Bówoñg-láñgi*, die bij verkorting ook genoemd wordt: *Bōñg-láñgi*"

r. 25. "Birang" — *Djéné-bêrañg* is de naam van de rivier van *Gówa* bij haren oorsprong.

r. 26. "Sambong-djawa" M. l.: "*Sámboeñg-djáva*"

Bl. 304, r. 1. "*Radja*" NB. *Rādja* is Mal., en wordt alleen gebezigd, wanneer een *Europeaan* met een vorst van Zuid-Celebes spreekt, anders heet deze *Karúeñg*.

r. 2. "*Bitjára Boetta*" Men schrijve liever: "*Bitjára-bóetta*"

r. 3. "*Baté Salapañg*" Men schrijve: "*Báte-salapañg*" Dit beteek. lett.: 9 *vaandels*. V. d.: 9 *vorsten*, die een *vaandel* mogen gebruiken. V. d.: *de negen kiesheeren van Gówa*.

r. 10. "De hoofdplaats" Dit is een uitdrukking, die bezwaarlijk op inlandsche kampong's toe te passen is. De kampong, waar een hoofdvorst zijne residentie heeft, wordt gewoonlijk als de voornaamste-, en alzoo als de hoofd-plaats beschouwd; doch zoo'n vorst verplaatst zeer dikwijls zijne residentie. Zoo hebben de oude koningen van *Gówa* in een kampong, die *Gówa* heette, gewoond. Later echter weder in *Sámboeñg-djáva*, daarna in *Góeñoeñg-sári*, tegenwoordig in *Bótki-tñnggi*. Dikwijls is slechts het overlijden van een vorst genoegzame reden voor den opvolger, om een andere kampong tot woonplaats te kiezen; en

dan vervalt dikwijls die verlaten residentieplaats geheel, althans nage-
noeg geheel.

r. 16. "Sambong-djawa" M. l.: "Sámboenŷ-dŷáwa" Dat deze re-
dentie reeds lang door *Bóki-línŷgi* vervangen werd, merkte ik zoeven
bij reg. 10 op.

r. 20. "Bojong Lob" M. l.: "Boroŷ-lówe"

r. 21. "Leko" M. l.: "Téko"

"Laitimoe" M. l.: "Laitéboŷ"

"Leno" M. l.: "Tino."

"Sepo" M. l.: "Téppo."

"Beloe" M. l.: "Bilo"

"Batoc-poeti" M. l.: "Bátoc-póte."

r. 22. "Nililama" schijnt niet meer te bestaan.

"Bonto-girang" M. l.: "Patambíranŷ"

"Tulempa" M. l.: "Dilémpaŷ"

r. 23. "Pantarang" M. l.: "Giantáranŷ"

r. 24, 25, 30, 31 en 35. "Laikang" M. l.: "Laikaŷ"

r. 27. "Takalar" M. l.: "Takállará"

r. 28. "Pentado" M. l.: "Poentádo"

"Kasih Boemboe" M. l.: "Kási-bóembowŷ"

"Djangon" M. l.: "Djónŷoka"

r. 33. "Loesoekakang" M. l.: "Pasoevákkáŷ"

Bl. 305, r. 1, 3, 24, enz. "Wadjoe" M. l.: "Wádŷó"

r. 3 en 4. "Boni" M. l.: "Bóne"

r. 5 en 13. "Tamparang Labaja" M. l.: "tan Téŷŷe"

r. 6. "Adja Tampirang" M. l.: "Ádja-tappáranŷ"

r. 15. "de Akotengak" M. l.: "de Akoténŷúnŷ"

r. 16. "of Keura" worde weggelaten.

r. 29. "de Bitem-pola" M. l.: "de Bétéŷpóla"

r. 30. "Limpor-ri-to-wa" M. l.: "líŷŷóer-ri-Tówa"

- r. 31. "*Talo-lœnreng*" M. l.: "*Tálo-táñrēng*"
- r. 34. "*Pætta*" enz. M. l.: "*Pátta* (vorst, lett.: onze Heer) *Bélem-póla*, de *Pátta Ráñrāñge i-Tówa* en de *Pátta Ráñrāñge Talotáñrēng*"
- r. 2 v. o. "*Pætta Pillae*" M. l.: "*Pátta Píláé*"
- l. r. "*Pætta Tjakoridié*" M. l.: "*Pátta Tjakoridié*"
- Bl. 306, r. 2. "*Pætta Patolae*" M. l.: "*Pátta Patoláé*"
- r. 3. "*Pætta ænnange*" M. l.: "*Pátta ánnāñge*"
- r. 6. "*Pætta*" Men schrijven: "*Pátta*"
- r. 13. "aan Matthes ontleende" De Schrijver verwijst hier voor *Wádjô* naar hetgeen daarover door mij gezegd is in de Berigten betreffende de bijbelverspreiding, N°. 96—99 bl. 66 en vlgg.; doch het zal mij aangenaam zijn, zoo men hierbij in het vervolg de in 1869 te Makassar bij P. v. Hartrop, Jr. verschenen brochure: *over de Wádjorezen met hun handels- en scheepswelboek* raadplege. Daar zal men ook bijzonderheden vinden, die ik vroeger over het hoofd gezien heb.
- r. 15. "Wadjoë" M. l.: "*Wádjô*"
- r. 17 en 30. "*Pætta's*" M. l.: "*Pátta's*"
- r. 23, 28 en 31. "*Pætta*" M. l.: "*Pátta*"
- r. 28. "*Pillae*" M. l.: *Píláé*"
- r. 31. "*Bélem-pola*" M. l.: "*Bélempóla*"
- r. 32. "*Toma-ri-lalæng*" M. l.: "*To-márilálanj*." Men verg. boven.
- r. 34. "bijzondere werkzaamheden der drie *soero's*" Deze drie *soero's* worden niet gelijk andere *soero's* of *zendelingen* tot het overbrengen van allerlei boodschappen gebezigd, maar alleen met hoogst gewichtige zendingen belast. Men zou hen *ambassadeurs* in tegenstelling van *boden* of *boodschappers* kunnen noemen. Verg. mijne boven aangehaalde brochure over de *Wádjorezen*" enz. bl. 6, r. 13.
- Bl. 307, r. 1 en 35. "*Boni*" M. l.: "*Bóne*"
- r. 2, 6, 7, 11, 17 en 34. "*Wádjoë*" M. l.: "*Wádjô*"

r. 5. "*Pálla Tálloe lallæ*" — Over dezen vorst, die in Sidênreñg *Pálla Tálloe-lállæ* heet, en tot op den huidigen dag *Ároe-Matúra* van *Wádjô* is, verg. men "over de Wadjorezen" enz., bl. 14, 40°, en bl. 28.

r. 14. "*Akotengak*" M. l.: "*Akoléñgáñg*"

"*Kera*" worde weggelaten. Van een verdeeling van *Wádjô* in drie landschappen is mij niets bekend.

r. 17. "Tossora of Tosaria, ook wel Wadjoe geheeten" — De woorden "of Tosaria" tot en met "geheeten" zijn weg te laten.

r. 20. "*Akotengak of Loleang*" M. l.: "*Akoléñgáñg*" en late "*Loleang*" weg.

r. 22. "*Kera* of" worde weggelaten.

r. 23. "*Lagósi*" is de voornaamste plaats van *Pamána*, een rijk onder de Inlanders een kind van *Wádjô* genoemd. De tegenwoordige *Ároe-Matúra* van *Wádjô* is eigenlijk ook *Dáloe*, of *rorst*, van *Pamána*, in welke betrekking hij zijner moeder *Pálla mábála-sadæ*, na haar dood *Máinãoe ri-sáo-lábbina*, d. i.: *de in haar prachtig huis ontalapene*, betiteld, opgevolgd was; doch hij laat het bestuur over *Pamána* geheel aan zijn broeder *Karæñg-Katáñka*, den *Pálla Pítá* van *Wádjô* over. Verg. over dit *Pamána* en *Lagósi* mijne brochure "*over de Wadjorezen*", bl. 6, volg., gelijk ook de Berigten betreffende de Bijbelverspreiding N°. 91 en N°. 96—99, dewijl ik meer dan eens, en eens zelfs geruimen tijd, te *Lagósi* geweest ben.

r. 25. "*Paringan*" M. l.: "*Bariñgáñg*"

r. 26. "Sola" M. l.: "*Sólo*"

"*Blaka*" M. l.: "*Balákáñg*"

"*Tampagan*" M. l.: "*Tampáñgáñg*"

r. 27. "*Tampáranj Labaja*" M. l.: "*Tappáráñg-riláó*"

"*Tampe*, waarnaar het Meer ook wel genoemd wordt," — te weten *de* Europeanen.

- r. 28. "Kading, Ôedjông" M. l.: "Kadiñg, Ôedjoeñg"
 "Batoe Roesa" M. l.: "Bátœ-roéssá"
 r. 29. "Pirahit" — M. l.: "Piráhi"
 "Tandjoeng" M. l.: "Tánjñjoeñg"
 "Belíwa" M. l.: "Beláwa"
 r. 35. "Adja Tamparang" M. l.: "Ádja-tappáránj"
 l. r. "Masenreng Boeloë" M. l.: "Masññrñmpóelóe"
 "Toradja" M. l.: "landen der To-rádja's of bergbewoners"
 Bl. 308, r. 1. "Tombóekoe" — Door de Boeginezen ook uitgesproken: *Tobóeñj*koe.

- r. 2. "Wadjoe" M. l.: "Wádñjó"
 r. 7. "de Tjimpo" M. l.: "de Tñjñmpoe"
 r. 9. "de G. Tjenrana" M. l.: "de Bóelóe (berg) Tñeñrána"
 "G." M. l.: "Bóelóe"
 r. 20 en 25. "Alfoeren" M. l.: "To-rádja's"
 r. 28, 33 en 36. "Boni" M. l.: "Bóne"

Bl. 309, r. 5. "La-Rómpo" M. l.: "La-Róñmpoñj" Volgens den Inlander aldus genoemd naar zekeren *bóto*, of *waarzegger*, *Kadñáwo La-Róñmpoñj*, die daar ter plaatse op last van den *Pádñjoeñg*, of *vorst*, van *Lóewóe*, verdronken zou zijn. Verg. Jaarb. Celebes van 1865, bl. 28, reg. 1, vlgg.

- r. 6 en 24. "Bóni" M. l.: "Bóne"
 r. 6. "Wadjoe" M. l.: "Wádñjó"
 r. 9. "rivier Tjimpo" M. l.: "rivier Tñjñmpoe"
 r. 10. "Palóppo" M. l.: "Palópo"
 r. 13. "Boeroe" M. l.: "Bóeroeñg"
 r. 18. "Damar" M. l.: "Dámará"
 r. 22. "Polean" M. l.: "Poléyanj"
 r. 26. "Alfoeren" M. l.: "To-rádja's"
 r. 33. "Pau-Pau" M. l.: "Páoe-páoe"

r. 36. "Bondai" M. l.: "Pondai"

Bl. 310, r. 1. "Ponsalai of Pansoclai" M. l.: "Passocelówi"

r. 5. "ligt voor de Baai" — Men voege achter "Baai" bij: "van dien naam"

r. 7. "T. Kanaka" M. l.: "Ôedjoeñg Kanakéa"

r. 17. "Lanomostong." M. l.: "Lanomirtoeñg"

r. 18 en 23. "Sampara" Men spreke uit: "Sampára"

Bl. 311, r. 9. "Alfoeren" M. l.: "To-rádja's"

r. 23. "rivier van dien naam," M. l.: "baai van dien naam,"

r. 25. "een dertigtal houten op hooge stijlen gebouwde huizen" —
 Thans welligt een 100 huizen. De woning van den vorst ligt echter niet in de kampong *Kendári*, maar een vijf uur roeijens het land in, in de kampong genaamd *Lipo-lipo*, gelijk ik bij zekere gelegenheid, toen ik aan boord van de *Báli* met den gouverneur van Celebes de *Kendári*-baai bezocht, ontwaarde. Ik begaf mij des morgens te 4 ure per sloep op reis naar *Lipo-Lipo*. Wij voeren eerst de kampong's *Kendári* en *To-Bádjo*, alsmede de daar tegenover gelegen kampong *Tánj-djoeñg-pendli*, gelijk ook een weinig later de kampong *Lahoendápi* voorbij. De oevers van de baai waren grootendeels begroeid met *banjko*-boomen, (*rhisophora mucronata Lam.*) en daaronder *linjke* of *binjko léti-léti*. Te 6 ure kwamen wij de rivier binnen, wier oevers aanvankelijk insgelijks met *banjko*-boomen en een weinig verderop met *sipa*-boomen (*nips fruticosa L.*) begroeid waren. Eenigen tijd vóórdat wij *Lipo-lipo* bereikten, zagen wij aan beide oevers tuinen met padie en *djagoñg*. Ook ontwaarden wij reeds hier en daar een *To-rádja*. Ongeveer te half 10 ure kwamen wij in de Boeginesche kampong *Lipo-lipo* aan, alwaar wij onzen intrek namen bij den Boeginees *Ôera-Páli*, die daar bij gebrek aan een *kapála-kampong* de honnours van de plaats waarnaam. Hier zagen wij gelurig van die gevreesde koppensnellers, zowel mannen als vrouwen, met een mand op den rug, en, zelfs de

vrouwen niet uitgezonderd, een ontbloote *ta* of *taboe* (soort van lange klewañg, die gewoonlijk bij het koppesnellen gebezigd wordt) in de regterhand en over den schouder. Doch hoe krijgshaftig zij er ook uitzagen, waren zij zeer vreedzaam, en boezemden zij ons niet de minste vrees in. Volgens onzen gastheer deden zij ook niemand kwaad, mits men hen maar met rust liet. Ondertusschen achtte *Ôewa-Páti* het toch niet geraden, om het binnenland in te trekken, en deed hij alleen handelszaken met *die To-rádja's* welke uit het gebergte naar kampong *Lépo-lépo* afkwamen. De *To-rádja's* bragten hem dan meestal rijst en turksche tarwe, waarvoor hij hun rijst en kleedjes in ruil gaf. Daar nu *La-Mánjo*, de vorst van *Laiwoéi*, zijn voornaamste woning te *Lépo-lépo* had, begaven wij ons derwaarts, in de hoop, van dezen *To-rádjaschen* vorst in zijn paleis aan te treffen, maar hij was ongelukkigerwijze naar het 5 dagreizen van daar gelegen *Toenáwe* vertrokken. Wij moesten ons dus tevreden stellen met dit paleis van buiten te beschouwen. Nu, wanneer het inwendige niet fraaijer was dan het uitwendige, behoefden wij die teleurstelling zeker niet erg te bejammern. Naar vensters zocht men vruchteloos. En bij gebrek aan een deur moest men er van onderen door middel van een opening inklimmen, waartoe een ladder zeker onmisbaar was, want die bamboezen woning was tamelijk hoog. Volgens de berigten, die wij te *Lépo-lépo* omtrent koning *La-Mánjo* inwonen, was hij geen koppesneller van de ergste soort; en bragt hij het koppesnellen slechts bij enkele gelegenheden, als van trouwen en overlijden, in praktijk. Zijn *Sapáti*, of *rijksbestierder*, was een drie maanden geleden ontslagen, en de voornaamste rijksgröote, die op dezen *Sapáti* volgde, en anders ook te *Lépo-lépo* woonde, was tot ons leedwezen insgelijks van huis. En de kampong *Poedai*, waar hij zich bevond, was ook een 1½ dag gaans verder het binnenland in gelegen. Wij keerden dus in zeker opzigt onverrigterzake terug.

Bl. 312, r. 14. "*Baai Kalinaoesoe*" M. 1.: "*Baai Kalatoessoe*"

r. 29. "Bevolking" — Wat de bevolking van Boeton betreft, hieromtrent kan ook ik niet veel bijzonders mededeelen. Al wat mij daarvan met zekerheid bekend is, bepaalt zich hoofdzakelijk tot hetgeen ik bij gelegenheid van de zoeven vermelde reis met den Gouverneur, toen wij ook Boeton voor een paar dagen bezochten, daarvan te zien kreeg. Dit weinigje wil ik echter niet terughouden. Naauwelijks waren wij met de Bali voor Boeton's voornaamste kampong, teweten die van *Báoe-báoe*, ten anker gekomen, of er kwam een gezantschap van den Sultan aan boord, om den Gouverneur te verwelkomen. Dit bestond, behalve eenige *djoeroebássa's* of *tolken*, die echter ook nog al dikwijls voor het overbrengen van vorstelijke boodschappen schijnen gebezigd te worden, en bijzonder talrijk zijn, uit: twee *mantri-jampihoro's*, eene soort van *hoofdzendingen* of *ambassadeurs*, alsmede *Mantri-Galampaññ*, *Mantri-Beronñgaloe* en *Mantri-Kalaoe*, die hun titels van Boetonsche kampong's zouden ontleenen. Dit gezantschap deed zich inderdaad vrij goed voor, en had ontegenzeggelijk beschaafder manieren, dan men meestal onder de Inlanders van Zuid-Celebes opmerkt. Dit verschil werd ons echter nog veel duidelijker, toen de Gouverneur vervolgens een officieel bezoek bij den Sultan aflegde. Aan wal gekomen vonden wij in kampong *Báoe-báoe* voor den Gouverneur en voor elk van de heeren, die hem vergezelden, een palanquin gereed staan. Men make zich echter van zoo'n palanquin geen te grootsche voorstelling. Het is niet veel meer dan eene houten draagberrie. Wij zouden dan ook zeker aan een paard de voorkeur gegeven hebben boven zoo'n voertuig, doch paarden schijnen daar schaarsch te zijn. Na verloop van een drie kwartier bereikten wij de *romuk-hiñjira*, of het *raadhuis*, waar de *Sultan* of *Paiñjoenñ* den Gouverneur zelf afwachtte. Na hem de zaal binnenleidende, verzocht op een sofa plaats te nemen. Daarna ging de Sultan aan de linkerzijde van den gouverneur

zitten. Vlak voor die sophā stond een buitengemeen lange tafel, die met een groen kleed overdekt was. Aan beide lange zijden van die tafel waren stoelen geschaard, waarop zich ter rechterzijde van den Gouverneur de kommandant en het état major van de Bali, gelijk ook de andere Heeren die het gevolg van den Gouverneur uitmaakten, plaats namen. Aan de linkerzijde van den Sultan daarentegen vlijden zich insgelijks successivelijk behoorlijk op stoelen neder de navolgende leden van den Hadat: de rijksbestierder, hier evenals in Laiwoei *Sapūti* betiteld, (*) *Radja Kenepoeloh*, *Kapitan-laoet*, *Radja Soerabolio*, *Radja Badia*, *Radja Todana*, *Mantri-besar Bapa Mariama* en *Mantri-besar Bapa Maria*.

Achter den sultan en op zij stond, evenals bij alle Oost-Indische vorsten, eene menigte van jonge prinsen en andere grooten gereed, om den vorst terstond op zijne wenken te bedienen, bijvoorbeeld: één die zijn slaapmatje droeg (zeker nog al vreemd! NB. elders niet door mij aangetroffen), één met de sierihdoos op den arm, één met een kwispel-door, één met een lange sabel, één met een lans, één met een *tāli-āpi* (of een van klapperbolster vervaardigd touw gebezigd tot het aansteken van de cigar). Men ziet alzoo, dat de sierihdoos hier ook al niet ontbrak. Trouwens dit was niet te verwachten. En toch is hier in het gebruik van de *sierih* of *betel* een groot verschil. Terwijl men elders gewoonlijk het blad van den betelrank en wel de *Piper Belle L* fijnstampt met pinañg-noot (*Areca catechu L*) en gambir (*nauclea gambir*), alsmede ongebluschte kalk, en het hierdoor ontstane pruimpje uit-

(*) Omtrent de titulatuur valt verder aan te merken, dat de *soele-wāksūñj*, of *plaatsvervanger* des vorsten, hier *bōnto*, en de *poenñgāwa*, of *opperveldheer*, hier *paññgalāsāñj* genoemd wordt. De onder den naam van *paññgalāsāñj* bekende visch wordt wegens deze benaming van den *opperveldheer* op Bocton nooit gegeten, en meestal met den naam van *paññgalōwa* bestempeld. De *vorsten* die een rijkje te bestieren hebben, heeten op Bocton *lalāki*, de andere: *laóde*.

kauwt, zoo bezigt men op Boeton meestal de vrucht van de *ganjājenj* of *Clavica siribos Miq*, onder de Boeginezen en Makassaren *gāppoeró* gebeten, om op te kaauwen. Men vond dan ook in de vorstelijke sierhdoos een grooten voorraad van deze *gāppoeró*; maar er was nog iets anders in die doos, dat daar elders zoo niet in aangetroffen wordt. De Boetonces is een groot liefhebber van het rooken van *kalóeró's*, eene soort van cigaren, bestaande uit tabak, die in een blad van *pinang*, of *lontar*, of *nipa*, of ook wel chineesch papier, *gewikkeld worden*. Men presenteerde ons dan ook van die cigaren, en wij bevonden, dat zij volstrekt niet te versmaden waren. Achter de rijks grooten, waarmede wij ons aan tafel bevonden, zaten op den grond en met de beenen gekruist 40 prins en grooten van gemiddelden leeftijd. Achter ons, die tot het gevolg van den Gouverneur behoorden, stond eene soort van netjes aangekleede lijfwacht van geweren en dergelijken voorzien. Ook was daar één onder, die nog geheel op de wijze onzer voorouders met helm en harnas, waarschijnlijk stukken uit den tijd van Speelman overgebleven, gewapend was. Voorts was verder de geheele zaal gevuld met een bijna ontelbare menigte inlanders, die allen met hun beste pakje aan en de beenen gekruist, in voorovergebogen houding op den grond zaten en ternauwernood de oogen durfden op te slaan. Nu de toenmalige (NB. pas in het vorig jaar overleden) sultan van Boeton, met name *Kāyimoe-d-din*, scheen wel iemand te zijn, die niet met zich liet spelen. Ik geloof dan ook niet, dat de Hadat, die zich anders goed voordeed, veel in te brengen had. Dat de vorst geenszins van heerschmacht vrij te pleiten was, kon men reeds daaruit opmaken, dat hij er bij 't bezoek van Europeische ambtenaren steeds op uit was, om zichzelven boven hen te plaatsen. Overigens maakte hij een gunstigen indruk door zijn ferm en mannelijk voorkomen. De conversatie tusschen den Gouverneur en den Boetouschen sultan ging door middel van één van 's vorsten tolken. Naar ik hoor, geschiedde dit alleen van wege

de daar bestaande étiquette; want de vorst moet niet minder dan ieder ander Boetonees van eenige geboorte perfect Maleisch verstaan en gesproken hebben. De correspondentie tusschen het Gouvernement en Boeton wordt ook, evenals dit met de vorsten van *Sambáva* en *Tóli-tóli* plaats vindt, in het Maleisch met Arabisch karakter gevoerd. Dat de Boetonsche taal geheel van het Makassaarsch en Boegineesch verschilt, is zeker teregt door den schrijver opgemerkt.

Het onthaal ten hove liet niets te wenschen overig. Alles was zeer zindelijk en smakelijk. En dit zijn twee eigenschappen, die men wel eens te vergeefs bij Inlandsche vorsten of vorstinnen zoekt. In het geheel vindt men aan het Hof van Boeton meer beschaving dan in vele andere Inlandsche rijken, waarover men zich te meer verwonderen moet, dewijl de Sultan van Boeton te afgelegen woont, om veel met Europeanen in aanraking te kunnen komen. De eenige Hollanders op Boeton zijn een sergeant en een korporaal met twee man, die daar tot op den huidigen dag de lijfwacht van Zijn Majesteit uitmaken en tegelijkertijd het oog houden op de in het belang der stoomvaart steeds zooveel mogelijk rijk voorziene steenkolenloodsen. De sergeant geniet daarvoor *f* 25 's maands toelage. Of deze Europeanen nu wel veel conversatie met den Sultan hebben, betwijfel ik. Dus van dezen kant is ook weinig invloed van Europesche beschaving te verwachten. Maar bovendien, men is op Boeton nog al tamelijk conservatief en sluit zooveel mogelijk alle vreemde elementen buiten. Zoo bedient men zich nog altoos op Boeton tot pasmunt van eene soort van lapjes, die de Boetonsche prinsessen zelven weven of laten weven, en waarop niet de minste stempel zichtbaar is. Wee hem, die zich verstouten mogt ze na te maken, hij zoude strengelijk gestraft worden. Van zulke lapjes, die ongeveer de lengte en breedte van een paar vingers hebben, gingen er tijdens mijn laatste bezoek 160 op een oud dubbeltje, dat zoo besnocid was, dat ternauwernood de kop van het

leeuwte overgebleven was. Bij die gelegenheid vernam ik ook, dat de vorst eenigen tijd geleden aan de bevolking verboden had, om aan Europeanen en Chinezen te verkoopen. Zelfs zou hij op de overtreding van dit verbod een boete van f 60 gesteld hebben, zeker wel een bewijs, dat hij beducht was voor vreemden invloed!

Bl. 313, r. 13 en 18. "Bongaaisch" M. l.: "Boeṅgaaisch" Verg. boven.

r. 23 tot en met 31. "*Bolio*" tot en met "uit brokken kalksteen opgetrokken" — *Bolio* is de benaming voor geheel Boeton. Ook heeft men geen kamponṅ die *Boeton* heet. De kampong waar het fort staat, heet *Bedia*, in welk fort het raadhuis of *roemah-biṅjāra* gevonden wordt, dat o. a. dient om officiële gouvernementsbezoeken te ontvangen. De plaats waar de sultan woont, heet *Soera-boliyo*. *Kalayōsanṅ* ligt aan het strand, evenals *Bāoe-bāoe*, voor welke kamponṅ de oorlogschepen gewoonlijk ankeren.

r. 34. "*Kalinsoesoe*" M. l.: "*Kalesoesoe*"

r. 37. "*Polean*" M. l.: "*Poléyanṅ*"

Bl. 314, r. 12. "Wādjoërs" M. l.: "Wādjoërs"

r. 23. "*Kabeina*, *Kambina* of *Kambaïno*" M. l.: "*Kamba'na*"

Bl. 315, r. 12. "*Polean*" M. l.: "*Poléyanṅ*"

r. 15. "Soembawa" De Inlander spreekt gewoonlijk van: "*Simbawa*"

Bl. 316, r. 21, 23 en 34. "*Sangar*" M. l.: "*Sanṅgar*"

r. 31. "*T. Menanṅis*" De beteekenis van dezen naam is: *Wreenboek*. Volgens de legende werd deze kaap aldus genoemd, dewijl een Sambawasch prins zich op die plaats zijn vrouw zag schaken door een prins van Gowa, die daar even met zijn vaarttuig aanlegde, en terstond weder wegzeilde. De Sambawares was buiten de gelegenheid om den schaker tijdig genoeg achterna te zetten, doordien hij juist met zekere commissie bezig zijnde, in zijn pantalon verward raakte. Dat zou dan

ook de reden zijn, waarom men zich thans in het rijk van Sambâwa meestal van dat kleedingstuk onthoudt.

Bl. 317, r. 9. "*Soro Mandi*" M. l.: "*Sore Mandi*"

r. 11. "*Wo Saleh*" M. l.: "*Wo-sake* (lett.: *buffelnek*)."

Bl. 318, r. 21. "Overal op *Soembawa* wordt het Maṅgkasaarsche letterschrift gebruikt" enz. — Het Maṅgkasaarsche letterschrift is minder algemeen in gebruik, dan hier voorgesteld wordt. Men bedient zich meer van het Maleische of Arabische. De Maleische taal wordt dan ook door gegoede Inlanders op dat eiland vrij algemeen gesproken en geschreven. De correspondentie met het Gouvernement heeft ook altoos in laatstgenoemde taal plaats. — Dat het oude Bimanesche letterschrift thans geheel onbekend is onder de inlanders van dat eiland, is waar. Eenige jaren geleden bewam ik nog van daar een Bimaneesch alfabet, dat in sommige opzigten al weder verschilde van dat hetwelk men bij Raffles en Zollinger vindt. Toen ik later de kwestie wenschte uit te maken, welk van de drie alfabetten nu het juiste was, was de man van wien het mijne afkomstig was, overleden, en nu scheen er niemand overgebleven te zijn, van wien ik daaromtrent eenige inlichting bekomen konde. Van Bimanesche of Sambawasche litteratuur kreeg ik nooit iets te zien.

r. 28. "*Doo dongo of orang goenoeng*" M. l.: "*Dōoe-dōṅṅgo*, of *ōraṅṅ-goēnoēṅ*"

Bl. 319, r. 2. "*Sangar*" M. l.: "*Saṅṅgar*"

r. 22. De vijf rijksgrooten zijn, volgens de mij verstrekte opgave:

1°. de *Dea Rāṅga*, of: *Nene Rāṅga* (de rijksbestierder); 2°. de *Déa Kāli-Belá* (= het Boeg. *poēṅṅáwa* in Bōne, *de Opperbevelhebber* in tijden van oorlog); 3°. de *Dea Kēmāṅṅ*; 4°. de *Dea Tāmmi* en 5°. de *Dea Adipātī*.

Om *Dea Rāṅga* te worden, moest men eerst *Dea Samadé*, en om *Dea Tāmmi* te worden, eerst *Dea Lōṅṅāṅṅ* geweest zijn.

Bl. 320, r. 13. "Zij (de kamponġ *Groot-Sambawa*) is in 1865 door brand geheel vernield" — Toen ik in 1866 Sambawa bezocht, was het huis van den vorst reeds weder op dezelfde plaats als vroeger opgebouwd, doch de vorst durfde het nog niet weder te betrekken. Eerst moest hij zien, of de padie, die hij op het erf rondom die woning geplant had, al dan niet groeijen wilde. Alleen in het eerste geval hield hij zich overtuigd, dat Allah's vloek van die plaats geweken was, zoodat hij gerust derwaarts terugkeeren konde. Deze vrees sproot grotendeels hieruit voort, dat die brand door velen aan Allah's toorn was toegeschreven, dewijl hij juist uitgebarsten was, nadat men zekeren *Injŕje Hassan* dicht bij de moskee van Sambawa vermoord had. En deze moord zou, volgens het zeggen van sommigen, op last van één van 's koning's zonen, met name *Datoe-Talicanġ*, wien die Arabier bij berhaling tot voldoening eener schuld aangemaand had, plaats gevonden hebben.

r. 25. "*Badjoe's*" M. l.: "*Bádġo's*"

r. 33. "*Demoenġ*" M. l.: "*Dámonġ*"

r. 34. "*Setelok*" M. l.: "*Set'llok*"

Bl. 321, r. 5, 7 en 8. "*Tjereek*" M. l.: "*Djaréek*"

r. 34. "*Badjoe's*" M. l.: "*Bádġo's*"

Bl. 322, r. 11. "het Mangkasaarsche" — Meer van het Maleische of Arabische.

"De voorschriften van het Islamisme worden overal met de meeste nauwgezetheid betracht;" In dit opzigt verschilt vooral de bevolking van *Sambawa* en *Dampo* zeer van de Boeginezen en Mangkasaren. Terwijl men op gansch Zuid-Celebes geen enkele moskee vindt, die behoorlijk onderhouden is, en men in Bone zelfs zoover gaat, om in weerwil van de tot dat einde bekomen gelden, de moskee, die gedurende den oorlog van 1859 verwoest werd, niet weder op te bouwen, ziet men op *Sambawa* en *Dampo* werkelijk mooie moskeeren geheel

uit eigen middelen verrijzen. Waarlijk wel een bewijs voor hetgeen ik vroeger beweerde, dat de Boeginees en Maṅkasaar geenszins tot fanatisme geneigd zijn.

Bl. 322, r. 24. “*Sapan-hout*” — Volgens de contracten met het Gouvernement heeft Sambâwa jaarlijks 45 koyans, Bima 50 koyans en Dômpo 5 koyans sapanhout aan het Gouvernement te leveren, tegen f 50 de koyan. In Dômpo zag ik aan het strand bij de rivier *Kâmbo*, die de grens tusschen *Dômpo* en *Sânġgar* uitmaakt, een groote stellaadje, bestaande in twee op zekeren afstand van elkander in den grond geplante houten stijlen, die van boven met een balk vereenigd waren, waaraan men tijdens het afwegen van het sapanhout de weegschaal hing. Naar ik hoor, bedient men zich ook in *Sambâwa* en *Bîma* van dergelijke stellaadje.

Bl. 323, r. 2. “*Taniwang*” M. l.: “*Talîwanġ*”

r. 15. “*Tjereweh*” M. l.: “*Djaréwe*”

r. 24. “*Wo Sateh*” M. l.: “*Wo-Sâke*”

r. 27. “*Sangar*” M. l.: “*Sânġgar*”

r. 28. “welk rijk ook aanspraak maakt op de heerschappij over de voormalige rijken Tambora en Papekat” Die kwestie is thans door bemiddeling van het Gouvernement uitgemaakt. Bij Gouvernements besluit d.d. 2 September 1866 is bepaald, dat die twee rijken *Tambora* en *Papekat* zouden worden ingedeeld bij de daaraan grenzende rijken *Sânġgar* en *Dompo*, in diervoege, dat de grens tusschen de te verdeelen landen van de monding der rivier Naṅgamiro dwars over die landen in eene Z. O. rigting tot aan het binnen 's lands gelegen *Kilo* loope, en het Noordelijk gedeelte dier landen onder *Sânġgar*, het Zuidelijk gedeelte er van onder *Dompo* kome, zoomede, dat het eiland *Satônda* in zijn geheel aan *Dompo* worde afgestaan.

Rl. 324, r. 21. “De hoofdplaats *Dompo*” De kampong, waar de vorst zijn residentie heeft, heet *Bada*. Daar woonde ook geruimen

tijd zekere *Abdoe-l-gani*, die uit *Dómpo* afkomstig, zich in vroeger jaren naar Mekka begeven had, en van daar als hervormer op *Sambáwa* teruggekeerd was. Hij streed hoofdzakelijk tegen de hanevechterijen, gelijk ook het gebruik van saguweer en opium. Daarbij verbood hij het dragen van gouden en zilveren sieraden, en verlangde, dat de vrouwen evenals in Arabië op straat gesluijerd zouden loopen. Eerst beproefde hij zijn hervormingswerk op *Lombok*, en aanvankelijk met gunstigen uitslag. Later echter werd hem het verblijf op *Lombok* door den vorst des lands ontzegd, die ook de volgelingen van *Abdoe-l-gani* te vuur en te zwaard trachtte uit te delgen, vooral tegen de vrouwen die den sluijer aangenomen hadden, op de allerwreedst-digste wijze woedde, haar zelfs het vel van den rug bij wijze van sluijer over het hoofd deed trekken, en haar aldus gemarteld aan de brandende zon blootstelde. Die *Abdoe-l-gani* nu vond in het rijk van *Sambáwa*, doch nog meer in dat van zijn geboorteland *Dómpo*, grooten bijval, zoo zelfs, dat de Sultan van *Dómpo* een gedeelte van zijn rijks-sieraden voor den nieuwen Profet liet smelten.

r. 22. "*W'o Sateh*" M. I.: "*W'o-Sihr*"

r. 28 en 31. "*Sangar*" M. I.: "*Sañgar*"

Bl. 325, r. 17 tot en met l. r. "c. *Sangar*" tot en met "in het jaar 1859 vernieuwd" Toen ik in 1869 dit rijkje met den Gouverneur van Celebes bezocht, was mijne bevinding de volgende: Het gansche rijk van *Sañgar* bestond slechts uit twee kampong's, te weten: *Blambo* en *Tlúto*, tezamen eene bevolking van ongeveer 200 zielen hebbende, die haar bestaan vond in paardenhandel, groene katjäng, was en honig, jagt op herten, en wat vischvangst. Kampong *Blambo* en *Tloko* lagen er allerarmoedigst uit. Zelfs het vorstelijk huis maakte hierop geen uitzondering. De vorst was juist naar Bima vertrokken, zodat wij dien pas later bij onze terugkomst op Bima te zien kregen. Een van de voornamen mantri's, met name *Bonaitroepa Tawang* was de

eenige van de rijksgrouten die achtergebleven was, en die ons daarom door die prachtige kampong's rondleidde. Het bestuur van Sañggar bestond in die dagen uit de navolgende personen :

1°. den jongen vorst *La-Kamena Daëñj-Anjãjõñj*, welke tijdens dat verblijf van den Gouverneur van Celebes op het eiland Sambawa, het op 14 Aug. 1858 tusschen het Gouvernement en Sañggar gesloten kontrakt eenigzins gewijzigd vernieuwd heeft. Deze *La-Kamena* was een stiefbroeder van zijn voorganger *Mañgga Daëñj-Manassa*, dien men wegens krankzinnigheid had moeten ontslaan ;

2°. den rijksbestierder *Daëñj La-Meloñj* ;

3°. *Boemi Kadõñj* ;

4°. *Boemitroëpoe Rasanãë* ;

5°. *Boemitroëpoe Tówañj* ;

6°. de Sabandar (of: havenmeester) ;

7°. *Boemignõjõ* ;

8°. de Imam (of opperpriester) ;

9°. *Boemisari Tloko* ;

10°. *Boemisari Towañj*.

NB. De beide laatstgenoemden waren *glarrang's*.

De *Boemitroëpoe Towañj*, die ons rondgeleid had, kwam vervolgens aan boord van de Java, het stoomschip, waarmede de Gouverneur toen zijne reis maakte. Dat zoowel hij als zijne 5 volgelingen, die voor het eerst een stoomschip zagen, niet weinig verbaasd waren, zal men zich ligtelijk kunnen voorstellen. Doch hetgeen nog de meeste verwondering opwekte, waren de spiegels in de kajuit. Één van die lui was zoo onthutst, toen hij zijn leelijk gezicht in een spiegel zag, dat hij onwillekeurig uitriep: "Nu ben ik bereid te sterven."

Bl. 326, r. 21. "Het bestuur wordt uitgeoefend door eenen Rijksraad" enz. — Deze bestond in 1869 volgens de mij uit zeer goede bronnen geworden inlichtingen uit :

1°. den sultan, met name *Abdoe-l-Azis*, die nog een kind was, en daarom onder voogdijschap stond van *Moekammed Saleh Boemi-loema Rasanâe*;

2°. den Radja-bitjara, met name *Daëny-Manassa*, die in die waardigheid vervangen had *Moekammed Yakoeb*, een Inlander, die door zijn schrauderheid en scherpzinnigheid in die streken algemeen bekend geworden is. Laatstgenoemde was ook geruimen tijd gevolgd van den vorigen sultan *Abdoe-l-lah*.

3°. den *Boemi-loema Rasanâe* (of eersten fiskaal);

4°. den *Boemi-loema Bolo* (of tweeden fiskaal);

5°. den *Boemi-renda* (overste der laudmagt);

en 6°. den *Amanjgôrroe pabise-bûdjo* (of overste der zee-magt).

Voorts had men 12 *ratoe's* of *regenten*, waarvan zes met den titel van *toréli*, zes met dien van *djanéli*.

Verder had men 12 *Boemi-nar's* of *onderregenten*, en eindelijk nog 24 *Boemi-njgeko's* of *Djarra's*, d. i.: *kleinere hoofden*. Hieronder volgen ook nog de *Boemi-rinjâko's* waarvan er 12 bij ieder *Toréli* en *Djanéli* zijn, en die als zendelingen gebruikt worden.

De hoofdzendingen des Sultans heeten *Boemi-parisi*, en zijn drie in getal:

1°. *Boemi-parisi Bodjo*, 2°. *Boemi-parisi Bolo* en 3°. *Boemi-parisi Kaf*.

Van de *gallarranÿ's* of *dorps hoofden*, zijn de voornaamste: die van *Bolo*, *Bolo* en *Sape*.

Onder de boven vermelde hoofden zijn er verscheidene, die aan het hoofd der op bl. 329 volgende *dari's*, of *gilden*, staan.

r. 35. "ange adda" Men vergel. het Maŋgkasaarsche *manÿje*, *jaan*, en het Mal. *hädap*, *manÿädap*, = het Maŋgkasaarsche *akassoeriyannÿ*. omdat het wellicht letterlijk niets anders zij dan: *den vorst zijn hulde gaan bewijzen*.

Bl. 327, r. 31. "bevestigd" — Behalve deze drie kamponḡ's heeft men nog een vierde, te weten: *kamponḡ-Bali*, waar echter tegenwoordig weinig of geen Balinezen meer wonen.

Niet ver van Bima heeft men de rots *Wadoe-pa* (= het Mal. *Baloe pāhat*, lett.: *den met een bijtel uitgehouwen steen*). In deze rots vindt men twee nissen in den muur, die elk zeven beeldjes van één voet groot, dus 14 tezamen, bevatten; terwijl zich vlak vóór die nissen een put bevindt. Op deze plaats zouden in vroeger dagen de eerste Boeginezen geland zijn.

Een andere merkwaardige plaats op Bima is de bergpas *Njījakke*, waardoor eene rivier loopt, die zich in twee armen scheidt, welke aldus een eilandje vormen. Op dat eiland is een steenen tafel met een kom. En in die kom ligt een steenen ham. Aan het hoofdeind van de tafel staat een piramide, die een Europeaan moet voorstellen. Aan elk van de beide langwerpige zijden van de tafel bevinden zich drie steenen, dat is alzoo tezamen zes. En deze zes steenen zouden Bimanezen aanduiden. Ook ziet men niet ver van die tafel onder twee boomen een put. Volgens de legende nu is die Europeaan de eenige Hollander, die bij een zeegevecht tusschen zijne landgenooten en de Praṅgi's, of Portugezen, ontkomen is, en heeft de man na zijn behouden aankomst op Bima daar ter plaatse een verbond met de Bimanezen gesloten.

Bij gelegenheid, dat ik te paard eenige toertjes in en nabij Bima of Boḏjo maakte, bezocht ik verscheiden plaatsen, die nog om het een of ander vermelding verdienen. Nadat men mij eerst naar Kamponḡ *Dāra* gebragt had, om mij toch vooral de plaats te laten kijken, waar de misdadigers gewoonlijk ter dood gebragt worden, rigtte ik verder den koers naar de oude graven van *Dana-traha*, dewijl mij gezegd was, dat die graven nog uit de tijden der Hindoe's zouden zijn, hetgeen mij geenszins onwaarschijnlijk voorkwam, dewijl ik wist dat mijn vriend de tegenwoordige Assistent-Resident der Oosterdistrikten H. Holtz vroe-

ger, toen hij gezaghebber van Bima was, in de padievelden bij kampong *Tallo* (in het rijk van Bima) twee Hindoe-beeldjes gevonden, en naar het museum van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen verzonden, had. Ik zag mij echter in mijne verwachting teleurgesteld, want de Arabische inscriptie's, waaronder vooral de naam van den grooten Profeet niet vergeten was, lieten niet den minsten twijfel omtrent den Mohammedaanschen oorsprong over. Die graven waren alzoo, op zijn vroegst genomen, van het begin der 17de eeuw. Niet ver van die graven was de heuvel *Tjola*, met een aloë op den tamelijk steilen top, die pas gebloeid had. Daarna reed ik weder huiswaarts, langs de *amba-Banteli*, of markt van *Banteli*. Aldaar van het paard gestegen, beklom ik den daarbij gelegen heuvel, genaamd *Parapinpiŋ*. Op dezen heuvel begraaft men gewoonlijk, in geval van overlijden, het heilige paard van Bima, dat tot de rijkssieraden behoort, en daarom bij plegtige optogten van den Sultan steeds prachtig opgetuigd en bij de hand geleid wordt. Daar ter plaatse zouden ook de *sorbianen* van Bima gewijd worden, terwijl de vorsten NB. slechts eenvoudig binnenshuis gehuldigd wierden. Zeker nog al galant van die *Bimanezen*! Maar van waar nu de heiligheid van dit *Banteli*? De legende verhaalt ons, dat de eerste vorst van Bima uit zee opgekomen, en daarop terstond naar *Banteli* gegaan zou zijn.

Van de markt van *Banteli* begaf ik mij nog ten slotte naar de moskee van Bima, die er ook werkelijk, evenals op groot Sambawa, vrij goed uitzag. Ik vond daar, behalve de groote *minbar* (het Ar. minbar) of *prekstoel*, ook nog een kleiner soort, die, gelijk men mij zeide, naar de woning van den Sultan gebragt werd, wanneer de vorst te huis godsdienstoefening wilde gehouden hebben. Dit trof mij, dewijl men anders in Bima minder kerksch is dan in Sambawa en Dampo. Op zij van de moskee stond een groote loods met onderscheiden graven van later tijd, onder andere het graf van den laatst overleden

Sultan *Abdoel-l-lak*. Dit was een gewoon Moehammedaansch graf, en onderscheidde zich alleen hierin van de Moehammedaansche graven, die ik op Zuid-Celebes te zien kreeg, dat de naam van den Sultan daarop vermeld stond, gelijk ook op welken datum, en in welken ouderdom hij overleden was. Daarbij had men ook niet verzwegen, wanneer en door wien dit monument vervaardigd was.

Bl. 327, l. r. "*Badjoe*" M. l.: "*Bādjo*"

Bl. 328, r. 1. "*Manganao*" M. l.: "*Mañje-nāom*"

r. 2. "*Reba*" M. l.: "*Rāba*"

"*Wadi*" M. l.: "*Wedi*"

r. 25. "*Badjoe's*" M. l.: "*Bādjo's*"

Bl. 330, r. 4. "*Djens*" = het Mañgk. *ājānnañg*, titel van een Hoofd.

"*Djara*" = het Mañgkasaarsche *ājārañg*, paard.

r. 13. "*Deddek*" — Verg. het Mañgkas. *padéde-boelāñg*, goudsmid.

r. 17, 22 en 23. "*Amang Goeroe*" M. l.: "*amañggóeroe*" = het Mañgkas. *anronñggóeroe*, Hoofd.

r. 22 en 23. "*Pabisi*" Men verg. het Mañgkas. *pabise*, vorstelijke roeijer.

r. 23. "*Setoreli*" M. l.: "*Satoréli*"

r. 26. "*Boemi Naek*" M. l.: "*Boemi-Naë*"

r. 30. "16de eeuw" — Dit is zeker wat vroeg gesteld, zoo ten minste het Islamisme van Mañgkasar naar Bima overgebracht zij. Vergel. mijne Makass. en Boegin. legenden in het Jaarb. Celebes van 1864, bl. 50, waar beweerd wordt, dat het Islamisme pas in 1606 door zekeren *Dátó-ri-Bāndañg* op Zuid-Celebes gekomen is.

r. 36. "de *Doō Dongo*" M. l.: "de *Dóoe-dóñggo*"

Bl. 332, r. 20. "*Sido en Tengani*" Volgens mijn vriend Holtz is *Sido* geen op zichzelf staand eiland maar één met *Tengani*, en aan de Westzijde met het land van Bima verbonden. Door dit schiereiland zou dan de baai van *Karóemboe* gevormd worden.

r. 23. "*Poslo-Kambiŋ*" In een kwartieruur tijds roeit men van **Bima** naar dit eiland. Men vindt daar de Gouvernements-steenkolenloodsen, die steeds overvloedig van steenkolen voorzien zijn, ten gerieve van de stoomschepen. Op dit eiland, gelijk ook op *Nissa* (eiland) *Sédoe*, vindt men heilige graven, werwaarts zich vele inlanders begeven, om te bidden en te offeren.

r. 25. "*Nissa Nae*" — M. 1.: "*Nissa Nar*"

En hiermede eindig ik mijne opmerkingen omtrent, en naar aanleiding van hetgeen in Dr. de Hollander's werk over Zuid-Celebes voorkomt.

Mogt deze poging om iets tot verbetering en completering van zoo uitstekenden arbeid bij te dragen, anderen, welke elders op één der buitenposten van onze Oost-Indische bezittingen een groot gedeelte van hun leven sleten, opwekken, om mijn voorbeeld te volgen! Dat zou ik mijne moeite rijkelijk beloond achten.

Kampn. 1872.

R. F. MATTHES

EEN ENGELSCHMAN EN EEN NOORD-AMERI- KAAN IN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise: a narrative of travel, with sketches of man and nature.* London, 1869. 2 vols. in 8°.

Albert S. Bickmore, *Travels in the East-Indian Archipelago.* London, 1868. in 8°.

Het is een beschamend maar niet te loochenen feit, dat de Engelsen, gedurende den korten tijd dat onze Oost-Indische bezittingen in hunne macht waren, vrij wat meer voor de uitbreiding der kennis van land en volk hebben gedaan dan de Nederlanders gedurende het geheele bestaan der Oost-Indische Compagnie. Aan de werken van Raffles, Marsden en Crawford, die aan dat vijfjarig tijdperk hun bestaan danken, hebben wij als de vrucht van twee eeuwen weinig degelyks dan Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* en Rumphius' *Amboinsche rariteitkamer* tegenover te stellen. De geheele natie, daarin door de Compagnie's mannen voorgestaan, schijnt in Insulinde niets te hebben gezien dan een kolossaal magazijn van koloniale waren, ergens in het verre Oosten opgeslagen, en waarmede of waarvoor men verder niets te doen had, mits maar de kruidnagelen en de muskaatnoten en de koffie behoortelyk werden afgeleverd en groote dividenden uitgekeerd. Aan zistorische verhalen en berichten en beschouwingen en adviezen over den staat en den voortgang der Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en wat daarmede in verband staat ontbreekt het dan ook waarlyk niet; en te akeeliger steekt daarby af de volstrekte onverschilligheid omtrent alles, wat niet „producten“, dat is dadelyk winstgevende producten, waren. Het volk, dat ze kweekte, en het land waar zy groeiden, schijnt zelfs byna de nieuwsgierigheid niet te hebben gaande gemaakt; en het is alsof het groote belang van de kennis dier beide factoren, al ware het ook alleen maar uit een finantieel oog

punt, zelfs niet werd vermoed. Maar vreemd is het toch, dat ook de mannen der wetenschap in al dien tijd hunne oogen zoo zelden wendden naar een zoo rijk, zoo onafzienbaar en zoo onontgonnen veld. Waren ook zij bevangen door den dompergeest der Oost-Indische Compagnie?

De Compagnie bezweek aan de kwaal, die zij zich zelve had op den hals gehaald; maar voor het moederland braken droevige tijden aan, en de koloniën vielen den Engelschen in handen. Geen wonder dat er in die dagen geene opgewektheid werd gevonden om zich aan de studie van den verloren Archipel te wijden! Doch nauwelijks begon de horizon te verhelderen of van alle zijden maakte men zich op om den sluier te verscheuren, die Oost-Indië bedekte en van welken nog slechts een kleine slip was opgelicht. De Souvereine Vorst gaf in 1814 eene eerste impulsie, toen hij den Hoogleraar Reinwardt als wetenschappelijk raadsman toevoegde aan de Commissarissen Generaal, die in 1815 onze bezittingen van de Engelschen zouden overnemen ¹. In het tweede vierdedeel dezer eeuw verschenen, behalve de vertalingen der werken van Raffles en Crawfurd, reeds de *Tafreelen en merkwaardigheden uit Oost-Indië* van Olivier; de *Natuur- en aardrijkskundige beschrijving van Java* van Kussendrager; de *Berigten over Sumatra* van S. Muller; de *Coup d'oeil sur les possessions Néerlandaises dans l'Inde Archipelagique* van Temminck; de *Beknopte beschrijving der Nederlandsche overzeesche bezittingen* van Teenstra, en een aantal andere meer of mindere belangrijke bijdragen tot de kennis der Oost-Indische gewesten; waaronder vooral te vermelden zijn die, welke geleverd zijn door de „Leden der Natuurkundige Commissie in Nederlandsch Indië” in hunne *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen* (door J. C. Temminck in 1839—1844 op last des Konings uitgegeven); door het *Tijdschrift voor Néerlandsch Indië*, en het shortlived *Indisch Magazijn* en *Indisch Archief*. Doch vooral in de laatste twintig jaren hebben de Nederlandsche geleerden zich beijverd om het verzuim hunner vaderen goed te maken en de schuld der wetenschap aan

---

¹ Het verslag van zijne reis naar Batavia, de Molukken en het Noorden van Celebes is uit zijne nagelatene papieren voor het eerst uitgegeven in 1858 vanwege het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Indië af te doen. Naast het zooveen genoemde *Tijdschrift* schaarden zich op waardige wijze het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*; het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap; en de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N.-I.; benevens een aantal afzonderlijke werken van deze beide instellingen. Dr. Junghuhn, wel is waar een Duitscher maar toch in Nederlandschen dienst, gaf eene uitvoerige beschrijving van *Java, zijne gedaante, bekleeding en inwendige structuur*, en een paar jaar vroeger eene van *die Battaländer auf Sumatra*; Schwaner beschreef *het Zuid-oostelijke gedeelte van Borneo*; Prof. Veth, *de Westers-afdeeling van hetzelfde eiland*, alsmede de eilanden *Timor en Sumatra* (de beide laatste in *de Gids* en het *Aardrijkskundig Woordenboek*); Willer, het eiland *Boeroe*; Dr. Bleeker, *de Minakana en den Molukschen Archipel*, terwijl zijne allerbelangrijkste beschrijvingen der ichtyologische fauna van den Archipel gansche deelen der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap vullen. Deze lijst zoude nog met een groot aantal namen kunnen worden vermeerderd (wie er belang in stelt, kan ze vrij volledig vinden in de bibliographische mededeelingen in het *Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië*); en desniettemin zegt Prof. Pijnappel naar ons inzien terecht: 'ik wanhoop aan eene grondige kennis van Nederlandsch Indië, zoolang niet wel voorbereide en heft opzettelyk daartoe bestemde reizigers het onderzoek der verschillende landstreken ondernemen: een onderzoek, dat in vele opzichten misschien niet veel minder moeielijk zal zijn dan het voor Dr. Barth geweest is zijne ontdekkingsstogten in Centraal-Afrika te maken. Ik vrees dat anders de tijd eenmaal daar zal zijn, dat Nieuw-Holland beter bekend is dan onze Oost.' Juist, die ontbreken ons: goed voorbereide reizigers en onderzoekers van professie. Mogen er al onder de hierboven genoemde mannen, en ook onder hen, die wy niet met name vermeld hebben, eenigen zijn, die voor de taak, welke zij op zich namen, ten volle berekend waren: voor verreweg het grootste gedeelte ontvangen wy onze berichten over Indië van personen, die, met ambtsbezigheden overladen, slechts een klein gedeelte van hunnen tijd

aan de studie van land en volk en aan de mededeeling der resultaten van hun onderzoek kunnen wijden. Maar, hoewel zij recht hebben op onze dankbaarheid voor wat zij met zooveel ijver en dikwijls met zooveel opoffering van allerlei aard presteeren, wij behoeven meer dan dat. Men kan een uitstekend resident of rechterlijk ambtenaar zijn, zonder geograaf of botanicus te wezen; men kan groote verdiensten hebben als officier te land of ter zee, zonder natuurkundige of zöoloog te zijn; maar de studie van hen, die ons Indië moeten leeren keunen, eischt den geheelen mensch uitsluitend en ouverdeeld. Doch wie zal zich anders dan bij zeldzame uitzondering tot die moeilijke en in vele opzichten bedenkelijke taak aangorden, zonder dat hem de middelen worden verstrekt om haar te volvoeren, en zonder dat hem het uitzicht wordt geopend op eenige andere belooning dan misschien een beroemden naam en den dank van een klein gedeelte zijner landgenooten. Neen, het is maar niet anders: wie het altaar bedient, moet van het altaar kunnen leven; en op het altaar der kennis van Nederlandsch Indië worden niet zulke rijke offers gebracht, dat er voor zijne priesters groote deelen overblijven. Krachtadige tusschenkomst der hooge regeering, gelijk die van Koning Willem I, eerst in de zending van Reinwardt en later in die van de bekende Natuurkundige Commissie, zoo mogelijk ondersteund door bijzondere genootschappen, waarvan het Nederlandsch Bijbelgenootschap een loffelijk voorbeeld geeft voor de linguïstiek, is het eenige middel om, door uitzending op onbekrompen wijze van goed voorbereide „specialiteiten” naar de verschillende deelen van den Indischen Archipel, tot eene degelijke kennis te geraken van die eilandenwereld, „die zich daar slingert om den evenaar als een gordel van smaragd.”

Is die tusschenkomst te verwachten? Wij weten het niet, maar durven het nauwelijks hopen. En daarom hebben wij te grooter erkentelijkheid en vereering voor de mannen, aan het hoofd van dit opstel genoemd, die, vreemdelingen in Nederland, alleen uit liefde voor de wetenschap Nederlandsch Oost-Indië tot doel hunner onderzoekingen hebben gesteld en de resultaten van hun streven ook aan ons ten beste gegeven.

I.

Nadat de Britsche natuurkundige Alfred Russel Wallace,

in de werken van verschillende geleerde genootschappen te Londen en in eenige wetenschappelijke tijdschriften een dertigtal hoogst belangrijke verhandelingen had uitgegeven over de physische geographie, de zoölogie en de entomologie van den Indischen Archipel, van welke er ook reeds enkele door Prof. Veth in onze taal zijn overgebracht ¹, heeft hij in het jaar 1869 de hoofdboom van de resultaten zijner onderzoekingen op een acht-jarigen zwerftocht (1854- 1862) door onze overzeesche bezittingen in het licht gegeven, in een werk in twee deelen, getiteld: *The Malay Archipelago, the land of the orang-utan and the bird of paradise; a narrative of travel, with sketches of man and nature*. Dit werk is mede reeds door denzelfden Hoogleraar voor onze landgenooten meer algemeen toegankelijk gemaakt, door zijne uitmuntende vertaling onder den titel: *Insulinde, het land van den Orang-utan en den paradijsvogel; eene vertaling die ons voorkomt nog grootere waarde te hebben dan het oorspronkelijke*, om de hoogst belangrijke door den bewerker daaraan toegevoegde aantekeningen, welke deels dienen tot toelichting en uitbreiding van den tekst, deels ook tot verbetering van eene minder juiste voorstelling van sommige zaken, feiten of toestanden.

Het hoofddoel der reizen van Wallace was, volgens zijne eigene verklaring in de voorrede, „het bijeenbrengen van exemplaren van natuurvoorwerpen, zoowel voor zijne eigene verzameling als om er musea en kabinetten van liefhebbers mede te verrijken.“ En wanneer wij nu hier van hem vernemen, dat hij een oogst van 125660 zoog- en kruipende dieren, vogels, schelpen, vlinders, torren en andere insecten heeft telnis gebracht, dan kunnen wij ons de voltoening voorstellen, waarmede hij op zijne zestig of zeventig afzonderlijke tochten door den Archipel terug ziet. Maar terecht heeft hij begrepen, dat de gedetailleerde beschrijving van die vele duizende verschillende soorten van voorwerpen beter op hare plaats was in de werken van geleerde genootschappen dan in een reisverhaal, dat voor het geheele beschaaftde publiek was bestemd. Hoewel wij dan hier ook de uitgebreekte beschrijving aantreffen van sommige diersoorten en eene aanschouwing, is toch verreweg het grootste gedeelte van het boek gewijd aan wat dus voor Wallace bijzaak was, maar

¹ In de *Gids*, 1864 en het *Tijdschrift voor Noordindisch Indië*, 1865 en 1867.

eene bijzaak die hij desniettemin met groote liefde en uitstekend talent heeft behandeld: de ethnographie en de physische geographie van Nederlandsch Indië, waarbij de door hem verzamelde natuurvoorwerpen, vooral voor zijne geologische studiën, een krachtig hulpmiddel waren.

Reeds voor twintig jaren had George Windsor Earl aange-
wezen dat Java, Sumatra en Borneo op één plateau liggen, van
elkander en van het vaste land van Azië gescheiden door eene
zee, die op weinige plaatsen meer dan veertig vadem diep is.
Wallace heeft aangetoond, dat ook Bali op hetzelfde plateau
ligt, en het bekken van den Grooten oceaan eerst ten Oosten
van dit eiland en van Borneo begint, waar het water reeds da-
delijk eene diepte van meer dan honderd vadem heeft. Die
ondiepe Chineesche- en Java-zee benevens Straat Bali en de
Straat van Malaka ontstonden door langzame verzakking van den
bodem, die voldoende kan verklaard worden uit de groote me-
nigte vulcanen op Sumatra en Java, welke door het gedurende
vele eeuwen uitwerpen van ontzaglijke massa's stoffen de grond-
slagen onder het omliggende land hebben weggerukt ¹. Dat
dus die drie groote en de menigte daartusschen liggende kleinere
eilanden eenmaal tot het vaste land van Azië hebben behoord,
blijkt ook uit de onmiskenbare overeenkomst der flora, maar
vooral der fauna van die gewesten. Op die eilanden vindt men
dezelfde soorten van zoog- en kruipende dieren, vogelen en in-
secten als in Achter-Indië, waarbij de mogelijkheid, dat zij de
thans bestaande zeeën zouden zijn overgestoken, volstrekt is uit-
gesloten. Intusschen zijn somnige soorten, die in het eene
gewest gevonden worden, in het andere uitgestorven, en hebben
zich hier en daar nieuwe geslachten ontwikkeld. Het meerder
of minder verschil nu tusschen de diersoorten op de eilanden
onderling en die op het vaste land is, met de diepte der tus-
schenliggende zeeën (dat is: den tijd, gedurende welken de
verzinking van den bodem heeft aangehouden), de maatstaf voor
den betrekkelijken ouderdom der verschillende deelen; en daaruit
blijkt, dat Java het eerst, daarna Borneo, en het laatst Su-

---

¹ Wallace voegt hierbij de opmerking: „Hierin vinden wij tevens eene aanne-
melijke verklaring van het dikwijls opgemerkte feit, dat vulcanen en vulcanische
ketens steeds gevonden worden in de nabijheid der zee- (liever: dat zeeën steeds
gevonden worden bij vulcanen en vulcanische ketens.) „De daling, die zij rondom
zich teweeg brengen, zal allengs eene zee doen ontstaan, indien zij niet reeds
voorhanden is.“

matra van het vaste land werd afgescheiden ¹. Wanneer nu ook de Philippijnsche eilanden een aantal kenmerkende diersoorten met Zuidoostelijk Azië gemeen hebben, doch daarbij ook meer afwijkende vormen bezitten dan de zoo even genoemde eilanden; wanneer zij daarbij door eene veel diepere zee van het Westwaarts liggende continent zijn gescheiden, laat zich daaruit afleiden dat die afscheiding wel in een veel meer verwijderd tijdvak heeft plaats gehad, maar dat zij toch eenmaal deel van het vaste land hebben uitgemaakt.

Ten Oosten van Bali en Borneo en ten Zuiden van de Philippijnen strekken zich Lombok en de overige Kleine Soenda-eilanden, Celebes en de Molukken, en de Papoea-eilanden met Nieuw Guinea uit. Daar zij door onpeilbare zeeën van de Westwaarts liggende eilanden gescheiden zijn, is er geen spoor van, dat zij ooit met deze zouden zijn vereenigd geweest; maar wel wijst de naar het Oosten langzaam afnemende diepte der zee, die tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland weder tot ver beneden de honderd vadem daalt, op eene vroegere verbinding met laatstgenoemd werelddeel. En deze aanwijzing wordt weder volkomen bevestigd door den aard van het planten- en dierenrijk, dat ten eenenmale verschilt van het Aziatische, maar geheel overeenkomt met het Australische ². Hier geene oli-

¹ Volgens eene Javanaasche overlevering maakten vroeger Sumatra, Java, Bali, Lombok en Soembawa een geheel continent uit, dat later in negen eilanden werd gescheurd. Eerst werd Sumatra van Java, daarna Java van Bali en Lombok, ten slotte dit laatste van Soembawa gescheiden. De overlevering stelt echter die veranderingen in den historischen tijd, en wel tusschen de jaren 1192—1350 van v. j. t. rekening. Zie ook Bickmore, Hoofst. III.

² Dr. S. Friedmann, een Boerssch geneeskundige, die, om zijne zucht naar onderzoekingen in den Indischen Archipel te kunnen voldoen, van 1840—1850 als Officier van Gezondheid bij de Nederlandsche Marine dienst deed, doorreisde deze gewesten van 1840—1845 en gaf in 1868 zijne reisherinneringen uit te Leipsig, in twee deelen onder den titel *Die Ostindische Inselwelt, Land und Leute von Niederländisch-Indien: den Sundaländern, den Molukken sowie Neu Guinea*. Hoewel zijn werk niet met de twee in dit opstel besprokene gelijk te stellen is, bevat het toch vele belangrijke bijzonderheden en is de lezing alteszamen waard. Ten opzichte van het hierboven gezegde had ook hij opgemerkt, dat reeds op Celebes het Australische karakter van het plant- en dierrijk zich vertoonde. Zie *Flora von Celebes* schloesst sich im Allgemeinen mehr den neuholländischen Formen an. Wir finden dort die Neuholländ. Pflanzen Gattungen, die Myrtaceen, Lepidopernon, ferner Dolomia onder de Sapindaceen, und mehrere andere Formen. Die Pflanzen sind durch einige Eigenthümlichkeiten dem östlichen Theile des Archipels vorzüglich gemein, wie Cycas, Calceolaria vertreten (Pl. II, 2. 163). Evenwel stelt hij Celebes voor als oorspronkelijk tot het Aziatische vaste

fanten, rhinocerossen, tijgers noch apen, maar kengoeroe's en opossums; geeue pauwen, fazanten of spechten, maar lori's, kakatoe's en paradijsvogels. „Nergens vertoont zich het groote contrast tusschen de beide deelen van den Archipel zoo plotseling als wanneer men van het eiland Bali naar het eiland Lombok overgaat, omdat hier de twee gewesten het dichtst tot elkander naderen. Op Bali vindt men baardvogels, vruchtlijsters en spechten; deze verdwijnen geheel wanneer wij naar Lombok oversteken, en worden daar vervangen door kakatoe's, honigzuigers en loophoenders (Megapodidae), die evenzeer onbekend zijn op Bali en alle meer Westwaarts gelegene eilanden. De straat tusschen Bali en Lombok is slechts vijftien engelsche mijlen breed; zoodat men in twee uren tijds uit eene groote zoölogische afdeeling der wereld zich naar eene andere kan begeven, die in dierlijk leven evenzeer van elkander verschillen als America van Europa.” Zoo wordt men gedrongen tot de gevolgtrekking, dat al de eilanden ten Oosten van Bali en Borneo eenmaal hebben behoord tot een groot Australisch vasteland, ofschoon zij wellicht niet alle er werkelijk mede verbonden zijn geweest. Die verbrokkeling moet echter in eene veel vroegere periode hebben plaats gehad dan de afscheiding der Westelijke eilanden van Azië; gelijk blijkt uit de veel grootere diepte der tusschenliggende zeeën, en uit het grootere verschil tusschen de diersoorten van den Oostelijken Archipel met die van Australië.

De Indische Archipel is dus geographisch te verdeelen in een Aziatisch gewest, dat zich van het Westen af tot Borneo en Bali uitstrekt, en een Australisch gewest, hetwelk al de overige eilanden omvat. En de juistheid van deze verdeeling wordt nog verder bevestigd, wanneer men het oog slaat op de menschen-

---

land te hebben behoord: „Celebes birgt in seinem Steinskelette die Formationen der verschiedenen Alter unserer Erde, vom ältesten Sedimentlager bis zu den vor unseren Augen sich noch bildenden Alluvionen und vulkanischen Auswürfen. Von dem alten Kontinent, welcher wahrscheinlich am Ende der Tertiärzeit an der Stelle des gegenwärtigen Indischen Archipels sich ausbreitete, während den nördlichen Theil Asiens ein weites Meer bedeckte, sind noch im Norden von Celebes am westlichen Theil der Halbinsel Menado Ueberbleibsel vorhanden. In diesen alten sedimentären Schichten, die theilweise von Granit und Quarz durchbrochen sind, finden sich reiche Goldlager, welche die Natur noch für unsere Zeiten aus der alten Periode erhalten hat. u. s. w.“ (Th. II. S. 142). Trouwens is van de geheele verdeeling van den Archipel in een Aziatisch en een Australisch gewest, zooals bij Wallace en Bickmore voorkomt, bij hem geen spoor te vinden.

rassen, die den Archipel bewonen, en wier verbreiding men mag aannemen hoofdzakelijk op dezelfde wijze als die der diersoorten te hebben plaats gehad. Het Westelijk gedeelte is namelijk bevolkt door het Aziatische *Maleische*, het Oostelijke door het Australische *Papoeasche* ras. Wel strekt zich hier de Aziatische grens iets verder Oostwaarts uit dan ten opzichte van de dieren, namelijk tot en met Soembawa, Celebes en het Westelijkste gedeelte der Molukken; doch dit verschijnsel verklaart zich genoegzaam uit het vermogen, dat de mensch boven de dieren vooruit heeft, om zich over zee te verplaatsen, en uit het, ook elders voldoende bewezen feit, dat overal waar een meer ontwikkeld menschenras (in dit geval de Maleiers) met een van minderen aanleg of beschaving in aanraking komt, dit laatste altijd wordt teruggedrongen, vernietigd of in het overheerschend element opgenomen. De Maleische stammen, van nature tot de zeevaart geneigd, hebben hunne oorspronkelijke grenzen van tijd tot tijd uitgebreid en zullen wel blijven voortaan dit te doen. Reeds nu hebben zij op de kusten van een aantal door Papoea's bewoonde eilanden meer of minder belangrijke volkplantingen gevestigd, die hoogstwaarschijnlijk op den duur hunne verdere verbreiding over het Australische gedeelte van den Archipel en de doorgaande vermindering van het Papoea-ras zullen tengevolge hebben. Wil men in enkele trekken het kenmerkend onderscheid tusschen deze twee rassen voorgesteld zien, Wallace schildert het met de volgende woorden: «De Maleier is kort van gestalte, bruin van kleur, sluk van haar, baardeloos van aangezicht, en glad van huid; de Papoea is grooter, donker-roetkleurig, kroeshaarig, gebaard en behaard. De Maleier heeft een breed gelaat, een kleinen neus en platte wenkbrauwen; de Papoea heeft een lang gezicht, een groeten vooruitkomenden neus en uitpuilende wenkbrauwen. De Maleier is schroomvallig, koel, ingetrokken en rustig; de Papoea is bond, onstuimig, prikkelbaar en luidruchtig. De Maleier is ernstig en laet zelden; de Papoea is vrolijk en laet veel: de een verbergt zijne aandoeningen, de ander spreidt ze ten toon.» Uitvoeriger en levendiger is zune voorstelling van het onderscheid tusschen de twee rassen, als hij ons zijne eerste ontmoeting met de Kei-eilanders teekent in de volgende woorden: «De inlandsche booten, die ons te gemoet waren gekomen, waren drie of vier in getal, en bevatten te samen onstreeks vijftig man. Het waren lange kano's, waarvan

de voor- en achterstevan omhoog rezen tot eene zes of acht voet hooge sneb, versierd met schelpen en wuivende pluimen van kazuarishaar. Dit was de eerste maal dat ik Papoea's te zien kreeg in hun eigen land; en geen vijf minuten waren noodig om mij te overtuigen, dat de meening, waartoe mij reeds de beschouwing van eenige Timoreesche en Nieuw-Guineesche slaven gebracht had, in den grond der zaak juist was, en dat de lieden, die ik nu in de gelegenheid was persoonlijk tegenover elkander te stellen, behoorden tot twee der meest verschillende en scherpst geteekende menschenrassen, die op den aardbodem gevonden worden. Al ware ik blind geweest, dan nog kon ik geen oogenblik getwijfeld hebben, dat deze eilanders geen Maleiers zijn. In hunne luide, snelle, driftige spraak, hunne rustelooze bewegelijkheid, de krachtige levenswerkzaamheid, die zich in hunne woorden en daden openbaart, zijn zij de volkomen tegenvoeters van de kalme, vadsige, onverschillige Maleiers. De Kei-eilanders kwamen al zingende en juichende naar ons toe, plasten met hunne pagaaien diep in het water, en wierpen wolken van schuim in de lucht. Naderbij komende stonden zij op in hunne kano's, onder steeds toenemend geraas en gebarenspel: en toen zij ons op zijde gekomen waren, klauterden de meesten, zonder verlof te vragen en zonder een oogenblik te aarzelen, op ons dek, even alsof zij gekomen waren om van een veroverd vaartuig bezit te nemen. Daarop richtten zij een tooneel aan van onbeschrijfelijke verwarring. Die veertig of vijftig zwarte, naakte, kroesharige wilden waren als dronken van vreugde en opgewondenheid. Niemand hunner kon zich een oogenblik rustig houden. Onze manschappen werden ieder op hunne beurt omringd en gadegeslagen, om tabak of arak aangesproken, toegegrijnsd en voor een ander verlaten. Allen kakelden tegelijk; en onze kapitein was geheel overduiveld door hunne Hoofden, die hem hunne diensten opdrongen om ons te boegseeren, en met luid geschreeuw vroegen om vooraf betaald te worden. Eenige geschenken van tabak deden hunne oogen glinsteren, en door gegrijns of geschreeuw, door over het dek te rollen en hals over kop van boord te springen, drukten zij hunne tevredenheid uit. Schoolknapen op een ongehoopten vacantedag, leren op eene kermis of adelborsten aan wal kunnen van de krachtige opbruising der leveusgeesten, waarvoor dit volk vatbaar is, slechts een flauw denkbeeld geven.

„Zieh onder soortgelijke omstandigheden zoo te gedragen als

deze Papoea's deden, zou den Maleiers *onmogelijk* zijn. Waren zij aan boord van een schip gekomen (wat zij niet zonder verlof zouden doen), dan zou er in het eerst niets gezegd worden behalve eenige plichtplegingen, en eerst na eenig tijdsverloop zouden ze met de grootste voorzichtigheid de eerste schreden doen om tot de behandeling van zaken te komen. Zij zouden één voor één spreken, met zachte stem en groote bedachtzaamheid, en de wijze van een koop te sluiten zou daarin bestaan, dat zij bedaard ieder aanbod verwierpen, of zich verrijderden zonder een woord meer aan de zaak te verspillen, tenzij het bod werd verhoogd tot het bedrag, dat zij bereid waren aan te nemen. Ons volk, waarvan velen deze reis nooit te voren gemaakt hadden, scheen door de voorbeeldeloos slechte manieren der eilanders zeer geërgerd te zijn, en kon slechts langzamerhand tot de eerste schreden ter verbroedering met die zwarte kerels gebracht worden. Zij deden mij denken aan een gezelschap van heele zoete, ordentelijke kinderen, plotseling overvallen door een troep onstuimige en tierende knapen, wier gedrag ze erg buitensporig en ondeugend vonden.

Deze trekken van geardheid zijn treffender en bewijzen meer voor volstrekt verschil, dan zelfs de zoo uiteenlopende physische eigennaardigheden der beide rassen, ofschoon ook die zeer opmerkelijk zijn. De roetachtig zwarte huidkleur, het op een raagbol lijkende hoofd van kroezig haar, en de scherp getekende gelaatsvorm, geheel van het Maleische type verschillende, zijn zaken, die wij niet kunnen gelooven dat enkel aan den invloed van het klimaat of andere wijzigende krachten op één en hetzelfde ras zijn toe te schrijven. Het gelaat der Maleiers heeft het Mongoolsche type, breed en eenigszins plat. De wenkbrauwen zijn platgedrukt, de neus klein en, behoudens de groote verbreding der neusgaten, wél gevormd. De Papoea daarentegen heeft een gelaat, dat wij saamgedrukt en vooruitstekend mogen noemen. De wenkbrauwen zijn uitpuilend en overhangend, de mond is groot en komt naar voren, terwijl de neus zeer groot is, met een benedenwaarts verlengde spits, een dikke rug en wijde gaten. In het gelaat van den Papoea is de neus een in 't ooglopend en aanmatigend deel, terwijl hij zich bij de Maleiers zedig terug trekt. De meengedraaide haard en het kroezige haar van den Papoea voltooien dit merkwaardig contrast. Tusschen de Maleische stammen, in wier midden ik

eenige jaren had gesleten, en het Papoesche ras, welks gebied ik thans betreden had, kan men veilig zeggen, dat, zoowel uit physisch als moreel oogpunt, het verschil even groot is als tusschen de roode Indianen van Zuid-America en de negers van de kust van Guinea aan de andere zijde van den Atlantischen oceaan.

„Het treffend contrast van karakter tusschen deze lieden en de Maleiers vertoonde zich in vele kleine trekken. Terwijl ik op zekeren dag in het bosch ronddoelde, bleef een oud man stilstaan om mij een insect te zien vangen. Hij bleef rustig tot dat ik het aan een speld gestoken en in mijn insectendoos geborgen had; maar toen kon hij zich niet langer inhouden, boog zich tot hij met het hoofd schier den grond raakte, en barstte in een schaterend gelach uit. Ieder zal in dezen trek de eigenaardigheid van den neger erkennen. Een Maleier zou mij hebben aangestaard, en op een toon van bevreemding gevraagd hebben wat ik toch uitvoerde; het ligt niet in zijne natuur te lachen, en allermint te lachen om of in de tegenwoordigheid van een vreemdeling, voor wien echter zijne verachtende blikken en gefluisterde opmerkingen ruim zoo ergerlijk zijn als de uitgelaatstenste openlijke uitdrukking van vroolijkheid.”

Wanneer men nu de bevolking van den geheelen Indischen Archipel in twee rassen verdeelt, neemt zulks natuurlijk niet weg, dat deze weder in een aantal verschillende, meer of minder beschaafde stammen gesplitst zijn, ontstaan door voortgaande ontwikkeling, door aanraking met vreemdelingen, door de omstandigheden waaronder zij leven, als anderszins. Zoo kan men bij het Maleische ras onderscheiden: de eigenlijke Maleiers van Sumatra, het schiereiland Malaka en de kusten van Borneo; de Javanen van Java, Madoera en een deel van Sumatra; de Boegineezen en Mangkasaren van Zuid-Celebes; de Maleiers van de Molukken, die, met uitzondering van eenige Christenen onder de laatstgenoemde, allen Mahomedanen zijn; de Tagala's van de Philippijnsche eilanden, die meest Christenen zijn; de Bataks van Sumatra, de Dajaks van Borneo, de Djakoens van het schiereiland Malaka, de Alfoeren van Celebes en eenige andere eilanden, die, behalve de Christenen in de Minahasa, heideneu zijn; enz. Verschillende stammen van het Papoea-ras zijn: de echte Papoea's van Nieuw Guinea, de Aroe-, Kei-, Waigeoe-, Misool- en Salwatti-groepen; de Timoreezen op Timor en Westwaarts van daar tot aan Flores en Soemba; en andere, die allen

eidenen zijn ¹. Buitendien vindt men, gelijk van zelf spreekt, een aantal stammen van gemengd ras; zoo als de bewoners van Lotti en Savoe, van Ceram en het Noordelijke schiereiland van Ialmaheira, en elders, vooral in de nabijheid der scheidingslijn tusschen de twee groote deelen der bevolking. Een merkwaardig voorbeeld van zoodanige vermenging levert Batjan. „Dit eiland“, zegt Wallace, „bezit geene ware daar te huis behoorende bevolking; het binnenland is geheel onbewoond, en op de kusten tegen slechts een gering aantal kleine dorpen verspreid. Desnoetemin vond ik hier vier verschillende rassen, die een ethnologische reiziger, wien de gelegenheid ontbrak om berichten uitrent hunnen oorsprong op te zamelen, jammerlijk zouden misleiden. In de eerste plaats komen de Batjansche Maleiers in aanmerking, waarschijnlijk de vroegste kolonisten en weinig verschillend van de Maleiers van Ternate. Hunne taal echter schijnt meer Papeesche elementen, maar ook een innengsel van zuiver Maleisch te bevatten, welk een en ander toont dat de kolonie uit zwervers van verschillend ras is ontstaan, ofschoon zij thans een tamelijk gelijksoortige massa vormen. Vervolgens heeft men er „Orang Serani,“ even als op Ternate en Amboina. Veelen van dezen hebben de trekken hunner Portugesche voorvaders op treffende wijze bewaard, maar verbonden met eene donkerder huidkleur dan doorgaans de Maleiers bezitten. Zij hebben eenige nationale gewoonten behouden, en het Maleisch, het zij uitsluitend spreken, bevat een groot aantal Portugesche

¹ Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat bij de hier beschreven verdring het door Junghuhn, en vroeger ook door my, aangenomene Batakische of Alfuerische ras geheel vervalt. Ik had trouwens de Bataks als afzonderlijk ras mede opgegeven, voordat ik met het werk van Wallace kennis maakte. Ook Dr. Friedmann brengt de Bataks tot het Maleische ras. „Der Battaer zeigt in seinem Körperbau und seinen Gesichtszügen unverkennbare Ähnlichkeit mit dem Malayen, welchem Volkstamme er auch meiner Ansicht nach einst angehört. Es scheint jedoch schon vor vielen Jahrhunderten eine Trennung des Batta-Stammes von den Malayen in politischer und sozialer Hinsicht stattgefunden zu haben. In der Schädelform und in den Gesichtszügen sind übrigens einige Verschiedenheiten beider Völker von einander zu bemerken. Under der Battaern findet man häufig braune, ja selbst in's Blonde fallende Haupthaare, sowie die Hautfarbe etwas heller, als jene der malayischen Küstenbewohner ist. Die hervorstechenden Merkmalen der letzteren treten bei dem Battaer zurück und machen einem mehr ovalen Gesichte Platz. Ebenso findet man seltener die eingedrückte Nase, die weitigen Mund, wodurch eine Annäherung zur indo-kaukasischen Rasse wahrnehmbar wird. Es berechtigen uns aber diese Abweichungen in der Gesichts- und Schädelbildung der Battaer und der Malayen nicht, eine ursprüngliche Verschiedenheit beider Völker anzunehmen.“ (Th. II, S. 36.)

woorden en spraakwendingen. Het derde ras bestaat uit de Galalareezen, afkomstig uit het Noorden van Halmaheira, een zonderling volk, reeds vroeger door mij beschreven¹. Het vierde eindelijk is eene kolonie van Tomori, in het Oostelijk gedeelte van Celebes, welke lieden eenige weinige jaren geleden op hun eigen verzoek herwaarts zijn overgebracht om verdelging door een naburigen stam te ontgaan. Zij hebben eene zeer lichte huidkleur, open Tartaarsche gelaatstrekken, een korte gestalte, en eene taal die tot het Boegineesch nadert. Zij zijn een vlijtig landbouwend volk en voorzien de hoofdplaats van groenten. Hier heeft men dus vier verschillende bestanddeelen van bevolking, die men allen dagelijks in en om de hoofdplaats van Batjan kan gadeslaan. Vooronderstellen wij nu, dat een reiziger, die de Maleische taal niet verstaat, hier en daar een paar woorden opvangt van „de taal van Batjan.” en zijn waarnemingen opteekent omtrent „de natuurlijke en zedelijke eigenaardigheden, manieren en gewoonten der Batjanners” — (en er zijn reizigers, die voor dat alles aan een etmaal genoeg hebben) — welk een nauwkeurig en leerzaam bericht zou ons dan worden meêgedeeld; welke overgangen zouden worden aangewezen; welke theoriën over den oorsprong der rassen zouden ontwikkeld worden! terwijl een volgend reiziger met hetzelfde recht elke dier beweringen zoude kunnen tegenspreken en tot geheel tegenovergestelde gevolgtrekkingsen komen.”

Het Aziatische gedeelte van den Indischen Archipel vat

---

¹ Met deze woorden: „In het land rondom Sahoe en dieper in het binnenland houdt zich eene talrijke bevolking van inboorlingen op, waarvan velen dagelijks in het dorp komen om hunne producten ter markt te brengen, terwijl anderen zich als arbeiders aan de Chinesche en Ternataansche handelaars hebben verhuurd. Een zorgvuldig onderzoek overtuigde mij, dat deze lieden van alle Maleische rassen radicaal verschillen. Hunne gestalte en trekken zoowel als hunne levenswijze en neigingen zijn nagenoeg dezelfde als die der Papoea's. Hun haar is half-Papoesch: het is noch recht, zacht en glanzig, zoo als bij alle echte Maleiers, noch zoo kroezig en wollig als het volkomen Papoesche type, maar altijd krullend, golvend en stug, zoo als het dikwijls onder de echte Papoea's en nooit onder de Maleiers voorkomt. Hunne kleur alleen is dikwijls gelijk aan die der Maleiers of zelfs nog lichter. Natuurlijk heeft er vermenging plaats gehad, en dikwijls stoot men op personen, die het moeilijk is tot eene klasse te brengen; maar in de meeste gevallen verkondigen de groote, puntige, naar een haviksnus zweemende neus, de lange gestalte, het golvend haar, zoowel als de minder ingetrokken manieren en de luider stem, het Papoesche type op onmiskenbare wijze. Hier dan had ik de ware grenslijn tusschen de Maleische en Papoesche rassen gevonden, en wel op eene plaats waar geen schrijver die ooit had verwacht.”

Wallace te zamen onder den naam van *de Indo-Maleische eilanden*, omvattende het schiereiland Malaka, met Singapore, & Riouw-groep, Bangka en Blitong, verder Sumatra, Borneo, Java met Madoera en Bali, en de Philippijnsche eilanden. Deze laatste bezocht hij echter niet; van Sumatra bereisde hij alleen een klein gedeelte van de residentie Palembang; van Java, de residentien Batavia, Samarang en Soerabaja; en van Borneo slechts Serawak en Sadong, voornamelijk om kennis te maken met den Orang-oetan, die alleen op dit eiland en Sumatra voorkomt. Het Australische gedeelte splitst hij in vier hoofdgroepen: *de groep van Timor*, omvattende Timor, Flores, Sumbawa, Lombok en een aantal kleinere eilanden; *Celebes*, met de Soela-eilanden, Boeton en Saleier; *de Moluksche groep*, omvattende Boeroe, Ceram, Batjan, Halmheira, Morotai, Ternate, Tidore, Makjan, Kajoa, Amboina, Banda, Goram en Watoebella; en *de Papoesche groep*, bevattende Nieuw Guinea, de Aroe-eilanden, Misool, Salwatti, Waigeo en een aantal kleinere, en waartoe ethnologisch ook de Kei-eilanden te brengen zijn, die echter geographisch en zoölogisch tot de Molukken behooren. Van Celebes onderzocht hij alleen de Minahasa en Mangkasar met de Noorder-districten, en van Nieuw Guinea den omtrek van de Doreh-baai. De hoofdpunten zijner onderzoekings-tochten liggen op de kleinere eilanden van het Oostelijke gedeelte des Archipels; en voor zooverre deze tot de minst bekende gewesten van onze bezittingen behooren, hebben wij reden om ons over die voorkeur te verheugen. Over hunne physische gesteldheid, hunne voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk en hunne bevolking deelt hij hoogst belangrijke bijzonderheden mede, welke niet alleen over die eilanden zeive maar ook over hunne betrekking tot naburige of verderaf gelegene gewesten een nieuw en dikwijls verrassend licht doen opgaan, en overal strekken om zijne voornamelijk gestelde verrijking van den Archipel en diens bevolking te rechtvaardigen. Als een voorbeeld van de scherpzinnigheid zijner opmerkingen zouden wij hier de beschrijving willen aanhalen van de natuurlijke gesteldheid der Aroe-eilanden, en van de waarschijnlijke wijze van hun ontstaan door verzinking van den bodem, die ze eenmaal met Nieuw Guinea verbond, indien niet Prof. Veth in zijne aantekeningen had aangevoerd, dat de gronden, waarop Wallace hier gedeeltelijk zijne redeneeringen baseert, vooralsnog geene genoegzame vastheid hebben om daaruit

ontwifelbare gevolgtrekkingen af te leiden ¹. Wij willen daarom liever deze beschouwing besluiten met de mededeeling der beschrijving van het kleine maar in vele opzichten merkwaardige eiland Goram, ten Zuidoosten van Ceram gelegen. »Dit gansche eiland is, op ongeveer een kwart paal afstands van het strand, omgeven door een slechts op enkele punten afgebroken koraalrif, doorgaans te bespeuren aan een streep van bleekgroen water, terwijl zich enkel bij het laagste ebtij eenig spoor van rots boven het watervlak vertoont. Er zijn evenwel onderscheidene diepe doorgangen, en biinnen het rif heeft men in alle weder een veilige ankerplaats. Het land verrijst allengs tot eene matige hoogte, en aan alle kanten spoeden zich talrijke kleine stroomen naar zee. Het aanwezen dezer stroomen zou alleen reeds genoegzaam zijn om te bewijzen, dat Goram niet enkel uit koraal bestaat, daar in dat geval al het water, evenals op Manawoka en Watoebella, door de poreuze rots zou worden opgeslorpt; maar wij hebben andere meer stellige bewijzen in het kiezel en de steenen hunner bedding, die op onderscheidene laagvormige gekristalliseerde rotssoorten wijzen. Omstreeks een honderd ellen van het strand verheft zich een muur van koraalrots ter hoogte van tien à twintig voet, en daarboven vindt men eene golvende vlakte van ruw koraal, die naar binnen toe afhelt, en dan, na weder eenigszins te zijn gerezen, door een tweeden muur van koraal wordt begrensd. Dergelijke muren herhalen zich hooger op, en men vindt koraal tot op het hoogste gedeelte van het eiland.

---

¹ Die gronden zijn namelijk vooral de aard en de richting der kanalen (soengei's) die tusschen de Aroe-eilanden stroomen, en waarin Wallace de oude monden der Nieuw Guineasche rivieren Oetanata en Wamoeka meent te zien; maar die kanalen zijn hemzelf slechts gebrekkig bekend, zoodat Veth terecht de daaraan ontleende gissingen wat voorbarig noemt. Voor het feit van voormaligen samenhang van de Aroe-eilanden met Nieuw Guinea heeft Wallace echter ook nog andere bewijzen; hij zegt: »Er is zulk eene treffeude overeenkomst tusschen de voortbrengselen der beide landen als gewoonlijk slechts bestaat tusschen de deelen van een en hetzelfde gebied. Ik verzamelde op de Aroe-eilanden omstreeks honderd soorten van vogels, van welke reeds ongeveer tachtig soorten ook op Nieuw Guinea zijn gevonden. Daartoe behooren de vlegellooze kazuaris, twee soorten van logge loophoenders (Megapodii) en twee soorten van kortvleugelige grondlijsters (Pittae), die zeker geen van allen in staat waren de meer dan veertig uren breede open zee over te steken, die de Aroe-groep van Nieuw Guinea scheidt. . . . De vergelijking der insecten levert soortgelijke uitkomsten.» Bij eene zoo sterk sprekende overeenkomst van het dierenrijk der beide gewesten en de geringe diepte der tusschenliggende zee zijn de gissingen van Wallace, hoewel voorbarig, toch niet vreemd te noemen.

•Die eigenaardige bouw leert ons dat te dezer plaatse land aanwezig was voor dat het koraal zich vormde; dat dit land langzamerhand beneden de wateren daalde, maar met tusschen-oozen van rust, gedurende welke riffen ontstonden, welke het op die verschillende trappen zijner hoogte omsingelden; dat het daarop weder rees tot boven zijne tegenwoordige hoogte, en thans opnieuw aan het dalen is. Wij maken dit op uit die ringriffen, die alleen uit bodemverzakking kunnen verklaard worden; en werkelijk, indien het eiland thans weder een honderd voet rees, zou het rif, dat het nu omgeeft, met het ondiep anaal daarbinnen, een nieuwen muur van koraalrots en eene nieuwe golvende vlakte vormen, geheel gelijk aan die, welke nu op verschillende hoogten tot aan den top van het eiland worden aangetroffen. Ook blijkt het dat deze veranderingen in een betrekkelijk nieuw tijdvak hebben plaats gehad; want de oppervlakte van het koraal heeft ter nauwernood door den invloed van het weder geleden, en honderden zeeschelpen, volkomen gelijk aan die, welke men nog op het strand vindt, en die grootendeels haar glans en zelfs hare kleur nog bewaard hebben, liggen over de oppervlakte des eilands tot naby de graven verspreid.

•Of de Goram-groep oorspronkelijk een deel uitmaakte van Siam, Guinea of van Ceram is thans niet wel mogelijk te zeggen, en hare voortbrengselen zullen op die vraag slechts weinig licht werpen, indien werkelijk, gelijk ik vooronderstel, nu in het tijdperk der thans bestaande soorten van dieren, de vanden geheel onder water zijn gedompeld geweest. Het is zeer klaar, dat zij in dat geval hunne tegenwoordige fauna en flora slechts aan verhuizing derwaarts van de omringende eilanden in het tegenwoordig geologisch tijdvak kunnen verantwoordig zijn; en de armoede in soorten, die wij hier aantreffen, stemt goed met die zienswijze te strooken. De voortbrengselen stemmen voor een groot deel overeen met die van het Ceram, maar hebben toch ook vrij wat overeenkomst met die van de Kei- en Banda eilanden. De fraane duif, *Carpophaga versina*, bewoont de Kei-, Banda-, Watoebella- en Goram-eilanden, en wordt op Ceram vervangen door een bijzonder soort, *Carpophaga neglecta*. De insecten van deze vier eilanden-soorten hebben mede een gemeenschappelijk karakter; en deze insecten schijnen aan te duiden, dat binnen het gebied door hen aangevoerd nog kortelings een uitgestrekt land verzonken

geheele zwaarte op de handen en terstond lieten ook de steenbrokken, waaraan ik mij vastgeklemd had, los, en begon ik naar beneden te glijden. De inlanders, die aan beide zijden naast mij stonden, schreeuwden luidkeels, maar geen hunner waagde het mij te grijpen uit vrees dat ik hem in mijn val zoude medeslepen. Tusschen de losse steenen groeiden hier en daar enkele varens en breidden hunne bladeren naar het zonlicht uit. Toen ik bemerkte dat ik naar beneden ging, wendde ik mij toevallig op mijne rechterzijde en zag er een; snel als de bliksem vloog mij de gedachte door het hoofd, dat mijne eenige hoop was dat varenkruid te grijpen. Dit deed ik met de rechterhand en drukte met dezelfde beweging mijn ellehoog tusschen de losse steenen; dat was, Goddank! voldoende om mij tegen te houden; was de plant afgebroken, dan was ik in minder dan eene minuut op de ruwe rotsen in de diepte verbrijzeld. De geheele zaak duurde niet zooveel tijd als men noodig heeft om hier twee regels te lezen. Ik zag mij gered, deed eene diepe ademhaling om mij te herstellen, dankte God dat ik er zoo goed afkwam, stiet met hielen de losse steenen weg, draaide mij om en klauterde weder voort. Boven den gordel van losse steenen was de bergwand met eene korst bedekt, die hoofdzakelijk uit zwavel bestond; deze is naar beneden gespoeld door de regens, die hier ook vele kleine groeven gevormd hebben. Hier kwamen wij beter vooruit, hoewel het bijna scheen of wij tegen den gemetselden muur van een huis opklauterden; en ik begon te gelooven dat ik een waardig lid van de Alpenclub zoude zijn, als ik ten minste weder levend beneden kwam. Op dit oogenblik hieven de inboorlingen boven ons een luid geschreeuw aan; en ik vermoedde natuurlijk dat een hunner den grond onder de voeten verloren had en een gewissen dood te gemoet stortte. „Past op! past op! er komen groote steenen!” was de waarschuwing, die zij ons gaven; en op hetzelfde oogenblik vlogen bliksemsnel verscheidene kleine blokken en eene groote lavaplant van een paar voet middellijn langs ons heen. „Daar is er nog een!” Zij komt recht op ons af en zal, zoo dacht ik, ongetwijfeld één uit ons midden treffen. Ik had, waar bommen en granaten vlogen en mannen vielen, in de voorste gelederen gestaan¹; maar nu het gevaar te zien

¹ Namelijk in den Amerikaanschen slaven-oorlog in 1862 en 1863, waar Bickmore in het leger der Unie streed, waardoor hij zich ook de sympathie van den Javaanschen prins-schilder Raden Saleh heeft verworven. Hoofdst. I.

aankomen en te gevoelen dat ik er volkomen machteloos tegenover stond, ik moet bekennen dát deed mij beven. Ik dook neder in de groef, waarin ik mij bevond, en hoopte maar dat de steen over mij heen zou springen; op hetzelfde oogenblik danste een stuk lava, een voet in het vierkant, den berg af en vloog een duim vijf, zes, over het hoofd van een koeli heen, die eenige voeten rechts van mij stond. Ik hield het voor uitgemaakt dat de berg weder eene uitbarsting onderging en in een oogenblik ons allen van zijne bijna loodrechte wanden naar beneden zoude schudden; daar er echter geene steenen meer kwamen, klommen wij verder en stonden weldra aan den rand des kraters. Het geheim van de vallende steenen loste zich nu op. Een onzer had den top eer dan de overigen bereikt en toen met hulp van een inboorling voor zijn vermaak steenen er afgewenteld om ze den berg te zien afspringen; doch had, dom genoeg, vergeten dat wij allen, eer wij op den rand van den top komen konden, gedeeltelik de spits moesten rondkruipen, en dat zij, die nog niet boven waren, zich vlak onder hem moesten bevinden.

De gansche berg is een groote kegel van kleine, hoekige blokken trachytische lava en vulcanisch zand, en de krater, die zich aan den top bevindt, is slechts eene kegelvormige nitholling in de massa. Hij is ongeveer tachtig voet diep, en driehonderd tot vierhonderd en vyftig voet in doorsnede. De vlakke op den top heeft een elliptischen vorm en is omstreeks negenhonderd voet lang en zeshonderd voet breed. Zij bestaat aan den Oostkant uit kleine lavablokken, die aan de binnenzijde wit gebreekt en op vele plaatsen geheel met een zwavelkorst overtoegen zijn. Door de steenhoopen stijgen voortdurend damp en zwavelzuur gas op, en wij haastten ons naar de boven den wind liggende zijde om de verstekende dampen te ontgaan; op vele plaatsen moesten wij ons in den draf zetten om niet aan de roete steenen onze schoenen te verzeegen. Aan de Westzijde des kraters bestaat de rand grootendeels uit zand en is op ééne plaats honderd en twintig voet hooger dan aan de Oostzijde. De top opent zich daardoor gedeeltelik naar het Oosten toe, en op Lontor kan men van eenige der hoogst gelegene punten het grootste gedeelte der vlakke op den top van dezen afgeknotten kegel zien. Toen wij het hoogste punt op de Noordwestzijde bereikt hadden, bogen wij ons over den rand en bakten recht in den grooten werkzamen krater, die op drie vierden van de

volstreekte hoogte des bergs is. Er warrelden dichte massa's damp en andere gassen uit op, en slechts nu en dan konden wij de wanden van den diepen, gapenden afgrond onderscheiden. Hier rustten wij uit en namen ons tweede ontbijt; daarbij genoten wij, als het verstikkende gas ons niet in het aangezicht woei, een prachtig uitzicht over de geheele Banda-groep. Toen gingen wij weder verder om de Noordzijde heen en kwamen in een ouden krater, waar zich een groot rotsblok bevond, op welks eene zijde „Aetna“, de naam van een Nederlandsch oorlogschip, ingesneden was; en onze kapitein besteedde eenigen tijd om daaronder „Telegraaf“, den naam van ons jacht, te graveeren. Hier zag men eene groote hoeveelheid zwavel; de Gouverneur zeide, meer dan hij op eenigen berg op Java had gezien; want het behoort tot de kenmerkende eigenschappen der vulcanen van dezen archipel, dat zij allen veel zwavel opleveren.

„Het werd nu tijd om weder af te dalen. Wij riepen dus onzen gids, wien iemand den classieken voornaam Apollo gegeven had (althans een gepaster naam dan Mercurius; want met gevleugelde voeten bewoog hij zich nooit); maar hij kon niet zeggen waar wij gaan moesten: als men naar beneden keek zag alles er geheel anders uit. Ik zocht eene plaats, waar de plantengroei zich het dichtst tot den top uitstreekte, en vroeg hem of ik daar afdalen konde, waarop hij natuurlijk „ja“ antwoordde, gelijk de meeste menschen doen, wanneer zij niet weten wat te zeggen en toch een antwoord moeten geven.

„Ik had eene soort van Alpenstok, een langen stok, aan het eene einde eenigszins omgebogen, medegenomen. Daarmede maakte ik in de korst, die het zand en de losse steenen bedekte, plaats voor mijne hakken, en begon zoo af te dalen. Onder mij scheen de helling honderde voeten ver bijna loodrecht; maar ik werkte mij, langzaam aan, meer dan negentig voet naar beneden en begon mij zelve reeds geluk te wenschen, dat ik zoo goed vooruit kwam. Spoedig, dacht ik, zal ik daar ginds zijn, waar ik mij aan die struiken kan vasthouden en dan is het ergste voorbij. Daar werd ik op eens verschrikt door een groep van mijne tochtgenooten, die zich op eenigen afstand rechts van mij bevonden: „Halt! ga geen stap verder, maar klauter dadelijk weer naar boven, precies zoo als gij afgedaald zijt!“ Nu keek ik voor het eerst om en zag tot mijne ontsteltenis, dat ik op eene landtoug tusschen

twee lange, diepe kloven stond, waar kort geleden groote bergstortingen moesten hebben plaats gehad. Ik had mijne opmerkzaamheid zoo vast op het voor mij staande struikgewas gevestigd, dat ik rechts noch links gekeken had, wat in zulke bedenkelijke toestanden gewoonlijk een goede regel is. Verder gaan was mijn gevaar vergrooten; ik keerde dus om, klauterde weder naar boven en liep om het bovineinde van eene der kloven heen. Was ergens de korst wat zwak geweest en onder mijne zakken gebroken, dan had geene macht ter wereld mij van een Augenblikkelijken dood kunnen redden. Terwijl ik met mijn stok voor elken voetstap plaats maakte, dacht ik aan Professor Tyndal's gevaarlijke bestijging van den Monte Rosa. Eindelijk bereikte ik mijne gezellen, die den weg hadden gevonden, langs welken wij naar boven waren gekomen; en nadat wij eenige muren nitgeleden, ons wat verstuikt en niet onbelangrijke kwetsuren gekregen hadden, bereikten wij allen gelukkig den grond en verheugden ons dat wij van den vulkaan af en, op Banda Neira landend, weder op vasten bodem waren.

Op Sumatra werd Bickmore door den Gouverneur te Padang, den heer Van den Bossche, niet slechts met de meeste voorkomendheid ontvangen, maar ook diens eigen reiswagen ter zijner beschikking gesteld voor den tocht, dien hij over land naar Siboga wilde ondernemen in gezelschap van den heer Theben Terville, die eene inspectiereis over de wegen in die richting te maken had. Voor zijne uitstapjes naar plaatsen, die per as niet bereikbaar waren, werden hem door Residenten en Controleurs met de grootste bereidwilligheid ruypaarden en geleiders verstrekt. Zulk een uitstapje was zijn bezoek aan het Meer van Manindjoe, in de Padangsche Bovenlanden gelegen tusschen de landschappen de VI kota's en de IV kota's, en vandaar ook wel het Meer der X kota's genoemd, waarvan hij de beschrijving geeft, welke wij hier ten slotte mededeelen.

- 24 Februari. De Inspecteur wenscht, na eenigen tijd gereisd te hebben, van daag hier (te Fort de Koek) uit te rusten, en daar ik het Meer van Manindjoe wenschte te zien, dat eenigszins zijaarts van onzen weg ligt, maakte ik van die gelegenheid gebruik. De Resident was zoo vriendelijk mij een zeer schoon ruypaard te geven, en dezen morgen braken wij vroegtijdig op in Noordwestelijke richting naar Matoesa. Onze weg leidde dadelijk van het hooge plateau in eene reeks diepe dalen met loodrechte wanden, die uit laagsgewyze beddingen zand en

klei bestaan, die zich door oplossing en vertering van puimsteen hebben gevormd. Die diepe dalen zijn ontstaan door de werking der snel stroomende wateren, die op hunnen bodem vlieten, en die, telkens hunnen loop veranderende en zich van de eene zijde des dals naar de andere wendende, ook de kleine hellingen hebben medegesleept, die zich aan den voet der klippen hadden gevormd. Die klippen zijn daardoor loodrecht hetzij het dal breed of eng zij. De lagen zand en klei liggen geheel horizontaal; en wij zijn daardoor gerechtigd aan te nemen, dat zij zich in een zoet- of zoutwater-meer afgezet hebben. Fossiliën, van welken aard ook, waaruit men zoude kunnen opmaken of deze, uit eene jongere periode afkomstige, bezinksels hunnen oorsprong aan een meer of aan de zee te danken hebben, heeft men, zooverre mij bekend is, er nooit in gevonden. De bovenranden der hooge dalwanden zijn zoo scherp begrensd dat de buffels, die op de in de hoogte liggende weiden grazen, zich onbewust te ver wagen, naar beneden storten en natuurlijk oogenblikkelijk dood zijn. De Hollanders noemen daarom ook deze dalen „Buffelholen.“

„Op verscheidene plaatsen storten zich kleine zijrivieren in den hoofdstroom, die hier naar het Noordwesten vliet¹; en de landtong in den scherpen hoek, dien zulke zijrivieren vormen, stijgt als een loodrechte muur met scherpen kant omhoog. Deze diepe dalen gelijken op de Canons of kloven van den Colorado, die insgelijks door de afknagende werking van stroomend water ontstaan zijn; maar hier zien wij het landschap in vergelijking met gindsche diepe, sombere, donkere afgronden slechts op kleine schaal. Twee- of driemaal klauterden wij den zigzag-weg op, die aan den wand van het eene dal was, en daalden dan weder in het volgende af. Daar de grond in die dalen goed van water is voorzien, is hij uitstekend voor den rijstbouw geschikt; en er waren hier eenige onder water staande stukken, waar de rijst slechts eenige duimen hoog was, en niet ver van daar andere, waar de inboorlingen de rijpe, gele halmen inzamelden. Zulk eene gelijktijdigheid van zaaien en oogsten kwam mij te vreemder voor, als ik aan ons gematigd klimaat dacht, waar men op een bepaalden tijd van het jaar moet zaaien of zijnen oogst verbeurt. De tusschen de dalen liggende hoogten vormen een

¹ Met den hoofdstroom bedoelt Bickmore hier natuurlijk de Masang, die uit vele bronnen vooral in het landschap Agam ontstaat, en na een aantal kleine bergstroomen te hebben opgenomen, bij Katiagam aan de Westkust in zee valt.

plateau, dat van Fort de Kock tot Matoea, in vergelijking met het Zuidelijker gelegen hoogland, zeer onvruchtbaar is.

• Van Matoea wendde onze weg zich naar het Westen en leidde door breede sawahs met halfvolwassen rijst bedekt. Hij liep langzaam bergop, totdat wij ons op den rand eens kraters van geweldig groote afmetingen bevonden. Dikke regenwolken pakten zich samen en begonnen hevige plasregens uit te storten, die alles om ons heen onzichtbaar maakten; ik kon slechts zien dat wij op den rand van een onmetelijken gapenden kolk stonden. Nu ging onze weg spoedig bergaf, eerst rechts en dan links; en als ik in de diepte blikte, waarheen wij afdaalden, omringden ons zoo dikke dampen dat op een afstand van drie honderd voet alles voor onze voeten verborgen was en het scheen alsof wij in den bodemloozen afgrond moesten verdwynen. Wij gingen altijd maar bergaf; doch ik was nu halfweg en wist toch tot mijne geruststelling dat er aan den weg een eind kwam; en bovendien was van daar af het pad niet meer zoo steil en dus ook niet zoo glibberig als de helft, die wij reeds hadden afgelegd. Zoo gleden en krabbelden wij dus voort; en ik kwam des namiddags in tijds aan de woning van den Controleur dezer streek, die in het dorp Manindjoe aan de Oostzijde van het meer gevestigd is.

• De hoogte des rands van den kraterwand bedraagt daar, waar wij waren begonnen af te dalen drieduizend zeshonderd, en die der oppervlakte van het meer een duizend vyfhonderd en veertig voet boven den zeespiegel. De afstand, dien wij afgelegd hadden, was dus in loodrechte richting tweeduizend voet, maar om zoover te komen was de weg voortdurend zoo in zigzag rechts en links gegaan dat wij vijf (Eng.) mijlen hadden gemaakt. Tegen den avond hield de regen op, en de Controleur bracht mij een kleinen afstand Noordwaarts van de kampong aan eene heete bron, waar de inlanders een vierhoekigen vijver hebben om te baden, dien ze met een klein huisje hebben overdekt; want zij schrijven aan dit warme water allerlei geneeskracht toe. Het water was voor het oog volkomen helder en er was volstrekt geen uitstroomen van eenig gas te ontdekken. De temperatuur was $102\frac{1}{2}^{\circ}$ Fahr. of $31,33^{\circ}$ R., en op de onder de oppervlakte liggende steenen zag men eene groote menigte algen.

By zonsondergang stegen de zwarte wolken, die gedurende den nacht den krater gevuld hadden, langzaam naar boven, doch aanvankelijk niet zoo hoog dat zij ons toelieten de toppen

der bergspitsen te zien, die op den getanden kam van den tegenover liggenden kraterwand staan. Het schitterende zonlicht scheen nu door de driehoekige openingen heen, die zich tusschen het benedenvlak der effene wolken en de wanden der scherp ingesnedene kloven bevonden; deze schuinsche, gouden lichtstrepen vielen op eenigen afstand van den tegenoverliggenden oever op het water, kwamen dan over het meer naar ons toe en verlichtten de plaats, waar wij zaten en dit in zijne soort eenig en prachtig schouwspel waarnamen.

„Nadat het zonlicht verbleekt was, stegen de wolken hooger; ik kon nu rondom mij zien en alle zijden waarnemen van den grootsten krater, dien het mij ooit te beurt viel te aanschouwen, en die inderdaad een der grootste van de geheele wereld is. De algemeene hoogte van den wand verschilt niet noemenswaard van die van het punt, waar ik hem op mijn tocht naar Manindjoe overtrok, en is, met uitzondering van die plaats, zeer steil en op verscheidene punten nagenoeg loodrecht. Hij is niet cirkelvormig maar bestaat uit twee cirkels van ongelijke middellijn, die zich aan de eene zijde vereenigen en zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde eene landtong laten vooruitspringen. Elk van deze cirkels is een krater en de vooruitspringende landtongen duiden de grens er tusschen aan. De breedte van den grootsten krater bedraagt, volgens de beste kaarten, welke ik heb kunnen raadplegen, aan de oppervlakte van het meer drie zeemijlen; die van den kleinsten krater aan hetzelfde niveau twee en een kwartmijl; en de lengte-as van het meer, die Noord en Zuid ligt en met de groote Barisan-keten, waarin het zich bevindt, nagenoeg parallel loopt, bedraagt niet minder dan zes zeemijlen ¹. Deze beide kraters hebben zich, naar mijne meening, niet gelijktijdig gevormd; de grootste krater, die in het Noorden ligt, is de oudste, de kleinere of Zuidelijkere, de jongste. De spankracht, die den grootsten vormde, had daardoor toen zij den kleineren deed ontstaan niet slechts iets van hare sterkte verloren maar was ook eenigszins van richting veranderd. Deze reusachtige krater is voor ons des te belangwekkender, daar hij even groot is als die, welke naar onze vooronderstelling vroeger op de Banda-eilanden bestond, waar wij Lontor, Poeloe Pisang en Poeloe Kapal als deelen van den

---

¹ Volgens andere opgaven is de grootste breedte 20800 en de lengte 37600 Rijnl. voet.

wand diens kraters beschouwden, ingeval ook deze, gelijk wij daar vermoedden, niet cirkelvormig maar, even als die van Manindjoe, bijna elliptisch was. Zelfs de beroemde krater van het Tengger-gebergte neemt matige afmetingen aan, als men hem met dezen vergelykt.

- Aan de Westzijde van den grootsten krater bevindt zich eene spleet of diepe kloof, die het overtollige water naar zee voert. Deze spleet is, wat ik nog opmerken wil, aan de naar de zee liggende zijde ontstaan, waar natuurlijk de kraterwand het dunst en het zwakst was ¹. De streek hier in den omtrek wordt als zeer belangrijk beschouwd, wijl de koffieboom hier bijzonder goed tiert. De gewonnen koffie wordt in booten over het Meer naar den mond van het afwaterings-kanaal gebracht en van daar naar het kustdorp Tikoe vervoerd ².

- De Controleur toonde mij ook eene menigte van de eetbare vogelnestjes, welke men in de naburige klippen vindt, en die voor zeer voortreffelijk gehouden worden, wel te verstaan door de Chineesche lekkerbekken; want als de bewoners van het Hemelsche rijk niet op den inval waren gekomen, dat men ze als lekkernyen kon beschouwen, hadden, geloof ik, de Europeanen er nooit aan gedacht ze te proeven.

- 25 Februari. Om acht uur reed ik met den Controleur weder den kraterwand op; wij namen denzelfden weg, dien ik gisteren was afgekomen. De weg is aangelegd langs den vooropronk of den vooruitstekenden bergrug, die aan de Oostzijde de grens tusschen de twee kraters vormt, en loopt zoo zeer rechts en links in zigzag, dat zij van beneden af gezien, ons doet denken aan den weg, langs welchen de bewoners van Babel kunnen hoogen toren beklommen, zooals men dien gewoonlijk ziet afgebeeld. Tot bekorting van den weg gingen wij over een aantal steile plaatsen in stede van langs den weg daar omheen. De klei en het natte gras waren echter zoo glibberig dat zulk klauteren met het grootste gevaar gepaard ging; maar tot zijne geruststelling wist de ruiter dat, wanneer zijn paard uitgleed,

¹ Waarom zulke -natuurlijk- is, is ons in dit geval niet recht duidelijk, daar de krater toch niet onmiddellijk aan zee ligt, maar nog door een gedeelte van de Barisan-keten daarvan gescheiden is. Het Meer van Singkarak, dat in temelyk gelijke omstandigheden verkeert, heeft dan ook zyn afwaterings-kanaal, de *Chambilo*, aan de Oost- of landzijde.

² Het hier bedoelde afwateringskanaal is de rivier Antokan, die by Moerara *Pactaza*, een paar uren noordwaarts Tikoe, in zee valt.

zij beiden vele honderden voeten naar beneden stortten en dus, wanneer zij omlaag aankwamen, geen van beiden langdurige smart zoude hebben uit te staan.

„De sterke regen van gisteren had geheel opgehouden, en toen wij dezen rand des kraters bereikten, genoten wij een volkomen overzicht van die ontzaglijke kom, die zes mijlen lang, vier mijlen breed en meer dan tweeduizend voet diep is. Zoo het scheen, was de krater reeds sedert lang niet meer werkzaam, en de heete brouwen aan de oevers van het Meer waren nog het eenige, dat aan de oorzaken herinnerde, waardoor hij voor vele tientallen van eeuwen ontstond. Als wij van ons verheven standpunt naar beneden staarden, zagen wij wolken onder ons drijven, en op den tegenoverliggenden wand des kraters duiden lange, smalle, verticale strepen kale aarde de plaatsen aan, waar langs zijne steille hellingen bergstortingen waren afgerold.

„Kort na onze aankomst te Matoesa kwam ook de Inspecteur van Fort de Kock aan en zetten wij onze reis naar het Noordwesten te zamen voort. „

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de betrekkelijke waarde van het werk van Wallace en dat van Bickmore, is het ontgenzeglijk dat het eerste meer nieuwe waarnemingen op het gebied der natuurkennis in den uitgebreidsten zin bevat, vooral wanneer eenmaal het Darwinisme, waarvan Wallace een aanhanger is hoewel niet in zijne uiterste consequentie, mocht blijken waarheid te zijn. Bickmore had natuurlijk die waarnemingen, voor zooverre hem dezelfde voorwerpen onder de oogen kwamen, slechts te bevestigen; maar in juistheid van blik, in natuurschilderingen en onderhoudenden verhaaltrant geeft hij zijnen voorganger niets toe; terwijl hij daarenboven vrij wat minder fouten begaat dan Prof. Veth in dezen heeft moeten verbeteren. Het gunstig onthaal en de welwillende medewerking, die hij overal in den Indischen Archipel van de Nederlandsche autoriteiten ondervond en dankbaar erkent, weerhouden hem ook niet met de meeste vrijmoedigheid over sommige regeerings-beginselen zijn oordeel uit te spreken. Zoo zegt hij ter zake van het specerij-monopolie: „Na dien tijd (het sluiten der bekende overeenkomst met den Sultan van Ternate in 1652) werden door de Hollauders elk jaar expedities uitge-

rust om alle eilanden opnieuw te doorzoeken en alle boomen uit te roeien, welke uit door vogelen overgebrachte zaden waren opgeschoten. Een tweede voorbeeld van dergelyk egoïsme zal men bezwaarlijk in de geschiedenis aantreffen. Het gevolg van dit verdrag en deze politiek was, dat gedurende eene reeks van jaren de inkomsten van het Bestuur op al de Moluksche eilanden zijne uitgaven daarvoor op verre na niet dekten; en thans ziet ieder in, dat men door die onedele en uitsluitende wijze van handel drijven zeer veel verloren heeft. En ten opzichte van de invoer-rechten: «Het bloeiendst was de handel op Amboina gedurende den tijd, dat de Engelschen het voor het laatst in bezit hadden, van 1814 tot 1816. Toen was de haven vrij; maar zoodra zij opnieuw in de handen der Hollanders overging, werd er weder inkomend recht gevorderd, dat deze handel in andere kanalen dreef, waar hij sinds dien tijd gebleven is, hoewel Amboina thans eene vrijhaven is. Men heeft het rechte middel aangewend, maar te laat. Hetzelfde lot heeft ook de handel te Batavia gehad, waar de hooge inkomende rechten de handelaars uit het Oostelijk gedeelte van den Archipel genoopt hebben liever rechtstreeks naar Singapore te zeilen ¹.» Schoon hij ook

¹ Ook Dr. Friedmann, hoewel een ijverig verdediger van het cultuurstelsel in zijn geheel omvang, vindt toch ook wijlen het specerij-monopolie en enkele andere bepalingen van dergelyke strekking wel wat sterk. Zoo zegt hy, over de suikercultuur sprekende: «Bemerkenswerth is nur, dass auf Java der fein raffinéerte (Hut-) Zucker nicht fabriziert wird. Diese letzte Hand an den Zucker zu behalten, hat sich Holland für seine einheimischen Raffinerien selbst vorbehalten. Es ist daher allerdings eigenthümlich, dass man im Lande des Zuckerrohrs den feinen Zucker von Europa beziehen muss. Dem holländischen Handel zu Liebe werden noch manche andere unnaturliche und gewaltthatige Massregeln ergriffen, die an jene der westindischen Compagnie erinnern. So ist es auf Java nicht erlaubt den Weinstock in grosseren Massstabe anzupflanzen, obgleich er trefflich, besonders in den Höhen von 2000 - 3000 Fuss gedeihen würde, und zwar ist dieses Verbot deshalb erlassen, um den Handel, der gegenwärtig von Holland nach Ostindien vorzüglich mit französischem Wein geführt wird, keinen Eintrag zu thun. Unseres Bedinkens aber würde Holland besser thun, auf den eigenen ostindischen Besitzungen einen wahrscheinlich ganz vortreflichen Wein zu gewinnen und den eigenen Bedarf sowohl zu decken, wie auch dem Auslande das Product zuzuführen, als bedeutende Summen hierfür nach Frankreich fließen zu lassen.» (Th. I s 85). Wij hebben deze laatste regels aangehaald om ze meteen tegen te spreken. Het is waar, men hoort wel verhalen dat het aankweken van den wynstok op groote schaal op Java zoude verboden zyn, maar het is ons niet gelukt dat verbod ergens te vinden, en wij betwyfelen zyn bestaan ten sterkste. Dat overigens sommige streken van Java, men zegt vooral de Residentie Rembang, voor de wyncultuur zeer geschikt zyn, is veelmalen bewerd, en het zoude wellicht eenmaal de moeite beloonen daarmede eens ernstige, maar verstandige, proeven te nemen.

zij beiden vele honderden voeten naar beneden stortten en dus, wanneer zij omlaag aankwamen, geen van beiden langdurige smart zoude hebben uit te staan.

„De sterke regen van gisteren had geheel opgehouden, en toen wij dezen raud des kraters bereikten, genoten wij een volkomen overzicht van die ontzaglijke kom, die zes mijlen lang, vier mijlen breed en meer dan tweeduizend voet diep is. Zoo het scheen, was de krater reeds sedert lang niet meer werkzaam, en de heete bronnen aan de oevers van het Meer waren nog het eenige, dat aan de oorzaken herinnerde, waardoor hij voor vele tientallen van eeuwen ontstond. Als wij van ons verheven standpunt naar beneden staarden, zagen wij wolken onder ons drijven, en op den tegenoverliggenden wand des kraters duiden lange, smalle, verticale strepen kale aarde de plaatsen aan, waar langs zijne steille hellingen bergstoringen waren afgerold.

„Kort na onze aankomst te Matoesa kwam ook de Inspecteur van Fort de Kock aan en zetten wij onze reis naar het Noordwesten te zamen voort. „

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de betrekkelijke waarde van het werk van Wallace en dat van Bickmore, is het ontegenzegglijk dat het eerste meer nieuwe waarnemingen op het gebied der natuurkennis in den uitgebreidsten zin bevat, vooral wanneer eenmaal het Darwinisme, waarvan Wallace een aanhanger is hoewel niet in zijne uiterste consequentie, mocht blijken waarheid te zijn. Bickmore had natuurlijk die waarnemingen, voor zooverre hem dezelfde voorwerpen onder de oogen kwamen, slechts te bevestigen; maar in juistheid van blik, in natuurschilderingen en onderhoudenden verhaaltrant greeft hij zijnen voorganger niets toe; terwijl hij daarenboven vrij wat minder fouten begaat dan Prof. Veth in dezen heeft moeten verbeteren. Het gunstig onthaal en de welwillende medewerking, die hij overal in den Indischen Archipel van de Nederlandsche autoriteiten ondervond en dankbaar erkent, weerhouden hem ook niet met de meeste vrijmoedigheid over sommige regeerings-beginselen zijn oordeel uit te spreken. Zoo zegt hij ter zake van het specerij-monopolie: „Na dien tijd (het sluiten der bekende overeenkomst met den Sultan van Ternate in 1652) werden door de Hollauders elk jaar expedities uitge-

rust om alle eilanden opnieuw te doorzoeken en alle boomen uit te roeien, welke uit door vogelen overgebrachte zaden waren opgesehoten. Een tweede voorbeeld van dergelyk egoïsme zal men bezwaarlijk in de geschiedenis aantreffen. Het gevolg van dit verdrag en deze politiek was, dat gedurende eene reeks van jaren de inkomsten van het Bestuur op al de Moluksche eilanden zijne uitgaven daarvoor op verre na niet dekten; en thans ziet ieder in, dat men door die onedele en nitsluitende wijze van handel drijven zeer veel verloren heeft. En ten opzichte van de invoer-rechten: «Het bloeiendst was de handel op Amboina gedurende den tijd, dat de Engelschen het voor het laatst in bezit hadden, van 1814 tot 1816. Toen was de haven vrij; maar zoodra zij opnieuw in de handen der Hollanders overging, werd er weder inkomend recht gevorderd, dat deze handel in andere kanalen dreef, waar hij sinds dien tijd gebleven is, hoewel Amboina thans eene vrijhaven is. Men heeft het rechte middel aangewend, maar te laat. Hetzelfde lot heeft ook de handel te Batavia gehad, waar de hooge inkomende rechten de handelaars uit het Oostelijk gedeelte van den Archipel genoopt hebben liever rechtstreeks naar Singapore te zeilen¹.» Schoon hij ook

¹ Ook Dr. Friedmann, hoewel een ijverig verdediger van het cultuurstelsel in zijn gebreken omvang, vindt toch ook wijlen het specery-monopolie en enkele andere bepalingen van dergelyke strekking wel wat sterk. Zoo zegt hy, over de rijk-cultuur sprekende: «Bemerkenswerth ist nur, dass auf Java der fein raff. (raute Hut-) Zucker nicht fabrizirt wird. Diese letzte Hand an den Zucker zu lassen, hat sich Holland für seine einheimischen Raffinerien selbst vorbehalten. Es ist daher allerdings eigenthümlich, dass man im Lande des Zuckerrohrs den seinen Zucker von Europa beziehen muss. Dem holländischen Handel zu Liebe werden noch manche andere unnaturliche und gewaltthatige Massregeln ergriffen, die an jene der weiland ostindischen Compagnie erinnern. So ist es auf Java nicht erlaubt den Weinstock in grosseren Massstabe anzupflanzen, obgleich er trefflich, besonders in den Höhen von 2000-3000 Fuss gedeihen würde, und zwar ist dieses Verbot deshalb erlassen, um den Handel, der gegenwartig von Holland nach Ostindien vorzueglich mit französischem Wein geführt wird, keinen Antrag zu thun. Unseres Bedinkens aber würde Holland besser thun, auf den eigenen ostindischen Besitzungen einen wahrscheinlich ganz vortreflichen Wein zu gewinnen und den eigenen Bedarf sowohl zu decken, wie auch dem Auslande das Product zuzuführen, als bedeutende Summen hierfür nach Frankreich fließen zu lassen.» Ph. I s 85. Wij hebben deze laatste regels aangehaald om ze meteen tegen te spreken. Het is waar, men hoort wel verhalen dat het aankweken van den wynstok op groote schaal op Java zoude verboden zyn, maar het is ons niet gelukt dat verbod errens te vinden, en wy betwijfelen zyn bestaan ten sterkste. Dat overigens sommige striken van Java, men zegt vooral de Residentie Rembang, voor de wyncultuur zeer geschikt zyn, is veelmaalen beweerd en het zoude wellicht eenmaal de moeite beloonen daarmede eens ernstig, maar v. r. standig, proeven te nemen.

het geheele regeeringsstelsel der Nederlanders niet afkeurt, toont hij toch daarop een meer onbevangen blik te hebben geworpen dan men aan Wallace kan toekennen. Voor den zoon van het vrije, zich zelf ontwikkelende Noord-America moest dan ook wel èn het monopolie- èn het cultuurstelsel vrij wat meer afstootends hebben dan voor den Engelschman, wien een auto-kraatsch koloniaal bestuur zoo geheel vreemd niet was. Beide schrijvers laten zich echter slechts zelden met staatkundige beschouwingen in; wat in Nederland bij uitsluiting *de* koloniale quaestie heet, alsof er niets anders, althans niets belangrijks meer omtrent de koloniën te vragen viel, was voor die natuur-onderzoekers in 't geheel geene quaestie, en zij roeren dus dat onderwerp slechts terloops aan. Hun doel was grondige kennis van den Archipel te verkrijgen en te verbreiden; daarin moeten zij ons, Nederlanders, tot voorbeeld zijn en ons tot nuijver opwekken. Die kennis is voor ons van het hoogste gewicht; haar hebben wij noodig voor het welzijn van den Inlander, voor den bloei der kolonie en de welvaart van het moederland; zonder haar is het onmogelijk een stelsel te gronden, dat die belangen in harmonie brengt. Doch die kennis moet niet slechts het eigendom zijn van enkelen, maar van geheel het beschaafde deel des volks; niet slechts eenige, soms zeer eenzijdige, „specialiteiten,” maar alle ontwikkelde Nederlanders moeten hunne stem kunnen doen hooren waar het Indische belangen geldt. Daartoe is het niet altijd noodig met onze eigen oogen te zien, mits maar onze berichtgevers goed uit de hunne hebben gekeken. Velen hebben Indië bezocht of bewoond en kennen het niet; enkelen zijn nooit den Oceaan overgestoken en kennen door en door al wat er thans van te kennen valt. Het aantal van deze laatsten moet grootelijks worden uitgebreid, want „*non cuius homini contingit adire Corinthum*”; en hiertoe kunnen geschriften als die van Wallace en Bickmore ons brengen; zij zijn betrouwbare gidsen, aan wie wij waardige Nederlandsche mededingers toewenschen.

Breda.

DR. J. J. DE HOLLANDER.

V A R I A.

MADAGASCAR.

Tot onze niet geringe verwondering ontwaren wij, dat de heer A. Grandidier, in de van groote belesenheid getuigende breede lijst, gevoegd achter zijne verhandeling over Madagascar ¹, geheel onbekend schijnt te wezen met onze eerste reizigers naar Oost-Indië, die op hunne reizen derwaarts of later van de Kaap de Goede Hoop dit eiland hebben bezocht en hierover meer of minder belangrijke aantekeningen hebben gemaakt, terwijl in 's Comp^s. papieren in 1661 reeds sprake was, „de baai St. Augustijn en daarom heen gelegen landen in bezit te nemen.“ Evenmin schijnt hij kennis genomen te hebben van den „Inventaris der verzameling kaarten, berustende in het rijks archief“, waar hij, onder no. 320 tot 328 van het „Eerste gedeelte“, M. S. kaarten opgegeven vindt van eenige reeden, baaijen enz., door onze schippers en stuurlieden tusschen 1611 en 1754 op de plaats vervaardigd.

Dar het Instituut door ruil enz. der werken met de „Société Géographique“ in betrekking staat, is het wellicht mogelijk dat de heer Grandidier van deze weinige regelen zal kennis nemen.

P. A. LEUPE.

NIEUW GUINEA.

Dat de Engelschen steeds voortgaan met pogingen in het werk te stellen om zich op Nieuw Guinea te vestigen, hiervoor vinden wij het bewijs in het volgende artikel, geplaatst in

¹ Bulletin de la Soc. Geogr., Avril 1872, p. 403-407. Liste des personnes qui ont contribué d'une manière quelconque à l'avancement de nos connaissances sur l'île de Madagascar.

„Ocean Highways: the Geographical Record“ van Juli, 1872, blz. 110.

„Nieuw Guinea. In Januari jongstleden vertrok van Sidney de brik Maria, bemand met 75 koppen en bestemd naar Nieuw Guinea met het voornemen op dat eiland eene nederzetting te vestigen. Te Brisbane ¹ had men vernomen, dat op den 26ⁿ Februari een schip op Bramble-rif ² had gestoten en al spoedig geheel wrak was geworden. Het stoomschip Basilisk spoedde zich naar de plaats des onheils, en had het geluk eenigen van het volk te redden, terwijl een ander gedeelte in de nabijheid van Tam O'Shanter's Point door de Tinonee werd geplunderd. De Zwartten tastten de booten aan waarmede men de passagiers van het wrak aan boord trachtte te brengen; een aantal werd gedood en van hen die gered werden, waren eenigen zwaar gewond, terwijl allen zich in eenen beklagenswaardigen toestand bevonden.“

P. A. LEUPE.

---

¹ Hoofdstad van Queensland.

² Vermoedelijk gelegen bij Bramble-Hill-eiland, op de Oostkust van Nieuw Holland.

---

aankomen en te gevoelen dat ik er volkomen machteloos tegenover stond, ik moet bekennen dát deed mij beven. Ik dook neder in de groef, waarin ik mij bevond, en hoopte maar dat de steen over mij heen zou springen; op hetzelfde oogenblik danste een stuk lava, een voet in het vierkant, den berg af en vloog een duim vijf, zes, over het hoofd van een koeli heen, die eenige voeten rechts van mij stond. Ik hield het voor uitgemaakt dat de berg weder eene uitbarsting onderging en in een oogenblik ons allen van zijne bijna loodrechte wanden naar beneden zoude schudden; daar er echter geene steenen meer kwamen, klommen wij verder en stonden weldra aan den rand des kraters. Het geheim van de vallende steenen loste zich nu op. Een onzer had den top eer dan de overigen bereikt en toen met hulp van een inboorling voor zijn vermaak steenen er afgewenteld om ze den berg te zien afspringen; doch had, dom genoeg, vergeten dat wij allen, eer wij op den rand van den top komen konden, gedeeltelijk de spits moesten rondkruipen, en dat zij, die nog niet boven waren, zich vlak onder hem moesten bevinden.

„De gansche berg is een groote kegel van kleine, hoekige blokken trachytische lava en vulcanisch zand, en de krater, die zich aan den top bevindt, is slechts eene kegelvormige uitholling in de massa. Hij, is ongeveer tachtig voet diep, en driehonderd tot vierhonderd en vijftig voet in doorsnede. De vlakte op den top heeft een elliptischen vorm en is omstreeks negenhonderd voet lang en zeshonderd voet breed. Zij bestaat aan den Oostkant uit kleine lavablokken, die aan de buitenzijde wit gebleekt en op vele plaatsen geheel met een zwavelkorst overtogen zijn. Door de steenhoopen stijgen voortdurend damp en zwavelig-zuur gas op, en wij haastten ons naar de boven den wind liggende zijde om de verstikkende dampen te ontgaan; op vele plaatsen moesten wij ons in den draf zetten om niet aan de heete steenen onze schoenen te verzenen. Aan de Westzijde des kraters bestaat de rand grootendeels uit zand en is op ééne plaats honderd en twintig voet hooger dan aan de Oostzijde. De top opent zich daardoor gedeeltelijk naar het Oosten toe, eu op Loutor kan men van eenige der hoogst gelegeue punten het grootste gedeelte der vlakte op den top van dezen afgeknotten kegel zien. Toen wij het hoogste punt op de Noordwestzijde bereikt hadden, bogen wij ons over den rand en blikten recht in den grooten werkzamen krater, die op drie vierden van de

I N H O U D.

	Bladzide.
OVER DE MENNIS, DIE DE ARBEIDERS VOOR DE KOSTEN DER FORTUUREN VAN DEN INDISCHEN ADELDEEL BEZATEN. DOOR DR. J. DUHAPPEL	133—153.
NAKKELE AANMERKINGEN OP WALLACE'S INNSLANDS (UIT HET INDISCH VERTAALD EN VAN AANTEKENINGEN VOORZIEN DOOR PROF. G. J. VEDD). DOOR DR. J. DUHAPPEL.	159—171.
MAJĀ BĀSĪ. ZIJN LEVEN EN OOPFTIJD. DOOR J. A. E. WIGGLES, MET AANTEKENINGEN.	173—217.
INHOUD:	
Mijn <i>wezen</i> . Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Eerste Jaargang, Eerste Deel 1872. Door OORNS DE GROOT.	218—223.
Kon. Aardrykskundig Tijdschrift. Ocean Highways. The Geographical Record. Door P. A. LEIPS.	223—225.
YARA	225—227.
De Koeloes.	
ERRATA IN DE STUKKEN BETREFFENDE TRANSCRIPTIE VAN INLANSCHER EUAATENAMEN, OEGENOMEN IN DEEL VI, BLE. 7 VOLGEN DOOR A. D. COHEN STUART	228—232.

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijnsse, adjunct-secretaris, te 's Gravenhage.

OVER DE KENNIS, DIE DE ARABIEREN VOOR DE KOMST DER PORTUGEEZEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL BEZATEN.

In een opstel, dat in het 5^e dl. IIIe volgrees dezer Bijdragen onder den titel *Ptolemaeus en de Indische Archipel* geplaatst is, heb ik onderzocht welke kennis de Grieken en Romeinen van den Oost-Indischen Archipel bezaten, en ik ben daarin tot de slotsom gekomen, dat, in tegenspraak met het gewone gevoelen, dat Ptolemaeus reeds het geheele schiereiland van Achter-Indie en een deel der kusten van China zou gekend en beschreven hebben, zijne kennis van het vaste land van Azie niet verder ging dan tot ongeveer 12° N.B., daar waar de Mergui-archipel zich langs de westkust van dat schiereiland uitstrekt, ofschoon van de zuidoostwaarts gelegen eilanden de naam van het eiland Java hem ook reeds ter oore was gekomen. Die hoofdstelling van mijn opstel is tot nog toe onbestreden gebleven; slechts een der drie byvoegsels, dat namelijk waarin ik over de verklaring van den naam Java handelde, heeft de heeren A. B. Cohen Stuart, H. Kern, en Neubronner van der Tuuk de pen tegen mij doen opvatten, den eersten in een brief, den andere in een stukje ongelijks in deze Bijdragen geplaatst en den derde in een courant en op die hem zoo eigen aardige wijs, die mij ontslaat van de plicht om er verder notitie van te nemen. De heeren Cohen Stuart en Kern hebben mij gewezen op den naam *Jawa* als den anderen vorm van den naam des eilands en de laatstgenoemde heeft er een betoog bij geleverd dat *gierst eiland* wel niet de beteekenis van dat woord behoeft geweest te zijn, maar dat die verklaring toch niet ongelukkig bevat. Ik geloof dat wij het best doen met de

stukken tot nader te laten rusten, daar wij op 't oogenblik toch niet veel verder zouden komen, voornamelijk omdat ik mij niet op de hoogte acht om hun argumenten ten volle te kunnen waardeeren.

In dit opstel nu ben ik van zins een stap verder te doen en te onderzoeken wat er van de kennis is, die men in de middeleeuwen van ons Indië bezat, en wel voornamelijk door tusschenkomst der Arabieren. — De bronnen, die wij voor dat onderzoek hebben, zijn drierlei, doch zoo dat zij zich tot tweeërlei laten terugbrengen. Het zijn namelijk òf rechtstreeksche reizen, òf losse berichten, welke laatste, hetzij ze in algemeene woordenboeken of in beschrijvingen zijn verzameld, hetzij ze hier en daar in verhalen, zoo als bij voorbeeld de bekende reizen van Sindbad den zeeman in de Duizend-en-één-nachtver tellingen, voorkomen, in deze beide gevallen in karakter niet verschillen, behalve dat in die woordenboeken ook wel namen van plaatsen worden gevonden, waarvan men niets anders vermeld vindt dan de ligging, hetgeen zulke namen zeker minder geschikt maakt om in vertellingen te worden opgenomen. Wilde men zich nu tot taak stellen om al die woordenboeken of beschrijvingen te excerpere, dan zou het nut van zulk een arbeid de moeite niet beloonen. Men zou in onderzoekingen moeten vervallen omtrent het meerdere of mindere gezag dier bronnen; men zou alle mogelijke handschriften moeten vergelijken ten einde de juiste lezingen der eigeennamen vast te stellen, op gevaar af van toch nog niet het rechte te treffen, en dan zou eindelijk het meegedeelde nog meestal van dien aard zijn, dat het ons niet aanbod, wat ons bij de verklaring dier namen zou kunnen leiden. — Het belangrijkste Arabische werk over Indië zal wel dat van den geograaf Edrisi zijn. Hij voltooide zijne „Uitspanningen van hem die begeerig is om grondig de verschillende streken der aarde te leeren kennen“ (كتاب نزهة المشتاق في اختراق الافاق) in Januarij 1154 aan het hof van Koning Roger I van Napels, die hem de beschrijving had opgedragen van een planispherium, dat hij van zuiver zilver ter zwaarte van 450 rom. ponden, ieder pond van 120 drachmen, had laten maken. Tot de samenstelling van dat werk gebruikte Edrisi een aantal boeken, waarvan hij de titels opgeeft, zoo als onder anderen ook de geographie van Ptolemaeus, wiens Kattigara ik dan ook in Edrisi's werk als een ouden be-

kende terugvind. Trouwens wat vind ik niet al in dien kraam van westerse en oostersche geleerdheid! Doch andere Arabische geographen maken het niet beter. Hoe dikwijls vind ik niet dezelfde plaatsnamen opgegeven als verschillende, al naar mate het onduidelijke Arabische schrift toeliet uit hetzelfde woord er verscheidene te lezen, en desniettemin van elk der zoo vermenigvuldigde plaatsen weder bijzonderheden meegedeeld als bestonden zij alle in werkelijkheid! Voeg hierbij dat die bijzonderheden ook wel eens in nauw verband schijnen te staan met die namen, op den klank af met bekende Arabische woorden vergeleken, en men zal erkennen, dat er aan geen doorgaande verklaring te denken valt.

Wij kunnen dus niet beter doen dan de reizigers op den voet te volgen en te trachten ons van hunnen reisweg eene goede voorstelling te maken. Veel van die reisverhalen zijn er nu echter niet, ja eigenlijk bepaalt zich onze voorraad slechts tot een paar of tot een enkelen, die hier in aanmerking kan komen. De meeste Arabieren, die naar het verre Oosten gingen, hebben slechts mondelinge verhalen van hunne reizen gedaan en daarmede de stof geleverd voor die menigte wonderbaarlijke en verwarde vertellingen over die vreemde landen en eilanden, die zeker doorgaans in de eerste plaats moesten dienen om belangstelling in hunne personen en opzien tegen zulke verre tochten op te wekken, waarbij dan een verkeerd opgegeven naam of de overdrijving van de een of andere bijzonderheid niet in aanmerking kwam. De eenige reiziger, die ons eenigszins tot gids kan strekken, is een zekere Soliman, van wien men overigens niets weet, maar wiens reis ons verhaald wordt in een boekje, dat in 831 is opgesteld en waarbij door een ander, een zeventig jaren later, eene soort van verslag daarover met verscheiden bijvoegsels is gevoegd. Het boekje is laatstelijk met vertaling en verklarende aantekeningen uitgegeven door wijlen Prof. Renaud te Parijs, in 1845, onder den titel van *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine*. Aangezien het eerste gedeelte der reis, van Baara tot Ceylon, ons hier geen belang inboezemt, verplaatsen wij ons in eens naar het laatstgenoemde eiland, het Serendib der Arabieren. Zie hier wat er in het boekje verder te lezen staat.

De zee van Herkend bevat in dezelfde richting als Serendib enige eilanden, die niet talrijk, maar zeer groot zijn en waar-

stukken tot nader te laten rusten, daar wij op 't
toch niet veel verder zouden komen, voornamelijk
mij niet op de hoogte acht om hun argumenten ten
kunnen waardeeren.

In dit opstel nu ben ik van zins een stap verder te
te onderzoeken wat er van de kennis is, die men in
deleeeuwen van ons Indië bezat, en wel voornamelijk
schenkomst der Arabieren. — De bronnen, die
onderzoek hebben, zijn drierlei, doch zoo dat
tweeërlei laten terngbrengen. Het zijn namelijk of
reizen, of losse berichten, welke laatste, hetzij
woordenboeken of in beschrijvingen zijn ver-
hier en daar in verhalen, zoo als bij voor-
reizen van Sindbad den zeeman in de Duis-
tellingen, voorkomen, in deze beide gevallen
verschillen, behalve dat in die woordenboeken
van plaatsen worden gevonden, waar
vermeld vindt dan de ligging, hetgeen
minder geschikt maakt om in vertellin-
Wilde men zich nu tot taak stellen
beschrijvingen te exciperen, dan
arbeid de moeite niet beloonen
moeten vervallen omtrent het
bronnen; men zou alle moge-
lijken ten einde de juiste
stellen, op gevaar af van
en dan zou eindelijk het
aard zijn, dat het ons mo-
dier namen zou kunnen be-
werk over Indië zal wel
voltoonde zijne *Uitspanning*
grondig de verschillen

(في اختراق الافاق)

het hof van Koning
had opgedragen
zilver ter zwaarte
drachmen, had het
gebruikte Edrisi
geeft, zoo als
wien's Kattigars

wand diens kraters beschouwden, ingeval ook deze, gelijk wij daar vermoedden, niet cirkelvormig maar, even als die van Manindjoe, bijna elliptisch was. Zelfs de beroemde krater van het Tengger-gebergte neemt matige afmetingen aan, als men hem met dezen vergelijkt.

„Aan de Westzijde van den grootsten krater bevindt zich eene spleet of diepe kloof, die het overtollige water naar zee voert. Deze spleet is, wat ik nog opmerken wil, aan de naar de zee liggende zijde ontstaan, waar natuurlijk de kraterwand het dunst en het zwakst was ¹. De streek hier in den omtrek wordt als zeer belangrijk beschouwd, wijl de koffieboom hier bijzonder goed tiert. De gewonnen koffie wordt in booten over het Meer naar den mond van het afwaterings-kanaal gebracht en van daar naar het kustdorp Tikoe vervoerd ².

„De Controleur toonde mij ook eene menigte van de eetbare vogelnestjes, welke men in de naburige klippen vindt, en die voor zeer voortreffelijk gehouden worden, wel te verstaan door de Chineesche lekkerbekken; want als de bewoners van het Hemelsche rijk niet op den inval waren gekomen, dat men ze als lekkernijen kon beschouwen, hadden, geloof ik, de Europeanen er nooit aan gedacht ze te proeven.

„25 Februari. Om acht uur reed ik met den Controleur weder den kraterwand op; wij namen denzelfden weg, dien ik gisteren was afgekomen. De weg is aangelegd langs den voor-sprong of den vooruitstekenden bergrug, die aan de Oostzijde de grens tusschen de twee kraters vormt, en loopt zoo zeer rechts en links in zigzag, dat zij van beneden af bezien, ons doet denken aan den weg, langs welchen de bewoners van Babel hunnen hoogen toren beklommen, zooals men dien gewoonlijk ziet afgebeeld. Tot bekorting van den weg gingen wij over een aantal steile plaatsen in stede van langs den weg daar omheen. De klei en het natte gras waren echter zoo glibberig dat zulk klanteren met het grootste gevaar gepaard ging; maar tot zijne geruststelling wist de ruiter dat, wanneer zijn paard uitgleed,

¹ Waarom zulks „natuurlijk“ is, is ons in dit geval niet recht duidelijk; daar de krater toch niet onmiddellijk aan zee ligt, maar nog door een gedeelte van de Barisan-keten daarvan gescheiden is. Het Meer van Singkarah, dat in tamelijk gelijke omstandigheden verkeert, heeft dan ook zijn afwaterings-kanaal, de Ombilin, aan de Oost- of landzijde.

² Het hier bedoelde afwateringskanaal is de rivier Antokan, die bij Moeara Petoës, een paar uren benoorden Tikoe, in zee valt.

van men de juiste uitgestrektheid niet kent. Onder die eilanden behoort al-Ramni, dat verdeeld is onder een aantal vorsten, en waarvan de oppervlakte, naar men zegt, acht of negen honderd parasangen is. Men vindt er goudmijnen en ziet er plantages, *fansoer* geheeten, uit welke men de beste kaufer krijgt. — Aan die eilanden zijn weder andere onderworpen, en daaronder au-Neyan. Deze zijn rijk aan goud en de inwoners voeden zich met de vrucht van den kokosboom. Zij gebruiken die om hunne spijzen te bereiden en smeeren het ligchaam met de olie er van in. Wanneer iemand van hen wil trouwen, kan hij geene vrouw krijgen, tenzij hij haar het hoofd van een hunner vijanden aanbiedt; heeft hij er twee gedood, dan kan hij twee vrouwen trouwen; vijftig, dan kan hij er vijftig trouwen, al naar het aantal schedels. De oorsprong van dit gebruik is hierin gelegen, dat de bewoners van dat eiland omringd zijn van vijanden; hij derhalve die zich het dapperst gedraagt in den strijd wordt het meest van allen geëerd. — Het eiland Ramni brengt eene menigte olifanten voort, zoo als mede brazilie-hout en bamboes. Men merkt er een volkstam op die menschen eet. Het wordt door twee zeeën bespoeld, die van Herkend en die van Sjelahet. — Na dit eiland komen de eilanden Lendjebaloes, die zeer bevolkt zijn. Mannen en vrouwen gaan er naakt, behalve dat de vrouwen hare naaktheid met boombladeren bedekken. Wanneer een schip in de nabijheid voorbij vaart, naderen de mannen in booten, groote of kleine, en laten zich voor amber en kokosnoten ijzer in ruil geven. Zij hebben geen stoffen noodig, aangezien men in die streken warmte noch koude lijdt. — Voorbij die eilanden zijn twee andere, gescheiden door eene zee, die men Andaman noemt. De inwoners van die eilanden eten de menschen lewend op. Zij zijn zwart en hebben kroes haar, terwijl hun gelaat en hunne oogen iets schrikverwekkends hebben. Zij hebben voeten van wel een elleboog lang. Zij gaan naakt en hebben geen vaartuigen. Hadden zij die, dan zouden zij alle menschen opeten, die daar voorbijvaren. Soms worden de schepen door den wind verhinderd hunne reis voort te zetten; is dan hun watervoorraad uitgeput, dan nadert het scheepsvolk de inwoners en vraagt om water; somtijds vallen zij zoo in de macht van dezen en worden dan voor het grootste gedeelte gedood. — Voorbij dat eiland zijn er bergen, maar die buiten de route liggen en die, zegt men, zilverbijnen bevatten. Die bergen zijn onbewoond, doch een schip, dat ze wil aandoen, zal daar

niet altijd in slagen. Om er te komen, heeft men tot verkenningpunt een piek, al-Kosjami geheeten. Op een schip, dat er eens in de nabijheid voorbijvoer, kreeg men die in 't oog en wendde men den steven daarheen. Den volgenden morgen begaf men zich in eene boot derwaarts en legde vuur aan met hout dat men er kapte; meteen begon het zilver te smelten en zoo ontdekten men de mijnen. Men nam zooveel zilver mede als men bezwerde, maar op hetzelfde oogenblik, dat men weder aan boord was gekomen, begon de zee onstuimig te worden, zoodat men verplicht was al het zilver, dat men meegenomen had, weder weg te werpen. Te vergeefs wilde men naar den berg terugkeeren; men heeft dien niet kunnen terug vinden. Dergelijke gevallen komen op zee dikwijls voor; men zou al de eilanden niet kunnen optellen, die moeilijk te maken zijn en die de zeelieden met moeite herkennen; er zijn er zelfs, die zij niet bereiken kunnen." En dan eenige bladzijden verder:

Wanneer men die zee (die van Herkend) over is, dan komt men ter plaats genaamd Lendjehaloes. De bewoners dier plaats verstaan geen Arabisch, noch eenige andere taal door de kooplieden gesproken. De mannen dragen geen kleederen; zij zijn blank en hebben weinig haar op het lichaam. De reizigers zeggen, dat zij nooit karone vrouwen gezien hebben. De mannen komen allen aan boord in schuitjes, die van een enkelen boomstam gemaakt zijn, en brengen kokosnoten, suikerriet, bananen en palmwijn, die een witte kleur heeft. Drukt men dien terstond 's lijf met den koko palm getipt is, dan is hij zoo zoet als honing, doch laat men hem een uur staan, dan wordt hij als wijn en laat men hem zoo weder een dag of wat, dan verandert hij in azijn. De inwoners ruden dat alles in tegen ijzer. Soms vinden zij een weinig amber, dat zij eveneens voor eenige ijzeren voorwerpen afstam. Overigens wordt die handel uitsluitend gevoerd door middel van toevens, daar men elkaar niet verstaat. De menschen kunnen zeer vlieg zwommen. Soms tijds ontstegen zij het ijzer aan de kooplieden zonder hun iets in de plaats te geven. Van daar gaan de schepen onder zeil naar een plaats, Kaldibar geheeten. Het woord *Kal* beteekent zowel rijk als kust. Kaldibar is een ondermoogheid van den vorst van Zabedi, wiens rijk rechts van Toebe ligt en in zijn gebied aan eenen koning gehoorzaamt. De kleeding der inwoners is van grof katoen, groot en Flein dragen zij er een enkel stuk van. De schepen vinden te Kaldibar drinkwater in putten, dat men

boven welwater en regenwater verkiest. De afstand tusschen Koolam, in de nabijheid der zee van Herkend, en Kalahbar is eene maand reizens. — Verder begeven de schepen zich naar eene plaats die Betoemah heet, alwaar drinkwater te vinden is voor wie het verlangt. Men heeft 10 dagen noodig om er te komen. — Daarna nemen de schepen hunnen koers naar Kedrendj, en bereiken dat in 10 dagen. Ook daar vindt men zoet water. Op de Indische eilanden is dat evenzeer het geval; graaft men er putten, dan vindt men drinkbaar water. Te Kedrendj is een hooge berg, waarheen de slaven en de dieven somtijds ontvluchten. — De schepen gaan voorts naar eene plaats, Senef geheeten, op een afstand van 10 dagen verwijderd; men vindt er insgelijks drinkwater; men voert van daar de aloë uit, die *assenfi* genoemd wordt. Die plaats is een vorstendom. De inwoners zijn bruin en ieder hunner kleedt zich met twee stukken katoen. — Wanneer de schepen zich van drinkwater voorzien hebben, gaan zij onder zeil naar Senderfoelat. Dit is de naam van een eiland, om hetwelk te bereiken men 10 dagen noodig heeft en waar men drinkbaar water vindt. — Van daar komen de schepen in de zee Saudji en zeilen ze door de Poorten van China. Deze poorten bestaan in bergen, die door de zee bespoeld worden en tusschen welke eene opening is, waar de schepen doorheen gaan. — Wanneer door Gods beschikking de schepen gelukkig en wel Senderfoelat verlaten hebben, richt men den koers naar China, dat na eene maand bereikt wordt. Zeven dagen van die maand gebruikt men om de straten door te komen, die de bergen vormen, en is men die poorten door en in de golf gekomen, dan komt men in zoet water en begeeft zich naar de stad, waar de schepen gewoonlijk ankeren, als zij in China komen, en die Khanfoe heet.»

»Men verhaalt dat er op een eiland, Molhan geheeten, tusschen Serendib en Kalah, in de zee van Indië, in het oosten, een zwarte volkstam woont en die naakt gaat. Valt iemand uit een ander land hun in handen, dan hangen zij hem op met het hoofd omlaag, snijden hem in stukken en eten hem bijna rauw op. Het aantal van die zwarten is aanzienlijk; zij wonen op hetzelfde eiland en hebben geen koning. Hun voedsel bestaat uit visch, bananen, kokosnoten en suikerriet. Zij wonen in eene soort van bosschen en te midden van het riet. — Er is zegt men, in de zee een kleine vliegende visch; die visch, zeesprinkhaan geheten, vliegt boven de oppervlakte van het water.

Men spreekt ook nog van een anderen zeevisch, die, uit het water komende, in de kokosboomen klimt en er het sap uit opdrinkt; daarna keert hij weder in zee terug. Men maakt ook nog gewag van een zeedier, dat op een kreeft gelijkt; zoodra dat dier uit zee komt, verandert het in steen en men voegt er bij, dat die steen eene zalf voor zekere oogziekte oplevert. — Dicht bij Zabedj is er, zegt men, een berg, de Vuurberg geheeten, dien men niet geen mogelijkheid kan naderen. Over dag ziet men er rook uit opstijgen en 's nachts vlammen. Aan den voet is eene bron van koud en zoet water; ook is er eene andere bron van zoet en warm water."

- De hoofdstad van Zabedj ligt tegenover China, met eene maand reizens over zee en zelfs minder, als de wind gunstig is, tusschen beide. - De koning van die stad draagt den titel van Maharadja. Men zegt dat zijne hoofdstad negen honderd parasangen oppervlakte heeft. Hij heerscht over een groot aantal eilanden, die zich tot op een afstand van 1000 parasangen en meer uitstrekken. Tot zijne onderhoorigheden behooren het eiland Sarbaza, dat 400 parasangen groot, en het eiland Ar-rani, dat achthonderd parasangen groot is. Op het laatstgenomene eiland vindt men brazilie-hout, kamfer enz. De koning van Zabedj telt onder zijne bezittingen het eiland Kalah, dat halfweg China en Arabie gelegen en tachtig parasangen groot is. Kalah is het middelpunt van den handel in aloë, kamfer, sandelhout,ivoor, alkali lood, ebbenhout, brazilie-hout, specerijen van allerlei soorten en eene menigte voorwerpen, die het te lang zou zijn om op te noemen. Daarheen is het dat zich tegenwoordig de handelstochten uit Oman richten en van daar vertrekken wederom de lieden, die op Arabie lande drijven. Het gezag van den Maharadja strekt zich over al die verschillende eilanden uit. Dat waar hij zijn verblijf houdt is zeer vruchtbaar en de woningen volgen er elkander in onafgebroken rijen. Iemand, wiens woorden alle vertrouwen verdienen, heeft verzekerd, dat wanneer in de staten van Zabedj de namen, evenals bij ons, 's morgens kraaien om den dagetaal aan te kondigen, zij elkander beantwoorden over eene uitgestrektheid van honderd en meer parasangen, hetgeen komt van de onafgebrokene reeks van dorpen, die elkander regelmatig opvolgen. Er zijn dan ook geen woeste gronden in dat eiland, noch ook vervallen gebouwen. Zoo men in dat land reist, kan men het doorrijden zooveel men wil, en verveelt dit of kan het

rijdier niet verder, dan kan men vertoeven waar men verkiest. — Een van de vreemdste dingen, die men ons van het eiland Zabedj verhaald heeft, betreft een van zijne oude koningen. Die koning heette Maharadja. Zijn paleis lag aan een *tjeladj* die aan zee begon, d. w. z. den breedten benedenloop eener rivier, die beurtelings den invloed van ebbe en vloed ondervindt, zooals dit ook met de Tigris voor Bagdad en Basra het geval is. Het water vormde een kleinen vijver, daar waar het het paleis van den vorst bespoelde. Iederen morgen verscheen de opziener van het paleis en bood den koning een klomp goud aan van de gedaante van een baksteen; ieder klomp woog een zeker aantal ponden. Daarop wierp dan de opziener, in 's konings tegenwoordigheid, dien klomp in dien vijver. Bij vloed bedekte het water dien klomp en alle andere, die er in lagen, en onderscheidde men er geen meer; maar had het water zich teruggetrokken, dan ontwaarde men al die klompen, die daar in den zonneschijn zeer lagen te schitteren. Wanneer de koning audientie verleende, zette hij zich in eene zaal aan het water en met het gelaat daarheen gekeerd. — Dat gebruik was onveranderlijk; iederen dag wierp men een klomp goud in het water, en zoo lang de vorst leefde raakte men dat goud niet aan. Doch stierf hij, dan liet zijn opvolger die klompen er uithalen zonder er een enkelen in te laten. Men telde ze, smolt ze en verdeelde het goud onder de prinsen van het hof, mannen en vrouwen, kinderen, beambten en eunuchen, naar verhouding van hunnen rang en der voorrechten aan ieders betrekking verbonden. Hetgeen er overbleef werd onder de armen en de ongelukkigen uitgedeeld. Men had er voor gezorgd dat het aantal goudklompen en hun gezamenlijk gewicht opgeteekend werd, en er werd dan aangeteekend dat die en die vorst op dat tijdstip en zooveel jaren geregeerd en zooveel klompen goud van zooveel gewicht in het water had doen werpen en dat deze na zijn dood onder zijne bloedverwanten verdeeld waren. De vorst, die het langst geregeerd en het grootste aantal klompen goud bijeen gebracht had, was het meest in eere. — De verhalen in dat land deelen mee, dat er in oude tijden een vorst was van Komar, het land, dat de aloë *al-komari* voortbrengt. Dat land is geen eiland; het ligt op het vasteland tegenover Arabië. Geen rijk is volkrijker, dan dat. Iedereen gaat er te voet. De bewoners onthouden zich van drauk en overspel, niets onbetamelijks geschiedt er in hun land. Komar ligt in de richting van

het rijk van den Maharadja en het eiland Zabedj. Tusschen beide rijken zijn er tien dagreizen varens of iets meer, zoo er weinig wind is. — Men verhaalt, dat certijds in dat rijk Komar een jongeling regeerde, die van nature wat onbedacht was. Deze vorst zat eens in zijn paleis, dat aan eene rivier gelegen was gelijk aan de Tigris in Irak; tusschen het paleis en de zee was er een dag afstand. De vizier was bij den koning tegenwoordig en men sprak over den Maharadja en zijn rijk, over den glans, die van hem uitstraalde, en over het aantal zijner onderdanen en der eilanden, die hem gehoorzaamden. Plotseling zeide de vorst tot zijn vizier: «Ik heb een wensch, dien ik wel zou willen vervuld zien.» De vizier, die innig aan zijn meester gehecht was en zijne onbedachtzaamheid kende, zeide: «En welke is die wensch, o Koning?» Deze hervatte: «Ik wenschte voor mij het hoofd van den koning van Zabedj op een schotel te zien.» De vizier begreep, dat het jaloerschheid was, die den koning aldus deed spreken, en antwoordde: «Het zou mij leed doen, wanneer de Vorst dergelijke wenschen koesterde. Nooit heeft er eenig gevoelen van haat tusschen ons en dat volk bestaan, noch in woorden, noch in daden. Het heeft ons nooit kwaad gedaan. Daarenboven bewoont het een afgelegen eiland en onderhouden wij naarwyls eenige betrekkingen met elkaar. Ook heeft die koning nooit eenig verlangen getoond om zich van ons rijk meester te maken. Laat daarom niemand te weten komen, wat gij, o Koning, gezegd hebt, en herhaal er geen woord van.» Die woorden verbitterden den koning, die niet naar zulk een verstandigen raad wilde luisteren en zijn wensch in het bijzijn van zijne beambten en voornaamste hovelingen herhaalde. Zijne woorden gingen van mond tot mond, zoodat zij eindelijk den Maharadja zelf ter oore kwamen. Deze nu was iemand van veel geestkracht, vlug van verstand en rijk aan ondervinding; hij was van middelbaren leeftijd. Hij ontbood zijn vizier en deelde hem het menws mede, dat hij vernomen had. Daarop voegde hij er bij: «Na al wat er mij van den jongen dwaas verhaald is, na die wenschen, die puzelen inbedding bij hem doen opkomen, en na het zeggen, dat mij thans van hem meegedeeld is, kunnen wij hem niet meer ongenoeud laten, want zoo iets zoude verkeerd zijn voor een vorst en zoude hem vernederen en in minachting brengen.» Hij beval hem stilzwijgendheid aan omtrent hetgeen tusschen hen was voorgevallen, maar gelaste te gelykertyd, dat hij duizend schepen zou uit-

rusten van middelmatige grootte, met alle oorlogsbehoefden, en dat hij ieder schip zou voorzien van wapenen en krijgslieden, zoo veel als het schip er bergen kon. Intusschen liet de vorst het gerucht verspreiden, dat hij eene reis wilde doen door de eilanden van zijn rijk. Hij liet de goeverneurs der eilanden zijn voornemen bekend maken en zoo werd dat plan overal ruchtbaar en maakte ieder goeverneur zich gereed om zijn Maharadja op eene waardige wijze te ontvangen. Doch toen alle toebereidselen gemaakt en alle beschikkingen genomen waren, besteede de vorst de vloot en begaf zich met zijne troepen naar het rijk Komar. De koning en zijne krijgslieden maakten gebruik van den tandenstoker; iedereen reinigde zich de tanden verscheidene malen op een dag; men droeg den tandenstoker bij zich en scheidde er niet van, dan om hem aan een bediende toe te vertrouwen. De koning van Komar vernam het gevaar, dat hem dreigde niet, voordat de vijandelijke vloot reeds de rivier opgezield was, waar zijne hoofdstad aan lag, en de soldaten van den Maharadja ontscheept waren. Deze overviel den koning van Komar dus onvoorziens en maakte hem gevangen, terwijl zijne dienaars op de vlucht gingen. Toen liet de Maharadja algemeene veiligheid verkondigen en zich op den troon van den koning van Komar neergezet hebbende, deed hij dezen en zijn vizier, die insgelijks krijgsgevangen gemaakt was, voor zich komen en sprak den koning aldus aan: „Wie heeft u een wensch doen koesteren, die boven uwe krachten was en die u, zoo gij hem verkregen hadt, geenerlei voordeel zou aangebracht, ja dien zelfs de beste uitslag niet zoude gewettigd hebben?“ De koning antwoordde niets. Daarop ging de Maharadja voort: „Indien gij, behalve het verlangen om mijn hoofd op een schotel u aangeboden te zien, ook den wensch geuit hadt om mijne staten te verwoesten en er u meester van te maken, dan zou ik u en uw land thans op dezelfde wijs behandelen; maar gij hebt slechts één ding begeerd en daarom zal ik u ook slechts dit aandoen en daarna naar mijne staten terugkeeren, zonder iets te hebben aangeraakt van hetgeen u toebehoort; ieder zal weten dat men niet moet ondernemen, wat de krachten en de middelen, die men ontvangen heeft, te boven gaat, en zich gelukkig moet achten van zijne gezondheid te kunnen genieten zoo lang men die bezit.“ Toen liet hij den koning onthoofden en zeide tot den vizier: „Gij hebt u gedragen als een waardig vizier; ontvang de belooning voor uwe handelwijs; ik weet dat gij goeden

raad aan uwen meester gegeven hebt, maar hij heeft dien niet willen aannemen. Zoek thans iemand, die in staat zij den troon te beklimmen na dien dwaas en stel dien in zijne plaats." Onmiddellijk daarop keerde de Maharadja naar zijne staten terug, zonder dat hij noch een der zijnen iets had aangeroerd van hetgeen den koning van Komar toebehoorde. In zijne staten teruggekeerd zette hij zich op zijn troon met het gelaat naar de rivier gekeerd en liet den schotel voor zich plaatsen, waarop het hoofd van den koning van Komar zich bevond. Tegelykertijd riep hij zijne hofgrooten bijeen en verhaalde hun hetgeen er was voorgevallen benevens de gronden, die hem gedwongen hadden aldus te handelen. De volken van Zabedj wenschten hem daarop geluk en baden hem alles goeds toe. De Maharadja gaf toen last het hoofd te wasschen en te bademen en het in eene vaas gedaan hebbende zond hij het aan den vorst, die toen koning van Komar geworden was. Het hoofd ging verzegeld van een brief van den volgenden inhoud: "De eenige reden, die mij er toe gebracht heeft om uwen voorganger te behandelen gelijk ik gedaan heb, was zijne verkeerde manier van handelen jegens mij en de noodzakelykheid om eene les te geven aan zijns gelijken. Ik heb hem behandeld zooals hij het mij had willen doen. Thans meende ik u zijn hoofd te moeten terugzenden, daar ik geen belang er bij heb het te bewaren en ik geen eer hecht aan de overwinning, die ik op hem behaald heb." Toen het nieuws van die gebeurtenissen onder de koningen van Indie en China verbreid werd, rees de Maharadja bij hen in aanzien. Van dat oogenblik af keerden de vorsten van Komar elken morgen, wanneer zij opstonden, het gelaat naar het land van Zabedj en bogen zich ten teeken van eerbied jegens den Maharadja." Zie daar alles wat die *Relation des voyages* ons van den Indischen Archipel mededeelt.

Beginnen wij nu, gelijk wij als uitgangspunt der reis het eiland Ceilon hebben aangenomen, thans ook het eindpunt er van te bepalen. Dat is de plaats Khanfoe. Reinaud houdt het voor het Gampoe van Marco Polo, de haven van Hang tsjoe foe, eene stad, die eenige dagreizen hooger op ligt. Burck evenwel, de laatste mij bekende uitgever van Marco Polo's Reizen, ontkent de identiteit van dat Gampoe en het Khanfoe der Arabieren en acht het buiten twyfel dat dit laatste hetzelfde is als Kanton, zoo als Renaudot, die in 1718 die *Relation* het eerst bekend maakte, en Deguignes, de schryver van de *Histoire des Huns*,

dit ook meenden. Het schijnt dat Polo's beschrijving van het be- roemde Quinsai, hetzelfde als Hang-tsjeoe-foe, wel eenigen invloed gehad heeft op Reinaud's gevoelen, terwijl de berichten der Chineez- en, die van Arabieren en Perziërs weten te vertellen, die te Kanton gevestigd waren, van den anderen kant het gevoelen van hen, die Kanton en Khanfoe voor hetzelfde houden, komen onder- steunen. Welke plaats de voorkeur verdient, zal uit het verband met de overige aanlegplaatsen, die op reis werden aangedaan, moeten worden opgemaakt.

De eerste dier plaatsen was Lendjebaloes. — Reinaud laat bij zijne verklaring van de reisroute van Soliman de schepen zoo lang mogelijk de kust volgen en ze niet eer dan bij de monding der Godaveri in de golf van Bengalen den koers oost- waarts, naar Achter-Indië, nemen. Ik geef gaarne toe dat het zeer juist gezien is om bij het terug zoeken van dien ouden reisweg van Soliman op die wijs te beginnen, maar Reinaud had, wanneer de genoemde plaatsen niet terstond weer te vinden waren, ze niet met geweld daar moeten blijven zoeken. De winden en stroomen hebben natuurlijk hun aandeel gehad bij het houden van dien weg en de stroom, die van Ceilon eerst tot ongeveer de genoemde hoogte op eenigen afstand langs de kust loopt om zich dan noord-oostwaarts naar de kusten van Arakán te richten, kan zeer wel gemaakt hebben dat die schepen niet onnoodig zoovele plaatsen aan de kust aandeden. Doch er kan ook toeval in het spel geweest zijn, zoodat de naam van deze of gene haven, die zij toch nog aandeden, niet bewaard is gebleven.

Zie toch eens tot welke verklaringen Reinaud moest komen om den weg, dien hij zich nu eenmaal als den waren voorstelt, niet te verlaten! Van de eilanden Lendjebaloes maakt hij eilanden in den omtrek van Kalimier-punt, van Kalahbar Zuid-Koromandel, van Beitoema Madras, van Kedrendj eindelijk ongeveer Ma- sulipatam, van waaruit de schepen dan verder oostwaarts hiel- den. Maar de onwaarschijnlijkheid, dat van Ceilon uit „ in diezelfde richting „ — men zou dus meenen in eene oostelijke — de eerste station zou geweest zijn op eenige eilanden ten noorden, zoo klein, dat een gewone kaart ze niet opgeeft; dat een volgende eenvoudig land van Tjola zou genoemd zijn (*bar* kan land beteekenen en Kalah houdt Reinaud voor *fautief* voor Kolah = Tjola, dus Kalahbar = Tjola-mandalan, d. i. Koromandel); een derde eene voorstad van Madras zou geweest zijn, een vierde

Masulipatam, waarvoor ten minste nog Koringa beter met den Arabischen naam zou overeenkomen, en dat er geen enkele bekende naam zou genoemd zijn, terwijl er toch zoo vele handelsplaatsen zijn op deze kust; die onwaarschijnlijkheid is van dien aard, dat zij ons reeds aanstonds tegen die verklaring inneemt. En deze blijkt geheel verwerpelijk, wanneer wij in Lendjabaloes de eerste l voor een overblijfsel van het lidwoord houdende, dat woord lezen al-Nedsjabaloes, d. i. de Nikobaren. Men vindt het Arabische woord ook gespeld **ننجبتوس** naast **ننجبتوس** en **ننجبتوس** en Reinaud heeft op zijne kaart bij zijne Mémoire sur l'Inde dan ook niet gearzeld de juistheid dier verklaring, reeds door Stuiwe, Handelszüge der Araber, en misschien ook al door anderen gegeven, te erkennen. Ook Ptolemaeus kende de Nikobaren reeds onder den naam van **Baroesai**. Zij blyken van oudsher eene aanlegplaats in de golf van Bengalen geweest te zijn, waar men op de terugreis uit het noorden van Achter-Indie door wind en stroomen van zelf heen gedreven werd. Maar is nu deze verklaring juist, en er schijnt geen grond te zijn om daaraan te twyffelen, dan vervalt met een de geheele grondslag, dien R. voor zijne verklaring dier reistroute heeft aangenomen. Trouwens hij was ook buitendien niet houdbaar. Zie bijvoorbeeld Beitoemah. Zoo die naam goed geschreven is, dit voegt er R. er ten minste nog bij, schijnt, zegt hij, het gevoelen dergenen waar, die daarin den naam van de stad San-Thomé gezien hebben. Deze plaats is eenter met meer dan eene voorstad van Madras, dat door zijne gevaarlijke reede in vroeger eeuwen wel noot eene aanlegplaats voor schepen zal geweest zijn, hetgeen het nu nog niet is. De grond waarop de verklaring rust is deze, dat de Arabische naam zich laat oplossen in *heit Toema*, dat wil in het Arabischen en in het Syrischen zeggen *kuis van Thomas*, waarmede dan de plaats zou bedoeld zijn, waar de apostel Thomas begraven ligt. Maar er is geen naam die zoo verschullend wordt geschreven als deze. Het Arabische schrijft, dat zoovele letters alleen door het aantal bijgevoegde punten onderscheidt, geeft hier ruime aanleiding tot verwarring. Ik voor mij twyfel ten minste niet of in Beitoemah, Tenoemah, Nenoemah, Spemah, schuilt een en dezelfde naam. Ik ga zelfs nog verder en zie in **اسماد**, **اسماد**, **اسماد**, **اسماد** steeds nog hetzelfde eiland. Maar welke naam nu de juiste mag zijn? Quatremer, en na hem Lassen, lezen Nenoemah en maakten er de Notoema-eilanden

van! De vorm, die zich het best tot een bekenden naam brengen laat, is *سبرمه*, waarin men wel Borneo heeft willen zien, omdat er gezegd wordt kamfer te groeien en men voor Sumatra, waar die ook nog groeit, reeds een ander eiland had, en ook misschien om de syllabe *bor*; maar dat mij toeschijnt met het ons uit mijn vorig opstel reeds bekende Soevarna over een te komen, een naam die volgens de getuigenis van den Arabischen schrijver al-Biroeni aan de eilanden van den Zabedj, dat is Java en onderhoorigheden, gegeven werd. Daarmede komen de verhalen omtrent het eiland met dien proteus-naam zeer goed overeen. De productie bewijst nog zoo veel niet; op handelsplaatsen kunnen natuurlijk de voortbrengselen van verschillende eilanden bijeengebracht zijn. Nog minder is aan opgaven omtrent grootte en afstanden te hechten; die vallen, even als de verhalen van allerlei merkwaardigheden, die men op die eilanden vinden zou, te zeer onder het gebied der fantaisie om er op te vertrouwen. Wat van de bewoners gemeld wordt, kan ons meestal beter op den weg brengen. Zoo staat er van het eiland Sjoema, bij Edrisi, dat de inwoners er de *foeta* dragen, d. i. een lap katoen om het midden (hetgeen eigenlijk meer op te vatten is in dien zin, dat zij beschaafder zijn dan die van andere eilanden, die geheel naakt loopen) en dat zij Boeddha-dienaars zijn en hunne dooden verbranden. Zoo iets behoeft nu wel niet uitsluitend op een enkel eiland te slaan, maar doet dit toch blijkbaar op de eilanden van Zabedj, d. i. op Soevarna.

Wanneer nu Lendjebaloes de Nikobaren en Beitoemah Java en onderhoorigheden zijn, dan zal men, zoo men op de juistheid der route vertrouwt, Kalahbar tusschen die beide in zoeken, maar ook al hecht men aan de nauwkeurigheid dier volgorde niet veel gewicht, zal men geneigd zijn Kalahbar in diezelfde streken te zoeken, en men wordt in dit vermoeden bevestigd door de mededeeling, dat Kalahbar ook eene onderhoorigheid van Zabedj is. Reinaud, die in Kalahbar Zuid-Koromandel ziet, verwijderd die moeilijkheid, dat het land aan den vorst van Zabedj zou onderworpen zijn door eenvoudig eene fout in dat woord Zabedj te veronderstellen. Wat de Arabische schrijver van de etymologie van Kalahbar zegt, dat de laatste lettergreep van dat woord het bekende *bar* zou wezen, daaraan behoort men niet te hechten. Hij kan daartoe gebracht zijn door de vermelding van nog één Kalah, zonder dat suffix, hetzij dat daar hetzelfde eiland mee bedoeld is of een ander, waarin ik dan

nog eerder eene verbastering van het Sanskritsche *cāra* zou zien. In dat Kalah ziet Reinaud Point-de-Galle, Walekenauer Keddah op het schiereiland van Malakka, anderen Oedjoeng-Salang, alias Junk-Ceilon, een vrij aanzienlijk eiland in die streek, anderen wederom Koewala, het bekende Maleische woord, dat riviermonding beteekent en als eerste deel van geographische eigennamen dikwijls voorkomt: al te maal verklaringen, die op ééne na weinig waarschijnlijkheid voor zich hebben. Ik zou ten minste, wanneer ik kiezen moet, dien naam ook het liefst in de buurt van Oedjoeng-Salang zoeken. Ook den naam Kedrendj kan ik niet met zekerheid thuis brengen. Andere lezingen zijn, althans ik houd de namen voor dezelfde, *جزرندج* misschien zelfs *جزرندج*. De omgeving, waarin men ook bij Edrisi die namen vindt, wijst ons duidelijk weder naar Java, maar welk eiland bedoeld is, terwijl de naam misschien nog andere lezingen toelaat, daarop is weder niet met zekerheid te antwoorden. Men heeft er onder anderen Kolorong, den naam eener kaap in Sürawak, in willen vinden, omdat er kaufer van daar kwam, daarbij uitgaande van het zeker geheel verkeerde beginsel om uit de producten tot de plaats te besluiten. Ik zie er eene verbastering in van Maharadja, zoo als de vorst van Zabedj, d. i. Java, dikwijls genoemd wordt. Aan gelegenheid om namen te plaatsen ontbreekt het trouwens bij de Arabische aardrykskundigen in deze streken niet. Men denke slechts aan hunne voorstelling van eene in het zuiden gesloten Indische zee, zoodat de oostkusten van Afrika en die van den Archipel elkander raken, terwijl die vermeende zuidkust nu ook met namen bedekt is, en men zal kunnen begripen welk eene verwarring er hier heerscht. Zoo schijnt bijvoorbeeld de naam Komar, die in naow verband met dien van Zabedj voorkomt, wel op het zuiden van Voor-Indie, waar de kaap Koemari tegenwoordig Komorin ligt, te en te wijzen en is dat rijk dan ook werkelijk door Reinaud daar gezocht, maar even waarschijnlijk is het dat Madagaskar er mee bedoeld is.

Er blijven nu nog twee namen over, Senf en Senderfoelat, wier verklaring ook niet gemakkelijk is. Reinaud verwerpt, doch zonder iets anders te berde te brengen, het gevoelen van hen die Senf en Tjampa voor hetzelfde houden en zoekt Senderfoelat aan het begin der straat van Malakka. Boyen zagen wij Senf voorgesteld als een rijk, waarop Senderfoelat volgt, dat of aan het begin van de zee Saalj en of aan het begin of aan het

einde der Poorten van China gelegen is. Dat Sandji eene fout is voor Mandji en dat daarmee de Chineesche zee bedoeld wordt is zeer wel mogelijk. Van Senderfoelat gaan de schepen dan regelrecht door naar Khanfoe.

Is het nu echter waarschijnlijk, dat van dit punt uit de schepen zoo direct naar Kanton of zelfs nog verder, wanneer Khanfoe het oude Gampoe is, zouden gevaren zijn? midden door zee, daar ze anders zoo angstig de kusten houden, en dat niet een afstand, als dien zij noodwendig over de golf van Bengalen moesten oversteken, maar twee driemaal zoo ver? en dat terwijl er onderweg nog zooveel gelegenheid was om hier en daar een eiland of eene kust aan te doen? vooreerst al dadelijk na het oversteken van de golf van Siam langs de geheele oostkust van Achter-Indië? Bedenken wij toch ook dat het Sin der Arabieren nog wel altijd het Sinai van Ptolemaeus is, en dus ook Achter-Indië beteekent, zoodat die naam geen reden behoeft te zijn om Khanfoe in het tegenwoordige China te zoeken. Ook is Khanfoe nog geen Koan-tsjoe-foe, en veel minder Sjang-Sjing, zoo als de Chineezen in het zuiden die stad noemen (eig. provinciehoofdstad). Ik zou daarom dien naam veel liever terugvinden in Kan-foe-tsjje, d. i. Kambodja, de gelijknamige hoofdplaats van het bekende rijk, hetzelfde als het eenmaal zoo beroemde Angkor, aan de rivier Mekong, welks bouwvallen heden nog de verbazing der reizigers wekken en, laatstelijk door de commissie ter opneming van de rivier Mekong onderzocht en beschreven, nu ook weldra in Europa beter bekend zullen worden. Senf kan men nu ook voor het in de nabijheid gelegen Tjampa blijven houden, even als de Arabieren te Khanfoe van het rijk Anam kunnen gehoord hebben, welken naam men in dien van het eiland al-Ajam zou mogen zien. Ja zelfs zullen zij, die in Senderfoelat Poelau Kondor terugvinden, hierin een nieuw bewijs voor de juistheid van hun gevoelen zien, maar het blijft dan toch vreemd dat men Kondor-Poelau zou gezegd hebben, hetgeen, om die verbastering te verklaren, zou moeten worden aangenomen. Intusschen komen Marco-Polo's eilanden Sondoer en Kondoer het aangegeven vermoeden versterken. Doch er doet zich nog eene vraag op. Welke zijn die Poorten van China? Reinaud antwoordt, de eilanden tusschen Formosa en Tjoesan, dat zijn dus de Miakosima-eilanden. Doch die verklaring is natuurlijk gegrond op de veronderstelling dat Khaufoe zooveel noordelijker ligt, dan wij het plaatsen; neen, die poorten, die

zee-straten, moeten bepaald op eene passage zien, die men door *moet* om in de Chineesche zee te komen, en niet op eene groep eilanden, die niemand behoefte te passeeren, die men rechts of links kon laten liggen of veel eer waar men niets mee te maken had, want de natuurlijke weg zou tusschen Formosa en het vaste land door geweest zijn. Wij zullen hier de straten van Malakka en Singapoera hebben, zal men veel eer zeggen, en inderdaad de eilanden, daar men in deze langs moest, konden niet oopgemerkt gebleven zijn, en zoo zou men dan onder die poorten van China de poorten tot de Chineesche zee, dat zijn de eilandstraten van Oost-Sumatra en den Riouw-archipel moeten verstaan. Van daar uit zou, volgens Edrisi, de vaart nog maar kort geweest zijn om het einddoel der reis te bereiken, hetgeen zeker beter op Kambodja, dan op Kanton of Haugtsjeoefoc past. Zijn de poorten van China die straten niet -- en zoowel die vermelding der bergen, als haar geringe lengte maakt mij altijd nog wat huiverig dat voor zoo zeker te houden, -- dan blijft mijns bedunkens maar een weg over en wel dwars door het vaste land. Ik zou namelijk willen weten of het Maleische schiereiland niet vroeger een eiland geweest is, dat door ophelling van den zeebodem op de hoogte waar zich thans de landengte Krah (is hier aan *Kalak* te denken?) bevindt, later met het vaste land verbonden werd. Dat het land hier zeer laag is en slechts weinig zou behoeven te dalen om van de landengte eene zeestraat te maken, is bekend; daarbij neemt het Siameesche bergsysteem hier een einde om met eene andere richting in het zuidelyke overtegaan. Doch wij behoeven die verandering van zee in land niet eens aantemen, als wij bedenken dat de binnenlandsche handel ook thans nog, om den omweg om het Maleische schiereiland heen te vermijden, dwars door die landengte heen gaat en wel langs drieërlei wegen, die alle in elkanders nabijheid liggen. Het laat zich zeer wel hooren dat ook in vroeger eeuwen deze de handelsweg geweest is, hetzij dan dat er een doorlopende waterweg was of niet, -- trouwens die Poorten kunnen wel de rivieren geweest zijn, die ook tegenwoordig nog gebruikt worden om den landweg zooveel mogelijk te bekorten. Nemen wij aan dat dit in vroeger eeuwen evenzoo de gewone route geweest is, dan wordt het ons nog duidelyker *de* Katigara in Ptolemaeus' tyd het einde der reis was, want niet veel zuidelyker liggen die poorten van China, die een natuurlijke slagboom vormden, dien men niet licht zal gepasseerd

zijn. Chineesche schepen zullen, gelijk nog heden ten dage het geval is, ook toen reeds dien handel verder hebben gedreven en zoo de Arabieren verder gingen, zal dit ook wel door Chineesche tusschenkomst geschied zijn. Ook eigennamen kunnen hun in Chineesche verbastering ter oore gekomen en daardoor voor ons nog onherkenbaarder geworden zijn. Zoo zou zelfs Selameth, in het Arabisch ook tot Selahith en Selahi verbasterd, wel eene Chineesche omzetting van het woord Sumatra (Soe-ma-te-la of liever misschien Sa-moe-te-la) kunnen zijn, waar de Arabieren zoo vroeg niet zullen heen gekomen zijn. Voor Sumatra wordt gewoonlijk gehouden ar-Ramni (ook Rami, Ramin, Ramaua, Al-omri). Het meest afdoende bewijs daarvoor wordt hierin gezien, dat er daar kamfer-plantages, *fansoer* geheeten, zouden gevonden worden. Nu is Fansoer, dat door verkeerde uitspraak weder aanleiding gegeven heeft tot het scheppen van een eiland al-Kasr (قصر, قصور, فنصور), d. i. het kasteel, op welk woord al-Kazwini weder een geheel verhaal bouwt van een tooverkasteel, dat Alexander, door den glans er van verblind, te vergeefs trachtte intemen enz., dat Fansoer nu is het tegenwoordige Baros, en dus Ramni Sumatra: aldus redeneerde men; en tot die verkeerde gevolgtrekking kan ook nog aanleiding gegeven hebben de naam Lambri van een voormalig rijkje op de noordkust van Sumatra, die met dat Ramni verward is. Dit toch is de naam van een eiland, dat ook thans nog eene bekende ververschingsplaats is voor de schepen, die langs de kust van Arakán varen, en dat wij ook reeds vroeger hebben leeren kennen (Ptolemaeus en de Ind. Archipel bl. 54). Het is eene plaats, die nog al genoemd wordt in de Arabische verhalen; behalve bij Solimán komt zij ook nog voor bij Kazwini, Edrisi en Aboelfidá. In de route ligt het bij Soliman wel niet, maar wij hebben reeds gezien hoe weinig de berichten in die Relation des voyages eigenlijk van een goeden reisgids hebben. Hun gezag is volstrekt niet van dien aard, dat wij ar-Ramni buiten de rij der ververschingsplaatsen zouden behoeven te sluiten, die de schepen op hunne reis van Voor-Indië naar China aandeden. En om dat eiland daarin op te nemen, daarvoor pleit de omstandigheid, dat het èn heden nog, èn, zoo als wij waarschijnlijk gemaakt hebben, reeds in Ptolemaeus' tijd zulk eene landingsplaats was. Maar dan is nu ook de route, dien de Arabieren gevolgd zijn, geen andere geweest, dan die sedert eeuwen gevolgd en door de natuurlijke gesteldheid van winden en stroomen

aangegeven was. Uit Voor-Indië stuurde men naar het noorden van de westkust van Achter-Indië, alwaar men het eiland Ramni zandeed, en ging van daar zuidwaarts, de kust langs, tot iets verder dan van waar Ptolemaeus nog berichten kreeg, om dan door de landengte Krah naar Kambodja over te steken. Dat laatste gedeelte der reis kan misschien uitsluitend in Chinesche schepen gedaan zijn.

Veel meer dan namen leeren wij door de Arabieren niet kennen. Beschrijvingen, welke dien naam verdienen, geven zij van door hen bezochte plaatsen niet. Slechts noemen zij verscheidene handelswaren, die de kooplieden in die streken opdeden, waaronder er zijn die uitsluitend in den Archipel behooren, zoo als kamfer, kruidnagelen en notenmuskaat. Buitendien noemen zij vooral goud en ook misschien tin, ook kokosnoten en kokosolie, pisang, bamboe, rotting, sapanhout, wierook, parelen, voorts olifanten, rhinocrossen en apen. Wat Edrisi verhaalt van eene tafel, die een reiziger zeide gezien te hebben, van één stuk hout gemaakt, waar 200 menschen omheen konden zitten eten, doet aan de tafels van Ambonseh wortelhout denken. Hij deelt echter die bijzonderheid van het eiland Komar (قمر) mee. Ook hebben blijkbaar de wilden, die met vergiftigde pijlen schieten en hunne natuurgenoeten opeten, en ook de koppesvellers, waaronder natuurlijk niet uitsluitend de Dajaks behoeven verstaan te worden, diepen indruk op hen gemaakt. Kortom er zijn zoo eenige zaken, waaruit men zien kan, dat de Arabieren althans kennis gemaakt hadden met het verre Oosten, maar er zijn geen bewijzen voorhanden, dat zij de gewone handelsroute zouden verlaten hebben en zelf de meer zuidelyke eilanden hebben bezocht, immers niet voor in latere eeuwen. Ik sprek namelijk boven van een tweetal reizigers. Die andere, want Soliman kennen wij reeds, was Ibn Batoeta. Deze bereisde een groot deel der toenmaals bekende wereld, meer dan iemand, voor zover bekend is, voor of na hem ooit bereisd heeft, van 1325 tot 1353. Op zijne reizen kwam hij ook in Achter-Indië en begon daar zijne reis te Tjittagong in het noorden van Arakán, van waar hij reisde naar het eiland Djawah, dat is Sumatra, alwaar hij dicht bij de stad van dien naam (waarnaar ook het eiland genoemd werd) landde en er gastvrigheid genoot bij zekeren reeds tot den Islam bekeerden en ons ook uit inlandsche bronnen bekenden koning, Malik-et Tahir. Daarna begaf hij zich als laard van een Chinesch schip, waarmede hij naar de kouden

der ongeloovigen voer. Misschien is Moeldjawah dat hij toen aandeed eene verbastering van Madjapait (ماجفایه ملجاوه), maar de namen die op de verdere reis voorkomen, Kakoela, Kailoeke en andere, zijn mij onbekend. Ook moet ik erkennen dat de vogel Rok, die ons uit de verhalen der 1001 Nacht zoo bekend is, hier, waar men op vaster bodem meent te staan, ons weer zonderling komt verrassen. Hij keerde over Sumatra naar Koelam, aan de kust van Malabar, terug. Zeker is het dat het gerucht van den vorst van Madjapait ook reeds vroeger tot de Arabieren was doorgedrongen. Zij noemden hem Maharadja en zijn rijk Zabedj (ook Ranedj enz.), een woord dat men aanstonds als verbastering herkent van Djabadioe. Wat zij van de uitgebreidheid zijner heerschappij verhalen, wordt bevestigd door hetgeen wij uit inlandsche bronnen weten, die ons ook meedeelen, dat het gebied van den vorst van Madjapait zich over nagenoeg den geheelen Archipel uitstreckte. Maar bij geruchten, bij verhalen die men elkaar meedeelde en wier waarde men wel niet te gering zal kunnen aanslaan, bleef het, en zelfs toen zich bij de zucht naar handelsspeculatiën ook bekeeringsijver voegde, die de apostelen van den Islam tot vaste nederzetting in den Archipel bewoog, werd er door de Arabieren nog geen helderder licht over die landen ontstoken.

Vijf eeuwen liggen tusschen de reizen van Soliman en Ibn-Batoeta. In al dien tijd zijn de Arabieren de zecreis naar Indië en China blijven maken zonder ons directe berichten daarvan meedeelen. Maar eene halve eeuw voor dezen laatsten reiziger hebben wij berichten van een Europeaan, die het verre Oosten van Azië bezocht en, wat meer zegt, ons eene uitvoerige beschrijving heeft nagelaten van de landen, die hij gezien heeft. Algemeen bekend is Marco Polo, de Venetiaansche reiziger, die zeventien jaren in dienst van den Grootvorst der Mongolen, Koebilai-Khan, heeft doorgebracht en wien het gegaan is als den vader der geschiedenis, Herodotus, dat zijne geloofwaardigheid meermalen betwijfeld is. Trouwens het was te vergeven, zoo men, om al het vreemde en fabelachtige wat hij opdischt, hem niet zoo spoedig vertrouwen schonk. Toch waren Quinsai, het tegenwoordige Hang-tsjoe-foc, de prachtige hoofdstad van Zuid-China, toen de grootste stad der wereld, honderd mijlen (dertig uur gaans) in de rondte, doorsneden van kanalen, waarover twaalf duizend bruggen en de haven van Zeitoen, het tegenwoordige Tjioen-tjoe-foe in Foekian, niet ver van

Amoy, de groote markt voor peper, aloë, sandelhout en andere specerijen, en het goudrijke Zipangoe, Japan, van welke Polo verhaald had, de plaatsen, die Columbus zich voorstelde te zullen bereiken, toen hij in 1492 den Atlantischen Oceaan overstak. Zoo uitlokkend waren die verhalen dan toch!

Japan heeft Marco Polo zelf niet bezocht, maar op zijne terugreis naar Europa, die hij van de haven Zeitoen uit over zee deed, heeft hij een deel van den Archipel gezien. Hij zeilde eerst naar Tjampa en van daar naar Groot-Java. Burek, Marco Polo's uitgever, meent dat hier met Groot-Java Borneo zal bedoeld zijn, en wel om de beschrijving, die er van gegeven wordt; maar wat de schrijver verhaalt van de goud- en specerijrykdom van dat eiland is geen reden om het voor een ander eiland dan Java te houden. Integendeel, op het hoofdeiland van den Maharadja van Zabelj, zoo als de Arabieren het noemden, vloeiden al die waren van heinde en verre byeen, de Chineezen dreven een levendigen handel met Kuawa, zoo als Java bij hen heette, dat in Polo's tijd niet meer aan den Groot-Khan onderworpen was. Borneo was wel een goudland, maar een handelsstaat kennen wy er niet, waar dat goud zou zijn te krijgen geweest, en die specerijen moeten. Burek zelf erkent het, toch ook uit de Molukken daarheen gekomen zijn, die eilanden -die het ten oosten omgaven, van waar zij (de specerijen) gemakkelijk te krijgen waren! Was Burek maar wat beter op de hoogte geweest, dan had hij zoo niet geschreven. In zuid-oostelyke richting, zegt Polo, voer men van Tjampa naar Java-majoor heen. Dit gaat aan en brengt ons zelfs naar Oost-Java, juist waar wy zijn moeten. Doch nu komen de zwaargheden. Zuid-zuidwestwaarts van Java, passeerende de eilanden Sondoer en Kondoer, ligt op het vaste land Loehak en meer zuidelyk of of zuidwestelyk van daar het eiland Pentan, en iets verder het koningryk Malajoer. Zuidoostelyk van Pentan ligt Java minor met zyn acht koningryken, waarvan Polo er zes bezoekt. Van daar komt men aan Nokneran en Anguman, blykbaar de Nikobaren en de Andamanen, van welke hij dan verder gaat naar Ceilon. Er blijft dus ook geen twyfel over of Java minor is Sumatra. Maar al wat er tusschen die beide Java's in ligt, is, zoo men om en tekst woordelyk volgt, niet te verklaren. Toch schijnen de eigenaamen vrij gemakkelijk terug te vinden. Zie hier hoe men ze verklaard heeft: Kondoer is Pau Kondoer (dicht bij de kust van Tjampa), Loehak, dat deel van Kambodja, waarvan de

hoofdstad destijds Locch heette, Pentan is Bintan, Malajoer is Malakka. Men kan met die verklaring wel tevreden zijn, maar dan zou men toch ook nog willen weten of de handschriften en oude uitgaven toelaten den tekst, inzonderheid wat koersen en afstanden betreft, en juist hier zijn fouten zoo gemakkelijk te begaan, hier en daar anders te lezen. Is de verklaring goed, dan hebben wij hier het eerste duidelijke bericht van eene omzeiling van het Maleische schiereiland. In alle gevallen moeten wij, zoo de opgegeven route juist is, van de eene reis, zoo als Polo het thans voorstelt, er twee maken, en hem eerst van Tjampa naar Java en terug en dan van daar naar Sumatra laten reizen; of wij zouden het er voor moeten houden, dat de reis naar Java niet door Polo zelf is gedaan, tot staving van welk gevoelen men zich beroepen kan op wat Polo zegt, dat welonderrichte zeevaarders hem van Java verteld hebben, ofschoon ik zou gedacht hebben, dat die woorden alleen op de grootte van het eiland slaan.

Van de zes rijken van Sumatra, die Marco Polo zegt zelf bezocht te hebben, kunnen wij in drie met voldoende zekerheid Perlak, Lambri (lag vroeger in de buurt van Atjih) en Fansoer terug vinden; de verklaring der drie andere door Pasei, Samoedra en Indragiri komt mij iets minder zeker voor. Op Perlak na waren al die staatjes aan den Groot-khan onderworpen, en daar alleen vond Polo ook Arabieren, die er veel kwamen en de inwoners reeds gedeeltelijk tot den Islam bekeerd hadden. De overige staatjes waren nog door heideneu bewoond.

Wij zien hier dus bij Polo de eerste morgenschemering van den nieuwen dag; enkele namen, wier geschiedenis wij sedert bij de eenen wat beter, bij de anderen wat minder, vervolgen kunnen. Na hem komt nu nog eens een Ibn-Batoeta, bij wien wij nog een schijn terugvinden van de fabelen van vroeger dagen, maar die van de noordkust van Sumatra al wat meer weet te vertellen, en daarmede sluiten zich de middeleeuwen, om, ofschoon altoos nog een paar eeuwen later, plaats te maken voor den nieuwen tijd, die met de komst der Portugezen in den Archipel begint. —

Er is iets dat met het hier behandelde in naauw verband staat. Het is de komst en vestiging der Arabieren in den Archipel, de vraag van waar en langs welken weg zij daar kwamen? Wanneer zich echter aan die vraag niet nog een paar

questies van meer belang hecchten, dan zoude zij ons vrij onverschillig laten. Met die komst van de Arabieren staat namelijk hun godsdienst weer in nauw verband en naast den Arabischen invloed schijnt er ook een Perzische te bestaan. Hierover nu nog een enkel woord.

De oudste Arabische zeehandel ging uit van de Perzische golf en van daar, de zuidkusten van Perzie en de westkusten van Voor-Indië langs, zuidwaarts. Van den anderen kant kwamen de Chineezen en de Indiërs zelf diezelfde weg langs noordwaarts, doch met het uitbreiden van den handel der Arabieren en Perziërs schijnt die der Indiërs en Chineezen ingekrompen, die der eersten zelfs zoo goed als geheel opgehouden te zijn. Er waren reeds in oude tijden een paar belangrijke handelsteden op de westkust van Voor-Indië. Het tegenwoordige Barotj, toen Barygaza, en bij de Arabieren Beroch, in Goedjerate, werd later door Socrate als handelstad overschaduwd; Quilon, vroeger Kochan, in Zuid-Malabar, is nog altijd een plaatsje van naam, al is deze niet meer zoo beroemd als vroeger. In het begin der 9^e eeuw deden de Arabieren reeds bedevaarten, vaarten liever, waarop handel met verkondiging van den Islam gepaard ging, naar Ceylon, waar de heilige Adamspiek hen aantrok, en op een van die reizen, uit Goedjerate ondernomen, zouden zij door een storm behoopen en op de kust van Malabar geland, aldaar den Zamorin, dat is den vorst des lands, tot den Islam bekeerd hebben. Van toen af waren de Arabieren aan die kust in groot aanzien.

In bijzonderheden weten wij van dit alles nagenoeg niets meer en ik weet niet of er over dit punt ooit zeer veel nieuw licht zal opgaan, hoezeer het, ten einde den oorsprong der Arabische godsdienst en heerschappij in den Indischen Archipel in een helderder licht te plaatsen, wel de moeite waard zou zijn dit nog eens opzettelijk te onderzoeken. Doch hetgeen wij nu reeds weten, doet ons de oorzak vermoeden, waarom wij vooral in de oudere geschiedenis van den Archipel, dien naam van Malabar en Goedjerate zoo menigmaal aantreffen, en ook die Perzische invloed laat er zich gelechtelijk, ik zou niet willen beweren geheel, uit verklaren. Eindelijk kunnen wij er de reden uit opmaken, waarom de godsdienstige secte der Arabieren in den Archipel met die der Hananiten, die men in Engelsch-Indië het meeste aantreft, maar die der Sjaiten is, die in Egypte en Arabie thuis is. De Arabieren van Malabar namelijk bes-

hoorden tot de laatstgenoemde secte en het schijnt vrij wat eenvoudiger aan hen de verbreiding van den Islam in den Archipel toeteschrijven, dan het Sjafitisme uit Kaïro te doen komen, zoo als de schrijver van het "Précis de jurisprudence musulmane selon le rite Châfeite" gedaan heeft.

Leiden, Augustus 1872.

Dr. J. PIJNAPPEL.

ENKELE AANMERKINGEN OP WALLACE'S INSULINDE

(uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door Prof. P. J. VETH)

Ik weet niet of ik er toe zou gekomen zijn deze aanmerkingen mee te deelen, wanneer er niet eene zekere zelfverdediging bij in 't spel ware gekomen. Er wordt namelijk in dit werk gesproken over eene grenslijn tusschen Azie en Australië. Die grenslijn speelt daarin eene zeer belangrijke rol. Zij wordt gezegd te beginnen tusschen Bali en Lombok, verder door straat Makassar en de zee van Celebes te loopen en te eindigen tusschen Magindanau en de Talaar-eilanden. Zie hier wat de vertaler daarvan zegt in eene aantekening op bl 34 van het 1ste deel: „Het hier meegedeelde omtrent het verschil in voortbrengselen tusschen Bali en Lombok en de diepe zee tusschen beiden, is nieuw en te meer verrassend, daar wij Nederlanders gewoon zijn Bali en Lombok, als bij elkander behorende eilanden, in éénen adem te noemen, en daar ook in onze handboeken over de geographie van Ned. Indië doorgaans die eilanden te zamen bij de groep van Java worden gevoegd. Zoo zegt byv. Prof. Pijnappel, Geographie van N. I. bl 153: „'t Schijnt derhalve zeker genoeg dat Bali en Lombok slechts als dalen te beschouwen zijn, zoo laag dat de zee ze tot eene aanzienlijke hoogte overstroomt.“ De vraag rijst hoe deze meening, waarvan de ongegrondheid thans zoo duidelijk blijkt, heeft kunnen veld winnen. Waarschijnlijk heeft vooral de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden daartoe aanleiding gegeven, en ofschoon zeker dikwijls Nederlandsche ambtenaren van het eene naar het andere eiland zijn overgestoken, is dit waarschijnlijk zelden het lot geweest van personen met genoegzame natuurkennis toegerust om het onderscheid tusschen beide eilanden te waardeeren. De eenige mij

„bekende natuurkundige die beide eilanden bezocht, de heer Zollinger, heeft inderdaad reeds op onderscheidene punten van verschil tusschen de Flora en de Fauna van beide eilanden opmerkzaam gemaakt (volgt eene aanhaling). Doch bij den heer Zollinger zijn dit losse, op zich zelve staande opmerkingen, niet, gelijk door Wallace, met eene algemeene beschouwing van den Archipel in verband gebracht, en daarom hebben zij weinig aandacht getrokken.”

De vraag, hoe die meening, dat Bali en Lombok geographisch bij elkaar behooren, heeft kunnen veld winnen, had mijn vriend V. niet lang in onzekerheid behoeven te laten, daar hij die op bl. 256 van zijne eigene vertaling reeds vrij voldoende beantwoord vindt: „Hoezeer zij (die beide eilanden) ook in uitwendig voorkomen en physisch karakter op elkander gelijken,” zoo lees ik daar, „in hunne natuurlijke voortbrengselen vertoonen zij een verbazend verschil.” Hun uitwendig voorkomen en physisch karakter, die waren het welke mij, niet kategorisch, want er konden andere zaken bijkomen, die de kracht van het bewijs dat er uit te putten is, weer verzwakten, maar toch met genoegzame zekerheid de stelling deden uiten, dat beide landen zamenhangen. Ik geloof dat het voldoende is te verwijzen naar hetgeen er in mijn boekje aan die aangehaalde woorden voorafgaat en waarop het woordje „derhalve” in hun aanvang betrekking heeft en dat het onnoodig is dat alles hier uitteschrijven. Ook daar had dus het antwoord op die vraag kunnen gevonden worden. En dat antwoord ligt zoo voor de hand, dat ik mij dat andere, dat Prof. V. voor waarschijnlijk houdt, als zou vooral de politieke en administratieve band tusschen beide eilanden daartoe aanleiding gegeven hebben, maar niet zal aantrekken. Mogelijk dat anderen een verband zien tusschen zulk een band en een geographischen zamenhang, voor mij heeft op geographisch gebied de uitdrukking Commissaris voor de eilanden Bali en Lombok even weinig gezag, als de uitdrukking Nederland en zijne overzeesche bezittingen het heeft, die wij niet minder gewoon zijn nevens elkaar te hooren als Bali en Lombok, om aan een geographisch verband tusschen Nederland en die bezittingen te doen denken. — Op eene andere plaats van zijn werk, op bl. 363 dl. 1, spreekt Wallace ook wel niet woordelijk van eene geographische verbinding, maar indien dit niet juist het punt in quaestie was, zou niemand er aan twifelen, dat hij zulk eene bedoelde. Het is daar, waar

by over het ontstaan der kleine Soenda eilanden handelende, het volgende zegt: „Het feit dat de eilanden Bali en Lombok klein en bijna geheel vulkanisch zijn en een geringer aantal gewijzigde vormen bevatten dan de andere eilanden, schijnt inderdaad op hun betrekkelijk jongen oorsprong te wijzen. Een wijde arm der zee heeft dus waarschijnlijk hunne plaats ingenomen op het tijdstip, waarop de afstand van Timor tot Australië het geringst was; en terwijl de onderaardsche vuren de nu vruchtbare eilanden Bali en Lombok langzaam opbouwden, zullen vermoedelijk de noordelijke stranden van Australië allengs tot beneden den Oceaan zijn gezonken.” Wanneer dit niet een geographischen samenhang veronderstelt, wat verlangt men dan? Twee eilanden, langzaam door onderaardsche vuren opgebouwd en boven de watervlakte verschenen, in uitwendig voorkomen en physisch karakter zeer sterk op elkander gelijkende: het zal toch niet vermetel zijn tusschen die beide een geographisch verband te vermoeden? Want wat verstaat men onder deze uitdrukking? Immers den samenhang van grootere of kleinere massas land, die, ofschoon door water gescheiden, in hun structuur en niterlijk voorkomen ten naauwste overeenkomen. Wanneer dus, zoo als bij Java en Bali en Lombok, de geologische structuur, voor zoover die bekend is, geen twyfel omtrent dien samenhang doet rijzen, en de zee-straten, zoo zij al, gelijk straat Lombok, van zekere diepte zijn, in hare engte en sterke stroomen eenen reden geven voor die meerdere diepte, dan geeft ons zelfs het meest verbazende verschil der Fauna geen grond om aan zulk een samenhang te twyfelen.

De vertaler hier ligt de oplossing van het raadsel — heeft namelijk twee zaken verward, die niet by elkaar behooren. Ik spreek van eene geographische grenslijn, hij, of liever Wallace, van eene zoologische. Wallace heeft niet aan eene geographische gedacht, al geven zijne woorden, zoo als die op bl. 13, waar hij uit het verschil in diepte der zeeën die grenslijn opmaakt, licht aanleiding tot die verkeerde opvatting. Dat verschil tusschen eene geographische grenslijn, die op den tegenwoordigen toestand berust, en zijne zoologische, bij welke hij zoo dikwijls de oudere toestanden ter verklaring noodig heeft, waarbij dan tevens aan zijne verbeelding vrij spel gegeven is, kan hem niet duidelijk voor den geest gestaan hebben. Is het waar dat de zee langs die geheele lijn plotseling zoo zeer in diepte toeneemt en zij dit nergens elders doet, dan geeft mij

dit een sterk vermoeden van het bestaan aldaar eener natuurlijke, geographische grens; maar zie ik dat bij Bali en Lombok die grens hapert, dat daar, niettegenstaande het vermoedde bestaan dier lijn, grond is om den samenhang dier eilanden aantenemen, dan schort ik, wat de geographie betreft, mijn oordeel op; de zoölogie mag haren weg gaan.

En waarom zou dan ook de Flora niet met evenveel recht een woord mogen inbrengen? Welnu, deze trekt dwars door straat Soenda de grenslijn harer Soendasche provincie, welke alle eilanden bevat die van Java af tot de Zuidwester-eilanden toe als eene keten samenhangen, en die wederom in twee onderdeelen vervalt, waarvan het oostelijke, gekenmerkt door casuarines en Nieuw-hollandsche geslachten, midden op het eiland Java begint. Zij, de Flora, geeft dus weder andere lijnen. En de anthropologie geeft nogmaals andere.

Met dat al imponeerde die aanteekening mij in den beginne in zulk eene mate, dat ik mij boog voor het gezag van den Engelschman, dat zoo nadrukkelijk door den vertaler ondersteund werd, en meende een bewijs te leveren, dat 't mij niet te doen was om eens opgevatte meeningen vol te houden, zoo ik in de nieuwe uitgaaf van mijn atlas van Nederlandsch Oost-Indië op de algemeene kaart die grenslijn van Wallace overnam. Nu ik echter het geheele werk van dien schrijver doorgelezen heb, zou ik liever willen, dat niet gedaan te hebben. De vraag toch naar de grens van Azië en Australië is eigenlijk die naar eene natuurlijke grens tusschen die beide werelddeelen. Maar zulk eene natuurlijke grens is niet overal te vinden, waar er naar gevraagd wordt. Doorgaans wordt zij zelfs te vergeefs gezocht. Doch ook daar waar zij bestaat heeft men er zich gewoonlijk weinig aan gestoord, zoodat de meeste grenzen conventionele zijn. Ook die van den Oost-Indischen Archipel zijn geen andere, en daar de grenzen van Azië en Australië met deze in het naauwste verband staan, zoo kan die Archipel of geheel tot Azië, zoo als gewoonlijk geschiedt, of geheel tot Australië gerekend worden. De natuurlijke grenzen van den Archipel zijn, zoo zij ooit bestaan hebben, tegenwoordig, voor zoover onze kennis rijkt, door de zee uitgewischt. Doch vraagt men naar die der menschenrassen of der Fauna of der Flora, dan zal men eerder een antwoord vernemen. Wallace is zoöloog: daarom is de zoölogische grenslijn bij hem toongevend; bij een ethnograaf of een botanicus zullen de andere meer gelden,

want dat zij elkander niet dekken, dat zagen wij reeds voor de Flora, en voor de anthropologie geeft Wallace zelf (II, 491 vg.) weder eene andere lijn ¹ aan; waarom zullen wij geographen die van de Fauna nu toch nog boven de andere moeten huldigen?

Hoe boeiend de lectuur van het werk van Wallace zij — en voor zoover de onderhoudende stijl daartoe het zijne bijbrengt, geloof ik dat de vertaler zich een deel van dien lof mag toe-eigenen — toch kan ik het oordeel niet onderschrijven dat deze in zijne voorrede er over uitspreekt. Ik moet erkennen dat ik den „genialen blik die de verspreide feiten weet zamen te vatten en er gevolgtrekkingen van indrukwekkende stoutheid en verrassende nieuwhed uit weet af te leiden“ er niet in zie. Ik wil den lezer zelf laten oordeelen. Aan het einde zijner beschrijving van ieder der verschillende groepen van den Indischen Archipel geeft W. eene algemeene natuurhistorische beschouwing, die strekken moet om den toestand te verklaren der tegenwoordige Fauna dier eilanden of liever om de geologische geschiedenis te geven, waaruit die toestand zich verklaren laat. Nemen wij de Timor-groep, waartoe Bali en Lombok bij hem behooren. Een aantal van 188 soorten van vogels, waarvan ruim 90 te wijd over den Archipel verspreid zijn om ze hier mee te rekenen en 7 soorten van landzoogdieren (waaronder evenwel de gewone meerkat, zeker niet minder algemeen verspreid) geven den schrijver den grond voor zijne beschouwing. Hij geloofte niet dat Timor ooit rechtstreeks met Australië heeft zamengehangen, maar dat op hetzelfde tijdstip, waarop in ééne richting de vernauwing der zee tusschen Australië en Timor plaats greep, er eene groote afscheiding moet geweest zijn aan de andere zijde van de keten, alwaar tot een tamelyk nieuw tijdvak een breede scheidsmuur tusschen de groep van Timor en Java zal hebben bestaan, waar toen eene wijde zeearm waarschijnlijk de plaats heeft ingenomen van de eilanden Bali en Lombok, en dat, terwijl de onderzandsche vuren die nu vruchtbare eilanden langzaam opbouwden, vermoedelyk de noordelyke stranden van Azië allengs tot beneden den Oeraan zullen zijn gezonken. De veronderstelling van deze of dergelyke veranderingen schijnt hem noodig om ons te doen begrijpen hoe het komt, dat, terwijl de vogels

¹ Daar ik my nog steeds blij vlegende over dit onderwerp eenmaal ontzigtiger te zullen kunnen handelen dan ik het hier zou kunnen doen, zoo inhoud ik my van aanmerkingen op Wallace's anthropologische stellingen gelyk.

van deze groep over het geheel bijna evenzeer Indisch als Australisch zijn, toch de soorten, die aan die groep bijzonder eigen zijn, voor het meerendeel een Australisch karakter dragen; als ook, waarom zulk een groot aantal Indische vormen, die zich over Java heen tot Bali uitstrekken, geen enkelen vertegenwoordiger naar de verder oostwaarts gelegen eilanden hebben overgebracht. Het feit dat niet één van die landzoogdieren Australisch of naauw met eenigen Australischen vorm verwant is, versterkt in hooge mate zijne meening dat Timor nooit een deel van Australië heeft uitgemaakt. In dat geval toch zou daar zonder twijfel wel eenige kangaroo of ander buideldier worden aangetroffen. Het is zeker moeilijk van de aanwezigheid van sommige onder de weinige zoogdieren van Timor rekenschap te geven, inzonderheid van de tijgerkat en het hert; wij moeten echter niet uit het oog verliezen, zegt hij, dat deze eilanden en de tusschenliggende zeeën gedurende duizenden en misschien honderdduizenden jaren aan vulkanische werking zijn blootgesteld geweest. Het land is opgestuwd en weer gedaald; de zeeengten zijn versmald of verbreed; zware stortvloeden hebben telkens en telkens weer vlakten vernield en honderden woudboomen naar zee gevoerd, zooals bij vulkanische uitbarstingen zoo dikwijls op Java gebeurd is, en het is niet onwaarschijnlijk dat eenmaal in duizend of tienduizend jaren een gunstige zamenloop van omstandigheden de verhuizing van een of twee soorten van landdieren van het eene eiland naar het andere zal hebben bevorderd. — Stout en verrassend is het zeker den schrijver zoo ter wille van eene enkele diersoort, van een tijgerkat, die uit Java naar Timor moest overgebracht worden (want de herten houdt hij voor zeer waarschijnlijk ingevoerd door den mensch), zoo over duizendtallen van jaren en over convulsies van zeeën en landen te zien beschikken, maar genialiteit zou ik dit nog niet durven noemen.

Ik wil nu van de gelegenheid gebruik maken om nog enkele vragen en opmerkingen ten beste te geven, waartoe de doorlezing van Wallace's werk mij aanleiding gaf. Ik ben het echter volstrekt niet met het doel gaan lezen om later daarover aantekeningen publiek te maken, zoodat mij hier of daar wel iets ontgaan zal zijn.

Dl. I blz. 6. De opmerking, dat de aardbevingen op vele eilanden zouden dienen tot tijdpunten om er gewichtige gebeurtenissen naar te berekenen, is mij nieuw, althans ik herinner

mij niet ze ooit vernomen te hebben, wel het tegendeel, dat namelijk de inlanders zulke zaken spoedig vergeten zijn; waar W. in gebreke is gebleven er voorbeelden van te geven, had ik van den vertaler een enkel woord hierover en naar aanleiding daarvan het een en ander meer over dergelijke wyzen van tijdrekening verwacht, daar het menigeen misschien gaan zal als mij, dat hij wel wat meer over dat onderwerp had willen hooren. Hoe bijvoorbeeld de inlander zijn ouderdom naar dien van den boom berekent, die op den dag zijner geboorte geplant is, is bekend genoeg. De bekende Maleische schrijver Abdoellah geeft er in zyne Reis van Singapore naar Kōlantau (Mal. uitg. blz. 73) een merkwaardig voorbeeld van, waar hij verhaalt, dat eene oude vrouw, op de vraag, hoe oud zij wel was, hem op een klapperboom wees, die reeds oud begon te worden en die door haar geplant was toen haar klapperboom, dat was die welken men op den dag harer geboorte geplant had, was gestorven. Mij dunkt, het is bijna onmogelijk dat Abdoellah die gewoonte niet kende, en toch zegt hij: toen ik dit hoorde kon ik mij niet inhouden en lachte hard op. Men ziet het, Abdoellah is ook al geen echte Maleijer meer.

I. blz. 107 *Kira* is niet alleen op Sumatra, maar algemeen in 't Maleisch de gewone naam voor aap; in het Laag-n. leisch heeft het Soendasche (?) *monnjet* dat woord verdrongen.

Dat woord Laag-maleisch doet mij nog aan iets anders den n. te weten aan den titel van het werk. Ik lees daar: Insulina, -het land van den orang-oetan." Die spelling *orang-oetan*, hoe goed ook gemeend (vroeger heb ik zelf zoo gespeld) is afteekenen. Wanneer men namelijk dien naam *orang-oelang* gespeld ziet, meent men dat *oelang* niet meer bosch, wat dan toch de bedorling is, daar de beteekenis van den naam bosch-mensch moet wezen, maar schuld beteekent, en verbetert daarom *oelang* in *oetan*. Doch ten onrechte. *Oelang* is de Laag-maleische uitspraak van *oetan*, even als bijvoorbeeld *areng* die van *aren*, *Bintang* die van *Bintan*, en alleen in het Laag-maleisch is het woord *orang-oetan* de naam van dien aap; in goed maleisch, waar het toch ook een zeer gewoon woord is, beteekent het nooit iets anders dan een wilde, een onbeschaaftde, nooit zulk een aap. Bedoelt men dus dien aap, dan moet men *orang-oelang* blijven zeggen en spellen, want dit is in het Laag-maleisch de naam en alleen met die Laag-maleische spelling heeft dat woord die beteekenis. Nu staat er op den titel: -het land van den wilde."

I. blz. 146. Voor die bijenboomen had ook naar Schwaners Borneo, I. 86, mogen verwezen zijn.

I. blz. 256. Ik vind het onbegrijpelijk hoe men met zooveel vertrouwen kan spreken over de structuur van binnenlanden, waar nog nimmer een Europeaan geweest is. Dat Borneo uit bergketenen bestaan zou, die uit één middenpunt uitstralen, is wel het algemeene zeggen; ik wil ook de mogelijkheid niet ontkennen, dat dit zoo is; maar het is nog in 't geheel niet bewezen en de voorstelling van eene diagonale keten met vertakkingen van weerszijden, ongeveer zoo als ik dat in mijne geographie heb voorgesteld, acht ik, naar hetgeen wij er van weten, waarschijnlijker.

I. blz. 260, n° 8. Dit is niet juist. De Engelsche commissaris, die te Maulmein, de hoofdstad van Zuid-Martaban of Amherst (eig. de naam der haven van Maulmein), resideert, is ook met het bestuur over Tenasserim belast.

I. blz. 237, n° 3. Dien naam, Sëboentang, dien ik niet voor juist houd, maar waaraan zich een vrij groote omhaal van zaken hecht, die hier misschien minder op haar plaats zijn, laat ik thans ongemoeid.

I, bl. 457 op het einde. Misschien ware hier aanleiding geweest om een woord te zeggen over het instinct dat de inlanders heeten te bezitten voor het opmerken der windstreken en waarvan staaltjes plagen verhaald te worden, die niet verdienen zoo maar aanstonds voor onwaarheid te worden gehouden, omdat wij ze niet weten te verklaren. Vrg. II, 182, waar iets dergelijks gevonden wordt, als hetgeen hier verhaald is.

II. bl. 176. Naar het mij voorkomt was het hier beschreven schip geen ander dan de welbekende Boegineesche padoewakan, de gewone soort van schepen, waarmee de Boeginezen den geheelen Archipel doorzeilen. Het zijn over 't algemeen slechte zeeschepen, die zwaar stampen en altijd met den wind mee moeten zeilen, daar zij door de massa hout, die boven water is, en hun kortheid bij zijdelingschen wind licht afdrijven. Het is wel jammer, dat de vertaler hier de gelegenheid verzuimde om over inlandsche schepen en scheepvaart het een en ander meetedeelen, iets waarvoor onze ethnographische verzameling hier wel de stof had kunnen leveren, zoo als mede de verhandeling van de Bruijn Kops over de Zeevaart in den Indischen Archipel, Tijds. van Ind. Nijverheid, dl. I. Ook over vlerkprauwen (Wallace I. p. 528) ware daarin het noodige te vinden geweest. Misschien

heb ik ongelijk met van die aantekeningen zooveel meer uitvoerigheid verwacht te hebben, maar wanneer ik zie hoe de Fauna door den vertaler in zijne noten met voorliefde behandeld is, dan kan het mij wel leed doen, dat de ethnographie zoo daarbij ten achteren staat. Mij dunkt, dit komt niet overeen met de belofte door den vertaler in zijne voorrede (blz. XI) aan zijne lezers gedaan, dat hij hun al die indichtingen wenschte te verschaffen, waardoor zij het boek ten volle verstaan en genieten konden. Immers hij zal zich toch in de eerste plaats niet zoölogen van beroep hebben voorgesteld, voor wie het boek nu eigenlijk de meeste waarde heeft. Al had het door den aard van het werk zelf bestaande overwicht ook niet geheel kunnen weggenomen worden, het komt mij voor, dat dit door de aantekeningen toch wel eenigszins had kunnen opgewogen zijn.

II, bl. 241, no. 2. Zou *ella* niet eenvoudig met het Maleische *kela* te vergelijken zijn, dat *aan iets trekken*, doorgaans om het voort te trekken, beteekent, ook al is er geen hoeraatje bij?

II, bl. 308. Ter nadere toelichting van hetgeen hier voorkomt over het punt waar Insulinde zich ten opzichte der seizoenen in een oostelijk en westelijk deel splitst, had ik wel eene aantekening gewenscht naar aanleiding van hetgeen ik daartoe in mijne geographie heb geschreven, omdat ik daarin van de gewone voorstelling, die ik ook hier terug vind, eenigszins ben afgeveken. Is mijne voorstelling onjuist, dan ware hier gebogenheit geweest laar te verbeteren.

II, bl. 331. Misschien zal tot deze schijnbare bloemboesheid der woorden ook wel eens bijdragen, dat de boomen veelal zoo hoog zijn, dat men met het onbegrepende oog niet altijd kan waarnemen, welke in bloei staan. Vrg. Jungbuhlan, Java I. 357.

II, 510. «Waarom zou de beschaving der volken van het oerbondsagen Europa niet evenzeer veredelend op de onderworpen volken kunnen werken als die der Romeinen? Maar voor zulke herschepingen zou eenwen noodig, en om die in het vooruitzicht daarvan te kunnen verblijden, moet men omtrent de verbaardheid van den Maleischen stam voor eene culture minder sceptisch zijn, dan de heer Wallace is, zonder genoegzame redenen, telkens in dit werk te hooren. Wanneer ik op deze woorden niet repliceerde, zou men stilzwijgen te recht als eene instemming er mede worden uitgelegd. En dit mag niet. Ik deel Wallace's gevoelen geheel. Dergelijke uitdrukkingen, als hier zonder genoegzame redenen, waren

zij zich tot die kategorische bewering bepalen, dikwijls, en zoo ook hier, al naar gelang van degenen, die er zich van bedient, meer of minder imponeerende phrases, waar men zich bij gebrek aan bewijs mee tracht aftemaken. Want een kort en bondig bewijs voor de zaak weet ik niet ooit gehoord te hebben. Wel heb ik er een van het tegendeel. Verlangt gij het te vernemen? Zie hier: Indien het Maleische ras dien aanleg tot hoogere ontwikkeling bezat, dan had hij zich moeten openbaren: dit heeft hij echter nooit gedaan, niettegenstaande de gelegenheid er toe bestond: ik besluit dus dat de aanleg zelf ontbrak. Want wanneer de voorwaarden voorhanden zijn, waarouder dit of dat met of aan iets geschieden moet en het geschiedt niet, dan mag ik besluiten tot het niet voorhanden zijn van datgene, waaraan of waarin dat moest plaats hebben. Gij zegt, de beschaving der Romeinen heeft veredeleud gewerkt op die der overwonnen volken, waarom zou die der volken van het hedendaagsch Europa niet hetzelfde doen? Ik antwoord met hetgeen ik reeds in mijne Geographie zeide: „Wanneer wij zien hoe de bevolking „der Oost-Indische eilanden, na zeker eeuwen lang in hunne „bosschen voortgeleefd te hebben, de eene stam van de andere „slechts door meer of minder bedrevenheid in het zich ver- „schaffen van dagelijksche levensbenoodigheden onderscheiden, „wederom eeuwen lang — minstens vijftien — onder den „invloed van Hindoesche geestbeschaving gestaan heeft; maar „dat de geest van het Hindoeïsme, in plaats van door zijne „aanraking eene geestelijke ontwikkeling bij de inlanders in „het leven te hebben geroepen, die zelfstandig rijpte, toch niet „anders dan een geheel afhankelijk navolgen van een gegeven „voorbeeld bij hen heeft kunnen opwekken, zóó zelfs, dat waar „dit voorbeeld, gelijk in de literatuur, uit den aard der zaak „tot meer zelfstandige navolging dwong, deze hoogst gebrekkig „was, — moet men dan niet tot het besluit komen, dat het „volk niets uit zich zelf geworden is, maar al wat het ge- „worden is te danken heeft aan anderen? Trouwens waar de „aanleg tot zelfstandige ontwikkeling ontbreekt, kan hij niet „van buiten aangebracht worden. De geschiedenis der Maleische „beschaving geeft ons recht tot het vermoeden, dat het Maleische „ras dien aanleg, die kiem van hoogere, van zelfstandige geest- „beschaving ten eenenmale mist.“¹ Bestond die kiem, dan

¹ Een scherp contrast met deze voorstelling vormt die, welke ik in het juist uitgekomen September-nummer van het T. v. N. I. op bl. 166 en volg. lees.

had die zich reeds lang geleden ontwikkeld, dan moest zij zich ontwikkeld hebben, dan was er eene eigenaardige Maleische beschaving ontstaan, geen Hindoese, geen Europeese, maar eene eigene beschaving, zoo als ook de Chineezzen en de Japanneezzen de hunne hebben. Bestaat die thans? De Hindoese invloed is over de bewoners van den Archipel heengegaan, ik zeg niet zonder gevolgen, zonder blijvende gevolgen zelfs, maar zonder eene kiem tot leven te wekken, die, gelijk overal in de natuur waar zij bestaat, door uitwendigen invloed moet opgewekt worden, in de zichtbare wereld door warmte en vochtigheid, in de geestelike door geestelijk contact; en nu werkt al weder aedert meer dan een drietal eeuwen de Europeese invloed — maar alles blijft bij het oude. Heeft het Maleische ras in de wetenschappen of in de fraaije kunsten ooit iets degelyks gepresteerd? Want het handig navolgen zal men toch geen zelfstandig voortbrengen willen noemen? Zoo ook in het intellectuele: onderwijs een inlander van aanleg; gij kunt er een vernis over heen brengen, maar zend hem naar de zijnen en onder de zijnen terug en weldra zal dat vernis er weer schoon af zijn. Laten de Europeanen Indië verlaten en binnen korten tijd, eerder misschien dan wy zouden durven denken, is Indië weer het Indië van voor eeuwen. - Moeten wy dus de inlanders maar aan zich zelve overlaten, daar wy toch zeker zijn kunnen, dat al onze pogingen om ze te beschaven tot niets zullen leiden? Immers neen; maar wy moeten ons een ander doel voor oogen stellen, dan wat wy ons elders kunnen voorstellen te bereiken. Wy moeten hen niet zoeken op te leiden tot zelfstandigheid, met het oog daarop, dat wy hen eemaal aan zich zelve zouden kunnen en overlaten; tot die zelfstandigheid moet het bestuur van Nederlandsch Indië komen: de inlander kan dat niet. De inlander namelijk is een kind gelijk, maar met de bestemming om steeds kind te blijven. Er zal nooit een man van hem groejen, daartoe mist hij de kiem. Welnu, dit voor oogen houdende zullen wy den inlander toch gelukkig kunnen maken en ons daarmee van een plicht jegens hem kwijten, dien wy door de verandering, waarin wy nu eenmaal tot hem staan, over aan hem dan aan anderen schuldig zijn. Want de grond, waarop die verplichting rust, is algemeene menschenliefde, doch die

Wat ik daar vind is nog veel fraaier dan het tabel dat Crawford van de oude beschaving der inlanders oplykt en dat ik, als tegenbanger van het mijne, in myne Geographie op 178 bl. 1000 heb.

natuurlijk begint met hen die ons het naast zijn. Aan ieder het zijne. De inlander van Ned. Indië komt óns toe en wij mogen ons niet aan hem onttrekken, zoolang wij er onze eigene ontwikkeling niet voor behoeven te verwaarloozen. En om nu niet bij het zoo in 't algemeen uitspreken van dat principe te blijven staan, om geen aanleiding te geven, dat men, wat ik zeide, voor groote woorden houdende, zich daarvan afwende, zoo ga ik nog een stap verder. — Wij zullen den inlander dus geven wat hij naar zijne bestemming noodig heeft; wij zullen hem die kundigheden bijbrengen, waarmee hij gelukkig kan leven; geen hogere wetenschappen, waaraan hij nooit iets zal hebben. Leer hem stoommachines maken, ik heb er niets tegen, maar voeg er geen theorie bij van hogere mechanica, wier wetten de stoomkracht aan zich onderwerpen. Ga niet door op hetgeen gij in onze maatschappij te recht verlangt, dat zij het waarom der dingen begrijpen; dat zullen zij toch nooit leeren; leer hen, zoo als gij het de kinderen doet, eenvoudig, dat iets zoo en zoo is. Leer hen geen ars poëtica van Horatius, daar gij vooruit weet dat er nooit een dragelijk gedicht uit hun brein zal voortkomen. Maar onthoud hun nu ook al wat hun nadelig is; reken er niet op, dat gij ze zoover zult brengen, dat zij als vrije menschen, dat is, niet onderworpen aan den dwang hunner lusten, zullen laten wat zij laten moeten; maak het hun onmogelijk dat zij zich aan opium en verkeerde dingen te buiten gaan, door hun de gelegenheid daartoe te benemen, en zoo het ook in Indië waar is dat luiheid is des duivels oorkussen, bedenken dan wat gij kunt om hen aan 't werk te houden, ten einde de noodzakelijkheid van straffen te voorkomen zoo er uit luiheid kwaad wordt bedreven; ofschoon — kwaad doen is ook een doen, en een echte luiwaard doet niets. Maar met dat niets doen komt er ook niets in het huishouden en dan komen de behoefte en de nood, en de nood baart of kwaad of ellende: reken er niet op dat hij den inlander zal leeren bidden. Zorg dus, dat het zoover niet kome. En willen zij niet werken — wat zeer mogelijk is, niettegenstaande gij hun de gelegenheid geeft tot vrijen arbeid —, dwing ze dan om hun eigen bestwil. Men ziet, hoe algemeen het principe mag uitgedrukt zijn, het is vrij gemakkelijk het in toepassing te brengen. En men ziet ook, dat, met een volkomen scepticisme aan de vatbaarheid van den Maleischen stam voor hogere cultuur, er toch geen gevaar bestaat, dat men ze zoo maar in 't wilde, op hunne manier, aan zich zelf over-

gelaten, zal laten opgroeijen. Laat men tevreden zijn met het mindere, waar het meerdere onbereikbaar is, en niet het mindere prijsgeven, omdat men het meerdere niet verkrijgen kan. Maar laat men de Maleische rassen niet ophemelen en zijne even fraaije als ijdele theoriën daarover niet gebruiken tot aankweeking van partijschap en ze vooral niet ten grondslag leggen aan algemeene maatregelen van bestuur of philanthropie.

En hiermede neem ik thans afscheid van het werk van Wallace, en nu de enkele bedenkingen, die ik er tegen had, mij van het hart zijn, maak ik, voor dat ik eindig, nog eens gebruik van de gelegenheid om te getuigen dat de lezing van het werk en van vele aantekeningen mij een genot was, hetgeen ik hoop, dat velen met mij deelen zullen.

Leiden, Sept. 1872.

DR. J. PIJNAPPEL.

DJĀJĀ BĀJĀ.

ZIJN LEVEN EN PROFETIËN.

Het jaar 1800 A. J. en 1871 A. D.

Nog niet lang geleden maakten de couranten melding van eenige rustverstoringen, die in Midden-Java plaats hadden, en waarop de man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, een onmiddellijken invloed zou uitgeoefend hebben. Overleveringen en geschriften mochten wellicht tot dit vermoeden het hunne bijgedragen hebben, zeker is het, dat zijn naam in die dagen algemeen bekend raakte, en de mare zich van Oost- tot West-Java voortplante, dat door zijn toedoen het tumult ontstaan was, of wel het vuurtje daartoe aangeblazen werd. Al mochten ook sommigen, door verschillende beweegredenen daartoe geleid, zijn naam niet openlijk durven uitspreken, hij zweefde niettemin op aller lippen, en als onmiddellijk gevolg vloeide daaruit de vraag voort: „wie is of was DjĀjĀ BĀjĀ?” Als nu als algemeen antwoord op die vraag gezegd werd: „DjĀjĀ BĀjĀ was een koning en profet, die het Javaansche volk voorspellingen heeft gedaan omtrent de rampen en vernederingen, die het te lijden zou hebben, alvorens tot macht en aanzien te geraken,” dan vervulde dit eenigen met zorg voor de toekomst; anderen, wellicht uit sympathie, begonnen mede te profeteeren, terwijl weer anderen medelijgend de schouders ophaalden. Geen dezer drie handelingen zijn goed te keuren, want waar de geschiedboeken eens volks, hetzij dan in zijn voor- of nadeel, voorspellingen behelzen, waaraan dat volk allicht vertrouwen hecht, dan zijn goed- of afkeuringen overbodig, doch een onderzoek naar de bron dier voorzeggingen aan te bevelen.

Weinigen hebben zich daarmee bezig gehouden, zelfs zij, die de profeten van het Joodsche volk van voren tot achter

en omgekeerd konden opzeggen, waren verwonderd te hooren, dat ook het volk, in welks midden zij leefden, een profet had. Ja, wat meer zegt, dat het volk met kinderlijke eenvoudigheid ook aan dien profet geloofde.

Zij, die geleerd hadden allerlei kwestieuse en mystieke zieners van uitheemschen oorsprong met ontzag te beschouwen, konden niet begrijpen, dat een volk vertrouwen stelde in de voorspellingen van een profet uit hun eigen stam, in hun vaderland geboren, opgevoed en gestorven, kortom uit de natie zelve voortgekomen. Zoo ooit dan wordt in Djaja Bâja de spruk gelogenstraft: «Geen profet is geerd in zijn eigen vaderland.»

Hij toch, de nationale profet, vervult met eerbied en ontzag allen, die hem leeren kennen, en zoo de Javanen, even als sommige Christenen de gewoonte hadden om bij het noemen van een heilig persoon, een kruis te slaan, zoo zou zulks zeker bij het uitspreken van zijn naam niet achterwege blijven. Misgunnen wij hun dan ook dien enkelen profet niet; trachten wij vermeer door dien man en zijne voorspellingen en allegoriën te leeren kennen, ook te begrijpen, waaraan wij den eerbied en het ontzag, dat voor hem gekoesterd wordt, hebben toe te schrijven, en wagram, bij eedige rustverstoring op Java, zijn boek het allereerst tot vraagbaak strekt.

Ware de Javaansche letterkunde onder de Europeesche ingezetenen wat meer verspreid, zeker zou dan ook menige verwikkeling, die nu bij de mieste kleinigheid sommen met ontsteltenis om het hart slaat, uit die letterkunde zelve op te lossen zijn. Hoe velen zijn er echter niet, die schier een half menschenleven onder de javaansche bevolking doorbrengen, en zelfs nooit notitie genomen hebben van hunne taal, laat staan van hunne taalkundige gewoonten. En nietzelve menschen klagen dan somwijlen nog, dat hunne eigene letterkunde in den vreem te zoo weinig bekend is.

De bronnen, waaruit men de geschiedenis en profetieën van Djaja Bâja kan leeren kennen, bestaan uit eenige handschriften, waarvan enkelen in druk zijn uitgegeven. De handschriften, die ik heb kunnen raadpleegen, zijn drie in getal, van verschillende tijden en redactie. Het in druk uitgegevene bepaalt zich, voor zover mij bekend, tot eenige weinige aantekeningen in Raffles' *History of Java*, vol. II, pag. 70, en de Zamensoorden van Winter, IIe deel, biz. 248, doch wat wel het voornaamste is,

de „Sĕrat Djǎǎ Bǎǎ“ voorkomende in de bloemlezing uit Javaansche geschriften van Dr. de Hollander. Van alle deze werken heb ik voor zoover noodig gebruik gemaakt. Voor de profetieën echter het meest van het hs. I. en van dat van Dr. de H., voor de allegoriën grootendeels van genoemde Zamen-spraken. Nog zie ik onder de handschriften in de Bibliotheek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap melding gemaakt van „Pratelannipoen ingkang kasĕboet kitab masaral“ n^o. CVI, terwijl onder n°. LXXXIX, 9, nog een ander geschrift wordt aangehaald. (Tijdschr. v. N.-I. 1870, II. 186). Ook Dr. de H. noemt op blz. 240 n°. 17 van meergemeld werk nog het boek „Pralambang“ of het boek der voorspellingen, een geschrift dat aan Djǎǎ Bǎǎ wordt toegeschreven,

Mochten eenigen hiervan al verschillen van de door mij gebruikte bronnen, zoo kan dit onderscheid toch niet groot zijn, en zal het zich wel bepalen tot eenige verplaatsingen en bijvoegsels.

Het geschiedkundig en apocalyptisch gedeelte is te beknopt, dan dat andere uitweidingen dan uitlegging of beeldspraak van den overschrijver daaraan toegevoegd zouden kunnen worden. Alle lezingen komen hierin overeen, dat zij eene verkorte geschiedenis geven van Djǎǎ Bǎǎ's regeering, om daarna zijne profetieën en allegoriën te behandelen; doch het eene handschrift begint met de geschiedenis, een ander met de profetieën, een derde eindelijk met de zinnebeelden, terwijl dat, hetwelk Dr. d. H. gebruikt heeft, en zoo ook hs. I, met Java's eerste volkplantingen een aanvang neemt. De apocalypse van die geschriften bestaan, zoo als reeds gebleken is, uit twee rubrieken. De eene omvat alle profetieën omtrent de rijken met hunne vorsten, die achter elkander na Djǎǎ Bǎǎ's dood zullen opkomen, bloeien en ondergaan. Hierin worden plaatsen en jaartallen vrij duidelijk vermeld. De andere rubriek omvat ook voorspellingen omtrent diezelfde rijken, doch de geheele profetie bestaat uit eene korte symbolische zinsnede, het best door het woord allegorie weder te geven. Dan, daar die zinnebeelden zeer onbestemd zijn opgeschreven, blijft ook de verklaring duister, en al heeft Winter in zijne Javaansche Zamen-spraken, die nog zoo duidelijk verklaard, toch staat het elken Javaan vrij, afgescheiden van de Solosche uitlegging, er eene eigene verklaring aan te geven, waarvan, wat de toekomstige gebeurtenissen betreft, een ruim gebruik kan gemaakt worden (1).

Bij de behandeling van bovengenoemde geschriften heb ik

bijzondere uitdrukkingen of weinig voorkomende woorden aan het einde van dit opstel verklaard, met aanwijzing van de bron en het geschrift, waarin die uitdrukking of dat woord voorkomt. Wat de handschriften betreft, ik heb die met I, II en III gemerkt. Het handschrift I heeft met dat van Dr. d. II. veel overeenkomst, doch het is wat uitgebreider, daar er eenige bijzondere beschouwingen in worden opgenomen; hs. II kan beschouwd worden als een uittreksel uit hs. I, terwijl n° III de profetieën en gelijkenissen te zamen behandelende, tevens bij de meesten de Tjondra Sangkala aangeeft (2). Dit laatste zou nu wel voor het geschiedkundig gedeelte het duidelijkst zijn, zoo de geschiedenis niet een aantal dier jaartallen logenstraffe.

In verband met een en ander laat zich de geschiedenis van Djaja Bâja het best verdeelen in

- I. Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dâhâ (Kediri).
- II. Djaja Bâja, als koning van Daba, profeet, wijsgeer, leeraar, sterrekundige, enz.
- III. Zijne profetieën.
- IV. De allegorien.

terwijl, tot besluit, een onderzoek kan dienen naar de waarde dezer geschriften, de taal waarin zij geschreven zijn, en den tijd waarin die voorspellingen geboekt werden.

I.

Toestand van Java vóór de opkomst van het rijk Dâhâ.

Hoewel wetenschappelijke nasporingen, wat aangaat beschrijvingen van ruïnen, het ontfijferen van beschreven steenen of het verklaren der babas, op Java ook bereids gedaan zijn, zoo zal de oudste geschiedenis, met name tot aan de opkomst van Dâhâ wel immer een gesloten boek voor ons blijven. Ook na de opkomst van dit rijk tot aan den tijd dat Madjapahit als zelfstandig rijk optreedt, zijn namen, jaartallen en feiten nog zeer onbestemd, doch de hier en daar verspreid aanwezige ruïnen leveren door constructie, beeldhouwwerk en opschriften eenige van goede basis, waarop het gebouw der historie kan worden opgetrokken.

Stede door vergelijking van Java met den toestand van omliggende rijken en eilanden, van eenige aantekeningen in

Chinesche kronieken of elders opgenomen, van den invloed dien de Indische beschaving op Java heeft uitgeoefend en van de verwarde overleveringen in de oudere babads vermeld, kan een verhaal gemaakt worden, dat voor eene kroniek van Java zou kunnen doorgaan, indien men niet wist, dat namen van vóór-Indische en andere Javaansche rijken, steden en koningen door elkander zijn opgegeven geworden, als uitsluitend tot Java te behooren.

De legenden van Bhattârâ Goeroe met zijne twee zonen Bhattârâ Wisnoe en Bhattârâ Brâmâ, van Adji Sâkâ, vorst van Mëndang Kamoelan, van het rijk Ngastinâ enz., zijn verhalen die men in de daarover handelende boeken lezen kan ¹⁾. Genoeg zij het dus hier te melden dat in de 5e of 6e eeuw volkplantingen uit Hindostan aankwamen, die door hun invloed op taal, maatschappelijke gewoonten en instellingen der Javanen terugwijzen op eene vreedzame, doch langdurige verovering, die het kenmerk van oorsprong wel laugzaam, doch zeker in den boezem van het volk heeft gegrifd. Dat het volk daarvan echter onbewust is, kan ons niet verwonderen, dewijl Islamitische overleveringen, hoe verward dan ook, de kennis aan de voormalige Boeddhisten verdrongen hebben. De oude geschiedenis van Java, zooals die thans den Javanen bekend is, is op die Islamitische overleveringen en vermengd met diabolie opgebouwd. De inleiding tot Djâjâ Bâjâ's geschiedenis, o. a. bij Dr. d. H. en hs. I voorkomende, kan hiervan tot voorbeeld dienen.

„De Allerhoogste beval den Sultan van Ngroem alle nog woeste landen te bevolken. De Sultan vraagt nu zijnen Patih, welk land nog onbevolkt is. De Patih hierop geene inlichting kunnende geven, herneemt de Sultan: „wij zullen het dan vragen aan al de kooplieden, die op den Oceaan rondvaren.“ De kooplieden worden geroepen en ondervraagd; zij antwoorden, dat het het eiland Java is, veertig dagen zeilens in omtrek. „Patih,“ zeide de Sultan, rust 20000 huisgezinnen uit; wij zullen ze op Java overplanten.“ Toen werden ze met schepen naar Java overgebracht. Na 2 maanden waren er echter nog maar 20 huisgezinnen over, de overigen waren door de booze geesten verslonden. De 20 overgebleven huisgezinnen vluchtten naar Ngroem terug, en gaven den vorst verslag, dat de

---

¹⁾ Over de voorgangers van Djâjâ Bâjâ handelt voornamelijk het boek Parikâsit.

andieren verdelgd waren geworden. Nu verzamelt de vorst alle pandita's, en hij sprak tot hen: „Help mij om de booze geesten van het eiland Java te verdrijven.“ De pandita's zeiden: „Indien U.H. het goedvindt, zullen wij ze door toovermiddelen verdrijven.“ Nu zijn die pandita's reeds op het eiland Java aangekomen, en hebben hunne toovermiddelen naar de vier streken des hevels uitgestrooid. Den daarop volgenden nacht werd er een geluid gehoord, als van een wind, die door het heelal loeit. De toovenaars zelve werden er bevreesd voor, zoodat zij ter middernacht nog niet sliepen. Het was het geschreeuw van de booze geesten, dat men in dien nacht hoorde; ze kwamen met de menschen echter niet in aanraking. Nadat die geesten verslagen waren, bezwijmden zij; dicht in elkander gerold, rolden zij verward en door elkander ter aarde. In verwarring draaien ze om en om en in allerlei bochten. Er waren ongeveer 10 millioen. In alle streken kon men hun gedruisch en gezil hooren. De ongeloofige geesten bezwyken, wel 90000, doch de geloovigen blijven ongedeerd, want zij waren der godsdienst getrouw en zonder schuld. Allen, ook de berggeesten nemen de vlucht naar den oceaen, zoodat geheel Java gezuiverd was, en den volgenden dag de zon weder heider te voorschijn kwam. Van dezen gunstigen uitslag wordt den Sultan van Ngroem kennis gegeven, waarop eene nieuwe kolonie van 20000 huisgezinnen naar Java gezonden werd. Zij ontgonnen de velden en hakten de bosschen om, en nooit had er eeng misdrijf onder hen plaats.

Al meer en meer breiden zich hunne sawahs en gogovelden uit; langs het noorderstrand varen handelsprauwen, en de voorspoed van het land neemt toe. Een vorst was er tot nog toe op Java niet geweest, ook hadden de menschen nog geen letterschrift. Zij leefden slechts als vogels. Doch 170 jaar (volgens anderen 300) na die hernieuwde volkplanting, stelde de Allerhoogste een koning aan; dit was het tydperk „Djaman Tirta“, en 100 jaar daarna verwekte God den vorst van Wirātā.

't Is onnoodig de verhalen der eerste rijken hier verder te vervolgen; het chronologisch overzicht daarvan is hierachter meelgezedeeld.

Wirātā wordt over het algemeen als het eerste rijk genoemd; van de overige rijken, die eeng zekerheid van bestaan opleveren, kunnen alleen Mëndang Kamoelan en Prambanan worden opgegeven. Over Ngastinā wordt ons gemeld, dat op den over-

wal een rijk van dien naam lag, welks vorst Praboe Djâjâ Bâjâ heette. Deze was een afstammeling van Ardjoenâ, en had (volgens sommige geschriften) een Patih Adji Sâkâ, die vele reizen deed, en ook het eiland Java ontdekte, waar hij eene kolonie stichtte.

Volgens het hierboven gegeven verhaal, zou die last van den vorst van Ngroem uitgegaan zijn. Doch hoe dit ook zij, de overlevering heeft gewild, dat Ngastinâ eene historische plaats onder de javaansche rijken zou innemen. Eene reeks van vorsten laat men verder over dit Ngastinâ regeeren, totdat de laatste, Djâjâ Bâjâ, de zetel van het rijk naar Dâhâ of het tegenwoordige Kediri verlegt. Volgens andere verhalen was Djâjâ Bâjâ afkomstig uit het rijk Wirâtâ of ook Mëndang Kamoelan.

Het jaar 800 wordt evenwel algemeen als zijn leeftijd aangenomen,

Dit, voor wat Oost-Java betreft.

Van West-Java zijn uit dien tijd weinig of geen oorkonden. Opperhoofden, uit de oudsten van het volk gekozen, bestuurden de kleine patriarchale staten. Door lichaamskracht of moed tot voorganger van hunnen stam benoemd, wisten zij die natuurmenschen door hunne overmacht te beheerschen, daarin bijgestaan door geestelijken, die de bevolking voorgingen in het aanbidden en vereeren van boomen of steenen, en voor zoover noodig, door waarzegging en voorspelling uit vogelvlucht enz. hun invloed versterkten. Ware er een groot en machtig rijk geweest, dan zou de overlevering daarvan wel melding gemaakt hebben; wij mogen daarom besluiten tot het bestaan van een aantal kleine stammen, steeds elkander beoorlogende en vernielende. De indische kolonisten schijnen zich meer in Midden- en Oost-Java te hebben opgehouden: slechts een klein gedeelte hunner trok door Cheribon naar Bantam, waarvan later een aldaar gesticht rijk, gewoonlijk Padjadjaran genoemd, de sporen droeg. Gemeenschap hebben echter Oost- en Midden-Java met West-Java weinig of niet gehad.

Bij de troonsbeklimming van Djâjâ Bâjâ was, zooals ons verhaald wordt, geheel Midden-Java tot aan Pasoeroean tot een rijk vereenigd, met de hoofdplaats Dâhâ. In hoever die groote uitgestrektheid gronds op den naam van „rijk" aanspraak kon maken, valt lichtelijk te beseffen, als men nagaat, dat wegen noch communicatie-middelen de verschillende deelen van zulk een rijk vereenigden, dat boepati's als leenmannen in

streken niet onmiddellijk bij de hoofdplaats gelegen, konden uitvoeren wat zij wilden, en dat de vorst van hun bestaan geene andere kennis droeg, dan als zij éénmaal 's jaars hunne opwachting ten hove kwamen maken. Doch ook dit huldebetoon werd, evenals het opbrengen van schatting veelal nagelaten, zoodat het geene zeldzaamheid was, zoo een vassaal zich van het hoofdrijk afscheurde.

Zulk een rijk als dat van Djāja Bājā en later dat van Mādjāpahit bestond dan ook meer in naam, dan in werkelijkheid. Er was geen eenheid en band en van daar dat zoovele rijken nevens elkander opkwamen en vergingen. Zij, die zich een aanhang konden vormen, stichtten een rijk en de bevolking beschouwden zij als hunne slaven, waarmede naar goedvinden kon gehandeld worden. Kunsten en wetenschappen konden onder zulke omstandigheden zelfs niet geboren worden, doch eene gunstige verandering ontstond er, toen de Indische beschaving van eeuw tot eeuw zich hoe langer des te meer over Java verbreedde, en van lieverlede de toemeloze willekeur van dat groot aantal dwingelanden gebruideld werd. Het is door den invloed van die Indische beschaving op Java, dat het rijk Dāhā zich boven de anderen, met name de meer oostwaarts gelegen landen kon verheffen.

II.

Djāja Bājā als koning en profheet.

Djāja Bājā verplaatste dan omstreeks 800 A. J. (901 A. D.) den zetel naar Dāhā.

Alleen waart, dat hij geleefd heeft, zoo kan dit oggegeven jaartal toch niet juist zijn. Overleveringen en de uit hem toegeschreven profetieën pleiten daartegen. Hij wordt ons voorgesteld een kundig man te zijn, een voorstander van ontwikkeling. Als zoodoeg wordt hem de bouw van de nog te weinig bekende tempels in Bātara, bekend onder den naam van Pātānā, toegeschreven. Dit hoofdgebouw is bebesteld met tafereelen uit de geschiedenis van Rāmā, en waarschijnlijk heeft de beeldhouwer die tafereelen geloozen naar aenschouwing van Rāmā's geschiedenis uit het Sanskrit in de Kāvīāal overgebracht door Enope Pātānā in de 9^e of 10^e eeuw. Een tweede tempel heeft tot opgebragt een jaartal, dat uit vier cijfers bestaat, en wijt ons

op een tijd terug, volgende op de eeuw, waarin Empoe Poejwá zijn Rámájana schreef.

Ook zou, volgens de geschriften over Djájá Bájá, die in chronologische berekening vrij wel met elkander overeenkomen, na onnekomst van twee geslachten de suprematie van Java overgaan op de rijken Djenggálá, Singásari, Ngoerawan (d. i. zuid-oostelijk Rembang) en Kediri (3); deze maken na 100 jaar plaats voor het rijk Padjadjaran, en dit weder, ook na 100 jaar, voor Mádjapahit. Ook dit rijk bestond 100 jaar (4), en daar zijn ondergang in 1400 A. J. plaats had, verkrijgen wij door terugtelling voor Djájá Bájá's leeftijd p. m. 1000 A. J. 1095 A. D. Dit jaartal nu komt vrij wel overeen met den tijd dat de Rámájana overgezet en de Panatarau gebouwd werd. Kediri heeft zeker, ten opzichte van de Indische beschaving in dien tijd de hoogste vlucht genomen. Reeds vier- of vijfhonderd jaar was het geleden dat Boeddhistische kolonisten op Midden-Java aanlandden; allengs hadden zij zich oost- en zuidwaarts uitgebreid, totdat eindelijk hunne afstammelingen of wellicht kolonisten zelve zich ook in het Kedirische nederzetten (5).

Djájá Bájá dus, aan wien later zooveel geleerdheid en bovenaardsche kennis is toegeschreven geworden, zal dan waarschijnlijk wel niet anders geweest zijn dan eene personificatie van den hoogsten trap van ontwikkeling, die de Indische beschaving in die streken bereikt heeft, doch als elders heeft ook hier de overlevering hem tot vorst gemaakt. Hij zelf was Boeddhist (6), doch omhelsde naderhand het mohammedaansch geloof, dat natuurlijk zoo moest geschieden, wilde de in Islamitischen geest geschreven profetieën eenige waarde hebben of ingang bij het volk vinden.

Het boek Moesarar is de bron, waaruit de kroniekschrijvers geput hebben tot het geven van een verhaal omtrent Djájá Bájá en zijne profetieën (7). Hoewel dus de verhalen in de verschillende kronieken met elkander zouden moeten overeenstemmen, zoo is daar echter nog al eenig verschil in te bespeuren. Als algemeen overzicht kan echter het volgende volstaan.

Geen machtiger vorst leefde er in dien tijd dan Djájá Bájá. Hij had twee residentien, eene te Dáhá, de andere te Kediri. Van daar regeerde hij de bevolking, zoowel die ten oosten als die ten westen van hem woonde. Door iedereen werd hij gevreesd, want alom was hij bekend door zijne grootheid en zijne macht en door zijne sterkte in den oorlog: allen cerbiedigden

zijn verstand en gehoorzaunden zijne bevelen. Wat meer zegt: Djaja Bâja was eene incarnatie van Bhattara Wisnoe, zoodat geen koning, waar ook, het tegen hem durfde opnemen. Zijn uiterlijk was eerbiedwaardig; hij leefde ingetogen als een kluisenaar, en vergat God niet bij eenige handeling (8). Hij verlangde zeer naar eenen zoon; eindelijk werd hem die dan ook geboren, en wel een die zeer schoon van uiterlijk was. Toen deze zoon den mannelijken leeftijd bereikt had, stelde Djaja Bâja hem aan tot vorst van Pagedongan (onder Kediri), van daar dat hij eenvoudig Pagedongan genoemd wordt. Omstreeks dezen tijd gebeurde het dat Djaja Bâja in zijn paleis bezoek ontving van een priester uit Ngroem (9). Het was een priestervorst, sultan Mociana Ali Samsodjen genaamd, die gedurende den tijd, dat hij de gast was van Djaja Bâja, door zijne kennis van het bovenzinnelijke, doch nog meer door zijne Arabische afkomst, aan Dâha's vorst eerbied en achting afdwong.

Na het wisselen van de noodige plichtplegingen ging men zitten, waarna Samsodjen het woord nam en zeide: »Wel, vorst Djaja Bâja! ik kom hier om u in kennis te brengen met den inhoud van Kitab Moesarar; te weten: met u zal van uw nakomelingschap nog drie geslachten, allen ongeloofigen, over Danâ regeren; daarna zal uw koningrijk verdwynen en door een ander vervangen worden.» Nu kuste Djaja Bâja de voeten van den priestervorst, zijn leermeester, waarna Samsodjen vertrok.

Eene maand ongeveer na het vertrek van den priester noodigde Djaja Bâja zijn zoon Pagedongan uit, met hem den berg Pandan te beklimmen om den op den top wonenden Boeddhistischen godsdienstleeraar en kluisenaar (10), Soebritâ genaamd, een bezoek te brengen. Hij ging op reis toegerust met al de gaven, die de nieuwe godsdienst hem kon verleen; want toen Samsodjen vertrokken was, werd hij in de kennis der Islamitische godsdienst onderwezen; door wien, wordt niet gemeld, doch de leermeester was een pandita moeiana, d. i. een priester uit Ngroem (11). Tevens kreeg hij onderricht in de leer van het verborgene, zoodat hij langzamerhand niet alleen wist al wat er gebeurd was voor dat de wereld ontstond (12), doch ook al wat nog gebeuren zou, zoowel de opvoeding van alle toekomstige vorsten als hunne handelingen. Ook kon hij alle toekomstige rijken in zinnebeelden en allegorien zien.

Al die eigenschappen van den vorst werkten mede tot den bloei van het land. De inwoners hadden schier niets te doen. Zijn leger was het machtigste van geheel Java. Het aanzien van den vorst was groot, ja, nam nog gedurig toe, zoodat iedereen voor hem bevreesd was, te meer daar hij de handelingen van alle menschen op aarde wist.

Toen Djájá Bájá en zijn zoon nu op den berg Pandan gekomen waren, trad de pandita hen tegemoet, en den vorst herkende hij hem uit te gaan zitten (12).

De pandita zelf wordt beschreven als iemand, die door boetedoening geheel volmaakt was geworden en al wat hij begeerde verkrijgen kon.

Allen hebben nu plaats genomen, waarop de leeraar eene vrouwelijke bediende (non) riep. Er kwam er dadelijk eene, en begon de spijzen op te dragen. Zij bracht een blad (rampaddan) met zeven schotels verschillende spijzen. Njai Endang (de non) die aan tafel bediende, was de achtste (13). Die spijzen bestonden: 1°. uit een schotel djoewadah (koekje van kětau-meel met suiker en klapperwater); 2°. een sarimpang koenir; 3°. een met witte uijen; 4°. een peperhuis met seroenbloemen; 5°. een id. met melatti's; 6°. eenige soorten kadjar; 7°. een pitrah drooge rijst (14). Ki Adjar (Soebritá) maakte zijn sěmbah voor den vorst (15), en zeide dat het gastmaal gereed was. Doch nauwlijks had Djájá Bájá de spijzen gezien, of hij werd zeer toornig, trok den kris en stak er den leeraar en zijne bediende (de non) mede dood, waarop de leerlingen die dit van verre aanzagen, uit vrees de vlucht namen. Pagedongan ziende wat zijn vader gedaan had, wilde iets zeggen, doch vrees weerhield hem. Nu daalde Sri Boepati Djájá Bájá met zijnen zoon den berg af, en ging zijn kraton binnen. Gezeten zijnde naderde hem zijn zoon, en na zijn sěmbah gemaakt te hebben vroeg hij naar de reden, dat de leeraar was doodgestoken. Zijn vader antwoordde: „Indien die leeraar was blijven leven, zou hij den loop der gebeurtenissen hebben gestuit. Ook heeft hij gezondigd tegen mijnen leermeester Sultan Moeláná Ali Samsodjen, dewijl hij zijn geheim openbaar gemaakt heeft (16). Want Moeláná Ali heeft mij onderricht in de verborgenheden van het boek Moesarar, nadat ik hem beloofd had niet over deze zaken te zullen spreken op het eiland Java. Dewijl nu de verborgen zin van den leeraar Soebritá was, om deze geheimen openbaar te maken, heb ik hem gedood.“

Hierna gaat Djaja Baja over om de toekomstige gebeurtenissen in verband met de zeven schotels spijzen aan zijnen zoon uit te leggen.

III.

Voorspellingen.

Mijn zoon, zoo zegt hij, de zeven schotels mij door den leeraar voorgezet, beteekenen dat er zeven tijdperken komen zullen; zeven rijken zullen elkander daarin opvolgen. Na mij regeren nog twee geslachten over Java; daarna zullen er vier koninkrijken verrijzen (17). Mijn rijk echter komt hierbij niet meer voor: het zal uitgewischt worden uit de rij der staten. Ik zelf vertrek van hier, en de plaats, waar ik mij zal ophouden, zal niemand bekend worden, daar ik mij bevind in de stof van mijn leeraar Sultan Mochina Ali, wiens nakomelingen naderhand zullen erkend worden als koningen van Java (18).

Die vier eerstkomende rijken zijn: Djenggalá, Kediri, Singasari en (Kiwerná) Ngoerawan (19). Zij zullen zeer welvaarend zijn, en het recht zal er gehandhaafd worden. Doch door onderlinge veten en oorlogen worden zij later ontvolkt ¹⁾. Dit is het tijdperk -Narpati-. Na honderd jaar breekt een ander tijdperk aan, dat van -Kala Wisesa (45) -. De vorst zal zijne residentie hebben te Padjadaran, en de tijd zijner regering heet -Tórkén-. Strijd noch ongerechtigheid zal er in dat tijdvak plaats hebben (20). Na honderd jaar houdt deze gezegende regering op te bestaan ²⁾. Een oorlog zal er uitbreken tusschen de bloedverwanten van den vorst over de troonsopvolging, waardoor allen vernietigd worden. De sterken zullen zonder ophouden strijd zoeken: er zal tweedracht zijn over het bezit van den grond, en het volk moet goud als belasting opbrengen. Dit een en ander, omdat ik door Ki Adjar met dezen titel wordt de *Boeddha-leeraar* bedoeld, onthaald be- geworden op koemr.

Wanneer nu het leven van den laatste vorst van Padjadaran uitgebluscht is, zal een ander tijdperk aanbreeken. Sukala of

¹⁾ Zie de eerste allegorie.

²⁾ Zie de tweede allegorie.

• Volgt VII.

Saugkâlâ»; de vorst is Praboe Brâwidjâjâ, of (hs. d. H. en hs. II) Radja Pati Dewâ Nâtâ ¹⁾).

Hij heeft zijne residentie te Mâdjâlengkâ (Mâdjâpahit) en het tijdperk der regeering van dezen Naleudrâ Sangrâdjâ Pati zal «Nandoer Pati» heeten ²⁾. De belasting van het volk is in geld (pitjis) en zulks omdat ik op den berg Pandan door Ki Adjar ben onthaald op djoewadah. Na honderd jaar (hs. III zegt 80 en hs. II, 8 wiudoes of 64 jaar) zal dit rijk ondergaan en dat van glagah wangi (geurige glagah) d. i. Dĕmak opkomen. Het tijdperk heet «Kâlâ Wisâjâ» ³⁾. Dit zal een tijd van behoedzaamheid zijn. De godsdienst wordt veranderd; men zal ophouden de dewa's aan te roepen en overal zal welvaren zijn. De vorst heet Dhipati Kâlâ Wisesâ of (hs. I) Djâdjâkâ, en de tijd zijner regeering is «Adijati». Hij is een rechtvaardig en vroom vorst (21) en behoort tot de orde der wali's en priesters. Hij zelf zal onderwijs geven in de godsdienstinstellingen en de heilige godsdienst grondvesten, waardoor ieder hem achten zal. De belasting der bevolking in de onder zijn bestuur staande landen (Dĕmak tot Giri) bestaat in geld, en ook zullen zij veel goud en zilver opbrengen.

En dit, omdat ik op den berg door Ki Adjar onthaald ben geworden op melatti-bloemen. Na 64 jaar zal dit rijk ophouden te bestaan, en het tijdperk «Kâlâ Djonggâ» breekt aan, waarin het rijk Padjang opkomt ⁴⁾. De invloed, die dit rijk uitoefent zal dien van Dĕmak evenaren. De vorst is rechtvaardig en vroom (tĕkad), evenwel zal hij door zijne kinderen niet opgevolgd worden (22). Het volk brengt als belasting geld en kleederen op, en zulks omdat ik ben onthaald geworden op onderscheidene soorten kadjar. Padjang wordt nu na 35 jaar vervangen door het rijk Mataram, waarmede het tijdperk «Kâlâ Sekti of Kâlâ Sekti Doepârâ» een aanvang neemt. Vorst Praboe Njâkrâ Boewânâ Senopati is van dit rijk de eerste vorst ⁵⁾. Hij is de afstammeling van een priester, daarom zal hij alle priesters en sterrenwichelaars om zich verzamelen, ten einde recht te spreken.

---

¹⁾ Elders (hs. I) wordt hij de van priesters afstammende vorst Dewadji genoemd.

²⁾ Zie allegorie no. 3.

³⁾ Zie allegorie no. 4.

⁴⁾ Zie allegorie 5.

⁵⁾ Zie allegorie 6.

Die vorst is het rad der aarde (23), en met zijne regeering zal voor Java een welvarende tijd aanbreeken.

Het rijk zal machtig zijn door den oorlog (24) en vrouwen en schatten worden tot buit verkregen. De vorst is rijk en alle menschen zijn voor hem bevreesd. Ook het volk is rijk; zij zullen dus veel kunnen opbrengen. De belasting is in rejalén, en dit omdat Ki Adjar mij witte rijken heeft voorgezet. Nog drie geslachten zullen na hem regeeren; dan zal na honderd jaar dat rijk ondergaan door eenen zeer hartstochtelijken strijd tusschen de familieleden om de erfopvolging.

In dezen tijd komen er zeevarenden op Java¹⁾ om handel te drijven; zij zullen zich mengen in den oorlog, het land sluiten zij van alle kanten in, eindelijk overwinnen zij en verdeelen het rijk (25). Een deel daarvan wordt tot Padjang teruggebracht en zal den naam dragen van Njakra Wati Soerjā (hs. III). Dit is het tijdperk «Sangkari», want deze tijd zal in werkelijkheid onstuimig zijn. De belasting wordt betaald in geld en rejalén, en dit omdat ik op den berg Pandan ben onthaald geworden op melattiboomen. Als nu gedurende 60 jaar (een ander hs. zegt 100) vier koningen²⁾ over dat rijk zullen geregeerd hebben, zal er een tijd van verwarring aanbreeken. De toorn van God zal over Java komen, de voorspoed van het land verdwijnt en zware rampen zullen eikander opvolgen. Gods toorn neemt van jaar tot jaar toe; de voornamen heden worden vervloekt, en het volk is behoeftig. De menschen kunnen niet met rust in hunne huizen wonen; daarom huizen zij langs en op den weg, en loopen naar over den passer (markt). De grooten zijn wreed tegen hunne minderen, en ook dezen worden slecht van aard. De waarheid is verdwenen, men spreekt slechts leugentaal. Oprechte heden vindt men niet meer, en vele zijn beducht tot armoede te vervallen. Ook vernezen de vrouwen alle schaamte. De rechtspreek van den vorst is onzeker, wifelend en niet streng gezegd. Afwisselend is de belasting, die hij eischt, doch wordt steeds opgevoerd. Reeds zijn er eenige menigte gouden krissen, buffels, koeyen, paarden, kalveren, wapens, pieken en dolken opgevoerd. Het geld en de e-geslachten (2) duiten worden het land aangevoerd, en als de oogsttijd daar is, vindt men niets, want

¹⁾ De schryver docht hier op de inruizing der O. I. Compagnie in de Mataraansche zaken.

²⁾ Zie allegorie 7, 8, 9 en 10.

het gewas is mislukt en de akkers overstroomd. Waar de vorst zich ophoudt is onzeker. Zijne bevelen zijn het volk tot verderf ¹⁾. Kortom de regeering deugt niet, het is alsof de duivels regeeren (26). Twee zeevarenden van hoogen rang (Pandji's), rijk en dapper (hs. II) zullen nu machtig worden op Java en het volk onderdrukken, doch daarna weder verdwijnen. De rampen nemen al meer en meer toe, en de slagen van het noodlot kunnen niet meer afgewend worden (hs. III). De bewegingen van het volk zijn onbestemd. Zij gaan van het noorden naar het zuiden en terug; eindelijk sterven zij zonder ter bedevaart te zijn gegaan. Slechte lieden plegen onophoudelijk straatroof, het zijn verstokte roovers. Maar nu is ook het einde van dat rijk nabij. Zon- en maaneklipsen, regen, wind, aardbevingen, windhozen en aschregens zullen ontstaan. De jaargetijden zijn in de war. Alom is er oorlog en opstand; gedurig veranderen de vijanden (de zeevarenden) van stelling. Zij worden zeer machtig; velen komen naar Java, en hunne stoutmoedigheid wordt steeds grooter. Dit een en ander zal plaats hebben, omdat op den berg Pandan het gastmaal is opgedragen door Njai Endang.

Doch dan, o mijn zoon Pagedongan, zal Si Tandjoeng Poetih verschijnen ²⁾. Hij zal een vorst zijn met een rein hart. Zijn afkomst is uit Mëkah en hij zelf is eene afstammeling van een der wali's Gods. Zijn naam (als vorst) is Radhen Amisau (28), en over de gansche aarde strekt zich zijne macht uit. Nu zal er geene boosheid meer zijn, alle menschen zullen als eene familie wezen. Die vorst zal slechts verlangen het volk voor te gaan in het auroepen van Godsnaam, maar niet om legers aan te voeren; want God alleen zal als strijder optreden, Hij zal de vijanden verdelgen en zoo ook allen, die de goddelijke aanstelling van dien priestervorst zullen loochenen. Nu zal het recht zijn loop hebben. Ook wordt er vergiffenis en genade geschonken en de vorst zal langmoedig en rechtvaardig zijn. Hij zal de goederen van de bevolking weigeren aan te nemen, want zijn streven is niet om schatten te verzamelen, doch om de belangen zijner onderdanen te behartigen. Slechts één dinar (f 5 à f 6) zal hij van vier bouws grond heffen. Dit zal

---

¹⁾ Waarschijnlijk doelde de schrijver hier op Pakoe Boewânâ II 1722—1749 A. D.

²⁾ Over Si Tandjoeng Poetih, Eroc Tjâkrâ en Ratoc Adil, leze men aantekening 27. Zie ook allegorie 15.

plaats hebben, omdat ik op seroenbloemen hen onthandl geworden op den berg Pandan. Welvaren zal er in het gansche land zijn, en het volk zal zich tevreden gevoelen. Het zal geene moeite hebben om voedsel of kleederen te verkrijgen, want goedkoop zijn de kleederen, en goedkoop het goud. Ook zal er veel goud van den overwal naar Java gebracht worden. Bedrog heeft er niet meer plaats, en zonder dat er patrouille is, hebben toch geene diefstallen plaats; de dieven verdwijnen echter niet door eenig toovermiddel, doch omdat ze door dien priester vorst getuchtigd worden. Want hij is ontzaginsboezemend en ieder is voor hem bevreesd. Wie slecht is, zal door iedereen gemeden worden; daardoor verdwijnen de straatrovers; den dobbelaars loopt het geluk tegen, de hoosaardigen vluchten naar het woud; ten slotte komen zij naar de moskee, getroffen door den vloek van den Allerhoogste, daarna rullen zij zich bekeeren, vrezende de wraak van God. En de naam van dien vorst zal zich tot buiten het rijk verbreiden. Hij zal zijn als gooda drana en gelijken op de kenongi. Geene schatten treft men in zijn paleis aan (29), want groot is zijne mildheid en gunstbetoon aan het volk, ja, aan alle menschen der geheele aarde. Bedelaars zijn er nu niet meer. Hij heeft ze allen bij elkander gebracht om hun voedsel en kleederen en woning te geven. Dagelijks schenkt hij hun zijne weldaden, en door de hulp van God worden allen voorspoedig en gelukkig. Gaarne volgen zij zijne bevelen, en ieder bemint hem. Als glanzende edelstenen zijn zijne bevelen; ook schamen zij zich niet meer voor elkander, daar allen oprecht van hart zijn, zoodat de vorst hun nit medelijden vergiffenis schenkt. 30.

Deze vorst wordt genoemd Tandjoeng Poetih. Bij zijne verheffing hebben er geene moedijkheden plaats. 31, en hij zelf is betoefig. Doch ook niet op eens wordt hij tot vorst aangesteld. Eerst geschiedt dit door God in het geheim (ig alie met medeweten van God), daarna zijn er nog vele bewaren te overwinnen en hinderpalen weg te ruimen, want een groot gedeelte van het volk draagt geen kennis van Gods wil. Nu nu er niets meer geschiedt dat kwaad is, overal heerscht er vrede en rust. Ook het volk voelt zich aangenaam te moede en waar vroeger onbestemdheid was, daar heeft men nu geest. De bevelen van den vorst zijn in overleg met het volk, zij worden getrouw nagekomen, en mocht er nog verzet zijn, zoo wordt dit door gezamenle maatregelen tegezeggen. God heeft

aan den verheven vorst, den Boepati van Ngroem. Hij is zeer vertoornd en laat dadelijk zijn patih roepen. Nu zegt hij: »Patih, ik verneem daar, dat het eiland Java veroverd is geworden door de lieden van het eiland Pringgi, en dat zich daar een hunner tot vorst heeft opgeworpen. Doch deze heeft mij nog niet als zijn heer erkend, noch zijne opwachting gemaakt; bovendien brengt hij daar alles in verwarring, plundert de kooplieden uit en voert de bewoners gevankelijk weg naar Pringgi, elk jaar wel 1000 man. Het eiland Java echter is mijn eigendom. Mijne voorvaders waren het, die daar eene volkplanting gesticht hebben. Maar nu hebben anderen zich zonder mijne vergunning dat land toegeeigend. Al de boepati's zijn reeds verslagen in den oorlog, en geene schatting wordt meer opgebracht. Daarom zullen wij ons tot den oorlog gereed maken. En gij, patih, vertrek onmiddellijk naar Java, neemt een groot aantal menschen mede, en verjaag die Pringgiërs. Bieden ze wederstand, zoo roei hen uit, totdat er niet een meer overblijft, en gij, kom niet terug voordat ge hen allen verdreven hebt.» De Patih rust nu aanstonds een leger uit van 400000 man, die in 2000 vaartuigen ingescheept worden (42). Hiermede gaat hij naar Java, en omringt het land aan vier zijden. In het noorden bij Tagal doet hij 100000 man ontschepen, een even groot getal te Blambangan in het oosten, te Sarisig in het zuiden en te Bantam in het westen, terwijl de 2000 vaartuigen de kusten blokkéren. Steeds komt er van Ngroem versterking, die zich bij het leger op Java aansluit. Als nu het geheele leger geland is, dan zal de verdelingsoorlog een aanvang nemen. Alle Pringgiërs zullen ontkomen en hunne lijken worden in de rawa's geworpen, totdat die geheel gevuld zijn. De krijgsoperatie is als volgt. Het leger van Sarisig in het zuiden trekt oostwaarts eerst naar Karang Bolong, dan naar Rémbél, van daar naar eene plaats ten zuiden van Pänarägä, totdat het Larag Panggoel bereikt. Het leger te Blambangan trekt westwaarts, en dat van het westen oostwaarts, totdat zij bij Rémbél zich met elkander vereenigen. Ten slotte trekt het noorderleger te Tagal oostwaarts tot aan Grissé. De geheele krijgsmacht is aldus over Java verspreid. Na vele overwinningen betrekken zij hunne kwartieren. De eerste legerafdeeling vestigt zich te Dëmak, eene andere te Cheribon, de derde te Soerabaja, de laatste te Sarisig. Over het geheele leger voeren vier boepati's met vijf patih's bevel. Ieder boepati heeft

rang?) (38), ten noorden van het gebergte Paleoä (de Prahoe). Nog een ander rijk zal hij hebben, te weten dat van Madura. Dit is het tijdperk «Mädjä Moeljä». Honderd jaar daarna wordt de residentie verplaatst naar het Oosten, zijnde het rijk Kapanassan (wellicht het Malangsehe) ten Westen van de rivier Tjemäri. Ook dit rijk zal verdwijnen na een dertigjarig bestaan en vervangen worden door een ander, dat gelegen is ten N. O. van den berg Indri Kiliä (het Bangilsche), om op zijne beurt na 50 jaar plaats te maken voor een rijk te Tambëlan. En als dit laatste dertig jaar bestaan zal hebben, dan zijn de honderd jaar (eig. 110) vervuld voor die drie rijken (39). Nu breekt het tijdperk «Soemendi adisatie» aan (hs. d. II. noemt het Soemedaug. De in dien tijd levende vorst is een af-tammeling van Eroe Tjakrä. Zijn rijk ligt ten Oosten van de rivier Ngoempak en ten Westen van Tëmbajat (residentie Samarang); het gebergte (waarschijnlijk in de nabijheid des schrijvers) zal het tot zuidelijke grens hebben. Dit is het rijk Waringin Roebuch, waarvan de residentie Martaläjä (Ngusartalaga, heet. De regering van dien vorst zal zeer voorspoedig zijn, overal worden zijne bevelen geëerbiedigd. En als nu nog drie geslachten over dat rijk zullen gezegd worden, zoo zal de tijd van bestaan honderd jaar geweest zijn. Nu breekt voor Java weder een tijd van verwanting aan. Er is geen vorst meer, daar alle boepati's zelf willen regeeren (40). Deze verwarde staat van zaken komt den Koning van Pringgi ter oore (41).

Deze nu doet een vijandelyken inval met een leger dat vaerwege de menigte niet geteld kan worden. Het goddiele, dat die krijgsheden maken gelijkt op dat, als de vloed opkomt. Al de boepati's zal hij achteraanvolgens in den straat ontmoeten en ze allen overwinnen, want geen harnas is tegen hen bestand. Ook moeten hunne legers onderdoen voor de macht van dien vorst, want zijne kracht is als die van een storm. Gheel Java wordt ten slotte veroverd. Koningen en menschen van dien overwa handelen de vee op Java, zoo worden zij uitgepandert. Met gestrongelid tegenover de inlanders heerscht de vorst over Java, en doet hij zijne overmacht gevoelen. Eenmaal's jaars leert hij naar Pringgi terug en neemt dien een aantal hoesgemenen, menen, die in de veld als scattre staat op te brengen, terwijl zij van die veld hoesemen naar de veld gaan. Deze overrompeling en onderdrukking komt onder de ter oore

aan den verheven vorst, den Boepati van Ngroem. Hij is zeer vertoornd en laat dadelijk zijn patih roepen. Nu zegt hij: „Patih, ik verneem daar, dat het eiland Java veroverd is geworden door de lieden van het eiland Pringgi, en dat zich daar een hunner tot vorst heeft opgeworpen. Doch deze heeft mij nog niet als zijn heer erkend, noch zijne opwachting gemaakt; bovendien brengt hij daar alles in verwarring, plundert de kooplieden uit en voert de bewoners gevankelijk weg naar Pringgi, elk jaar wel 1000 man. Het eiland Java echter is mijn eigendom. Mijne voorvaders waren het, die daar eene volkplanting gesticht hebben hebben. Maar nu hebben anderen zich zonder mijne vergunning dat land toegeeigend. Al de boepati's zijn reeds verslagen in den oorlog, en geene schatting wordt meer opgebracht. Daarom zullen wij ons tot den oorlog gereed maken. En gij, patih, vertrek onmiddellijk naar Java, neemt een groot aantal menschen mede, en verjaag die Pringgiërs. Bieden ze wederstaud, zoo roei hen uit, totdat er niet een meer overblijft, en gij, kom niet terug voordat ge hen allen verdreven hebt.” De Patih rust nu aanstonds een leger uit van 400000 man, die in 2000 vaartuigen ingescheept worden (42). Hiermede gaat hij naar Java, en omringt het land aan vier zijden. In het noorden bij Tagal doet hij 100000 man ontschepen, een even groot getal te Blambangan in het oosten, te Sarisig in het zuiden en te Bantam in het westen, terwijl de 2000 vaartuigen de kusten blokkéren. Steeds komt er van Ngroem versterking, die zich bij het leger op Java aansluit. Als nu het geheele leger geland is, dan zal de verdelingsoorlog een aanvang nemen. Alle Pringgiërs zullen omkomen en hunne lijken worden in de rawa's geworpen, totdat die geheel gevuld zijn. De krijgsoperatie is als volgt. Het leger van Sarisig in het zuiden trekt oostwaarts eerst naar Karang Bollong, dan naar Rémbél, van daar naar eene plaats ten zuiden van Pânarûgâ, totdat het Larag Panggoel bereikt. Het leger te Blambangan trekt westwaarts, en dat van het westen oostwaarts, totdat zij bij Rémbél zich met elkander vereenigen. Ten slotte trekt het noorderleger te Tagal oostwaarts tot aan Grissé. De geheele krijgsmacht is aldus over Java verspreid. Na vele overwinningen betrekken zij hunne kwartieren. De eerste legerafdeeling vestigt zich te Dëmak, eene andere te Cheribon, de derde te Soerabaja, de laatste te Sarisig. Over het geheele leger voeren vier boepati's met vijf patih's bevel. Ieder boepati heeft

10000 (elders 100.000) mantris, 5000 koloms (?) en 200 kliwons onder zich. Zonder nog de hulpbenden is reeds het leger vanwege het groote aantal menschen niet te tellen. Nu komen die boepati's te zamen om raad te houden: zij besluiten den vorst van Ngroem in kennis te stellen, met hunne overwinning en met de verdelging van alle Pringgiërs. Afgezanten gaan naar Ngroem, en bij hunne aankomst bieden zij de schriftelyke kennisgave van den Patih den vorst aan. Deze denkt over de zaak na, en gelast dan den gezanten naar Java terug te keeren. Na eene reis van zeven maanden komen zij behouden aan, en maken dadelijk hunne opwachting bij den Patih. Dan zullen zij zeggen: «het bevel van den vorst van Ngroem aan u, Patih, is: stel dadelijk een vorst aan over het eiland Java, en keer dan met het leger terug». De Patih sticht daarop eene residentie in Kediri, ten westen van het gebergte Sempoei, en onder den naam van Praboe Asmarengkoeng stelt hij daar eene afstammeling van het vorstelyk geslacht van Waringin Roeboeh tot koning aan. De nieuwe koning is echter nog een knaap van twaalf jaar. Hij heeft altijd rondgezworven en is onder het volk opgevoed, daarom blijft de Patih nog drie jaar op Java, om in naam des konings het land te besturen. Nu heeft de bevolking geene vrees meer, zij gevoelt zich onbekommerd. Al wat gekocht wordt is goedkoop en al wat geplaut wordt groeit voorspoedig op. Na ommekomst dier drie jaren vertrekt de Patih met zijn geheele leger. De Blambangansche troepen trekken het eerst op, en vereenigen zich dan te Sarisig met het hoofdleger. In drommen rukken zij nu gezamenlyk naar het westen op, en varen over den Oosaan naar Ngroem terug. Van de zuidkust vertrekken 2000 vaartuigen, en van de noordkust ook 2000, die elkander bezuiden Boetam ontmoeten, en wel aan de grens van Waringin Poelang Baweng. Vereenigd nemen zij den terugtocht aan, en bij hunne terugkomst is de vorst van Ngroem zeer verheugd hen weer te zien.

Hiermede eindigt het verhaal van de voorspoedigen van Djâjâ Bâjâ. Een zeilless geven ons evenwel nog eenige opmerkelijke toezigt 113. Als Java, zoo verhalen zij, nu 2100 jaar bestaan heeft, wijzen voorteekenen van adelheid aard op een na-

1, Zie allegorie no. 16.

derend einde, waarin de opstanding der dooden zal plaats hebben. In Arabië wordt een levendige oorlog gevoerd tusschen Djomah Djoedjâ en Dzabbatoel Arli; beide booze geesten aan de eene, en Iman Mahdi (een toekomstig profeet) en Moekamad (ook sultan Mohammed) aan de andere zijde. Nog zullen deelnemen aan dien strijd Oemar Ibnoe, Si Marmâjâ en Nabi Kilib. Het zal een verwarde strijd zijn. Djomah Djoedjâ is een reus; hij reikt tot aan den hemel, een uit den grond getrokken berg is zijn wapen, en hemel en hel kan hij omvatten. Nu komt van het westen de Topak (een booze geest), hij haalt alle bergen omver en rooft ten slotte de geheele aarde weg.

IV.

Allegoriën.

De gebeurtenissen, die na Djâjâ Bâjâ's dood op Java zullen plaats hebben, zijn zinnebeeldig voorgesteld. Het zijn beeldspraken, die de schrijver gebruikt heeft, om de overgeleverde vormen dier voorspellingen in een nieuw kleed te stellen, ten einde ze aldus als oud en eerwaardig te doen voorkomen, en ze gemakkelijker toegang tot het onontwikkelde volk te verschaffen. Waarschijnlijk later aan de voorspellingen toegevoegd, zullen zij meer gediend hebben tot symboliseren en allégoriseren, dan om letterlijk te worden opgevat. Het aantal dier zinnebeelden is 16. Te beginnen met de rijken Djenggalâ, Kediri, Singâsari en Ngoerawan en te eindigen met een toekomstig vorstendom, waarin slechts geluk en welvaart zal heerschen, zijn zij achtereenvolgens toegepast op de onder n° III vermelde voorspellingen, en wel voornamenlijk op die, waarin de opkomst of ondergang van een of ander rijk plaats vond.

De eenvoudigheid, eene hoofdvoorwaarde bij de allëgorie, laat wel te wenschen over, zoodat zij voor hen, die niet voldoende met de geschiedenis bekend zijn, moeielijk te begrijpen vallen. Om daarin te gemoet te komen heeft het zijn nut den loop der geschiedenis en der belangrijkste feiten uit Java's historieboeken aan te stippen; zoo doende verkrijgt de lezer een overzicht, hoe de gebeurtenissen met die allegoriën in verband moeten worden gebracht. De hoofdbron van deze verklaringen is zeker wel het daarover door Winter geschrevene, doch nog andere gegevens, vooral voor tijdperken en jaartallen, kunnen uit de reeds genoemde hss. geput worden.

De eerste luidt.

Tjatoer râ nâ semoenné segârâ asat.

d. i. door het oorlogvoeren gelijken de vier rijken eene opgedroogde zee; m. a. w. de vier rijken zullen zoolang oorlogvoeren totdat zij eene woestijn geworden zijn. Het zijn Djenggâlâ, Kediri, Singâsari en Njoerawan (Bâwerno), bijgevolg de vier hoofdrijken, waarin O. Java te dien tijde verdeeld was ¹⁾. Door het aanhoudend oorlogvoeren zullen zij geöfende legers verkrijgen, en daar de krig de voornaamste bezigheid der ingezetenen is, zoo zal de landbouw verwaarloosd worden, en alle vertier ophouden. Hs. III geeft als jaartal voor den ondergang van dit rijk de Tjondrâ Sangkâlâ 1440 A. J. op. Volgens de chronologische berekening in den tekst zou het ± 1150 zijn; de anderen noemen 700 en 900. Wij kunnen echter aannemen, dat wat de drie eerste rijken betreft, zij onmiddellijk Madjapahit voorafgingen, en dus hun ondergang op ± 1500 A. J. moet gesteld worden.

De overleverig zegt, dat Djaja Bâja's laatste afstammeling Djaja Lengkarâ, bij zijn dood ± 1100 A. J., het rijk onder zijne vier zonen, Soebrata, Parâ Djata, Djata Widha en Soewidhâ verdeelde ²⁾, waarvan ieder een der bovengenoemde landen verkreeg. Doch veten tusschen hunne nazaten veroorzaakten na honderd jaar den ondergang dier rijken. Hierdoor geraakte tevens de kolonie, die zich reeds vroeger in het Madjapahitsche neergezet had, tot meer weivaart.

2.

Een dezer rijken, Djenggâa, was zonder twijfel ook het eerste rijk, dat wegens zijne nabijheid, door de in haast toenemende kolonie Madjapahit werd veroverd. Volgens de overlevering zou nu Korâ Lalôjan, Djenggâa's laatste vorst, de rijksinsignes naar Padjadjaran overgebracht hebben, doch de onzekerheid dezer bewering is reeds aangetoond ³⁾. Padjad-

¹⁾ De vorige rijken waren den schrijver wellicht te weinig bekend om er algeotien van te geven.

²⁾ Vergelijk de voorspelling van Djaja Bâja, dat na hem nog twee geslachten zouden regeeren. Hageman (Gesch. v. Java dl. I biz. 9) maakt van vier vorsten melding.

³⁾ Brumond (J. F. G.) Verhandel. Bat. Gen. dl. XXXIII.

djaran echter was genoeg bekend bij den Oost-Javaan om stilzwijgend voorbij te worden gegaan, te meer daar het voor den babadschrijver van O. Java iets streelends had, zulk een machtig rijk uit het alom bekende Djenggâlã te doen voortkomen.

Toen nu Padjadjaran honderd jaar bestaan had, regeerde daar een vorst, Sri Pamėkas genaamd. Op dezen doelt Djãjã Bãjã's 2e zinnebeeld.

(Padjadjaran) gondã kėntir sėmoennė gadjah
pėpėkã;

d. i. De door den stroom medegevoerde geur van den vorst van Padjadjaran gelijkt op eenen olifant, die onbehoedzaam is, m. a. w. door de onbehoedzaamheid van den vorst van Padjadjaran wordt hij als door den stroom medegesleurd (44). Te weten: nadat genoemde Koeda Lalėjan gestorven was, volgde Praboe Moending Sari hem op; daarop volgde Radja Galoe, en na dezen Praboe Moending Wangi Sri Pamėkas, genaamd. Behalve verscheidene echte kinderen had Pamėkas ook een' natuurlijken zoon, die Sjoeng Wannãrã heette. Bij zijne geboorte voorspelden de sterrewichelaars dat hij een vijand van zijn land zou worden, zoodat zijn vader, hiervoor bevreesd, een biezen kistjen deed maken, waarin hij hem de Krawangrivier liet afzakken. Doch Kjai Boejoet vond hem en voedde den knaap op, die groot geworden zijnde uit eigen beweging te Padjadjaran terugkwam. Aan het hof werd hij echter met minachting behandeld, waarop Sjoeng Wannãrã, hierover wraak willende nemen, eene ijzeren ark liet bouwen, en zijn vader overhaalde, daarin tot herkrijging zijner jeugd plaats te nemen. De vorst voldeed hieraan, maar werd nu door zijn zoon in die ark opgesloten, waarna hij hem eveneens de Krawangrivier liet afzakken tot aan de plaats, waar Sjoeng Wannãrã en zijne makkers hunne hutten gebouwd hadden. De onbehoedzaamheid van den vorst wordt nu hier bij een achteloozen olifant vergeleken (liman pėpėkã), terwijl gondã kėntir wijst op de omstandigheid dat Padjadjaran beroemde vorst, Moending Wangi, de Krawangrivier afdrijft (44).

3.

De oudste der echte zonen van Sri Pamėkas was Tandhoeran, die door het verraad van zijn stiefbroeder Sjoeng Wannãrã

genoodzaakt was de vlucht te nemen. De overlevering laat hem het rijk Madjāpahit stichten.

Over dit land nu hebben vijf, volgens andere kronieken 6, 7 of 8 vorsten geregeerd, waarvan de laatste, wiens naam reeds vroeger is genoemd, de machtigste was. Op hem heeft dan ook de 3e allegorie betrekking.

Matjan galak sēmoenné tjoerigā kěntoel.

d. i. de ongetemde tijger gelijkt op een stompen kris, m. a. w. het volk van den vreesinboezemenden vorst heeft den moed verloren; zij kunnen niet meer aanvallen, en de onliggende rijken de scherpte des zwaards doen gevoelen. Zijn leger was wel onoverwinnelijk, doch toen hij naderhand in macht te kort schoot voor den vijand, had hij zoodanig alle vassalen en bloedverwanten tegen zich ingenomen, dat op hunne hulp niet meer te rekenen viel. Een gevolg hiervan was, dat vijandige en naar onafhankelijkheid strevende vassalen hem de scherpte van hun zwaard deden gevoelen, waardoor ten slotte het rijk Madjāpahit door de oproerige boepati's, die de godsdienst als schild gebruikten, doch voornamelijk door zwakte en wanbestuur in elkander stortte (16). De laatste vorst werd vermoord of redde zich door de vlucht, zoodat het land in handen der voormalige kenners viel, die nu eenigen tijd zelfstandig konden neerschen.

4.

Van deze verschillenden verliet die van Dēmak, Kjai gōlé, later Sultan Raden Patah zich boven zijne mede-boepati's. Zijn gebied strekte zich wettmaast uit van Cheribon tot Pasoeroean; in Oost-Java inelden nog de vluchtelingen van het Madjāpalatse rijk stand, en de aan de zuidwest grenzende landen namen geen deel aan de gebeurtenissen van dien tijd. De oorlogen, die Raden Patah in vereniging met andere boepati's voerde tegen zijne nog niet Islamitisch geworden naadgenoten, gaf aanleiding tot het 4^e zinnebeeld.

Tjangkrāma poetoeng kang watang

of

Loengā prang poetoeng watangzē.

d. i. ten oorlog trekkende breekt zijne speer, m. a. w. toen de koning van Dēmak oorlog voerde met Madjāpahit, sneuvelden velen van zijne medgezellen. In dien dusgenaamden godsdienstoorlog temmeijk riep Raden Patah al de dipati's van Java

zich heen. De watang heeft betrekking op de wali's, zijne medgezellen. Doch daar in dien oorlog velen dezer lieden omkwamen, hetzij in den strijd, hetzij door ziekte, zoo wordt dit ongeval bij eene gebroken speer vergeleken (47).

De vorst van Pengging in Midden-Java was met eene dochter van den laatsten vorst van Mâdjâpahit getrouwd, en had dus meer recht op den troon, doch Raden Patah liet hem vermoorden, zoodat de zoon van eerstgenoemde, Sabranglor, en na hem diens zoon Pangeran Trangânâ of Bintârâ de opvolgers waren. Deze werd te Soerabaja vermoord, waarop eene verbroekeling van het Dëmaksche rijk plaats had. Mas Karèbèt, eerst Djâkâ, later Kjai gëdé Tingkir, een zoon van den vermoorden vorst van Pengging, en gehuwd met de dochter van Tranggânâ werd vorst van Pengging, nu Padjang genoemd, en verkreeg de rijks-adviesraden, waardoor hij een zeker gezag over zijne mede-boepati's bekwam.

5

Nadat hij de heerschappij verkregen had, over de landstrecken, die vroeger aan Dëinak onderhoorig waren, deed hij in al zijne grootheid eenen tocht naar Grissé, vooreerst om den daar aanwezigen priester als hoofd der godsdienst te begroeten, ten anderen om zich door hem als vorst van Java te laten bevestigen. Met terugblik op dezen tocht en op de korte regeering van Padjang's vorst doelt het 5e zinnebeeld.

Këkésahan datan koungsi, babasahan kasčlak
kampoehé bēdah.

d. i. zijne regeering (loopbaan) als vorst zal niet van langen duur zijn, want plotseling scheuren zijne staatsie-kleederen: m. a. w. de regeering van den vorst van Padjang zal niet lang duren, want spoedig zal zijn rijk veroverd worden (48). Het rijk Padjang bestond dan ook niet lang, want een vassaal van Padjang's vorst, Ingabéhi Soctâ Widjâja, bijgenaamd Sēnopati, scheurde zich van dat rijk af, en werd, onder den naam Kjai gëdé inataram, heer van de landstreek Mataram.

6.

Padjang zelf kwam langzamerhand geheel onder Mataram, waarheen nu ook de rijks-insignes werden overgebracht.

Over Sênopati is hierboven reeds een en ander gezegd. Daarop, op zijne verovering van Padjang en op zijne vroomheid doelt:

Socerâ kalpä sêmoenné lintang sinnipat.

d. i. door zijne dapperheid en zijne deugd gelijkt hij op eene ster, die hij dag gezien wordt (morgenster); m. a. w. Paucubahan Sênopati, boven al zijne tijdgenooten uitmuntende in dapperheid en in deugd, gelijkt op eene ster die nog schittert, als de glans van de anderen reeds voor het zonlicht verbleekt is. Dapper was hij in den strijd; men zag dit aan zijne verovering van Padjang, en vroomheid werd hem toegekend, dewijl hij, daar hij slechts een klein leger bezat, op de hulp van God vertrouwde en daardoor dan ook de overwinning verkreeg. Sênopati, de stenter van het rijk Mataram, stierf in 1601, waardoor een feite krijg tusschen Dëmak en Mataram ontstond, willende het eerste rijk weder de suprematie over Java terug erlangen. Alle omliggende staatjes trokken partij totdat ten laatste Dëmak door het Mataramsche leger ingesloten, doch afgeslagen werd. Sênopati namelijk had twee zonen Paugeran Poegër en Mas Djolang, waarvan de oudste, Poegër, over Dëmak regeerde, toen Mas Djolang in Mataram op den troon kwam. De nitgebroken oorlog was dus een broederkrijg, die echter door de verovering van Dëmak en verbanning van Poegër in 1604 eindigde. Mas Djolang (19) en na hem in 1613 sultan Agoeng (†1646) werden nu aaneenscheersers over Java. Op deze twee vorsten heeft het

7^e

zinnbeeld betrekking.

Kêmbang sempol sêmoenné Satrija sêrban
of

Kêmbang sempol sêmoenné lèhé kékêrtou.

d. i. de beide Sempolbloemen gelijken op priesters, die de godsdienst beoefenen (20), m. a. w. gelijk aan twee sempolbloemen zijn de twee vorsten, die de godsdienst beoefenen. Want niet te verstaan de humane onoploodelyke oorlogen veramen den zu niet, zo ook niet godsdienstzaken te beoefenen. De geschiedenis van Sultan Agoeng is genoeg bekend uit zijne oorlogen met de Compagnie. Zijn opvolger was Prabor Adat Mataram, die het eerst den titel Mangkoerat aannam (1616 A. D.). Hij wordt ons atge-

maald als een bijzonder wreed vorst. De moorden, die hij liet begaan, waren talloos; een opstand, waarvan Troenâ Djâjâ de ziel uitmaakte, was hiervan het gevolg. De troepen der Compagnie, door den sultan te hulp geroepen, versloegen wel de opstandelingen (1677), doch Troenâ Djâjâ zond eene legerafdeeling uit zijne residentie Kediri naar Mataram, waarop de sultan de vlucht nam. Hierop zinspeelt

8.

Kalpâ sroe sěmoenné kenâkâ poetoeng
of

Soennan soemaré tēgal, kalpâ sroe kěnâkâ poe-
toeng, adēggé soenan mangkoerat.

d. i. de hartstochtelijke boetvaardigheid van Soenan Mangkoerat gelijk op een afgebroken nagel, m. a. w. de Soenan Mangkoerat, die te Tegalaroem begraven ligt, verloor niet-tegenstaande zijne aanhoudende boetedoeningen alle hoop op hulp en redding.

Te weten: Mangkoerat, die naar het Banjoemasche gevlucht was, bemerkte al spoedig dat hij noch van de Compagnie, noch van eenig boepati meer bijstand te hopen had. Kort daarop overleed hij, en liet nu zijn zoon, den Kroonprins, beloven, hem op eene plaats te begraven waar geurig land was. Zijn lijk werd daarop te Pasarejan bij Tagal begraven, van daar dat hij den naam van Sultan Tagalaroem verkreeg (1677). Eene laatste raadgeving van den Sultan aan zijnen zoon was om de hulp der Compagnie in te roepen tot herovering van zijn verloren rijk. Hij deed zulks en werd onder den naam van Amangkoerat I tot Sultan uitgeroepen (1677).

9.

De onzwerfingen van Amangkoerat met zijnen vader, en na diens dood met zijn lijk, worden door de volgende allegorie uitgedrukt:

Lajon kéli sěmoenné satrijâ brongtâ.

d. i. gelijk een lijk, dat met den stroom mededrijft, is de onderlievende vorstenzoon. m. a. w. zooals een lijk zich laat medevoeren, zoo volgt zonder tegenspraak Amangkoerat I zijnen vader Sultan Tagalaroem (51).

10.

Nog twee jaren duurde het alvorens de opstandelingen verdreven waren, en nog twee, voordat de rust genoegzaam hersteld was. Amangkoerat I, onder wien de opstand van Soerǎpati plaats had, stierf in 1703 (A.D.). Na eenig geschil over de opvolging werd de broeder des overledenen, Poegǎr, met den titel van Pakoe Boewǎnǎ I op den troon geplaatst. Deze was echter reeds vrij bejaard, en hierop zinspeelt

Kakǎndǎng sǎmoennǎng lambang, kǎnjǎ
moesonni lǎmbah
of

Goenoeng kǎndǎng sǎmoennǎ kǎnjǎ moesonni.
d. i. de bergketen gelijkt op eene maagd die kapas zuivert (kaardt). m. a. w. de handelingen van den vorst, bij zijne troonsbeklimming reeds oud van dagen (bergketen), gelijken op die van een kind. Het kaarden of kapas zuiveren namelijk wordt aan kinderen opgedragen, en daar deze gaarne hunnen tijd verbeuzelen, zoo wordt ook Pakoe Boewǎnǎ I bij zulk een kind vergeleken. Met dat al bleef hij nog 16 jaar aan de regering en liet in 1619 aan zijnen oudsten zoon Amangkoerat II het rijk na, dat nu volkomen rustig was. Zijne kortstondige en onbelangrijke regering wordt teruggegeven door

11.

Rǎrǎ nglikassi loenggadoeng
of

Loenggadoeng sǎmoennǎ rǎrǎ nglikassi (52).
d. i. de boot van de gadoengplant gelijkt op eene maagd die haspelt (die garen op den haspel windt): m. a. w. De handelingen van Amangkoerat II bepalen zich tot het bevredigen zijner zinnen.

Deze allegorie dient nu of meer in tegenstelling met de vorige. De handelingen van den vorst, hoewel vastberaden en schrandere, wegen niet op tegen de moeilijkheden, veroorzaakt door zijne voorliefde voor het vrouwelijk geslacht. Bijzonderheden worden hierover echter niet medegedeeld. In 1719 op den troon gekomen, werd hem het rijk door verscheidene prinses van den bloede betwist, totdat in 1720 de Compagnie ter hulpe kwam.

Door de gevangenneming van Poerâ Bâja in 1723 eindigden deze verwickelingen, en tot zijn dood in 1727 kon nu Amangkoerat II in vrede regeeren.

. 12.

Zijn zoon Pakoe Boewânâ II volgde hem op. Eerst onder voorgelij, daarna zelf regeerende, deed hij zich in den beginne als dapper en onversaagd kennen, doch allerlei ongelukken troffen hem, waartoe de tijdsomstandigheden ook ruimschoots het huune bijbrachten. Vooreerst de twist met zijn meer in aanzien zijnde broeder Mangkoe Boemi, daarna de na den bekenden Bataviaschen moord in 1740 gevluchte Chinezen, waarvan velen tot het mohammedaansch geloof overgingen en zich onder de bevelen van Pakoe Boewânâ stelden, om de Compagnie uit de strandposten te verdrijven. Werkelijk gingen zij tot vijandelijkheden over. Met behulp echter van den pangeran van Madoera werden de troepen van Pakoe Boewânâ, door Compagnie's krijgsvolk verslagen, doch de vorst zelf weder als vriend aangenomen tegen afstand van al de landen aan het noorderstrand gelegen (1741). De Chinezen ziende, dat zij door Matarams vorst verlaten waren, verdreven hem uit Kartâ-Soerâ. Op zijn verzoek kwam de Compagnie weder te hulp, waarna hij na een aantal verwickelingen en gevechten in 1743 weder op den troon geplaatst werd.

Op een en ander doelt de allegorie:

Gadjah amĕtâ sĕmoennĕ tĕngoe lĕlaken.

d. i. de woedende oliphant gelijkt op eene zich parende bladluis; m. a. w. de door alle boepati's gevreesde Pakoe Boewânâ II verzoekt, in nood geraakt zijnde, hulp aan anderen, en zooals de eene bladluis met de andere paart, vereenigt hij zijne strijdkrachten met de hunnen.

13.

Dan door de herstelling van Pakoe Boewânâ II waren de onlusten nog niet gedaan. Nog steeds verzette zich Mangkoe Boemi met een aanhang van Javanen en Chinezen tegen zijnen wettigen vorst, doch toen deze in 1749 overleed en hij bij laatste beschikking vrijwillig afstand gedaan had aan de Compagnie van alle zijne rechten op den troon van Mataram, stelde de Compagnie Pakoe Boewânâ III als wettigen erfgenaam van

den overleden vorst en tot heer van Mataram aan. Daar evenwel de twist met Mangkoe Boemi hiermede niet geëindigd was, en deze steeds doorging met onrust te stoken, verdeelde de Compagnie het Mataramsche rijk in twee deelen Soerakarta en Djokjakarta (1755). Hierop hebben de drie volgende zinnebeelden betrekking.

1°. Pandji roro sĕmoenné Padjang Mataram.

d. i. als twee verschillende vaandels zijn Padjang en Mataram: m. a. w. de rijken Padjang en Mataram, of wel Djokjakarta en Soerakarta verkrijgen ieder een afzonderlijk vorst.

2°. Rārá ngangsoe anoetoetti, kenjá pidjĕr
atoekar,
of

Rārá ngangsoe, rouda roro noetoetti, pidjĕr
atoekar.

d. i. de maagden putten water, twee weduwen verontrusten haar, en denken om niets anders dan om met haar te twisten.

3°. Rondā ngangsonni, loro loro anoetoetti,
pada atoekar.

d. i. er zijn twee weduwen, beiden verontrusten en bestoken elkander (53).

De 2^e heeft betrekking op de vlucht van Mangkoe Negari of Mas Saad, die eerst met Mangkoe Boemi vereenigd, daarna zijn vijand werd, en voor hem vluchten moest. Solo en Djokjo worden hier bij weduwen en de edelheden, die uit het land gevlucht zijn, doch achtervolgd worden, bij maagden vergeleken. De 3^e deelt op de vriendschap tusschen Pakoe Boewana III en Mangkoe Boemi, die beiden bij weduwen worden vergeleken.

14.

Met deze splitsing was de rust op Java voor een tijd lang hersteld. Pakoe Boewana III stierf in 1788 en werd opgevolgd door Pakoe Boewana IV. Bij de gedurende zyne regering gewichtige gebeurtenissen, die te Batavia voorvielen, vond men geene gelegenheid aan Mataram te denken, waar beide Sultans eene vrij dubbezinnige houding aangenomen hadden. Door Daendels' gewapende tusschenkomst en door de afzetting van Djokjo's Sultan in 1810 werd wel eene nadering voorkomen, doch toen in het volgende jaar de beide Sultans de kees

schoon zagen, verbonden zij zich om met behulp der Sipoy's de Europeanen te verdrijven; de aanslag mislukte en de als zoodanig aangewezen hoofdleider Mangkoe Boemi werd verbannen. Hierop doelt

Tan kobër apapaès amangoen sinjdjang (54)
d. i. er is geen gelegenheid om de sarong aan te doen of te rangschikken; m. a. w. wegens de vele verwickelingen ontbreekt de gelegenheid de zaken des lands te regelen.

Die regeling van zaken bleven commissarissen-generaal voorbehouden. De wensch van Matarams vorsten om zich onafhankelijk te maken duurde niettemin voort, waardoor ten laatste onder Dipå Negårå, dat wat jaren lang bij wenschen gebleven was, tot handelingen overging. De daaruit voortvloeiende oorlog doet ons de

14e

allegorie kennen.

Prabtanné kâkålå bëndoe ing Samarang lan
Tëmbajat.

of

Kålå bëndoe sëmoeenné Samarang lan Tëmbajat.
d. i. door den toorn (van Dipå Negårå) brak de oorlog tuschen de Hollanders en Javanen uit. Samarang wordt hier bij de Hollanders en Tëmbajat bij de Javanen vergeleken. Dit Tëmbajat echter niet te verwarren met het rijk Waringin Roeboeh, waarvan hierboven gesproken werd.

De allegorien voor de werkelijk plaats gehad hebbende feiten nemen hiermede een einde.

De

15e

Tandjoeng Poetih semoenné poedak sinoempat.
d. i. de witte lanspunt (of hij, die een rein hart heeft) gelijk eene nog niet ontloken poedakbloem, doelt wellicht op het einde der verwarring, die, volgens de profetie, na Dipå Negårå ontstaan zoude. Over Tandjoeng Poetih is bereids een en ander gezegd, en over de onzekerheid die bestaat of deze dezelfde is als Eroe Tjåkrå. Zie men de aantekening n° 27.

Waarschijnlijk heeft de eerste opsteller dezer geschriften bedoeld dat de

16e

allegorie op Eroe Tjakra moet slaan.

Zij luidt:

Gandroeng gandroeng ing loeloeroeng, andoeloe
gëloeng kékëndon, kris paroeng tanpä karjä, ëdollën
toekoknä oelëngugoelëng tjampoer bawoer
of

Gandroeng gandroeng loeroeng gëdë, doeloe gëloeng
kékëndonan, kris paroeng oeroepnä oelëngugoelëng
tjampoer bawoer, ër goelä loemakjeng karjä.

d. i. langzaam (uit verlieftheid) gaat men over den grooten
weg, alleenlijk oogen hebbende voor de losgeraakte haarwring
(de loshangende haren der vrouwen). De krissen hebben geene
waarde meer, en zijn ook tot niets nut: men houdt zich slechts
 bezig met onder elkander bloemen te koopen en te verkoopen.

Deze gouden eeuw zal dus waarschijnlijk na honderd jaar aan-
breken. Het zal een zeer voorspoedige tijd zijn, waarin geene
ongeregeldheden, slechts overal vreugde zal geschieden. En zoo
 sommigen dan ook al verdriet hebben, het zal minder zijn uit
 angst voor rustverstoring, dan wel omdat hunne herte voor het
 schoone geslacht niet op eene hun bevredigende wijze wordt
beantwoord.

V.

Een onderzoek naar den schrijver dier voorspellingen, en den
tijd waarin zij geboekt zijn, zoodra naar de waarde, die deze
geschriften voor de inlandsche bevolking hebben, kan tot besluit
hier nog eene plaats vinden. Wij hebben reeds gezien dat naar
Djaja Baja, zoo als de overlevering die t. 1000 A. J. te Djaja
laat leven, de alom bekende profetien niet kunnen te geschreeven
worden. De samenstelling daarvan heeft later plaats gehad, en
erkele uitdrukkingen geven ons een beeld van den aard van
dien tijd te bepalen.

Vooreerst wordt er steeds gewag gemaakt van het betalen der
belasting in pitjis. Hageman in zijne Geschiedenis van Java meldt
hierover (D. I, biz. 111) — De eerste koperen, inlandsche munt-
stukken of duiten werden op Java in 1590 te Bantam door de
Clarizen ingevoerd. In 1659 werden deze duiten — pitjis ge-
maakt — eerst te Mataram bekend. Dat de Clarizen de

reeds veel eerder dan 1590 ingevoerd hebben is waarschijnlijk, doch tevens is het mogelijk dat zij niet vóór 1659 in Mataram, en dus tijdens de regeering van sultan Tegalaroem ingevoerd werden. De schrijver heeft dus na dien tijd geleefd, en hiervoor pleit ook, dat er gewag gemaakt wordt van de komst der nakoda's (de Hollanders) op Java.

De voorspellingen en allegoriën volgen verder elkander geschiedkundig op, doch de eersten verliezen hun historisch karakter na de opsomming der vier vorsten die tot 1749 over Mataram geregeerd hebben. Dan, zeggen de schrijvers, komt er een tijd van verwarring, hetgeen in hunne geschriften niet het minst merkbaar is. De allegoriën loopen door tot op den opstand van Dipá Negará, zoo men althans het zinnebeeld: „Door zijn toorn brak de oorlog tusschen Samarang en Těmbajat uit” met den uitlegger op Dipá Negará wil toepassen. Men zou dus de vervaardiging dezer geschriften ± 1828 A. D. kunnen stellen, zoo niet Raffles (al is het dan ook ter loops) bereids melding van Djájá Bájá's profetieën gemaakt had, waaruit wij kunnen opmaken dat zij in het begin dezer eeuw reeds bestonden. Bij gevolg had de samenstelling plaats vóór het laatst der vorige eeuw, doch na den tijd, dat er een viertal vorsten over Mataram geregeerd hadden. Waarschijnlijk leefde de schrijver in eene periode, dat groote rampen het Mataramsche rijk troffen, en regeeringloosheid en verwarring algemeen was. Het verlangen naar een verlosser uit al die elende vloeide daaruit voort, zoodat ter wille van de bevolking de schrijver na een zeker aantal jaren, een vorst doet optreden onder den naam van Si Tandjoeng Poetih, die aan al de bekommernis, waaronder het volk gebukt ging, een einde zou maken. Door deze gegevens wordt ons de tijd tusschen 1740 en 1755 A.D. van zelf aangewezen. In dat jaar had de splitsing van Mataram in twee rijken plaats, en kwam daardoor aan de verwarring voor eenigen tijd een einde. De allegorie voor Pakoe Boewána IV en Dipá Negará zijn dus naderhand daaraan toegevoegd, om tijdens den opstand van 1825 aan de apocalypse bruikbaarheid te geven en gezag bij te zetten. Ook hieruit kan de verwarring verklaard worden, die omtrent de profeten der toekomst, de beide Ratoe's adil Si Tandjoeng Poetih en Eroe Tjákrá heerscht. Immers men verwachtte Tandjoeng Poetih als rusthersteller in het midden der vorige eeuw, en Eroe Tjákrá een honderd jaar later, doch daar eerst-

genoemde tot nu toe op zich laat wachten, zijn ook de gevoelens verdeeld, wie van deze twee het eerst aan de beurt ligt als vorst op te treden. Sommigen meenen dat Tandjoeng Poetih nog komen moet, anderen dat hij reeds geleefd heeft. Vrij zeker kunnen wij derhalve bepalen, dat de handschriften over de voorspellingen en allegoriën, voor zoover die in onze handen gekomen zijn, het produkt zijn van het vernuft van twee schrijvers, de een levende (1750 A.D.), de ander (1828 A.D.), waarvan gene, hoewel de beide ratoe's adil hebbende ontworpen, zich meer Si Tandjoeng Poetih, en de tweede Eroe Tjakrà als naaste verlosser dacht.

Dat de eerste ontwerper Djaja Bâja als voorspeller dezer gebeurtenissen heeft aangewezen, en aan dien denkbeeldigen vorst eene levensbeschrijving heeft vastgeknoopt, behoeft ons niet te verwonderen. Om eene profetie of wet gezag, onder het volk te doen verkrijgen, heeft men ook andere profeten of wetgevers denzelfden kunstgreep laten gebruiken. Eenegzins met de geschiedens van Java bekend, heeft de schryver daarvan zoo goed mogelijk partij getrokken; en zoo hij al andere bescheiden geraadpleegd heeft, zoo hebben deze door tijdtrekenkundige juistheid zeker niet uitgeblouken. De schryver zelf was een geloovig Islamiet, bekend met de Mohammedaansche démonologie, was waarschijnlijk hadji en van goede afkomst (55). De vorst van Ngroem is naar zijne voorstelling de eigenaar van Java. Van dat Ngroem wordt, als eenmaal alles verkeerd uitloopt, hulp verwacht. Zijn vorst zal Java tot grooten bloei brengen, en de menschen eensgezind doen leven, totdat ten slotte Java van de aarde, of liever de geheele aarde zelf verdwijnt. Zuik eene beer, gepaard met verhalen van profeten en duivels vond, in een tijd, dat niemand zekerheid had, of de volgende dag hem nog onder de levenden zou vinden, gesloten ingang tot het volk. De onkunde en daaraan voortvloeiende afgeloovigheid van de bevolking had haar aangestreept bereikt. Men dacht slechts, gezamte de aardsche wereld, oorlogen, om het veld te bergen, en de laatste Java te bewaren. Troostelijke woorden, nuttige vermaningen, opwekken tot of versterking in het geloof, en ten slotte het wijzen op een aanstaand verlosser, waren even zoo werkzaam, die door de voorteen en bevolking getuig werden aangenomen, en waarmede de beoortgevers en voorspellers hun voornemen wisten te doen.

Waarschijnlijk datéren uit dien tijd nog een aantal andere godsdienstige geschriften, waarvan sommigen in een even eerbiedwaardig kledé zijn gestoken als het verhaal van Djaja Bâja. Trots al die geschriften kan men aannemen, dat Java in het midden en in het laatst der vorige eeuw door zedenbederf en politieke misslagen in het diepst verval verkeerde, en zonder twijfel hebben die geschriften, hoe buitensporig somwijlen ook, het hunne bijgebracht om de bevolking vatbaar te maken voor de sedert het begin dezer eeuw allengskeus meerdere verspreide beschaving.

Uit het bovenstaande valt al licht op te maken dat de schrijver in den omtrek van Kartá-Soerá of Soerá Kartá gewoond heeft. Een drietal bewijzen kunnen hier nog voor aangehaald worden. Vooreerst dat de taal der handschriften met die van Midden-Java overeenkomt. Ten andere, dat bij de voorspellingen en allégoriën dat gedeelte van het Mataramsche rijk, waarvan na de splitsing Pakoe Boewána vorst werd, het meest behandeld is. Ten slotte eindelijk zegt de schrijver zelf, dat het gebergte, in welks nabijheid hij zijn verhaal te boek stelde, de zuidgrens van het rijk Waringin Roeboeh zal uitmaken; volgens de bepaling der N. O. en W. grens zal dit wel het Oengarang-gebergte geweest zijn. Deze kwestie doet ook minder ter zake; van meer belang is het te weten welke waarde thans nog aan die geschriften toegekend worden. Dat, algemeen gesproken, de Javaan zeer gehecht is aan al wat uit vroeger tijd mondeling of schriftelijk tot hem komt, is genoeg bekend. Onder de hoofden heeft zich ongemerkt eene liberale partij gevormd, die, in tegenoverstelling der behouders, menige ook huishoudelijke gewoonte der Europeanen hebben overgenomen, en belangstelling, hoe veel te minder dan afkeer toonen van wat werkelijk tot voordeel van hun eiland en tot nut der bevolking strekt. Waar is het, dat nog niet velen die nieuwe richting aankleven, doch zij, die met het oude gebroken hebben, betuigen, althans uiterlijk, hunne ingenomenheid met Europesche toestanden, en ware het niet, dat de adat zulk een groote rol in de javaansche maatschappij vervulde, wellicht zou dan al menigeen zijne woorden met bewijzen staven. Niet alzoó met de bevolking. Deze kan men in twee soorten splitsen, de eerste wier kennis van het mohammedanisme zich tot de woorden Allah en Islam bepaalt, en ook van hunne eigene geschiedenis en letterkunde nooit gehoord hebben; de andere, en dit vooral in de nabijheid der kusten of van eenige provincie

of distriktstad, die eenige godsdienst-ceremoniën kennen, en met graagte luisteren naar het lezen der babads of andere letterkundige of theologische boeken. Hoe velen hunner echter, zoowel priaji's als andere lieden, begrijpen wat ze lezen? De meesten luisteren naar de klanken der woorden; indien de tēnbang hun beveelt, neuriën zij gedachteloos door, zonder zich veel om den inhoud te bekommeren. Van daar dan ook dat de meeste lezers wel alles lezen wat zij machtig kunnen worden, doch zoo de geschiedenis hun niet tevens uit de wajangvertooning bekend is, zijn zij na de lezing nagenoeg nog even ver als bij het begin. Geldt dit voor lichte lectuur, nog veel meer is dit het geval waar allegoriën of duistere taal nadenken vereischt. Het neuriën (mátjá) dient meer tot tijdverdrijf dan wel tot onderricht. Zoo ook met de geschriften over Djájá Bájá en dergelyken. Zoo zij ze al lezen, doen zij het gedachteloos, en weinigen, die er wat van bewaren. Eerst dan maken zij er voor goed kennis mede, wanneer een priester of geestdrijver zulk een geschrift noodig heeft, om daarmede de bevolking voor zijne plannen te winnen. En zoo zal dan ook nimmer het volk eene of andere voorspelling tot banier gebruiken, zoo niet een eerzuchtige die voorspelling tot het bereiken van zijn doel noodig oordeelt. Wellicht dat Djájá Bájá's geschriften nog nu en dan gebruikt zullen worden tot vergoelyking van eenen opstand, doch het zal niet de bevolking zijn, die zich daartoe voelt aangedrongen. Andere hefbomen komen daarby in beweging. De bevolking zelf blijft ijdelijk, en zoo zij partij moest kiezen, het zou zijn voor den vreemdeling, die haar helpt en beschermt tegen willekeur van eigen hoofden. Populair is nooit een opstand geweest; de bevolking deed mede ten gevolge van dwang of op hoop van buit te behaalen, nimmer uit overtuiging. De geschiedenis van Java van de vroegste tijden tot nu toe is daar om dit te bewijzen. Kortom, zoo een dezer voorspellingen, met name van Tandjoeng Poetih en Eroe Tjakra met dienen tot bevoordering der oogmerken van een opstandeling van hoogen rang, dan zullen ook Djájá Bájá's profetieën, zelfs al ware dit geslacht een volksreusboek geworden, nimmer aan het volk aanleiding tot verzet geven.

A ANTEEKENINGEN.

---

(1) Allegorien, zinnebeelden, apocalypsen enz. worden in het javaansch uitgedrukt door: ilafat, pasemon, pralambang, ibarat, sasmitå, djoukå, samar, gaib, enz.

Ilafat is eene geestverschijning in den droom, die aange-merkt wordt als de stem van God.

Pasemon is een voorteekeu, waardoor iemand aangemoedigd of teruggehouden wordt, datgene wat hij zich voorgesteld had te doen. Ook zinnebeeld, allegorie = sasmitå.

Pralambangs zijn visioenen of verschijningen, die veroorzaakt worden door de geheime krachten der natuur. Die visioenen hebben immer op het toekomstige betrekking, als zoodanig kan dit woord dus door voorspelling vertaald worden of wel door zinspeling op toekomstige gebeurtenissen.

Ibarat of Oepåmå is eene verklaring, gelijkenis, eene beteekenis door zinspeling.

Djoukå, de voorspelling van bepaalde tijden en gebeurtenissen.

Samar, gaib enz., al hetgeen verborgen is.

De profetieën zijn van tweederlei aard; de bij Dr. d. II. vermeldde zou ik pralambangs, die bij Winter echter pasemons noemen.

(2) De Tjondrå Sangkålå is de uitdrukking van een jaartal, door zekere daartoe gebruikelijke woorden.

(3) Het hs. van Dr. de II., en hs. I vermelden dat deze 4 rijken bestonden, voor dat de profetieën van Djåå Bååå een aanvang namen. Hs. II en III echter, zoo ook Winter, doen die rijken onmiddellijk na den ondergang van Dålå opkomen. Het laatste schijnt de waarheid meer nabij te komen dan het eerste. Men vergelijke hierover de profetieën en allegoriën.

(4) Anderen geven op 9 windoe's of 72 jaar. Wij hebben

hier natuurlijk te denken aan de suprematie van Mādĵapahit onder zijn zeven vorsten. Als ondergeschikt rijk heeft het langer bestaan.

De ongerijmdheid, dat Mādĵapahit door vluchtelingen uit Padjadjaran zou zijn gesticht, is reeds genoegzaam aangetoond.

(5) Zonder twijfel bestonden de Indische kolonisten zoo niet uitsluitend, dan toch verreweg voor het grootst gedeelte uit navolgers van Boeddha. Doch daar het Boeddhismus steeds terugkeerde tot Brahminische uiterlijkheden, vooral zichtbaar in het beeld- en symbool-werk der tempels, zoo ontsproot alliecht het vermoeden, dat Boeddhistische en Brahminische kolonisten op Java naast elkander leefden. Zoo ook met de Indische epopoea, de Mahābhārata en de Rāmāyana. Weleer het uitsluitend eigendom der Brahminen, was het den Boeddhisten verboden, die liederen te bewaren. Later toen de gemeenschap met vóór-Indië niet meer zoo levendig was als in het eerste tijdperk der uitwijking, hebben de Boeddhisten ook deze heilige zaken van de Brahminen overgenomen, en zoo vinden wy in Kediri, de tafelen uit die liederen op de muren van gewijde gebouwen gebeeldhouwd.

(6) Ealers wordt hij Brahmien genoemd. Dit zal echter wel Boeddhist moeten zijn. Het onderscheid tusschen Brahmien en Boeddhist weet de Javaan niet, hij gebruikt beide woorden door elkander. Wy zien evenwel hoe Dĵaja Bĵaja aan een Boeddhistischen pandita op den berg Pandan een bezoek bracht, en hoe deze leeraar omringd was door zijne tjantriks, dat zijn Boeddhistische leerlingen.

(7) Het boek Moesarar, soms ook verkeerdelyk Moesaral genoemd, is waarschijnlijk uit het Arabisch overgenomen, en bevat zedlessen, godsdienstige voorschriften en voorspellingen.

(8) Zie Is. II, ook vermeld in Is. d. II. De auctor op biz. 176 noemt aan voorkomende woorden tekki en sūmeddi betekenende, als kanzenaar leven. Wĵingit bet. ziele in eene hooge z. bezitting van volkomen devotie en onderwerping aan God. bes. z. linge, van daar zeehienge.

Angoe was een boom, welkwt ge. k. ragoela.

9. Ge. k. tekd. is, verstaat de Javaan door het tek Ngroem, Indogresch en Aziatische Turkije en het noordelyk gedeelte van Arabie.

Het eerbeloofde bezoek wordt in Is. d. II slechts terloops, dez. v. Is. II en III uitvoeriger verhaald. De schryver heeft

hier waarschijnlijk willen zinspelen op de eerste inmenging der Arabieren in Javasche aangelegenheden.

(10) *Srāmā* is hetzelfde als *tāpā*. *Ngāsrāmā* beteekent „als kluzenaar leven.“

(11) Hiermede begint de zang *Asmārā dānā*, vermeld in hs. d. H. blz. 176 regel 5 v. b. Het verhaal van *Djājā Bājā*'s geleerdheid en voorspellingskunst, opgehelderd door eenige (nader te behandelen) *pasemons*, loopt door tot op de volgende blz. De andere hss. zijn hierin minder uitvoerig. De in dr. d. H.'s hs. voorkomende uitdrukking „*elmoe rāsā sasmitā*“, kan vertaald worden door „de leer van het verborgene.“ Eene andere daar voorkomende zinsnede is „*Argoelā loemakjeng kardi*“ d. i. zooals de *argoelā* bloem open en dicht gaat, zoo ging ook het werk; m. a. w. er was schier geen werk.

Soebāgā kistawengngrat is moeielijk te vertalen; *soebāgā* moet *soembāgā* zijn, en beteekent „fraai“ soms ook „*talisman*“; *kistawi*?

Sajoet parang moekā takoet; in dezen zin beteekent *parang moekā* bevreesd zijn.

In den volgenden regel „*kawas padan sosikkengngrat*, is *padan* = *kədjəm* en *sosik* = overdenken.

(12) hs. d. H. blz. 177 r. 14; *sadoe* = *samar* = in 't verborgen handelen; *santā* = *təťp* = zeker, zeker zijn, *boedjā* = overleggen. — *Dj. B.* namelijk dacht door de *pandita* niet herkend te worden, omdat hij alleen en niet met gevolg kwam.

Tami = *tamoe*, van daar *katamijan*.

(13) Te weten: de achtste die naderhand als symbool voor eene voorspelling zou gebruikt worden.

(14) *Moedjar* zijn seroenbloemen.

Kadjar; de bladen hiervan dienen even als van de *koedoe* kras tot geneesmiddel tegen wormen bij kinderen. Ook worden ze wel tot schuiving met de opium vermengd.

Sarimpang = een tros.

Pitrah bras is gewoonlijk vijf *katti*'s.

hs. d. H. vermeldt slechts vijf soorten, de andere hss. vermelden de overige twee: hs. II noemt ook nog een handvol *gəti*.

Deze zeven spijzen met *Njai Endang* als n° 8 kwam achter-eenvolgens als *pralambangs* voor.

(15) *Wotsari* is eene andere uitdrukking voor de *səmbah* maken.

(16) Hs. d. H. verhaalt de nu volgende voorspellingen bij zang: dangdang gëndis, de andere bij poeh sinom.

(17) Het verhaal van die vier rijken komt voor bij Winter en in hs. II en III; terwijl hs. d. H. en hs. I ze laten bestaan vóór de profetieën een aanvang nemen.

(18) De uitdrukking hiervoor is: "ana sadjronné kě-karah ing těkkěnné goeroe mami", waarmede Dj. B. bedoelt dat na hem geene incarnatie van Wisnoe meer zal plaats hebben.

(19) Het zinnebeeld van den ondergang der rijken is: Tjatoer raná sěmoenné sěgará asat. Over de betekenis van van deze en de volgende allegorien zal in de IVe rubriek gehandeld worden.

(20) Hs. I meldt juist het tegendeel.

(21) De woorden kakěkat en maripat zijn hier vertaald door vroom. De Javaan namelijk onderscheidt vier elkander opvolgende toestanden, die zich bij een godsdienstig man kunnen voordoen. 1° kakěkat, hij die de godsdienstinstellingen en de leer van den profet beoefend leeft: 2° tarěkat, die zich gedraagt naar hetgeen hij beoefend heeft d. i. naar de leer der godsdienst: 3° hakěkat, die steeds aan God denkt: 4° maripat, die zich geheel van de aardse zaken heeft losgemaakt.

Tekat (těkad) alleen, beteekent: besluit, bevinding, (w.d.b.) ook vroom en tekadwardi (uit te spreken těkawardi) de bevinding van het hart. - Těkadwardi is een geschrift dat met het boek "Kjai Pali of papali" de zeden en gebruiken der Javanen regelt.

22 Hs. d. H. geeft voor het bestaan van Paljang op 35 jaar: hs. I echter 30; hs. II 9; en hs. III 9 windoes of 72 jaar. De opgave van 35 jaar komt het naast met de waarheid overeen.

(23) In hs. II wordt de eerste vorst Soerakal genoemd. De laatste vorst aldaar heet Boengz Sempal.

(24) Saktoer (hs. d. H. en hs. II en II) beteekent verzameling, van daar ook familieleden. Ook beteekent het *eene* verzameling van lieden tot een boos opzet, samenrotten.

25. Java heeft nu volgens h. I 1500 jaar bestaan. De se rjyer bezigt hier voor 1500 karo belah, dit zal wel karo belah ewoe moeten zijn.

(26) Strakat (hs. d. H. biz. 179) het behoefte,

Batjingah (badjingan?) bet.: allerlei slag van volk door elkander.

Malang mēlandoeng bet.: dwars en overdwars, z. v. a. dubbel en dwars.

Pojang pajing is 1° kloeboekkan; 2° onrustig heen en weer gaan (van menschen.)

Banjtol (wong banjtjol) bet.: slechte lieden, gcspuis.

Lipoer bet.: iemand, die iets outkent, het een of ander daarop betrekking hebbend feit in herinnering brengen.

Prërak = përak = parëk = nabij.

Bëranjtjoeh = branjtjah of branjtjoh.

Wahjoe bet.: o. a. waardigheid, doch ook invloed uitoefenen, van daar regeeren. In den zin van invloed uitoefenen komt het voor in het hs. d. H. (door den invloed van den duivel); in den zin van regeeren bij hs. I (regeering was er niet meer.)

Kidib bet.: leugentaal.

Botjar batjir bet.: ongeregeld (van bewegingen). Deze mitder bekende woorden komen voor in hs. I en in hs. d. H., blz. 179.

(27) Si Tandjoeng Poetih is de man die gezegd werd als koning en profeet het volk te zullen aanvoeren. De tijd van verwarring, hierboven beschreven, valt voor volgens hs. d. H. en hs. I tusschen de jaren 1670 en 1700 A. J. (1738 en 1768 A. D.), volgens hs. II en III van 1770—1800 A. J. (1841—1871 A. D.) De beide eersten laten Si Tandjoeng Poetih in 1700 A. J. verschijnen, en Eroë Tjäkrå in 1800 A. J. Bij de twee anderen komt S. T. P. in 1800 A. J., en Eroë Tjäkrå in 1901 A. J. Winter (Zamenspraken 11^e dl.) laat S. T. P. vorst zijn van Ketonggå, de anderen weer geven dat rijk aan Eroë Tjäkrå. De heer Gerdessen (T. v. N. I. 1871 2^e dl. blz. 209) laat E. Tj. onder den naam Soenan Adil in 1795 A. J., 1866 A. D. optreden. Zeker is het dat er veel verwarring in die beide namen bestaat, doch volgens het algemeen gevoelen moet S. T. P. in dezen tijd en E. Tj. eene eeuw later komen. De bynaam Ratoe Adil wordt wel aan E. Tj. doch voornamenlijk aan S. T. P. gegeven. Duidelijk is dit niet vermeld; ook is de naam Ratoe Adil (de rechtvaardige vorst) op beiden toepasselijk; hs. I zegt uitdrukkelijk dat S. T. P. de Ratoe Adil is en Java nu 1800 jaar zal bestaan hebben. De naam Eroë Tjäkrå als vaan des opstands gebruikt wordende, voor dat nog het jaar 1800 gekomen was, ligt daarin dat en E. Tj. en S. T. P. voor den schrijver heiligen der toe-

komst zijn, en hij aldus den tijd huurer omwandering op aarde niet zoo nauw kan bepalen.

Volgens een pégoe-handschrift over den opstand van 1825--1830 wordt Sang Moertinning Yoedä tot vorst verkozen onder den naam Ngabdoel Kamid Eroë Tjäkrä Kabiroen Moekmin Sajidä.

De woorden Eroë Tjäkrä, somwijlen Er Tjäkrä geschreven, (dienende de oeklank om de maat voltallig te maken) beteekent niet „de juwele pijl“, doch „de bekwame lans.“ Èr moet overgenomen zijn van een Arabisch woord „cheir“ dat goed, bekwam, beteekent. Tjäkrä is (behalve de andere beteekenissen) eene lans met uitstekende punten op het puntig toeloopeude uiteinde.

(28) Hs. I vermeldt, dat hij eene residentie te Mëkah en eene te Palwä heeft; waarschijnlijk om het verhaal wat te bekorten, want volgens de andere mededeelingen is Palwä een later rijk.

(29) In de zin „Sonjä loeri kratou narpati“ beteekent: sonja, ledig, eenzaam. Loeri beteekent niet alleen menschen of vorsten die elkander opvolgen, doch dit woord wordt ook gebruikt van goederen, die achtereenvolgens bij elkander gebracht worden, zoodat hier sonja loeri wil zeggen: ledig aan verzamelde goederen. Andere voorbeelden van het gebruik van sonjä vindt men hs. d. II. blz. 181 r. 6 v. b. sonjä sèpi kedatonning nrëpati, en in hs. I blz. 35, sonjä rëka këdatonné sangngadjä.

Doebala bet. waarschijnlijk: bloem

(30) De op blz. 180, hs. d. II. r. 10 voorkomende bëbas bet. verdriet, en rëngoe, gramschap, die in het hart besloten blijft en zich niet door woorden uit, wrok

Tindak ngoemala mërdoe, soré wërang mongkä makingkin, denja bëk palamarta. Hierin is ngoemala mërdoe = zeer glansrijke edelsteenen, soré = ing sorre; makingkin = kingkin, ook: bezorgd zijn dat der waarheid te kort zal gedaan worden, en palamarta = vergifenis.

Sewoe sawah soewang ing sahari, duizend sawahs tien duiten op één dag, zal wel beteekenen dat de sawahs door de mengte, of door hare vruchtbaarheid geene waarde meer hebben. In hs. III staat de paljög voor den vorst zal zijn 1000?

(31) Juster dan moeielijkheden is wellicht: lasten, uitgaven; het woord papattan toch = modal, beteekent uitgaven doen, onkosten.

Gëdir = dãmå = behoeftig.

Sabitting tanpå (tannå) sangoe; sabitting = 75,
rongbitting = pënambang = 2 × 75.

Këkër = met medeweten van; zoo in de zin: doek
kinnëkër dening yang.

Rirëp sirëp = vrede en rust.

(32) „En die dit lezen“, zoo eindigt het verhaal van Tandjoeng Poetih, „hij vrage vergiffenis aan God“; deze verborgen woorden zijn genomen uit het boek Moesarar. Het eerste gedeelte van hs. I neemt hier een einde, wellicht omdat de schrijver niet noodig oordeelt zijne mededeelingen verder dan het jaar 1800 voort te zetten

(33) Aldus in hs. III. De overige geschriften maken van regeeringloosheid geene melding. De nu komende vorst is Eroe Tjåkrå, die bij d. H. Radhen Amissan heet; doch in de andere hss. is die naam ook aan Tandjoeng Poetih gegeven.

Het in hs. d. H. voorkomende woord kinnëbër moet kinnitër zijn, en bet.: een cirkel rondom eene bepaalde plaats getrokken; overdrachtelijk: bescherming verleenen.

Dawir (hs. d. H. blz. 180 r. 2 v. o.) bet.: gebroken, gescheurd.

Sadawir bet.: een deel van het —, of: een weinig.

(34) Hs. III. geeft voor Tandjoeng Poetih's leeftijd Sirnå ilang bërmanå Anawang sisi = 1800 en voor Asmåra Kinkin (Er. Tjåkrå) Boemi sirnå gapoerå narpati = 1901.

(35) Naam, leeftijd en woonplaats zijn hier gevolgd naar het hs. d. H.

(36) Toelak bet. ook berisping; wilalat, ook berispt worden, eene vermauing krijgen. Dëradjat is verstandig, geleerd; doch wordt het gezegd van iemand, die een ambt bekleedt, zoo bet. het: eene betrekking met beleid waarnemen.

(37) Dinoemmaken; zie ouder doem w.d.b. Djibar djiboer wordt overdrachtelijk gezegd van „overvloed.“

(38) Katjëppit (hs. d. H.) en kapipit (hs. I) beteekent „in het midden van“; aldus in den zin „Kapipit Kang Oengarang Bajoe.“

(39) Volgens de opgave van den schrijver moet nu Java 1900 jaar bestaan hebben. Bij narekening volgens hs. d. H. en hs. I verkrijgt men echter het jaar 2080.

(40) Praboepati wor (hs. d. H.); dit wor of awor beteekent: uaijverig zijn.

(11) Noengsa of Noeswa Pringgi was volgens de voorspelling van den inlander een eiland bezuiden Java. Hoewel de Pringgiërs Europeanen zijn, zoo stelden zij zich wellicht voor, dat hun land het tegenwoordige Nieuw-Holland was, daar de zeevaarders dit land wel eens bezocht zullen hebben. Wanneer derhalve de voorspelling juist, dat in het jaar 2100 Java onder den vorst van Pringgi komt, zoo kon de schryver bij uitzondering wel eens een waar woord gesproken hebben.

(12) Met de betaningen van getallen van 10000 en daarboven zijn de Javanen nog al eens in de war, zoo ook hier met het telwoord ajaeta.

(13) De volgende regelen zijn een gedeelte van de Arabisch-Javaansche demonologie. Djomak Djoelja was iemand die aan Adam de noodige eer niet wilde bewijzen. Mohammed heeft hem later buiten de aarde geworpen, waar hij met Dzabbatoel Arli de werkzaamheden van een onvel verticht. Iman Maidi is, volgens het boek Moesarar, de laatste profeet, door wien Mohammed op aarde vertegenwoordigd wordt. Ook is hij koning van Arabië. Zijne voornaamste medgezellen zijn Mo'ammed Hannafija, Nabi Kafr en Si Marung. De topak is een looze geest, die steelt en rooft waar wat te vinden is. Hij ook is het, die zelf of door wiens invloed de kooplieden des nachts uitplundert. Over een en ander is te lezen in de boeken Anbija, Kads djoetiz, hadit, en Moesarar.

(14) Voor pepèka wordt ook wel peweka geschreven. Ook is het zinnebeeld voor Padjaran volgens anderen Soemilr kang ganda U'ar s'èaomè' hie'w pepèka.

(15) In de voorspellingen wordt dit tijdperk genoemd "Andjati kaa wisasa" ook "Lanto patra'atè sang kaa wisasa" ook "Goetra patra'atè sang kaa wisasa". Andjati betekent de dood op het spel zetten en kaa wisasa is een van de vele bynamen van Brattara Goeroe. De betekenis dus van den naam van dit tijdperk is: men zal nering gevoelen om als kamponaar te leven, en een sterk verlangen hebben naar Sang Yang Giri nata. Even als de naam van het tijdperk van Dëmek voorkomende naam skam w'è' is ook Giri nata een bynaam van Brattara Goeroe.

(16) Dit tijdperk van Mangjè't heette "Sera'at" of "sanga kala", ook wordt het gezegd "s'è'at" of "s'è'at" en is afgeleid van den laatste vorst Rada Patè'at. Rada Patè'at betekent de vorst bij uitnemming, dewijl hij betrek tot de

vorst geworden Bhattâra; waardoor de zin van deze woordengroep zinspeelt op de goddelijke afkomst van hem, die tot vorst verheven was, eene eigenschap, die hem om zijn ontzaginboezemenden aard werd toegekend. Hs. III geeft als Tjondra Sangkâlâ op voor Matjan galak enz. 1588, een cijfer dat even als dergelijken in dit hs. voorkomende jaartallen van geene waarde is. De tijd van Mâdjâpahits ondergang wordt algemeen gesteld op 1400 A. J., en daar het rijk 100 jaar, (volgens anderen 64), bestaan heeft, zou de eerste vorst, hetzij in 1300 A. J., hetzij in 1336 op den troon gekomen zijn. Lassen geeft het jaar 1301 op, dat dus vrij wel met het eerste overeenkomt.

(47) Dëmak. Het tijdperk, waarin deze gebeurtenissen voorvielen, heet „Adhijati kâlâ wisâjâ”, en de eerste vorst Adhipati kâlâ wisesâ. Adhipati (eig.: zeer veel) beteekent hier Panditâ Adhi, d. i. de voortreffelijke panditâ, en kâlâ wisâ is een bijnaam van Bhattâra Goeroe, een naam, die hier echter voor de wali's gebruikt wordt; zoodat de zin van Adhijati kâlâ wisâjâ is „hij die tot vorst over de wali's is gesteld”. De duur van dit rijk wordt in hs. d. H. en in hs. I op 64, in hs. III op 80 jaar gesteld. Volgens hs. III zou dus Dëmak voor Padjang plaats maken in 1534, volgens hs. I in 1470, volgens Winter in 1503, en volgens de beschrijving van den portugees Mendez Pinto (Mr. I. K. J. de Jonge. Opkomst van het ned. gezag, dl. II blz. 161) in 1546 A. D., dat dan ook wel het ware zijn zal.

(48) De duur van dit rijk kan men op 35 jaar stellen; het zou dus in 1581 A.D. onder Mataram gekomen zijn. De hss. geven natuurlijk ook hier andere jaartallen op. Winter o. a. 1503—1540. Dit tijdperk is genaamd „Kala Djonggâ” een bijnaam van Sang Yang Asmâra, en zou dan beteekenen dat in dien tijd de vrouwen bemind werden, zoo als Sang Yang Asmâra dit vroeger deed.

(49) De ware naam van Mas Djolang was Sultan Adhi Praboe Anjâkrâwati Sênopati ing ngalâgâ, die te Karapjak in 1613 overleden is; die van sultan Agoeng is Kangdjeng Sultan Anjâkrâ Kesoemâ Sênopati ing ngalâgâ ngabdoerrahman Saidin Panâtâ dinnan. De naam van eerstgenoemde wordt op blz. 17 als Njâkrâ Wati Soerejâ opgegeven, terwijl het tijdperk „Sangkârâ” heet. Het tijdperk van Sênopati, den grondlegger van het Mataransche rijk, is „Kâlâ Sëkti”, dat een bijnaam van Sang Yang Wisnoe is, en dus beteekent. dat de vorst en zijne onder-

danen evenzeer de krijgskunst beoefenen, als Bhattârâ Wisnoe vroeger deed.

(50) Lëbé kĕkĕtoe bet.: iemand die de godsdienst wenscht te leeren kennen; santri daarentegen is de persoon, die er al genoegzame vorderingen in gemaakt heeft. Satrija sĕrban heeft dezelfde beteekenis als lëbé kĕkĕtoe.

(51) De beteekenis van lajon = lijk, en satrijâ = vorstenzoon is bekend. Brongtâ bet. hier „de liefde van een zoon voor zijn vader.“

(52) De gadoeng is een knol met witte schil, die sijn gekookt zijnde tot voedsel dient, en dan de vergiftige eigenschappen (waarschijnlijk door het koken) verliest. Vooral de bergbewoners gebruiken dit voedsel. De loot heeft eene fraaie groene kleur; de bloemen zijn òf geel òf groen.

(53) Anoeoetti = kĕdjĕr, dat niet alleen fladderen, doch ook iemand verontrusten beteekent.

(54) Papaès sindjang = zich kleeden of zich versieren met eene sarong. Wangoen, van een kleed sprekende, beteekent zulk een kleed bevallig langs het lichaam plooiën.

(55) Hs. II noemt ons als schryver Empoe Seloekat, die ten tijde van Djaja Bijâ leefde. Een tweede opsteller, zegt dit ha. verder, is Pangéran Goenoeng Langoe, en wel ten tijde dat te Kerta Soerâ de Kraton van het Mataramsche rijk stond.

LEESTAFEL.

MIJNWEZEN. *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Uitgegeven op last van Zijne Excellentie den Minister van Koloniën. Eerste jaargang, — Eerste deel, 1872. Amsterdam, C. F. Stemler.*

Uit de verslagen, welke de mijn-ingenieurs in Nederlandsch-Indië van hunnen arbeid uitbrachten, van hunne komst in Indië in 1850 tot 1865, werd het wetenschappelijke openbaar gemaakt door tusscheukomst der Indische regeering, in twee te Batavia uitgegeven tijdschriften: het Natuurkundig tijdschrift en het tijdschrift voor Nijverheid. Met vergunning van den minister van koloniën werd een der rapporten door den schrijver in Nederland uitgegeven, maar toch later ook, door de Indische regeering, in het Natuurkundig tijdschrift gepubliceerd.

Van hetgeen in 1866 tot 1872 werd verricht, is alleen het verslag van 15 Juli 1870 van den mijn-ingenieur W. H. de Greve, over het Ombilien-kolenveld enz., in 1871, door de zorg van het ministerie van koloniën alhier uitgegeven.

Het thans verschenen "Jaarboek" vervolgt die openbaarmaking voor landsrekening, zooals het "Voorwoord" vermeldt. Elk deel zal bevatten 1°. verhandelingen, 2°. gemengd, geologische, technische en andere mededeelingen, en 3°. bijdragen uit het scheikundig laboratorium van het bureau van het mijnwezen in Nederlandsch-Indië.

Vroeger verscheen van het werk der mijn-ingenieurs:

1850. Corn^s. de Groot, over *jodium-bronnen* van *Kedong waroe*, res. Soerabaja, met scheikundig onderzoek door P. J. Maier; Nat. tijds. v. N. I., I, bladz. 473.
1851. Corn^s. de Groot, over *bruinkolen* op het eiland *Bawean*, res. Soerabaja, Nat. tijds. v. N. I., II, bladz. 263.
1852. O. F. U. J. Huguenin, over *ijzersand en chroomijzer*

- van *Pagattan en Poeloelant*, res. Zt. en Or. afdeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 113.
1852. Corn^s. de Groot, over *stroomtinerts* op *Blitong*; Nat. tijds. v. N. I., III, bladz. 133.
1853. F. C. H. Liebert, over *bruinkolen, kwik en zoutwerken* in de res. *Samarang* en *bruinkolen* in de res. *Kadoe*; Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 435.
1853. Corn^s. de Groot, over *bruinkolen en aardhars* op het eiland *Madoera*; Nat. tijds. v. N. I., IV, bladz. 415.
1853. O. F. U. J. Huguenin, over *koperertsen* in de res. *Padangsche borenlanden*, met een aanhangsel door Corn^s. de Groot, over *lood- en kwikerts, marmer en mergel*, en, *aluin*, in de res. *Padangsche borenlanden*; Nat. tijds. v. N. I., VI, bladz. 223.
1854. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 379.
1854. S. Schreuder, over *kolen* in de afdeling *Maros*, gouv. van Celebes en onderhoorigheden; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 388.
1854. R. Everwijn, over *goudgroenen* in *Landak*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., VII, bladz. 396.
1855. Aquasie Boachi, over *bruinkolen* aan de *Meeuwenbaai*, res. *Bantam*; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 49.
1855. R. Everwijn, over *kopererts* bij het gebergte *Tampi*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 53.
1855. R. Everwijn, over *tinerts* in *Soekadana, Simpang en Matam* en over *antimoniumerts* op de *Karimata* eilanden, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., IX, bladz. 58.
1855. H. F. E. Raut, over *bruinkolen* in de *Troeklant*, res. *Zt. en Or. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 277.
1855. H. F. E. Raut, over *ijzererts* in de *Tanahlant*, res. *Zt. en Or. afdeling van Borneo*, met een aanhangsel, door Corn^s. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., X, bladz. 282.
1855. Corn^s. de Groot, over de *uitsmelting van het stroomtinerts* en de *weggevoeren stekken* op *Bangka*; Tijds. v. Nijv. in N. I., III, bladz. 28.
1856. R. Everwijn, over *tinerts* in *Kandawoegan*, res. *Wr. afdeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 419.

1855. Aquasie Boachi, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XI, bladz. 461.
1856. O. F. U. J. Huguenin, over *kolen* aan de *Tjiletoek-baai*, res. Preanger-regentschappen; Nat. tijds. v. N. I., XII, bladz. 110.
1857. Corn^s. de Groot, over *de Zr. en Or. afdeeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XIV, bladz. 1.
1857. P. van Dijk, over de waarde van eenige *Nederlandsch Indische kolensoorten*; Nat. tijds. van N. I., XV, blad. 139.
1858. R. Everwijn, over *de Wr. afleeling van Borneo*; Nat. tijds. v. N. I., XVII, bladz. 284.
1859. Corn^s. de Groot, een woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XIX, bladz. 313.
1859. R. Everwijn, over *kolen* in de res. *Palembang*; Nat. tijds. v. N. I., XXI, bladz. 81.
1859. Corn^s. de Groot, nota over *marmer* en *graniet*, de bevinding van het *Patjitan-marmer* en over de *ontginning van steengroeven* voor gouvernements-rekening Nat. tijds. v. N. I., XX, bladz. 411.
1859. P. van Dijk, eene inleiding tot de *geologie van Sumatra's Westkust*; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 145.
1860. P. van Dijk, over *ontginbare kolenlagen* in de ommelanden van *Bengkoelen*, met een aanhangsel door Corn^s. de Groot; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 181.
1860. J. P. Schlosser, over *mangaanerts* te *Tjikangkareng*, res. Preanger-regentschappen, onderzocht door O. F. U. J. Huguenin; Nat. tijds. v. N. I., XXII, bladz. 218.
1861. Corn^s. de Groot, een tweede woord aan het publiek, betreffende eene *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 370.
1861. P. van Dijk, over de *Indische kolen* naar aanleiding der *beschouwing van S. Bleekrode*; Nat. tijds. v. N. I., XXIII, bladz. 531.
1861. R. Everwijn, over *kopererts* in *Mandhor*, Wr. afdeeling van Borneo; Nat. tijds. v. N. I., XXIV, bladz. 403.
1859. P. van Dijk, over *zwartkolen* in en nabij de baai van *Tapanoli*; Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 41.
1863. Corn^s. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het mijn-

- wezen, *overzicht van de voornaamste proeven omtrent mijn-ontginning, sedert een tiental jaren in Nederlandsch Indië genomen, met uitzondering van Bangka en Blitong*, enz.; Nat. tijds. v. N. I., XXVI, bladz. 72.
1863. P. van Dijk, over *koperaders* in de *Padangsche bovenlanden*, met een aanhangsel door W. O. P. Arntzenius; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 87.
1863. P. van Dijk, over *bruinkool* van *Ketaoea*, afd. Moko-Moko, ass.-res. Bengkoelen; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 259.
1863. W. O. P. Arntzenius, over *kolen* in de res. *Djokdjakarta*; Nat. tijds. v. N. I., XXVII, bladz. 275.
1864. Corns. de Groot, hoofd-ingenieur, chef van het mijnwezen, *vervolg van het overzicht* van de voornaamste enz., bevattende hetgeen door de mijn-ingenieurs en het ondergeschikt personeel van het mijnwezen is verricht in het belang *van Bangka en Blitong*; Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 1.
1864. Corns. de Groot, Eene bijdrage tot de kennis van de *Nederlandsch Indische steenkolen*. Met vijf bijlagen. Rotterdam H. A. Kraamers. 1865. 8°.
1865. R. Everwijn, over eene *onderzoekingsreis* in het rijk van *Siak*; Nat. tijds. v. N. I., XXIX, bladz. 289.
1864. Corns. de Groot, over de *Borneo-steenkolen* en hare geschiktheid als brandstof; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 69.
1865. Corns. de Groot, over *ontginbare kolenlagen* in de ommelanden van *Bengkoelen*, naar een verslag van P. van Dijk; Nat. tijds. v. N. I., XXX, bladz. 375.
1870. W. H. de Creve, Het *Ombilic-kolenveld* in de Padangsche bovenlanden en het transportstelsel op Sumatra's westkust. 's Gravenhage, gedrukt bij A. Genneze, landsdrukkerij, 1871. 4°.

Dit eerste deel van het „Jaarboek“ bevat, in het 1ste gedeelte:

1°. Eene inleiding tot de geognostische mijnbouwkundige rapporten der distrikten van Bangka, en, één der verslagen, betreffende het distrikt Bligoe, van 6 Augustus 1863, door den mijn-ingenieur J. E. Akkeringa.

De aanleiding tot en de uitvoering van de onderzoekingen, waarvan in deze rapporten verslag wordt gegeven, zijn uitvoerig

medegedeeld onder B, in het *„vervolg overzicht van de voornaamste”* enz. Nat. tijds. v. N. I., XXVIII, bladz. 10—54.

De tegenwoordige strekking van het onderzoek wordt uiteengezet in de „Inleiding.” Zij bevat veel wetenswaardigs, bijzonder tot het goed verstaan van het rapport.

Het rapport behelst eene geographische-, en eene geologische en mineralogische beschrijving, eene beschrijving der tinerts bevattende gronden, der bestaande mijnen en van hetgeen hierop betrekking heeft, zoomede eene samenvatting van den inhoud dier laatste beschrijving of besluit.

De bijgevoegde geognostisch-mijnbouwkundige kaart van het distrikt is, tot 31 December 1871, bijgewerkt.

20. Eene geologische beschrijving der residentie Djokdjokarta door den mijn-ingenieur P. van Dijk, waarin de negative uitkomst is vermeld van het onderzoek, door hem uitgevoerd met behulp van een groot boortuig, zooals het voor Artesische putten wordt aangewend, naar de uitbreiding der kolenlagen, aangegeven door den mijn-ingenieur W. O. P. Arntzenius, die er in 1863 een voorloopig onderzoek naar deed.

30. Eene beschrijving van het marmer voorkomende nabij de baai van Djokotro, in de assistent-residentie Patjitan, door P. van Dijk. bevattende de positive uitkomst van een in 1865 (P) door hem uitgevoerd onderzoek. De baai van Djokotro levert, gedurende het grootste gedeelte van het jaar. eene goede maar beperkte haven, aan den voet van den berg Sangong, welke, zonder twee andere marmer bevattende bergen mee te rekenen, 7.5 millioen M³ marmer kan opleveren en de ontginning waard is; de ligging der marmerlagen en het emplacement van te opene groeven is gunstig.

Het marmer, vergeleken met dat van Livorno, is wat minder fraai geteekend, maar in deugdzaamheid doet het daarvoor *niets* onder.

Kalksteen en andere gesteenten voor bouwsteenen zijn daar almede gemakkelijk te ontginnen.

40. Het tinsmelten op Bangka, door den mijn-ingenieur P. H. van Diest, waarin ook de wijzigingen worden medegedeeld, welke daarin na Juni 1867 zijn gebracht door de mijn-ingenieur van Diest en Menten en Dr. Vlaanderen.

In het 2de gedeelte komt voor:

10. Iets over den bodem van zuidelijk Soerakarta, door P. van Dijk;

20. Mededeelingen door den mijn-ingenieur R. Everwijn:

a. over looderts in 1871 gevonden door de bevolking in Kandawangan, res. Wr. afdeling van Borneo;

b. over gelegen lood en kolen op het eiland Nias, gouv. van Sumatra's Westkust, in 1871 gevonden door den controleur van Nias;

c. over molybdaanglans, gevonden in Landak, res. Wr. afdeling van Borneo;

d. over min goede bruinkolen, voorkomende in de afdeling Lebak, res. Bantam, met toezegging van een verslag, met bijbeloorende kaart, in het volgende deel van het jaarboek: zie over deze bruinkollagen "Java. Deszelfs gedaante, bekleding en inwendige structuur, door Dr. F. Junghuhn" 3e afd. bladz. 246—276.

30 De productie-opgaven over 1871, van tin van Bangka en Bilitong, en van kolen van de res. Zr. en Or. afdeling van Borneo.

Het 30e gedeelte bevat, van den chef van het scheikundig laboratorium, Dr. C. I. Vlaanderen:

a. de bepaling van de hoeveelheid tinoxyde in tinerts aanwezig;

b. onderzoekingen van de petroleum van het district Madja, res. Cheribon, en, van gureets van den berg Bessa, in de afdeling Tanah Datar, res. Palembgsche hoeylanden;

c. van den hoofd-ingenieur R. Everwijn, eene Staat van vergelyking tusschen de bruinkolen van Lebak, res. Bantam, met verscheidene andere kolensoorten.

CORNS. DE GROOT.

EEN AARDRIJKSKUNDIG TIJDSCHRIFT. *Oceanography. The Geographical Record.*

Zoo heeft de titel van een maandschrift dat sedert eenigen tye te Londen door Clements R. Markham, in groot kwarttoetsaat, in drie kolommen gedrukt, wordt uitgegeven. Deze naam heeft eenen te goeden klank op het gebied der aardrikskünde, dan dat wy zouden mogen veronderstellen, dat de artikelen, in zijn maandschrift over dit onderwerp opgenomen, met

van goede en degelijke gehalte zouden wezen; doch het is niet uitsluitend aan aardrijkskunde gewijd. Ook andere onderwerpen, van hoog belang voor de beoefenaren der Indische taal-, land- en volkenkunde, worden daarin behandeld. Wij wijzen slechts op enkele nummers van den voor ons liggenden jaargang 1872. Daarin vinden wij o. a. de volgende artikelen: *Renewal of Arctic Discovery*; *Geography of Cabul, and our Maps of it*; *Livingstone*, met een kaart betreffende de reis van Livingstone, 1866 tot 1872; *The Passage between India and Ceylon*; *Early Discoveries of Australia*; *Animadversions of M. Khanikoff on Anglo-Indian Travellers*; *Communications with Netherlands India*; *The Mohammedan rebellion in North-Western China*; *On the distribution of forests in India*; *Public works in Japan*.

Voor de *Reviews of Boekbeschouwingen* wordt eene niet onbelangrijke plaats ingeruimd. Zoo treffen wij er beoordeelingen of overzichten aan van *W. W. Hunter's Orissa*, van de *Beauvoir's reis naar Peking, Jeddo en San Francisco*, van *Major's uitgave*, in de werken van de *Hakluyt Society*, van *The Canarian, or Book of the conquest and conversion of the Canarians in the year 1402*. Ook *Nederlandsche werken* worden er niet vergeten. Naar aanleiding van de *Jonge's Nova Zembla* is er sprake van „*the Barents Relicts*, „ terwijl evenzeer de belangstellende aandacht gewijd wordt aan de geschriften van het *Kon. Ned. meteorologisch Instituut*.

Een voornaam deel bevat de mededeeling van de jongste berichten op aardrijkskundig gebied in de verschillende werelddeelen, met de *Proceedings of Geographical Societies*. Eindelijk wordt, nevens dit alles, voor verscheidenheid gezorgd door stukken van verschillenden aard, zooals: *Mr. Fairweather's Yachting*; *The threshold of the unknown region (The Pioneers of Polar discovery)*; *Modern national anthems and patriotic songs*; *My note book in China*, enz.

Ook worden er een groot aantal advertentiën van allerlei aard daarin opgenomen, alsmede eene opgave der reizigers in verschillende hotels (*Hotels register*) in onderscheidene steden van het Vereenigd Koninkrijk, dat natuurlijk alleen voor den Engelschen lezer van eenig belang kan zijn.

Over het geheel genomen, twijfelen wij er niet aan of men zal, ook voor het doel, dat het Instituut beoogt, het vervolg der uitgave van dit maandschrift met belangstelling tegemoet zien.

Bij het lezen van de Proceedings of Geographical Societies van Londen, Parijs, Berlijn, Petersburg, Dresden, Frankfort, Leipzig, Florence enz. konden wij den wensch niet onderdrukken, dat er toch eens eene dergelijke vereeniging in ons vaderland mocht tot stand komen; in een land, waaraan men de kennis der aardrijkskunde van zoo vele lunden in verschillende werelddceelen, gedurende de 16^e, 17^e en 18^e eeuw, te danken heeft.

P. A. LEUPE.

V A R I A.

DE KOEBOES.

(Fragment van een brief.)

22 OCTOBER 1872.

. . . . .
De Koeboes bewonen de aan elkander grenzende streken van Djambi, de Banjoeasin, Moesi Ilir en de Rawas, vooral die gedeelten waardoor de Soengies Kapas en Dangkoe (nevenriviertjes van de Batang Lekoh) en de S. Berou en Lalang (takken van de Banjoeasin) stroomen. Hun getal bedraagt hoogstens 2000 zielen, doch wel verre van toe te nemen, schijnt dit nog met den dag bijna te verminderen. In den onbeschaafden maatschappelijken toestand, waarin de Koeboes verkeerden, is in de laatste jaren merkbare verbetering te bespeuren. Ze drijven handel met de Palembangers, hebben vaste woonplaatsen, leggen ladangs aan etc.

De handel is veelal ruilhandel, waarbij boschproducten tegen lijnwaden, rijst of zout worden ingeruild, doch ook 't geld is lang geen onbekende zaak meer onder hen, getuige de landrente die in geld wordt opgebracht; maar ook vooral de handelaren zelf, die er over klagen, dat de winsten, welke zij vroeger behaalden veel aanzienlijker waren dan thans, nu de Koeboe zijne producten meer op waarde weet te houden en daarvoor geld vraagt.

De plaats in de Moesi Ilir, waar gewoonlijk de transactiën worden gesloten is de monding van de S. Dangkoe. Daar komen koopers en verkoopers bijeen. Eene zekere vrees voor 't water belet de Koeboes hunne waren zelf ter markt te Palembang te brengen, maar ook op dezen regel worden de uitzonderingen hoe langer hoe talrijker.

Ik schreef zoo even, dat de Koeboes vaste woonplaatsen hebben. Alleen de zoogenaamde Koeboe Djanbi hebben hun zwervend leven nog niet afgelegd. Met de anderen is dit grotendeels wel 't geval en ik zou de ligging en namen der doesoens kunnen opgeven, wanneer ik eenig nut daarin zag. Wel is waar bestaan die doesoens voor 't meerendeel uit ellendige hutjes van boonschors en atap, maar een enkele woning van een hoofd of minderen man was toch ietwat beter ingericht dan de overige. Zelfs heerschte daar een zekere welde in huisraad.

Het aanleggen van ladangs geschiedt onder de Koeboes in de Moesi Hiri eerst sinds dit jaar. Op hoogen trap van ontwikkeling staat de landbouw dus bij hen niet. Evenwel 't is een begin en een verbetering in hun toestand, wil ik hoopen. Met hongersnood, die vroeger wel eens onder hen heerschte, zal 't ten minste wel gedaan wezen en dit is al veel gewonnen.

- Blz. 16, r. 1 v. b. ᨗᨉᨗ *l.* ᨗᨉᨗ
- 17 " o. onmiddelijk *l.* onmiddellijk.
17. 8 " " ᨗ *l.* ᨗ .
- 1 " " en elders U Exc. *l.* U. Exc.
18. 3 " " ᨗ *l.* ᨗ
- 20, 4 " b. a in ä *l.* a en ä.
- 8 " " is uitgevallen het woord wedergegeven.
- 15 " o. na hij behoort een punt en nieuwe regel.
- 14 " " *t*, In B... *l.* *t*; in B....
- 13 " " ᨗ , ᨗ of *d*, *t*... *l.* ᨗ , ᨗ of *d*, *t*....
- 12 " " ᨗᨗ ᨗᨗ door *d*, *t*, ᨗᨗ ᨗᨗ door ᨗ , ᨗ ... lees:
 ᨗᨗ ᨗᨗ door ᨗ , ᨗ , ᨗᨗ ᨗᨗ door ᨗ , ᨗ ...
- 9 " " ᨗ *l.* ᨗ
21. 7 " b. Sangar *l.* sangar.
- 15 " " van een vóór... *l.* van een woord vóór...
- 16 " " *oengar*, en andere... *l.* *oengar*): andere...
- 15 " o. ᨗ *l.* ᨗ
- 11 " " Sariborang, Kopal *l.* sari, burang, kapal.
- 10 " " syllabes *l.* syllabes.
- 7 " " maken {bondan... *l.* maken: bondan...
- 6 " " bandü *l.* bändü.
- 5 " " mustü " mürlü.
- 1 " " nagora *l.* nagoro.
22. 3 " b. ᨗ *l.* ᨗ
- 5 " " te schrappen.
- 7 " " Bojomati *l.* Bojomati.
- 8 " " Boenie-ajoe, Banting-mati... *l.* Boemi-ajoe, Banteng-mati...
- 9 " " Pelem Sewoe *l.* Pelem-sewoe.
Mankoe-Nagaran *l.* Mankoe-nagaran.
- 15 " " Poerworidjo *l.* Poerworedjo.
- 16 " " Djju-Sentikon *l.* Djju-sentikan.
- 17 " " Ambel-ambel " Ambil-ambil.
- 19 " " eigen naam *l.* eigennaam.
- 21 " " Kedael *l.* Kidoel
- 17 " o. Kedael " "
- 13 " " Kedael " kidoel.
- 10 " " Angin angin *l.* Angin-angin.

- Blz. 22, r. 8 " o. Inlandsch l. inlandsch.
 23, 3 v. b. l. *Tā-soetan*, it. van *Tā-soetā*.
 17 " " oomen l. vormen.
 18 " " *Kluoon* l. *Klioon*.
 13 " o. *Mrègāwati* . . . *mrègawati* l. *Mrègāwati* . . .
mrègawati.
 7 " " *pa* en *ka* l. *pa* en *ka*.
 24, 3 v. b. *Krademan* . . . *Kāradelènnan* . . . l. *Krade-*
nan . . . *Kāradénnan* . . . .
 14 " " als een woord l. als één woord.

Tot nader toelichting op de bedoelde stukken moge nog dienen, dat de bij mijn schrijven van 26 October 1854 (blz. 18) gevraagde machtiging verleend is bij missive van den Eersten Gouvernements-secretaris van 18 Febr. 1865 n°. 345; en dat de "Regels van transcriptie" (blz. 19 volgg.), op grond van die machtiging eerst door mij voor eigen gebruik ontworpen en aan dezen en geuen medegedeeld, later, op daartoe, bij missive van den Eersten Gouv.-secretaris van 29 Sept. 1869 n°. 1834, b, ontvangen uitnoodiging, bij mijn wederschrijven van 15 Oct. 1869 n°. 18, ter kennis van de Regeering gebracht werden.

Overigens kan ik het slechts aan misverstand toeschrijven, wanneer in 't verslag van den heer van Limburg Brouwer, uitgebracht in de vergadering van 17 Juni 1870, en aangehaald op blz. 1 van deel VI dezer *Bijdragen*, gesproken wordt van mijn' wensch, om de transcriptie der plaatsnamen op Java zelf ontworpen en vastgesteld te zien; aangezien ik mij niet herinner, mij ooit in dien zin uitgelaten of daartoe aanleiding gehad te hebben. 't Was buiten eenig toedoen van mijne zijde, dat die vaststelling, voor zooveel eigenlijk Java betreft, mij bij besluit van den Gouv.-Gt. van 29 Juli 1863 n°. 31 werd opgedragen; en ook wat de regels aangaat, bij die transcriptie in acht te nemen, is er nooit spraak geweest van de vraag, of zij in Nederland of op Java moesten worden ontworpen, maar alleen van de eischen, waaraan zij dienden te beantwoorden.

Uit dit oogpunt meen ik nog eenig antwoord schuldig te zijn op eene bedenking, die in 't zelfde verslag voorkomt, en ook elders steun gevonden heeft. Zij betreft de voor officieel en dagelijksch (niet wetenschappelijk) gebruik op mijn voorstel

aangenomen schrijfwijze van *a* zonder onderscheid voor de Javaansche eigenlijke *a* en voor den gemengden klank, die juist door $\hat{a}$ wordt uitgedrukt. Dat de overvloed van *a*'s, die zoo doende de Jav. woorden in ons schrift kenmerkt, alles behalve fraai staat, stem ik gaarne toe; en niet minder, dat het taaleigen, in eenigszins ruimen zin opgevat, met het oog ook op verwante talen, zich veel beter verdraagt met het gebruik van *a*, ook daar, waar zij op Java als $\hat{a}$ wordt uitgesproken. Evenzeer echter als ik, met den verslaggever, die laatste schrijfwijze, letzij dan met of zonder onderscheiding van *a* en $\hat{a}$, als de eenige ware, en die met *a* als volstrekt onduddbaar beschouw in wetenschappelijke geschriften, waarin de plaatselyke uitspraak eene zaak van ondergeschikt belang is, zoozeer schijnt mij omgekeerd de schrijfwijze met enkele *a* misplaatst op een ander gebied, waar de uitspraak zwaarder behoort te wegen dan alle beschouwingen van bloot wetenschappelyken aard. Moge men nu ook al met eenigen grond kunnen beweren, dat de ware uitspraak van $\hat{a}$ weinig of niet meer van *a* dan van *o* verschilt, zooveel is toch zeker, dat, al heeft in sommige namen van gewesten en hoofdplaatsen, als *Java*, *Salatiga*, *Soerakarta*, *Japara*, de Maleische uitspraak met *a* bij ons het burgerrecht verkregen, het onangewijd publiek op Java alleen *a* erkent als de natuurlyke uitdrukking van den beelden klank, en in spraken als *Sida*, *Panaraga*, *Bandaraya* voor het bekende *Sida*, *Panaraga*, *Bandarasa* nooit iets anders zal kunnen zien dan fouten, of op zijn best uitvloeiens van geleerde betweterij; terwyl van het taalkundig publiek in Europa, ondanks alle waarschuwing, al kwam die ook ieder onder de oogen, wel niet anders verwacht kan worden, dan de namen uit te spreken, zoo als zij die geschreeven ziet. De regels toch, die bepalen, in welke gevallen de *a* als $\hat{a}$ linden moet, zyn op verre na niet zoo eenvoudig, dat men ze maar evenmen zou behooven te hooren of te lezen, om ze altijd naar eise toe te passen.

Dit alles eerder overgelezen, en ik beken, dat het laatste metoor bij na wezen zou — zoo schijnt nog een hoofdbezwaar tegen 't algemeen gebruik van *a* of $\hat{a}$ door den verslaggever niet recht bezegen te zyn, of moet ik bekenen hem niet recht te bezegen, want op blz. 2° zegt — De onzekerheid zook ontrent de uitspraak, van welke de heer C. S. Acheson stegmoet te komen, of welke in ongeveer mate traakt te ontzeken, wordt door zyne methode nog veel grootere. Groeter dan

zij was, zeker niet; want wat ik voorstelde, was eenvoudig b behoud van wat tot heden algemeen gebruikelijk was. Groot dan bij 't gebruik van *â*? Ja, dat zal wel uitkomen; ma daarop kan de uitdrukking: „nog veel grooter worden” to bezwaarlijk terugzien; en nog minder op de nu eerst aang prezen, schoon ook niet geheel nieuwe, schrijfwijze met enkele . Hoe 't zij, mijn voorstel had niet ten doel, aan eene onzeker heid omtrent de uitspraak tegemoet te komen of die te ontgaar maar integendeel om de verplichting te ontgaan van op goe geluk te beslissen in eene onzekerheid, die ook voor mij b stond. Had ik b. v. de spelling te bepalen van namen of deele van namen, die mij werden opgegeven als *loro*, *rowo*, en ko ik voor mij — zoo als maar al te dikwijls plaats had — geen voldoende zekerheid erlangen, of die *o*'s in 't Jav. als *o* e als *â* luidden (of dus *in casu* bedoeld was *lâra*, ziek, of *loro* twee; *râwâ*, moeras, of *rowâ*, wijd), dan verlangde i geen stelsel, dat mij noodzaakte, aan anderen, natuurlijk ge heel willekeurig, eene zekerheid te geven, die ik zelf ni had, maar gaf de voorkeur aan een, dat mij althans op d punt verzekerde tegen 't gevaar van nieuwe fouten in de werel te brengen, en dat overigens alle gelegenheid liet, om in ee daartoe bestemd register de nadere inlichtingen te verschaffen waartoe ik mij in staat zou vinden.

Dat dus de aan het Instituut overgelegde lijsten van plaats namen, waarin trouwens nog alleen de officieele spelling wa aangeduid, „de taalgeleerden hier te lande nog niet genoegzaam „in staat zouden stellen, eene eigene transcriptie van al d „daarin voorkomende namen te ontwerpen”, is een noodwendi gevolg van de omstandigheden, die ook den samensteller va die lijsten in vele gevallen verhinderden, die transcriptie m zekerheid en nauwkeurigheid te bepalen, en kan op zich ze niets tegen de daarbij aangenomen regels bewijzen.

Leiden,
13 November 1872.

A. B. COHEN STUART.

de lijst voorkomende bij Raffles II •

blz. 81.

blz. 82.

IIS

atolo
mid-
over-
Neer-
evol-
eeuw
d tot
chier-

sylen
hera,
oord-
tavia
s op-
Jhr.
werk:
Indië.
diens
nder-
elyke
avor-
z

■

235

zij
beh.
dan
dan
bez
prez
Hoe
heid
maa
gelu
ston
van
ik v
vold
als
twe
geen
heel
had,
punt
te t
daart
waar

D:
name
aang
" in
" daa
gevol
die
zeker
niets

EEN TWEETAL BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HALMAHERA.

Het groote eiland Halmahera, naar het vroegere rijkje Djarolo veelal Gilolo geheeten, behoort, hoewel gelegen in de onmiddelijke nabijheid der zoo lang reeds door de Europeanen overheerde Spceery-Eilanden, nog steeds onder die deelen van Nederlandsch-Indië, met wier aardrijkskundige gesteldheid en bevolking wij zeer onvolledig bekend zijn. Al wat in deze eeuw over dit eiland het licht zag, bepaalt zich bijna uitsluitend tot het aan het Ternataansche rijk onderworpen noordelyk schiereiland.

Daaronder behoort vooneerst een belangrijk opstel van wijlen mijn vriend T. J. Willer *De Halfoeren van Noord-Halmahera*, dat met gelijksoortige opstellen over de Alfoeren van Noord-Ceram en het eiland Boeroe geplaatst werd in het te Batavia uitgegeven tijdschrift *Indisch Archief* en daarna weder is opgenomen in het door Watier en den oud-raad van Indië Jhr. Cornets de Groot van Kraagenburg vervaardigde verzamelwerk *Het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederlandsch-Indië*. Watier verzelde in 1847 den commissaris Weddik op diens tocht door den Molukschen Archipel, waarbij hem een onderzoek was opgedragen naar de instellingen der oorspronkelyke bevolking van dit uitgestrekte gouvernement. Volgyverig navorscher — ja plunzer — als hij was, heeft hij ons over de zeden en gewoonten der Alfoeren van Noord-Halmahera veel wetenswaardigs medegedeeld, terwijl hij aan dit ethnografisch onderzoek *eene* beknopte aardrijkskundige beschryving van het noordelyk schiereiland met de inbeelting in tien distrikten deed voorafgaan.

Uitsvoeriger inlichting over de ezenlyke plaatsbeschryving van Noord-Halmahera vindt men in de *Aanteekeningen gekon-*

zij
beh-
dan-
daa:
bezu
prez
Hoe
heid
ma
gelu
ston-
van
ik v
vold
als
twe
geen
heel
had,
punt
te t
daar
waar
D:
name
aang
" in
" daa
gevol
die
zeker
niets

EEN TWEETAAL BIJDLAGEN TOT DE KENNIS VAN HALMAHERA.

Het groote eiland Halmahera, naar het vroegere rijkje Djalolo veelal Gilolo geheeten, behoort, hoezeer gelegen in de onmiddellijke nabijheid der zoo lang reeds door de Europeanen overheerde Sperey-Eilanden, nog steeds onder die deelen van Nederlandsch Indië, met wier aardrijkskundige gesteldheid en bevolking wij zeer onvolledig bekend zijn. Al wat in deze eeuw over dit eiland het licht zag, bepaalt zich bijna uitsluitend tot het aan het Ternataansche rijk onderworpen noordelyk schiereiland.

Daaronder behoort vooreerst een belangrijk opstel van wijlen mijn vriend T. J. Willer. *De Halfoeren van Noord-Halmahera*, dat met gelijksoortige opstellen over de Alfoeren van Noord-Ceram en het eiland Boeroe geplaatst werd in het te Batavia uitgegeven tijdschrift *Indisch Archief* en daarna weder is opgenomen in het door Willer en den oud-raad van Indië Jhr. Cornets de Groot van Kraingenburg vervaardigde verzamelerk: *Het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederlandsch-Indië*. Willer verzeide in 1847 den commissaris Weddik op diens tocht door den Monkschen Archipel, waarbij hem een onderzoek was opgedragen naar de instellingen der oorspronkelijke bevolking van dit uitgestrekte gouvernement. Volhyerig navorscher — ja plunzer — als hij was, heeft hij ons over de zeden en gewoonten der Alfoeren van Noord-Halmahera veel wetenswaardigs medegedeeld, terwijl hij aan dit ethnografisch onderzoek een beknopte aardrijkskundige beschrijving van het noordelyk schiereiland met de indeeling in tien distrikten deed voorafgaan.

Uitvoeriger inlichting over de eigentyke plaatsbeschrijving van Noord-Halmahera vindt men in de *Aanteekeningen gekou-*

den op eene reis aan de noord- en westkust van Halmahera, geplaatst in het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, 1856, D. II, blz. 209—228, waarin van de hier hoofdzakelijk alleen behandelde distrikten Djailolo en Sahoe op de west-, Galela, Tabello en Kaoe op de oostkust de namen der verschillende negorijen opgegeven en een aantal topografische bijzonderheden medegedeeld worden. Ongelukkig verscheen dit opstel in het tweede tijdvak van het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, dat men voor de daarin vervatte wetenschappelijke mededeelingen de oncritische periode zou kunnen noemen. De aan het opstel gegeven titel is reeds slecht gekozen. Wat toch moet men onder de noordkust van Halmahera verstaan, vooral hier, waar alleen van het noordelijk schiereiland sprake is? Vele eigennamen zijn door drukfouten bijna onkenbaar. De naam van den schrijver wordt niet medegedeeld, evenmin het jaar, waarin de reis plaats had. Zou de redactie dit gelaten hebben, omdat de regeering destijds onze kostbare Indische bezittingen zooveel mogelijk achter mat glas verborg? Ik kan dit niet denken. De nimmer door het kultuurstelsel bezochte Molukken behoorden toch tot die buitenbezittingen, waarvoor men het licht niet schuwde. Bovendien leest men op blz. 224, dat het afloopen van Bawean door Tabelloreesche zeeroovers een jaar te voren geschiedde, waaruit blijkt, dat deze reis omstreeks 1852 moet hebben plaats gehad. De reiziger eindelijk, die hier en daar uitvoerig de bevolkingsstatistieken opgeeft, moet een ambtenaar geweest zijn, zoodat de regeering, wanneer zij dit begeerde, zijne naam gemakkelijk had kunnen uitvorschen. Dit ontbreken van den naam des schrijvers is dus mijns inziens geen reden, om met den heer de Hollander (*Land en Volkenk. van Ned. Indië*, D. II, bl. 355) aan dit opstel minder vertrouwen te schenken; alleen moet men het wegens de vele fouten in de eigennamen met voorzichtigheid en critiek gebruiken.

Eenige jaren later werd Halmahera door twee natuuronderzoekers bezocht, den beroemden Wallace en den te vroeg overleden Dr. Bernstein. De eerste bracht in 1858 enkele korte bezoeken aan de door de onmiddellijke nabijheid van Ternate het meest bekende plaatsen Dodinga, Djailolo en Sahoe, terwijl hij in 1860 op zijn terugreis van Waigeo ook Gane op het onder Ternataansch beheer staande Zuid-Halmahera aandeed. Hoeveel Wallace ook tot de vermeerdering van onze kennis der fauna van Halmahera hebbe bijgedragen, voor de eigenlijke

land- en volkenkunde van dit eiland geeft hij weinig nieuws, terwijl zijne ethnografische beschouwingen over de toenadering der bevolking van Halmahera tot de Papoes ook mijns inziens, evenals reeds Prof. Veth in zijne vertaling van Wallace's werk opmerkt, ten hoogste nadere bevestiging vereischen.

Van veel grooter gewicht zijn Bernsteins geografische onderzoekingen op Halmahera, waarover ongelukkig van zijne reizen in 1861, 1862 en 1863 alleen zijne voorloopige mededeelingen geplaatst zijn in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, D. XIV, terwijl van zijn laatste reis in 1864 door zijn overlijden slechts zeer korte op reis gemaakte aantekeningen het licht zagen (in genoemd tijdschrift D. XVII). Ware hij in het leven gespaard gebleven, ongetwijfeld had zijne te verwachten uitvoerige reisbeschrijving veel meer geleverd. Van Mei—October 1861 onderzocht hij vooral het distrikt Galela, waar hij den vuurberg Goenong Api of Tolo en den uitgebranden vulkaan Mamoeia bekwam, voorts de eilanden Ran en Morotai. Van November 1862 tot April van het volgende jaar bezocht hij de distrikten Kaoe en Tabetlo en wijdde een meer nauwkeurig onderzoek aan het tot dusver meestal voor onbewoond gehouden Morotai. Op zijne groote reis naar de Papoesche Eilanden in 1863 ging hij eerst van Pajaha over land naar Weda en verder te schep langz de zuidkust van het zuidoostelyk schiereiland; op zyn terugtocht nam hij eerst denzelfden weg, maar zeilde nu Zuid-Halmahera om en gaf tevens eenige berichten over het zuidelyke en centrale gedeelte der westkust. Ook op zyn tweede reis naar de Papoesche Eilanden in 1864 volgde hij dezen weg, waarbij hij over de zuidkust van het zuidoostelyk schiereiland nieuwe bijzonderheden mededeelde. Op deze beide laatste reizen bezocht Bernstein evenwel alleen in het voorbijvaren enkele plaatsen van Zuid- en Oost-Halmahera, zoodat ook hij eigenlyk alleen het noordelyk schiereiland grondig onderzocht.

Behalve het weinige, dat Wallace en Bernstein over de distrikten Gane, Weda en Patani mededeelen, bepaalt zich dus onze kennis van Halmahera tot het noordelyk schiereiland, zoodat ook uitdrukkellyk door Prof. de Hollander (*Land en Volk*, II, bl. 352) wordt opgemerkt. Reeds voor jaren verlangde het Instituut in de door het bestuur mitgeschreven vragen eene beschryving der drie overige schiereilanden, vooral van Tidoreesch-Halmahera, waaronder men de beide oostelyke schiereilanden met het centrale gedeelte des eilands verstaan moet. Te vreeuder

mocht deze geheele onbekendheid met dit deel van Halmahera heeten, daar de gouverneur-generaal van der Capellen in 1824 op zijne inspectie-reis door de Molukken een post vestigde in het omstreeks het begin dezer eeuw veel door vreemde walvischvaarders bezochte Bitjoli, welke vestiging eerst eenige jaren daarna onder de bezuinigingsmaatregelen van du Bus weder werd ingetrokken. Toen dan ook onze tegenwoordige voorzitter, de heer Bleeker, onder het opstellen van zijn belangrijk werk over de Molukken bemerkte, dat wij van drie schier-eilanden van Halmahera nauwelijks den juisten omtrek kennen, zocht hij in de gouvernements-archieven te Batavia naar de dienstverslagen over deze vestiging te Bitjoli, maar vond die tot zijn leedwezen niet. (*Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, D. I, bl. 258).

Toch was de later als resident van Manado overleden Joan Pieter Cornelis Cambier, dien van der Capellen onder den titel van assistent-resident tot gecommitteerde voor Tidoreesch-Halmahera benoemd had, de man niet, om geen behoorlijk rapport over zijne verrichtingen te geven. Het bestaan van zulk een verslag vermoedde ik het eerst in 1863, toen de oud-gouverneur der Molukken Jhr. F. V. A. Ridder de Stuers aan het Instituut eenige beknopte aantekeningen over dit gouvernement ten geschenke gaf. Daarin toch vond ik onder anderen eene indeeling van Tidoreesch-Halmahera in distrikten met meer andere bijzonderheden, blijkbaar uittreksels uit een uitvoerig dienstrapport. Een onderzoek naar dit stuk zelf bij den welwillenden gever leidde aanvankelijk tot geen resultaat. Eerst eenigen tijd daarna ontdekte ik op de auctie van wijlen den heer Lauts het oorspronkelijke rapport van Cambier over Tidoreesch-Halmahera, dat met andere handschriften over de Molukken op mijn voorstel voor de bibliotheek van het Instituut werd aangekocht.

Het verslag van Cambier, hoe belangrijk ook wegens onze geheele onbekendheid met Tidoreesch-Halmahera, handelt evenwel over een tijdvak, dat nu reeds bijna een halve eeuw achter ons ligt en waarin deze gewesten door volksverhuizingen bijna ontvolkt waren. Daar nu sedert deze streken, hoewel zij weder geheel buiten den rechtstreekschen invloed van het Nederlandsch gezag staan, toch na het eindigen der voortdurende onlusten, die het rijk van Tidore van omstreeks 1790 tot 1820 woestten, tot eenige grootere rust en welvaart gekomen zijn,

was het na den aankoop van dit handschrift eerst wenschelijk af te wachten, wat over Bernsteins onderzoekingen op Halmahera het licht zou zien en voorts na te gaan, wat in oude documenten nog belangrijks over dit eiland te vinden was.

In de eerste plaats kwam daarvoor eene betere kaart van Halmahera in aanmerking. Sedert het herstel van het Nederlandsch gezag in den Indischen Archipel is ons beheer aanzienlijk uitgebreid over en daardoor ook onze kennis aanmerkelijk vermeerderd van Borneo en Sumatra, van Zuid-Celebes en de Minahasa, maar van vele deelen van het uitgestrekte gouvernement der Molukken weten wij thans veel minder dan onze voorvaders in de dagen der Compagnie. Het duidelijkste blijkt dit bij vergelyking onzer nieuwe kaarten, zooals die in Melvill's Atlas en Gregory's kaart der Molukken met de uitvoerige kaarten uit den ouden atlas in handschrift, die de kamer van Amsterdam in het begin der vorige eeuw door den bekwaamen kaartenmaker Isaac de Graaff deed vervaardigen en thans op het Riksarchief bewaard worden. Toen dan ook het Instituut in 1865 de *Reisgaten in de afdeeling Goroatoe* van den heer von Rosenberg uitgaf, kon het voor het binnengedeelte der groote Golf van Tomina geen betere kaart geven dan eene reproductie der oude kaart uit dezen atlas van het Riksarchief. Eveneens heeft het Departement van Koloniën een jaar daarna ten dienste van latere ontdekkingsstichtten naar Nieuw-Guinea op nieuw uitgegeven de oude kaart van de Grootte Geelvinkbaai, van Nieuw-Guinea's Noordkust en van de Papoese Eilanden. Ook van Halmahera is mij nergens een uitvoeriger kaart bekend dan die uit bovengenoemde atlas op het Riksarchief. Het was dus van belang, een getrouw facsimile daarvan uitgegeven en bij het rapport van Cambert te voegen.

Toen het mij geboden was, dat van Bernsteins reis niets meer te wachten was dan zyne voorloopige mededeelingen, waarin hij zoo herkwedelijk de gebreken der kaart van Melvill aangewistigde (na *Tijdschr. Bat. Gen.*, XIV, bl. 105), besloot het bestuur van het Instituut op voorstel van den heer Obreen en myn deze oude kaart van Halmahera te doen graveeren, waarbij ik de trank op mijn naam te verlamen, verzegen ik mit verdere oude bronnen over dit eiland kon opsporen en dat tot toelichting zouder kaarten van Cambert's verslag kon strekken. Deze kaart toch is, hoe uitvoerig ook, wat de opname der kusten en de daarbij gegeven peilingen betreft, betrekkelijk

schaars voorzien van inlandsche plaatsnamen. Het was dus wenschelijk, deze zeekaart te vergelijken met eene in 1720 vervaardigde landkaart der limietscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch gebied op Noord-Halmahera uit de verzameling van het Rijksarchief en op te zoeken, wat men in oude documenten der Compagnie en in Spaausche of Portugeesche werken over dit eiland vinden kon. De Portugeezen en vooral de Spanjaarden waren toch met het thans zoo onbekende Halmahera, door hen meestal Batoe China, Moro of Gilolo genoemd, betrekkelijk beter bekend, dan met menig ander deel van den Indischen Archipel. Zoo vindt men reeds op oude Portugeesche kaarten, waar Manado en Makassar nog als kleine afzonderlijke eilandjes zijn voorgesteld, de eigenaardige vorm van Gilolo met zijne vier schiereilanden behoorlijk aangegeven en bevat de door Navarrete uitgegeven, maar ongelukkig onvoltooid gebleven reizerverzameling in het laatste deel het beknopt verslag, hoe dit eiland reeds omstreeks 1525 door een Spaauschen stuurman werd omzeild.

Hoewel ik nu voor dit doel veel had bijeenverzameld, wat zoo voor de plaatsbeschrijving als de oudere geschiedenis van Halmahera niet onbelangrijk mocht heeten, was het mij nog niet gelukt, dit tot een voor mij zelf bevredigend geheel te vereenigen, toen ik van dezen arbeid werd afgeroepen door de ontvangst van het reeds lang uit Indië verwachte handschrift van den heer von Rosenberg over zijne laatste reizen in de Geelvinkbaai. Ik had den schrijver beloofd, zijn arbeid voor de pers na te zien en waar mij zulks noodig voorkwam, daarbij aardrijkskundige aantekeningen te voegen. Dit moest voorgaan, opdat deze belangrijke reisbeschrijving zoo spoedig mogelijk het licht kan zien, hetgeen te wenschelijker is, nu men in het buitenland meer en meer op Nieuw-Guinea de aandacht vestigt, om ook op wetenschappelijk gebied Nederlands prioriteit in deze streken te handhaven, voorts omdat juist nu in Neerlandsch-Indië telkens van nieuwe expeditiën naar deze *terra incognita* sprake is. Om nu de uitgave der reeds gegraveerde kaart niet langer te vertragen, ziet die thans het licht met het rapport van Cambier en deze beknopte toelichting over het gewicht en de herkomst dezer twee te lang reeds aan het publiek onthouden documenten. Later hoop ik gelegenheid te vinden tot verdere mededeelingen over de historische topografie van Halmahera en dan of in een afzonderlijk opstel voor goed een einde te

maken aan de tot juist verstaand van de geschiedenis der Molukken zoo hinderlijke verwarring tusschen Portugeezen en Spanjaarden, die men vooral in den laatsten tijd telkens bij onze voornaamste schrijvers over Indische geschiedenis aantreft. ¹

Tot wering van verder misverstand voorloopig slechts deze opmerking. Na Verhaghens verovering van Ambon en Tidore in 1605 zijn de Portugeezen voor altijd uit de Molukken verdreven. Sedert voerden de Nederlanders daar en in Noord-Celebes gedurende meer dan een halve eeuw een onafgebroken wedstrijd, niet met de Portugeezen uit Malakka, maar met de Spanjaarden uit Manilla, een strijd, die zich telkens ver buiten de grenzen van het tegenwoordig Nederlandsch-Indie tot naar Mindanau en de Philippynen, ja tot naar Formosa en Cambodja uitbreidde.

's Hage, 28 Sept. 1872.

ROBIDÉ VAN DER AA.

¹ Wallace en andere schryvers vermelden op Halmahera dikwijls oude Portugeesche forten. Zonder nader onderzoek zou ik durven beweren, dat dit overblijfsels van Spaansche forten zijn. Prof. Veth laat dit in zijne zoo belangrijke aantekeningen op Wallace's *Indië* onveranderd, en waar hij terecht het onderscheid tusschen Gammalamme en Maleyo, de oude en nieuwe hoofdplaats van Ternate, uiteenzet, beweert deze uitstekende geschiedvorscher in een onbewaakt oogenblik, dat Gammalamme nog tot na den Munsterschen vrede aan de Portugeezen behoorde. Ook de heer de Jonge noemt in zijn in vele opzichten zoo uitmuntende werk over de opkomst van ons gezag in Indië denzelfden vlootvoogt, hetzelfde fort of schip naar willekeur Portugeesch of Spaansch, als waren dit twee synoniemen, die men, toen Portugal en Spanje onder een koning stonden, tot stylafwisseling door elkaar kan gebruiken. Zelfs in die dagen was het beheer over beide rijken en vooral dat over hunne kolonien scherp afgescheiden. Waar beide natien in Indië tot afwerping van den gemeenschappelyken vyand te samen ageerden, mislukten deze expeditien gewoonlyk door hun onderlingen nuyver, even als de gecombineerde scheepstochten der Engelschen en Nederlanders in de Oostersche zeeën. Op zeldzame uitonderingen na houden de oude stukken, ook Valentyn, van kampen en Leits, de Portugeezen en Castilianen goed uit elkaar. De verwarring dagteekent eerst van den lateren tijd en heerscht weder zoo sterk in het onlangs verschenen werk van den heer Meunina, dat het meer dan tyd wordt, of eens ernstig tegen te waarschuwen.

schaars voorzien van inlandsche plaatsnamen. Het was dus wenschelijk, deze zeekaart te vergelijken met eene in 1720 vervaardigde landkaart der limietscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch gebied op Noord-Halmahera uit de verzameling van het Rijksarchief en op te zoeken, wat men in oude documenten der Compagnie en in Spaansche of Portugeesche werken over dit eiland vinden kon. De Portugeezen en vooral de Spanjaarden waren toch met het thans zoo onbekende Halmahera, door hen meestal Batoe China, Moro of Gilolo genoemd, betrekkelijk beter bekend, dan met menig ander deel van den Indischen Archipel. Zoo vindt men reeds op oude Portugeesche kaarten, waar Manado en Makassar nog als kleine afzonderlijke eilandjes zijn voorgesteld, de eigenaardige vorm van Gilolo met zijne vier schiereilanden behoorlijk aangegeven en bevat de door Navarrete uitgegeven, maar ongelukkig onvoltooid gebleven reisverzameling in het laatste deel het beknopt verslag, hoe dit eiland reeds omstreeks 1525 door een Spaanschen stuurman werd omzeild.

Hoewel ik nu voor dit doel veel had bijeenverzameld, wat zoo voor de plaatsbeschrijving als de oudere geschiedenis van Halmahera niet onbelangrijk mocht heeten, was het mij nog niet gelukt, dit tot een voor mij zelf bevredigend geheel te vereenigen, toen ik van dezen arbeid werd afgeroepen door de ontvangst van het reeds lang uit Indië verwachte handschrift van den heer von Rosenberg over zijne laatste reizen in de Geelvinkbaai. Ik had den schrijver beloofd, zijn arbeid voor de pers na te zien en waar mij zulks noodig voorkwam, daarbij aardrijkskundige aantekeningen te voegen. Dit moest voorgaan, opdat deze belangrijke reisbeschrijving zoo spoedig mogelijk het licht kan zien, hetgeen te wenschelijker is, nu men in het buitenland meer en meer op Nieuw-Guinea de aandacht vestigt, om ook op wetenschappelijk gebied Nederlands prioriteit in deze streken te handhaven, voorts omdat juist nu in Neerlandsch-Indië telkens van nieuwe expeditiën naar deze *terra incognita* sprake is. Om nu de uitgave der reeds gegraveerde kaart niet langer te vertragen, ziet die thans het licht met het rapport van Cambier en deze beknopte toelichting over het gewicht en de herkomst dezer twee te lang reeds aan het publiek onthouden documenten. Later hoop ik gelegenheid te vinden tot verdere mededeelingen over de historische topografie van Halmahera en dan of in een afzonderlijk opstel voor goed een einde te

maken aan de tot juist verstand van de geschiedenis der Molukken zoo hinderlijke verwarring tusschen Portugeezen en Spanjaarden, die men vooral in den laatsten tijd telkens bij onze voornaamste schrijvers over Indische geschiedenis aantreft. ¹

Tot wering van verder misverstand voorloopig slechts deze opmerking. Na Verhaghens verovering van Ambon en Tidore in 1605 zijn de Portugeezen voor altijd uit de Molukken verdreven. Sedert voerden de Nederlanders daar en in Noord-Celebes gedurende meer dan een halve eeuw een onafgebroken wedstrijd, niet met de Portugeezen uit Maiakka, maar met de Spanjaarden uit Manilla, een strijd, die zich telkens ver buiten de grenzen van het tegenwoordig Neerlandsch-Indië tot naar Mindanao en de Philippijnen, ja tot naar Formosa en Cambodja uitbreidde.

's Hage, 28 Sept. 1872.

ROBIÉ VAN DER AA.

¹ Wallace en andere schryvers vermelden op Halmahera dikwijls oude Portugeesche forten. Zonder nader onderzoek zou ik durven beweren, dat dit overblijfsels van Spaansche forten zijn. Prof. Veth laat dit in zijne zoo belangrijke aantekeningen op Wallace's *Insulude* onveranderd, en waar hij terecht het onderscheid tusschen Gammalaume en Maleyo, de oude en nieuwe hoofdplaats van Ternate, niteenzet, beweert deze uitstekende geschiedvorscher in een onbewaakt oogenblik, dat Gammalaume nog tot na den Munsterschen vrede aan de Portugeezen behoorde. Ook de heer de Jonge noemt in zijn in vele opzichten zoo uitmuntende werk over de opkomst van ons gezag in Indië denzelfden vlootvoogd, hetzelfde fort of schip naar willekeur Portugeesch of Spaansch, als waren dit twee synoniemen, die men, toen Portugal en Spanje onder een koning stonden, tot stylafwisseling door elkaar kan gebruiken. Zelfs in die dagen was het beheer over beide rijken en vooral dat over hunne koloniën scherp afgescheiden. Waar beide natien in Indië tot afwerping van den gemeenschappelijken vijand te samen ageerden, mislukten deze expeditiën gewoonlyk door hun onderlingen nagver, even als de gevechtsverrichte schepstochten der Engelschen en Nederlanders in de Oostersche zeeën. Op zeldzame uitonderingen na hebben de oude stukken, ook Valentyn van Kampen en Lyts, de Portugeezen en Castiliënen goed uit elkaar. De verwarring dagtoekent eerst van den lateren tijd en heerscht weder zoo sterk in het onlangs verschenen werk van den heer Meusina, dat het meer dan tijd werdt, of een ernstig tegen te waarschuwen.

R A P P O R T
O V E R
T I D O R E E S C H - H A L M A H E R A.

Halmahera of het groote land, dat dezen naam draagt, wegens de grootere uitgestrektheid boven de nabij liggende eilanden, werd voor een reeks van jaren achtereenvolgens door de destijds machtige vorsten van Ternate en Tidore tenondergebracht, daar de eerste zich van het geheele noordelijke schiereiland en van het uiterste gedeelte van het zuidelijke, die van Tidore zich van het overige meester maakte.

Welke de oorspronkelijke regeeringsvorm van dit land was, of het aan vorsten onderworpen dan wel eene of meer republieken uitmaakte, is iets, waaromtrent, wat het Tidoreesche gedeelte aangaat, geene overlevering bestaat, terwijl de Tidoreesche boeken, die hierover mogelijk eenig licht zouden kunnen verspreiden, verloren geraakt zijn. Ook is het der bevolking onbekend, hoewel het de algemeene gedachte is, of het land verdeeld was in die landschappen, waarvan nu de benaming en kennis der grensscheidingen nog bestaan, niettegenstaande de meeste thans nagenoeg geheel ontvolkt zijn.

Huune namen en ligging zijn als volgt. Langs de noordkust van het noordooster-schiereiland strekt *Samolla* zich van Tafongo ¹ ten zuidoosten van de pas van Dodinga tot Wassilee uit, welke plaatsen 40 a 50 palen van elkander gelegen zijn. *Bitjoli* maakt het geheele landschap uit van Wassilee aan de noord- tot de Boesboesoe aan de zuidzijde van dit schiereiland; ik bereken, dat het 130 palen in den omtrek heeft. Aan dit distrikt grenst *Maba*,

---

¹ Tafongo heet op de kaart van Melvill verkeerdelijk Jofongo, op de hiernevens gevoegde oude kaart Tasungu.

dat de geheele oostergolf en eenen afstand van 80 à 90 palen langs de kust beslaat tot aan Dolafei op de noordkust van het oost-zuid-oostelyke schiereiland. Op de punt van dit laatste ligt de provincie *Patani*, welke ten noorden en ten zuiden door Dolafei beperkt wordt en waarvan ik de kustlijn op 60 a 70 palen schat. Van het zuidelijke Dolafei tot aan de op het zuidelyk schiereiland gelegen Hoek Foya ¹ vormen deze beide schiereilanden een bocht, die op eene uitgestrektheid van 90 palen langs de kust het landschap *Weda* uitmaakt. De kust van Tandjong Foya aan de oost- tot aan Daipodo aan de westzijde van het zuider schiereiland, die een omvang zal hebben van 130 palen, behoort onder Ternate. Van Daipodo tot aan het ten noorden van deze plaats gelegen Kayassa, welk landschap eene uitgestrektheid van 60 palen langs de kust beslaat, ligt het zesde gedeelte van Tidoreesch-Halmahera, dat echter geen Sengalij-schap zoo als de vijf overige was, maar altijd onder onderscheidene mindere hoofden gestaan heeft.

Ik vind mij verplicht, hierbij op te merken, dat de boven opgegeven landsuitgestrektheid naar eene schatting is wegens het onnoemlyk getal bochten, die de stranden hebben en daar er geene wegen bestaan, die rechtstreeks van de eene plaats naar de andere voeren, alsook omdat de grensscheidingen der hovenlands- eilanden makende distrikten, zoo als Malva, Weda, Samolla, niet genoeg aan die zijden bepareld zijn, om die redden, zeg ik, is het niet mogelijk, den omvang met die nauwkeurigheid op te geven, als ik anders wel gewenscht zoude hebben.

Door de gedurige stroopenen der bewoners van Ternataansch-Halmahera en van die Ternaten zelve, zagen de ingezetenen van Samolla zich genooddrukt, eene distrikte te vormen en vestigden zij zich op het grootgebied van Weda.

Ook de ingezetenen van Bitou waren door de instorting van eene in zee uitstekerende rots, waarop hunne voortaanste

¹ Boekje op de zee kaart van de Male's bestreekt Foya Tandjong Foya, dit bij Bersten, D. XIV, bl. 141 en XVII, bl. 101 voorkomt, is zeker een traaf. De grootte van de eilanden, die de noordelijke golf van Halmahera vormt bij Malva van Foya tot Tandjong Foya, is niet juist met de zee kaart te maken, het is de Male's kaart, die de grootte waar de Foya heeft. Het westelijk en noordwestelijk gedeelte, dat bij Daipodo, bij Bersten, D. XIV, bl. 192. Men zal dus het eerste vier Male's kaartje niet overnemen. R. A.

negorij gebouwd was en waarbij menschen, huizen en vee in een oogenblik tijds een prooi der golven werden, niet langer in staat, de gedurige aanvallen hunner overburen van Galela en Tobello te wederstaan. Nadat zij zich gedurende eenige jaren dan hier en dan daar opgehouden hadden, verzochten zij den Sengadji van Maba, hun eene plaats op zijn gebied in te ruimen, waarop deze hun toestond, zich bij het kleine riviertje Wosso te vestigen, waar zij zich thans nog bevinden ¹.

In later tijden hebben er onder den Tidoreeschen Sultan Djin-al-Abdin, toen de heer Wieling gouverneur van Ternate was, naderhand onder den naar Batavia verbannen Sultan Moeda en eindelijk ten gevolge der door kapitein Teunisz in deze streken gedaane expeditie ² zoo vele verhuizingen en weder ver-

¹ Op de oude kaart vindt men Bitjoli in de vroegere ligging bij het uiteinde van het noordooster-schiereiland; op de kaarten van Gregory en Melvill bij Wosso op de noordkust van het zuidooster-schiereiland. R. A.

² Wieling was Gouverneur van Ternate van 1803—1808 (*Tijdschrift Ned. Indië*, 1856, D. I, bl. 254). Sultan Djaiu-al-Abdin, zoon van den in 1779 naar Ceilon verbannen Sultan Djamaloedin, overleed in 1811 en werd toen opgevolgd door zijn onderen broeder Prins Mossel onder den naam van Sultan Mohamad Tahir. Een andere broeder, Radja Moeda, die den vader in zijne ballingschap gevolgd was, wilde zich bij die gelegenheid op den troon van Tidore plaatsen. De Engelsche resident wist dit te beletten en zond hem naar Ambon op. In 1815 sloten de Engelschen — misschien wel, om Nederland na de terug-gave der Molukken in moeielijkheden te wikkelen — een kontrakt met Radja Moeda, waarbij hem onder den titel van Sultan het beheer over de distrikten Maba, Weda en Patani afgestaan en de opvolging op den troon van Tidore verzekerd werd. Sultan Moeda resideerde sedert te Bitjoli, waar hij zich reeds in December 1817 tegen het Nederlandsch gezag verzette. De opstand werd spoedig onderdrukt en Sultan Moeda in Mei 1818 naar Java gezonden (zie de lijst der Tidoreesche Sultans bij van der Crab, *Molukse Eilanden*, bl. 318 en de Memorie over het Gouvernement der Molukken van den aftredenden gouverneur de Kock aan zijn opvolger Tilenius Kruijthoff d.d. 1 Januari 1819, in handschrift op de bibliotheek van het Instituut). De expeditie van kapitein Teunisz had in 1820 en 1821 plaats en werd ondernomen, om het gezag van den Sultan van Tidore over zijne oproerige onderdanen op Halmahera te handhaven. De haat der bewoners van Halmahera tegen het drukkend Tidoreesch bestuur was destijds zoo groot, dat 244 inlandsche hoofden den kapitein Teunisz verzochten, onder het rechtstreeksch bestuur van Nederland te komen. (*Tijdschr. Ned. Indië*, D. I, bl. 359) Toen daarentegen deze expeditie het gezag van den sultan hersteld had, ontweken duizenden zoo uit de Tidoreesche distrikten Maba, Weda en Patani als uit de Ternataansche landen Tabetlo en Galela hun vaderland en begaven zich naar Noord-Ceram, vanwaar zij onder aanvoering van Radja Djailolo — afstammeling van een Tidoreeschen prins van dien naam, die na Sultan Djamaloedins verbanning in 1799 zich het gezag over de Ternataansche Alfoeren van Djailolo had aangematigd — den Molukschen Archipel door hunne voortdurende zeerooverijen verontrustten. In 1823 zond de gouverneur der Mo-

huizingen plaats gehad, dat men zeggen kan, dat tegenwoordig bijna geene negorij meer op den voorvaderlijken grond staat. Dit zal blijken uit de hier volgende opnoeming der onder de opgegeven distrikten behoorende negorijen, met bijvoeging der plaatsen, waar deze thans gevestigd zijn.

Distrikt Samolla.

De hoofdnegorij	Samolla,	onder eenen	Sengadji.
" negorij	"	"	" Kimelaha.
"	" Sawani	"	"

Distrikt Patani.

De hoofdnegorij	Patani,	onder eenen	Sengadji.
" negorij	Kipaai	}	" Kimelaha's.
"	Wailoo		
"	Tehoeli		
"	Guimja		

Distrikt Weda.

De hoofdnegorij	Weda	onder eenen	Sengadji.
" negorij	Soatine	}	" Kimelaha's
"	Kea		
"	Wali		
"	Kobe		
"	Wastoero		
"	Fide		
"	Wayaboelang		
"	Doti		
"	Mesa		

lukken Merkus eene expeditie naar Noord-Ceram, die eerst onverrichter zake moest aftrekken, maar nu bekomen versterking Hatling, den zetel van Radja Djabolo verneesterde en te Sawani een Nederlandsche bezetting achterliet. Radja Djabolo toonde zich nu bereid, in onderwerping te komen, mits hij niet onder het gezag van Tidore terugkeerde. In 1825 bezocht Merkus zelf de noordkust van Ceram met twee oorlogschepen en sloot met Radja Djabolo een kontrakt, waarbij diens oudere, vroeger naar Java verbannen broeder, Prins Askar, onder Nederlandsch oppergezag als Sultan van Ceram het bewind verkreeg over de noordoostkust van dit eiland van Hatling tot Waroe. De nieuwe Sultan was echter voor zyne taak niet geschikt, zyne onderdanen zetten hun zwervend leven voort, terwijl de Sultan, om te beter zyne zeeoverzigen te kunnen voortzetten, zich op de onbewoonde Oen Eilanden vestigen wilde. Om d. t. te voorkomen, werd in 1832 het pas opgerichte rijk van Ceram weder opgeheven, de Sultan op nieuw naar Java verbannen en het overschot der uitgeverken van Halmahera, ongeveer 1300 man, naar hunne oude woonplaatsen Maba, Weda en Patani teruggebracht. (*Tidische van Ned. Indië*, Jaarg. 7, D. II, bl. 561 en *Tydschr. Bat. Gen.* XVII bl. 159).

B. A.

Alle deze negorijen zijn thaus op last van den Sultan verplaatst naar de westkust van Halmahera tegenover Tidore. ¹ Verder liggen daar de altijd aldaar gevestigde negorijen:

Maidi	}	onder eenen ambtenaar Kolandi genaamd,
Pajahe		
Aki majora	}	onder Kimelaha's.
Aki lamo		
Wamo		
Pajahe		
Loko	}	onder Ngoffamaniera's.
Taba		
Baai		
Taoeno		

Distrikt Maba.

De hoofdnegorij Maba onder eenen Sengadji en
 " negorij " " " Kimelaha te Panga. ²
 " " Lolobata
 " " Laipo { onder Kimelaha's
 " " Watchi { te Wassilee. ²
 " " Petelei
 " " Maba onder eenen Kimelaha en
 " " Ingli ³ " " " bij Wosso (Bitjoli).
 " " Gotowassi onder eenen Kimelaha is nog op hare oude plaats aan een water van dien naam zeven palen ten noordwesten van Wosso.

Distrikt Bitjoli.

De hoofdnegorij Bitjoli onder eenen Sengadji en
 " negorij Samaffo " " Kimelaha te Wosso.
 " " Boeli " " " ligt ten noorden van Wosso aan eene uitwatering Gamesang; ook de meeste tot de negorij Wajamli onder eenen Kimelaha behoorende

¹ De kaart van Melvill plaatst op de zuidkust van het zuidooster schiereiland van oost naar west de negorijen Kobie, Koye, Wally, Maissa en Dote. Daar nu Bernstein al deze plaatsen op zijne reis langs die kust vermeldt (D. XIV, bl. 453) blijkt daaruit, dat deze onder Weda behoorende negorijen, evenals Weda zelf, na Cambiers rapport weder van Halmahera's westkust naar hunne oude woonplaatsen zijn teruggekeerd. R. A.

² Panga en Wassilee liggen beide op de westkust van het noordoostelijk schiereiland, zoodat de bevolking van het distrikt of juist de stam van Maba zich grootendeels naar de hier boven opgegeven grenzen van het landschap Samolla begeven had. R. A.

³ Dit Ingli is zeker het Jegeli der oude kaart boosten Gotiwassie. R. A.

menschen wonen te Walalee, eene plaats benoorden den Hoek van Wajamli. ¹

Het is mij niet mogelijk geweest, de eigenlijke beteekenis van de namen dezer plaatsen te weten te komen, omdat men, toen ik daarnaar informeerde, ten antwoord gaf, dat zij niet twyfelden, of hunne voorvaderen hadden hunne redden gebaad, om den eenen of anderen naam aan eene plaats, berg of rivier te geven, maar dat daarvan geene overlevering bij hen bestond. Bij de bevolking zijn verschillende talen in gebruik; van de drie, die te Bitjoli gesproken worden, laat ik hierachter eenige woorden met hunne beteekenis volgen.

De luchtgesteldheid van Bitjoli, en, zooas ik hoor, ook die van het geheele eiland is gezond, behalve bij de kentering der moessons in plaatsen, waar zich groote sago-bosschen en bij gevolg uitgestrekte moerassen bevinden, zooals bij voorbeeld in de negorjen van Maba en Weda, waar de menschen in dien tijd veel aan warme koortsen onderhevig zijn.

De aard van den bodem is meest bergachtig, maar dicht bij de stranden, waar zich dan ook de meeste sago-bosschen bevinden, vooral in de zoo even genoemde distrikten, veelal moerassig en bestaat daar uit eene zeer vette vruchtbare klei-arde. Sommige bergen zijn vrij hoog en behalve eenige kale rotsen meestal met hoog gebouute bewassen. Hoewel thans geene daarvan brandt en de oudste inlanders zeggen, niet te hebben gehoord, dat ze ooit gebrand hebben, bestut ik uit eene als uitgebrande steenkolen voorkomende steensoort, die in groote hoeveelheid op de beide oostelijke schiereilanden gevonden wordt, dat in deze omstreken sterke uitbarstingen plaats gehad hebben. Volgens de ontvangen beschrijving der bergen op het zuidoer schiereiland tusssen Weda en Pagala, die door de Tidorezen Groenoeng, Katapa, Tuturu, Kuarri en Selo Mongora ² genaamd worden, houd ik ook deze voor nog

¹ Beseu en Wajamli liggen nog binnen de seld grenzen van het distrikt Bitjoli aan de zuid-streke van het moerassig schiereiland. Zonderling is het, dat Boebe op de oude kaart in het benoosten der baai tusschen Maba en Gatawasse ligt.

R. A.

² Berastan noemt dezen berg Selo Manorra (d. NIV. 3. 440). Het is volgens hem de hoogste berg tusschen Weda en Pagala, die evenwel onwagelike ziens valt over al. Daar deze inlanders over het uitzien van vulkanischen aard geene inzicht, zal men het vermoeden van Cambor, alleen steunend op de beschrijving van Tidorezen, dat hier vulkanen zouden zijn moeten verwerpen.

R. A.

ongepende vulkanen, waarvan de ten zuidwesten van Wassilee op het noordooster schiereiland gelegen berg Wato-Wato ook al het aanzien heeft.

Aan de bosschen heeft men hier geene bijzondere namen gegeven. Dit zou ook moeielijk zijn, dewijl met uitzondering van de weinige boven opgenoemde bewoonde plaatsen het geheele land niets dan een bosch of wildernis is. De daarin voorkomende houtwerken zijn zeer menigvuldig en tot onderscheiden einden te gebruiken. Het Gowaya, Morotala, Koefkoefoe, Sabujale, Solamo, Tutuhu petche, Djodjanni, Nangkagora, Bosfoea, Tofiri naka, Gossehe kaai, Tofiri niha, Tutuhu bula, ijzerhout, Motoa, Kaporatja, Posie-posie, Dauw, Gofassabatu en Gofassababa zijn alle voor den bouw van huizen, prauwen en sommige voor den scheepsbouw zeer geschikt, terwijl de Gofassabatu en Kaporatja de schoonste knie- en kromhouten voor de zwaarste schepen verschaft. Het Takobanga, ook Bintangor genaamd, is zeer geschikt voor masten, daar dit ligt en sterk hout eene aanzienlijke hoogte bereikt. De boom, genaamd Towabi, wordt op Celebes door de Boegineezen en in navolging daarvan ook somtijds hier voor anker gebruikt. Het rood en wit Lingoewa, bruin en rood Salimoeli en het Buwa kira-kira zijn zeer fraaie meubelhouten, zooals ook vooral het Botolino, dat een donker bruine kleur heeft, echter door den tijd of door het gedurende 6 a 7 dagen in moddergrond te begraven, gitzwart wordt; het is zeer fijn van draad. Ik voeg hierbij een kistje met een monster van ieder dezer verschilleude houtsoorten.

Het geheele land is rijkelijk met rivieren doorsneden, waarvan de meeste niet veel meer dan den naam van beken verdienen. Hun loop, oorsprong en richting is door de weinige bekendheid van den inlander met het land, dat hij bewoont, onmogelijk op te geven. Ten westen van Bitjoli zijn de voornaamste uitwateringen die van Watchi, Gotowassi, Tewel, Ayer Kimelaha, Ayer Sengadji, Gamesang, Gauw, Smeen, Lowan, Sien, Boesboesoe; voorbij den Hoek van Wajjamli die van Walelee en Akilamo en beoosten Bitjoli die van Wosso, Guimjawi, Ingli en nog verschillende andere, welke zeker wel tot de vruchtbaarheid van den grond bijdragen, echter door hunne kleinheid niet noemenswaardig zijn. Volgens de door mij ingewonnen berichten is de geheele Bucht van Weda, alsook het zuiderschiereiland evenzoo bewaterd; omtrent de namen der

rivieren aldaar werd ik echter zoo verschillend onderricht, dat ik, om niet bezijden de waarheid te spreken, mijne hieromtrent verkregen inlichtingen liever niet wil mededeelen. Er zijn hier twee meren, een bij Weda en een bij Wassilee, beide slechts van eene geringe uitgestrektheid.

Bitjoli heeft zeker de beste reede van geheel Halmahera, waar men negen of tien vademen zeer goeden ankergrond heeft: in het seizoen der noordenwinden, die hier woelend sterk waaien kunnen, is het echter zaak, op dieper water een kabellenigte onder het noordwaarts gelegen eiland Waaur te ankeren, waar men zich voor alles veilig achten kan. Voor Weda is ook goede ankergrond, maar het daarvoor liggende eiland Koelitto geeft goede beschutting tegen de zuidoostenwinden, nog tegen de in dien moesson aldaar staande hemel hooge zee. Ook bij Gita kan men ankeren.

Waterleidingen, dammen en waterkeeringen zijn er, zoo veel ik te weten heb kunnen komen, in het geheel niet; zelfs maar zeer weinigen van hen, die ik daarnaar vroeg, begrepen, wat dit zeggen wilde.

Wegen zoude men letterlyk kunnen zeggen, dat hier niet bestaan, ten minste indien men dezen naam weigert aan de stranden, die daartoe gebruikt kunnen worden en aan paden, die van de overige wildernis niet te onderscheiden zijn, dan aan kappen in de boomen en andere den inlander alleen bekende teekens. Als bewijs zal ik eene korte beschrijving geven van de reizen, die ik zelf gedaan heb.

Van Bitjoli begaf ik mij per prauw naar Boeli, dat ongeveer 8 uur roeiens van daar ligt en volgde toen twee palen ver het strand. Daarop gingen wy het bosch in en legden door de moeijelijkheid van den weg den afstand van ca. 60 palen, die Boeli door de groote omwegen van Wassilee scheidt, eerst in drie dagen af. Drie vierden van dezen weg loopt door de rivieren Gamesang, Gauw en Toetogal, waarin men meestal tot over de knieën toe moet waden en van den eenen steen op den anderen springen. Door de gedurige spoeling van het water zijn deze steenen zoo glad geworden, dat men, wil men niet ieder oogenblik gevaar loopen van uit te glijden en te verdrinken, genoodzaakt is, zijne schoenen uit te trekken en de reis op zijne bloote voeten te doen. De weg, die niet door het water loopt, voert berg op, berg af door dicht bosch, waar, zooals boven gezegd werd, het voetpad van het overige gedeelte der

wildernis niet dan aan kappen in de boomen te erkennen is. Van Wassilee begaf ik mij met een prauw over Dodinga naar Ternate.

Eenige dagen later ging ik van Ternate naar het zuidwestwaarts van Panga aan de rivier Soot gelegen Besa. Vandaar gingen wij een afstand van 36 palen te voet door een bosch, voordat wij de rivier Aki Sengadji bereikten, die wij doorwaadden, totdat wij aan de plaats kwamen, waar zij bevaarbaar wordt voor de daarop gebruikelijke vaartuigen, namelijk bamboezen vlotten ter lengte van ca. 16 voet op eene breedte van 5 voet. Daar het land hier vrij hoog is, heeft men bijna altijd, zooals ik het ook twee dagen ondervond, aanhoudende regens, dat zeer onaangenaam is, dewijl de reiziger op den geheelen tocht daaraan bloot gesteld is. Wegens de over de rivier hangende rotsen, die op sommige plaatsen bijna het water raken, is men genoodzaakt, plat op de vlotten te liggen, wil men niet tegen deze enorme steenklompen verbrijzeld worden. Ook is het vooral in de menigvuldige bochten, die de rivier maakt, niet mogelijk, de vaart der vlotten tegen te houden, dan door de vereenigde, meest ingespannen kracht van 7 a 8 wel gespierde personen, die, wanneer het ongeluk wil, dat er een banjer plaats heeft, niet in staat zouden zijn, al waren zij zes malen sterker in getal, de kracht van den stroom te wederstaan, daar zij zelve, omdat zij in de rivier staan, door den stroom weggesleept zouden worden; een verschrikkelijke dood, van tegen den 50 a 60 voet hoogen rotsoever verpletterd te worden, zou alsdan onvermijdelijk zijn. De plaats, daar wij de vlotten maakten, is door de menigvuldige kronkelingen, die de rivier heeft, nagenoeg 40 palen van den mond ten noordwesten van Bitjoli verwijderd, vanwaar wij in 7 uren naar deze plaats overstaken.

Den weg van Rantu aan de noordkust van het zuidooster schiereiland, ongeveer 25 palen ten noordwesten van Patani, naar Jaba aan het zuiderstrand, heb ik in twee uur afgelegd; deze is oneindig beter en gemakkelijker dan de twee vorige, omdat men daar geen andere hinderpalen ontmoet dan het dichte hout, waarmede de weg bewassen is.

Behalve deze drie wegen, die ik zelf onderzocht heb, zijn er nog op laatstgenoemd schiereiland de drie volgende: die van Watchi 3 a 4 palen noordwestelijk van Bitjoli naar Sepo in de Bogen van Weda, een afstand, dien de inlander gewoonlijk in anderhalven dag, gedeeltelijk in een prauw op de rivier

Watchi, gedeeltelijk te voet, aflegt; die van Tappelio aan de noordkust naar Gamsoenji aan de zuidkust, volgens geloofwaardige berichten een afstand van 11 palen en die van het aan het noorderstrand gelegen Dolafei tot de aan de zuidzijde gelegen plaats van dien naam, een afstand van 18 palen.

De laatstgenoemde vier wegen dienden in vorige tijden alleen, opdat men niet van Maba of Bitjoli den omweg om den Hoek van Patani zou maken, om met Weda of de negorjen in de Bocht van dien naam te verkeerem. Ook was destijds de gemeenschap tusschen deze plaatsen en Tidore gemakkelijker, omdat toen overal nog menschen woonden en men dus vaartuijen verkrijgen kon, waarmee men van Sepo, Dolafei, Jaba of Gamsoenjie naar Weda overstak. Van Weda voert een weg, zoo ik wel onderricht ben, in 10 uren gaans naar de ten zuidoosten van Tidore aan de westkust van Halmahera gelegen negorj Pajaha, waar altijd gelegenheid is, om naar Tidore over te steken. ¹

Dit zijn de voornaamste zogenaamde wegen van Tidoreesch-Halmahera. Wegens de geringheid der bevolking is het niet doenlijk, ze te verbeteren, hoewel zij, zooals uit de gegeven beschrijving blijkt, daar wel voor vatbaar zijn zouden, zoo ook voor eene aanmerkelijke verkorting, want zij zijn meestal als slingerpaden aangelegd.

Van de sterkte der bevolking kan ik tot mijn leedwezen geene zoo volledige berichten geven, als ik gaarne gewenscht had, daar ik geene volkstelling kon bewerkstellingen. Ik meen dit te moeten toeschrijven aan het wantrouwen der Tidoreezen, hoewel de hoofden op mijn gedurig aandringen mij alleen ten antwoord gaven, dat zulks nog nimmer gedaan was en dat zij derhalve beducht waren, dat de bevolking daaruit iets kwaads vermoeden en zich uit de negorjen verwijderen zoude. Ik trachtte hen toen over te halen, mij eene in genoede zoo nauwkeurig mogelijke opgave te doen van het getal der onder ieder hunner staande menschen, doch vruchteloos. Ook dit zeiden zij, niet te kunnen doen, niettegenstaande zij bekenden, dat zij zulks wisten; zij gaven tot reden voor deze weigering, dat zij, indien hunne onderhoorigen zulks te weten kwamen, het-

¹ De weg van Pajaha naar Weda is sedert nader beschreven door Bernstein *Op. cit.*, bl. 419. Daar deze reiziger ook Pajaha en de oude kaart *Pazeh opati*, in de vorm Pajaha bij Melville zeker verkeerd. R. A.

geen zeker zou gebeuren, alles van hunne wraak te vreezen hadden. Ik zie mij dus verplicht, de bevolking slechts bij benadering op te geven. Het getal zal dus wel niet juist zijn, doch echter ook niet veel van het ware verschillen, vooral wat de plaatsen betreft, die ik zelf bezocht heb, zooals die van den Hoek van Patani om de noord naar Dodinga, op welke uitgestrektheid ik nagenoeg geene plaats, ten minste geene bewoonde, onbezocht gelaten heb. Te Bitjoli, Gotowassi, Boeli, Panga, Wassilee schat ik de bevolking gezamenlijk met de hier en daar verspreide huizen, op 2300 zielen, en volgens geloofwaardige berichten geloof ik, dat die der westkust van Tidoreesch Halmaheira zal bedragen 2500 zielen. Indien men aan de door mij ingewonnen berichten, zooals ik vertrouw, mag geloof hechten, belooft het getal zielen op het zuidelijke aan Ternate behoorende schiereiland meer dan 1000 zielen. Uit deze zoo nauwkeurig mogelijke berekening blijkt, dat de bevolking op de drie schiereilanden van Lelawi, Patani en Liboba verspreid, niet meer dan 5,800 zielen bedraagt, waarbij dan nog komt, dat de onevenredigheid tusschen het getal mannen en vrouwen zeer groot is. Ik heb mij ten minste op de plaatsen, waar ik zelf geweest ben, overtuigd, dat er zeker een vierde meer vrouwen dan mannen gevonden worden. ¹

Men zal begrijpen, dat het bij zulk een ruwe schatting niet mogelijk is, de vrije lieden en de slaven afzonderlijk op te geven, vooral wanneer ik zeg, dat men bijna geen of althans slechts een zeer gering onderscheid tusschen deze twee, anders zoo verschillende standen opmerkt, daar zij meestal gezamenlijk alle werkzaamheden verrichten, eten en gehuisvest zijn.

De inlander is verzekerd, dat dit land in vorige tijden sterk bevolkt was, hoewel hij daarvoor geen ander bewijs kan aanvoeren dan het op geene gronden steunend hooren zeggen dat vroeger al de binnenlanden bewoond waren, die thans geheel van bevolking ontbloot zijn, met uitzondering van eenige weinige Tobelloresche huisgezinnen, die hunne haardsteden ontvlucht zijn, om zich aan de Ternataansche heerschappij te onttrekken en daardoor van heere- of negorij-diensten ontslagen te zijn.

¹ Cambier benoemt hier de schiereilanden naar de kapen, waarmede zij eindigen. Na het terugkeeren der uitgewekenen onder Radja Djailolo is de bevolking van Tidoreesch-Halmahera weder iets toegenomen. Althans van der Crab schat die in 1860 op ongeveer 8000 zielen, daarentegen die van het onder Ternate behoorende Zuid-Halmahera slechts op 600.

Voor twintig en meer jaren hebben zich reeds vele menschen van hier op Ceram en ook wel op de Papoesehe Eilanden nedergezet, toen zij derwaarts gevoerd zijn door de altijd rondzwervende en de voormalige Compagnie beoorlogende Sultans Noekoe en Djin-al-abdin. De voornaamste volksverhuizing heeft echter eerst voor vijf a zes jaren plaats gehad, toen meer dan 2000 strijdbare mannen, vele met hunne vrouwen en kinderen, den zoogenoemden Radja Djilolo vrijwillig gevolgd hebben of door hem met geweld opgelicht zijn. Deze blijvende vestiging in een vreemd land, waarheen zij met hunne vorsten slechts geweken waren, om bij de eerstkomende gunstige gelegenheid weder naar de plaats hunner geboorte terug te keeren en de geestdrift, die er destijds bestond, om den zoeven genoemden Radja Djilolo te volgen -- want indien zij niet gestuit waren, zouden waarschijnlijk bijna allen hunne haardsteden hebben verlaten -- zijn alleen toe te schrijven aan hun verlangen, om zich aan de Tidoreesche dwingelandij en onderdrukking te onttrekken. Deze waren zij moede, en geen wonder, want hunne goederen, huizen, slaven, in een woord alles, hunne vrouwen en kinderen zelfs niet uitgezonderd, konden zij geen oogenblik veilig achten: niets durfden zij vóór mijne komst, zelfs aan den gemeenste van dit volk, weigeren, vooral wanneer hij uit naam des Sultans kwam. Ik zeg hier met opzet te voren, daar ik mij gedurende mijn verblijf te Bitjoli meermalen met genoeg overtuigd heb, dat de tegenwoordigheid van een gouvernements-ambtenaar den ingezetenen de moed geeft, zich tegen dergelyke onrechtvaardigheden te verzetten.

De inlanders van dit gedeelte van Halmahera schijnen een sterk ligchaamsgestel te bezitten. Den gewonen ouderdom, dien zij bereiken, schat ik op 50 jaren. Men treft echter ook zeer oude lieden aan, zelfs die -- indien zij niet de regeeringen van een paar Sultans, waarnaar zij hunne jaren berekenen, te veel opnoemen -- volgens hunne eigene opgave ver over de honderd jaren zijn zouden. Zij zijn aan verschillende ziekten onderhevig, zooals heete koortsen, berrie berrie, venerische kwalen en de hndzrekte, genaamd cascade, die hier zeer algemeen is. Het is niet dan met moeite, dat ik een paar hunner geneesmiddelen te weten ben gekomen, omdat zij daarmede zeer geheim zijn met vrees, zooals zij zeggen, dat door de bekendmaking hunne kracht zou verloren gaan. Tegen heete koortsen gebruiken zij de bladen van den boom Baru, in koud water uitgewrongen,

uit- en inwendig en drinken daarbij het hout als thee op warm water getrokken. Het middel, dat zij tegen de berrie-berrie nemen, is de gedroogde en tot poeder gestampte bast van de boomen Lelaka en Tjeuri met het nat van uitgeperste kokosnoten (santang kalapa), dat ook uit- en inwendig gebruikt wordt. Tegen de gonorrhoea nemen zij een afkooksel van den bast des samee-booms, met een ander blad vermengd, waarvan men mij den naam niet heeft willen zeggen. Voor ingewortelde venerische ziekten, geloof ik niet, dat hun medicijnen bekend zijn; dit maak ik op uit het groot aantal menschen en vooral kleine kinderen, dat men ontmoet, wier geheele lijf met zweren en wonden bedekt is, ook uit de onder de laatsten zoo algemeen heerschende ziekte, die hier Bobuto, op Java zoo ik meen Boba, heet, welke zij door eene zeer onzachte inwrijving van ijzerroest met een soort van welriekende citroen, Limon Swangi, genezen. De in water uitgeperste bast van den gemelden samee-boom met het sap van limon swangie en een weinig zout wordt in het algemeen als zeer goed bloedzuiverend middel aangeprezen.

Met de heilzame uitwerking der koepokienting zijn de bewoners van dit gedeelte van Halmahera geheel onbekend. Ik heb hun het groote nut dezer kunstbewerking onder het oog gebracht en al mijn overredingskracht in het werk gesteld, om hen over te halen, daarmede een proef te nemen, doch vruchteloos. De hoofden, die ik daarover sprak, zelfs die, welke den meesten invloed op hunne onderhoorigen hebben, gaven mij eenparig te kennen, dat deze nimmer daartoe over te halen zijn zouden, en besloten hunne rede met de Mahomedaansche stelling, dat als God goedvindt, hen te bezoeken, daartegen geene voorbehoedmiddelen zijn en zij zulks geduldig moeten afwachten, zonder te trachten dit te ontwijken. Inderdaad schijnen zij hiervan echter maar half overtuigd, want zij vlieden, zoodra de pokken zich openbaren, uit hunne negorijen en laten de lijdens, al zijn het hunne dierbaarste bloedverwanten, aan hun ongelukkig lot over. Indien de Sultan van Tidore daartoe wilde medewerken, twijfel ik niet, of de bewoners dezer landstreek zouden even goed als de ingezetenen van Tidore, Ternate en Ternataansch-Halmahera van het nut dezer weldadige uitvinding deelachtig kunnen worden.

Omtrent de algemeene geestgesteldheid, de zedelijkheid en het karakter der bevolking zijn mijne opmerkingen de volgende. De inlander is niet misdeeld van verstandelijke ver-

mogens, integendeel hij is zeer vlug van begrip. De langdurige onderdrukking, waaronder hij leeft, heeft zijnen moed en trots nog niet geheel kunnen uitdooven; in den oorlog is hij dapper, daarbij echter niet van wreedheid vrij te pleiten. Hij jaagt in den strijd of op andere tochten zijn doel met eenen ijver na, die zonderling afsteekt bij zijne, ik mag wel zeggen, gewone luïje levenswijs, waarvan het volgende eene ware en getrouwe schets is.

De inwoner van Bitjoli, die van de andere negorijen volgt dezelfde levenswijs - staat ongaarne 'smorgens voor zeven of half acht uur op, eet dan een stuk droog gebakken sago en gaat naar het strand, waar de mannen en vrouwen zich in de warme zon bakeren, terwijl de kinderen en slaven op de voor de plaats liggende bank schelpvisch zoeken. Na zich aldus nagenoeg een uur gekoesterd te hebben, begeven zij zich naar hunne woningen terug, eten wederom drooge sago met de gevonden schelpvisch, dikwijls rauw, doch meestal in het vuur gebakken of gebrand. Daarna leggen zij zich op een onder een afdak vervaardigde legerstede van Gaba Gaba of Woka en sluimeren, door den verfrisschenden zeewind in slaap gewiegd. Zoo wisselen zij grootendeels hunnen tijd met slapen en eten af. Eerst wanneer zij deze hunne voornaamste bezigheden moede zijn, vervaardigen de vrouwen kabila's en kokoja's, waarvan ik nader spreken zal, en brengen de mannen hunne prauwen, zeilen, vischnetten, lijnen enz., zoo zij die hebben, in orde. Daaraan is toch altijd iets te verstellen, hoewel zij ze maar weinig gebruiken, want met uitzondering van eenige weinigen vergenoegen zij zich liever met de boven gemelde kleine schelpvisch, die veelal van een bitteren smaak is, dan dat zij de moeite zouden nemen, goede visch te gaan vangen, niettegenstaande deze hier zeer menigvuldig is en zij daaraan ver de voorkeur geven. Zoo leven zij onbezorgd voort, totdat de door hen gemaakte voorraad van sago op is, ja geheel en zelfs meer dan op is; eerst, nadat zij met hunne vrouwen en kinderen eenige dagen groene boomvruchten van een onangenamen smaak, die ongezonde verstoppingen veroorzaken, voornamelyk die van den boom *Dauw*, gegeten hebben, gaan zij er toe over, om te Maba (dat er te Bitjoli geene goede sagoboomen in genoegzame hoeveelheid zijn) sago te gaan kloppen.

De Alforeu van de naburige negorij Boeli zijn minder

aan luiheid overgegeven en verledigen zich meer met het visschen van schildpad, het jagen op hartebeesten, wilde varkens enz. ¹ Ook in andere opzichten geef ik aan hen de voorkeur boven de Mahomedanen. Op hun woord kan men veel meer vertrouwen; voor vreemden zijn zij gastvrijer, en onderling minder afgunstig van elkander dan in de Mahomedaansche negorijen. Daar wordt zulks echter ook minder bij den gemeenen man aangetroffen, dan wel onder de hoofden, die deze ondeugd in hooge mate bezitten, hetwelk mij gedurende mijn onderzoek van groot nut is geweest, daar ik door deze drift op te wekken, de individueele opinie van ieder hoofd of gemeenen man, wanneer ik zulks verlangde, te weten kwam. Van den anderen kant moest ik echter voorzichtig zijn, in het openbaar niet de minste voorkeur aan den een boven den ander te verleenen.

Van diefstal hoort men zeer zelden; zij laten hunne huizen open staan, wanneer zij buiten bezigheden hebben, zonder de minste ongerustheid, dat het weinige, dat daarin is, hun ontvreemd zal worden.

De kinder- en ouderliefde, die zij aan den dag leggen, doet hun hart eer aan. Onderwerping en gehoorzaamheid aan hunne hoofden kunnen niet onder hunne deugden geraugschikt worden; wanneer deze een bevel niet verscheidene malen herhalen, wordt daaraan ook niet voldaan.

Wat hun voorheen in het dagelijksch leven te pas kwam, zooals: sago, djagong, visch enz., vroeg en gaf de een aan den ander onder de stilzwijgende voorwaarde, dat hij bij voorkomende gelegenheid ook zoo zoude handelen. Sedert mijne komst op te Bitjoli is deze gewoonte echter allengs in onbruik geraakt en bij mijn vertrek van daar was de beschaving reeds zoo ver gevorderd, dat de een maar zelden den ander iets gaf dan voor gereed geld of althans de waarde in ander goed terug verlangde. Op verder van Bitjoli gelegen plaatsen, waar geld nog even zeldzaam als te voren is, blijft de oude vertrouwenwelijke gewoonte in stand.

Behalve in de negorijen Boeli en Lolobata belijden de inlanders den Mahomedaanschen godsdienst. In werkelijkheid zijn ze echter nog sterk aan hunne oude heidensche gebruiken gehecht,

¹ Ook Cambier gebruikt hier het woord *Alfoer*, zooals zoo dikwijls in de Molukken geschiedt, niet ter aanduiding van een bepaald menschenras, maar eenvoudig voor den heidenschen, nog niet tot den Islam bekeerden inboorling.

en zelden zullen zij iets van belang ondernemen, zonder vooraf hunnen Djien of geest te raadplegen. Deze neemt altijd de voorzorg, voordat hij zijn orakel uitbrengt, naar den wensch van den consultant in de onderhavige zaak te vernemen, ten einde daarnaar zijne uitspraak te richten, die dan nog altijd zoo ingewikkeld is, dat deze des noods voor en tegen kan worden uitgelegd. Hunne geesten vereeren de onderscheidene negoryn onder verschillende gedaanten, als jaarvogels, haaien, schildpadden, de visschen genaamd Tjakalang en Totoba en de bij Panga gelegen berg Wato-Wato, waarvoor de bewoners van die plaats en die van Wassilee eene grooten eerbied betoonen. Zij noemen nooit zynen naam of wijzen met den vinger naar hem, en toen ten tyde der voormalige Oost-Indische Compagnie de commissie ter verwoesting der speeryboomen aldaar kwam, hebben zij altijd getracht, het beklimmen van den berg tegen te gaan. Wanneer zij aldus in de geheimen der toekomst dringen willen, beginnen zij met eenig eten gereed te maken, hetgeen ten voordeele is van hem, waaruit de geest spreken zal, zooals ik zelf gezien heb.

Te Bocht zijnde, zende ik van den Djien te willen weten, wanneer eene reeds lang verwachte korra-korra zonde aankomen, waarop degeen, die in de negory het heroemdst door zijne waarzeggingen was, geroepen werd. Hij begon met voor een klein lantsje, waarin verschillende ruwe houten afbeeldingen van den jaarvogel en den visch Tjakalang waren, wienook te brauden. Hiermede berookte hij ziele met geneere ijf, seken daarop zeer sterke zenuwtrekkingen te krijgen, waarbij hij zyn oogaam in verschillende bochten wroog, opsprong, ronddraaide, enz., toen hij vroeg met een verschrikkelijk verwilderd oog en eene zeer fijne vrouwenstem, wat ik in dien tijd van rust en vrede van hem Djien verlangde, waarop ik hem in een wensch te keenen gaf. Daarop kreeg hij andermaal steuptrekkingen, eise te een kom zeewater, om zynen dorst te lesschen en gaf ten antwoord, dat het vaartug, indien het op den door mij berekenden tyd vertrokken was, binnen drie dagen zou aankomen. Hierna viel hij in onmacht, waaruit in zeer afgemat en vermoed seken hij te komen. Tot opbeleving moet ik hierbij voegen, dat hij van meeten maand seken scapyer zeer vandig had weten uittevoeren, dat mijne gissingen omtrent het vertrek der korra-korra onguet moesten zijn, dewijl ik berichten had, dat dit scapje bergens tusschen Dodinga en Bitjan gezien was.

Bij de geboorte van kinderen, vooral van een eersten zoon, voor gedane geloften en bij het ondernemen eener zaak van eenig gewicht, zooals een huwelijk of een groote reis, geven de Alfoeren, om den Djien te winnen, kleine feesten, waarbij degeen, die het priesterambt waarneemt, zooals overal gebruikelijk is, de beste stukken bekomt. De Mahomedanen geven bij besnijdenis en huwelijk ook kleine gastmalen.

Bij sterfgevallen vereenigen zich de naastbestaanden en vrienden van den overledene, om met een luid misbaar, door de geheele negorij hoorbaar, den lof van den overledene te verkondigen. Bij de begrafenis hebben zij niets bijzonders, dan dat zij het graf met bogen bezetten, waaraan kleine stukjes lijnwaad, hoe bonter hoe fraaier, gehecht zijn. Deze lapjes dienen tot speeltuig voor den duivel, waardoor hij verhinderd wordt, den doode eenig leed te doen. De Alfoeren hebben, om dus de levenden te beschutten, hunne huizen van binnen met bladen van den seho-boom franjesgewijze behangen. De Alfoeren begraven hunne dooden in kisten, of ook wel in matten ingenaaid, onder de aarde of boven den grond in kleine huisjes; ook leggen zij de kisten in een grooten boom. De wapens en het voornaamste huisraad worden mede begraven. De nalatenschap deelen de kinderen bijna altijd gelijk onder elkander.

De Alfoeren genieten geen onderricht als in het gebruik hunner wapens, pijl en boog, werpspies en klewang, zoowel voor den oorlog als voor de jacht. De Mohamedanen voegen hierbij, althans voor de kinderen van hoofden of anderen, die de hoop kunnen voeden, eens in ambtshetrekking te komen, eenig onderwijs uit den Arabischen Alkoran (dien de leermeesters zelve niet begrijpen) en een weinig Tidoreesch spreken, lezen en schrijven met Arabische karakters. Tot het geven van dit onderwijs zonderen de meeste dier hoofden, die daartoe in staat zijn (want het is er ver af, dat zij alle zoo geleerd zouden zijn) eenige uren daags af; vooral houden zich echter de priesters daarmede onledig, waardoor zij, indien zij knap waren, natuurlijk een zeer grooten invloed op de bevolking konden uitoefenen.

Met uitzondering van eenige weinige weten de meeste priesters echter van de hun door hunnen profeet gegeven voorschriften niet veel meer, dan dat hij hun verbiedt, varkeusvleesch en arak te gebruiken. Sagoweer, wijn, bier en andere Europeesche sterke dranken schijnen zij niet onder het verbod te begrijpen, althans ik weet bij ondervinding, dat zij hiervan niet afkeerig zijn. Tot het

houden der Ramadanische vasten wordt het volk strikt genoodzaakt. Indien zij deze drie dingen nakomen en wanneer zij oud of ziekelijk beginnen te worden, de voorgeschreven dagelijksche gebeden en reinigingen verrichten, twijfelen zij geenszins, of zij zullen het hun door Mahomed beloofde paradijs deelachtig worden. Overigens is het volk en zijn zelfs de hoofden en priesters niet zeer nauwgezet in het betrachten hunner godsdienstplichten; het gebeurt *zeer* dikwijls, dat zij boeten moeten betalen en wanneer zij onvermogen zijn, deze te voldoen, met rottingslagen gestraft worden voor verzuim om des Vrijdags den openbaren godsdienst bij te wonen. Hiervan is de Kimelaha van Boeli (eene Alfoerische negorij, die de Mahomedaansche leer zegt te belijden) ooglukkig verschoond, dewijl hij verklaart, dat telkens, als hij naar de Masigit ging of andere openbare godsdienstplichten waarnaar, hij zelf of een van zijn volk ziek werden of de negorij met brand of eenig ander ongeluk door de heidensche geesten bezocht werd. Hoe weinig zij evenwel de voorschriften hunner religie opvolgen, zouden zij evenwel naar mijne gedachte daar zeer moeielijk van af te brengen zijn. Daarentegen geloof ik, dat het zeer gemakkelijik zoude zijn, indien het gouvernement zulks mocht verlangen, om de Alfoeren meer aan ons te verbinden, hen in den Christelyken godsdienst te onderwijzen. Een hoofd van gemelde negorij, ziende, dat ik evenals hij varkensvleesch en schildpad at, zeide mij, dat hij, indien de Mahomedaansche leer het gebruik van dat voedsel ook toestond, deze reeds lang zoude aangenomen hebben; op grond hiervan meende hij, dat de Christenen en Alfoeren zeer weinig in geloof van elkander verschilden.

De slavenhandel bestaat hier nog even als op Tidore. Zij wisten niet eens, dat er een verbod daartegen was; als bewijs daarvan strekt, dat zij mij verzochten, wanneer de werkzaamheden aan het fort en de gebouwen zouden geëindigd zijn, naar de Papoesche Eilanden te mogen gaan, om slaven te halen, met belofte, dat zij er mij zooveel mede zouden brengen, als ik verlangde. Deze ongelukkigen verkrijgen zij door ruiting tegen kleingelden of meest door oplichting uit de aan het strand zedigen negorijen, de volwassenen met geweld en de kinderen vooral door het nederleggen van een lokaas, dat uit pisang, sagu of andere eetwaren bestaat ¹.

¹ De vele gedurende de wien uit Papoea naar Halmahera gebrachte slaven verklaaren mijne bezers zeer goed de overeenkomst, die Wallace tusschen sommige bewoners van dit eiland en het Papoesche ras opmerkte.

Ook het pandelingschap is hier nog in zwang. Als iemand een ander geld of goed schuldig is en dit niet kan betalen, verpandt hij zich zelf, des noods met zijn gausche gezin, voor eenen zekeren naar de grootte der schuld bepaalden tijd aan zijnen schuldeischer. Tot hunnen lof moet ik echter getuigen, dat zij hunne dieustboden meer als kinderen dan als slaven behandelen.

Tegenwoordig zijn deze streken zeer rustig en de inlanders zijn bijzonder tevreden met de vestiging van een post te Bitjoli door het gouvernement en zij zouden gewis niets liever verlangen, dan dat zij onmiddellijk onder ons weldadig bestuur geplaatst werden, waartoe zij reeds indertijd aan kapitein Teunisz het verzoek gedaan hebben.

Zooals hierboven gezegd werd, is in ieder district een sengadji. Deze wordt dikwijls, wanneer hij oud, zwak of niet bekwaam is, door eenen tweeden, sengadji-moeda genaamd, bijgestaan. Hij heeft het gezag over eene negorij even als de kimelaha's en wordt door deze alleen als eenen ouderen broeder beschouwd; aan hem richt de sultau zijne bevelen, welke hij dan aan de kimelaha's mededeelt, die weder, voorzooveel hun aangaat, deswege orders aan hunne onderhoorigen geven. Na den sengadji of kimelaha volgen in de negorijen de hoekoems, die echter niet, zooals de beteekenis van het woord aanduidt, den post van fiscaal waarnemen, maar alleen voor de nakoming der bevelen van de sengadji's of kimelaha's waken, of hen bij ziekte of afwezigheid in hunnen post vervangen. Nog onmiddellijker zorgen de ambtenaren, ngoffamaniera's genaamd, dat de gegeven bevelen worden nagekomen. Behalve deze hoofden heeft ieder negorij nog eenen kapitein, die alleen in tijd van oorlog in aamerking komt, wanneer hij het bevel voert; met het civiele gezag bemoeit hij zich zelden.

In kleine zaken straft de sengadji of kimelaha den misdadiger meestal met boeten ten zijnen voordeele. Zaken van meer aanbelang, zooals diefstal, enz. die zelden voorkomen, berecht de raad van sengadji en kimelaha's, welke op dezelfde wijze straf oplegt. Eindeijk wanneer de misdaad van ernstigen aard is, zoodat zij meenen, dat de oordeelvelling buiten hunne bevoegdheid gaat, stellen zij den misdadiger in handen van den Sultau, in welk geval meestal met opsluiting in het blok gestraft wordt; zelden gebeurt het, dat deze goedvindt, hem ter straffing aan het gouvernement uit te leveren.

De bevolking kent aan den Sultan van Tidore toe het volle bezit van den grond en hetgeen daarop is, en geen ander kan daarop de geringste aanspraak maken; ook wordt dit recht door geen mensch in twijfel getrokken.

De inlandsche hoofden hebben geen ander recht dan hunne onderhoorigen te bevelen en dit moeten zij nog met omzichtigheid uitoefenen, willen zij daarin geene tegenkanting ontmoeten. Wanneer zij geweld gebruiken wilden, zou zulks met volksoploop of met hun eigen dood eindigen, indien hij, die daartoe de macht heeft, daarin niet voorziet, door zulk een hoofd uit zijn post te zetten of hem een ander toe te voegen.

De sengadji's en kimelaha's, ook eenige hoekoen's en kapiteins worden door den Sultan benoemd, alsmede degenen, die tot de priesterlijke waardigheden van kalief en imam bevorderd worden. Bij die gelegenheid schenkt de Sultan hun een stel sitsen kleedingstukken, waarmede zij bij hunne terugkomst van Tidore hunnen intocht in de negory doen en die zij daarna zorgvuldig wegbergen, om ze niet dan bij groote feesten te gebruiken. De overige hoofden worden door den sengadji of kimelaha, ieder in zijne negory benoemd. Bij de benoeming wordt echter eene erfopvoiging in het oog gehouden, niet bepaardelyk van vader op zoon, maar ieder post is aan een of meer huizen verknocht, waar buiten die niet begeven wordt, dan om gewichtige redenen. Zelden wordt uit gunst of toegenegenheid van dit gebruik afgegaan. Ook wordt bij de keuze der hoofden veel gelet op de meening van den gemeenen man, daar men voorbeelden heeft, dat een tegen den zin der bevolking aangesteld hoofd, als dit verzuimd was, door haat niet erkend werd, zooals ik weet, dat met eenen kimelaha het geval geweest is, om wien te doen erkennen, de Sultan genoodzaakt werd, hem een ander naar de keus van het volk toe te voegen.

Voor hunne onmiddelyke hoofden kan men zeggen, dat de inlanders volstrekt geene heerediensten doen. Zou deze geen slaven hebben, zijn zij genoodzaakt, hunne onderhoorigen vriendelyk om hulp te verzoeken, of wel alles zelf te doen. Hunne verhouding tot den Sultan is echter geheel anders. Wanneer de Sultan korra korra's verlangt, moeten zij gemaakt en met manschappen en wapenen geleverd worden. Wanneer hij sago noodig heeft, kan hij van de sengadji'schappen Maba, Bitjoh, Weda en Saibona gebruik

de pati-lamo, eene hoeveelheid van 1000 timans of
de kelomahoedi, " " " 500 "

De timan is een van bladen gemaakt pak ter lengte van omtrent 3 voet op eene breedte van 10 a 12 duim. Dit geschenk moet altijd verzeld zijn van pijlen, bogen en werpspiesen, tiffa's (een soort van trommen), tolo's (regen- en zonnescermen), linnen, zijden stoffen en slaven. De kwantiteit dezer laatste artikelen werd evenwel niet bepaald, maar hing van den goeden wil der bevolking af. Van Patani werden alleen slaven geeischt. Indien de Sultans het verlangden, moesten deze geschenken meermalen 's jaars gegeven worden; in de laatste veertig jaren herinnerde men zich echter niet, dat zij gevorderd zijn behalve de kelomahoedi en deze in al dien tijd maar drie malen.

Alle transporten van goederen, enz. moeten om niet gedaan worden; dit zijn diensten, waaraan door het volk der gewone negorijen voldaan moet worden. Buitendien heeft men negorijen, die Roema dapor zijn, dat is tot de kombuis van den Sultan behooren; deze moeten al het partikulier werk voor hem verrichten, zooals zijn huis schoon en in orde houden, voor zijne kokos-, pinangen en andere tuinen zorg dragen, enz. Hoewel ik de namen van deze negorijen hierboven gezamenlijk met de andere heb opgegeven, geloof ik, dat het het niet overtollig zijn zal, ze hier nog eens afzonderlijk te laten volgen. Het zijn: Lolobata, Petelei, Watchi, Laipo, Maldi, Pajahe, Guinja, Wayaboelang, Doti, Mesa en Sawaai; ook de volgende negorijen verrichten de diensten van Roema-dapor, niettegenstaande zij eigenlijk daartoe niet behooren, als Aki-majora, Aki-lamo, Wamo, Loko, Taba, Baai en Taoeno.

Van geregelde belastingen ten voordeele van den lande heeft de inlander geen denkbeeld. Ook de hoofden genieten geen ander voordeel dan de boeten, de vrijwillige giften van huone onderhoorigen, wanneer deze in den handel of andere winstgevende zaken iets verdiend hebben, en eene kleinigheid, die hun gegeven wordt boven hun wettig aandeel van de recognitiepenningen, dat gelijk aan dat der overigen is.

In het algemeen is Halmahera zeer vruchtbaar, daar men er zoowel voor rijst, koffij en suiker als andere kultures de geschikste gronden aantreft en ik zelfs eenige indigo-struiken zeer weelderig heb zien staan. Daarom kan men niet nalaten, het te betreuren, dat daarvan zoo weinig partij getrokken wordt, want behalve eenige in de nabuurschap der negorijen aangelegde

kleine tuinen, waarin een weinig groenten, suikerriet, bataten, djagong en pisang geplant is, en behalve hier en daar een klein droog rijstveld, is het geheele land een volslagen wildernis.

De landbouw is hier nog in zijne eerste kindsheid, want van den ploeg of andere boeregereedschappen hebben de inlanders geen denkbeeld. Wanneer zij het een of ander planten willen, snijden zij eerst het hout en hooge gras (alang-alang) af, verbranden dit en krabben de aarde met een stok of met hunne handen een weinig om; hierna zaaien en poten zij in den grond zonder verdere voorbereiding en zonder er naderhand weder naar om te zien, voordat zij de vruchten van hunnen arbeid plukken kunnen. Zelden vereenigen zich verscheidene lieden voor de bebouwing van een stuk grond; bijna niemand, die geen slaven heeft, legt tuinen aan, of het moeten kleine stukjes zijn tot wier bearbeiding hij alleen voldoende is. Landmeting of landverdeeling is niet bekend. Zij hebben inderdaad, zoo als zij zelf zeggen, te veel onbebouwd land, om dit te meten of te deelen. Alleen houden zij dit bij hunne landeryen in acht, dat degeen, die een akker ontgonnen heeft, dien als zijn eigendom beschouwt, en geen ander daarop eenig recht heeft, voordat hij dien verlaten heeft.

Voor het meten van lijnwaden en dergelyken gebruiken zij den vadem of de span, voor dat van andere waren bezigt men een gewone kom van Chinesesch aardewerk (manko naga), omtrent wier grootte men voor de sluiting van den koop overeenkomt. De Chinesesche datjung is voor het wegen in gebruik. Alles wordt hier per prauw of met menschen vervoerd.

De sago-boom, die hier in groote hoeveelheid gevonden wordt, moet ongetwijfeld als het hoofdproduct van dit eiland beschouwd worden, daar die het algemeene en men mag bijna zeggen eenige voedsel van den inlander oplevert, terwijl rijst, brood, vruchten, bataten, enz. door hem meer als lekkernij beschouwd worden. Wanneer hij geen sago, op de eene of andere wijze klaar maakt, doch meestal droog als beschuit gebakken, genoten heeft, zegt hij, dat hij niet gegeten heeft.

Over het geheele land is de notemuskaatboom verspreid. Men treft daarvan zes soorten aan: 1° de groote ronde noot; 2° de kleine ronde noot; 3° de groote langwerpige noot; 4° de kleine langwerpige noot; de twee overige zijn wild en zonder smaak of geur. In de nabuurschap van Rutjoli kent men alleen de beide eerste soorten, die zij daar niet van elkander weten

te onderscheiden, daar men, zooals zij zeggen, groote en kleine noten aan denzelfden boom vindt. Hiervan heb ik mij zelf overtuigd, door van één boom de rijpe vruchten te nemen, die wezenlijk zeer veel in grootte van elkander verschilden. Volgens de monsters, die ik van de langwerpige soorten gezien heb, welke men op het schiereiland van Liboba aantreft, zijn zij, en vooral de kleine, olierijk en dus, zooals het mij voorkomt, voor het maken van notenzeep of muskaatolie boven de Bandasche te verkiezen. De twee eerste soorten daarentegen bevatten meer hout- als oliedeelen. De sassafras is in de omstreken van Bitjoli zeer algemeen. Ook de gomoeto wordt te Boeli veel gevonden.

Te Bitjoli en omliggende plaatsen was ik de eenige, die eenige koeijen, schapen, enz. hield; behalve eenige geiten op de westkust bestaat er geen veeveelt op Halmahera.

Omtrent de visscherij zijn geene beperkingen. Door de onverschilligheid van den inlander wordt, zooals boven gezegd is, van deze vrijheid weinig gebruik gemaakt, hoewel de zee hier zeer vischrijk is. De schildpad en tripang, die men tracht meester te worden, is van niet veel aanbelang: de waarde dezer twee artikelen, die in elf maanden van Bitjoli zijn uitgevoerd, schat ik op f 1500 a f 1600, eene som, niet noemenswaard, bij den grooten overvloed, waarin deze dieren hier gevonden worden.

De walvissen, die hier te voren zeer menigvuldig geweest moeten zijn, schijnen deze omstreken verlaten te hebben.

Men zegt, dat er een parelbank bij het eiland Roni, dicht bij Panga, schuins over Kauw, gelegen is¹; er wordt echter niet op gevischt. De in de zeeën, waar de Tidoreezen bezittingen hebben, gevonden amber moet op zware straf aan den Sultan geleverd worden: men heeft mij verhaald, dat voor vijf en twintig jaar bij Patani een stuk is aangespoeld, dat de grootte en gedaante had van een mensch van gewone lengte.

Bijzondere markten en handelplaatsen worden hier niet aangetroffen. De geringe handel, die niettegenstaande de knevelarij

¹ Kauw is het distrikt Kaoe op de oostkust van Noord-Halmahera. Tuaschen deze plaats en den uit het noordoostelijk schiereiland vooruitspringenden Hoek van Lolobata ligt een eiland, dat bij Melvill geen naam heeft, op de oude kaart Lage Eijlandt, bij Gregorij Balili of Balch, bij von Derfelden Babilly, maar bij Bernstein (D. XIV, bl. 420) Bobale heet. Zuidwaarts ligt op de oude kaart langs de kust van het noordooster schiereiland Pueloe Rongi. Ook het *Aardrijksk. Woordenboek van Ned. Indie* vermeldt hier een eiland Roniri. Dit is het eiland Roni van Cambier en zoo vinden wij tevens de ligging van het volgens mijn weten op geene kaart aangeduide Panga

en onderdrukking, waaronder de menschen leven, nog gedreven wordt, geschiedt meestal bij ruiling tegen lijnwaden, aarde- en ijzerwerk. Deze handel bepaalt zich echter geheel en al tot de voortbrengselen van den grond. Transitohandel met Ambon, Banda en de Papoese Eilanden, waarvoor Bitjoli zoo goed gelegen ware, heeft men in het geheel niet; met geene dezer plaatsen is er eenige gemeenschap, daar de prauwen van Papoea op last van den Sultan onmiddellijk naar de hoofdnegorij van Tidore stevenen.

Uit den staat des handels is ligt op te maken, dat de scheepvaart slechts van weinig betekenis kan zijn. Behalve de aan de negorijen toebehoorende korra-korra's, die niet dan in den oorlog of voor negorij-diensten gebruikt worden, hebben eenige ingezetenen kleine prauwen, die zij ter visscherij en afvoer van hunne tuinprodukten gebruiken. De prauwen, die op Halmahera, en vooral te Walalee, gemaakt worden, zijn op Ternate en Tidore zeer gezocht en zijn, hoewel zij zelden andere werktuigen dan een parang daarbij gebruiken, zeer netjes en goed bewerkt. Wanneer men er een weinig zorg voor draagt, kan men ze zes of zeven jaar gebruiken. Het daartoe benoedigde hout wordt overal op een kleinen afstand van het strand gevonden, zoo ook de gomoeto of rotting, om de planken aan elkander te binden; de baroe, die tot breeuwen gebruikt wordt, vindt men op alle plaatsen.

Behalve met de bovengemelde takken van nyverheid houdt de inlander zich nog bezig met het vervaardigen zijner vischlijnen en vischnetten uit den bast des ganemon-booms, het slaan van het voor zijne netten en vaartuijjes benoedigde touw van gomoeto, het maken van zijne prauweilen van boombladeren, boeroe-boeroe genaamd, en met het vervaardigen van zijne wapenen, bogen, pijlen en werpspiesen van woka, bamboezen van den scho-boom en schilden van djoeljami-hout. Van een andere fijner soort van boeroe-boeroe, een gewas, dat mij voorkomt tot de aloë-soorten te behooren, maken de vrouwen kokoja's (matten), kabila's (doozen) en tollo's en volgen hierin de modellen, die men haar opgeeft.

Ik eindig dit rapport met de hoop en verwachting, dat daarruit blyken zal, hoezeer ik mijn best deed, aan de mij bij besluit van Z. E. den Gouverneur Generaal dd. 27 Mei 1824, n° 1, gegeven instructie te voldoen, en met den vurigen wensche, dat de meerdere kennis, die ik getracht heb, daardoor van Halmahera te geven, strekken moge tot welzijn van de

bewoners, wier hoofdgebrek alleen luiheid is, welke ondeugd niet in hunnen aard ligt, maar uit de onstaudigheden voortspruit. Alleen de onbeschaamdheid en onrechtvaardigheid, waarmede de Tidoreezen de inlanders van het door hen met groote moeite verkregene ontrooven, is oorzaak, dat zij een afschrik van werken hebben. Ik geloof zeker, dat zij van eenen anderen geest bezielde zullen worden, zoodra zij, bevrijd van de Tidoreesche onderdrukking, onder de weldadige bescherming van het Nederlandsch gouvernement overtuigd zullen zijn, dat zij zelve de vruchten van hunnen arbeid genieten. Men onderwijze hen in den aanleg van geregelde notenboomenperken, waardoor deze vruchten zeker verbeteren zouden en men ze evenals op Banda dagelijks zou kunnen inzamelen, daar men nu door den afstand, waarin de boomen van elkander staan, rijp en onrijp plukt. Ook geve men onderricht in de verschillende kultures, waarvoor het eiland vatbaar is. Dit alles zoude zeker kosten na zich slepen, waarvoor men door de geringheid der bevolking geene schadeloosstelling zou kunnen verwachten. Ook deze zwaargheid zou echter uit den weg te ruimen zijn door de terugkomst van hen, die den Radja Djilolo gevolgd zijn en vooral door de overplaatsing, indien zij daartoe over te halen waren, van de bewoners van naburige eilanden, als bij voorbeeld de Sangi- en de Papoesche Eilanden, waarvan het gouvernement thans volstrekt geen voordeel trekt.

Indien deze voorstellen in aanmerking kunnen komen, twijfel ik geenszins, of dit schoone vruchtbare land zal na verloop van eenige jaren het gouvernement niet alleen schadeloos stellen, maar zelfs de daaraan besteede kosten en moeite ruim beloonen. De namen van hen, die door hun aanzien en invloed in de gelegenheid zijn, de bevolking tot die hoogte te brengen en alzoo tot de menschelijke bestemming, om tot welzijn der maatschappij te leven, op te voeren, zullen eeuwig met dankbaarheid in hunne harten gegrift staan.

Manado,
20 October 1825.

*De gewezen assistent-resident, gecommiteerde
voor Halmahera te Bitjoli,*

J. P. C. CAMBIER.

BEKNOPTE WOORDENLIJST VAN TALEN OP TIDOREESCH-
HALMAHERA.

NEDERDUITSCH.	MAHA, GOTOWASSI.	BOELI, WALJAMI, BITJOLI.	INGLI.
mensch	smat	smat	smat
man	mown	maan	mown
vrouw	mpien	mapien	mpien
kind	wioi	wawai	wioi
haar	oetow	oeta	oetoe
oogen	nto	ntow	nto
neus	gowou	gogowou	guegue
ouren	tang	kaijoo	tang
lippen	ngolopero	smoepero	ngolopero
mond	ngulu	smoe	ngulo
handen	komo	kakamo	komo
borst	wilod	wilad	wlod
buk	siau	sujan	staa
beenen	fior	fiar	fior
voeten	pitjoer	tjitjjoeroe	gueguer
hemel	langit	langit	langat
wolken	miet	miet	miet
zon	wowl	wowowl	wilwowl
maan	ngo	nga	ngo
sterren	gaab	gagave	gaab
water	woyo	woya	woyo
vuur	jaap	jaap	jaap
stern	kipat	paat	lai
hout	aaï	oai	aaï
boom	imdie	poe	imdie
blad	oeloe	oelo	oeloe
negury	peuoë	peuoë	puoe
aarde	bitbet	rakrak	bitbet
huis	jebei	jebaai	jebei
tuin	bit	bit	bit
lyowaad	oelot	oelaat	oeloet
kiedereren	pake	pake	pake
pulten	oelon	oelaan	oeloën
berg	luloe	lulae	luloes
vioch	ien	yaan	ien
sago-boom	pipi ayo	peepie ayo	pipi aya
ongebakk sago-meel	pipi	peepie	pipie
gebakken sago	etie	piza	etiee
vadem	loef	loef	loef
tien vademem	tonotjo	tauatja	tonotjo
spau	wogou	saogoa	songou
geven	mupo	mupo	mipo
reizen	mal	mal	mal

NEDERDUITSCH.	MABA, GOTOWASSI.	BOELI, WAIJAMLI, BITJOLI.	INGLI.
sitten	untjalang	tetolang	untjolong
liggen	memtelunpo	mantelinap	mimtelenepap
hooren	longo	longa	lonjo
zien	tew	miew	njau
een	isaw	isa	isav
twee	siloe	siloe	siloe
drie	setul	sitoel	setul
vier	sifot	sifat	sifot
vijf	siliem	siliem	siliem
zes	siwonom	siwonom	siwonoem
zeven	sifet	sifet	sifet
acht	siwal	siwaaï	siwat
negen	siwee	issiwee	siwee
tien	ijofosso	ijafassa	ijofosso
vijftien	ijofosso resilom	ijafassa resliem	ijofosso resiliem
twintig	ijofoloe	ijafaloe	ijofoloe
vijftig	ijofoliem	ijafaliem	ijofoliem
honderd	slebiesso	sloebiessa	slebiesso
drie honderd	sleebietiel	sloebietoel	sleebietiel
duizend	tjalantjow	lalandja	tjalantjow

VLUCHTIGE OPMERKINGEN OVER DE TALEN DER HALMAHERA-GROEP.

Bij eene oppervlakkige inzage van het voorgaande woordenlijstje springt terstond in het oog, dat de woorden der eerste en derde kolom op eene enkele uitzondering na of volmaakt dezelfde zijn of slechts geringe verschillen opleveren, zoodat men hier twee weinig afwijkende dialekten derzelfde taal voor zich heeft, die van het distrikt Maba, waartoe ook volgens Cambier de negory Ingli behoort. Uit zijn rapport blijkt duidelijk, dat men op Halmahera, evenmin als vroeger in de Minahassa, onder distrikt niet verstaan moet een of ander nauwkeurig omschreven geografisch gebied, maar de bevolking van denzelfden stam, die door latere verhuizingen soms verspreid is geraakt en tusschen andere stammen inwoont. De tweede kolom geeft ons dan de taal van het distrikt of liever van den stam van Bitjoli. Tusschen deze kolom en de beide andere zijn de afwijkingen grooter en menigvuldiger, maar is nog altijd de overeenkomst der woorden groot genoeg, om de talen van Maba en Bitjoli als zeer na verwant aan te merken. Van de door hem persoonlijk niet bezochte distrikten Patani, Weda, Samolla en de westkust van Tidoreesch-Halmahera heeft Cambier ~~geene~~ woorden opgeteekend. Hoe de talen dezer stammen tot die van Maba en Bitjoli staan, is dus voorloopig nog een raadsel, dat wegens onze geringe betrekkingen met het Tidoreesche gedeelte van Halmahera waarschijnlijk niet zoo spoedig zal worden opgeklaard.

Daarentegen is onze taalkennis van het overige Halmahera in de laatste jaren niet on aanzienlijk vermeerderd. Toen de boogzieder Veth in *de Gids* van 1864 zijn belangrijk overzicht schreef over hetgeen van de talen van den Indischen Archipel bekend was, vermeldde hij (D. I, bl. 150) van de

Halmahera-Groep — waaronder ik hier hehalve het groote eiland ook de zoo nabij de westkust gelegen eigenlijke Molukken van Ternate tot Batjan versta — alleen een woordenlijstje van het Ternataansch bij Raffles. Wanneer men nagaat, welke nauwe betrekkingen wij Nederlanders sedert ruim twee en een halve eeuw, zoo al niet met Halmahera zelf, dan toch met de Molukken onderhielden, is het waarlijk beschamend, dat wij omtrent de talen dezer eilanden zoo bitter slecht onderricht zijn. Te verblijdender is daarom de voorloopige aanvulling dezer leemte in van der Crabs werk over de Moluksche Eilanden. Daarachter vindt men eene uitvoerige lijst van ruim vier honderd woorden in eenige talen van Ambon, Boeroe en de in dit opzicht zoo veel beter bekende Minahassa; maar ook, wat de Halmahera-Groep betreft, in de talen van Ternate, Tidore, Sahoe en Gamoeoenora op de westkust van Noord-Halmahera en van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera, welke laatste taal volgens van der Crab ook op de Kajoa Eilanden gesproken wordt; voorts nog in twee talen van Makjan, die der strand- en bergbewoners of, zoo als er uitdrukkelijk wordt bijgevoegd, van Makjan di loear en di dalem. Deze beide woorden beteekenen echter niet *strand* en *berg*, maar *buiten* en *binnen*; daar bovendien de negorijen van Makjan alle aan strand liggen, moet men ze hier opvatten als de naar Halmahera gekeerde zuidoost- of binnenkust en de naar de open zee gekeerde noorwest- of buitenkust, evenals op Zuid-Halmahera het op de oostkust aan de volle zee gelegen Gane Buiten-Gane of Gane di loear en dat op de westkust tegenover Batjan Binnen-Gane of Gane di dalem heet. Ook Wallace geeft in de achter zijn *Malay Archipelago* gevoegde lijst van 117 woorden in 33 talen van Nederlandsch-Indië de talen van Tidore, Gane en Galela op de oostkust van Noord-Halmahera. Eene vergelijking zijner Tidoreesche woorden met die bij van der Crab doet op de juistheid van beider opgaven vertrouwen, daar zij behoudens kleine afwijkingen, die uit drukfouten of uit de voor vreemde talen zoo ongeoeffende Engelsche ooren kunnen voortvloeien, goed overeenkomen. Daarentegen is er tusschen hetgeen beiden als de taal van Gane opgeven wèl overeenkomst, maar toch het verschil te groot, om dit voor dezelfde taal te houden. Ik geloof daarom, dat Wallace ons de taal van het distrikt Gane op Zuid-Halmahera doet kennen, van der Crab het na verwante dialect van Kajoa, en zulks te eer, omdat ouder de door een ongelukkig toeval verloren geraakte woorden-

lijsten van Wallace ook die der Kajoa Eilanden was. Daaronder behoorden nog de talen van Ternate en Sahoe, welke men bij van der Crab vindt; maar hetgeen vooral te betreuren is, omdat wij omtrent de taal van dit eiland in volslagen duister verkeeren, de taal van Batjan.

Op het oogenblik bezitten wij dus van Halmahera en omliggende eilanden meer of min groote woordenlijsten in een twaalftal talen en tongvallen: als drie van Noord-Halmahera, drie van Tidoreesch-Halmahera, een van Zuid-Halmahera, Ternate, Tidore en Kajoa en twee talen van Makjan. Uit eene overigens zeer verklaarbare voorliefde voor de spraakkunst zien vele onzer voornaamste beoefenaars der Maleische talen mijns inziens wat al te laag neer op de nit den aard der zaak gebrekkige woordenlijsten. Zoo zegt prof. Veth op de boven aangehaalde plaats, dat er over het verbazend polyglottisch gebied van het gouvernement der Molukken waarschijnlijk nog meer bouwstoffen in de verschillende tijdschriften en reisbeschrijvingen op te sporen zijn, maar dat hij »te weinig gewicht hecht aan die enkele - woordenlijsten, om lust tot deze taak te gevoelen.» Uit eene prijzenswaardige zucht naar het volmaakte berooft men zich dus zonder voldoende grond, van hetgeen reeds met zulke gebrekkige hulpmiddelen te verkrijgen zou zijn. Daar nog geen onzer linguïsten deze taak op zich nam, wil ik nu, hoezeer geheel en al leek op taalkundig gebied, voorloopig het onderzoek beproeven, wat de voorhanden lijsten der Halmahera-Groep ons omtrent de onderlinge verwantschap der daar gesproken talen leeren. Ik sluit mij daarbij aan bij eene soortgelijke leekenuitspatting over de Melanesische telwoorden, die ik met de door von Rosenberg verzamelde woordenlijst van vijf talen van Nieuw-Guinea en de Papoesche Eilanden achter diens reizen naar de Geelvinkbaai hoop te plaatsen. Ik tracht daarin te betoogen, dat men, zij het ook een zeer verwijderde, toch oorspronkelijke verwantschap tusschen de Melanesische en Maleisch-Polynesische talen moet aannemen, terwijl ik voorts op het merkwaardig verschijnsel wijs, dat de telwoorden der Papoe's, voor zoover deze wilde volken tot tien tellen, veel minder overeenkomst hebben met de telwoorden der zeevarende Maleijers dan met die van het Laag-Javaansch.

Bezien wij nu de telwoorden van het lijstje van Cambier. Van twee tot acht beginnen alle met de lettergreep *zi* of *se*. Wanneer wij dit voorvoegsel, wat daarvan ook de oorspronke

lijke beteekenis zijn moge, als iets aan al deze telwoorden gemeenschappelijks afkappen, dan vinden wij in het overschietende even als in een, *isa* of *isaw*, terstond de Laag-Javaansche telwoorden terug. Negen, *siwee* of *issiwēe*, verschilt daarentegen aanmerkelijk van het Mal. *sēmbilan* of het Jav. *sanga*, maar is hetzelfde woord, dat onder de vormen *siwa*, *sia*, *sio* of *sioe* ook op sommige Zuidoostereilanden, de Ceram-Groep, de Papoesche en de Moluksche Eilanden en in de Minahassa voor negen gebruikt wordt. Voor het distrikt Gaue geeft Wallace deze telwoorden, waarbij ik naar zijne opgaven zijne transcriptie door de Nederlandsche vervang: 1 *lepso*, 2 *leploe*, 3 *leptol*, 4 *lepfool*, 5 *lepliem*, 6 *lepwoonan*, 7 *lepfiel*, 8 *lepwal* en 9 *lepsiōe*, dus na afkapping van het aan alle gemeenschappelijke voorvoegsel *lep* weder van 1—8 de Javaansche telwoorden en voor 9 de in het geheele goevernement der Molukken voorkomende woordvorm. Van der Crab noemt voor Gaue, wat ik, zoo als boven reeds werd opgemerkt, eerder voor het dialect der Kajoa Eilanden houd, deze telwoorden: 1 *pso*, 2 *ploe*, 3 *tol*, 4 *pohol*, 5 *pliem*, 6 *pawonam*, 7 *phiel*, 8 *waal* en 9 *psiwo*. Het voorvoegsel *lep* is hier tot *p* afgesleten en soms geheel weggelaten; overigens springt de groote gelijkvormigheid met den door Wallace opgeteekenden tongval dadelijk in het oog. Ook de telwoorden der Binnenkust van Makjan 1 *psa*, 2 *loploe*, 3 *tol*, 4 *pahat*, 5 *plim*, 6 *pwoonam*, 7 *piet*, 8 *pwaal* en 9 *psiwo* komen met de vorige bijna geheel overeen. Voor zoover wij dus thans met de talen in de beide oostelijke en het zuidelijke schiereiland van Halmahera bekend zijn, zien wij, dat daar en op een deel van Makjan telwoorden in gebruik zijn, die van 1—8 op de Javaansche gelijken en voor 9 met *sioe* overeenkomen, hetgeen deze talen gemeen hebben niet alleen met die van vele eilanden der residentien Banda, Ambon en Timor en met die der Papoesche Eilanden, maar ook met die van Noord-Celebes, de Sangi en Talaar-Eilanden, Mindanau en de Filippijnen, ja zelfs met die van Polynesië en Madagaskar.

Des te opmerkelijker is het, dat de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera, die wij uit een linguïstisch oogpunt de Ternataansche taalgroep zullen noemen, bijna geheel andere telwoorden bezitten, dan die van al de omringende landstreken, hoewel deze sedert eeuwen voor een groot deel aan het gezag der sultans van Ternate en Tidore onderworpen

waren. De Ternataansche telwoorden luiden: 1 *rimooi*, 2 *romadidi*, 3 *rangi*, 4 *raha*, 5 *romotoha*, 6 *rara*, 7 *tomodi*, 8 *tof kangie*, 9 *sioe* en 10 *njugimoei*. Negen, *sioe*, is hier de eenige verbindingschakel met de telwoorden der zoo even besproken talen; in al de andere bespeurt men volstrekt geen overeenkomst. Blijkens de woordenlijsten bij van der Crab is het Tidoreesch over het algemeen weinig verschillend van het Ternataansch, zoo hebben de Tidoreezen ook bijna dezelfde telwoorden en gebruiken alleen voor twee een geheel ander woord *malifo* en voor zes het slechts dialektisch van *rara* verschillende *rora*. Deze Ternataansche telwoorden vindt men ook terug in die van Sahoe: 1 *arimooi*, 2 *romaduli*, 3 *roerange*, 4 *rata*, 5 *romotou*, 6 *rarama*, 7 *tomoding*, 8 *toan-gari*, 9 *sioe* en 10 *njugimoei*. Evenzoo in de telwoorden van Gamoekeonora 1 *limooi*, 2 *limoduli*, 3 *laange*, 4 *lata*, 5 *lomotoala*, 6 *lalan*, 7 *tomodiu*, 8 *toangi*, 9 *siolo* en 10 *njugimoei*, waarbij het terstond in het oog springt, dat de Ternataansche *r* standvastig in *l* verandert. Veel grooter afwijkingen vertoonen de door Wallace medegedeelde telwoorden van Galela 1 *moi*, 2 *ainoto*, 3 *sangi*, 4 *iha*, 5 *matsha*, 6 *loetanga*, 7 *toemidingi*, 8 *itoepongi*, 9 *sio* en 10 *megi*. Deze stam schijnt voor twee en zes geheel eigenaardige woorden te hebben; in de overige telwoorden herkent men, zij het niet zonder moeite, verwantschap met het Ternataansch.

Onder de talen der Halmahera-Groep bekleedt eindelijk die der Makjansche Buiten kust een zeer bijzondere plaats. Hunne telwoorden zijn 1 *minge*, 2 *madago*, 3 *joenge*, 4 *fata*, 5 *mafai*, 6 *paotie*, 7 *pepebungie*, 8 *toekhangie* en 9 *siwe*. Het laatste is de hier overal algemeene wortel, 8 herinnert aan het Ternataansch, 4 is een der talooze vervormingen van het Javaansche *papat*, maar de zes overige telwoorden komen met geen der boven opgenoemde overeen. Misschien is deze taal die der oorspronkelijke bevolking van Makjan en zijn de bewoners der Binnenkust, wat telwoorden wij onder de eerste groep als nu verwant aan die van Kajau en Gatae opgaven, eerst in later tijden uit Zuid-Halmahera naar dit eiland verhuisd. Iederdaad vinden wij in de oudste beschrijvingen der Molukken van Apollonius Schout en Gilles Zeyst (*Begin en Voortgangh der O. I. Comp.* D. II, achter de reis van Verhoeven, bl. 109 en 181) uitdrukkelijk vermeld, dat Schout, de eerste Nederlandsche bezochter van Makjan, in 1603 de bewoners van

Kajoa naar Tabillola op Makjans zuidkust overbracht. Met te meer recht mogen wij dus de geheel alleen staande taal der Buiten kust als die der oorspronkelijke bewoners van Makjan aanmerken.

In het bovenstaande bepaalde ik mij tot eene vergelijking der telwoorden van de verschillende ons bekende talen der Halmahera-Groep. Ik begon daarmede, omdat men zich bij de opteekening van telwoorden het minst vergissen kan, en deze soort van woorden in het algemeen als de oudste en minst veranderlijke bestanddeelen eener taal kunnen aangemerkt worden, daar hunne benamingen niet zoo licht als die van andere begrippen door verloop van tijd met andere woorden van gelijke beteekenis verwisseld worden. Uit de aanwezige woordenlijsten blijkt evenwel, dat het boven aangetoonde verschil tusschen de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera en die der drie overige schiereilanden van het groote eiland evenzeer bij andere woorden voorkomt. Enkele voorbeelden ten bewijze dezer stelling. Man heet in Ternate en Tidore *nonau*, in Sahoe *naoe*, in Gamoekoenora *nanaoedoe* en in Galela *anoow*, maar in Maba *mown*, Bitjoli *maan*, Gane *mon*, Kajoa *moon* en op de Binnenkust van Makjan *maan*. Daarentegen heeft de Buiten kust weder de geheel verschillende wortel *aod*. Hand is in Tern. en Tid. *gia*, in Sa. *giam*, in Gamk. *giamga* en in Gal. weder *gia*, maar in Ma. *komo*, in Bitj. *kakamo*, in Gane *komoed*, in Kajoa *komo*, op Binuk. Mak. *kamo*; daarentegen op de Buitenk. de aan het Ternataansch verwante vorm *ia*. Mond is Tern. *mada*, Tid. *moda*, Sa. en Gamk. *madanga* en Buit. Makj. *mada*, maar Bitj. *smoe*, Gane en Kajoa *soemoed* en Binnenk. Makj. *soemo*. Oog is Tern. *lako*, Tid. *laho*, Sa. en Gamk. *lao*, Gal. *lako*, maar Ma. *mto*, Bitj. *mtow*, Gane *oemtood*, Kajoa *metoed* en Binnenk. Makj. *malaad*, welke vormen zeer verwant zijn aan het Mal. *mala* en Jav. *molc*. Oor is Tern. en Tid. *ngawoe*, Sa. en Gamk. *ngaoe*, Gal. *nangow* en Buit. Makj. *nakameoe*, maar Ma. *tang*, Gane, *tinged* en Kajoa *tenged*. Visch is in Tern., Tid., Sa. en Gamk. *njaw*, Gal. *nau*, en Buit. Makj. *jau*, maar Ma. *ien*, Bitj. *vjaan*, Gane en Kajoa *ian* en Binnenk. Makj. *tak ian*. Uit deze voorbeelden ziet men ook, dat de taal der oorspronkelijke bevolking van Makjan in ieder geval nader verwant is aan de Ternataansche taalgroep dan aan de talen van Oost- en Zuid-Halmahera.

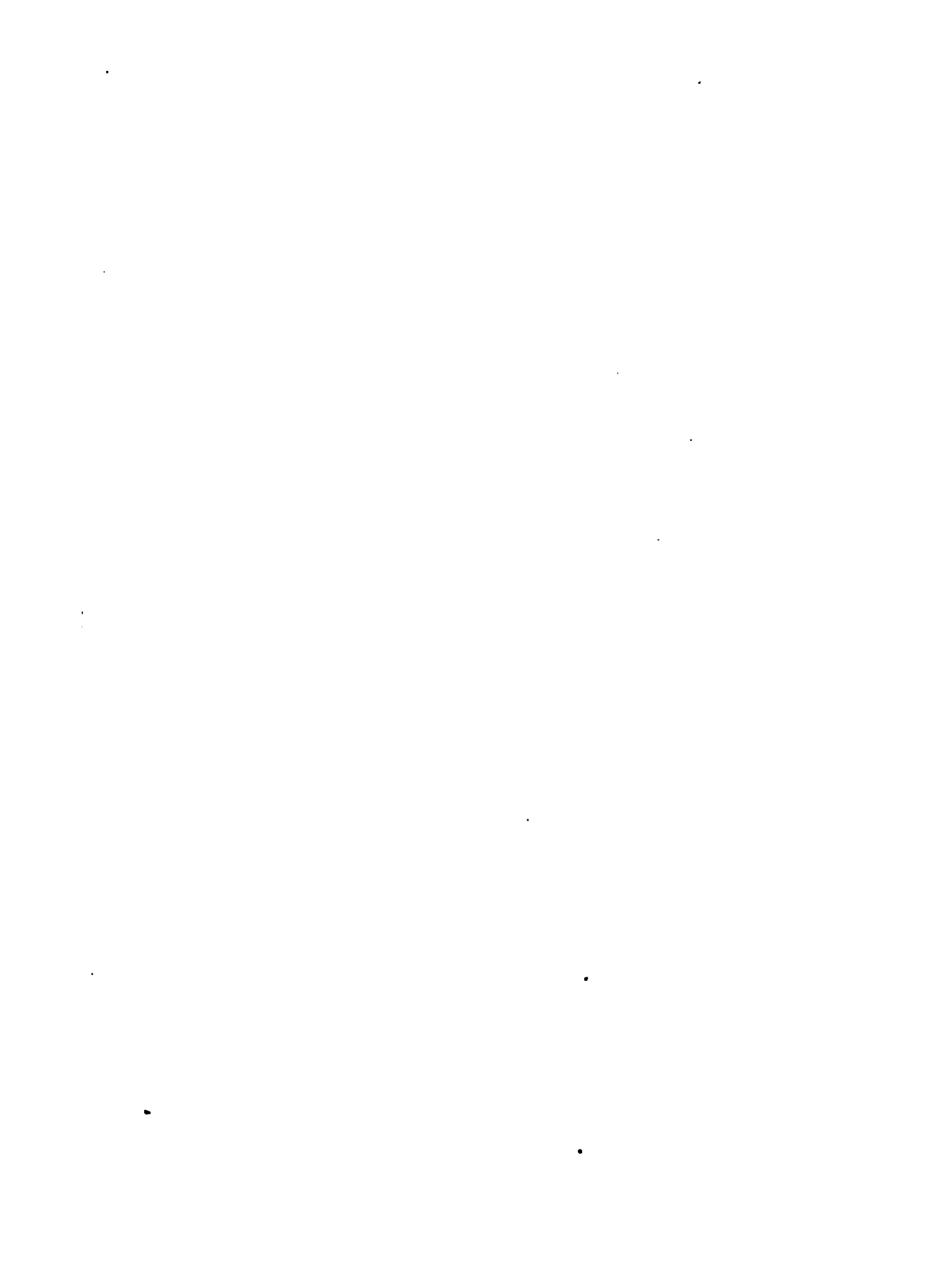
Bij het opteekenen dezer vluchtige opmerkingen wilde ik er

vooral op wijzen, hoezeer de talen van Ternate, Tidore en Noord-Halmahera van die van den overigen Archipel afwijken. Daarmede wilde ik volstrekt niet betoogen, dat deze talen niet behooren tot den grooten spraakstam, die zich van Madagaskar tot Waihoë of het Paascheiland, van Formosa tot Nieuw-Zeeland uitstrekt. Dieper indringen in den bouw dezer talen zal ook hier waarschijnlijk de oorspronkelijke verwantschap aanwijzen. Toch geloof ik, dat men uit het bovenstaande het vermoeden mag opperen, dat deze talen te midden van dit groote geheel een zeer eigenaardige groep vormen, waarom het te wenschelijker is, dat ze eindelijk eens grondig beoefend worden, en dus eene belangrijke leemte in de ethnografie en linguïstiek van Neerlandsch-Indië worde aangevuld. Hebben onze ambtenaren op Ternate, zelfs zij die te Delft eene wetenschappelijke opleiding genoten, tot dusver deze taak niet beproefd, met te meer grond mogen wij hopen, dat de thans op Noord-Halmahera gevestigde zendelingen die op zich zullen nemen.

ROBIDÉ VAN DER AA.

---

wtaling, dan
hoeveel is n
minderheid in
indelijke spon

komen nagaan, in hoever de lezing of de vertaling, en welke vertaling, daaraan schuld heeft.

Zoo veel is zeker, dat het in de ons medegedeelde vertalingen, inzonderheid in de Maleische, niet ontbreekt aan min of meer duidelijke sporen, zelfs enkele onwifbare blyken, van juiste

INSCRIPTIE

OP EEN' STEEN IN 'SRIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

GEMERKT I, n. 51.

De hierby in facsimile wedergegeven steen bevond zich nog op Java, toen hij, in 1825, bekend werd door de beschrijving van H. J. Donis, in Deel X van de *Verhandelingen van het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, blz. 120 volgg., vergezeld van eene ruwe afbeelding en zoogenaamde verklaring.

Uit de beschrijving verneemt men, dat de steen door den schryver gevonden is, ver van andere oudheden, naby de desa *Adoman*, ten oosten of aan de oostelyke helling van den berg *Merbaboe*, en van daar overgebracht naar *Salatiga*.

Een afschrift van de inscriptie (ongelukkig niet medegedeeld) door den *Demang* van *Salatiga*, *Ngabèhi Rāsa* of *Pogrà*, die 't schrift *Sandi Boelá* (z. v. a. Boedistisch geheimschrift) noemde en wel lezen kon, maar de taal niet verstond, werd ter vertaling in 't Javaansch opgezonden aan den bekenden Sultan van *Soemèmp*; zyne Javaansche vertaling vervolgens in 't Maleisch en (deze weder?) in 't Hollandsch overgebracht; en 't zijn deze beide (Maleische en Hollandsche) vertalingen, die ons t. a. pl. worden aangeboden.

Setoon dus die verklaring blykbaar al even weinig waarde bezit als de meeste andere van oude inscripties, langs soortgelijken weg aan inlanders ontleend, laat zich slechts onvolkomen nagaan, in hoever de lezing of de vertaling, en welke vertaling, daaraan schuld heeft.

Zoo veel is zeker, dat het in de ons medegedeelde vertalingen, inzonderheid in de Maleische, niet ontbreekt aan min of meer duidelyke sporen, zelfs enkele ontwyfelbare blyken, van juiste

lezing en opvatting ¹, en dat wie zooveel van die inscriptie lezen kon, geene buitengewone scherpzinnigheid behoefde, om ook het overige, althans grootendeels, naar behooren te ontcijferen, waarin ieder Javaan, en zeker de Sultan van *Soemënp*, nog verscheiden bekende woorden had moeten aantreffen.

Zoo wij niettemin vele van die woorden in de vertaling niet terugvinden, mag dit, buiten den invloed der dubbele overzetting, die in 't verschil tusschen 't Maleisch en 't Hollandsch reeds merkbaar genoeg is, wel voor een deel hieraan te wijten zijn, dat den Sultan, even als ons, door onbekendheid met de beteekenis van andere woorden, de algemeene samenhang en de ware meening der inscriptie duister bleef, en hij — waarin wij hem niet wenschen te volgen — zich nochtans verplicht achtte, er, zoo goed en zoo kwaad als het ging, een' zin van te maken. Dat daarbij echter ook het afschrift van RĀNĀ DI POERĀ, waarvan hij zich bedienen moest, ver van nauwkeurig zal geweest zijn, laat zich reeds met grond afleiden uit het jaartal, dat op den steen volkomen duidelijk 1371, en in de vertaling 427 luidt!

Al kunnen wij dus voor die vertaling nog geene betere in de plaats geven, het ligt toch op den weg, die, naar wij meenen, tot beter verstand, ook van andere inscripties, leiden moet, rekenschap te geven van onze lezing, en van 't weinige, wat wij van den inhoud meenen te verstaan of vermoeden.

Het eerst geschiedt, in verband met het onder de inscriptie gegeven alphabet, door de volgende transcriptie, waarbij dezelfde regelen gevolgd zijn als in 't opstel over eenige „Beschreven steenen op Java“ in het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XVIII, blz. 89 volg. De schrifregels zijn dus naar het oorspronkelijke afgedeeld en genummerd, ook de enkele zinscheidingen daaraan ontleend, maar de woordscheiding, die in 't oorspronkelijke ontbreekt, geheel op onze opvatting of gissing gegrond.

---

¹ Buiten de namen van zon en maan, die, uit r. 3, tot in de Holl. vertaling zijn bewaard gebleven, herkent men, met min of meer zekerheid, in 't Mal. *orang njang toeroot* het *manusa yang hanut* en in *bekas pakirdjan njang soedah di djalanie* het *tapak tangtu kabakha* van r. 4, in *njang maliat* het *sang tumon* van r. 5, in *apa njang djadie larangan* het *ila-ila*, en in *pangugadjaran njang belool* het *tutur djati* van r. 6, en in *toedjoe* het *pitung* van r. 7. Over 't geheel schijnt veeleer eene vrije omschrijving beoogd te zijn, dan wat wij eene vertaling noemen.

De plaat was reeds afgedrukt, toen schrijver dezes door de welwillendheid van Professor Kern met eenige opmerkingen verplicht werd, waarvan men in de volgende regelen melding zal gemaakt vinden, en die, gelijk men daarbij zien zal, op enkele punten ook tot wijziging van het alfabetstafeltje zouden moeten leiden.

Transcriptie.

1. Ong (?) sri Sarasoti krēta, vukir hadi damalung (*of* uma-
lung?) u(ū?)ri-
2. ping buhana hanjakra murusa patirtan palēmaran hapan yang
3. vidi hanidēni (?) yang raditya yang vulan hanēlē i hala hayu
4. ni deva manusa yang hanut ya(ng?) hagavé badjaran
tapak tangtu kabalha
5. deni deva manusa muvah sang tunon sang ngamana (?)
harēngē luputa
6. ring ila-ila pada kadēlana tutur djati yenana ngabah ta-
7. npa bēkēlapatik vēnang tanpa baktaha histri pitunghadja-
matanvava
8. donavastu, sri syati sakavarsa 1371.

In schrift en spelling van deze inscriptie is in 't oogvallend het gemis van de anders gebruikelijke afzonderlijke teekens voor de Sanskritsche *bh* (in *buhana* voor *bhavana*, r. 2), *c* (in *sri* voor *śrī*, r. 1 en 8, en *saka*, r. 8), *sj* (in *murusa* voor *śaja?* r. 2, *manusa*, r. 4 en 5, *varsa*, r. 8), *th* (in *patirtan* voor *patīrtan* of liever *ṭhān*, r. 2), en voor lange *ā* en *ī* (in de evengenoemde en andere woorden); als ook de toenadering tot de nieuwere schrijfwijze in de sluitende *r* of zoogenoemden *lajar*, die in oud Kawi, even als in 't Sanskrit, zijne plaats heeft boven den volgenden medeklucker, hier daarentegen, als in nieuw Javaansch, boven den vorigen, of althans met verder rechts daarvan afwijkend, dan met andere boventeekeus plaats heeft.

De heer Kern teekent hierbij aan: „Taal en spelling zijn veel meer nieuw Jav. dan Kawi. O. a. heb ik in 't Kw. „want anders gevonden dan *apan* en *āpan*, Lat. *quod*, „omdat, „dewijl“; resp. „want, immers“. *Hagave* en dgl „, nam. met *h*, „komen in 't Kw., zoover ik weet, uiterst zelden

"voor; vaker treft men in 't begin van stamwoorden afwisse-
 "ling van *h* en spir. lenis aan. Daarentegen hebben de gedichten
 "steeds *hurip*; zoowel de gedichten als de koperplaten steeds *hyang*,
 "door de maat verzekerd. *Histri* voor *strí* is ook jong. *Yang*,
 "zonder twijfel terecht door u met Mal. *yang* gelijk gesteld," —
 zie beneden, bij r. 4 — "is mij nooit voorgekomen; in 't Kw.
 "zou het wezen *sang*, *ika*, *ikang*."

De moeilijkheid van eene juiste grensbepaling tusschen Kawi en Javaansch (nieuw Jav., zoo men wil, in tegenstelling van 't Kawi, maar altijd nog oud-Jav. in vergelijking met het hedendaagsche) zal waarschijnlijk niet geringer worden, wanneer meerdere overblijfselen uit het overgangstijdperk bekend worden. Dat onze inscriptie juist tot dat tijdperk behoort of er althans niet ver van verwijderd is, lijdt wel geen twijfel; maar ik zou toch eer geneigd zijn, ze er vóór dan er na te stellen; en schoon ik voorzichtigheidshalve uit het opschrift van dit opstel het woord *Kawi* maar weder geschrapt heb, kan ik aan de bijzonderheden van spelling, waarop de heer Kern wijst, niet zooveel gewicht hechten, als hij doet. Wat het gebruik van de *h* aangaat, vind ik in de alleroudste van de inscripties op metalen platen, door de zorg van 't Batav. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen op steen, maar nog niet in den handel gebracht, nam. in Inscr. II, van 't jaar van Çaka 762, al dadelijk *hamaguta payung* (pl. 6 a, r. 3; vgl. ib. r. 4 *maguta payung*), en acht het, op grond van meerdere ervaringen van dezen aard, verkieslijk alle gevolgtrekkingen uit hetgeen in die inscripties niet of zelden voorkomen zou, zooveel mogelijk ter zijde te laten, tot het in bewerking zijnde glossarium ons in staat zal stellen, daarover met meer zekerheid te oordeelen.

Wat verder over sommige bijzonderheden nog op te merken valt, vinde zijne plaats onder de volgende

Proeve van woordverklaring,

1. *Ong?* Skr. *Om*: het bekeude aanhefswoordje, waaraan eene mystische zinspeling op de Ind. drieënhed wordt toegeschreven. Wat wij hier daarvoor aanzien, is een samengesteld letterteeken, waarvan het hoofdbestanddeel beantwoordt a. d. Jav. , die thans (althans bij Europ. schrijvers) als hoofdletter voor *u* (*oe*) geldt, maar in 't Kawi

ook of alleen voor *o*. Zoo zal men 't bv. vinden in de reeds aangehaalde Inscr. II, pl. 8a, r. 3, waar eene aanroeping van goden begint met ॐ , dus met het stip of comma,

dat de Ind. *anusvāra* vertegenwoordigt, maar in 't Jav. meer bepaaldelijk de sluitende *ng* aanduidt. In de hier behandelde inscriptie is dat teekentje vervangen door eene krul, die tevens dienst doet als *lajar* (sluitende *r*), en, in regel 8, boven de ॐ om het cijfer 7 te vormen.

ari, Skr. *ṛī*, „voorspoed, geluk; schoonheid“; ook gewoon voorvoegsel vóór namen van vereerde personen en zaken.

Sarasoti, Skr. *Sarasvatī*, eign. v. d. gemalin v. d. God BRAHMĀ, godin der rede enz.; in nieuw Jav. verbasterd tot KARAS-ATI. -- De verwisseling van *ra* met *o* (*soti* voor *svati*) is in jonger Kawi zeer gewoon.

krēta, Skr. „gemaakt, gedaan“, enz.: dus, met het vorige: „door Sarasvatī gemaakt“?

ratir, Kw. Jav. „berg“.

kadi, Sk. *ādi*, „begin; eerste, uitnemendste“, enz.: in 't Jav. veelvuldig, vooral ook in eigennamen, in de laatste beteekenis.

damalung? of *umalung?* eign. v. d. berg? Het eerste teeken gelijkt volkomen op de *d*, zoo als die onmiddellijk daarvóór en elders in deze inscriptie voorkomt, maar ook evenzeer op de uit andere inscripties bekende *u* als aanvangsklinker. Vergelyk het volgende woord. -- De heer K. verklaart zich bepaald voor de eerste lezing, doch voegt er bij: „Zou *da* ook eene minder juiste schrijfwijze zijn voor *da* = *ra*,“ nam het vereerende of superlatieve *ra*, bedoeld in zyne *Kawi-studien*, blz. 27, „zoodat de eign. eigenlijk *Malung* -ware? Is er soms zoo'n berg?“ Mij niet bekend, en in 't Aardrijksk. Woordenboek v. Ned.-Indie niet te vinden, evenmin als *Ramalung*, *Damalung* of *Reo*, *Deo* of *Umao* (*Uemo*).

urip of *ur*? Jav. „leven“; verbonden met *ing*: „het leven van ...“. Het aanvangsteeken heeft het voorkomen van eene dubbele of lange *u* (*ur*), maar kan toch ook even goed de enkele *u* zijn; en dan zou 't voorafgaande woord wel niet anders dan *dama'ung* kunnen gelezen worden.

2 *bukana*, Skr. *bhucana*, „wereld“. In *uriping bukana* vermoedt de heer K. eene benaming van den berg of berggerst.

kanjakra (zoo het tweede teeken terecht als *nj* gelezen wordt), Jav. verbale vorm v. Skr. *tjukra*, „kring, rad, werpshijf“,

enz., i. d. beteekenis v.: „met de schijf of den radpijl werpen; omvatten, insluiten“, enz. Zoowel dit werkwoord als het grondwoord komt in 't Jav. in samenstellingen voor, als in *tjakravati* of *nja*^o (Skr. *tjakravati*), „wereldheerscher“, en in eigennamen v. vorsten, als HANJAKRA-KOESOEMA. Misschien is hier ook aan zulk. eene samenstelling met het volgende *murusa* te denken, waaraan ik echter geen' gezonden zin weet te hechten.

Prof K. doet hierbij terecht opmerken, dat *njakra* in 't Kw. ook beteekent: „als een wiel, in wieling, in de rondte“, bv. *kumbak way ing tasik anjakra*, („golvend wiel het water der zee“), en onderstelt, dat het ook hier „rondom“ of „rond“ beteekenen zal.

murusa, Jav. verbale vorm v. Skr. *purusja*, „man, mensch“? In 't Jav. schijnt dit woord verward te worden met Skr. *parusja*, „hard, ruw, wreed“, vanwaar Jav. *marusa*, „dwingen, geweld aandoen“.

patirlan, Jav. „water- of badplaats“, v. Skr. *tirtha*, „water; „heilige badplaats.“ — De heer Kern vat het op als samen- gesteld met het voorafgaande woord, en zegt: „Skr. *purusja* „is ook „geest“. V. d. samenstelling *purusja patirhân*, „de geest der heilige badplaats“, kan heel wel komen „*murusja-pa*^o, „als bezielende geest der badplaats“. Zoo „goed als de berg, of, wil men, de berggeest *hurip ing bhuvana* heet, kan hij ook als de *purusja* der badplaats „beschouwd worden“.

palëmaran, Jav. locatief naamwoord v. *lëmar*, volgens 't Jav. Woordenboek „een uitgekauwde *sirik*-pruim als genees- middel“; volgens WINTER'S *Jav. Zamen spraken*, Deel II, blz. 213, n°. 363, z. v. a. *limar*, „*këlor*-bladen als ge- neesmiddel“. Ligt hier dus het begrip v. „geneesmiddel“ aan ten grondslag, wellicht kan dan *palëmaran* beteekenen: (een water) „met genezend vermogen“?

hapan, Jav. partikel: „toch, inderdaad, want“, enz.

yang (gewoonlijk *hyang*), Jav. titel v. goddelijke of vereerde wezens of voorwerpen.

3. *vidi*, Skr. *vidhi*, „regel, noodlot“ [beter: „de Voorzie- nigheid“, K.]; ook „de Schepper“; Jav. „de Godheid.“ „*hanidëni*? zou een Jav. transitieve vorm zijn v. *sidi*, Skr. *siddhi*, „voltooiing, vervulling, volmaking“, enz., en be- teekenen: „voltooiën“ enz.; wellicht ook „tot stand of te

weeg brengen. " De twee letters, hier als *n* gelezen, hebben echter onderling al zeer weinig overeenkomst, en beide wijken tamelijk sterk af van de andere *n*'s in deze inscriptie. Ik had dan ook eerst *hamideni* willen lezen, dat als transit. vorm van *vidi*, Skr. *vidhi* (zie boven), verklaard wordt door "recht maken" en "natellen", maar zich ook even goed laat opvatten in den zin van "verordenen", die hier zeker uitnemend passen zou. Nadat ik die lezing weder verworpen had, werd zij ook door Prof. K. uit eigen beweging voorgesteld; doch bij vernieuwd onderzoek van den steen zelf zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat er stellig geene *n* staat, al mocht die ook bedoeld zijn. Van 't ontbrekend gedeelte is geen spoor te bekenen; en wat er te veel aan is, behoort tot de duidelykste trekken van de geheele inscriptie.

raditya, Kw. Jav. = Skr. *āditya*, "de Zon".

malan, Jav. "de Maan".

kanèli, of verbonden met het volgende *i* voor *kanèlchi*, Kw.

"beschijnen, verlichten", van *śilch*, verklaard door *surat*,

"lichtstraal", en buiten twijfel een byvorm van 't nieuw Jav. *soeloch*, "licht, fakkel", enz.

i, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.; ook achtervoegsel v. transitieve vormen; zie 't vorige.

kala, Jav., "kwaad, leelijk", enz.

kayu, Jav., "goed, schoon, gelukkig", enz.

4. *ni*, Kw. voorzetsel: "van, in", enz.

dera, Skr. Jav. "godheid", inz. v. minderen rang.

manusa, Skr. *ṃśja*, "mensch".

yang: zie boven. Hier schijnt echter de ald. bedoelde betekenis volstrekt niet te passen, en zou men veeleer denken aan 't Mal. relatieve *yang*, "die, dat, welke".

kanul, Jav. "volgen, gehoorzamen", van 't grondwoord *tul*.

yu(ng?) Het schrapje, dat de *ng* zou moeten aanduiden, is hier op den steen zoo flauw, dat ik niet met zekerheid bepalen durf, of het als zoodanig bedoeld, of wel als eene toevallige oneffenheid te beschouwen is. Het verband is overigens oogenschynlyk geheel hetzelfde als dat van 't voorafgaande *yang*.

lagaté, Jav. "maken, doen", van 't grondw. *garé*

badjaran, onbekend; maar *bandjaran*, Jav. "rij", inz. v.

boomen, planten enz. Het verwaarloozen van *n* (of *nj*) vóór

enz., i. d. beteekenis v.: „met de schijf of den radpijl werpen; omvatten, insluiten“, enz. Zoowel dit werkwoord als het grondwoord komt in 't Jav. in samenstellingen voor, als in *ljakravati* of *nja*^o (Skr. *ljakravati*), „wereldheerscher“, en in eigennamen v. vorsten, als HANJAKRA-KOESOEMA. Misschien is hier ook aan zulk eene samenstelling met het volgende *murusa* te denken, waaraan ik echter geen' gezonden zin weet te hechten.

Prof K. doet hierbij terecht opmerken, dat *njakra* in 't Kw. ook beteekent: „als een wiel, in wieling, in de rondte“, bv. *kombak way ing tasik anjakra*, („golvend wiel het water der zee“), en onderstelt, dat het ook hier „rondom“ of „rond“ beteekenen zal.

murusa, Jav. verbale vorm v. Skr. *purusja*, „man, mensch“? In 't Jav. schijnt dit woord verward te worden met Skr. *parusja*, „hard, ruw, wreed“, vanwaar Jav. *marusa*, „dwingen, geweld aandoen“.

patirtan, Jav. „water- of badplaats“, v. Skr. *lértha*, „water; „heilige badplaats.“ — De heer Kern vat het op als samen- gesteld met het voorafgaande woord, en zegt: „Skr. *purusja* „is ook „geest“. V. d. samenstelling *purusja patírhán*, „de geest der heilige badplaats“, kan heel wel komen „*murusja-pa*^o, „als bezielende geest der badplaats“. Zoo „goed als de berg, of, wil men, de berggeest *kurip ing bhuvana* heet, kan hij ook als de *purusja* der badplaats „beschouwd worden“.

palëmaran, Jav. locatief naamwoord v. *lëmar*, volgens 't Jav. Woordenboek „een uitgekauwde *sirik*-pruim als genees- middel“; volgens WINTER'S *Jav. Zamenkomsten*, Deel II, blz. 213, n°. 363, z. v. a. *limar*, „*kélor*-bladen als ge- neesmiddel“. Ligt hier dus het begrip v. „geneesmiddel“ aan ten grondslag, wellicht kan dan *palëmaran* beteekenen: (een water) „met genezend vermogen“?

hapan, Jav. partikel: „toch, inderdaad, want“, enz.

yang (gewoonlijk *hyang*), Jav. titel v. goddelijke of vereerde wezens of voorwerpen.

vidi, Skr. *vidhi*, „regel, noodlot“ [beter: „de Voorzie- nigheid“, K.]; ook „de Schepper“; Jav. „de Godheid.“ *hanidèni?* zou een Jav. transitieve vorm zijn v. *sidi*, Skr. *siddhi*, „voltooiing, vervulling, volmaking“, enz., en be- teekenen: „voltooiën“ enz.; wellicht ook „tot stand of te

nila-ila, „zal (Aorist.) vrijkomen van (outsnappen aan) „schande (of smet, bezoedeling)“.

pa da, Jav. „gelijk; samen“; ook het gewone woord tot aanduiding v. meervoud. Het tweede letterteeken, hier als *d* gelezen, en dat in deze inscriptie slechts eenmaal voorkomt, zou ook voor Skr. *dh* kunnen staan; maar die schijnt hier wel niet bedoeld te kunnen zijn.

kadëlana heeft den vorm van een optatief v. *kadëlan* (of *kadëllan*), en dit v. een passief v. *ngadëlli*, dat de transitieve vorm zou zijn v. een grondwoord *dël* of *adël*, waarvan *kadëllan* ook onmiddellijk, als naamwoord, zou kunnen gevormd zijn; of ook *kadëlan* (*ân*) van *ikla*. Geen van die grondwoorden, *dël*, *adël* of *dëla*, is ons echter bekend, maar wel, wat, bij de veelvuldige verwaarloozing v. *n* vóór *d*, nagenoeg even goed voldoet, *andël*, „vertrouwen, of voorwerp v. vertrouwen“, en vandaar *ngandëlli*, „op (iemand. of iets) vertrouwen.“ *Kandëllan* (thans meer in gebruik als benaming van 't „metalen overtrek v. eene krisschede“, van een ander grondw. *kandël*, „dik“, afgeleid) zou dus kunnen gezegd worden v. d. persoon of zaak, waarop of die vertrouwd wordt; en *kadëlana* dus betee-kenen: „worde vertrouwd“?

tutar, Jav. „gezegde: (inz.) vermaning, zedeles“.

djati, Jav. „waar, echt“. K.: „Kawi *djati* heeft den zin „v. Skr. *djâtya*, „recht“, en daarenboven dien v. „oprecht“; kortom het beantwoordt a. Jav. *têmèn*; in B. J. 512: „*aprih djâtí* (= *djâtí i*) *kamhan* is het „oprechtheid, oprecht „bewijs.““

yenana Jav. = *yen ana*, „indien er is (of zijn)“, waarbij het relatieve „die“ of „dat“ onderverstaan kan zijn.

ngabuh = *ngambuh*, Jav. „betreden, bezaan“?

tanpa, Jav. „zonder“.

7 *bikèlpatik*, uit *bikel*, Jav. „dorpshoofd“, en *apatik* v. *patik*, Jav. „dienaar“: dus „dorpshoofd met (of en) dienaar (of dienars)“? De *p* is hier (vooral op den steen) zoo nauw met de *l* verbonden, dat ik aanvankelijk geneigd was: „voor *pasangan* aan te zien, en dus te lezen *bikèl patik*; maar met het oog op het in dezen regel tweemaal voorkomende *tanpa*, met *pasangan* *p* onder de voorgaande letter, moet ik den heer K. gelijk geven, dat die twijfel geen voldoende grond heeft.

dj is in 't Jav. zoo gewoon, dat *badjaran* eenvoudig a. eene andere spelling van *bandjo* kan beschouwd worden. D heer K. echter houdt het voor 't Jav. *vadjaran*, dat volger 't Woordenboek beteekent: „op de gewone wijze“, maar blijkens zijn' vorm, zoo niet thans, dan vroeger ook ka beteekend hebben: „gewoonte“.

tapak, Jav. „spoor“ v. hand of voet; fig. „voortbrengsel, uit werksel“, enz. Volgens den heer K. zou 't hier te verstaan zijn als eene verkorte uitdrukking voor „'t voetspoor de ouden.“

tangtoe = Jav. *tamtöe* of *tantöe*, „zeker, vast“?

kabakha voor *kambakha*, Jav. „worde betreden“? Omtrent d uitlating van *m* vóór *b* geldt geheel hetzelfde als van di van *n* vóór *d* of *dj*; en waar ééne uitlating v. dien aar plaats heeft (ondersteld dat dit hier het geval is), kan een tweede te minder bevreemden.

5. *deni*, of, zoo men wil, in twee woorden *de ni*, Kw. „wer of daad van“, d. i. „door.“

deva manusa, als boven, r. 4.

muvak, Kw. „weder, op nieuw; nog, ook, en.“

sang, Kw. Jav. aanwijzend voornaam- of lidwoord, enz. vóó namen en titels v. aanzienlijken; ook wel als betrekkelijk voornaamwoord vóór werkwoorden of gezegden, zoo als he hier schijnt te moeten zijn.

tumon, Jav. (gw. *ton*), „zien“.

sangngamanaharènge, denkelijk voor *sang amanaḥ arèngě*, „di bedenken en (of) hooren.“ *Manah* (waarin echter de *n* doc slijting min duidelijk), Skr. Jav. „verstand, geest“, enz. vanwaar Jav. *a*(of *ha*)*manah*, „denken, bedenken“; *rèng* of *arèngě*, Kw. = Jav. *rungu*, „hooren.“

luputa, Jav. optatieve vorm v. *luput*, „vrij, los, vrij blijve of komen, ontgaan.“

6. *ring*, Kw. Jav. praep. „van, aan“, enz.

ila-ila, Jav. „zedewet, gebod, verbod“, enz. — Kern: Kw *kila-kila*, „schande“; *B. J.* 203: *kila-kila ling nira* „foei! zeide hij“; *kila-kilang*, conj. „het zou schand „zijn“, ib. 123 en elders. Sommige beteekenissen, door d „Javanen aan 't woord gehecht, lijken zeer verdacht; wan ook in 't Bataksch (en Sasaksch, volgens van der Tuuk „is *ila* „schande“; *maila* „zich schamen, beleedigd gevoelen „op 't hooren v. onbetamelijke woorden; dus *luputa rin*

EROE 'TJAKRA.

Uit het verslag van den heer J. A. B. Wiselius over de zoogenaamde profetieën van Djâjâ-Bâjâ op blz. 172 volggt. van dit deel is bovenstaande naam bekend als die van een' priestervorst, die eenmaal — de tijd wordt verschillend opgegeven ¹ — over Java heerschen en het tot een' ongekenden trap van welvaart en grootheid voeren zou.

De beschouwingen van den schrijver over den oorsprong en aard van die voorspelling zouden wellicht eenigszins anders uitgevallen zijn, indien hij bedacht was geweest op de, toch genoegzaam bekende omstandigheid, dat dezelfde naam — schoon bij Europeesche schrijvers op verschillende wijzen geschreven en verklaard ² — gevoerd is door den opstandeling Dipâ Nigârâ, die hem tegelijk met den titel van Sultan aannam.

Hij zou dit zelfs uit de best mogelijke bron geweten hebben, zoo hij de plaats mit het *epigoe*-handschrift over den opstand van 1825-30, in zijne aantekening (27) op blz. 213 aangehaald, beter begrepen had ³. Dat handschrift toch was — zoo als mij toevallig bekend is — een getrouw afschrift van 't eigenhandig verhaal van Dipâ Nigârâ zelf, die echter, van zich zelf steeds in den derden persoon, onder verschillende omschrijvingen, sprekend, zich daar ter plaatse (Zang XXIII,

¹ Volgens twee lezingen, door den heer Wiselius medegedeeld, in 't Javaar 1800 (= A. D. 1871-72), of 1901 (= A. D. 1969-70), in een ander handschrift, dat ik onder de oogen gehad heb, was het A. J. 1700 (= A. D. 1774-75).

² Zie o. a. Hageman, *Oorlog op Java*, blz. 126, en de aldaar aangehaalde schryvers. Een daarvan, Koorda v. Eysinga (*Indie*, III, st. 2, blz. 208), heeft *Chayroë Tjakra*, maar de e. o. van 't eerste woord eenigszins beschaafd, en vandaar by Hageman *Chayroëf Tjakra*.

³ De billijkheid vordert, hierby niet onvermeld te laten, dat de heer W. slechts een paar bladen uit het midden van dat handschrift onder de oogen gehad heeft.

vs. 33; want dat het in dichtmaat is, behoeft wel nauwelijks gezegd) noemt *sang moerti-ning joeda*, d. i. letterlijk: "het lichaam" (of de incarnatie; wij zouden zeggen: de ziel) "van den oorlog". Het is dus ook van zich zelf, dat D. N. daar verhaalt, hoe hij, door zijne aanhangers gedrongen om de vorstelijke waardigheid aan te nemen, zich ter rechter tijd een' droom herinnerde, waarin hem geopenbaard was, dat hij over Java heerschen zou onder den naam van Sultan Abdoel Hamid Eroe (of beter Chairoe) Tjakra, Kabiroelmoe'min, Sajida, Panata Agama Djawa (Regelaar van den godsdienst op Java), Kalifatoel Rasoeloellah (Stedehouder van Gods Gezant).

Ten naaste bij woordelijk dezelfde namen en titels worden hem ook door zijn' *patih*, Raden Abdoellah Adipati Danoredja, gegeven in een brief van 9 *Moelod* 1756 (= 19 September 1828), in Roorda's *Javaansche brieven* op blz. 273 opgenomen. Hij heet daar Ingkang Sinoehoen Kangdjöng Soeltan Ngabdoel Kamid, Chèroe-tjakra, Kabiroelmoeminina, Kalifatoel Rasoeloellahi, Amëngkoe Boewana, Sénapati Ingalaga Sabiloellah ing tanah Djawi, d. i. ongeveer: Z. M. (of letterlijk: de aangebedene of vereerde) de Sultan Abdoel Hamid (dienaar des Geloofden, d. i. Gods), Chairoe Tjakra, Opperste der geloovigen, Stedehouder van Gods Gezant, Beheerscher der Wereld, Aanvoerder in den Heiligen strijd. De naam Chairoe Tjakra zelf schijnt voor geene gezonde vertaling vatbaar. Het eerste deel, schoon in D. N.'s eigen handschrift, dat trouwens door verregaande slordigheid van spelling uitmunt, *غَيْر* geschreven, is wel buiten twijfel het Arabische *خير* *chair*, *chairoen* of *chairoe*, "goed", zoowel bijvoegelijk als zelfstandig gebruikt, ook in den zin van "geluk": want de verklaring van *èroe* (𑀓𑀲𑀭𑀮) in de nieuwe uitgaaf van 't *Jav. Woordenboek* door

Kw. = *sosotya* ("juweel") zal wel eene mislukte gissing zijn, als zooveel, wat in dat woordenboek als Kw. (Kawi) gemerkt is. Vandaar waarschijnlijk ook de verklaring van de samenstelling *èroe-tjakra* door "juweele(n) pijl", die door den heer W. terecht verworpen wordt — of hij ze elders gevonden heeft, blijkt mij niet —; maar de zijne door "bekwame lans" is al even weinig aannemelijk, al kunnen wij er geente betere voor geven. Trouwens zoo is het dikwijls met Javaansche namen, die uit

min of meer bekende woorden zijn samengesteld, waarvan echter de verbinding geen' gezonden zin schijnt op te leveren, en die men dan ook best doet niet tot elken prijs te willen verklaren.

De eenige ware betekenis van den naam Eroe Tjakra is voor ons gelegen in de groote verwachtingen, die er door de voorspelling aan verbonden zijn. Bestonden die verwachtingen, bestond die voorspelling reeds, toen D. N. zich als Sultan E. T. opwierp? of moet men aannemen, zoo als de heer W. het voorstelt, dat hetgeen in die voorspelling op D. N. schijnt te doelen, eerst na zijn optreden, en met het oog daarop, is bijgevoegd? Wij voor ons achten het eerste nauwelijks twijfelachtig, al ware 't slechts, omdat de voorspellingen betrekkelijk E. T., inzonderheid in tijds- en plaatsbepaling, te gebrekkig op D. N. passen, om door een tijdgenoot te zijner gunste verzonnen te zijn. Dat hetzelfde gebrek van overeenstemming hem niet verhinderd heeft, van 't bestaande volksgeloof partij te trekken, om zich voor den beloofden Messias uit te geven, behoeft te minder te bevreemden, daar het zich zeer wel denken laat, dat hij met den juisten inhoud van Djaja-baja's voorspellingen niet nauwkeurig bekend was. Anders had hij zich wel uitdrukkelijk daarop beroepen, en wellicht nog meer aanleiding gevonden, om zich Tandjoeng Poetih te noemen; want wat nog van dezen te maken, als zijn opvolger E. T. reeds verschenen is?

Wat den onderstelden oorsprong en ouderdom dier voorspellingen in 't algemeen betreft, had nog vermelding verdiend, dat volgens Winter's *Jav. Zamenspraken*, I. 363, het boek *Djaja-baja*, bevattende *zinspelingen (pralambang)* op de onderscheiden rijken van Java (blz. 367), het eerst zou zijn opgesteld door een tijdgenoot van dien vorst (blz. 372), met name Empoe Salokat, en later omgewerkt, eerst door Soenan Giri II, vervolgens door Pangeran Adilangoe van *Karta-woera*. Dat dan eene hybridische samenstelling als de naam E. T. wel niet anders dan van eene dier omwerkingen of van eene nog latere dagteekenen kan, spreekt wel van zelf. Hoe weinig waarde voor 't overige aan de aangehaalde opgaven te hechten zij, ze geven toch wel eenigen steun aan 't vermoeden, dat de voorspellingen, over 't geheel genomen, ouder zijn dan verre de meeste gebeurtenissen, waarop zij ondersteeld worden te doelen, al mag er sedert hier en daar wat in gewijzigd of bijgevoegd zijn, om ze daarmee in overeenstemming te brengen. Inderdaad is die overeenstemming over 't algemeen ook nog

zoo zwak en onbeduidend, en de zin, of liever onzin, der „allegorieën“ zoo onbestemd, dat men er al licht-even goed elke andere geschiedenis als die van Java in zou kunnen terugvinden.

Van verdere aanmerkingen op de bijzonderheden der gegeven verklaringen, waartoe het anders niet aan stof ontbreken zou, meen ik mij te mogen onthouden. Alleen zou ik nog willen vragen, of in den naam *Oengkarang Bajoe* (blz. 188) wellicht eene mislezing of schrijffout schuilen kan voor *Karang-baja*, zoo als de zetel van het hier bedoelde rijk èn bij *Raffles* èn in een der mij bekende HSS. luidt. De door den heer W. bijgevoegde parenthesis „(Oengarang?)“ zal wel berusten op de bij ons zoo algemeene wanspelling voor *Oengaran*, den waren inlandschen naam van den berg en het district in Samarang.

Leiden, 26 Febr. 1873.

A. B. COHEN STUART.

'T OPSCHRIFT VAN BATOE BERAGONG OP SUMATRA.

Het was indertijd een zeer verdienstelyk werk van den heer R. Friederich, dat hy de opschriften van Batoe Beragong en Pagger Roejong onteyferde, uitgaf en met eene proeve van vertaling voorzag ¹. De taal waarin beide opschriften opgesteld zijn, werd door hem Sanskrit genoemd, en inderdaad zal niemand betwisten dat de vervaardiger der inscriptie van Batoe Beragong zich verbeeld heeft een stuk in Sanskrit te leveren. Eigenlyk is het eene soort van brabbeltaal. Van 't andere opschrift is het op 't eerste gezicht niet zoo gemakkelijk te beslissen of de maker zijn geheele werk voor Sanskrit hield, dan wel of hy met bewustheid een overmatig gebruik van min of meer verknoeide Sanskrit-woorden gemaakt heeft, terwijl de zinverbindingende woordjes en grammatische vormen grootendeels inheemsch, laat ons zeggen: Oud-Menangkabauseh Maleisch, waren. Ook zonder overal den zin dier Oud-Menangkabausehe woorden te verstaan, mogen we gerust beweren dat eene menigte daarvan in 't stuk voorkomen; o. a. *madicayádrāja* in r. 1 is geen Sanskrit, al is 't grondwoord een verknoeid Skr. woord; *mang-uddharana* in 8, *maraksha-çila* «welvoegelykheid bewaren» in 16; *manganumolana* «behartigen» in 14; deze zijn alle klaar- blykelyk met de bekende voorvoegsels *ma* en *mang* gevormd. Telkens komt voor *inan*, duidelyk een voornaamwoord in den zin van «deze, dit», nog over in 't Menangkabausehe *di zinau* «aldaar» ². In de zinsrede *butula ya manganumolana dharm-
menan* (d. i. *dharmma* + *inan*) mag *butula* een conjunctief wezen van Maleisch *butul* of niet, in geen geval heeft het iets met Sanskrit gemeen, evenmin als *ya*; *ya m.*, enz. het. «die

¹ In Verhandelingen van het Batav. Genootschap, D 26

² Dr. v. d. Tuuk heeft bereids in zyne Tob. Spr. bl. 298, met zyne gewone scherpsinnigheid, uit *di zinau* 't voormalig bestaan van *zinau* opgemaakt.

deze wet behartigt». Naast *inan* treffen we aan *inā* in 13; *batw inā ḡa-* (beter *sa*) *sāsanenan* (d. i. Skr. *śāsana + inan*) »deze steen met dit edict». Maleisch is *búrang* in 12; *dī parbwalkan* in 9; *sak nyang* in 12 zal wel overeenkomen met een Oudjavaansch *sĕk* (of *sök*) *nyang* »de volheid van, veel»; *punyālá* is althans eene naar Polynesische accentregelen gevormde uitspraak van een Skr. woord, en 't daarop volgende *yang ngúrang*¹ geheel en al inlandsch. In *singá tishthali*, r. 3, vindt men eene verbinding van een zuiveren Skr.-vorm met *singá* (of *sing* en dan *ālishthali*); in 't eerste woord herkent men 't betr. vnmw. = Jav., en 't tweede zal wel de letterlijke vertaling zijn van een inheemsch woord = Jav. *mañg*, zoodat *sing āl.* beteekent »welke regeert». Woorden als *mpu ki* (of *kai*?) laten we nog geheel ter zijde, en van andere als *dhak* of *dhal*, *rentak*, enz. stippen we slechts aan dat ze niets met Skr. gemeen hebben. Ook merken we in 't voorbijgaan op dat de drie eerste regels eene strophe in *Ġārdūlawikrīdīta* bevatten, beginnende met *swasty astu* (zoo is te lezen) *prabhu* (een vocatief) *malwayūdwaja nrpā* (vocatief!) *ūdityawarmma ḡriyā* (vermoedelijk een conjunctief). Dit is de eerste van de vier regels der strophe.

Elke poging om een stuk dat, in spijt van kwistig ingestrooide Skr.-woorden, geen Skr. is, uit die taal te gaan verklaren, moet onvermijdelijk mislukken. Nochtans komt er een klein gedeelte in 't edict voor, dat Skr. verbeelden moet en in zooverre op dien naam aanspraak heeft, en wel de Anushubh aan 't slot waarin de datum van 't stuk vervat is. Om dien datum is het ons hier te doen, want hij staat in onafscheidelijk verband met de dagteekening van 't stuk te Batoe Beragong. We zullen aantonen dat beide inscripties 700 jaar jonger zijn dan de heer Friederich meende. Alleen de eerste, die in brabbel-Sanskrit, zullen we volledig behandelen, daar de lezing van 't opschrift te Pagger Roejong op te veel plaatsen onzeker is en de noodige kennis van 't Menangkabausch Maleisch ons ontbreekt.

Alvorens 't stuk van Batoe Beragong in zijn geheel te laten volgen, moeten we opmerken dat het niet weinig fouten vertoont, welke volstrekt niet den vervaardiger te wijten zijn, maar ten laste des steenhouwers komen. Hoe gebrekkig de kennis des

¹ Hier en elders las de heer Friederich anders, uitgaande van de veronderstelling dat het stuk Skr. moest wezen; we verwijzen voor onze lezingen naar 't facsimile.

opstellers ook was, kende hij toch de hoofdregelen der verskunst, hetgeen niemand bevreemden zal die weet dat ook de Kawi-gedichten in Indische versmaten zijn, en er is geen reden denkbaar waarom men op Sumatra de Indische verskunst minder nagevolgd zou hebben dan op Java. Er komen in 't stuk fouten voor, die onmogelijk 't werk zijn van den anders jammerlijken dichter. Bij andere fouten, tegen spraakkunst of spelling, is het moeielijker te beslissen, wie schuld heeft. Hoe het zij, het is hoofdzakelijk den steenhouwer te wijten dat enkele woorden volstrekt onverstaaubar of verminkt zijn.

't Opschrift van Batoe Beragong bestaat uit drie strophen: de eerste en derde in Anushubh, de tweede in Gârdôlawikridita. Jammer dat zulks de aandacht van den Heer Friederich ontsnapt is, behalve in 't geval der 3de strofhe. De versmaat toch is 't allerkrachtigste middel om twyfelachtige lezingen te herstellen of zekerheid te geven omtrent de ware lezing. Bilykerwyze zijn we verplicht te erkennen dat dichter en steenhouwer in dit opzigt geheel vrij zijn van blaam: zij hebben zorgvuldig, nauwkeurig en duidelijk de versafdeelingen aangegeven. Dat er van de lezing en woordverdeeling van den Heer Friederich nagenoeg niets overblyft, is een natuurlijk gevolg van de omstandigheid dat hem de versmaat onbekend is gebleven. Voor de juistheid onzer eigene ontcijfering verwijzen we den lezer naar 't facsimile, voorkomende in Verh. Batav. Gen., D. 26, achter bl. 99.

Na 't gebruikelijke Om! heeft de inscriptie de volgende Anushubh, waarvan de *pâda's* behoorlyk door leestekens afgedaald zijn:

dwâre rasha bhujê rûpe gat-*au* warshâc ca kârtike suklaâ
pancatithus some bajrendradi subham tu sat ||

Hierin zijn een paar afschryversfouten: de *au* in *galau*, uitgedrukt door 't teeken der lange *â* achter, en dat der *ai* voôr den medeklinker, komt hier volstrekt niet te pas. Nu weten we uit het oud-javaansch, dat *ai* en *e* van lieverlede verward werden, en zelfs in de Balineesche afschriften *ai* als *e* wordt uitgesproken; in onze inscriptie zelve zullen we zoo straks *ai* in stede van *e* geschreven vinden. Waar *ai* met *e* samenvalt, heeft ook *au* de waarde van *o* gekregen: dus *galau* vertegenwoordigt ook *gato*. Ook dit is evenwel de ware vorm niet op onze plaats, want by 't meervoud *karshâc* behoorde ook 't mv. *galâ* te staan. Wat de lettervormen betreft, die door den eersten ontcijferaar verkeerd gelezen zijn, vergelyke men in regel 19

van 't opschrift te Pagger Roejong den eersten *páda* der strophe: *subham* (of: *sugam*) *astu gate çáke*; over dit laatste straks meer. De tweede afschrijversfout is *bajrendradi*; lees: *bajrendrádi*.

De fouten des dichters ten opzichte van spraakkunst, spelling en woordvoeging zijn meer in getal. Dat *rasha* gespeld wordt in stede van *rasa* is eene kleinigheid, en des te verklaarbaarder dewijl *rasha* ook in 't Kawi de gewone schrijfwijze is. *Suklah* en *subham* moesten beide met *ç* worden uitgesproken en gespeld; doch hier zou de steenhouwer schuld kunnen hebben. De fouten tegen 't taalgebruik van 't Skr. zijn te menigvuldig om ze afzonderlijk op te sommen; in dragelijk Sanskrit zou men de geheele strophe — welker zin anders volkomen duidelijk is — aldus kunnen uitdrukken: *dwárarasabhujarúpawarsheshu gatesthu, kárttike, çukle* (in proza: *kárttikaçukle*) *pancamatithau, somawáre, wajraindrádni ca çubhe sati*. De *ca* "en, ook" achter *warsháç* is een stoplap. 't Letterteeken voor sluitende *t* keert in 't stuk zelve niet terug, doch overeen met wat daarvoor in Bengali-schrift gebruikelijk is. — De vertaling in barbaarsch Hollandsch, eenigermate een denkbeeld gevende van 't soort Sanskrit door den dichter gebezigd, is:

"In negen, zes, twee, een, jaren voorbijgegaan, in (de maand) Kárttika, lichte helft, de vijf dag, op Maandag, (de Yoga) *Wajra*, (de Karana van) Indra, enz., gunstig nu zijnde."

Voor hen die van Skr. geen hoofdvak gemaakt hebben, zijn de volgende aantekeningen misschien niet onwelkom. *Dwára*, opening, duidt 9 aan, naar de 9 openingen des lichaams; *rasa*, smaak, zes, naar de 6 soorten van smaak; *bhuja*, arm, drukt twee uit; en *rúpa*, o. a. "enkel exemplaar, een stuks (vee, koopwaar)" één. De datum is derhalve 1269, natuurlijk Çáka, overeenkomende met 1347 na Chr. — *Wajra*, naar slechte uitspraak: *bajra*, is de naam van een *yoga*, en wel de 15de in de rij volgens de 27 maanhuizen, doch de 9de in de reeks volgens de 28 maanhuizen ¹. Welke rij hier gevolgd is, laat zich uit de gegevens in 't opschrift niet opmaken. Met *endra*, d. i. *aindra*, is bedoeld de "onder Indra staande" *Karana Bawa* ². Dit laat zich wel vaststellen; want de *Karana Bawa* komt o. a. overeen met de eerste helft der 5de Tithi. Nu valt de datum van 't stuk juist op de 5de Tithi. Onder *ádi* zijn andere tijdsbepalingen begrepen, die in de opschriften niet zelden

¹ Zie Colebrooke, Misc. Essays, II, 363.

² Zie Brhat-Saṅhitá, 99, 4.

mede opgegeven worden, als uren (*mukūrta*), e. dgl. We verwijzen naar Inscriptie II onder de Kawi-oorkonden.

De behandelde dagteekening is blijkbaar die van de bekendmaking van 't stuk. In 't eerste vers der volgende strofhe treffen we weder een datum aan, en wel van één dag later. Daaruit leiden we af, dat die tweede datum den dag aanduidt waarop de heugelyke gebeurtenis door de inscriptie te vereeuwigen, moest plaats hebben. De tweede strofhe, in Cārdūlawikrīḍita, is door den werkman zoo deerlyk verkuooid dat enkele woorden volstrekt onverstaaubar, gedeeltelyk zelfs onleesbaar geworden zijn, en dit gevoegd bij 't onvermogen des dichters zijne gedachten in 't Sanskrit behoorlyk uit te drukken, maakt het voor ons zeer moeilyk die gedachten overal te raden.

Er staat, behoudens een paar onleesbare letters die we met een vraagteken willen aanduiden:

bhukkaruṇe nawadareṇane sa? : teje shite ṇaṇi manggalai
 sukl[?]e shashṭhi tiwir nṛpottamagunairr ādityawtarmma nṛpaḥ |
 kshettrajnaḥ . . . ter āṇeshadharawīnam bhāsuraṇaṇawān |
 haṇāno nṛpa āsanottamasad āṇādyam prawaṇtas sabhā ||

Deze strofhe wemelt van vergissingen van den kant van schryver en afschryver. *Bhukkaruṇe* is een zinledige klank; de dichter moet geschreven hebben *bhāṅkaruṇe*; vermoedelyk schreef de werkman volgens dictaat, en verondersteld dat lange *ā* reeds toen, gelyk thans nog in 't Menangkabausch en in 't Javaansch als *ā* werd uitgesproken, en in aanmerking genomen dat de *u* door Wisarga gevolgd nauwelyks van de *o* te onderscheiden was, gelyk tegenwoordig ten minste in 't Javaansch 't geval is, dan laat zich de spelling *bhuh* voor *bhāu* heel wel verklaren; het teken voor de *ī* is eenvoudig vergeten of door den tyd uitgewischt. Tusschen *sa* en *teje* staat eene onleesbare letterverbinding in elk geval verkeerd, want er worden twee korte lettergrepen vereischt; gissenderwyze vullen we in *bitr* (voor *kitr*); *Teja*, als stam, in plaats van *tejah*, is slecht Skr., doch heeft niets bevreemdends daar het ook in Kawi de gewone vorm is. *Ahta*, waarvan de locatief door *ahte* wordt voorgesteld, in den zin van *ahtama* «achtste» bestaat in 't Skr. evenmin als *panca* in den zin van *pancama*, hoewel de Sumatraansche hofspoet uit de volheid zijner macht in de eerste strofhe aan *panca* 't karakter van een rangtelwoord heeft toegekend. *ṇaṇi*, een nominatief, is eene taalfout voor den locatief *ṇaṇini*. *Manggalai* is eene wanspelling voor *manggale*;

over de verwarring van *ai* en *e* is hierboven reeds gesproken. In *suklie* staat eene *i* te veel. *Shashthi* is eene taalfout voor *shashthî*: de maat wijst uit dat hier de dichter schuld heeft. *Tiwir* is eene schrijffout voor *tîtkir*, of 't dwarsstreepje in de letter is uitgesleten. In *gunairr* is er eene *r* te veel. *Ādityawaromma* is eene vergissing voor *Ādityawarmmā*, en dit laatste wanspelling voor *Ādityawarmmā*. *Kshetra* is wanspelling voor *kshetra*. Wat er vóór *ter* staat, is onleesbaar; er worden twee korte lettergrepen vereischt, wellicht *sami*, dat de werkman hoorde uitspreken *sēmi*, waarop hij *sami* griffelde; intusschen lijken de karakters meer op *pti* dan op *sami*. In *ācesha* is de lange *ā* 't werk des afschrijvers. *Haçño* is een monster; de dichter had zeker geschreven *īçāno*; de steenhouwer heeft de *ī* vergeten, tenzij die uitgesleten is, en schreef eene stomme *k* als draagster van den klinker. *āçādyam*, zóó als het er staat, is in 't geheel niets; ik gis dat *āsādyām* bedoeld is, slaande op *sabhā*, schrijf- of taalfout voor *sabhām* (*sabhām*). *Prawaçtas* is niets; de afschrijver heeft wederom eenen klinker vergeten, en eene slechte uitspraak gehoord of zelf slecht gehoord; er is gemeend *prawishtas*. De caesuur in de verzen is niet overal volgens de regelen der Indische verskunst aangebracht, doch juist hetzelfde geldt ook van de Çārdūla-verzen in de Oudja-vaansche gedichten. Wij laten de strophe nu nogmaals volgen, gezuiverd van zulke fouten als den afschrijver te wijten zijn:

bhāākīrñe nawadarçcane sa(bitr) teje 'sāte çaçi manggale
çukle shashthi tithir nrpottamagunair ādityawarmmā nrpa
kshetrajnāh (sami) ter açeshadharanñām bhāsurāwāsawān
īçāno nrpa āsanottamasad āsādyām (?) prawishtas sabhām.

Dit laat zich ten naastenbij vertolken met:

„Als met stralen bezet pas zichtbaar is de (zonne) glans, in de achtste maand (d. i. Kārttika), op Dinsdag, in de lichte helft, de zesde dag, heeft koning Adityawarman, met uitstekende koninklijke deugden (nl. begaafd), goed thuis in de (zeden en gebruiken) aller landen, bezitter eener prachtige woning, als heerschend vorst op den verhevenen zetel tronende, in het te betrekken (?) hof zijne intrede gedaan.”

Uit vergelijking van de twee behandelde stropfen blijkt, dunkt me, zooveel, dat de inscriptie onthuld is, om zo te zeggen, des Maandags, en dient, zoowel om de heugelijke gebeurtenis van den volgenden dag te verkondigen, als om die te vereeuwigen. Die gebeurtenis was de intrede van Adityawar-

man in zijn paleis. Of daarin opgesloten ligt dat hij toen eerst de regeering aanvaarde, volgt niet met gewisheid, doch is hoogst waarschijnlijk, omdat *icúno urpah* anders geheel overtoellig ware, en zelfs de grootste prulddichter denkt toch iets bij hetgeen hij schrijft.

Bij zulk een plechtig feest mogen offers niet ontbreken, en aan de vermelding en verheerlijking hiervan is de derde strophe gewijd, luidende:

pushpakofisahacrâni | teshâm gandham prathat-*tr*that |
Adityawarmmabhôpâla — | homagandho samo bhawet ||

In 't eerste samengestelde woord lijkt eerder *loti* dan *koti* te staan; gelukkig doet het niets ter zake, want dat de dichter *koti* geschreven heeft, is niet twijfelachtig; *suhacrâni* bevat twee spel- en uitspraakfouten, moest wezen *suhacrâni*. — 't Onzijdige *gandham* is Sanskrit op dezelfde wijze als «het geur» Nederlandsch. Voor *trthat*, dat niets is, leze men *prathat*. Om een denkbeeld te geven van taal en stijl, willen we de verzen in overeenkomstig barbaarsch Nederlandsch overbrengen.

«Duizenden millioenen¹ van bloemen haar geur dat zich overal verspreidt, zal de geur van Koning Adityawarman's offerande evenaren.» De bedoeling is licht genoeg te vatten.

't Opschrift van Pagger Koejong, ook afkomstig van Koning Adityawarman, door den Heer Friederich op onverklaarbare wijze in Adityadharum ongedoopt, is van iets latere dagteekening. De strophe, waarin de datum vervat is (r. 19, vg.) luidt:

sugam astu gate çake | wasur munu bhujâ sthala(m) |
waicâkapancadaçake . site buddhaç (ç) ca ranjyatu ||

Of er *sugam* bedoeld is of *subham* (l. *subham*) is niet te onderscheiden: beide komen op hetzelfde neer. De *j* in *bhujâ* staat er eigenlijk niet; nog veel minder *bhûta*, gelijk de eerste ontcijferaar wilde, want dat is volstrekt onmogelijk wegens de versmaat. Ook staat er niet *pancadaçake*, maar *pancadatake*, al is buiten kijf 't eerste bedoeld. Voor *buddhaç ca* schijnt eigenlijk *buddhak* of *buddhat ca* gegriffeld te wezen. De heer Friederich verandert voorts de *a* in *u*, en vat *Buddhaç ca ranjyatu* op als «Buddha zal (of moege) geneegen gemaakt worden». Hetzij men de gissing van F. aannemenijk achtte en met hem in *ranjyatu* eene taalfout zie voor *ranjyatâm*, of wel oordeele dat bedoeld is *rajyatu*, in beide gevallen blijft er eene taalfout

¹ Kots is eig. tien miljoen.

niet weg te cijferen. Om niet meer veranderingen te maken dan strikt noodzakelijk is, zullen we 't *baddha* van den tekst maar onveranderd laten, want onvertaalbaar is *baddhaç ca rajyatu* (ougrammatisch: *ranjyatu*) niet. De vertaling is als volgt:

„Er zij geluk! in 't jaar van Çaka verlopen: acht, zeven, twee, één; op den vijftienden dag van (de maand) Waiçákha, in de lichte helft; ook de gevangene moge genoeg hebben!“

Wasu is de benaming van zekere lichtgeesten, en als zoodanig een term voor 't getal 8; *muni* duidt zeven aan, naar de 7 muni's of rshi's, de sterren van den Grooten Beer; *bhuja*, een bijvorm van *bhuja*, arm, drukt twee uit; *sthala*, vaste grond, 't land, drukt gelijk elk woord voor aarde, 't getal één uit. — 't Enkelvoud „de gevangene“ in stede van „de gevangenen“ zal wel een offer wezen aan de onverbiddelijke eischen der versmaat. Bij heugelijke gebeurtenissen, als inhuldiging, enz. is de koning verplicht de gevangenen op vrije voeten te stellen ¹.

De dagteekening van 't opschrift te Pagger Roejong is derhalve 15 Waiçákha 1278 Çaka, overeenkomende met 1356 na Chr., en 9 jaar jonger dan 't vorige stuk van denzelfden koning Adityawarman.

We besluiten ons opstel met eenige opmerkingen aangaande den vorm der op beide inscripties gebruikte letterteekens.

De karakters onderscheiden zich weinig van die welke men in gelijktijdige of iets oudere Oudjavaansche opschriften aantreft. Het verdient echter bijzondere opmerking, dat de twee schriftvormen van 't Javaansch die men thans loopend en liggend schrift mag noemen, in de Sumatraansche stukken door elkander gebruikt worden, met dit onderscheid dat de letters nog niet schuinsch staan. Met andere woorden, de ophaal welke in de eerste schriftsoort, overeenkomende met Jav. staand schrift, achter den neêrhaal, en evenwijdig daarmee, getrokken is, wordt in de tweede soort door den neêrhaal heen weêr naar boven getrokken of valt daarmee samen, terwijl dan meestal de laatste haal een hoorntje heeft. Ten einde de overeenkomst dier twee lettersoorten met de Javaansche 't gemakkelijkst te bespeuren, heeft men den laatsten haal der Javaansche letters, welke eigenlijk het teeken der lange *a* is, wegedenken. Wat de Javaanen bijv. de *aksarū kâ* noemen, is 't letterteeken, niet van *ka*,

¹ De woorden die onmiddellijk de strophe volgen zijn te lezen *ktir iyam* niet *ktir ayam*; de *i*'s zijn door den werkman vergeten, of uitgesleten.

maar van *kā*, thans in de heerschende uitspraak klinkende als *kā*. Dit belet niet dat de Javanen de eigenlyke waarde van hun karakters vergeten zijn, en *kā* inderdaad als een niet-samengesteld teeken beschouwen, en als zoodanig toepassen. Hetzelfde geldt van de Balineezen, en dewijl de Balineesche Hss. der Oudjavaansche letterkundige gewrochten dezelfde eigenaardigheid vertoonen, moet de vervorming der oude schrijfwijze en de vaststelling der hedendaagsche eenige eeuwen oud zijn, al valt die ook na den val van 't rijk van Madjapahit.

Van de twee schriftsoorten, de loopende en de staande, is de eerste 't dichtst bij den oorspronkelijken vorm gebleven, daargelaten 't hellende er van.

Leiden, 14 Maart 72.

H. KERN.

WILLEM JANSZ. VAN AMSTERDAM,

ADMIRAAL

EN

WILLEM JANSZ. VAN AMERSFOORT,

VICE-COMMANDEUR DER O. I. C.

IN DE EERSTE HELFT DER 17de EEUW.

Wanneer de naam van een persoon door het verrichten eener bijzondere daad tot ons is gekomen, dan wenscht men allicht gaarne meer bijzonderheden uit diens levensloop te vernemen, 't geen juist niet altijd eene even gemakkelijke taak is, hetzij door gebrek aan de noodige bronnen, van wier bestaan of aanwezigheid men dikwerf onkundig is, of wel dat deze voor den onderzoeker niet beschikbaar zijn. Moeielijker wordt dit onderzoek, al zijn die bronnen aanwezig en toegankelijk, wanneer het iemand geldt, wiens naam door zoovele anderen van zijne tijdgenooten werd gedragen, en waarvan er sommige gelijke betrekkingen in de maatschappij bekleedden; dan loopt men gevaar aan den een toe te schrijven wat door een ander werd verricht.

In dit geval bevinden wij ons ten aanzien van eenige personen, die den naam van Willem Jansz. dragen, allen in dienst der Oost-Indische Compagnie, en waaronder ten minste er zich twee bevinden die zich meer bijzonder hebben onderscheiden, namelijk de aan het hoofd dezer regelen genoemde Willem Jansz. van Amsterdam en Willem Jansz. van Amersfoort. Wij hebben getracht hunne verrichtingen uit de papieren der voormalige O. I. C. bijeen te brengen, waaruit men zal ontwaren dat zij aan dit handelslichaam vele en daaronder uitstekende diensten hebben bewezen, zoodat hunne namen wel verdienen voor de geschiedenis bewaard te blijven.

De taak, door ons opgevat, was echter ver van gemakkelijk.

Slechts zelden vindt men de aanwijzing der geboorteplaats achter huune namen vermeld; veelal zijn zij op hetzelfde terrein, in gelijke betrekking, — vooral in de eerste jaren — werkzaam; alleen dan, wanneer wij door hen onderteekende brieven of rapporten vonden, was het mogelijk den rechten persoon aan te duiden. En wat betreft de gelijkkluidende namen, een paar daarvan kwamen ons bij de behandeling van ons onderwerp voor, waarvan het o. i. niet met zekerheid is uit te maken in hoeverre zij tot de hier bedoelde in betrekking staan.

De eerste, dien wij aantroffen, bevond zich op de vloot die in 1598, onder bevel van den Admiraal Jacob Cornelisz. van Neck, naar Indië stevende. Onder eene verklaring afgelegd en eigenhandig onderteekend door de kooplieden, schippers, onderkooplieden, stuurlieden en onderstuurlieden zijner schepen, waarbij zij beloven, «dat sy alle journaelen, caerten, schriften, affteyckeningen van Landen, Steden enz. sullen overleveren in handen van den Admiraal ofte Bewinthebberen, enz», leest men ook dezen regel: «Ick als myn schipper Willem Jansz». Hij was vermoedelijk stuurman op de *Hollandia*, waarop schipper was Pieter Claesz. van Neck; op dit schip was hij het volgende jaar opperstuurman en wordt hij aldaar genoemd Willem Jansz. van Amsterdam ¹. Aan boord van het schip *Gouda* tot dezelfde vloot behoorende en gevoerd door schipper Claes Cornelisz. bevond zich mede een Willem Jansz. van Amsterdam als stuurman in 1600.

In de vloot in 1601 onder Spilbergen naar Indië vertrokken, werd het *Lam* door een Willem Jansz. als schipper gevoerd ². Onder de stukken die aan den Admiraal Steven van der Hagen bij zijn vertrek naar Indië in 1603 werden ter hand gesteld, treffen wy eene zeelaanwijzing of zogenaamde leeskaart aan van *Bantam* naar de Maleische kust, welke geschreven en eigenhandig onderteekend is door «Willem Jansz. van Amstelredam», die deze kust had bezeeld in de maanden September en October 1602; het schip wordt door hem niet opgegeven.

¹ *Monsterrol van de Hollandia 1599*, Deel III der oude reizen M. S. R. A.

² *Begin en Voortz. van de Ver. O. I. C. Eerste reis van Joris van Spilbergen*, 1601, Blz. 6 te D. I., 1646.

1. WILLEM JANSZ. VAN AMSTERDAM.

§ 1. Tot de vloot, die onder den admiraal Steven van der Hagen in December 1603 naar Indië stevende, behoorde ook het jacht, het Duijken, waarover het bevel gevoerd werd door schipper Willem Jansz. van Amsterdam. Het jacht nam deel aan de verrichtingen der vloot op de kust van Mosambique, Malabaar enz., toen den 25ten Januari 1605 de admiraal met zijne schepen van Bantam naar Amboina zeilde, waar hij den 21sten Februari ten anker kwam; ook hier nam het Duijken deel in hetgeen aldaar door de vloot werd verricht ¹.

In het najaar van 1605 had de reis plaats, die den naam van Willem Jansz. voor het eerst tot ons heeft overgebracht. Vele nasporingen hebben er omtrent die reis reeds plaats gehad, en laatstelijk inzonderheid door den schrijver van het standaardwerk, in de noot hieronder aangehaald ²; wat wij daaraan hebben kunnen toevoegen, leest men in de reizen der Nederlanders naar het Zuidland of Nieuw-Holland in de 17^e en 18^e eeuw ³, en berustte op aanteekeningen, nagelaten door wijlen den heer Lauts.

Het zal wel onnoodig kunnen geacht worden, hier alles breedvoerig te herhalen; wij kunnen, dunkt ons, volstaan, met slechts in herinnering te brengen, dat, volgens de instructie in 1644 door Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, aan den schipper-commandeur Abel Jansz. Tasman en den schipper-piloot Frans Jacobsz. Visscher medegegeven, blijkt dat het Duijken de onbekende zuid- en westkusten van Nieuw-Guinea van 5 tot 13½ graden zuiderbreedte ontdekt en de Kei- en Aroe-eilanden in 't voorbijgaan had bezocht, terwijl het daarentegen volgens de nagelaten aanteekeningen van den heer Lauts, langs de westkust van Nieuw-Holland van 29° Zbr. af, had gezeild, de noordkust omgestevend, de golf van Carpentaria ingelooopen tot op 18° Zbr., van daar teruggekeerd was, en langs de zuidkust van Nieuw-Guinea, de Kei- en Aroe-eilanden naar Banda koers had gesteld, en den 31sten Mei 1606 voor Amboina het auker weder liet vallen.

¹ Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederl. gezag in O. I. 1595 - 1610, 3e deel, blz. 30 en vlg.

² Als voren, blz. 42 en v. v.

³ Verhandelingen en Berigten betreffende het Zeewezen enz. 1867. Ook afzonderlijk in den handel.

Mocht het later nog eens blijken, dat de lezing door den heer Lauts opgeteekend, de ware is geweest, dan kan men aannemen dat van de kusten van dat groote eiland, de westkust door de Nederlanders vóór 1616 is ontdekt ¹, de noordkust door de Portugezen in 1601 ², de oostkust door de Spanjaarden in 1605 ³ en een gedeelte der zuidkust door de Nederlanders in 1622.

Weldra zoude Willem Jansz. het Duijcken verlaten, daar hij als schipper werd overgeplaatst op het schip Westfriesland om daarmede naar het vaderland terug te keeren; doch op welken dag die overplaatsing plaats had, zochten wij te vergeefs in de papieren der Compagnie. Juist van de jaren 1605, 1606 en 1607 ontbreken vele bescheiden. Is ons vermoeden niet ongegrond, dan zouden wij zijne overplaatsing op de Westfriesland als eene belooning willen beschouwen voor zijne diensten met het Duijcken bewezen: eerstgenoemde was een schip van 350, het laatste slechts van 30 lasten. In de laatste dagen van October of in het begin van November 1606 vertrok de Westfriesland met eene rijke lading van Bantam, doch het mocht zijne bestemming niet bereiken: het leed bij Mauritius schipbreuk, het volk werd gered, doch de kostbare lading ging verloren; bijzonderheden betreffende dit ongeval ontbreken ⁴.

Toen de admiraal Matelief op den 24sten November 1607 met het schip Orange voor Bantam kwam, vond hij er onder anderen den schipper Willem Jansz. en den opperkoopman Heertje Oiters van het bij Mauritius gebleven schip Westfriesland, die met schipper Jan Fransz. en den opperkoopman Claes Simonsz. Merbael in een jacht, door de laatstgenoemden in Madagaskar op-

¹ In 1616 werd het Eendrachteland door schipper Dirc Hartochsz. met het schip de Eendracht ontdekt.

² Volgens een kaartje voorkomende in het werk van den heer R. H. Major, *The Life of Prince Henry of Portugal, surnamed the Navigator etc.* London, 1868.

³ *Early Voyages to Terra Australis, now called Australia etc.* by R. H. Major. London 1859, en *Verhaal van eeneker memoriaal gepresenteert Syno May door den Capiteyn Peter Fernandes de Quir. Quirós*, op de bewoeninge ende ontdeckinge van het vrescheel der wereld Australa Incognita enz. Sivallien 1619. M. S. R. V.

⁴ In the *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, 1513-1626*. London 1862, lezen wij op biz. 152-1607 April 30th Bantam Gabriel Toweron to his living brother: "His last was of the 26th Oct. 1606 by the West-Friesland, since which time nothing has happened worthy the writing, & enan at the ende van lezen hier. C. N. was that the West-Friesland is cast away upon the Sand-Island having saved an their man but none of their goods."

gemaakt, en door hen mede Madagaskar genoemd, te Bantam waren aangekomen ¹.

Te Bantam lag ook een Engelsch jacht dat in zeven maanden uit Engeland was gekomen; Matelief vernam dat het nabij de Kaap twee groote schepen had gelaten die weldra mede te Bantam verwacht werden, om van daar vermoedelijk naar Banda te zeilen. Dewijl zij der Compagnie veel schade zouden kunnen veroorzaken, besloot Matelief hun voor te komen. Hij gebruikte hiertoe het jacht Madagaskar en stelde daarop als schipper Willem Jansz.; maar daar hij de reis van dit jacht voor de Engelschen geheim wenschte te houden, durfde hij er in den Raad geen opening van te doen, uit vrees dat het mocht uitlekken. Hij stelde derhalve den Raad eenvoudig voor, om het jacht met lijnwaden en geld aan den fiscaal Macrten Aep naar Johor te zenden, die aan den koning moest te kennen geven, dat er twaalf Hollandsche schepen op reis naar Indië waren, en dat hij -- Matelief -- het voornemen had hem tegen de Portugezen te ondersteunen en intusschen zijne stad moest versterken enz. De Raad nam hierin genoegen en het jacht werd zeilvaardig gemaakt; maar behalve de gewone brieven ontving Willem Jansz. van den admiraal Matelief eene geheime missive die hij, eerst vier of vijf mijlen van Bantam verwijderd, mocht openen, en waarin hem gelast werd, dat hij zich zoo spoedig doenlijk, en zonder ergens aanteloopt, naar Amboina moest begeven, de voor den gouverneur Houtman bestemde brieven overgeven en aldaar hoogstens één dag vertoeven, ten einde het geld of goederen die de gouverneur Houtman mocht noodig hebben, te lossen, waarnaar hij onverwijld naar Banda moest zeilen en er verrichten wat hem zoude worden voorgeschreven.

Den 4^{den} December 1607 ging Willem Jansz. met het jacht Madagaskar van Bantam onder zeil. De zending van dit jacht met voorschreven doel, wordt door enkele brieven bevestigd. Zoo schrijft Jacques l'Hermitte den 26sten Januari 1608 aan de Bewindhebbers: «Het jacht Madagascar heeft geladen enz. en is den 4^{den} December 't seijl gegaan naer Amboina ende Banda, om kennis te geven van 't nencomen van twee Engelsche schepen te Bantam; daerop is voor schipper gestelt *Willem Jansz. certijls*

¹ Het waren de schipper en opperkoopman van de Caraak door Warwyck veroverd en door hem naar het vaderland gezonden. Zij kwamen te Bantam om schepen en volk te halen, om de lading van de Caraak in over te schepen dewijl deze ongeschikt was bevonden om langer zee te bouwen.

schipper op Westorieslandt ende Jan Maertsz. De gouverneur Houtman bericht daarentegen op den 2den Januari 1608 van Combello aan Hendrick van Bergel, koopman, residerende te Banda: «dat hij van den admiraal Matelief een brief heeft ontfangen, comende met het jacht Madagascar, waarop schipper is *Willem Jansz. eertijds schipper op het Duijcken.*» Schijnbaar ligt in beider schryven eene tegenstrijdigheid, die zich echter gemakkelijk laat verklaren. L'Hermite noemt het laatste schip waarover Willem Jansz. het bevel had gevoerd; Houtman daarentegen het Duijcken, waarop hij en ook van Bergel hem gekend hebben.

Den 6den Januari 1608 kwam het jacht te Banda, vertoefde er slechts weinige dagen, waarna het naar Amboina terugkeerde, doch toen het daar aankwam werd het in zulk een slechten staat bevonden, dat het ongeschikt geoordeeld werd langer zee te bouwen en voor wrak verklaard.

De admiraal Pouwels van Caerden, destijds daar aanwezig, nam met den Raad omtrent schipper en volk van genoemd jacht op den 16en April 1608 aanvankelijk het besluit, dat men op het jacht Madagascar, Willem Jansz. die schipper geweest is, «gaerne gesteld soude hebben als schipper ende stuurman op de Chaloupe die van 't schip Walcheren opgezet wordt om daermede naar China te vaeren, alsoo hij daer geweest is, onvermindert sijne gagie, overmits geen andere plaets voorhanden en hebben.» Willem Jansz. was daartoe volstrekt niet geneegen «achtende dat hem daerby groote kleeffachtinge soude geschieden ende tot syn nadeel wezen op eene chaloupe als schipper te varen.» Tengevolge hiervan werd op den 20sten April door den admiraal en Raad besloten, hem voorloopig te stellen als schipper op 't jacht Delft, dat naar Ternate zou varen, en waarop slechts een stuurman was, daar de schipper op Ternate was gebleven. By zijne komst in Ternate zou men, «naer de gelegenheit voorvalt, hem in anderen dienst mogen gebruijken.»

Eenigen tijd later vertrok van Caerden met de hem ter beschikking staande schepen naar Ternate, waar hij den 18den Mei ten anker kwam. Aan 't geen hier door van Caerden werd verricht, o. a. het veroveren van het eiland Matsjan op de Spunjaarden, op den 21sten Juni, nam het jacht Delft een werkzaam aandeel ¹.

¹ Jhr. de Jonge, de 1. c. 5. 102, 263 waar schreef van het jacht Delft een melding wordt gemaakt.

De diensttijd van Willem Jansz. zou weldra geëxpireert zijn. Hij weigerde echter in dienst te blijven, ook in de overtuiging, dat er genoeg personen overbleven „om de open plaatsen te mogen becleeden”¹; overeenkomstig zijn verzoek gaf men hem zijn ontslag. In zijne plaats kwam op het schip Delft als schipper en koopman Jan Dirckz. Lam, een man die mede uitstekende diensten aan de Oost-Indische, en later aan de West-Indische Compagnie bewezen heeft.

Ten gevolge van dit besluit vertrok hij met het schip Bantam op den 3den Augustus naar Bantam, met de schepen Gelderland en de Cleijne Son. De admiraal van Caerden was over zijne diensten gedurende zijn verblijf in de Molukken zeer tevreden geweest blijkens een brief aan L’Hermite van den 3den Augustus, waarin hij o. a. schrijft: „De schipper W. J. die van het jacht Madagascar op Delft in Amboina bij provisie gestelt was, heeft hem seer wel bij ons gedragen, seer naerstich ende sorchvuldich geweest dewijle bij ons geweest is, soo dat ick hem seer daerover bedancke, ende alsoo den voorn. W. J. van den Admiraal Matelieff, maer voor een jaer is aegenomen geweest, soo seijnden hem mede over, alsoo hij niet genegen is hier in ’t lant langer te blijven als sijn verbonden tijd”.

Het schip Bantam kwam den 5den October ter reede van Bantam², waar denzelfden dag het schip de Eendracht, van de kust van Coromandel, mede het anker liet vallen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de goede berichten die L’Hermite door van Caerden over Willem Jansz. had bekomen, hem genoopt hebben onzen schipper over te halen zich nog voor eenigen tijd in dienst der Comp. in Indië te verbinden, waarin hij slaagde; want hem werd in kwaliteit van koopman en schipper het bevel over de Eendracht toevertrouwd, en wel met bestemming om te Grissee of Makasser rijst te laden en die lading naar de Molukken over te voeren. Hij verliet daartoe de reede van Bantam den 3den December 1608, en van deze reis in den loop van het volgende jaar teruggekomen, werd aan hem en den

¹ De schepen Walcheren en Chiua waren kort te voren verongelukt, doch het volk werd gered.

² De schepen Gelderland en Cleijne Son kwamen eerst op den 29sten November te Bantam; deze schepen waren genoodzaakt geweest, daar ze niet benoorden Celebes hadden kunnen zeilen, benoorden Borneo om te loopen, waar ze met vele gevaren te worstelen hadden gehad. Brief van den schipper Arent Martsz. op de Cleijne Son, aan den kapitein Woutersz. op het fort Orange te Ternate van den 1sten December 1608.

schipper Arent Martsz. de eervolle en vertrouwelijke zending opgedragen naar Atjih, om er met den koopman Albert Willemsz. te overleggen, op welke wijze men op het gevoeligst een contract met den Koning zoude kunnen sluiten, tot welk einde hun de patenten van zijne Princelijke Excellentie, brieven en instructien van de bewindhebbers werden ter hand gesteld. Na zich van dien last gekweten te hebben zouden ze mogen zeilen naar Ceilon, en op Matecalo of elders aanloopen en naar den stand van zaken vernemen, om, daar de brieven van de bewindhebbers en den admiraal Wittert melding maakten van het aangaan van een contract met den koning van Ceilon, later daarnaar te kunnen handelen. Van Ceilon moesten zij naar Tegenapatnam op de kust van Coromandel oversteken, ook daar een nader contract aangaan tot uitsluiting van de Portugezen of ten minste het contract, door Bitter gemaakt, vernieuwen. Vervolgens zoude een der beide jachten naar Bengalen en Arrakan vertrekken, aldaar den handel verzoeken en almede met de vorsten des lands, volgens de orders van bewindhebbers, contracten aangaan, terwijl het andere te Peta-pooli en Mazulipatnam, de voor die plaatsen ingeladen goederen lossen en de kleeden en verdere koopmanschappen, die aldaar mochten zijn ingekocht naar Bantam overbrengen ¹. Van Atjih naar Ceilon zeilende, werd door Willem Jansz. op de kust van dat eiland een Portugeesch schip genomen, genaamd Nossa Signora d'Aguila. Het was een nieuw schip, even groot als de Eendracht, kwam van Bengalen en had meest suiker geladen. Willem Jansz. zond dit schip, waarvan men den naam in dien van Ternate herdoopte en waarop men den stuurman IJ-bruid Cornelisz. als schipper aanstelde, den 18den Juni 1610 naar Bantam, ten einde verslag te geven van 't geen tot dien datum zoowel door hem als Arent Martsz., volgens de by hem ingekomen brieven van laatstgenoemde, was verricht; Arent Martsz. volgde kort daarna met de Clejne Son; de eerste kwam op den 16den September, de laatste op den 1sten October ter reede van Bantam.

Willem Jansz. verbleef nog op de kust van Coromandel en

¹ Memorie voor Sre. Willem Jansz. en Arent Martsz. gaande van hier naar Atehin en de kust van Choromandel. Bantam 15 October 1609. Wy zouden te uitvoerig worden zoo wy een onstaendig verslag wilden geven van hunne verrichtingen op deze reis, grootendeels worden ze vermeld in het werk des heeren de Jonge, t. a. p. 3e deel, biz. 51, 339 en v. v.

naakt, en door hen mede Madagaskar genoemd, te Bantam
 ren aangekomen ¹.

Te Bantam lag ook een Engelsch jacht dat in zeven maan-
 uit Engeland was gekomen; Matelief vernam dat het
 ij de Kaap twee groote schepen had gelaten die weldra
 le te Bantam verwacht werden, om van daar vermoedelijk
 r Banda te zeilen. Dewijl zij der Compagnie veel schade
 den kunnen veroorzaken, besloot Matelief hun voor te komen.
 gebruike hiertoe het jacht Madagaskar en stelde daarop als
 ipper Willem Jansz.; maar daar hij de reis van dit jacht voor
 Engelschen geheim wenschte te houden, durfde hij er in
 Raad geen opening van te doen, uit vrees dat het mocht
 lekken. Hij stelde derhalve den Raad eenvoudig voor, om het
 ht met lijnwaden en geld aan den fiscaal Maerten Aep
 r Johor te zenden, die aan den koning moest te kennen
 en, dat er twaalf Hollandsche schepen op reis naar Indië
 en, en dat hij — Matelief — het voornemen had hem tegen
 Portugezen te ondersteunen en intusschen zijne stad moest
 sterken enz. De Raad nam hierin genoegen en het jacht
 d zeilvaardig gemaakt; maar behalve de gewone brieven
 ving Willem Jansz. van den admiraal Matelief eene geheime
 ssive die hij, eerst vier of vijf mijlen van Bantam verwijderd,
 cht openen, en waarin hem gelast werd, dat hij zich zoo
 edig doenlijk, en zonder ergens aantelooopen, naar Amboina
 est begeven, de voor den gouverneur Houtman bestemde
 even overgeven en aldaar hoogstens één dag vertoeven, ten
 le het geld of goederen die de gouverneur Houtman mocht
 odig hebben, te lossen, waarnaar hij onverwijld naar Banda moest
 en en er verrichten wat hem zoude worden voorgeschreven.
 Den 4^{den} December 1607 ging Willem Jansz. met het jacht
 dagaskar van Bantam onder zeil. De zending van dit jacht
 t voorschreven doel, wordt door enkele brieven bevestigd. Zoo
 rijft Jacques l'Hermite den 26sten Januari 1608 aan de Be-
 idhebbers: „Het jacht Madagascar heeft geladen enz. en is
 1 4^{den} December 't seijl gegaan naer Amboina ende Banda, om
 mis te geven van 't aencomen van twee Engelsche schepen
 Bantam; daarop is voor schipper gestelt *Willem Jansz. certijts*

Het waren de schipper en opperkoopman van de Caraak door Warwyck
 verd en door hem naar het vaderland gezonden. Zij kwamen te Bantam om
 pen en volk te halen, om de lading van de Caraak in over te schepen dewijl
 : ongeschikt was bevonden om langer zee te bouwen.

Vrieslandt verdient. ¹ Bij hunne resolutie van den 14^{den} November werd bevolen „dat men hem zijn gagie van het schip West-Vrieslant sal betaalen, mits inhoudende een derde part tot zijn wedercompste hier te lande, omme alsdan daerinne gesponsoreert te worden, naerdat bevonden sal worden hem tot dienst van de Comp^e gequeten te hebben.“

Terwijl intusschen het schip Orangie verder voor den dienst gereed werd gemaakt, ontving Willem Jansz. van de Kamer van Zeeland bij een schrijven den 17^{den} November een verzoek om zijn vertrek naar Zeeland niet uit te stellen en tevens om nog een twintig a twee-en-twintig kloeke mannen aan te nemen, „aangesien er zich veel rabauwen onder het volk dat aangenomen is, bevinden ende die haer ontsien te werken.“ De schepen Orangie en Zeelandia van de Zeeuwsche Kamer zouden een deel uitmaken van de vloot, die onder het beleid van den commandeur Adriaen Block Maertensz. van Alkmaar, weldra naar Indië zoude stevenen. Willem Jansz. nam het bevel over eerstgenoemd schip op zich, waarop de schepen op den 29sten December uit de verschillende havens in zee staken.

De vloot had eene langdurige uitreis, waarop weinig meldingswaardig voorviel, ofschoon men bij verschillende schrijvers geboekt vindt, dat er op de hoogte van de Zoute en Kaapverdische eilanden een allerbelangrijkst gevecht zoude hebben plaats gehad tusschen acht schepen van deze vloot en dertien spaansche, zoo dat er van deze laatste slechts vier waren ontkomen om in Spanje hun geleden verlies bekend te maken ². Op de hoogte van Madagaskar zeilende, liet de commandeur het jacht het Duyfken naar Bantam vooruit zeilen, dat den 14^{den} Juli 1612 zich van de vloot scheidde. Toen de commandeur den 3^{den} Augustus vermeende bij het eiland Mauritius te zijn, bemerkte men dat men bij het eiland Mascarenhas (Bourbon) was, en waar de vloot op den 6^{den} Augustus aan de noordwestzijde in eene zeer ruime baai ten anker kwam, en gelegenheid vond zich ruimschoots van allerlei ververschingen niet alleen, maar ook van drinkwater — waaraan in de schepen groote behoefte

¹ Zie hiertoven bladz. 303.

² Wy vermoeden dat de schryvers die van dit gevecht gewag maken zich verstaan en het feit verwarren met iets dergelyks dat in 1601 met de uitgaande vloot onder Jacob van Heemskerck plaats had. Zie dit uitvoerig uiteengezet in de Nieuwicheit 1870, No 1 bla 1 B.

Bengalen tot den 23sten November, toen hij met het jacht Cleyn Middelburg almede de reis naar Bantam aannam; hij was genoodzaakt geweest de Eendracht op de kust van Coromandel achter te laten, waar het tengevolge van een bekomen lek moest verdubbeld worden. In het laatst van de maand December (1610) kwam hij met het jacht voor Bantam, waar hij aan den gouvern.-gen. Both, die intusschen uit het vaderland was gekomen, verslag deed van zijn wedervaren.

De lust om naar het vaderland terug te keeren had intusschen de overhand bekomen; hij deed daartoe aanzoek en slechts weinige dagen na zijne aankomst te Bantam, ging hij over op het schip Orangie ¹ van de Kamer van Zeeland, ten einde op dieu bodem, die naar het vaderland bestemd was, de betrekking van opperkoopman waar te nemen. In het laatst van Januari 1611 liep dit schip van Bantam in zee en kwam den 23sten Augustus in Zeeland binnen.

§ 2. Den 1sten September 1611 vertrok Willem Jansz. van Middelburg naar Amsterdam, die tevens belast was geworden met een brief van de bewindhebbers van de Kamer van Zeeland aan die van Amsterdam over te brengen. Hoe hoog de bewindhebbers waren ingenomen met zijne in Indië bewezen diensten, blijkt uit dat schrijven, waarin zij hem noemen een *„een seer bequaem ende nuchteren man, die ons groot contentement heeft gegeven van zijn relaes over den handel in de Oost Indien, en het waer te wenschen dat de Compe velen sulcken dienaers in India hadden; souden vertrouwen daer beter gouvernement soude weesen als wij somwijlen wel hooren 2.“*

Nadat het schip Orangie gelost was, bleek het dat het op zijne Indische reis zeer weinig had geleden, zoodat de Kamer besloot het weder voor eene uitreize zeeklaar te maken. Op denzelfden dag waarop Willem Jansz. naar Amsterdam vertrok, was hij voor de genoemde Kamer opnieuw aan de Compagnie verbonden geworden, en wel voor den tijd van drie jaren, en voor honderd gulden in de maand, gelijk blijkt uit hunne resolutien op den 1sten September genomen.

Gedurende zijn verblijf te Amsterdam, vervoegde hij zich tot de vergadering van de zeventienen aldaar, ten einde te mogen ontvangen *„betaelinge van sijne maentgelden op het schip West-*

¹ Resol. Gouv. Gen. en Raden van Ind. van 28 December 1610.

² Copie Brievenbouck Camer Middelburg 1611 etc.

Vrieslandt verdient. ¹ » Bij hunne resolutie van den 14^{den} November werd bevolen »dat men hem zijn gagie van het schip West-Vrieslant sal betaalen, mits inhoudende een derde part tot zijn wedercompste hier te lande, omme alsdan daerinne gesponoert te worden, naerdat bevonden sal worden hem tot dienst van de Compe gequeten te hebben.»

Terwijl intusschen het schip Orangie verder voor den dienst gereed werd gemaakt, ontving Willem Jansz. van de Kamer van Zeeland bij een schrijven den 17^{den} November een verzoek om zijn vertrek naar Zeeland niet uit te stellen en tevens om nog een twintig a twee-en-twintig kloeke mannen aan te nemen, «aangesien er zich veel rabauwen onder het volk dat aangenomen is, bevinden ende die haer ontsien te werken.» De schepen Orangie en Zeelandia van de Zeeuwsche Kamer zouden een deel uitmaken van de vloot, die onder het beleid van den commandeur Adriaen Block Maertensz. van Alkmaar, weldra naar Indië zoude stevenen. Willem Jansz. nam het bevel over eerstgenoemd schip op zich, waarop de schepen op den 29sten December uit de verschillende havens in zee staken.

De vloot had eene langdurige uitreis, waarop weinig meldingswaardig voorviel, ofschoon men bij verschillende schrijvers geboekt vindt, dat er op de hoogte van de Zoute en Kaapverdische eilanden een allerbelangrijkst gevecht zoude hebben plaats gehad tusschen acht schepen van deze vloot en dertien spaansche, zoo dat er van deze laatste slechts vier waren ontkomen om in Spanje hun geleden verlies bekend te maken ². Op de hoogte van Madagaskar zeilende, liet de commandeur het jacht het Duyfken naar Bantam vooruit zeilen, dat den 14^{den} Juli 1612 zich van de vloot scheidde. Toen de commandeur den 3^{den} Augustus vermeende bij het eiland Mauritius te zijn, bemerkte men dat men bij het eiland Mascarenhas (Bourbon) was, en waar de vloot op den 6^{den} Augustus aan de noordwestzijde in eene zeer ruime baai ten anker kwam, en gelegenheid vond zich ruimschoots van allerlei ververschingen niet alleen, maar ook van drinkwater — waaraan in de schepen groote behoefte

¹ Zie hiervoren bladz. 303.

² Wy vermoeden dat de schryvers die van dit gevecht gewag maken zich verzoeken en het feit verwarren met iets dergelyks dat in 1601 met de uitgaande vloot onder Jacob van Heemskerck plaats had. Zie dit uitvoerig uiteengezet in de Navorscher 1870, No. 1 blz. 1-8.

bestoud — te kunnen voorzien ¹. Den 23sten Augustus verliet de vloot deze baai om hare reis naar Bantam voortzetten, waarover zij, gelijk de commandeur schreef, een geruimen tijd besteedden, daar zij omtrent de lengte van de eilanden, droochten ende clippen van Maldivia ende vorder oostwaerts, door langdurige calmpte en contrarie winden cleijnen voorspoet hadden. Het was dientengevolge dan ook niet voor den 22sten November, dat men het hooge land van Sunatra in het gezicht kreeg; langs de westkust zeilende liep de vloot op den 27sten Straat Soenda in en kwam den volgenden dag voor Bantam ten anker. Het jacht het Duijfken, dat door den commandeur op den 14^{den} Juli te voren, met brieven voor den Gouv.-Gen. Both, uit de vloot was verzonden, was ruim een maand vroeger, en wel op den 24sten October, te Bantam aangekomen.

Met overleg van den Raad te Bantam werd de verdere bestemming der schepen geregeld, waarbij besloten werd dat de commandeur Block met de vijf klokste en best bezeildste schepen naar Jakatra zou vertrekken, er arak, rijst, boonen enz. innemen en van daar naar de Molukken stevenen, werwaarts de schepen Orangie en Gelderland hem zoude volgen, na alvorens te Grissee en Makasser rijst te hebben geladen.

Den 1sten April 1613 kwamen de beide laatstgenoemde schepen te Amboina aan, van waar de Orangie al spoedig naar Ternate zeilde, en met de aldaar aanwezige schepen deel nam aan verschillende kruistochten op den vijand. Bij een dier tochten — in het laatst van 1613 en het begin van 1614 — raakte in Februari de Orangie masteloos; het moest daarop van de vloot scheiden en de steven naar Amboina wenden. Hier werd het schip weder gemast en verder voor zee gereed gemaakt, waarna het op verschillende plaatsen op de kust, nagelen innam en vervolgens naar Banda vertrok, om het met nooten vol te laden en die lading naar Bantam over te voeren, waar het eenige weken later ter reede kwam.

Intusschen waren er bij den Gouverneur-Generaal Both hoogst onrustbarende tijdingen van Solor gekomen, welk eiland eenigen tijd te voren door Apolonius Scot ² op de Portugezen in bezit

¹ In den brief door den Commandeur aan de bewindhebbers, uit Bantam den 6 December 1612 geschreven, somt hij uitvoerig de voordeelen op die deze baai boven die van Mauritius voor een schip of vloot opleverde, waarbij hij een kaart van die baai over zond.

² Zijn naam wordt ook wel Schot en Schotte geschreven.

was genomen, om den handel op Timor in handen te krijgen, en die, toen hij van daar vertrok, het bestuur in handen liet van Adriaen van de Velde als gouverneur, benevens het noodige garnizoen ¹. Weldra barstte er een opstand op een der dorpen uit, en wel door den invloed van twee dominikaner monniken die er met bewilliging van Scot gebleven waren. De gouverneur slaagde er aanvankelijk in het dorp in onderwerping te brengen, maar de soldaten, die aan het plunderen gingen, brachten daardoor te veel tijd zoek en raakten uit elkander, hetgeen den vijand gelegenheid gaf zich weder te verzamelen, zij joegen de onzen naar het strand en terwijl deze al zwemmende een hunner vaartuigen trachten te bereiken, werd de gouverneur, reeds tot de knieën in het water staande, met pijlen doorschoten; met hem sneuvelden nog de schipper Melis Andriesz. en vijf soldaten, de overigen bereikten, hoewel niet ongekwetst, het schip, waaronder de luitenant Jan Jansz. van Thiele behoorde. Met den meesten spoed werd het jacht de Halve Maen naar Bantam gezonden, dat er den 17^{den} Augustus 1614 aankwam om dit ongelukkig voorval ter kennis van den Gouverneur-Generaal te brengen ².

De Gouverneur-Generaal beducht voor verdere onheilen, liet met den meesten spoed het jacht de Haesewint gereed maken, ten einde eenige versterking van soldaten naar Solor over te brengen, benevens eenige kooplieden en assistenten, voor die aldaar waren overleden, terwijl hij op den 29sten September tot Gouverneur en Super-Intendent van den handel en alles wat daeraen dependeerde, niets uitgezonderd, promoveerde en committeerde, den E. Willem Jansz., uytgevaren voor oppercoopman en schipper op het schip Orangie. Voor deze ongetwijfeld buitengewone benoeming gaf hij aan Bewindhebbers als reden op, "dat het jacht de Haesewint zeijtree lag en hij geen gelegenheid had een gouverneur derwaerts te committeren en hij daarmede begaen zijnde, daertoe Willem Jansz. had benoemd; want -- schrijft hij verder -- dese voorschr. Willem Jansz. is van natueren gwaertdich, modest, ende zedich, die hem geduyrende zynen toot op 't schip Orangie naer behooren heeft gesqueten, ende in

¹ Brief van den G. G. P. Both van den 20 Nov. 1614 No. 1 aan de Bewindhebbers.

² Brief van Jasper Jansz. de Jonge, gouverneur van Amboina, van den 24 Jul. 1614.

't minste geen fastidien met zijn volck gehadt ende altijd goet ordre op sijn schip geobserveert (heeft); alsoo dat ik niet en twijfele, sullen (wij) van den voorschreven gouverneur goeden dienst hebben te verwachten. Hij is verbonden aldaer te blijven twee jaeren geduijrende; sijn verbetering (van gagie) sal staen tot discretie van UE. naer expiratie van sijn verbonden tijdt ^{1.}

Onmiddellijk vertrok Willem Jansz. naar de plaats zijner bestemming, waar hij de zaken zoo spoedig dit mogelijk was, regelde en op een goeden voet bracht. Zijn verblijf aldaar was echter niet van langen duur, daar reeds in het volgende jaar besloten werd het kantoor te verlaten, niet om van den handel op Timor aftezien, maar dezen van Amboina of Bauda te doen plaats hebben. Den 18^{den} December 1615 werd door den directeur-generaal Jan Pietersz. Coen, het besluit daartoe genomen, en het schip, de Engel, van Delft naar Solor gezonden, met brieven van Coen aan den gouverneur, om zich met het garnizoen aan boord van den Engel inteschepen, alle amunitie, geschut, koopmanschappen, enz. aan boord te brengen, en het fort Henricus te demolieren en raseren; waarna hij met genoemden bodem zich naar Amboina moest begeven en zich ter beschikking stellen van den commandeur Jan Dirkesz. Lam, die van Bantam met eenige schepen naar Amboina was vertrokken, ten einde aldaar eene macht bijeen te brengen en daarmede een aanval op Poeloe Aij te doen ^{2.} Na aankomst van de Engel op Solor, gaf Willem Jansz. onverwijld gevolg aan de van Coen ontvangen bevelen, en zoodra het fort geslecht was, zeilde hij met den Engel naar Amboina, waar hij zich bij den commandeur Lam vervoegde ^{3.} terwijl de soldaten, van het fort Henricus afkomstig, met eenige Solorezen, die dit eiland vrijwillig hadden verlaten, op Poeloe Aij in bezetting werden gelegd ^{4.}

In de maand Juni van 1616 bevond Willem Jansz. zich te Ternate, waar hij de gelegenheid afwachte om naar Bantam en van daar naar het vaderland terug te keeren, daar zijn diensttijd wederom was verstreken. De gouvern. gener. Laurens Reael verneende echter dat hij nog wel zou over te halen zijn langer in Indië te blijven. »De gouverneur Willem Jansz. — schrijft

¹ Als voren.

² Brief van Coen als voren, van 18 December 1615.

³ Brief van Coen van 10 October 1616.

⁴ Zie over deze verovering de Bijdragen tot de T., L. en Vk van N. I. IIe Deel, 1854, blz. 384 en vlg.

hij aan Coen ¹ — „schijnt ons een bequaem man te wezen om op eenige tochten, principalijk te waeter gebruijkt te mogen worden; derhalven ingevalle U.E. zijn van doen mochte hebben, mij dunckt dat hij met redelijke verbetering wel in 't lant te houwen zal zijn.“ Doch Willem Jansz., die eenige weken later te Bantam kwam, besloot aan zijn voornemen gevolg te geven, zoodat hij op den 4^{den} November 1616, door den Direct. Gen. aan boord van het schip *Zeelandia* werd geplaatst, om op dien bodem gedurende de reis naar het vaderland de betrekking van opperkoopman waar te nemen. Weldra nam hij de terugreize aan, en kwam op den 30sten Juni 1617 in Zeeland aan, waar hij door de Kamer Middelburg, van hunnen bodem uit 's Comp. dienst werd ontslagen.

§ 3. Doch het scheen wel dat het vaderland niet veel aantrekelyks voor hem bezat; want hij was nog geen twee maanden buiten 's Comp. dienst, of hij werd door de bewindhebbers ter vergadering van den 17^{den} op den 23sten Augustus op voor hem zeer vereerende voorwaarden wederom in haren dienst aangenomen. In de notulen van dien dag lezen wij, dat Willem Jansz. „voor desen gewesene commandeur ² in Solor is aangenomen omme de Comp. als oppercommis ende coopman te dienen, voor hondert vyftich guldens ter maent; midts dat men hem brieven van recomandatie aen den Gouverneur Generael ende Raden van Indie sal geven om in de eerste vacante plaetse als Vice Gouverneur off als commandeur te water gremployeert te worden; dies dat hij gehouden sal wesen de Comp. vier jaren int lant te dienen, gaen ende keeren daerinne niet gereeckent.“

Een maand te voren, op den 27sten Juli, had de Kamer Amsterdam goedgevonden, hem voor het jaar dat hij op Solor had doorgebracht, veertig guldens per maand boven zijn gagie toe te leggen; terwijl hij tevens werd gemachtigd om de resterende gilden, die hem van het schip *Westfriesland* nog te goed kwamen bij de Kamer Enkhuizen te mogen ontvangen ³.

Zoo was Willem Jansz. dan wederom aan den dienst der Comp. verbonden. Hij nam evenwel eerst den 4^{den} Januari 1618 met het schip *Mauritius*, gevoerd door schipper Leendert Jacobsz.

¹ 1605 Aug. 1616.

² Het woord Gouverneur is doorgehaald en Commandeur in de plaats gesteld.

³ 20 Julij 1618.

uit Texel de reis naar Java aan, en kwam op den 22sten Augustus daaraanvolgende voor Bantam ten anker. Het is te bejammern dat het journaal dezer reis niet meer aanwezig is, daar hij volgens een schrijven van den 6den October, waarbij hij aan de bewindhebbers zijne aankomst meldt, hen tevens bericht, dat hij op den 31sten Juli op 22° Zbr. een eiland hadden ontdekt en aan land waren geweest; dat eiland lag 240 mijlen Z.Z.O. en N.N.W. van den zuidhoek van straat Soenda ¹. Wellicht had men daarin zoowel omtrent dat eiland als over zijne vroegere reis met het Duyfken eenige meerdere bijzonderheden vernomen.

Weldra werd Willem Jansz. in zijne betrekking overgeplaatst aan boord van het schip 't Wapen van Amsterdam, en door den Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Coen in den Raad geroepen, om dezen met zijne kennis en ervarenheid ter zijde te staan. Toen Coen het noodig achtte in eene algemeene vergadering van alle de aanwezige opperkooplieden, schippers en krijgsofficieren, schriftelijk advijs in te winnen ², wat er ten aanzien van Jakatra — na hetgeen aldaar plaats vond behoorde gedaan te worden, vindt men in de resolutie van laatstgenoemde dagteekening, het door Willem Jansz. gegeven advijs het eerst gemeld, en wel op deze wijze: „Willem Jansz., oppercoopman, tegenwoordich op 't schip 't wapen van Amsterdam, adviseert dat men de plaetse van Jaccatra sal versterken ende het begonnen werck naer gelegentheit voltrecken.“

Is het in het algemeen waar, zoo als een Hollandsch spreekwoord zegt: goed voorgaan doet wel volgen, dan heeft mogelijk het voorbeeld door Willem Jansz. gegeven, anderen genoopt in denzelfden geest te adviseren en bleek dit de meerderheid uitte-maken.

Willem Jansz. nam deel in alle beraadslagingen, die er in dezen voor de Nederlanders zoo moeielijken tijd, zoo ten aanzien van Jakatra en Bantam, als ten opzichte der Engelschen gevoerd werden. Ook nam hij deel aan het gevecht door Coen op den 2den Jan. 1619 tegen deze laatsten geleverd en vergezelde hij hem naar Amboina, toen er besloten was van daar versterking te halen en Jakatra te ontzetten ³.

Door de gunstige moesson had men eene vrij voorspoedige

¹ Zie dien brief in de reizen der Nederlanders enz. aangehaald blz. 26.

² Resolutien van 31 Augustus, 19 en 22 October 1618.

³ Zie Jhr. de Jonge in zijn meermalen aangehaald werk, 4e deel, voorrede blz. XXXVII enz.

reis. Te Amboina aangekomen, werd door Coen en den Raad op den 6den Februari besloten, dat de commandeur Willem Jansz. met het schip de Engel naar Banda zou stevenen, met bevel, om, zoo Willem van Antzen — die door den Gouv.-Gener. Reael tot Luitenant-Gouverneur van deze eilanden benoemd was — reeds in Banda gekomen was of voor het vertrek der schepen aldaar aankwam, hem in zijne betrekking te bevestigen, den kapitein Heetveld en anderen, wier diensttijd verstreken was, aftelossen en op alles goede order te stellen, volgens de instructie hem door Coen medegegeven, en de Engel met de voorhanden zijnde nooten en soelie te beladen, en zoo spoedig mogelijk terug te zenden. Mocht van Antzen nog niet aangekomen zijn, dan zoude Willem Jansz. als Luitenant-Gouverneur het bewind voeren over de forten Nassau, Belgica en Revenge in de eilanden van Banda ¹.

Nadat de Luitenant-Gouverneur van Antzen te Banda aangekomen was, vervoegde Willem Jansz., die middelerwijl, gedurende zijne afwezigheid, den 23sten Maart tot Raad van Indië was aangesteld ², zich op den 14den Mei weder bij de vloot onder Coen, die zich op de aangewezen plaats, het west-einde van het eiland Madura, bij Mallemans-eiland ophield, om aldaar de schepen te verzamelen. Vervolgens lichtte de vloot het anker en verscheen den 23sten Mei voor Japara; 400 man werden uit de schepen aan land gezonden om zich van deze plaats meester te maken, en hoewel zij vrij wel versterkt was, werd zij echter stormenderhand ingenomen en verbrand ³.

Hoe de vloot weinige dagen later voor Jakarta verscheen, het fort ontzet en de stad veroverd werd, hieromtrent verwijzen wij den lezer naar den aangehaalden brief van Coen, welke ook in het werk van den heer de Jonge is opgenomen ⁴.

Op het gerucht dat Coen met versterking uit de Molukken voor Jakarta in aantocht was, waren de Engelsche schepen onder zeil gegaan; ten einde eenige zekerheid te hebben welke koers door hen was genomen, werd het jacht 't Hert naar de Straat Soenda gezonden, met last de eilanden en de geheele kust

¹ De instructie en de twee commissien zijn van den 7 Februari.

² Met hem werden tot deze betrekking benoemd Pieter de Carpentier, Arant Martas, en Andries Soury.

³ Brief van Coen aan de Bewindh van 5 Aug. 1619

⁴ Z. Bo. IVe deel, blz. 177.

wel te onderzoeken en berichten omtrent hen in te winnen. Het gevolg hiervan was dat men te weten kwam, dat de Engelsche vloot, bestaande uit elf schepen, den 2den Juni van Poeloe Bessie, in Straat Soenda, waren vertrokken en om de west zeewaarts gelooopen waren, 't geen bevestigd werd door een volk van de Swarte Leeuw ², die van de Engelschen waren weggelooopen, en die men aan de Waterplaats had gevonden.

Hoewel Coen en de Raad het ondienstig achtten de Engelschen te gaan opzoeken en slag te leveren, maar in de eerste plaats zijne scheepsmacht dienstbaar te maken aan de bescherming van de belangen der Comp. op de kust van Java en tot bevordering van den handel op onderscheidene kantoren van Indië ³, sloot dit echter niet uit, dat de bevelhebbers der schepen in last kregen hunne vijanden zooveel mogelijk afbreuk te doen.

Waren er reeds drie schepen naar de Maleische kust vertrokken, in den Raad van Indië, van 18 September, werd besloten, om zes schepen: 't Wapen van Zeeland, Nieuw Zeeland, Haerlem, de Engelsche Sterre, het Postpaert en de Neptunus, onder het bevel van den commandeur Willem Jansz. naar de westkust van Sumatra, zoo naar Tikoe, Priaman als Atjih te zenden „omme den handel in die kwartieren te bevorderen, en omme op de Engelsche eenige avantajie te soecken, tot revengie van geleden schade, verseeckeringe van den Staet der Generale Comp., maer insonderheijt om het boos en groot voornemen der Engelsche tegen den staet te breecken en prevenireren ⁴.”

Den 1sten October zeilde Willem Jansz. met de schepen onder zijn bevel uit Straat Soenda naar de westkust van Sumatra; bij zijne komst te Kota tengah vernam hij dat er vier Engelsche schepen voor Tikoe lagen; zonder verzuim werd de reis langs de kust om de noord voortgezet, en op den 11den October nabij genoemde plaats komende, vond hij de schepen de Dragon, de Beer, de Expeditie en de Rose, „waer op bij d'onsen ⁵ geresolveert wierde haer datel. twee ende twee te aborderen. De son was tegen den avondt maer omtrent 1½ ure hooch. doen bij den anderen quamen. De commandeur Willem Jansz. smeet datel.

¹ Als voren blz. 181.

² Dit schip was den Engelschen door list in handen gevallen. Brief van Coen, als voren, van 13 Januari 1619, blz. 117—119.

³ De Jonge, IVe deel: als voren blz. CXVIII.

⁴ Brief van Coen, als voren, van 22 Januari 1620, als voren blz. 194.

⁵ Als voren bl. 194

met het Wapen van Zelandt den groten Dragon op de wintveringh aen boort. Het schip Haerlem ¹ leijd hem aen d'ander zyde op den hals aen boort ende hebben aldus seer geweldig met groff geschut ende musquetten tegen malcanderen gevochten. Nieuw Zeelandt was geordonneert met de Neptunus den Beer te aborderen, dan alsoo den Dragon (de Beer?) vol peper geladen wesende, dien selven daeh van de zijnen t' seewaert gelopen was ende Nieu Zeelandt d'aborderinghe niet seer sochte, resolveerde de Neptunus ende de Engelse Sterre den Beer te aborderen, doch alsoo den Dragon overwonnen wierd, eer deze schepen bij malcanderen quamen, gaven de schepen den Beer, d'Expeditie ende de Rose haer mede op, ende dat sonder t' gewelt van d'onse te verwachten. t' Wapen van Zelandt ende Haerlem schaers een ure tegen den Dragon gevochten hebbende, geraeckte de brant in de gallerije van de Dragon, waarover de Engelschen haer schip abandonnerden ende in Haerlem overliepen, bidde om hylfsgenade, doch wierden weder overgejaecht om de brant eerst te nytten. Aldus zijn de voorschr. vier schepen door Gods genade overwonnen, daerdoor wy hopen het desseyen van d'Engelsen soo lange vertroocken worden sal, dat tyt sullen hebben omme onsen staet noch meer ende beter tegen aller gewelt te verseeckeren. De voorschr. Dragon hadde op 180 zeer cioecke mannen, te weten 150 van sijn eygen volck, ende 30 van d'andere schepen die den Dragon t' see hadde geholpen; was gemonteert met 30 stucken geschut. In dien strydt synder van d'Engelsen 30 mannen doot gebleven, d'overste Commandeur Banner is doodelyck gequest, van d'onse hebben wy verioeren vijf mannen. Het schip Haerlem is in zyn spiegel gelycke water alsoo getreft, dat het wegnich geschoot heeft oft socht aen des Dragons syde gesoncken hebben, alsoo op het garniering vijf voeten waters stonden eer het gewaer wierden.²

Zeslaar de uitslag van een geveent, waarin het meere deel der bevelhebbers toonden dat zij den vyand wel durfden onder de oogen te zien, en waardoor aan hen een gevoelig verlies werd toegebracht ³.

Al het volk van de vier schepen, waaronder nog eenige Engelschen, die op het van hen genomen schip de Sterre waren,

¹ Hierover voerde het bevel de Schipper Willem Jansz. van Amersfoort Zie hierachter.

² Ook de drie schepen, naar de Maatschappij geschiedt, werden alhoewel te langzaam genomen.

ongeveer 300 in getal, werden te Tikoe aan land gezet, terwijl hun op hun verzoek het schip de Rose werd teruggegeven, met eenige provisie „om van daer elders bij de hare te mogen vertrekken“; de andere drie werden door de onzen bemand en kwamen met de Hollandsche schepen weinig tijds daarna voor Jakatra ten anker.

Ter belooning van het heldhaftig gedrag van den Commandeur Willem Jansz. vereerden Gouverneur-Generaal en Raad van Indië, bij resolutie van den 20sten December 1619, hem met een gouden ketting ter waarde van duizend gulden; ook de overige schippers, kooplieden, die zich tegenover den vijand goed hadden gekwetend, werden beloond ¹.

§ 4. De vijandelijkheden tegen de Engelschen werden eerlang geschorst, ten gevolge der bekomen tijding, op den 27sten Maart 1620 met de Bull uit Engeland ontvangen, waarbij men vernam dat de Nederlandsche Comp^e. in Europa met die der Engelschen een verbond hadden gesloten ². Bij een der artikelen van dat verdrag werd bepaald, dat er zoude worden ingesteld een Raad van Defentie bestaande uit vier leden van elke partij, ter wier beschikking zoude worden gesteld een getal van twintig schepen, en die bestemd waren alle bescherming aan den handel te verleen.

Hoe weinig Coen ook hiermede was ingenomen, werd echter aan den bekomen last voldaan, en werd er reeds op den 28sten Mei, door den gecombineerden Raad besloten, tot het afzenden van eene vloot van tien kloeke schepen naar de wateren van Japan en van daar naar Manilha, ter bescherming van den handel en om aan den vijand afbreuk te doen.

De Hollandsche schepen, die tot deze expeditie zouden worden bestemd, waren Haerlem, de Hope, Nieuw Bantam en de Trouw; als vijfde schip zou de Eugel of St. Michiel volgen; de Engelsche schepen waren: de Elisabeth, de Bull, de Engelsche Hope, de Engelsche Swaen en de Paltsgraef.

Volgens het gesloten verdrag zouden de Engelschen de vlag voeren. Hoe grievend dit voor onze zeelieden moest zijn, zal men kunnen nagaan, wanneer, zooals hier, een schipper boven een commandeur, die tevens Raad van Indië was, werd ge-

¹ Zie W. J. van Amersfoort hier achter.

² Zie hierover uitvoerig Jhr. de Jonge blz. CNIX enz.

steld. Hoe Coen er over dacht, kan blijken, waar hij schrijft 1: «Volgens accoort door U.E. gemaect sullen d'Engelsen geduyrende voorschr. voyage de vlagge op de groote stenge voeren ende d'ouse op de voorstenge. Een schipper Robbert Adams genaemt, hebben d'Engelsen als opperhoofd over haer vijff schepen ende als Admirael van de Vloote gestelt. Ende wij als commandeur van onse vijff schepen ende als Vice-Admirael van de Vloote den E. Willem Janssen, Raedt van Indien, *in vougen dat minler meerder Commanderen sal, welck niet wel en past.* d'Engelse schepen sijn groot, schoou ende wel gemonteert, maer liever souden d'ouse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen, dan met de voorschr. treffelijke vloote van hun schepen, ende gelooven oock dat se den vijandt misschien meerder affbreuck souden doen; want d'ouse d'Engelse sooveel als ons eijgen volck niet mogen vertrouwen».

Een gedeelte der genoemde schepen vertrok den 11den Mei vooraf naar Japan om aldaar op de kust en bijgelegen vaarwaters te kruisen; de overigen volgden ruim veertien dagen later. Volgens de instructie, aan de vlootvoogden medegegeven, moest de vloot in Firando zich verzamelen; omtrent Januari 1621 van daar naar Manilha zeilen, zoo tot afbreuk van de Spanjaarden, als om de Chinesesche jonken te beletten die baai intelopen, maar te trachten hen te bewegen met huune ladingen naar Jakatra te zeilen; op welke wijze dit het best kon geschieden, werd aan hun beleid overgelaten. De vloot zou verder tot het einde van Juni voor die baai zich ophouden, of zooveel langer als noodig werd geacht, al zou de vloot daarna Japan niet meer kunnen bezeilen, in welk geval men naar Patani kon loopen, om van daar naar Java terug te keeren. Verder worden daarin nog bepalingen gemaakt, uit welke personen de scheepsraad zou bestaan en hoe er gehandeld moest worden met de veroverde schepen en de daarin gevonden wordende goederen. Nog werd vastgesteld, dat, zoodra de vloot voor de baai van Maniha verscheen, ter voorkoming, zooveel mogelijk van verscillen, eenige Nederlanders op de Engelsche, en omgekeerd eenige Engelschen op de Nederlandsche schepen moesten worden geplaatst, omme te registreeren al sulcke goederen als bij d'een off d'ander veroverd ende overgenomen zoude mogen worden 2.

1 Brief van Coen aan de Bewindhebbers van 31 Juli 1620

2 Jakatra den 14den Juni 1620.

Behalve deze instructie was Willem Jansz. nog van eene particuliere voorzien, die met hetgeen er in voorkomt betreffende ons kantoor te Firando en eenige daarop betrekking hebbende zaken, nog het volgende bevat: „UE. zij gerecommandeert met d'Engelschen natie goede vruntschap ende eenicheyt te houden ende haerlieden (soo iemant in noot geraeckte) na uysterste vermogen t' assisteren. Doch sult oock goede sorge dragen, dat de gerechtigheit van de Compe., haer eer ende reputatie niet vercort worde. Gelyck mede dat d'Engelschen UE. noch d'onse in geenige saecke ende vercloecken; het gemeene spreekwoord *veeel trouw ende vertrouwt niemant*, sult alsoo niet verstaen als of d'Engelschen niet souden mogen vertrouwen, maer brengt mede dat men altoos trouw moet wesen ende niemant dan met een groot ommesien ende goede circonspectie vertrouwen sal. Alle questien ende querellen sullen UE. na uytterste vermoghen vermijden, ende insonderheijt voorcomen, dat door d'onse geen redenen van misnoegen aen d'Engelschen gegeven worden, ende datter van onse syde geen feijl tegens t'accoort door de Heeren Majjores met d'Engelschen gemaect, begaen worden 1. „

De uitslag dezer expeditie liet veel te wenschen over; wel werd de baai van Manilha gedurende eenige maanden ingesloten, op de kust van China en Japan gekruist en naar meer verwijderde punten eenige schepen gezonden; wel werden eenige jonken genomen, waarvan de waarde, voor het aandeel onzer schepen, slechts f 63817--10—4 bedroeg, zoodat gelyk Willem Jansz. schreef 2, „men merckelijck siet dat de Chinezen verarmen;“ maar daarentegen was het zilverschip van Nieuw Spanje naar Manilha bestemd, niet in hunne handen gevallen. Op den 28sten Juni 1620 hadden drie hunner schepen, de St. Michiel, de Swaen en de Expeditie onder het eiland Tandaija, wel schutgevaarte met dat galjoen gehouden, en was de hoop verlevendigd dat zij het zouden vermeesteren, had niet een plotseling opgekomen storm de schepen uit elkander doen stuiven, niet zonder gevaar op om de kust van dit eiland te stranden; de St. Michiel bleef echter in den storm, want men vernam sedert niets meer van dezen bodem, en daar men ook van het galjoen evenmin iets vernam, geloofde men dat ook dat schip den storm niet ontkomen was. De Swaen en de Expeditie kwamen eindelijk nog

1 Datum als voren.

2 Firando, aan den Gouvern.-Generaal, 12 October 1621.

in de baai van Firando, doch laatstgenoemd schip sloeg door harden wind om en ging mede voor de vloot verloren; de overige schepen waren op den 9den Juli 1621 allen in de baai van Firando.

Onder de redenen, die opgegeven worden voor den minder gunstigen afloop dezer expeditie, wees men op de mindere bezeildheid der groote schepen, zoo dat de Portugeesche navetten hun meestal konden ontzeilen, en oordeelde men dat welbezeilde fluiten met lijzeilen van beteren dienst zouden geweest zijn ¹. Een andere reden lag hierin dat sommige schippers weinig ontzag onder hun volk hadden; vooral was dit het geval op de Engelsche schepen; in ziju aangehaalde brief schrijft Willem Jansz. o. a.: „de Engelschen hebben geen gebiet over hun volck, soo dat het in de twee laetste joncken ² al wat groff is toegegeen, daer den admirael Adams autheur van is, blijkende bij nevensgaende attestatie. „

In sterker bewoordingen liet Jacques Le Febvre, die het bevel voerde over het schip de Trouw, zich hierover uit ³, die o. a. mededeelt, dat men sedert het verblijf voor Manilha „vier Chinesche joncken ontrent ende voor de bay (had) veroverd, van dewelke de twee principale joncken seer onordentelijk ende schandelijk geplondert sijn, eer men tot lossinge van deselve voor de twee Comp. conden geraecken. De faute daarvan is eerst bij de overhoofden gecommiteert, die d'ordre ende resolutie op 't aenhaelen van deselve geraempt eerst gebroocken ende gevijoleert hebben; 't is wel affmeten wat daerop bij 't gemeene volck gevolcht is, jae 't quam soo verde, dat de merckt op 't hoogste was ende geschapen stoudt groote revolte en de bloetstortingen tusschen beide natien ontstaen soude hebben, 't verreck van de eust heeft 't selve geessert. „

Schreef de Gouv.-Gen. Coen in zijnen brief aan de zeventienen van den 31sten Juli 1620, hierboven aangehaald ⁴: „Liever souden d'onse met 7 Nederlandsche schepen een tocht tegen den vijant doen dan met de voorschr. treffelijke vloote van tien schepen, ende geloven oock datse den vijant misschien meerder afbreuck souden doen, want d'onse d'Engelse sooveel als ons

¹ Brief van de Raden van Ind. Isbel en Carpenter aan Bewindhebers, van 8 Maart 1621

² Voor de baai van Manilha veroverd

³ Aan den Gouvern.-Geuer. Coen, Firando, 14 October 1621

⁴ Blz 317.

eijgen volck niet mogen vertrouwen :” Le Febvre was van hetzelfde gevoelen, waar hij in zijn genoemden brief vervolgt: “Twaere te wenschen den tocht bij onse schepen alleens mochte volvoerd werden, vermits nu altijts een achterdeure open moeten houden, alsoo d’Engelsen wel dorven openbaerlijk te seggen, sij luijden niet aengenomen sijn om ten oorloge gebruijckt te worden, ende niet begeeren voor een ander te steelen *liever tegen ons als den Spuengiaert vechten willen*. Sij hebben geen gouverne over haer volck, doen geen ofte weijnich justitie aen misbruijcken, een ider doet schier wat hij wil, bethoonen haer seer traech ende onwillich in’t besichtigen van den vijandt voor Cavita ¹, maer extra ordinaris vlijtich ende rap in ’t plunderen van de Chineese joncken, dat met oogluijckinge van haer overhooffden geschiet, die daernaer hen portie van ’t volck wel weten te krijgen, dat alles tot groote nadeel van d’onse streckt. Invougen hier inne by hunne principalen beter ordre dient gestelt, ende d’overhooffden van haer schepen, waerop sij haer quanswijs beroepen, met soodanige artijckelen als d’onse te versien; opdat het volck in beter disciplina, gelijk sulcx onder een vloote vereijst, gehouden mach werden, ende de misbruijckers naer behooren souder simulatie gestraft worden.”

Met het oog op dit een en ander zal het wel geen verder betoog behoeven, waardoor het kwam dat de expeditie zoo weinig goede vruchten voor de beide Compagniën had afgeworpen.

Intusschen was er in den Raad van Defentie besloten om andermaal een tocht naar Manilha te ondernemen; als admiraal zou nu de vlag worden gevoerd door Willem Jansz., die van vice-admiraal door Robert Adams. Met de schepen Muijden en Peppercorn, die tevens ter versterking van de vloot naar Japan vertrokken, kwam deze tijding op den 5den en 6den Augustus 1621 te Firando. Dientengevolge werd Willem Jansz. op den 19den daaraanvolgende als admiraal van de vloot, met de gebruikelijke eerbewijzingen geïnstalleerd en tevens door hem bevel gegeven de schepen van het benoodigde te voorzien en zeevaardig te maken.

Het scheen eerst twijfelachtig of de Engelschen wel genegen waren aan dezen tweeden Manilhaschen tocht deel te nemen, doch tegen het gemeen gevoelen had dit toch plaats. Dat de onzen gewenscht hadden dat zij zich hadden teruggehouden, leest men in

---

¹ In de baai van Manilha.

ieder woord van den aangehaalden brief van Le Febvre. Volgens besluit van den scheepsraad vertrokken Muijden en Peppercorn op den 28sten October 1621 vooraf naar Chincheo, om aldaar op de jonken te kruisen, die met het begin van den moesson naar Manilha varen; doch daar zij het door het ruwe weder op de kust niet langer konden houden, liepen zij over naar de Philippijnen om zich aldaar bij de vlag te voegen.

De schepen Bantam, de Trouw, Haerlem, de Hoop, de Engelsche Swaen, de Paltsgraef, de Elizabeth en de Bull, vertrokken den 3^{den} December uit de baai van Firando rechtstreeks naar Manilha. Zoodra deze schepen op de kust van Luçon verscheen, werd er bij Pangasinaon een rijk geladene Chineesche jonk genomen, die het vorige jaar uit vrees voor den vijand overgebleven was. Bij de komst voor de baai van Manilha werden er nog eenige genomen, waarna de baai ingesloten werd. Eenige andere, voor Manilha bestemd, en die benoorden de baai waren, werden door de Spanjaarden gewaarschuwd; zij liepen toen bezuiden de baai, losten daar hunne lading die in kleine sampans naar Manilha gebracht werden. Deze buit ontging de vloot, gedeeltelijk door verzuim, daar zij gewaarschuwd waren, want toen eenige schepen om de zuid langs de kust werden gezonden, vonden zij op verschillende plaatsen zes groote jonken, die echter reeds gelost en nu met brandhout werden geladen; met een aantal kleinere jonken liet de vlootvoogd ze allen verbranden. In het laatst van Mei 1622 werd de Trouw, de Hope, de Bull en de Paltsgraef naar Macao gezonden, waar zij een Portugeesch fregat, met zijde geladen en naar Manilha bestemd, namen, waarna deze schepen naar Firando vertrokken. De overige schepen verlieten de baai van Manilha in het begin van Juni; in Juli waren alle tot de vloot behorende schepen in Firando terug; de laatstgenoemde schepen hadden nog twee jonken genomen, doch belangrijke waarde werd er niet in gevonden ¹. De uitslag van dezen tocht was gunstiger dan de eerste; het aandeel der verkregen buit voor de Nederl. Comp. bedroeg *f* 262912-12-5.

Ook werd ditmaal de orde beter gehandhaafd. „Desen tocht — schrijft Coen ¹ — is redelijcken vredich gegaen, 't schijnt dat 't eene mes 't andere in de schede gehouden heeft; d'eerste

¹ Brief van Coen aan de 17^{den}, aan boord van de Maartius voor St. Helena, den 20 Juni 1623.

² Als voren.

reijs dreeff d'een d'ander met geweld uijt de jonken. In Firando wapende hun d'een tegen d'ander, vochten niet weinich, ende eenige bleven doodt, waerop den Raedt elck over de sijne recht deedt, maer dese reijs is 't Godt loff beter gegaen ^{1.}”

Tot een derden tocht naar Manilha waren echter de Engelschen niet genegen, zoodat Willem Jansz. gelast werd, om wanneer zij van de Engelschen gescheiden waren, zich met zijne schepen ten spoedigste naar de Piscadores te begeven en zich te vereenigen met die, welke onder den commandeur Cornelis Reijersz. aldaar aanwezig waren, om dan gezamenlijk den handel der Chinezen op Manilha te verhinderen en die voor de Nederl. Comp. te verzekeren, op eene wijze als dit met de order en instructie met elkander zouden overeenkomen. Na de vereeniging der schepen moest de commandeur Reijersz. zijne vlag inhalen, en het bevel over alle schepen door Willem Jansz. doen voeren ^{2.}

Ingevolge dezen last vertrok Willem Jansz. den 18den September 1622 uit Japan naar Pehoe. Door een hevigen storm op den 25sten daaraanvolgende, verkeerden zijne schepen in groot gevaar; Bantam, de Trouw en Cleijn Tholen, liepen, na belangrijke schade aan romp en tuig te hebben geleden, naar Firando terug. St. Cruz. bleef achter, en was vermoedelijk in den storm gebleven. Na de schade zooveel mogelijk hersteld te hebben, liepen deze schepen in het laatst van October en begin van November andermaal in zee; doch waren niet veel gelukkiger; door onstui- mig weder raakten zij van elkander en vervielen beneden de Piscadores, en daar ze het niet konden opwerken en reeds vele ankers en touwen hadden verloren, liepen zij achtereenvolgens naar Batavia, waar de een na de ander aankwam. Deze uitslag trof Coen zeer; want daar hem aan het bekomen van den Chineeschen handel zooveel gelegen lag, had hij op de vereeniging der schepen van Willem Jansz. en Reijersz. gerekend, om daarin te zullen slagen; „d'oorsaecke dat alle dese schepen tot groot nadeel van de Comp. soo misdreven sijn — schrijft hij ^{3.} — verstaen wij bij te comen, vermits de custe van China van d'ouse noch niet wel bekendt sijnde, te

¹ In zijn hiervoren aangehaalden brief.

² De commandeur Reijers was reeds in de maand April 1622, met 16 schepen bemand met 1300 koppen naar Macao en de Chineesche kust gezonden; zijne verrichtingen aldaar behooren niet tot ons onderwerp.

³ Brief als voren.

seer geschout wert. Lanx de wal loopt de stroom heen en weder; daer sijn veel schone havens, ende hoe hert dat het in see oock waeijt, is 't gemeenlijk onder den wal (gelijk Haerlem bevondt) vrij wat luwer, de Chinesen connen t'geheele jaer door lanx de wal heen en weder comen; mettertijt sullen d'onnen mede beter leeren. Ondertusschen is deze vloot in dier vougen van den commandeur Reijersz. gesepareert gebleven, welck om verscheiden consideratien seer qualijck compt; insonderheijt vermits apparent is, (dewijle de macht van den commandeur Reijersz. gelijk voren geseijt is, seer verdeelt ende vele ongevallen overcomen was) dat den vijandt daer door 't vaerwater van Macao op Manilha vrij gecregen sullen hebben; of het de Chinesen mede al beleth sal werden, sal den tijdt leeren.*

Willem Jansz nam na zijne terugkomst te Batavia weder zitting in den Raad van Indië, en hoewel hij waarschijnlijk eerst het voornemen heeft gehad naar het vaderland terug te keeren ¹, kwam hij daarvan terug, want in de resolutie van Gouvern. Gen. en Raad van den 2den Januari 1623 leest men: „Item alsoo den verbonden tijt van d'Heer Willem Jansz. volgens d'acte van zijne aenneminge ten vollen geexpireert is, ende zijne Ed. genegen is, noch langer in Comp^e dienst te continueren, is goetgevonden, vermits de bequaemheijt ende suffisance sijns persoons, dat men zijn Ed. de novo voor drie jaren à twee honderd vijftich guldens ter maent zal aannemen, omme als Raedt van Indien, ende wanneer der eenige bijzondere exploicten ter zee voorvallen, als Admirael over de vloote gebruijct te worden, den tijt innegaende van primo deser ende staende gagie tot huys toe.“

§ 5. Tot in de maand October van dit jaar nam hij deel aan de werkzaamheden der Hooge tafel, toen hij tot andere werkzaamheden werd bestemd, en wel om den Gouverneur Martinus Souck, die zich op eenige zaken moest verantwoorden en te dien einde van Banda was ontboden, te vervangen ². Het schijnt dat vooral zijn kostbaar bestuur daartoe aanleiding had gegeven; zoo schreef Coen reeds aan de Bewindhebbers in

¹ I gheue op desen tocht naar Manilha — gepasseert is, sal t'E van den Heer Admirael W. J. die naer costy met dese schepen vertrekt, in 't breede conuen verstaen. Brief van Jacques Le F. 20 Febr. aan de Bewindhebbers, van 24 December 1622.

² Isaac de Bruyne was van Amboina met den titel van President gezonden om by afwezigheid van Souck het bewind te voeren.

reijs dreeff d'een d'ander met geweld uijt de jonken. In Firando wapende hun d'een tegen d'ander, vochten niet weinich, ende eenige bleven doot, waerop den Raedt elck over de sijne recht deedt, maer dese reijs is 't Godt loff beter gegaen ^{1.}

Tot een derden tocht naar Manilha waren echter de Engelschen niet genegen, zoodat Willem Jansz. gelast werd, om wanneer zij van de Engelschen gescheiden waren, zich met zijne schepen ten spoedigste naar de Piscadores te begeven en zich te vereenigen met die, welke onder den commandeur Cornelis Reijersz. aldaar aanwezig waren, om dan gezamenlijk den handel der Chinezen op Manilha te verhinderen en die voor de Nederl. Comp. te verzekeren, op eene wijze als dit met de order en instructie met elkander zouden overeenkomen. Na de vereeniging der schepen moest de commandeur Reijersz. zijne vlag inhalen, en het bevel over alle schepen door Willem Jansz. doen voeren ^{2.}

Ingevolge dezen last vertrok Willem Jansz. den 18den September 1622 uit Japan naar Pehoe. Door een hevigen storm op den 25sten daaraanvolgende, verkeerden zijne schepen in groot gevaar; Bantam, de Trouw en Cleijn Tholen, liepen, na belangrijke schade aan romp en tuig te hebben geleden, naar Firando terug. St. Cruz. bleef achter, en was vermoedelijk in den storm gebleven. Na de schade zooveel mogelijk hersteld te hebben, liepen deze schepen in het laatst van October en begin van November andermaal in zee; doch waren niet veel gelukkiger; door onstuiwig weder raakten zij van elkander en vervielen beneden de Piscadores, en daar ze het niet konden opwerken en reeds vele ankers en touwen hadden verloren, liepen zij achtereenvolgens naar Batavia, waar de een na de ander aankwam. Deze uitslag trof Coen zeer; want daar hem aan het bekomen van den Chineschen handel zooveel gelegen lag, had hij op de vereeniging der schepen van Willem Jansz. en Reijersz. gerekend, om daarin te zullen slagen; „d'oorsaecke dat alle dese schepen tot groot nadeel van de Comp. soo misdreven sijn — schrijft hij ^{3.} — verstaen wij bij te comen, vermits de custe van China van d'onse noch niet wel bekendt sijnde, te

¹ In zijn hiervoren aangehaalden brief.

² De commandeur Reijers was reeds in de maand April 1622, met 16 schepen bemand met 1300 koppen naar Macao en de Chinesche kust gezonden; zijne verrichtingen aldaar behooren niet tot ons onderwerp.

³ Brief als voren.

seer geschout wert. Lanx de wal loopt de stroom heen en weder; daer sijn veel schone havens, ende hoe hert dat het in see oock waeijt, is 't gemeenlijk onder den wal (gelijk Haerlem bevondt) vrij wat luwer, de Chinesen connen t'geheele jaer door lanx de wal heen en weder comen; mettertijt sullen d'onnen mede beter leeren. Ondertusschen is deze vloot in dier vougen van den commandeur Reijersz. gesepareert gebleven, welck om verscheidnen consideratien seer qualijck compt; insonderheijt vermits apparent is, (dewijle de macht van den commandeur Reijersz. gelijk voren geseyt is, seer verdeelt ende vele ongevallen overcomen was) dat den vijandt daer door 't vaerwater van Macao op Manilha vrij gecregen sullen hebben; of het de Chinesen mede al beleth sal werden, sal den tijdt leeren.*

Willem Jansz nam na zijne terugkomst te Batavia weder zitting in den Raad van Indië, en hoewel hij waarschijnlijk eerst het voornemen heeft gehad naar het vaderland terug te keeren ¹, kwam hij daarvan terug, want in de resolutie van Gouvern. Gen. en Raad van den 2den Januari 1623 leest men: „Item alsoo den verbonden tijt van d'Heer Willem Jansz. volgens d'acte van zijne aennemingē ten vollen geexpireert is, ende zijne Ed. genegen is, noch langer in Comp^e dienst te continueren, is goetgevonden, vermits de bequaemheijt ende suffisance sijns persoons, dat men zijn Ed. de novo voor drie jaren à twee honderd vijftich guldens ter maent zal aannemen, omme als Raedt van Indien, ende wanneer der eenige bijzondere exploiten ter zee voorvallen, als Admirael over de vloote gebruickt te worden, den tijt innegaende van primo deser ende staende gagie tot huys toe.“

§ 5. Tot in de maand October van dit jaar nam hij deel aan de werkzaamheden der Hooge tafel, toen hij tot andere werkzaamheden werd bestemd, en wel om den Gouverneur Martinus Sonck, die zich op eenige zaken moest verantwoorden en te dien einde van Banda was ontboden, te vervangen ². Het schijnt dat vooral zijn kostbaar bestuur daartoe aanleiding had gegeven; zoo schreef Coen reeds aan de Bewindhebbers in

¹ I gheue op desen tocht naar Manilha -- gepaseert is, sal t'E van den Heer Admirael W. J. die naer costy met dese schepen vertreckt, in 't breede conuen verstaten Brief van Jacques Le F. 20 Febr. aan de Bewindhebbers, van 24 December 1622

² Isaac de Brugne was van Amboina met den titel van President gezonden om by afwezigheid van Sonck het bewind te voeren.

zijnen meergenoemden brief van 20 Juni 1623: „Voor de taeffel van den Gouverneur Sonck wert in rekening gebracht *f* 31 ende voor 't geheele garnisoen van Banda *f* 45 $\cup$; hoe dit toegaet verstaen ick niet. Hoe seer de goede mesnage gerecommandeert hebbe, connen de Heeren per copie van onse advijseen sien. T'is verre van daer dat ijemant om spaersaem te mesnageren de gewaende reputatie vercorten soude; elck verheucht hem als occasie om veel te spenderen becomt. Dese occasie wert niet vermijdt maer gesocht; want die meest spendeert te beter voor een groot meester aengesien wert, dewijl hierinne eer ende glorie geschept wert, ende met rechte, na de gemeene loop van de werelt, voor een neuswijs, sot, gierigaert off andersins veroordeelt soude mogen werden, die hem onderstonde tegen de gemeene opinie te stellen; wie isser die sulcx soude derven doen! enz.“

Sonck schijnt zich echter te hebben kunnen verantwoorden, zoodat hij weder naar ziju gouvernement moest vertrekken, doch hij was er niet toe genegen en verzocht daarvan verschoond te blijven. Men besloot daarop om „met geene onwillige persoonen den dienst van de Comp^e te verachten, de saecke hier bij te laeten berusten.“ Met eenparigheid van stemmen werd Willem Jansz. als gouverneur benoemd en vertrok hij met het jacht Woerden naar Banda, gelijk blijkt uit de resolutie van den Gouv.-Gen. en R. v. I. van 22 October 1623.

Dat de zaken op Bauda — ook na het vertrek van Sonck — in een toestand verkeerden die een spoedig herstel noodzakelijk maakte, blijkt ons uit de genoemde resolutie, waarin onder anderen wordt gezegd, „dat de heer Generael op gisteren avondt geïnformeert geweest is, van verscheijde desordres ende grove faulten die onder de principaale hoofden aldaer desolutelijck gepleecht ende begaen worden;“ terwijl in de memorie, die aan Willem Jansz. werd medegegeven, wordt te kennen gegeven, „dat den President de Bruijue, alle de coopliden ende andere officieren van de meeste tot de minste, een ergerlijck ende gedebaucheert leven soudent leijden, waarover hooch nodich geacht hebben om tijtelijck tegens disordres ende nalaeticheijt van onse ordre te voorsien, U.E. met volcomen macht ende autoriteijt derwaerts te committeren.“ Ten einde hem met goeden raad bij te staan, waren op denzelfden dag dat hij tot gouverneur werd benoemd, de opperkooplieden Jan Jansz. Vischer en Geraerd Velinx verkozen om met hem naar Banda te ver-

trekken, welk vertrek reeds den volgenden dag, den 24sten October, plaats had. Hij deed op zijne reis Grissée aan, waar hij den 8sten November aankwam, jonge koeien en padi kocht en den 16^{den} de reis naar Amboina voortzette; op den 2^{den} December liet het jacht Woerden het anker voor het kasteel vallen. Na hier een 20 lasten rijst gelost te hebben, werd op den 6^{den} des avonds het anker gelicht, koers op Banda gesteld, waar men den 9^{den} aankwam. Twee dagen later nam Willem Jansz. van den President de Bruijne het gouvernement over, terwijl op denzelfden en eenige volgende dagen zijne commissie aan de bevolking der verschillende eilanden, onder Banda behoorende, werd voorgelezen.

Van dit tijdstip begon de gouverneur bezuinigen in te voeren ¹, de kultuur te bevorderen, school en kerk op een vasten voet te brengen, het recht te handhaven enz., waarmede hij gedurende ruim drie jaren zich onafgebroken bezig hield. In de aan hem medegegeven memorie komt betreffende de kultuur het volgende voor: „Draecht sonderlinge sorge dat de bosschen in percken ende onder 't volck behoorlijk uijtgegeven ende schoon gehouden werlen; geeff se uijt bij maniere van leeuu, op dezelve conditie gelijk hier op Batavia geschiet, gelijk U.E. uijt nevensgaende extract van leeninge sien sult ².“

Naar aanleiding hiervan schreef hij reeds aan de Hooge Regeering den 11^{den} April 1624: „Op Nera hebben mede 5 percken uijtgedeelt, vermits niet verpacht conde worden, sal nu jaerlijcx opbrengen 60 real. wel te verstaen de fruijtboomen enz.: aengaende de verdeeling van de percken op Lonthoor zijn in 14 affgedeelt, zijn ontrent voor 400 sieleu ³, d'overgeblevene aen d'oostzijde can noch niet verdeelt werden, vermits 't hoog geberchte ende moet van langer hant geschieden.“ Een jaar later, op den 9^{den} September, kon hij reeds schrijven: „De

¹ In hunnen Algemeenen brief aan de 17^{en} schreven G. G. en R. den 25 October 1625 reeds: 't voorleden jaar hebben UE verstaen hoe Banda 1623 boven alle winst noch 50 ∪ R. ten achteren quam; maer onse striete ordre ende hooge recommandatie, mitagaders de sorchvuldige message van den Gouverneur W. J. hebben sodert soo veel te wege gebracht, dat Banda A° 1624 boven alle lasten ontrent 24 ∪ R. overwinst inbrengt.

² Op welke wijze dit geschiedde kan men zien in het werk van Mr. de Jonaet, te deel, blz 228 en 229 de noot.

³ In zijn Journaal leest men op 1 April 1624: Adij Primo, Maendach sijn op Lonthoor men diversche burgers voor 1081 sieleu 31 percken uijtgegeven.

plecken (perken) in de eijlanden Banda zijn meest verdeelt, uijtgesondert in 't geberchte, soo op Poulourons (Poeloe Run) als andersints."

Hij nam de kultuur-aangelegenheden zeer ter harte, zoo zelfs dat hij aan de overkomende Chinezen de gelegenheid verschafte, zich daarmede bezig te houden. "Eenige der Chinezen met Amsterdam gekomen, hebben partij clappusboomen vergunt om towack te twijfferen, daer verhoope wel bij vaeren zullen; de reste, te weten 31 alsmede eenige Borgerije zijn op Ourij om aldaer de vruchten te innen ende aen te cultiveren ende planten; verhoopende haer daer wel bij bevinden zullen ¹."

Uit het hier medegedeelde, en dat wij met andere aauhalingen uit zijne brieven of uit het door hem aangehouden journal zouden kunnen vermeerderen, blijkt ons ten duidlijkste dat Valentijn zich vergist, als hij van Dr. Pieter Vlack, zijn opvolger in het bestuur van Banda, zegt ²: "Hij is 't geweest, die *allereerst* de perken of stukken lands bij kleine perceelen uitgedeelt, de straten afgeroijd, den Raad des gericht^s ingestelt en het voornaamste tot het ordentelijk bestier van deze nieuw Landvoogdij verzorgt heeft." Integendeel, aan den voorganger van Willem Jansz., aan Martinus Sonck was reeds door Coen last gegeven, om met het uitgeven van landen een aanvang te maken, en toen Sonck eens hierover schreef, antwoordde hem de H. R. ³: "Aengaende d'uytdeijlinge van 't lant en boomen, niet wel can daer over als noch van hier goede precise ordre gegeven worden. Hoe sulcx op verscheijde conditie in Europa geschiet, hebbe ten deele verstaen; niet wel mogen ons daernaere reguleeren, alsoo sulcx nae de gelegentheit van de landen, tijden ende volckeren gedaen dient. Hoe 't in Banda ten besten dienst van de Compe. vereijst te weesen, sal den tijt aldaer best leeren; ondertusschen sal UE. met de provisionele uijtdeijlinge tot onse naerder ordre voortvaren, gelijk begost heeft."

Welke bepalingen Willem Jansz. vaststelde met betrekking tot de kerk en school, ziet men het best uit de brieven door den kerkeraad aldaar aan dien van Batavia gericht ⁴; met het

¹ Brief aan de H. R. 11 Meij 1625.

² 3 deel 2e stuk, Bandasche Zaken f 89.

³ 28 December 1622.

⁴ Zie o. a. zijne brieven van 20 Aug. 1624, 10 Mei 1625, 30 Aug. 1625, 10 Mei 1626, 10 Aug. 1626, 16 April 1627.

oog daarop kon de Hooge Regeering in haren brief van den 13den December 1626 naar het vaderland schrijven: „De kerkelijken dienst in Banda nam wel toe, insonderheijt mede de schoolen, welke op onse hooge recommandatie dapper en met ijver, na verstaen, over de eijlanden gevorderf wierden, sulcx met den tijt wat goets daarvan te wachten staet.“

Ten einde de belangstelling in de school te vermeerderen en tevens daarvoor de benoodigde fondsen te verkrijgen, maakte hij reeds gebruik van de dezer dagen zoo aan de orde zijnde loterijen. In zijn journael schrijft hij op den 8sten Mei 1625: „Adij 8 Donderdach: Begonnen de loterije vijijttetrecken, welke voor de schoolen in d'eijlanden Banda is opgerecht, waervan een soldaet op Denner, genaemt Guillamme Commeville den hoogsten prijs (sijnde een vergulden cop.) becomen heeft.“

In de hem medegegeven memorie komt mede de last voor: „Hout de burgerije in politique discipline; remedieert met sachtteijt ende daer 't van nooden is met hardicheijt, alle ingecroopen misbruijcken; weest den goeden vriendelijck ende den quaden straff; doet ieder goet ende cort recht.“ Dat hij daaraan de hand gehouden heeft, zal men wel mogen aannemen; vooral wat het laatste betreft, zijn de bewijzen in zijn journaal en copie sententien te vinden. Het kon ook wel niet anders of er moest — vooral in den eersten tijt van zijn bestuur — onder eene zoo heterogene bevolking, als die waaruit de Banda-eilanden bestond, nog al eens zaken voor den rechter gebracht worden. Elders teekenden wij reeds op: „Daer is qualijck een plaets van de Caep Bona Esperansa tot de uitterste ofte Oostelijckste eylanden van Banda, off de natie van Banda sijn daer af gesproten, als van caffers van Mousambique, Arabiaenen, Persiaenen, van Cambaija, Cormandel, Bengalen, Pegu, Atchinders enz.“

De gouverneur moedigde bij dat alles nog den handel op de Kei- en Aroe-eilanden door de vrije bevolking aan, en deze werd vooral verlevendigd, nadat de slaven van die eilanden, die nog op Banda en Amboina aanwezig waren, met Munnickendam derwaerts waren teruggebracht, 't welck haer tot den voorsz. handel geanimeert heeft, ende dienvolgens oock beloften gedaen

¹ In de Kronyk van het Hist.-Genootschap, 1854 bladz. 384 en v.v. De verovering der Banda Eilanden 1623.

hebben, dat binnen 5 à 8 maanden ons in Banda als vrienden zullen comen versoeken ende handelen ¹.”

Intusschen was de tijd, waarop hij zich aan de Comp. verbonden had verschenen, zoodat hij een en andermaal verzocht te mogen worden vervangen ². Maar de Hooge Regeering, die met zijn dienst aldaar zoo te vreden was, kon daartoe maar niet zoo dadelijk overgaan, totdat zij eindelijk op den 6^{den} Februari 1627 aan hem schreef: „Op UEd. serieuze gedaene instantie wegens sijne verlossinge, hebben wij goetgevonden UEd. billijck versoek bij desen toetestaen.” Als zijn opvolger benoemde de Raad van Indië Dr. Pieter Vlack, die op den 7^{den} Februari 1627 met de Cameel naar Banda vertrok en daar aangekomen, uit handen van Willem Jansz. het bestuur overnam, waarna deze met dezelfde bodem naar Batavia terugkeerde en den 23sten Juni aankwam.

§ 6. Het verblijf van Willem Jansz. te Batavia was van korten duur. Had hij nu eenige jaren aan wal als gouverneur uit een fort zijne bevelen gegeven, weldra werd hij weder geroepen om als vlootvoogd zijn commando van uit de kajuit of campagne te voeren. Er werden namelijk eenige schepen uitgerust, om naar de vaste kust van Indië en wel naar Goessoratte en Persië gezonden te worden „tot vervolch en diffentie van 's Comp. handel, mitsgaders tot afbreuck van den algemeenen vijand ³.” Het bevel hierover werd aan Willem Jansz. toevertrouwd, en hem tevens opgedragen om den opperkoopman Dirck van der Lee, die als commissaris de kantoren aldaar zoude visiteren, zooveel mogelijk in zijn commissie behulpzaam te wezen.

De schepen waaruit zijne vloot bestond, waren: Groot Mauritius, Dordrecht, Noord-Holland, 't Gulde Zeepaert, 's Lants Mauritius, Bommel, Weesp en eene chaloup. Den 4^{den} Augustus verliet men de reede van Batavia. Over die reis, waarop meer belangrijks voor den commissaris van der Lee dan voor den vlootvoogd plaats had, kunnen wij hier zeer kort zijn. Wij teekenen slechts aan dat de vloot door stilte en bijkomende omstandigheden niet voor 6 November voor Suhaly's kom (Soeratte)

¹ Brief aan den H. R. den 11 Mei 1625.

² Alsvoren 9 Sept 1625 1 Sept. 1626.

³ Instructie voor Willem Jansz., Raad van Indië, ond-Admiraal en gewezen Gouverneur van Banda.

ten anker kwam, aldaar tot 19 December bleef, toen de reis werd voortgezet. Den 8ten Januari 1628 daar aangekomen, vertoefden de schepen tot den 27sten Februari op deze reede als wanneer de terugreize over Soeratte werd aangevangen; de vloot kwam er op den 7^{den} Maart ten anker; de commissaris ging aan land tot het visiteren der kantoren Brotchia, Ahmedabad en Cambaija, en keerde den 29sten dier maand aan boord terug. De schepen Bonniel en Weesp scheidten hier van de vloot om naar Mocha en van daar naar Gamrou te zeilen; de Noord-Holland werd gesloopt en de overige schepen stelden den 17^{den} April koers naar Java. Op 14° NBr. en 80 mijlen bezuiden Goa gekomen en geene vijanden meer verwachtende, liet de Admiraal de schepen 's Lants Mauritius en 't Gulden Zeepaert — waarop de commissaris was ingescheept — als de beste zeilers vooruit gaan. Hij zelf kwam met zijne schepen op denzelfden dag, namelijk den 23sten Juni, met den commissaris ter reede van Batavia aan.

Nog slechts weinige maanden bleef Willem Jansz. te Batavia, daar hij besloten had met de eerstvolgende retourschepen naar het vaderland terug te keeren, maar gedurende dien tijd bewees hij der Comp. nog belangrijke diensten. Twee maanden na zijne terugkomst van Soeratte en Persië, zond de Mataram een leger af ter belegering van het zich nog in een zeer onvoldoenden staat van verdediging bevindend kasteel en stad Batavia.

Gedurende die belegering ¹ stond hij, met zijne ambtgenooten in den Raad, den Gouverneur-Generaal Coen trouw met raad en daad ter zijde, en ofschoon het hem door zijne vergevorderde jaren niet meer vergund werd, zich evenals de Raden Le Fevre en van Gorcum, aan het hoofd der troepen tegenover den vijand te stellen, maakte hij zich op eene andere wijze verdienstelijk. Zoo werd hem onder anderen op den 25sten Augustus opgedragen de punt de Diamant in een verdedigbaren toestand te brengen ²; op den 22sten September, toen van Gorcum, die gezonden was om de reduit Hollandia te ontzetten, onverwachts op zwarigheden stuitte, waardoor hij aarzelde den vijand aan te vallen, en aan den Gouv.-Gen. verzocht dat hem eenige Raden mochten worden gezonden, om met hem te beraadslagen

¹ Zie een kort overzicht dezer belegering in de Bijdragen tot de T. L. en V. K. van N.-J. 3e deel 1855, bladz. 289—299.

² Aan Le Fevre, de Saphier, van Gorcum, de Parel, van Diemen, de Rubyn

wat hem te doen stond, werden Willem Jansz. en Le Febvre tot hem gezonden, en na gemeen overleg besloten, om het gewicht der zaak, den vijand aan te tasten, hetgeen met zulk een gunstigen uitslag geschiedde, dat, zoo men had kunnen besluiten den volgenden dag het bekomen voordeel te vervolgen, „men soude met Godes hulpe des viants gants leger op en in deroutte geslagen hebben; dan eenige swaerhoofdige condities daartoe niet resolveeren, soo dattet voor die tijt noch wtgesteld most worden“¹. Het had eerst een maand later plaats, toen onder het opperbevel en beleid van Le Febvre, alles wat beschikbaar was onder zijne orders werd gesteld, en hij op den 21sten October, bij een uitval het geluk had een belangrijk voordeel op den vijand te behalen. Daar de Gouvern.-Gener. met den Raad van Indië van Gorcum en eenige andere gekwalificeerde personen zich tot een raad hadden vereenigd „om bij de wercken en outrentd t'exploict te sijn, om in 't voorvallende des te tijddelijcker met goede ordre ende advijs den veldoversten te connen dienen“², werden tot het bewaken van het kasteel — gedurende den uitval — gecommiteerd Willem Jansz., Vlack en van Diemen, benevens vier opperkooplieden voor de bolwerken van het kasteel.

§ 7. Toch gingen er nog weken voorbij, eer de vijand geheel was afgetrokken, maar daar middelerwijl de retourschepen³ geladen waren en zeilree lagen, en de tijd aanbrak waarop de schepen gewoonlijk de reis naar het vaderland aannamen, moest de Gouvern.-Gen. er wel toe overgaan, de opperhoofden daarover te benoemen.

Behalve Willem Jansz. hadden ook Le Febvre en van Gorcum, hun voornemen te kennen gegeven naar het vaderland terug te keeren, en hoewel zoo in als buiten den Raad al het mogelijke werd aangewend, om hen te bewegen hun verblijf in Indië nog voor eenigen tijt te verlengen, vooral ook met het oog op de moeielijke omstandigheden, waarin men zich te Batavia en elders bevond, waren zij echter niet van het door hen opgevat voornemen terug te brengen, en werd op den

¹ Annotatie vant principaelste t'geene op Batavia t'sedert ons aenwesen aldaer in 5 maanden is voorgevallen, beginnende van primo Junij tot 4 November A. 1628.

² Als voren.

³ Prins Willem, Nassau, Vlissingen, Der Veer, Delfshaven.

1sten November, bij de hieronder medegedeelde resolutie, bepaald en vastgesteld, dat Willem Jansz. zijne vlag op 'de Prins Willem, Le Febvre op Nassau en van Gorcum op Delfshaven zouden hijschen. ¹

Den volgenden dag gaf de Gouverneur-Generaal Coen een maaltijd, alwaar alle de principaelste officieren en burgeren geroepen waren tot een foeij ende afscheijt van de voorschr. Raden van India. In den vroegen morgen van den 4den voer de Gouv.-Gener. met de gewezen Gouverneurs van Amboina en Banda Le Febvre en van Gorcum, aan boord van de Prins Willem, alwaar alle de officieren, soldaten en bootsgezellen van de t'huis varende schepen bijeen waren, en hun door den Gouv.-Gener. hunne opperhoofden werden voorgesteld, en in den eed genomen om hen daarvoor te erkennen, getrouw te zijn en zich in alles volgens den artikelbrief te zullen gedragen, enz.; de schippers ontvingen het bevel alles gereed te maken om het anker te lichten en onder zeil te kunnen gaan, waarna de Gouv.-Gener. met Willem Jansz., Le Febvre en van Gorcum zich weder

¹ Woensdach pm. November 1638. Alsoo 't verzoek nopende t'vetreck na t'Patna der E Raden van India namentl. d'Heer Willem Jansz., Jacques Le Febvre en Jan van Gorcum, by jongste resolutie dato 30 passato in bedencken is gebleven, ende de gemelde Heeren niet jegenstaende van sijn Ed. andermael tot continuatione aengenaemt synde, bij haer versoeck blyven persisteren, ende voor reden gevende dat hunnen verplichten tyt al reede 2 ende 3 jaren gexpirreert is, mitogaders dat hun particuliere affaire int Vaderlaendt bij langer tardance grootelcx verachtet worden. Soo ist dat den Raedt in consideratie nemende, 't verzoek van d'Heer Willem Jansz. ten aensien van sijn Ed. onderdom, hem sijn versoeck toestaet, ende sal sich dienvolgende opt schip Prins Willem vervolgen.

Wat aengaet d'Hrn Le Febvre ende Goreum, den Raedt hadde wel gaerne gesien dat hun Ed. noch gheschelde te continueren, te meer den dienst van de Generale Compge taelve in dese conjuncture op 't hoochste vereyscht, als synde tegenwoordich alhier omtrent Battavia met een machtigen vyant gequelt. Den Ternataten met seer quade dessequen ende groote concepten tot ruïne van Compge Staet in de Molucens ende de quartier van Amboyna swanger, mitogaders dat alhier by hun vertreck seer swack van ervaren Raetspersoonen sullen versoen blyven. Maer dewyle hun Ed. oles alles niettegenstaende niet en hebben conuen bewezen laten, heeft den Raedt haer vertreck toegestaan, omme namentl. d'Heer Le Febvre met 't schip Nassouw, ende d'Heer Gorcum met Delfshaven na t'Patna te varen.

Ende op datter gedurende de wederom rijsje onder dese na hujs gaende schepen goede ordre ende eenicheyt mach worden onderhouden, wort by den Raet gesevonden, dat de bovengemelde Raden van India by beurt, maent om maent de viasge sullen voeren, ende in den Raedt presideren, beginnende d'eerste reysje van d'Heer Willem Jansz., soo voort op d'Heer Le Febvre tot d'Heer Goreum.

zich weder aan wal begaven, om van de overige Raden van Indië, alsmede van den Gouv.-Gener. afscheid te nemen.

Des avonds tegen elf ure begaven zij zich ieder aan boord van hun schip, lieten het anker lichten en gingen met den landwind van Batavia's reede onderzeil.

Den 8sten werd de seinbrief vastgesteld, waarnaar de schepen zich bij onverhoopt afdwalen zouden hebben te regelen. Door stilte en andere oorzaken liep het tot bijna het einde dier maand, eer de schepen buiten Straat Soenda waren. Op den 23sten waren bij de Prinsen-eilanden slechts de Nassau, Der Veer en Delfshaven bijeen, Vlissingen zag men de Straat weder inzeilen, terwijl van de Prins Willem in het geheel niets werd vernomen.

De drie eerstgenoemde schepen zetten nu de reis voort ¹ naar de Kaap de Goede Hoop, als de plaats voor het rendez-vous bepaald; maar daar het aantal zieken ² dagelijks op de schepen toenam, deed Le Febvre op den 8sten December het besluit nemen, het eiland Mauritius aan te doen, en te trachten de Z. O. haven of baai — waar een goede reede was en de beste ververschingen te bekomen waren — binnen te loopen. Den 24sten dier maand kreeg men dit eiland in het gezicht en kwamen de schepen in de Z. O. haven ten anker. Zij vonden hier ververschingen in overvloed, zoodat de zieken weldra herstelden en de reis naar de Kaap op den 16^{den} Januari 1629 kon worden voortgezet ³, nadat Le Febvre een brief aan land had gelaten, waarin hun wedervaren tot den dag van vertrek vermeld stond, voor het geval dat de andere schepen na hem die haven mochten aandoen.

Bij het aanbreken van den dag op den 22sten Februari miste men Der Veer en Delfshaven, zoodat de Nassau op den 3^{den} Maart alleen de Tafelbaai inzeilde; schepen vond men er niet, daarentegen wel brieven van naar Indië bestemde Hollandsche schepen. Het schip werd van water voorzien, doch met de

---

¹ De bijzonderheden betreffende de terugreis zijn getrokken uit het journaal, gehouden aan boord van de Nassau.

² Op de drie schepen had men reeds 54 dooden, als: op de Nassau 23, Der Veer 13, Delfshaven 18.

³ 16 dito (Jan. 1629). Op Mauritius hadden goede verversingen becomeu van boeken, schildtpadden, velthoenders, dodners en verckens, palmydt, coockes-nouten ende groote abundantie van schoone delycaten visch, daarvan tvolk veel droochden en mede in zee uamen, gelyck oock in de 70 bocken levendich in tship hadden.

verversching was het sober gesteld, zoodat Le Febvre op den 10^{den} Maart besloot de reis naar St. Helena te vervolgen, in de hoop er de overige schepen te zullen aantreffen. Doch juist toen zij aan 't genomen besluit gevolg wilden geven, zagen zij drie schepen de baai inzeilen, die op de reede trachtten te komen, en die men spoedig voor Hollandsche schepen herkende. Het was Willem Jansz. met de schepen Prins Willem, Vlissingen en de Leeuwin, die aan Le Febvre mededeelde, dat hij den 26sten December in de Noordwester-haven van het eiland Mauritius was binnengeloopen, aldaar ververschingen had ingenomen en den 30sten Januari die haven had verlaten en de koers op de Kaap gesteld. De Leeuwin had Batavia op den 17^{den} November verlaten, met last van den Gouv.-Gener. om de schepen te achterhalen en zich daarbij te voegen, hetgeen gelukt was; de zes schepen lagen dus tegelijkertijd in de havens of baaien van Mauritius zonder van elkander af te weten. Den 13^{den} Maart liet Le Febvre — wiens beurt het was de vlag te voeren — den Raad aan boord van de Nassau beroepen, waarin bepaald werd, dat de schepen den 16^{den} de baai verlaten en naar St. Helena zouden zeilen. Nadat ook hier brieven aan land waren gelaten, werd op den 16^{den} aan het genomen besluit gevolg gegeven ¹. Op den avond van den 5^{den} April, liep men St. Helena in het gezicht en kwam men den volgenden dag voor de kerkvallei ten anker, waar men mede ter reede vond van Gorcum met de schepen Delfshaven en Der Veer. „Sy hadden Cabo de Bona Esperanse (alhoewel het tegen de getrocken resolutie was) niet aangedaen, maer soo 't schyndt om ons een voordeel afte-sien, en de lymoenen voor onse compste alleen te hebben, t'wilt met beter gemak op te vangen, na St. Helena gelooopen, alwaer se den 19 Maert verleeden arriveerden“, schrijft de journaalhouder van de Nassau. Zelfs had van Gorcum besloten om, zonder op de overige schepen te wachten, den 8sten April de reis naar het vaderland voort te zetten, ofschoon dit geheel in strijd was met de instructie hem door den Gouv.-Gener. gegeven; Willem Jansz. en Le Febvre waren hierover dan ook zeer ontevreden.

Van Gorcum, wiens beurt het was den Raad te presideren, riep dezen op den 11^{den} April samen, waarin werd bepaald dat

¹ Het journaal is in deze dagen opgevuld met klachten over den moedwil der schepelingen in de vloot.

men den 14^{den} de reis naar Europa zoude vervolgen, terwijl tevens de koers daarvoor werd aangegeven ¹. De schepen verlieten op den daarvoor bepaalden dag de reede van St. Helena; den 30sten werden bij de linie de schepen gepraaid, die onder het opperbevel van Jacques Specx naar Batavia bestemd waren; na over en weder eenige brieven te hebben overgegeven, zette beide vloten den volgenden morgen de reis voort.

Op 4²° NBr. gekomen, nam het volk op de verschillende schepen een zeer oproerige houding aan; de meeste namelijk waren ongezind om met de schepen benoorden Schotland te loopen, en dit niettegenstaande den eed hun door den Gouv.-Gener. voor het vertrek van Batavia afgenomen: zij verkozen daarentegen door het kanaal te gaan. Le Febvre, wiens taak het was den Raad samen te roepen, liet dezen op den 14^{den} Juni aan boord komen, waarin na vele overwegingen werd besloten, dat, ter voldoening aan de hun medegegeven instructie, men van dien dag af met een N. O. koers zoude sturen om achter Schotland om te zeilen; en bijaldien eenig schip of schepen — gelijk men wel veronderstelde — dien koers niet wilde volgen, men dan, om de vloot niet te verstrooien, die zoude volgen die het kanaal zoude inloopen.

Den 19^{den} Juni op 49° NBr. zijnde, gaf tegen den avond het schip Vlissingen het voorbeeld; het heesch een Prinsenvlag van de kampagne, waarmede het te kennen gaf: *die volgen wilde, die mocht het, dat gaat voor*, waarna het onmiddellijk over den anderen boeg ging liggen, en met een Z. O. koers naar het kanaal zeilde. Delfshaven volgde dadelijk het voorbeeld van Vlissingen; het volk riep in het voorbijzeilen aan dat van de Nassau toe: wenden! wenden!; de overige schepen waren nu wel genoodzaakt mede van koers te veranderen en het hun gegeven voorbeeld te volgen ².

Den 6^{den} Juli zag men de Engelsche wal en verkende zich aan Lezard; ze praaiden aldaar eenige schepen van de W. I. Compagnie, die onder de vlag van den commandeur Hendrik Lonck naar Brazilië bestemd waren, en hun mededeelde dat er onder Poortland twee Hollandsche oorlogschepen op hen kruisten. Den volgenden dag onder Goudstaart werden zij gepraaid door drie Zeeuwsche schepen van oorlog, onder bevel van den com-

¹ Ook op het schip Delfshaven gedroeg zich de equipage oproerig.

² Men ziet, men had in dien tijd met janmaat ook vrij wat te stellen.

mandeur Jan Evertsz., die hun brieven van de Bewindhebbers uit de Kamer Zeeland overgaven, en onder wiens convooi de schepen, naar de verschillende havens bestemd, zouden zeilen; na eenige ververschingen uit die schepen te hebben overgenomen ¹, liep men den 9^{den} de Hoofden uit en weinige dagen later bereikte men de vaderlandsche havens.

Den 16^{den} Juli werd de Bewindhebber Tholinex uit de Kamer Amsterdam geëconmitteert, om beneffens de heeren Willem Jansz. en Jacques Le Febvre nae 's Hage ende voorts nae 't leger te reysen, om rapport van den standt van India soo aen de Heeren Staten-Generael, als syne Princelycke Excellentie te doen, en hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. in dienst der O. I. Compagnie gesloten.

Gedurende bijna dertig jaren had hij haar onafgebroken ge- diend, en waren hem vooral in de laatste tien jaren, aller- belangrijkste betrekkingen opgedragen geworden, waarin hij de gewichtigste diensten had bewezen. In haar dienst in 1603 voor het eerst als schipper naar Indië vertrokken ², kwam hij in 1629, als Raad van Indië, oud admiraal en gouverneur van Banda in het vaderland terug.

Hiermede zouden wij kunnen eindigen, ware het niet dat Valentijn in zijne Bandasche zaken ³ ons over Willem Jansz. eenige anekdoten ten beste geeft, die wij meenen voor rekening van den schrijver te moeten laten; een er van vinden wij ons echter genoopt te releveren en wel deze, dat Willem Jansz., Admiraal, een Amsterdamsche vondeling zou zijn, en dat hij bij zijne komst te Amsterdam twee vrouwen ontmoette, waarvan de eene voorgaf zijne moeder, en de andere zijne minnemoer of zoogster geweest te zijn, en die hij het op fol. 89 te lezen antwoord zou hebben gegeven.

Het is ons echter uit het Kopyboek der uitgaande brieven

¹ Den 7 Juli werden vier man uit het schip Delfhaven — waaronder de schieman — geboeid op een der oorlogschepen overgebracht, zy hadden het voornemen gehad, op den 26sten Juni het schip af te loopen, en de Hoogbootsman te maant over boord te werpen — om dat hy d'overicheyt te veel ende haer in 't seijn niet assisteren wilde —

² Hij was ook de vervaardiger van eenze zoogenaamde leekkaart voor verschillende plaatsen in Indie.

Zie onder anderen de Bydr. hiervoren genoemd III Deel, bla. 106.

³ 3e Deel, 2e stuk, fol. 18 en 59.

van de Kamer Zeeland gebleken, dat Willem Jansz. geen vordering was. In een brief door de Bewindhebbers uit die Kamer aan die van Amsterdam op 28 Januari 1616 geschreven, leest men het volgende: „Dat UE. schrijven van de *moeder*, van Willem Jansz., schipper op 't schip Orangie geweest, versouckt de gagie van hare voorschr. *soone*, omme te hebben betalinge van 't geene op 't schip Orangie voorschr. heeft verdiendt ¹, daervan sal UE. naer daer opgeledt hebbende, worden geschreuen, opdat 't selve met goede ordre mach geschieden.“ Een paar maanden later werden deze gelden uitbetaald aan zijn broeder, die hiervoor door de Kamer Zeeland was aangewezen, hetgeen blijkt uit een schrijven dier Kamer aan die van Amsterdam, op den 21sten Maart 1616, van den volgenden inhoud: „Elisabeth Claessen, huijsvrouwe van Volckert Jansz., met de missive en afrekening van Willem Jansz., schipper ende coopman geweest op 't schip Orangie, bij onse camer geequippeert, ende een missive van den heer Pieter Dircxz. Hasselaer, om de betaling te bevorderen en zich borg stelt voor alle aanmaning, wordt UEd. versocht omme den voorn. Volckert Jansz. te willen betalen 525 L. 5 Schell. Vl., als saldo van verdiende gagie enz. van Willem Jansz. op 't schip Orangie.“

Den 28sten Maart 1616 leest men in de notulen van de Kamer Amsterdam: „Op 't versoeck van de huijsvrouw van Volckert Jansz., is verstaen dat men haer sal betalen, naer cours van wissel over twee maenden, de maentgeldeu bij haren man verdiend“, ten bewijze dat ook hij in dienst was der O. I. Compagnie, ofschoon wij tot dusver geene bijzonherheden omtrent hem hebben aangetroffen.

II. WILLEM JANSZ. VAN AMERSFOORT.

Er zijn ons twee Willem Jansz. van Amersfoort bekend, die in dienst der O. I. Comp. waren; den eerste troffen wij aan in de monsterrol van het jacht Delft, schipper Willem Cornelisz.

---

¹ Zie bl. 306 hiervoren.

Schouten ¹, in de vloot van van der Hagen (1603) als bootsman à f 9 's maands ². Van dit schip ging hij den 29sten April 1607 als hoogbootsmansmaat over op de Swarte Leeuw, te Bantam, en daar dit schip den 15^{den} October de terugreis naar het vaderland aannam, zoo is het te vermoeden dat hij daarmede te huis kwam; dit schip viel op den 8sten Augustus 1608 in Texel binnen.

De tweede van dien naam en geboorteplaats, vertrok naar Indië aan boord van het schip Delft, schipper Simon Martez., in de vloot van Pieter Willemsz. Verhoeven (1607); in welke kwaliteit wordt niet opgegeven, maar daar zijne gagie f 12 's maands bedroeg, zal hij eveneens in eene ondergeschikte betrekking zijn uitgevaren; in 1609 kwam hij in het vaderland terug met het schip Veere, schipper Willem Jacobsz. Coster ³.

Beide verliezen wij nu eenige jaren uit het oog, en het is niet voor 1613, dat wij waarschijnlijk den eerstgenoemde als schipper van het jacht Jacatra terugvinden; mogelijk is hij, na zijne terugkomst in het vaderland in 1609, spoedig weder naar Indië vertrokken, en daar hij de kwaliteit van hoogbootsmansmaat of wel die van hoogbootsman bezat, in dien rang of wel van onderstuurman uitgevaren, maar wanneer en met welk schip dit heeft plaats gehad, bleef ons tot dusverre duister.

§ 1. Het jacht de Hope kwam den 13^{den} December 1613 voor Bantam ten anker, aan boord hebbende den koopman Hendrik Jansz., aan wien het kantoor te Patani was toevertrouwd geweest, en wiens diensttijd op het punt stond te verschijnen; doch daar de Gouvern.-Gen. Pieter Both hem wist te bewegen zich opnieuw aan den dienst der Comp. te verbinden, en in zijne vorige betrekking naar Patani terug te keeren, zoude hij met het jacht Jacatra derwaarts gebracht worden, terwijl genoemd vaartuig ter zijner beschikking werd gesteld om in de vaart tusschen Patani en Siam en Japan gebruikt te worden.

Het jacht Jacatra werd gevoerd door den schipper Willem Jansz. van Amersfoort; het jacht ging in het voorjaar van 1614 van Bantam naar Patani onder zeil, waar het den 17^{den} Mei voor het kantoor aldaar het anker liet vallen. Al spoedig vertrok

¹ Dezelfde, wiens naam later beroemd is geworden door zijne reis met Le Maire.

² Busschieten, 18 Febr. 1604 f 10½; hoogbootsmansmaat 11 Nov. 1605 f 13½; verbeterd 4 Nov. 1606 f 15½.

³ Kopyboek kamer Zeeland, 1609, 14 Augustus.

geven, maar bij het strand te blijven; en zoo men eenige inwoners ontmoette, zou men ze met vriendschap bejegenen.

De stuurman kwam des namiddags aan boord terug met het bericht dat hij de waterplaats had gevonden, doch dat het halen van water moeielijk zou zijn; zij hadden twee Brazilianen gezien, doch deze waren voor hen weggelopen. Des anderen daags werden de booten weder bemand, en met denzelfden last en onder het bevel van denzelfden stuurman, naar de wal gezonden, daar hij gezegd had dat hij meende eene betere waterplaats te zullen vinden. „Aan lant comende is ditto stuurman met het volck wel $1\frac{1}{2}$ mijlle in 't laut gegaen, en op den middag weder op strant gecomen, omtrent een mijlle van die plaetse daerse uijt waren gegaen, daer de boots laegen. Ditto persoonen zijn alsoo de strand langs gemarcheert sonder ordre, de boots haer siende sijn naer haer toegecomen, den stuurman wenckt dat se weder op haer oude plaets soude vaeren; d'onse aldus voortgaende sonder erch te dencken, alsoo sij geen volck hadden vernomen maer wel voetstappen, soo ons verclaerden 4 persoonen die 't ontswommen. Nu bij de boots comende om daer in te gaen, soo ist geschiet datter achter een hoogen berch, die dicht op strant ligt, wel 200 Brazilianen te voorschijn gecomen (zijn) ons volck daer naer toetredende om haer te spreekken, soo hebben de Brazilianen soo snel met pijllen geschooten, ende ons volck die moede ende mat waeren, den eenen zijn lont uijt, den anderen niet clær wesende, soo dat se een à 2 mael haer musquetten losten; doch door de menichte van pijllen mosten ons volck de vlucht nemen, en 13 man van ons volck dootgeschooten, en eenige in zee verdroncken die naer de boots wilden swemmen, waeronder den stierman en een assistent ¹ was, 2 zijnder gevangen gebleeven ². Deze tijdinge bedroefde mij te hooren, doch de Heere regeert alles naer zijnen wille. Dit aldus geschiet zijnde hebben goedgevonden te vertrecken, ende onse gevangens daer aen lant geset op 7 nae, souden der meer ge-

¹ Dirck Pietersz. Keijser en Jan Mattuesen.

² Van deze twee gevangenen, Bartel, Tuenisz. bootsman en Sijbrant Fredricksz. soldaat, is nog een brief voorhanden waarin zij van hun ongeluk kennis geven aan de Bewindhebbers. Zij waren beide zwaar gewond en gevaukelijk overgebracht naar Resouier (Rio Janeiro) waar ze 6 weken hadden gezeten, toen ze naar de Baai? werden getransporteerd en alwaar bij het afzenden van hunnen brief — die geen dagteekening draagt — nog waren. Buiten op den brief staat, behalve het adres van de Bewindh.: van 2 gevangene uijt het schip Haerlem uijt de hajja van Brasil, ontf. den Eersten Junie (1619?)

houden hebben, dan de soberheijt van 't water en condt niet lijden, siende dat daer voor ons geen quartier was. Hebben de prijs van alles pro rato van water versien voor 1½ maend en van fictualij voor 5 à 6 maenden, en sijn den 3den September 't seijl gegaen nae de Caep de bonne Esperance, Godt vertrouwende op een spoedige reijs; ons volck begon weder door Godts genaden te beteren, hadden 2 man in siekten verlooren.

Na eene reis van zes weken, sedert het vertrek uit de voor hun zoo noodlottige baai, kwamen de schepen den 13den October aan de Kaap. Op hunne reize derwaarts hadden zij veel stilte en veranderlijke winden gehad. In de Tafelbaai lagen geen schepen, maar zij vonden aan wal eenige berichten van de schepen 't Hert en Delft 1, die op hunne reis naar Bantam al mede deze baai hadden aangedaan. De watervaten werden gevuld en trachtte men zooveel mogelijk ververschingen voor het volk te bekomen, waarvan er opnieuw een 40tal aan de scheurbuik lagen; doch behalve een paar magere koeien konden zij van de inboorlingen niets krijgen. Gewoonlijk werden de ververschingen door ruilhandel verkregen, waartoe voornamelijk het koper strekte; maar daar hun koper te dun en het geel koper niet begeerd werd, slaagden zij minder goed in hunnen handel dan de Engelschen, die het voor hen bedierven, daar zij armingen van rood koper en halsbanden van rood koperdraad gevlochten medebrachten. «Nu wij beholpen ons met het geen best couden, en lieten ons volck allen aan lant gaen, daerse van de wilde cruyden warmoes coekten; dan hoe het smaecten kont U.E. wel denken: nochtans gaff Godt zijn zeegen daertoe, dat onse siecken die stijff van scheurbuijck waeren weder begonnen te verquicken, de begeerte tot versche cost dede ons het warmoes wel smaecten; vongen altemet een zoode vis». Den 29sten October werd de reis voortgezet. «Nu ons volck een weijnich verquickt sijde, en anders geen raet was als onse reijse te vervorderen, sijn geresolveert den 28sten October t' seijl te gaen nae Bantam, en gingen den 29sten ditto t' seijl en liepen op 37 à 38 graden suijdejcker breedte, alwaer ons de westewind outmoete met doorgaende coelte, soo uijt den Z. W. als N. W. soo dat wij altemet met een foek genoeg te doen hadden, en alle dagen cout regenweder, soodat dit nae mijn gevoelen een spoedige wech

1 Delft zeilde uit Holland 1 April, 't Hert 1 Juni 1618.

is, en oock gesont voor het volck en goet voor de vyversten aensien van de gestadige winden en coelte van weder. Wij liepen 700 mijlen Oost aan, doen stelden onsen coers N. O. en vervielen op het eijlant Eugano, liggende voor de Straete Sunda op de hoochte van 5 graden 20 minuten, omtrent 18 mijlen van de cust van Sumatra. Wij arriveerden op de reede van Bantham onder 't eylant Panjang den 12^{den} Januarij A^o 1619, soodat wij Godt loff onze vojagie hebben gedaen in 8 maenden en 8 dagen, en tot noch toe niet meer als 2 man in sieckte verlooren.“

Nauwelijks lagen zij ten anker, of zij outvingen een brief van Hendrick Jansz. ¹ en Abraham van Uffelen, waarin zij werden gewaarschuwd niet voor Bantam te loopen; verder gaven ze hun kennis van den stand der zaken, de macht der Engelschen, hun voornemen, het gebeurde te Jakatra, het vertrek van Coen naar Amboina; in het kort al hetgeen er tot op hunne komst te Bantam als te Jakatra was voorgevallen.

Er wer' dientengevolge scheepsraad belegd, waarin werd besloten vooⁿ naar Amboina te zeilen, en zich bij de schepen onder Coel^{la}ags oegen; maar dewijl zij groote behoefte hadden aan verversc^{nde}, wilden zij eerst naar de Waterplaats in Straat Soenda loo^{Cl}a en zich daarvan voorzien. Den 16^{den} Januari aldaar aangek^{it} en, vonden ze ruimschoots gelegenheid voor de equipage vruchten, hoenders enz. voor een redelijken prijs te kunnen aankopen, terwijl tevens de watervaten werden aangevuld.

Den 20sten Januari kwam bij hen ten anker het jacht 't Hert, met den oppercoopman Jacques te Febvre aan boord, die vier dagen na hun vertrek van Bantam, op die reede was gekomen, waar hij vernomen had dat ze naar de Waterplaats waren gezeild, werwaarts hij hun gevolgd was. Le Febvre was den 5^{den} Januari van Coen gescheiden met het fregat Ceijlon, met order in Straat Soenda te kruisen op de verwacht wordende vaderlandsche schepen, zoo ook op de Zeewolff, die van Tikoe en Priaman, de Tijger van Indragiri en het door het schip Delft veroverde scheepje dat van Jambi stond te komen, ten einde ze voor de Engelschen te waarschuwen. Het mag bevreemding baren dat de Engelschen hunne geheele scheepsmacht voor Jakatra hielden, want — zegt onze schrijver — hadden

¹ Met de Swarte Leeuw door list van de Engelschen genomen. Zie hiervoren.

de Engelschen maer twee schepen in de Straet gehouden om te cruijcen, wij (Haerlem) en 't Hert en den Zeewolff waeren in haer handen gevallen, 't welk een groot abuijs van haer geweest is."

Van Le Febvre, die zich aan boord van de Oude Sonne had bevonden, toen het gevecht met de Engelschen op den 2den Januari plaats had gehad ¹, vernamen zij nog eenige bijzonderheden betreffende dit gevecht, onder anderen dat het Engelsch admiraal- en vice-admiraalschip zoo waren getroffen dat zij voor den wind hadden moeten afloopen om hunne lekken te stoppen, terwijl ook de vijand wel in de dertig dooden had. Hij gaf hun de reden op die Coen had bewogen naar Amboina te loopen, om van daar in het begin van Mei met versterking terug te keeren en den Engelschen het hoofd te bieden.

De komst van Le Febvre bracht eenige verandering in het door hen eenige dagen te voren genomen besluit om naar Amboina te zeilen. Er werd nu bepaald dat de prijs — die den naam bekam van Cleijn Amsterdam — in de Straat zou kruisen op de aankomende schepen, terwijl Haerjevecc: 't Hert tot den 1sten Maart aan de Waterplaats zoude, den ven leggen.

Den 27sten Januari werd hun een prauw, *akatr-jantam* gezonden, die hun brieven bracht van Jakatra & *kojen* 20sten te voren, waarin gemeld werd het accoord door *W. Jeter* van den Broecke met den vorst van Bantam aangegaan ², maar drie dagen later, den 30sten, kregen zij een bericht van Bantam dat geheel anders luidde, namelijk het verraad aan van den Broecke gepleegd, die op uitnoodiging van den vorst — om met hem als broeders te samen de rivier op te varen, tot een bewijs dat alles weder in vrede was en met goedvinden van den raad van het fort — zich met een gevolg van zeven personen naar Bantam begeven had. Bij den coninck comende heeft (hij) se met groote schijn van vriendschap ontfangen, en sijn slach waarnemende, heeft sijn dienaers bevolen haerlieden het geweer afnemen en schandelijk getrackteert met slaen, binden en soo gevangen genomen, daer eenige Engelschen bijstonden en saegent aen: de koninck nu meenende het fort hem te wesen, heeft geeyst dat men de catte en punten souden slechten en 10000 realen daerboven, soo wilde hij van den Broecke weder loslaten,

¹ Zie brief van Coen van 13 Januari 1619, de Jonge als voren blz 126, 127.

² Zie het journal van het beleg, blz 140 en 141.

doch dit is afgeslagen». Onze briefschrijver voegt hier bij: «Ni te verwonderen dat van den Broecke soo haest de trouloos Mooren gelooft, soo cort nae het accoort hem uyt het fort heeft begeven; nu evenwel het fort is noch aen onse zijde gebleven, en den coopman Pieter Ray heeft de saecke bij de hand genomen, doch heeft geen goede ordre gehouden als hier sult hooren ¹.

Den 31sten Januari eer de dag aanbrak, kwam hun prij Cleyn Amsterdam bij hen aan de Waterplaats, met het bericht dat zes Engelsche schepen van Bantam op hen afkwamen. Des namiddags kregen zij die schepen in het gezicht, doch daar zij zich te zwak oordeelden de Engelschen met goed gevolg weêrstand te kunnen bieden — Haarlem was slechts gewapend met 24, 't Hert met 14 en de prijs met 10 stukken geschut, terwijl volgens Le Febvre de meeste schepen 30 à 40 stukken hadden en het admiraalschip zelfs met 52 stukken gewapend was — besloot men hun te ontzeilen, Straatwaarts uit, «dat ons leet genoeg was wij voor haer mosten wicken, maar het was voor dien tijt best.» Hun voornemen gelukte; des anderen dags waren de Engelschen uit 't gezicht. Buiten de Straat kruisende, ontmoette men den 21sten Februari de Zeewolf, schipper Havick Jansz., die van Tikoe en Priaman, geladen met peper, kwam. Met dat schip versterkt liepen zij de Straat weder in, en kwamen den 23sten voor de Waterplaats ten anker, waar zij vernamen dat de vijandelijke schepen twee dagen te voren naar Bantam waren teruggelooopen. Er werd nu een boot naar Bantam gezonden, om te zien of de Engelschen daar nog lagen, want de moesson begou te verloopen, en zij geloofden niet dat zij — de Engelschen — den geheelen moesson voor Bantam zouden ziju, de boot kwam den 25sten terug met het bericht dat er 14 Engelsche schepen voor Bantam lagen.

Tot den 11^{den} Maart bleven onze schepen in de Straat kruisen, waarop weder 4 Engelsche schepen op hen afkwamen, waaronder een was dat met lading naar Engeland vertrok, terwijl een ander het uitgeleide zou doen. «Soo is den scheepsraet van onse schepen vergadert, en hebben eenstemmich geresolveert de Engelschen 't hoofd te bieden, alsoo wij nu soo sterck scheenen als sij; dan dicht bij haer comende, sagen dat wij bij haer luijden in groote van scheepen en

¹ Zie het journaal, als voren, bladz. 145.

ut verre te cort quaemen, doch de corasie onder ons dede ons aenguen. Op den middach bij den anderen dede ons aenguen. Op den middach bij den anderen dede, liepen wij naer den Admirael toe, daer wij op telden 50 stucken geschut; onder malcanders geschut sijdede, ten wij eerst, waarop hij dadelijk weder vier gaff. Dit hert duerde omtrent 2 à 3 uijren; soo ist geschiet dat het 't Hert in 't wenden op ons zij quamen en stiet zijn galioen oechtspriet aff, waer door genootsaecht was voor den wint vouden om zijn focke mast niet te verliesen. De Zeewolff hem buijten schoots als mede onse prijs, soodat wij eerst de heetste stoot mosten keeren; eijndelijk siende dat de schepen soo verstrooijt waren en geen aventasie en sagen, sijn genootsaecht voor den wint te houden om 't Hert te vouden. En alsoo wij de Engelschen te cloeck in 't seijlen waren, en ons op den avont verlaten, en wij liepen ten anker naer Sumatra; hadden drie dooden en drie gequesten; heb naer verstaen dat den Admirael van onse eerste schoot 6 dooden (had) en een doot was. De schepen werden weder vermaakt, want ook Haerlem had in het gevecht veel dooden; toen zij hiernede klaar waren, werd in den scheepsbesloten, buiten de eilanden om, naar Jakatra te loopen te zien of ze die van het fort eenig outzet konden toebrengen, het hun bekend was, dat zij aldaer weinig van kruid voorwaren en tevens te beproeven om de costelijcke cargasoens schepen ende in de schepen te nemen." Den 18^{den} Maart namen zij in het gezicht van Jakatra, maar daar zij zeven Engelsche schepen voor het fort zagen leggen, konden zij aan voornemen geen gevolg geven. Zij hielden zich nu tussen de eilanden op en kwamen des nachts ten anker, opdat Engelschen bij dag niet zouden zien waar zij 's nachts verkerd lagen. Maar den 20sten des morgens vroeck soo haest middach begon te lichten, hebben gesien 7 schepen, die haer twee partijen hadden verdeijlt, op ons affquaemen en waeren des nachts onder seijl gegaen om ons te besetten, doch Godt geloof, sijn haer ontwaer geworden, en alsoo wij haer te vreden in 't seijlen waeren — hebben ons evenwel den gantschen dag gevoicht — ziju des anderen daechs haer uijt 't gesichte vonden. Nu siende dat de Engelschen niet van meeninge waren innewaert te gaen te gaen; maer ons voor dees tijt van

doch dit is afgeslagen». Onze briefschrijver voegt hier bij: »'t is te verwonderen dat van den Broecke soo haest de troulooze Mooren gelooft, soo cort nae het accoort hem uyt het fort heeft begeben; nu evenwel het fort is noch aen onse sijde gebleven, en den coopman Pieter Ray heeft de saecke bij de handt genomen, doch heeft geen goede ordre gehouden als hier na sult hooren ¹.

Den 31sten Januari eer de dag aanbrak, kwam hun prijs Cleyn Amsterdam bij hen aan de Waterplaats, met het bericht dat zes Engelsche schepen van Bantam op hen afkwamen. Des namiddags kregen zij die schepen in het gezicht, doch daar zij zich te zwak oordeelden de Engelschen met goed gevolg weêrstand te kunnen bieden — Haarlem was slechts gewapend met 24, 't Hert met 14 en de prijs met 10 stukken geschut, terwijl volgens Le Febvre de meeste schepen 30 à 40 stukken hadden en het admiraalschip zelfs met 52 stukken gewapend was — besloot men hun te ontzeilen, Straatwaarts uit, »dat ons leet genoeg was wij voor haer mosten wicken, maer het was voor dien tijt best.» Hun voornemen gelukte; des anderen vonds waren de Engelschen uit 't gezicht. Buiten de Straat kruisde, ontmoette men den 21sten Februari de Zeewolff, schipper Havick Jansz., die van Tikoe en Priaman, geladen met peper, kwam. Met dat schip versterkt liepen zij de Straat weder in, en kwamen den 23sten voor de Waterplaats ten anker, waar zij vernamen dat de vijandelijke schepen twee dagen te voren naar Bantam waren teruggelooopen. Er werd nu een boot naar Bantam gezonden, om te zien of de Engelschen daar nog lagen, want de moesson begou te verloopen, en zij geloofden niet dat zij — de Engelschen — den geheelen moesson voor Bantam zouden zijn, de boot kwam den 25sten terug met het bericht dat er 14 Engelsche schepen voor Bantam lagen.

Tot den 11^{den} Maart bleven onze schepen in de Straat kruisen, waarop weder 4 Engelsche schepen op hen afkwamen, waaronder een was dat met lading naar Engeland vertrok, terwijl een ander het uitgeleide zou doen. »Soo is den scheepsraet van onse schepen vergadert, en hebben eenstemmich geresolveert de Engelschen 't hoeft te bieden, alsoo wij nu soo sterck scheenen als sij; dan dicht bij haer comende, sagen dat wij bij haer luiden in groote van scheepen en

¹ Zie het journaal, als voren, blad. 145.

geschut verre te cort quaemen, doch de corasie onder ons volck dede ons aengaen. Op den middach bij den anderen comende, liepen wij uær den Admirael toe, daer wij op telden in de 50 stukken geschut; onder malcanders geschut sijude, schooten wij eerst, waarop hij dadelijck weder vier gaff. Dit gevecht duerde omtrent 2 à 3 uijren; soo ist geschiet dat het jacht 't Hert in 't wenden op ons zij quaem en stiet zijn galioen en boechtspriet aff, waer door genootsaect was voor den wint te houden om zijn focke mast niet te verliesen. De Zeewolff hielt hem buijten schoots als mede onse prijs, soodat wij en 't Hert de heetste stoot mosten keeren; eijndelijck siende dat de scheepen soo verstrooijt waren en geen aventasie en sagueu, sijn mede genootsaect voor den wint te houden om 't Hert te volgen. En alsoo wij de Engelschen te cloeck in 't seijlen waren, hebben ons op den avont verlaten, en wij liepen ten ancker onder Sumatra; hadden drie dooden en drie gequesten; heb hier naer verstaen dat den Admirael van onse eerste schoot 6 gequesten (had) en een doot was.* De schepen werden weder gereed gemaakt, want ook Haerlem had in het gevecht veel geleden; toen zij hiermede klaar waren, werd in den scheeperraad besloten, buiten de eilanden om, naar Jakatra te loopen en te zien of ze die van het fort eenig outzet konden toebrenghen, daar het hun bekend was, dat zij aldaar weinig van kruid voorzien waren en tevens te beproeven om „de costelijcke cargasoens te lichten ende in de schepen te nemen.” Den 18^{den} Maart kwamen zij in het gezicht van Jakatra, maar daar zij zeven Engelsche schepen voor het fort zagen leggen, konden zij aan hun voornemen geen gevolg geven. Zij hielden zich nu tusschen de eilanden op en kwamen des nachts ten anker, opdat de Engelschen bij dag niet zouden zien waar zij 's nachts geankerd lagen. Maar „den 20sten des morgens vroeck soo haest den dach begon te lichten, hebben gesien 7 scheepen, die haer in twee partien hadden verdeijlt, op ons affquaemen en waeren des nachts onder seijl gegaen om ons te besetten, doch Godt zij gelooft, sijn huer outwaer geworden, en alsoo wij haer te cloeck in 't seijlen waeren — hebben ons evenwel den gantschen dach gevolcht — zijn des anderen daechs haer uijt 't gesichte gesomen. Nu siende dat de Engelschen niet van meeninge waeren innewaert ¹ aen te gaen; maer ons yoor dees tijt van

¹ Om de Oost te loopen.

de custe van Bantham en Jacatra te houden; en dat wij ook geen rechte tijdinge conde becomen, hoe het te Bantham of Jacatra stondt ende de mouson begost te verloopen, hebben geresolveert om naer Amboijna na te seijlen met ons 4 schepen, om aldaer den Ed. Heer Generael vindende, zijn vloot te verstercken en ons schip Haerlem van zijn volle geschut te versien, alsoo wij mede alsdan een van de gemonteerste scheepen sulken wesen."

Den 21sten April kwamen de schepen voor het kasteel te Amboina ten anker, waar zij vernamen dat de Gouverneur-Generaal Coen den 6^{den} te voren met elf schepen naar Java was vertrokken en het bevel had achtergelaten, hen bij hunne komst te Amboina onmiddellijk naar Java terug te zenden, waar zij hem op de reede van Grissée zouden vinden, waar hij het voornemen had tot de helft van Mei te vertoeven. Zoo ras doenlijk werden de schepen van water voorzien, eenige benodigheden afgegeven en andere weder ingenomen, zoodat zij den 25sten onder zeil konden gaan, mei uitzondering van hun' prijs Cleijn Amsterdam, die daar moest blijven, om sago te laden voor Ternate, bij gebrek aan rijst, die men van Japara niet kon bekomen.

Den 9^{den} Mei kwamen zij ter reede van Grissée, waar zij Coen vonden met 8 schepen, de anderen waren van hem afgeraakt, doch den 16^{den} weder bij de vloot terug gekomen. Groote vreugde was er op de vloot bij de komst van Haerlem en 't Hert, want zij hadden in 5 à 6 maanden noch arak noch wijnrantsoen genoten, "en alsoo wij en 't Hert elck een prijs met wijn hadden veroverd, hebben alle de schepen weder met wijn voorzien, soodat matroos weder weder een mutsgeen des daechs kreeg."

Schipper en koopman van Haerlem, Willem Jansz. en Cornelis Gerritsz. Verloren Arbeijt, gaven nu aan Coen hunne uit het vaderland medegebrachte brieven over, en deden hem rapport van hetgeen zij sedert het vertrek uit Texel hadden ondervonden. Daar Haerlem voor een jacht van advijs was uitgezonden, om met de eerste gelegenheid weder terug keeren, werd ook dit punt besproken, maar de beslissing tot later verschoven. "Toen vroeg Coen met hoeveel stukken geschut het jacht gewapend was, en daerop geantwoord werd, met 24, zeide hij: 't is wonder dat de Meesters sulcke oorloeschepen niet met haer volle geschut nijtmaecken, sij moeten meenen hier altijd vrede sal blijven." Hij gaf nu bevel dat van de andere schepen, die hun geschut

niet zoo wel konden voeren om daarvan tegen den vijand gebruik te maken, 14 stukken zouden worden afgenomen en die aan Haerlem gegeven, zoodat deze nu 38 stukken voerde. Toen alles gereed was, „is den 20sten Meij (21) den generael seijl gegruen met 14 seijlen, met resolutie de Engelschen noch te Jacatra of Bantam vonden, haer met geweld aen te tasten, waertoe hij alle coopluijden en schippers oock vermaende, hij wilde selfs voorgaen, die hem oock niet en volchden metter doot straffen, en die haer wel quiten met de eerste avanceren en een vereeringe vereeren; waarop een ider antwoorde, sulcx te willen doen, nae den schuldigen eet de Heeren Meesters en den Generael gedaen.“

Den 23sten kwam de vloot voor Japara; hoe dit genomen en verbrand, Jakatra outzet en de stad veroverd werd, hiervoor verwijzen wij onze lezers naar den brief van Coen in het werk van den heer de Jonge opgenomen.

De vloot werd nu voor Bantam gebruikt en kwam onder anderen Haerlem den 25sten Juni voor Jakatra, waar het volk werd gebezigd tot het maken van zes kalkovens, tot het branden van kalk voor het nieuw te bouwen fort.

Reeds hebben wij vermeld, dat de Engelschen op het vernemen van de aankomst van Coen, straatwaarts ingelooopen waren. Onze koopman Verloren Arbeijt maakt in zijnen brief hiervan op deze wijze melding: „Oock verstonden van de Chinezen (28 Mei) dat soo haest de Engelschen tijdinge cregen dat de Generael te Jacatra was gecomen, dadelijk haer anckers hebben gelicht en de Straet Sonda zijn uijtgelooopen, met haer elf schepen, sijnde twistich onder malcander, alsoo den ouden admirael Perijn in de aengevangen oorloch van den admirael Thomas Dael geen behagen hadde; en sijn alsoo gescheijden niet wetende waer se henen sijn, vermoeden nae het Roode Meir en de Cust om een goeden buijt. Godt zij geloofst nu meede mosten vluchten en dorsten ons niet verwachten, en haer hoochmoedich roemen met schande is gedaelt, dat de Mooren selfs verwondert sijn en den Pangoran tot Bantam, die se hadden diets gemaeckt, datter noch een vloot van 14 à 15 scheepen haer cortelijck souden volgen en ons met die macht van Java houden, waardoor ditto Pangoran met recht in zijne meyninge bedrogen is.“

Zeer merkwaardig is de opmerking, dat de Engelschen „twistich onder malcanderen waren; wie weet of de zaken niet

eene andere wending zouden hebben genomen, wanneer dit anders geweest ware.

Toen op den 18^{den} September in Rade van Indië, het besluit werd genomen om zes schepen onder bevel van den Raad van Indië Willem Jansz. van Amsterdam, naar de Westkust van Sumatra te zenden, was Haerlem een van deze. De koopman Verloren Arbeijt was van gedachten, dat de commandeur zijn vlag van het schip Haerlem zou laten waaien, daar hij schrijft: „achte de commandeur op ons schip weder zal comen, alsoe wij de beste gemonteert zijn”¹, doch dit had geen plaats, de commandeur ging aan boord van het Wapen van Zeeland, en zeilde met de schepen onder zijn bevel den 1sten October uit Straat Soenda. Dat op den 11^{den} daaraanvolgende het gevecht met vier Engelsche schepen onder Tikoe plaats had, en hoe dapper zich de schipper van Haerlem Willem Jansz. met zijn scheepsvolk gedroeg, hebben wij reeds hiervoren vermeld. Bij de terugkomst der schepen werden schipper en koopman van de Haerlem elk vereerd met eene som van 100 realen van achten².

De tijd waarvoor Willem Jansz. zich aan den dienst der Comp. verbonden had, was tegen het einde van het volgende jaar (1620) verschenen, maar toen in Mei van dat jaar eene gecombineerde expeditie naar Japan en Manilha werd gereed gemaakt, verbond hij zich deze reis nog mede te maken. Wat er op dien tocht voorviel, hebben wij reeds medegedeeld.

Aan de tweede expeditie nam hij echter geen deel; toen het bericht hiervan in Augustus 1621 te Firando kwam, stond de Admiraal Willem Jansz. toe — daar zijn diensttijd nu reeds bijna een jaar was verstreken — zich met de Swaen naar Jakatra te begeven, waar hij in de maand December aankwam met dese getuigenis, „dat hij zich in alles naer behooren gekweten had”³. Nog in dezelfde maand werd hij als schipper op de Westfriesland geplaatst om daarmede de terugreis naar het vaderland aan te nemen⁴. Den 22sten Januari 1622 van de reede van Batavia vertrokken, liep dit schip den 26sten September 1622 in Zeeland binnen.

§ 3. Vermoedelijk bleef Willem Jansz. nu eenige jaren aan

¹ Zie zijn Brief van den 10den October voor Bantam.

² Resol. G. G. en R. v. Indië van 20 December 1619.

³ Brief van Le Febvre aan de Bewindh. van 14 October 1621 uit Firando.

⁴ Resol. G. G. en R. van 30 Dec. 1621.

wal ¹, want het is niet vóór den 29sten Januari 1626 dat wij in de resolutie van de Kamer Amsterdam lezen: „Willem Jansz. van Amersfoort, wert weder omme als schipper aangenomen tot hondert en tien gulden ter maent, mits dat zijn huisvrouw mede sal gaen; ende hem sullen medegegeven werden brieven van dese Camer aen den G. G. en de R. van Indiën, omme gerecommandeert te sijn voor Equipagemeester te Batavia, de plaats vacant sijnde, ofte beter bij hem bedient connende werden.“ Ingevolge dezé resolutie werd hij geplaatst op het schip *Hollandia*, dat bestemd was als admiraalschip de vlag te voeren van de schepen, die onder bevel van den commandeur Wijbrant Schram, — tevens als Raad van Indië aangesteld — naar Batavia zouden stevenen, de overige schepen waren 't Gulde Zeepaert, ² de jachten *Domburch* en *Grootebroeck*.

Den 22sten Mei liepen de drie eerstgenoemde schepen uit Zeeland in zee, het jacht *Grootebroeck* een dag vroeger uit Texel. Den 24sten in het kanaal zijnde werd dit jacht gepraaid, en daar Schram zich op dit jacht had ingescheept, seinde hij dat de schepen bijeen zouden blijven, om den volgenden morgen op de *Hollandia* over te gaan. Dit had echter eerst een dag later plaats op 47° 40' NBr.: nadat hij zijn vlag op de *Hollandia* had geheschen, beriep hij den breeden raad aan boord, en waarin onder meer de koers werd bepaald, dien de schepen zouden volgen, namelijk Z. W. ten Z. tot op 40° daarna Z., om de Kanarische eilanden in het gezicht te loopen.

Den 30sten Mei werd men op de *Hollandia* een lek gewaar voor in den boeg, dat van binnen niet te stoppen was, en daar men dagelijks tot 6000 steken water pompte, werd er den 12^{den} Juni besloten naar Sierra Leona aftehouden en daar het lek te stoppen; het jacht *Grootebroeck* zou bij de *Hollandia* blijven om des noods van dienst te kunnen wezen, het *Zeepaert* en *Domburg* daarentegen zouden ten spoedigste hunne reis na Indië vervolgen. Eerstgenoemde twee schepen kwamen den 1sten Juli onder de kust, en zagen het hooge land van Sierra

¹ Wel wordt in een M. S. N° 1457 -Beschrijving van de custen van Brasil etc. - Cat. de la Bibl. Enchedé, p 153, gesproken van W. J van Amersf., schipper, 1624, doch vermoeden wij dat dit is W. J. v. Amersf. vermeld op bl. 337 hiervoren.

² Aan boord van dit schip bevondt zich de buiteng. R. v. I. Pieter Nuyts, aan hem heeft een gedeelte van de Zuidk. van Nieuw-Holland zijn naam te danken. Zie de reizen der Nederl. naar het Zuidland enz., blz. 52, Amst. 1868.

Leona, en den volgenden dag des avonds onder den wal ten anker; door tegenwind verhinderd bleven zij den 3^{den} ten anker, den 4^{den} lichtte men weder het anker, de reis langs de kust werd vervolgd, echter met weinig voortgang, zoodat het anker weldra weder in den grond viel.

Met het aanbreken van den dag van den 5^{den} werden zij in zee vier schepen gewaar, die rechtstreeks op hen koers stelden; oogenblikkelijk gingen zij onder zeil en maakten zich gereed om, zoo het vijanden waren, hun moedig onder de oogen te zien. Het dek werd opgeredderd, de stukken klaargemaakt en te boord gezet; de soldaten op de loopplanken in het gelid gesteld, kruid en lood uitgegeven en de lonten gereed gehouden. Onderzeil zijnde staken zij hij en wachtten met korte slagboegen de schepen in, die nader komende de prinsenvlaggen lieten waaien, waar door zij in de meening verkeerden dat het Hollandsche schepen waren. Doch binnen schoots komende zagen zij, dat ze vol geschut waren, „ende quaemen treffelijk met roode schanskleeden op ons afseijlen ende haren Admiraal vooruijt, soo dicht dat hij ons verpreijde ende vraechde van waer ons schip was, seijde van Amsterdam; vraechde waer wij heen wilden; seijde in de Serra Liones; ick mede seijde hij. Wij vraechden, waer sijn schepen van daen waren; antwoorde uijter see, vraechde oock wie dat de vrient was; seijde Compaen.“ Het was niemand anders dan de beruchte zeeschuimer Claes Gerritsz. Compaen, van wiens leven en daden zoo menige beschrijving het licht heeft gezien, en waarin ook de ontmoeting met de Hollandia voorkomt, dat wij vermeenen te kunnen volstaan met onze lezers daarnaar te verwijzen ¹. Behalve het journaal van Willem Jansz. is nog bewaard gebleven een ander, vermoedelijk van den opperkoopman van de Hollandia, Gilles Seijs, waarin ook de brieven met Compaen gewisseld, worden gevonden; deze wijken in enkele bijzonderheden, zoo ook wat de verdere ontmoeting met Compaen betreft, eenigszins af met hetgeen men daarover in de verschillende uitgaven leest.

Nadat op den 12^{den} Juli de schepen van Compaen uit het gezicht waren, als mede het jacht Grootbroeck, besloot de scheepsraad de reis te vervolgen; waut in Sierra Leona had men goede gelegenheid gevonden het bekomen lek te stoppen,

¹ Zie o. a. *Mém. Bibliogr. sur les journaux des navigateurs Néerl. etc.* p. 244-249, waarin tien verschillende uitgaven beschreven en nog eenige andere opgegeven worden.

terwijl men er tevens water en een overvloed van ververschingen had kunnen bekomen. Behalve dat op den 4^{den} October, op 40° ZBr. en omtrent 140 mijlen van de Kaap, een zee recht van voren inkwam, „soo dat ons schip schier recht overent stondt“ en die het galjoen aan stuurboordszijde wegnam en het voorschip zoo diep in zee dompelde dat de blinde ra op de zee midden door brak ¹, en daarna nog eenige stormachtige dagen op de breedte van de eilanden St. Paulus en Amsterdam, kwam de Hollandia den 14^{den} December voor Batavia ten anker na eene reis van 6 maanden en 24 dagen; en hoewel het behoorde onder de laatste der tot deze equipagie behoorende uitgelopen schepen, was het de eerste die daarvan te Batavia aankwam. Op de reis had men 25 personen verloren, waarvan er 4 waren doodgeschoten en 2 verdronken, zoodat men te Batavia nog overbracht 319 personen, waaronder 24 zoo vrouwen, jonge dochters als kinderen. Toen de Hollandia ter reede van Batavia kwam, was het equipagemeesterschap aldaar in handen van Claes Pietersz., zoodat er nog geen gevolg kon worden gegeven aan de aanbevelingsbrieven hem door de Kamer Amsterdam, ten opzichte van deze betrekking aan G. G. en R. v. I. medegegeven. Negen maanden bleef hij nog aan boord van de Hollandia, maakte het weder zeeklaar en nam de retourlading over, toen de Gouverneur-Gen. Carpentier goed vond hem aan land te plaatsen, en bij provisie te belasten met het opzicht over al de Comp^s. werken; „het welke, gelijk hij in zijnen brief aan de Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam schrijft ², wel een moeilijke bediening is, want al die voor mijn dit officie hebben bedient, sijn seer in den haet van alle man geweest ende sal met mijn oock niet beter wesen.“ Maar het onaangenaamste voor hem was, dat Carpentier, zoodra hij vernam dat de Gouvern.-Gen. Coen -- die hem in zijn bestuur zou opvolgen -- nabij het eiland Onrust was, de equipagiemeester Claes Pietersz. weder voor drie jaren in zijne bediening had aangenomen. Niet zonder reden was hij hoogst gevoelig over deze teleurstelling; „ziek en weet niet door wat oorsaecke — schrijft hij verder — dencke door de quade acte mijn medegegeven; want ick hebbe den Heer Generael wel hooren seggen dat het

¹ Men werd hierdoor genoodzaakt het overige gedeelte van het galjoen en de uilzegeer omtrent drie voet voor de werking van den boegspriet af te zagen en de 120 w te bergen, want er was gebrek aan hout tot de reparatie.

² 18 November 1627.

maer een recommandatie was, waerdoor ick seer verwondert ben dat de Heeren sulcke ouden dienaer van 27 jaren soo leelijck hebben bedrogen; die op 't toeseffen van mijn Heeren het equipagiemeesterschap in Indien comende soude bedienen, bij soo verde het ledich was ofte soo haest het vacant soude wesen. Waerdoor ick door aanraden van de heeren een jonge dochter heb getrouwt, ¹ mijn huijs vercocht ende veel binnen de waerde hebben moeten geven; waerdoor ick niet wel te vrede ben; soude nu versocht hebben om weder met mijn huijsvrouw naer huijs te keeren, hadde ick het niet gelaten om schade van de Compagnie te verhoeden ende om andere huijsgesinne geen onlust te geven." Terwijl hij zich op reis naar Indië bevond, waren hem uit Japan eenige geschenken gezonden, doch men had die te Amsterdam komende, voor de Compe. aangeslagen en verbeurd verklaard; ook dit stuitte den ouden dienaar tegen de borst, want hij laat zich hierover dus uit: "Mijne Heeren, mijn verwondert seer dat UE. een sulck gerijnen ² dinck van een nest coffers ende een cantoortien aen mijn gesonden aengeslagen, hebt, daer ick UE. soo menigen goeden dienst heb gedaen, ende hadt ick gewilt, ick mocht mijn selven wel verrijckt hebben gelijk veele van de Compangies dienaers hebben gedaen, het welke door sulcke vodderijen is heen comende; maar het en leijt de Compagnie daer niet; maar het is al wat anders; ende alsoo ick hiervoren geseijt hebbe, om niemant onlust te geven, derhalven sal het noch een jaer aensien, hoe 't hem met mijn wil schicken, ondertusschen Godt bidden dat het de Compagnie ende mijn mede mach wel gaen."

Intusschen bleef hij belast met zijne moeielijke en tevens zeer werkzame betrekking, die vooral niet verminderde, toen de Mataram het volgende jaar (1628) zijn leger voor Batavia zond ³. Hij moest nu als het ware zijne krachten verdubbelen; er was toch zoo veel gereed te maken om den vijand te kunnen ontvangen en de door hem aan muren en wallen toegebrachte schade te herstellen, dat hij bijna dag en nacht geen rust had. Maar ook tegen den vijand werd hij gebruikt; toen er op den 19den October bepaald werd, dat er met het beschikbaar volk een uitval op het leger van den vijand zoude worden gedaan onder het opperbevel van Le Fehvre, lezen wij ten zijnen aan-

¹ Zijn eerste vrouw was derhalve overleden.

² Gerijnen.

³ Zie de gedeelte blz. 330.

zien: „Willem Jansz. opsiender van de generaele wercken, sal onder syn gebiedt uitvoeren 260 Comp^s. lijfflijgenen, versien met een pieck, bijl off houweel, om tegen den vijandt gebruijckt te werden daer 't van noode sal sijn, en sal tot sijn assistentie mede nemen Jan Silvernagel ende Jan Caldero.“ Met welk gevolg deze uitval werd ondernomen, hebben wij hiervoren reeds gemeld. ¹ In deze zijne belangrijke betrekking bleef hij werkzaam tot den 11^{den} Juni 1629, toen hem door G. G. en Raad eene eervolle commissie naar Japan werd opgedragen.

De aanleiding tot deze zending was deze. In 1627 was de buitengewoon R. v. I. Pieter Nuijts door den Gouv.-Gen. Carpentier benoemd tot gouverneur van Tayouan op Formosa, terwijl hem tevens was opgedragen zich van daar naar het hof van Jedo te begeven, om als ambassadeur van wege de Comp. eenige zaken betreffende onze vestiging op Formosa te regelen. In deze zending niet geslaagd, keerde hij naar Tayouan terug en gaf, door zijne ondoordachte handelwijze tegenover de aldaar ten handel komende Japannezen en de naar Japan geweest zijnde Sinkanders, aanleiding, dat de eerstgenoemden op weerwraak bedacht, hem in zijn huis — want, vreemd genoeg, hij hield zijn verblijf niet in de vesting Zeelandia, maar daarbuiten — gevangen namen en niet eerder ontsloegen, dan nadat hij een accoord met hen had getroffen, waarin onder anderen bepaald werd, dat hij een aanzienlijk losgeld zou betalen, de vesting Zeelandia slechten, de Japannezen onverhinderd laten handelen enz. Tot nakoming hiervan eischten de Japannezen, dat eenige van de voornaamste leden van den Raad, alsmede zijn zoontje als gijzelaars naar Firando zouden worden overgebracht; de Japannezen zouden van hunne zijde mede eenige personen als gijzelaars benoemen.

Toen de tijding van hetgeen op Tayouan had plaats gehad bij de Hooge Regeering bekend werd, had Coen reeds de teugels van het bewind uit handen van Carpentier overgenomen; en hij, die altijd een zoo groot belang in den Japanischen handel stelde, was hierover zoo ontevreden, dat Nuijts van Tayouan naar Batavia werd ontboden en door Putmans vervangen. Maar nog altijd bleef men te Batavia van rechtstreeksche berichten uit Japan verstoken; hiervoor bestonden echter afdoende redenen; toen de gijzelaars in Japan kwamen en het gebeurde te Tayouan

¹ Als voren blz. 330.

ruchtbaar werd, namen de Rijksgrooten de zaak zoo hoog op, dat de gijzelaars eerst te Nangasaki, later te Oemera (Omra) in de gevangenis gebracht werden; aan de Hollanders werd alle handel ontzegd, hunne schepen afgetuigd, het volk aan wal in verzekerde bewaring genomen en het kantoor te Firando ſcherp bewaakt. Van daar dat er geen nadere berichten van Japan te Batavia kwamen, en daar men het van overwegend belang achtte met den stand der zaken aldaar bekend te zijn, en om zoo mogelijk alles weder op den vorigen voet te brengen, werd in R. v. I. besloten Willem Jansz. naar Firando te zenden. „Eijndelijck dat men tot dese besendinghe sal gebruijcken den E. Willem Jansz. opsiender van de generaele werken, als sijnde naer resumptie van de presente Comp. dienaers de bequaemste geoordeelt, ten aensien van sijn lang voor desene becomen experientie, wesende hem 't laudt en de humeuren der Japanders best bekend, ende dat conform onse medegegeven instructie sal trachten de saecken in Japan met advijs van den raedt ten besten van de Comp. te dirigeren, de questien ende verschillen bij aldien op sijn aencomste noch ongedediceert (ongedecideert) waeren, op 't gevoegelijkste t'accomoderen ende te verdraegen. Sooveel van de Comp. middelen uijt Japan te trekken ende naer Tayouan ende Batavia te retourneren als immer doenelijck wert, de commertie ende alle goede correspondentie met Japan in alle manieren te conserveren, ten eijnde de Comp^e. den profijt gevenden handel aldaer niet comt te derven. Nog in dezelfde maand Junij vertrok Willem Jansz. met het jacht den Swarten Arent naar Japan, en kwam den 4^{den} October te Firando.¹

Doch ook hij vermocht evenmin als het opperhoofd aldaar, Cornelis van Nijenrode, de zaken tot een goed einde te brengen. De Rijksgrooten bleven volhouden in hunne onbillijke eisschen tegen de Comp^e. Zij hadden zelfs het voornemen, om buiten den Raad te Firando om, eenige der Hollandsche gijzelaars, den koopman Abraham de Mourcourt, benevens den onderkoopman en tolk François Caron, met een jonk naar Batavia te zenden met brieven aan de H. R., waarin hunne grieven tegen de Hollanders wegens hetgeen op Tayouan had plaats gehad, uiteen werden gezet en die zij vermeenden dat den Gouvern.-Gen. nog onbekend waren. De Raad kwam tegen deze bezending ernstig op, tot

¹ Bij Valentijn, 5e deel, 2e stuk, fol. 83 komt W. J. voor als opperhoofd; dat dit niet zoo is, ziet men in den tekst. Er zijn meer fouten in de opgave door hem van de opperhoofden gedaan.

dat er overeen werd gekomen, dat Willem Jansz., de opperkoopman Johannes van der Hagen en Caron, zich met de junk Nieuw Zeelandia naar Batavia zouden begeven, ten einde de H. R. van alles te onderrichten en de brieven van de Rijks-grooten over te brengen. Den 14^{den} Maart 1630 verliet de junk de reede van Nangasaki en ankerde den 1sten Mei ter reede van Batavia. Na vele en langdurige beraadslagingen werd in R. v. I. eindelijk besloten Willem Jansz. andermaal naar Japan af te vaardigen, met naderen last en instructie hem te dien einde mede te geven; zoodat hij den 28sten Juli met de Kemphaen van Batavia's reede vertrok en den 21sten October weder te Firando terug was. Weinige dagen later vertrok hij naar Jedo, doch ook nu mocht zijne komst niet veel goeds uitwerken; eerst werd hij gepaaid dat de zaken op het punt stonden tot genoegen van de Comp. geregeld te worden, terwijl eenigen tijd later, door de behandeling die zij van het Japansch bestuur moesten ondervinden, het ten duideljkste bleek dat men daartoe het voornemen niet had. Eerst nadat Pieter Nuijts, de gewezen gouverneur van Tayouan, op den 13^{den} September 1632, met de fluit Warmont in Firando verscheen, ¹ om zijne handelingen in persoon voor het Hof te verantwoorden, kwam hierin weldra eene gunstige verandering. Twee maanden later, op den 12^{den} November, werden de Hollanders uit hun arrest ontslagen, met uitzondering van Nuijts, terwijl hun de handel even als vroeger werd toegestaan. Willem Jansz. schreef dit heuchelijke nieuws nog denzelfden dag aan van Nijenrode te Firando. Deze gaf oogenblikkelijk last, de noodige maatregelen te nemen om de schepen voor hunne reis naar Batavia in gereedheid te brengen; terwijl hij tevens een vaartuig huurde, dat onmiddellijk vertrok om deze tijding aan den gouverneur Putmans te Tayouan over te brengen. Putmans zond bij aankomst van dit vaartuig dadelijk een ander naar Batavia, om het goede nieuws aan de Hooge Regering over te brengen. Hoe die tijding bij hen werd opgenomen, lezen wij in hunnen brief aan de Bewindhebbers van

¹ Zie Kronyk van het Hist. Genoots. 9e en 10de jaargang, waar men zijn schriftelijk antwoord vindt over zyne opzending naar Japan in 1632, het door den Raad van Justitie op Batavia tegen hem uitgesproken vonnis op den 17^{den} September 1631 alsmede enige byzonderheden hem betreffende, na zijne terugkomst van Japan te Batavia in 1636. Maar behalve deze zijn er nog aanwezig een aantal stukken en brieven, zoo van als aan hem, die met zyne handelingen als Gouverneur van Tayouan en zyne gezantschap in Japan in verband staan.

den 8sten Februari 1633, waarin zij schrijven: „Nae dat wij desen morgen onse nevensgaende missive aen UE. hadden afgezonden, met ons Bantams convoj jacht Negepatnam, om door d'heer Mr. Hoar, president van de Eerw. Engelsche Comp. UE. door handen van de HH. zijne Meesters toegezonden te werden, soo is Godslooff ons desen achternoen, met een Chinees vaertuijch daertoe expres uijt Tayouan door den gouverneur Putmans afgesonden, de Blijde Boetschap genoemt, toegewen, de aengename tijdinge van de volcomen relaxatie ende vrijgevinge onser schepen, middelen ende volckeren in Japan, dat in des Conincxs hoff tot Edo is geresolveert den 22 (12) November lestleden; met dees loffelijcke verclaringe, dat de onschuldige Nederlanders, over de begane faulte van den Gouverneur Nuijts vrijgelaten wierden; waervan het gewenschte effect tot Firando is gevolcht den 6 December passado, sulcx dat d'onse doende waren met de goederen afteschepen, ende waren den 22 December in onse jachten den Arent, Heusden en de Kemphaen geladen 1900 picol coper, ende verscheijde geeijschte timmerhout soo van daer ontboden was; sulcx dat met haer drieen meest zeijlreet lagen om te vertrecken, alleen wachtende naer de comste des Commandeurs Willem Jansz., die al op comende wege was; ende stouden in de logie gepact een ende tseventich casgies, ijder met 2000 realen in waerden aen Japans Soma, dat is geraffineert silver, daerbij noch thien duijsent realen souden gevoecht werden, die voor de hant waren, enz.

„De handel wert ons vrijgesteld als voor desen, het blijkt dat de gedurige patientie ende resolute toesendinge van Sr. Pieter Nuijts persoon, overwonnen heeft allen ingenomen ¹ . . . . ende ongenegenheit, soo de Japanderen tegen UE. volckeren ende middelen ingenomen hadden, ende door die beleefdheit overwonnen zijn; wordende enz.„

Den 3^{den} Januari 1633 kwam Willem Jansz. uit Jedo te Firando, waar hij met deze woorden zijn gehouden dagregister eindigt: „Op den middach sijn in Firando voor de trap van de logie ten anker gecomen, Godt almachtich sij loff, prijs, ende danckbaerheit, die ons soo genadelijck wt dese leetwesige, langdurige smart ende ellende verlost, ende een wtcompste tot welstant van de H^{ren} M^{rs} verleent heeft. Amen, Amen, Amen.„

Veertien dagen later, den 17^{den} Januari, ging hij met de

¹ Oulcesbaar, vermoedelijk: ingenomenheit

hiervoren genoemde drie schepen van Firando onderzeil, kwam den 27sten dier maand op Formosa aan, van waar hij met de Arend alleen de reis naar Batavia voortzette en den 22sten Februari ten anker kwam.

Wij hebben gemeend ons te moeten bepalen bij het hier voren opgegevene betrekkelijk zijn verblijf in Japan; want hadden wij moeten mededeelen wat er dag aan dag met de Rijksgrooten verhandeld werd, zoo mede zijne briefwisseling met van Nijenrode, dan zouden wij al te uitvoerig zijn geworden, te meer daar het o. i. eigenaardiger te huis behoort in eene verhandeling over Pieter Nuijts, als gewezen gouverneur van Tayouan.

Terwijl hij zich in 1630 in Japan bevond, was hij bij res. van Gouvern. Gen. en B. van I. van 25 Maart, beuoend tot equipagiemeester ¹ in plaats van Claes Pietersz. die bij den Raad van Justitie over „seeckere begane foute gesuspendeert werd van sijne bedieninge“, maar daar Willem Jansz. afwezig was, verzocht Pietersz. die betrekking nog tot zijne terugkomst te mogen blijven waarnemen, hetgeen hem, daar men hoopte dat Willem Jansz. weldra uit Japan zoude terugkomen, werd toegestaan. Doch zoo als wij hebben gezien, was zijn verblijf te Batavia van korten duur en giug hij andermaal naar Japan, waardoor zijne benoeming verviel. Daarentegen werd hij op den 28sten Mei 1633 aangesteld tot President van Schepenen, welke betrekking hij echter slechts tot het einde van dat jaar bekleedde, daar hij besloten had naar het vaderland terug te keeren. Aan zijn wensch werd voldaan. „Willem Jansz. van Amersfoort hebben wij ² ten respecte van zijne goede diensten in Japan gedaen, het vice-commandeerschap gedeferoert, ende hem oock over verscheijde gerechtige pretentien van verbeteringe, den 29 September lestleden twee duijnsend galdens toegeleijt, als U.E. sullen cunnen sien bij de notulen onser resolution op dien dach geregistreert, daervoren hij ons op primo October bedanckt heeft, soo dat met geen pretentien voor U.E. sal comen.“ Het opperbevel over de retourvloot was opgedragen

¹ Is ontgevonden in gemelte vacante plaetse te surrogeren, den persoon van Willem Jansz. Groenegeus, by d'E. Bewintbeberren ter Camere Amsterdam in die quate vacant synde aangenomen (zie bl. 351). Dit is de eenigste maal dat wy het woord Groenegeus achter zijn naam vermeld vinden.

² Brief van G. G. Brouwer van de Bewindh. ter verg. van de 17ten uit het archip Wesel ter hoogte van de Prinsen Eilanden den 26 December 1633.

aan den Raad van Indië en gewezen Gouverneur van Amboina Philips Lucasz., die reeds den 16den te voren met de schepen Nieuw Amsterdam en Leeuwarden de reede van Batavia had verlaten, om over Soeratte de reis naar de Kaap te maken, waar hij de schepen Wesel, Middelburch en Nassau zoude inwachten en daarmede gezamenlijk de reis naar het vaderland voort te zetten.

De Vice-commandeur Willem Jansz. had zijn vlag op het schip Wesel geheschen; den 27sten Juni 1634 liep de vloot de vaderlandsche havens binnen den 30sten dier maand verschenen Philips Lucasz. en Willem Jansz. in de vergadering der Bewindhebbers van de Kamer Amsterdam, waar ze een summier rapport deden van hunne reis; „na gedane welcomst — werden zij — bij de vergaderinge versocht, om met d'Heer Tholinx haere reijse naer 's Hage te voorderen, ende H. H. Mog. en zijne Excell. naer gewoonte mede rapport te doen, als mede te presenteren de geschencken van den Coninck van Chiam.”

Den 3den Juli verschenen zij in de vergadering van H. H. Mog. en nadat zij ook daar mondeling rapport over hunne reis hadden uitgebracht, werd Philips Lucasz. verzocht het in geschrift te stellen en het aan H. H. Mog. over te leveren.

Hiermede was de loopbaan van Willem Jansz. van Amersfoort bij de O. I. Compe. gesloten; bijna het derde eener eeuw had hij in haar dienst doorgebracht en zich door ijver, kunde en regtschapenheid de achting van zijne heeren en meesters verworven, zoodat hij trapsgewijze in rang opklimmende in verschillende betrekkingen gebruikt, der Compe. de belangrijkste diensten bewees. Niet lang echter mocht hij van zijn verkregen rust genieten, want het bleek ons uit de minuut octroijen van de Staten van Holland en Westfriesland, van den 14den Mei 1658, dat hij zich met der woon te Alkmaar had gevestigd en aldaar in de maand April 1636 overleden was.

LEESTAFEL.

R. C. CHILDERS, *A Dictionary of the Pāli language.*
Part. I. London, Trübner & Co. 1879.

In de laatste 20 jaren heeft zich zeker niemand, met uitzondering van den Deenschen geleerde Fausböll, zóó verdienstelijk gemaakt ten opzichte der studie van 't Pāli als de Heer Childers. Door de zorgvuldige en kritische uitgave van eenige weinige, doch zeer belangrijke teksten, en door verhandelingen over onderwerpen uit de letterkunde der zuidelijke Buddhisten maakte hij zich bekend als een geleerde, van wiens ijver en bekwaamheid veel te verwachten was. Die verwachting is niet beschaamd: 't Pāli-woordenboek, waarvan onlangs de eerste helft in 't licht verschenen is, kan de vergelijking met de beste soortgelijke werken doorstaan. 't Woordenboek munt vooral daarin uit, dat de vervaardiger bij de vertolking in 't Engelsch zich vrij heeft gehouden van stelselzucht. De vraag is niet of mag niet zijn, hoe Europeesche geleerden de woorden eener taal die ze gebrekkig verstaan opvatten, maar hoe de sprekers, schrijvers en hoorders van zoo'n taal die begrepen. Daarmee hangt samen de groote zorg die hij besteed heeft aan de keuze der Engelsche woorden. Het is een ijdel vertoon van geleerdheid in een woordenboek zoogenaamd etymologische beteekenissen op te geven: niets is gemakkelijker en tevens bedriegelijker dan dat, terwijl het hoogst moeielijk is altoos 't equivalent of de naastbykomende uitdrukking te vinden. Door naar 't laatste te streven, heeft Childers getoond een philoloog, niet een dogmaticus, te wezen. We zullen niet beweren dat hij overal geslaagd is, want zulks zou gelijk staan met de verklaring dat hij de volmaaktheid bereikt heeft. Bijv. in de vertolking van *dhamma* op bl. 120 is hij o. i. niet gelukkig geslaagd. De gewone beteekenis van *dharma* in de philosophische werken is „eigenschap“, in tegenoverstelling van „hoedanigheid“, *guna*. Het is een *dharmas*

van den mensch dat hij sterfelijk is, doch een *guna*, dat hij bruin of blond, groot of klein, enz. is. Van den mensch is het een *guna* dat hij blank of zwart is, maar van den Neger is het een *dharmā*, zwart te wezen. Uit den aard der zaak gaan de begrippen *dharmā* "eigenschap" en *bhāva* "eigenaardigheid, wezen," en "bepaalde toestand" in elkander over. Te meer moest bij de Buddhisten *dharmā* in de opvatting van "oogenblikkelijke toestand" genomen worden, omdat volgens hun grondstellingen van geen eigenlijk wezen des menschen sprake is, 't menschelijk leven slechts als eene schijnbare eenheid geldt, eene reeks van oogenblikkelijk op elkander volgende toestanden. Kortom, *dharmā*, als wijsgeerige term, is naar gelang van omstandigheden weêr te geven met "eigenschap, wezen, bepaalde toestand."

Een ander voorbeeld. Op bl. 56 wordt *ariyasaccam* (Skr. *āryasatyam*) vertaald met "sublime truth." Dat nu is zeer twijfelachtig. Skr. *ārya* beduidt niet "sublime," noch "eerbiedwaardig," noch "heilig," behalve in de woordenboeken. 't Adj. *ārya* is "edel," in al de opvattingen van 't Nederlandsche woord; subst. *ārya* is "Heer, Mijnheer, Meester," ook weêr in al de toepassingen die deze Nederlandsche woorden toelaten. Wanneer iemand van zijn grootvader sprekende *ārya*, en van zijne grootmoeder *āryā* bezigt, dan is dit te vergelijken met de Engelsche uitdrukking *grandam*, waarin *dam* 't Fransche *dame* is. Op zich zelf is *ārya* eenvoudig Mijnheer, *āryā* Mevrouw, gelijk passim in de tooneelspelen voorkomt. Hoe weinig heiligheid, eerbiedwaardigheid of verhevenheid aan dien titel verbonden is, zal iedereen beseffen als hij weet dat met *ārye* zelfs hoerewaar-

¹ 't Woord *āria*, klassiek Skr. *ārya*, is afgeleid van *ari* en bet. "van heldenaafkomst, van adel," zoowel als, schijnbaar zeer afwijkend, "tot de mannen, tot het volk behoorend." *Ari* nam. bet. "held, man," en collectief "de lieden, 't volk, een ieder;". Als held, manhaftig, *āryōḥīṭi* komt het voor o. a. *Rgveda* 5, 54, 12; man, strijder, 1, 73, 5, 6, 25, 7, e. e. Collectief "jan en alleman," is het bijv. 6, 51, 2; waar van de Zon, Phoebus Apollo, gezegd wordt:

rju marteshu vrinā ca paçyan

abhi cašte sūro (l. *sūrio*) *arya evān*

d. i. 't recht en onrecht onder de stervelingen ziende beschouwt (z. v. a. als opzichter en opperste beoordeelaar) de Zon de gangen (d. i. handel en wandel, de handelingen, *caritās*) der lieden (al. van allen).

Het is met *ari* juist zoo gegaan als met ons *man*. In de Middeleeuwen wordt *man* gewoonlijk in zeer edelen zin genomen; zoodat het baron, edelman beduidt; inderdaad is *baro* niets anders dan de Romaansche vertaling van *man*, en in 't Spaansch is *varon* ook nog in den zin van mannelijk wezen in zwang. Ook ons *lieden* werd vaak in edelen zin genomen; vandaar dat de Franke edelen *leudes* heeten, en eene vrouw uit den fatsoenlijken stand *leudinis*. Evenwel lieden

dinnen worden aangesproken, waar wij in onze taal ons Mevrouw te goed voor achten en 't Fransch Madam hooren toepassen. 't Verkleinwoord *ajjukd* (eig. reeds Prâkrit) „juffertje“ is de gewone titel voor jonge dames van de *demi monde*. Hoe aan den anderen kant de begrippen Mijnheer en Meester met hetzelfde woord plegen uitgedrukt te worden, blijkt nit tal van talen; o. a. heet in Schotland de schoolmeester Dominie. Volmaakt zoo in Indië. De woorden *ârya*, *jina*, *bhagavat*, *arhat*,

en volk konden ook wel den stand der vrijen in tegenstelling tot vorst en adel aanduiden, zooals nog thans. Dit alles wat van *man* en *luiden* gezegd is, geldt van *ari*. Als Yâska *ari* omschrijft met *îçvara* -heer-, dan toont hij ééne opvatting van 't woord goed te begrijpen, want held en heer komen, de toenmalige zeden in aanmerking genomen, op 't zelfde neêr. Maar *ari* is niet alleen held, man, maar ook volk; vandaar dat *arya* in 't Skr. bet. een *vaicya*, natuurlijk, volk is *riç*, en *viç* = *ari*; derhalve *vaicya* = *arya*; en *arya* is gewoonlijk iemand tot den stand der leudes, der edelen behoorende; zoo ook in 't Oudperzisch; Darius zegt van zich zelve dat hij *dryapathra* en *dryacithra* is, d. i. een edelmans zoon- en van adellyken bloede-. — Een geheel ander *ari*, schynbaar ten minste, is *ari* -een vreemde, een vijand-. Dat dit *ari* 't Latijnsche *alius* (= *alius*), Germ. *ali*, *alja* is, zal wel ieder toestemmen die de beteekenissen van 't Skr. *para* kent, want *para* bet. in 't Latijn -alius, alienus, hostis-; vgl. ook *stara*. Van dit *ari* komt Skr. *alika* -valsche- en *vyalika*; *alika* bet. ook een ongeluk; vgl. Gr. *ἄτυχον* en Skr. *âtaram*. Of nu dit *ari* -een vreemde-, bij slot van rekening niet uit denzelfden wortel gesproten is als *ari* -man, held-, durven we niet beslissen. Vermoedelijk zijn beide *ari*'s in den grond één; want Germ. *ali*, Lat. *alius* -ander- schijnt wel met Germ. *al* (stam *ala*) verwant te wezen, en dit *al* is in elk geval een andere vorm slechts van *ari* -volk, lieden, een ieder; man-. Vgl. ook Skr. *vira* (voor *vira*, en dit voor *vîra*, gelijk *tira* voor *tira*, *tîra*; *pûra* voor *pura*, *pûra*; *dhira* voor *dhira*, *dêhra*, enz. enz.) Lat. *vir*, Got. *vair*, met 't afgeleide *veiram* -vijandschap-. — De grens tusschen *arya* -iemand van 't volk-, *ârya* -iemand van ons volk-, en -van onze helden, iemand van den heerenstand- is moeielyk te trekken; 't Baetr. *aryvâna*, is eenvoudig = Germ. *ala-man*, of liever *alamannisk*; en *Alaman* komt op hetzelfde neêr als *Dutsch*, want ook *duet*, *thiud*, is -volk-; in den grond één is wel *irindiuot*, enz., Got. *Aryvâna-reihs*, wat men in 19de eeuwsch zou kunnen vertalen met -Heerscher der Dutschers-; vermoedelijk is *ir* uit *ari*, dus byvorm van *ala* (*ara*) gesproten. Het Baetr. *Aryvâna-gyanam* komt dan overeen met Alamanna. Hetzelfde denkbeeld ligt uitgedrukt in de volknamen *Slaven*, *Slavnos*, *Slavne* en *Ἑλλοι*, *Ἑλλήνες*, waarvan Slawû en *Ἑλλοι*; = *sarra salra* -al, ieder, 't algemeen- zijn, en Slawâna en *Ἑλλήν* gevormd met suffix *ana*, gelijk *Ary-ano*, *Romdâna*, enz. en *an*. Slaven, Hellenen beteekent dus hetzelfde als *Alaman*, *Arier*, van *ari*, *ala* = *sarra*. Hoe de begrippen -al- en -volk- samenhangen, vgl. Lat. *totus* -al- met O-hisch *totto* -gemeente, volk- = Germ. *thiud*; *toturo* -publicus- = Germ. *thiudisk*. Men mag veronderstellen dat in 't oude Indogermaansch, reeds vóór de splitsing, de synonymen *Aria* (*Alaman*), *Tautika* en *Salva*, *Salvâna* (ook in Indië heet een volk *Salva*) naast elkander bestonden.

beteekenen Mijnheer, en Meester, schoolmeester of andere leeraar, zonder iets wat naar heiligheid zweemt, dan bij gevolgtrekking. Om tot *ariyasaccam* terug te komen het is niet aan een uiterlijk kenmerk te zien, of in de samenstelling 't eerste lid adj., dat wel een subst. is. De natuurlijkste opvatting is toch wel in *ariyasaccāni* die waarheden te zien welke de Buddhistische kerk aan de lessen haars Meesters te danken heeft. Uitdrukkelijk wordt dan ook in den Sarvadarçana-sangraha, bl. 23, blijkbaar op gezag van eenen Buddhistischen commentator, de term zoo verklaard als wij gedaan hebben. Daar lezen we:

ata evoktam: "dukkhasamudāyanirodhamārgācca", *āryasya Buddhābhimatāni*, (satyāni) *tattvāni*. Het ware geenszins onmogelijk dat deze of gene commentator de samenstelling anders oploste, en dan zou te onderzoeken wezen, welke opvatting de oudste is, maar tot nog toe is mij geene andere omschrijving bekend. Ook in *ariyadhanam* heeft 't eerste lid den zins eens genitiefs pl., want in Lalitavist. 146 heet het: *dhanam āryānām saplavidham*.

Kāpuriso, Skr. *kāpurusha* beduidt niet "een slecht mensch", maar "een lafaard, iemand zonder mannelijkheid." Het is niet te verwarren met *kupurusha* "een gemeen, slecht mensch", en *kimpurusha* "klein manneke, dwerg."

Bij elk Pāli-woord waarvan de overeenkomstige Sanskritvorm op te sporen was, is de laatste er bijgevoegd. Voor zooverre wij het hebben nagegaan, heeft de bewerker in zijne vergelijkingen hoogst zelden misgetast. Onjuist is *psāta* als Skr. van *chāto* "mager"; het moest wezen Skr. *chāta* "afgesneden, dun", en "mager". — De vogel *karuvīko* of *kuravīko* zal wel dezelfde wezen als die in 't Skr. *karāvīkā* heet en in de leer der voortekens nog al eene rol speelt. Ik moet echter bekennen dat ik een *karāvīka* nooit heb aangetroffen. Wat verwisseling (zoo dit het juiste woord is) van *y* en *v* aangaat, vgl. *kasāno* en *kasāyo*; *āvulham* en *āyudham*; *āvuso*, in vorm = Skr. *āyushya*, in bet. = *āyushmat*; enz. Strikt genomen is de *y* niet in *v* overgegaan, maar ingelascht tusschen de twee klinkers nadat de *y* was uitgevallen. Een merkwaardig voorbeeld van eene *v* dienende tot vermijding van hiaat levert de ons bekende tekst van den Rgveda. Herhaalde malen vindt men daarin geschreven *varinas* voor *varias* of *variyas* 1. In 't Prakrit zijn er zeer opmerkelijke voorbeelden van ingelaschte *v*; bijv. in Prabodha-candrodaya 28 is *khavījādi* = Skr. *khediyate*. Soms is *v* ouder

dan *y*, als in *kṛva*, Ved. *kṛvat*, Skr. *kṛyat* (*iy* = *ṣ*); dat *v* in *śvat* enz. 't oudste is, blijkt uit *śvat*, enz. Een ander middel om gaping te voorkomen is *h*, die zeker wel gehoord werd, althans in den mond van sommigen. Zulk eene ingelaschte *h* vindt men in alle Prākritis, met inbegrip van 't Pāli. *Nakulam* bijv. is zonder twijfel 't Skr. *naṅgam*, dat 100,000 millicoen aanduidt. *Huram* kan noode uit iets anders ontstaan zijn dan uit *aṅram*, dit uit *avaram*, dit uit Skr. *aparam* (niet te verwarren met Skr. *araram*); *hurāhuram* is Skr. *aparaparam*, *aparasparam*. In 't Hindi is *aurā* "ander" Skr. *apara*; *aurā* "en" = Skr. *aparam*. Gelijk in 't Pāli *huram*, is uit Skr. *apavārita* in Avanti-Prākrit geworden *ohārio*, voor *oārio*; zie Mucchakaśī bl. 100; voor 't afvallen van *a*, vgl. *lāhu* = Skr. *alāhu*. Wat de Engelschen cockneyism noemen, vindt men in schier alle oude en hedendaagsche Prākritis, zoogoed als in alle Germaansche talen en 't Latijn terug. Vooral in 't echte Māgadhī uit Açoka's tijd komt het meermalen voor, zooals in *kevam*, *kida*. Ook in 't Pāli, dat in 't geheel geen Māgadhī is ², komt *keva* voor, hoezeer hoogst zeldzaam; zoo ook *halam* = *alam*. In 't Sindhi zegt men *kiku* = Skr. *eka*. Of die *h* in 't midden des woords staat dan wel aan 't begin, doet niets ter zake, want woorden staan ook *in* den volzin, en als zoodanig bezitten ze niet meer zelfstandigheid dan lettergrepen. Derhalve, bestaat er neiging eene *h* te doen hooren tusschen de klinkers van twee op eikander volgende lettergrepen *in* een woord, dan bestaat ze ook om het te doen *in* den volzin. Van de menigte voorbeelden waaruit blijkt dat *h* bij gaping ingelascht wordt willen we er slechts een paar uit 't Prakrit aanhalen. Uit Skr. *virāraya* is gesproten *viāruka*, voor *viāruā*; Mucch. 100. Uit Skr. *lava*, of liever uit eene andere en oudere uitspraak: *lava*, is geworden *loa*.

¹ In 't Petersb. Wdb. wordt *variras* gehouden voor eene afleiding uit *var*, eene voltrekte onmogelijkheid. Tusschen *variras kr* en *aru kr* is er geen onderscheid, dan dat 't eerste de comparatief is van 't laatste. Een geheel ander woord is *variraśyā*, synoniem van *verś*.

² De teuggestelde bewering der Singhaleezen wordt door de feiten gelogenstraft, en is van 't zelfde gehalte als de andere, dat 't Pāli de oorsprong aller talen is. Van daar dat zooveel fouten begaan zijn bij 't Pālisceeren van echte Māgadhī woorden. Bijv. *atta* (gespeld *ata*) was zoowel = Skr. *atma*, als *atra*. De fabrikanten van 't Pāli hebben nu *attaja* "zoon", omgezet in *atraja*! Uit *apāddhats*, d. i. *apa* + *d*, is gemaakt *appāddhats*, waarin *C*. ten onrechte *alpa* zoekt, enz.

Daar lange klinkers vóór een klinker staande lichtelijk overgaan in korte, bijv. Skr. *pará rddhīh* in *para rddhīh*; *kumāri atra* in *kumāri atra*, enz., om van de Vedische metrieke regels te zwijgen, ging *toa* over in *tua*. Dit nu met ingelaschte *h* of met zich van zelf in de uitspraak ontwikkelende *v*, wordt *tuka* en *tuva*. Beide vormen worden door elkander gebruikt. Zeer zonderling op 't eerste gezicht is de *h* in *palhattha* = Skr. *pariyasta*, *Mālatī-Mādh.*, uitg. Calc. 1866, bl. 49. Dit *palhattha* moet ontstaan zijn uit *palihattha*, *paliattha*.

De Heer Childers heeft 't eerste deel verrijkt met eene belangrijke verhandeling over 't Nirvāna. Ofschoon het aan de Indische scholastische theologen zeer wel bekend was, dat 't Nirvāna, voor den rechtzinnigen Buddhist altoos, eenvoudig 't Niet is, blijft het betoog van Childers zijne volle waarde behouden. Van onzen kant willen we een tekst aanhalen, die in duidelijkheid niets te wenschen overlaat, en wel uit den boven vermelden Sarvadarçana-Sangraha, een werk dat ons in 18 bladzijden meer leert omtrent de Buddhistische philosophische dogmatiek dan veel boeken door Europeanen daarover geschreven te gader. Op bl. 15 staat:

„tad evam bhāvanācatuḥśāyavaçān nikhilavāsanānivr̥ttau parānirvānam çūnyarūpam setsyati».

D. i. „Zodoende zal, wanneer alle voorstellingen des geestes krachtens de 4 overtuigingen (d. i. ten gevolge der volkomen overtuiging van de waarheid der 4 grondstellingen) ophouden, 't hoogste Nirvāna, 't welk in 't Niet bestaat, bereikt worden.» *Parānirvāna* hier is mogelijk eene minder goede lezing voor *parinirvāna*, bedoelt in allen gevalle 't zelfde. Wat de 4 grondwaarheden zijn waarvan ieder naar verlossing strevende Buddhist zich doordringen moet, kan men vinden Sarvad. bl. 9.

We behoeven hier niets meer bij te voegen om te toonen hoe hoog wij de verdiensten der Pāli-Dictionary schatten, en indien deze aankondiging van 't werk strekken mocht om voor de beoefenaars van 't Sanskrit hier te laude de waarde en van 't woordenboek en van de studie van 't Pāli eenigszins te doen uitkomen, zal ons doel volkomen bereikt zijn.

Leiden, 23 Febr. 78.

II. KERN.

Dr. E. TRUMPP, *Grammar of the Sindhi language, compared with the Sanskrit, Prakrit and the cognate Indian vernaculars.* 8°, L en 540 bl. — London, Trübner & Co.

Het is een verblijdend teeken dat de studie der hedendaagsche Prākrit-talen, welke tot Sanskrit in ongeveer dezelfde verhouding staan als de Romaansche tot Latijn, de belangstelling trekt waarop ze aanspraak mogen maken. Vergeleken met de moeder, (of eigenlijk: overgrootmoeder), 't Sanskrit, geven de tegenwoordige Prākrits den indruk van erge verbastering, onvergelykelyk meer dan zulks 't geval is met de Romaansche dochters van 't Latijn, en ze kunnen niet bogen, gelijk de laatsten, op eene letterkunde welke die der moeder evenaart of overtreft. Het is dus wel verklaarbaar dat Sanskritisten met zeker gevoel van walging zich van den aanblik dier zoo verwilderde loten hebben afgewend. En toch is het niet te ontkennen dat de beoefening der hedendaagsche Prākrits niet zonder belang is voor 't Sanskrit zelve, en van nog grooter nut voor de kennis van 't oudere Prākrit. Volstrekt onmisbaar zijn ze als bestanddeelen van een volledig stelsel der vergelykende en historische studie der Indogermaansche talen.

De Sindhi Grammar van Dr. Trumpp onderscheidt zich door volledigheid en grondigheid. In eene voortreffelyke Inleiding, vooral bestemd voor beoefenaars der vergelykende taalstudie, spreekt hij allereerst over de verhouding waarin 't Sindhi staat tot de levende Prākrits en tot de gemeenschappelyke bron, 't Sanskrit. Zijn onderzoek heeft geleid tot de slotsom, dat 't Sindhi over 't algemeen iets dichter bij 't oorspronkelyke staat dan hare zusters, een slotsom die zeer wel strookt met het niet door Trumpp vermelde feit, dat onder de oudste Prākrits die wij kennen: van 250 vóór Chr., de westelyke en noordwestelyke aanmerkelyk nader bij 't Sanskrit staan dan de meer oostelyke. „While all the modern (nl. Arische) vernaculars of India are already in a state of complete decomposition, the Sindhi has preserved most important fragments [of the mother tongue] and erected for itself a grammatical structure which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and leveling construction of its sisters.”

Ofschoon in deze schildering licht en schaduw wel ietwat te scherp uitgevallen zijn, mag men 't oordeel in de hoofdzaak juist achten, ten minste als men uitsluitend let op wat we. bij

gebrek aan beter, officieel Hindi, Hindustani, enz. wil men noemen. Blijkbaar heeft Dr. Trumpp alleen den blik gevestigd gehad op dat officieele Hindi, enz., hetgeen we opmerken zonder hem een verwijt er van te maken. Bijv. bl. XXXII wordt als Hindi opgegeven *āg* „vuur“. Dat is volkomen juist, wat de modetaal aangaat, doch onder 't geringe volk in Benares hoort men *āgi*, gelijk in 't Sindhi en ouder Prākrit. „Vuur brengen“ heet onder 't volk *āgi le-ānā*, terwijl 't Hindustani, eene echte brabbeltaal, *āg lānā* heeft. Van daar wordt in de leerboeken *lānā* als een werkwoord beschouwd, hoewel het niets anders is dan eene samensmelting van *le* (= *le-karke*) „genomen hebbende“, en *ānā* „komen.“ *Agi le ānā*, verbasterd *āg lānā*, is eig. vuur genomen hebbende komen, d. i. met vuur komen. Dit is maar een enkel staaltje om te doen zien hoeveel er nog uit de volkstaal, vooral van 't landvolk, te leeren valt. Men overtuige zich daarvan door kennis te maken met den door Beames behandelde tongval van Bhojpur en met de Braj Bhākhā, en men zal, geloof ik, oordeelen dat 't onderscheid tusschen Sindhi en haar zusters met inbegrip der tongvallen niet zóó groot is als men geneigd zou wezen uit de boven aangehaalde woorden op te maken. In 't algemeen gesproken, blijft de bewering van Dr. T. waar.

Ook is het niet nauwkeurig uitgedrukt, als de Schr. op bl. 32, noot, zegt dat in 't Hindi de slot-*a* in de uitspraak verdwenen is. Vooreerst spelt men in 't Hindi steeds *ghara a*. dgl., en niet *ghar*; ten andere is een woord als *ghara* in de versmaat tweelettergrepig. Al is het waar dat de slot-*a*, even als elke andere *a* in volstrekt toonlooze lettergrepen, zeer flauw, en in den mond van sommige in 't geheel niet hoorbaar is, dan mag men toch niet beweren dat *ghara* een eenlettergrepig woord zou wezen, evenmin als bijv. in 't Fransch *quatre* eenlettergrepig mag heeten omdat veel Franschen *quat* zeggen, zonder of de *e* of de *r* te laten hooren. Wel degelijk is in 't Fransch een woord als *chante* twee-, een als *amie* drielettergrepig, vooral in de verzen. Zoo ook *gharā* (spr. *gharā*). Gelijk in 't Fransch *parlera* als drielettergrepig geldt, zoo ook *karānā* in 't Hindi. 't Onderscheid tusschen beide talen te dezen opzichte bestaat daarin, dat de doffe *ā*-klank in de eene met *a*, in de andere met *e* wordt aangeduid; beide spellingen zijn onnauwkeurig, de eene al niet beter of slechter dan de andere. De uitspraak der doffe Hindi *ā*, en der Fransche *ā*, is vol-

maakt dezelfde. Men moet dus zeggen, 't Hindi *gharā* is een stap verder van de oude uitspraak afgeweken dan 't Sindhi *gharu*, en staat tot het laatste in ongeveer dezelfde verhouding als 't Fransche *peuple* tot Spaansch *pueblo*, Ital. *pupolo*.

Bij 't aanhalen van woorden en vormen uit 't ouder Prākrit heeft Dr. Trumpp zich schier uitsluitend bepaald tot den tongval die door de Indische taalkundigen als de normale beschouwd werd. In redelijkheid mochten we dan ook niet meer van den kundigen schrijver eischen, want de Inleiding is niet hoofdzaak. Niettemin mogen we als ons gevoelen te kennen geven dat zij die zich bepaaldelijk de vergelijking der hedendaagsche Prākrits ten doel stellen, zowel de tongvallen in de tooneelspelen en 't Pāli, als de dialecten van Açoka's opschriften, behooren te bestudeeren. Het is bijv. niet van belang ontbloot, te weten dat reeds in Kālidāsa's stukken, in de *Mṛcchakāṭikā*, e. a. vormen als *gharu* niet ongewoon zijn. In de zangstrophen van 't 5de bedrijf in Kālidāsa's *Urvaçī*, welke alle op rijm zijn, ziet men zelfs de vormen op *o* en *u* afwisselen in een en 't zelfde liedje. Zeer nuttig, om niet te zeggen onmisbaar, bij iedere poging ter verklaring van de wording der nieuwe Prākrits is de taal der Zigeuners, want die vertegenwoordigt, in de hoofdzaken, een oud dialect zooals dat, naar eene ruwe berekening, van 800—1200 na Chr. in Indië in zwang moet geweest zijn. We willen hier met een voorbeeld aantonen dat de taal der Rom (d. i. *rama* „vrijers, kerels, jongens“) of Romānūcel (Hindi *ramānūcelā* „jongens, Hoogd. Burschen) ¹ den sleutel levert ter ontraadseling van de spraakkunstige verschijnselen der hedendaagsche Prākrits. Nemen we tot voorbeeld de vorming des genitiefs, welke door den Schr. o. i. niet bevredigend verklaard wordt. Hij zegt op blz. 119:

„The Sanskrit genitive-case termination *śya*, in Pāli en Prākrit *śsa* ², has been lost in all modern tongues, with the exception of the Bangālī, where *śś* has been hardened to *śś*“.

Van deze beweringen zal blijken niets houdbaar te wezen. Want 1° de genitiefuitgang *śsa* is wèl bewaard gebleven, doch niet als zoodanig en verscholen; 2° de *ś* (beter gezegd *irā*, *arā*) van 't Bengaalsch heeft niets met *śsa* te maken en de veronderstelling dat *śsa* in 't B. in *ś* overgaat, door niets gewettigd.

¹ Pāli mag even goed Prākrit heeten als elke andere uit 't Skr. afgeleide taal.

² De Hindens noemen zich ook *Kālo śś(m)* -zwarte kerels.

Alvorens onze eerste stelling te bewijzen, herinneren we aan 't feit dat Skr. gen. *sya* zeer vaak ook den datief uitdrukt, dat bij de persoonlijke voorn. *me*, *te* de voor dat en gen. gemeenschappelijke vorm is en dat reeds in oud Prākrit regelmatig de datief door *ssa* = Skr. *sya* wordt uitgedrukt. Prākrit *dēulaśsa* is zoowel gen. als datief, nl. die soort datief welke men in onze taal met „aan” kan omschrijven. In de taal der Zigeuners is *dēules* (bij Pott, Zig. I, 192: *devolis*) uitsluitend datief geworden en tevens drukt het in die gevallen waar ook in 't Hindi de datief op *ko* met onzen accusatief moet vertaald worden een bepaald soort van accusatief uit. Prof. Pott meende de bronnen waaruit hij putte en waarin *dēules* eenvoudig als datief opgegeven was te mogen minachten en schonk den datief den titel van accusatief. Die verandering mag geen verbetering heeten. Terwijl *assa*, Zig. *es* oorspronkelijk de gen. enkelvoud van 't Skr. is, luidt de als datief en in zeker opzicht als accusatief dienst doende gen. meervoud: *dēulen* (bij Pott *devlin*) = Prākrit *dēulāna*. Evenzoo komt van nom. *gājo* de dat enk. *gājes*, meerv. *gājen*. Om den nieuweren genitief te vormen, voegt men achter den ouden genitief 't woordje *kero*, en na eene *n*: *gero*. Aldus: enk. *gājes kero*; meerv. *gājen gero*. Het is duidelijk dat dezelfde oude genitief, en van 't enk., en van 't meerv., bewaard is gebleven in 't Hindi, en wel in ettelijke voornaamwoorden in beide getallen, en in de overige naamwoorden alleen in 't meervoud. Van *yahā* of *yihā*¹, *wahā* of *wuhā* (uit *o*, dit uit *av*, dit uit *amu*), *jo*, *ko* komen: *iśā*, *uśā*, *jiśā*, *kiśā*; meerv. *iśā*, *uśā*, *jinā*. Achter deze genitieven die niet meer afzonderlijk als zoodanig in zwang zijn, voegt men de vormwoordjes *ko* voor den nieuwen datief en bepaald soort van accusatief; *kā*, *kī*, *ke*, *kīm* voor den nieuwen genitief; en zoo verder. Aldus: *iśā ko* „ten behoeve van dezen” enz. *Iśā* beantwoordt aan Skr. *asya*, maar is niet rechtstreeks daaruit gesproten; het moet eene verkorting zijn van *e—ssa*, zelfstandig in 't Prakrit gevormd uit *e* + de genitief-uitgang; *essa* moet, volgens de klankwetten aller Prākrits, de lange *e* verkorten, want geen

¹ *Ya* en *yi* zijn veranderde uitspraak van *e*. Zelfs bij 't spreken en lezen van Sanskrit wordt door de Brahmanen van onderscheiden streken in Hindustan *e* als *ya* en *yi* (of eig. *yē*) uitgesproken. Die uitspraak moet betrekkelijk oud wezen, want alleen daaruit is te verklaren hoe uit Skr. *esa* in oud Prākrit *yeva*, *jevva* kon ontstaan. *Eva* werd gewestelijk uitgesproken *yēva*, en de *y* deelde daarop in 't lot van de *y* des Skr., ging over in *j*. Op overeenkomstige wijze klinkt *o* als *oa* of *ou* (eig. *ō*).

van nature lange klinker mag er blijven in eene lettergreep die door stelling (positione) lang is. Het is volmaakt hetzelfde of men in 't Prākrit zegt *aggi* of *dgi*, maar een *dgi* is onmogelijk. Ziet men geschreven *jobbauam*, *devvam*, *ekko*, e. dgl., dan weet men terstond dat de korte *o* en *e* bedoeld is. Uit deze korte *e* ontwikkelde zich *i*, bijv. *ekko* luidt in 't Sindhi *kikū*, uit *kikkū*, dit uit *hekkū*. Zoo ook is Hindi *isā*, eig. *issā* ontstaan uit *essa*. *Invā* is verkort uit *ena*, d. i. *e* + verminkten gen. der subst.-verbuiging *ānū*. *Usā* is uit *ossa*, *avussa* = Prāk. *amussa*, Skr. *amushya*; *jisā* uit *jēssa*, gewestelijke uitspraak van *jassa*, Skr. *yanya*. En zoo verder. De vrouwelijke zijn verdwenen of versmolten.

't Voorwoordje ter aanduiding van den nieuwen genitief is, in 't Hindi, *kā*, *kī*, enz.; bij een paar voornaamwoorden *arā* (ook *ara*), *arī* (ook *ari*). Zien we welke verklaring Dr. Trumpp geeft:

"The Sindhi employs for this purpose (d. i. den nieuwen genitief) the affix *jo*, fem. *jī*, corresponding to the common adjective affix *kā* = Skr. *ka*."

Uit den samenhang moet men opmaken dat de Schr. met "affix" 't zelfde bedoelt als "suffix", want hij noemt Skr. *ka* een bijvoegelijk "affix", en *ka* is een suffix. *Jo* nu is in 't geheel geen suffix, maar een adjectief zonder meer, dat hier dient om eene zekere betrekking tusschen twee voorwerpen, tusschen bezitter en 't bezeten wordende, aan te duiden, en in zooverre mag dat adjectief *jo*, vrouw. *jī* een affix, een toevoegsel heeten, maar men moet dat niet verwarren met suffix. Met Skr. suffix *ka* heeft 't adjectief *jo* niets te maken, evenmin als in 't Hindi 't adjectief *kā*, *kī*. De omstandigheid dat Sindhi *jo*, Hindi *kā*, enz. achter een verborgen vorm staat, had op zich zelf voldoende moeten wezen om te bewijzen dat *isā* een genitief was, dan had men niet de oogen moeten sluiten voor 't feit dat *invā*, *gharōnā*, enz. meervouden waren, en bepaaldelijk genitieven. Met struisvogeltaktiek of beroep op autoriteiten komt men niet verder. De onhoudbaarheid van alle tot nog toe gegeven verklaringen verder te bewijzen, ware doelloos, en we willen liever, volgens de historische methode van den onsterfelijken Grimm zoeken, en zoodoende den oorsprong van Hindi *kā*, Sindhi *jo*, opsporen. De sleutel is te vinden in de taal der Zigeuners, vergeleken met 't oudere Prākrit. 't Adjectief

dat in 't Zig. de genitiefbetrekking aanduidt, luidt *këro*, waarin men terstond 't *kara* van 't Bhojpuri Hindi ¹ herkent. Verder is het onmiskenbaar 't zelfde woord, in gewestelijken vorm, als in oud Prâkrit *kerako*, d. i. *kerā*, met pleonastik suffix *ka*. Naast *kerako* staat *kerāo*, Mudrâr. 26 *keriko*, en in Mâgadhî natuurlijk *kelake*. Zie hier een paar plaatsen uit de Mrcchakaikâ; blz. 100: *kassa kerakam edam pavahanam* »van wien is dit voertuig«, Skr. kasyaitat pravahanam; bl. 4: *mama kerakena bhallaparibbaena* »te mijnen koste«, Skr. madhyena bhaktaparivyayena; bl. 13: *attana kelakehim padekim* »bij mijne voeten«; bl. 40: *Vasantaçandkelake duçtahalhî* »de kwade olifant van Vasantasena.« Men ziet dat 't adj. nu eens achter den stam, dan weêr achter den genitief gevoegd wordt; bij voornaamwoorden 't laatste. Vergelijken we, alvorens de verhouding van Zig. *këro* tot *kerako* op te maken, de zeer verbasterde vormen waarin 't woordje in Hind. en Bengaalsch zich vertoont. Van *ghara* is de zoogenaamde gen. *gharâ kâ* (- *kî*, enz.); van *gihâ*, of *yahâ* is die *isâ kâ*; meerv. *inâ kâ*; enz. Ook hier staat *kâ* achter den stam van substantieven in 't enkelvoud; d. i. maakt het 't laatste lid eener samenstelling uit waarvan *gharâ* 't voorste lid is. Bij voornaamwoorden en meerv. substantieven, volgt *kâ* op den ouden genitiefvorm. Bij de vergelijking van 't Hindi met Zig. en oud Prâkrit, ontwaart men licht dat *kâ* eene verbastering moet wezen van *kara*, *karâ* ¹ = Zig. *këro*. Dit is niet slechts eene onvermijdelijke gevolgtrekking, het wordt ook door de feiten ten volle bevestigd. Want waar t gewone Hindi *isâ kâ* heeft, vertoont de tongval van Bhojpur *e-kara*, van Shahabad *i-karâ* (zie Beames t. a. p.). Aan H. *usâ kâ* beantwoordt Bhoj. *u-kara*, Shah. *o-karâ*. Waarmeê bewezen is wat we te bewijzen hadden.

Eene andere verbastering van *karâ* (en *kerâ*) is *arâ*, dat in 't Hindi onder bepaalde omstandigheden voorkomt, doch in 't Bengaalsch algemeen is, want *irâ*, bijv. in *icvarerâ* moet uit *icvarakera* ontstaan wezen. In 't Hindi vindt men dit *arâ* enkel bij de persoonlijke voornaamwoorden; dus *merâ*, *merâ*; *hamâra*; *terâ*; *tumhâra*. *Hammâra* heeft zich op dezelfde wijze ontwikkeld als bijv. Hindi *câmârâ* uit Prâkr. *cammaâro*, *cam-*

¹ Zie Beames, Journ. Roy. As. Soc., jaarg. 1868, bl. 489.

² De *â* in 't Hindi is in soortgelijke gevallen ontstaan uit de Skr. *ah*; bijv. *gatah* = H. *gayâ*; *gato* = Prâkr. *gado*. Eenen regel in 't toepassen van een van beide vermag ik niet te ontdekken.

māro, Skr. *carmakāra*; *sāndrā* uit *suvarnādro*, *suvarnakāra*. *Me*, *te*, (misschien *kama*, later *tumha*) waren genitieven, doch het zij aan verder onderzoek overgelaten te beslissen of *me*, *te* rechtstreeks Skr. *me*, *te* zijn, of latere Prākrit-ontwikkelingen en samengetrokken uit *mahi*, *tahi*, enz.

Het komt er nu op aan, uit te maken aan welk Skr. woord *kara*, *kerako* beantwoordt. Skr. *kārya* «te doen, te maken», enz. heeft in 't Prākrit allerlei vormen aangenomen. Vooreerst *kaira*, in 't Pāli gespeld *kayira*; dat *kaira* de ware en oude spelling is, weten we uit 't opschrift van Koning Mahā-Meghavāhana, een van wiens titels is *airo* = *ārya*¹. Later ging *kaira* over in *kera*, en dit, voorzien met pleonastisch suffix *ka*, is *kerako*, waarvan we boven gesproken hebben. Op gelijke wijze is uit Skr. *paryanta* Prāk. *peranta* geworden, o. a. Mālatī-M., bl. 54 (uitg. Calc. 1866). Een tweede vorm is *kajjo*, *kājo*; een derde *kayyo*; een vierde *karyo*. In 't Pāli spelt men in een geval als 't laatste *ariyo*, onnauwkeurig; want *ariyo* = Skr. *ārya* is meest tweelettergrepig; zie bijv. Journ. Roy. As. Soc. jaarg. 1870, bl. 316. Dit *aryo*, *viryo*, e. dgl. = Skr. *ārya*, *vīrya*, heeft zijn ontstaan te danken aan de algemeene klaankwet van 't Prākrit, dat in lettergrepen, lang door stelling, geen van nature lange klinker stand houdt; Skr. *kārya*, *vīrya* e. dgl. kunnen als zoodanig niet blijven, want de eerste lettergreep is door stelling lang, hetgeen verkorting van *ā*, *ī* na zich sleept. Uit de spelling *ariyo*, *viriyam* van 't Pāli konde men dit niet opmaken; gelukkig daarom dat de metrick ons 't middel verschaft de verkeerdheid dier spelling te bewijzen. Uit een Prāk. *karya* is vermoedelijk *karra* en hieruit *kara*, Zig. *kero* voortgesproten. Wat *kā* betreft, dit zou evenwel uit *kayya* af te leiden zijn, als uit *kara*, indien het op zich zelve stond, doch 't gewestelijk Hindi *kara* en Zig. *kēro*, en *hamāra*, enz. in aanmerking genomen zouden we eerder geneigd zijn het voor verbastering van 't laatste te houden. Uitdrukkingen in 't Skr. als *kim mama tena kāryam* «wat heb ik daarmee te maken, wat gaat mij dit aan?» zijn de vermoedelijke aanleiding geweest dat men *kārya* heeft opgevat als «(iemand) aangaande.» Prāk. *mama kerako gharo* is dus eigenlijk

¹ Journ. As. Soc. Beng. VI, 1090. Ten onrechte giste Prinsep dat een Prākrit *airo* = Skr. *aiśa* was; geen Skr. *ai* blijft in 't Prākrit. Waar men dus in 't Prak. en dan nog wel in 't alleroudste, *ai* vindt, heeft die twacklaank ooren anderen oorsprong. zoo in *thairo*, = *tharira*; *airo* = *ārya*

„t mij aangaande huis”, waarmede te vergelijken is de wijze waarop de genitief van bezit door de Indische commentatoren pleegt omschreven te worden, namelijk met behulp van *sambandhin* „in verband staande”; *mama sambandhī pitā* of *matsambandhī pitā* is de gewone omschrijving van *mama pitā* „mijn vader”. Passen we ’t gevondene toe op ’t Sindhi. Gelijk uit Skr. *carmakāra* in ’t Prāk. *cammāro* wordt, zoo uit *grhakārya* Pr. *gharaājjo*, *gharajjo*. Dit is juist de omschrevene vorm des genitiefs in ’t Sindhi. Waarom de nomin. luidt *gharu*, doch de genitief *gharajo*, en niet *gharujo*, is meteen duidelijk. De zogenoemde Formatief van Dr. Trumpp vervalt daardoor. ’t Eenigste wat onverklaard blijft is dit, dat in ’t meervoud bepaaldelijk de oude genitief vóór *jo* staat, en men dus verwachten zou ook in ’t enkelv. een overblijfsel van dien genitief terug te vinden. Doch in ’t Hindi vinden we dezelfde willekeur in de keuze van samenstelling of naamval. Men zal zich hebben laten leiden door de zucht om verstaanbaar te spreken; immers enk. en meerv. zouden niet te onderscheiden zijn, als men den stamvorm gebruikte; om ’t meerv. te doen kennen, was de naamval oumisbaar, terwijl die in ’t enk. kon achterwege blijven. Taalkundig zijn samenstelling en oplossing even goed, en het is ook in ’t Skr. volmaakt onverschillig of men zegt *grhasya sambandhi dvāram* of *grhasambandhi dvāram*.

’t Ingestelde onderzoek heeft geleid tot de even verrassende als natuurlijke en, naar ik meen, met deugdelijke bewijzen gestaafde uitkomst, dat de adjectieven *kā* en *arā* in Hindi, *irā* in Bengaalsch, *kara* in Bhojpuri, *kēro* in Zig., *jo* in Sindhi, *kerako*, *kelake* in ouder Prākrit, in oorsprong één zijn. Ook ’t *cā* der Mahratten is in den grond hetzelfde. Het is niet juist *kārya*, maar *krtya*, van gelijke beteekenis. Aan *krtya* beantwoordt Prāk. *kicco*, *kacco*. Naast den uitgang op *o* is die op *ā*, uit Skr. *ak*, overgeërfd, gelijk met een enkel woord reeds gezegd is; uit *gayah* Hindi *gayā*; uit *krtaḥ*: *kiyā*; uit *āgataḥ*: *āyā*; enz. Dienovereenkomstig is uit *grhakrtyah* voortgekomen *gharakaccā*, *gharaāccā*, *gharācā*.

Op de Proteusachtige gedaanteverwisselingen van ’t Skr. *krte* „teu behoefte van” heeft Dr. Trumpp zelf gewezen, bl. 115. Het is bekend dat met behulp hiervan de nieuwe datief, en in bepaalde gevallen accusatief, wordt uitgedrukt. Uit *krte* is Beng. *ke* gekomen; zoo ook Zig. *ke*; Sindhi *khe*. Of Hindi *ko*, ouder *kau*, *kawm*, en andere vormen, met *krte* identisch

zijn, zooals de Schr. aanneemt, valt zeer te betwijfelen, en zoolang men niet in staat is de oudere vormen op te sporen of te herstellen, druischt eene afleiding van *ko* uit *krts* te zeer in tegen bekende regelen van klankverandering dan dat men de gissing aannemelijk mag achten. Stellig is *ko*, enz. een woordje dat hetzelfde beteekend heeft als *krts* en van denzelfden stam, maar geheel identisch daarmede kan het bezwaarlijk wezen, en in allen gevalle is het den Schr. niet gelukt een enkel bewijs er voor bij te brengen.

Er zijn in de Sindhi grammar wel meer punten waarover we met den Schr. van gevoelen zouden verschillen. O. a. bevremdde het ons zelfs dat hij omtrent het ontstaan en de geschiedenis der linguale (bl. XX) zich tot toek maakt van eene meening, die door Dr. G. Bühler jaren geleden bondig is wederlegd. Bühler's onwederlegd en grondig betoog is in uittreksel ook afgedrukt in Ferrar's Comparative Grammar, zoodat het genoeg verspreid is.

Dan dit alles neemt niet weg dat het ons een genoeg is de Sindhi Grammar te mogen roemen en bij allen die hier te lande belang in Indische studiën stellen aan te bevelen. Wij hebben tevens getracht een denkbeeld te geven van de niet onbelangrijke vraagstukken welke de beoefenaars der vergelijkende taalstudie nog bij 't onderzoek op 't gebied der oudere en nieuwere Prākrits hebben op te lossen.

Leiden, 10 Febr. 1873.

H. KERN.

---

*Die Palau Inseln im Stillen Ocean, Reiseerlebnisse
van K. Semper, Prof. der Zoölogie und Anatomie
zu Würzburg. Leipzig, 1873. Met eene kaart.*

De hier genoemde eilanden zijn door het werk van kapitein Wilson, die er in 1783 schipbreuk leed, meer algemeen bekend onder den naam van Pelew-Eilanden. De letterkunde over deze groep is niet rijk, zoodat het boek van S., in weersil van de aanmerkingen die er op te maken zijn, eene welkome bijdrage mag heeten. Eene geregeld geografsche en ethnografsche beschrijving wordt ons hier niet gegeven; het geschrift bevat de persoonlijke ontmoetingen en avonturen van den schrijver tijdens zijn langdurig verblijf op de eilanden. Zijn verhaaltrant is breed en dikwijls langdradig, zoodat de lectuur hier en daar

tamelijk vermoeiend is te noemen, terwijl het altijd zeer de vraag blijft of hij de taal genoeg machtig was als hij de woorden van inlanders vertolkt. Het is te betreuren dat hij aan zijn werk niet een dergelijken vorm gegeven heeft als aan zijn in 1869 verschenen boek: „Die Philippinen und ihre Bewohner“, dat vrij wat belangrijker is dan het hier aangekondigde.

Hoewel het dus niet beantwoordt aan de verwachting van hem, die het opgevat heeft in de hoop veel nieuwe bijzonderheden te zullen opdoen, die hij niet reeds uit Wilson heeft leeren keunen, ontbreekt het toch niet aan hier en daar verstrooide mededeelingen, meest van ethnografischen aard, die niet onbelangrijk genoemd mogen worden, zooals die omtrent de zoogenaamde *clöbbergöll* of vereenigingen van mannen of knapen, omtrent de vangst van *rul*, eene soort van groote rog met scherpen stekel aan den staart; over het recht dat een vorst somtijds aan dezen of genen toekent de *klilt*, een der halswervelen van de doejong, te mogen dragen (eene eer, die ook aan Wilson te beurt viel) enz.; meermalen vinden wij ook een aanschouwelijk geschetst natuurtafereel. Ook over de taal vernemen wij een en ander op blz. 204 vvg. en aan het einde der tweede bijlage, dat evenwel zeer oppervlakkig en fragmentarisch is. Het doet vermoeden, eenigszins ook in verband met hetgeen men in Wilson's woordenlijst kan opmerken, dat de taal met de Maleisch-Polynesische verwant is, maar met eenigen graad van zekerheid of waarschijnlijkheid kan men bij zoo weinig gegevens niet oordeelen. Bl. 316—318 bevatten een vrij onbeduidend lied met vertaling.

De Bijlagen zijn het belangrijkste gedeelte van het werk; de eerste handelt over het uitsterven der eilanders; de verklaring die de schrijver daarvan geeft, schijnt alleszins rationeel, schoon latere nasporingen misschien zullen leeren dat ook nog andere oorzaken dan de hier genoemde daartoe hebben medegewerkt. In de tweede Bijlage bespreekt hij naam en stamverwantschap der Palau-eilanders; het daar aangeroerde punt omtrent overeenstemming van enkele gebruiken met die der Papoes van Nieuw-Guinea verdient alleszins nader onderzoek.

Op blz. 334 geeft de S. eenig uitzicht op een „rein wissenschaftliches Werk“ van zijne hand over deze eilanden, en met afbeeldingen geïllustreerd. Het is te hopen dat dit uitzicht spoedig verwezenlijkt moge worden.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

La langue et la littérature hindoustanies en
Revue annuelle par M. Garcin de Tassy, membre
de l'Institut, professeur à l'école spéciale des langues
orientales vivantes, etc. Paris, 1873.

De heer Garcin de Tassy pleegt jaarlijks een overzicht te geven van de letterkundige beweging op het terrein van het Hindostani, waaraan hij veelal mededeelingen omtrent allerlei wetenswaardige bijzonderheden toevoegt, die in meer of minder rechtstreeksch verband staan tot zijn onderwerp. Hij weet gelukkige grepen te doen uit den rijken voorraad van stof en is daarbij duidelijk en onderhoudend, zoodat elk die er belang in stelt keunis te nemen van de toestanden in Britsch-Indië en vooral van den vooruitgang op intellectueel gebied aldaar die overzichten met genoegen zal lezen. Onder Hindostani verstaat G. de T. hier zoowel het zoogenaamde Oerdoe, dat dikwijls bij uitsluiting Hindostani genoemd wordt, als het Hindi en Hindoewi. In den aanvang vermeldt hij een verzoekschrift, door eenige Hindoes, bewoners der noordwestelijke provincien, aan de regeering te Calcutta gericht, dat het Devanágarischrift, het meest gewone karakter voor het Sanskrit, voortaan in officieele stukken ook gebezigd mocht worden voor het Hindostani Oerdoe, dat meestal met arabische letters geschreven wordt; er is niet veel kans dat dit verzoek ingewilligd zal worden. De voorkeur, die het Hindostani boven het Engelsch verdient, als taal bij onderwijs en examens te gebruiken, komt vervolgens ter sprake. Op blz. 15-20 vindt men den woordelijken inhoud van een besluit (Minute on the teaching of the vernacular languages) van 4 December 1871, uitgevaardigd door G. Campbell, Luitenant-Gouverneur van Bengalen. Het Hindostani-Oerdoe, dat ook in Bengalen in verscheidene streken de heerschende taal is, wordt daarbij in alle scholen en bij alle onderwijs in dat gewest afgeschafte (sic). Verder wordt aan alle beambten de stricte last gegeven in hun bureaux geen andere dan de werkelijk gebruikelijke taal te laten bezigen, met uitzondering van het Engelsch daar waar dit gebruikt wordt. In de consideraties bij dit besluit gevoegd ijvert de heer Campbell zeer tegen verbastering van taal, maar drukt zich ongelukkigerwijze al te onbepaald en onduidelijk uit, hetgeen aan G. d. T. stof tot vele scherpe aanmerkingen geeft. Hetgeen verder gezegd wordt over de transcriptie van oostersche eigenamen, die het gouvernement officieel wenscht in te voeren, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Over

den invloed van het Engelsch op het Hindostani deelt G. de T. eenige, naar zijn oordeel zeer verstandige, opmerkingen van een inlandsch schrijver mede. Deze zegt: „er zijn thans in werkelijkheid twee soorten van Oerdoe. De eene is het Oerdoe van het land (de landtaal) en de andere het Engelsch Oerdoe. Het Oerdoe van het land is de taal die door de sjeriffs, emirs en bewoners der steden gesproken wordt. Deze taal is zoo regelmatig, zoo eenvoudig en natuurlijk, dat het onnoodig is veel woorden te bezigen om verstaan te worden, maar het Engelsch Oerdoe is eene buitengewone en bijzondere taal die in onzen tijd ontstaan is. Dit nieuwe Oerdoe is dat van de vertalers der ordonnantien en reglementen en van de redacteurs van dagbladen”. Hij geeft vervolgens eene karakteristiek van dit laatste, die ik hier niet overneem en wil dat men, om de taal te verrijken en te volmaken, liever de toevlucht neme tot het Perzisch, Arabisch en Sanskrit dan tot het Engelsch, „evenals men zich voor het Fransch tot het Grieksch en Latijn wendt”, voegt G. de T. er bij. Men ziet hier op grooter schaal een dergelijk verschijnsel als ook in Nederl. Indië is waargenomen; klachten van dien aard, door verschil van toestanden en van het karakter der talen natuurlijk anders gewijzigd, zijn immers ook nu en dan tegen sommige maleische bladen en andere geschriften opgegaan, schoon zeker wel wat overdreven.

Van de vele, in het een of ander opzicht belangrijke, nieuwste geschriften in het Hindostani, die G. d. T. vermeldt, kunnen hier slechts enkele genoemd worden. Eene nieuwe uitgave van den Koran in het Arabisch, met interlineaire vertaling in het Hindostani-Oerdoe en Perzisch en bijgevoegden commentaar van Djalálaïn verscheen te Mirtah in Oude. „De Mohammedanen in Indië, zegt G. de T. elders, ¹ keuren niet, zooals de Turken, vertalingen van hnu heilig boek in de volkstaal af, de indische dames lezen den Koran op Vrijdag, zoo als de Engelschen des Zondags den bijbel”. Krishandas gaf onder den titel: „Sairistán-i-England” eene beschrijving van zijne reis naar Engeland in het licht, waarin hij den indruk mededeelt, dien zijn verblijf in dat land op hem gemaakt heeft. Vroeger zijn reeds meer dergelijke geschriften verschenen. Van de reis van Forsyth naar Yarkand, een der nieuwste reizen naar die streek, is te Lahore

¹ Les auteurs hindoustanis et leurs ouvrages, d'après les biographies originales, Paris, 1868, blz. 103.

reeds eene vertaling in Oerdoe uitgekomen. Een tot het Christendom bekeerd Mohammedaan, Imád oed'dín te Amritsir gaf eene „Geschiedenis van Mohammed“ uit; „dit is, zegt G. de T., naar ik meen, de eerste keer dat een leven van Mohammed door een gewezen Mohammedaan in zijne moedertaal is uitgegeven.“ De schrijver maakt daarin vooral opmerkzaam op de tegenspraak tusschen den Koran, die de wonderen verwerpt als van geen nut om de waarheid te bewijzen en de hadís, (woorden van Mohammed, door de overlevering bewaard), die aan Mohammed een aantal belachelijke wonderen toekennen. Imád oed'dín zal op dit geschrift een ander laten volgen over de leer van den profeet, naar de beste inlandsche bronnen. In scherpe tegenstelling met dit boek staat het zeer onlangs verschenen geschrift van den geleerden, uit Britsch-Indië afkomstigen Mohammedaan „Syed Ameer Ali, Moulvi, M. A., L. L. B., of the Inner temple, barrister at law“, dat getiteld is: „A critical examination of the life and teachings of Mohammed“, en dat wel een opmerkelijk verschijnsel mag heeten. Het doel van den schrijver is, zooals hij in zijne voorrede zegt, „de voornaamste trekken van het leven en de leer van den arabischen profeet in populairen vorm te kleeden, de gemoe-deren van vele lezers van verkeerde indrukken en vooroordeelen terug te brengen en te trachten het bewijs te leveren, dat de islam een wezenlijke zegen voor het menschdom is geweest, dat hij ook heeft bijgedragen om het tot een hoogen trap van beschaving te verheffen, zooals het Christendom vroeger ten deele had gedaan, dat hij feitelijk een van die openbaringen der goddelijke wijsheid is geweest, waardoor de vader van alle menschen ons tot het einddoel van ons bestaan geleidt.“ Het letterkundig genootschap te Dehli is met den druk eener vertaling van de Rigveda begonnen, doch wat vreemd is, zij is door inlanders bewerkt niet naar 't sanskritsch origineel, maar naar de engelsche vertaling. Ook eenige door Europeanen uitgegevene geschriften worden door Garcin de Tassy ter sprake gebracht, o. a. eene proeve van eene vertaling van het Adi Granth, het voornaamste heilige boek van de secte der Sikhs, door Dr. E. Trumpp onlangs in het Journal of the Royal Asiatic Society verschenen, de Grammar of the Sindhi language van denzelfden schrijver, waarvan het Instituut door de welwillendheid van het Ministerie van Koloniën in Engeland, onlangs een exemplaar mocht ontvangen, eene nieuwe spraakkunst van

het Hindostani door J. Dowson, volgens G. de T., die zelf ook eene spraakkunst van die taal gaf, de volledigste die tot dusverre het licht zag.

Naar gewoonte bespreekt G. de T. ook de periodieke letterkunde. Het aantal dagbladen in Hindostani bedraagt voor de vier gouvernementen van de Pandjáb, de Noordwestelijke provincien, Oude en de Central Provinces niet minder dan zestig. Zij reproduceren natuurlijk dikwijls artikelen van Engelsche bladen, maar bevatten toch ook een goed aantal oorspronkelijke stukken van betrekkelijke waarde; men vindt er beschouwingen in over opvoeding, maatschappelijke vraagstukken enz. en zij blijven niet in gebreke vrijmoedig de grieven der inlandsche bevolking tegen het goevernement bloot te leggen. Ook verschijnt eene menigte tijdschriften van verschillenden aard, waarvan G. de T. eenige der voornaamste met name vermeldt.

In de vierde plaats wordt een en ander medegedeeld over onderwijs en scholen, voornamelijk met betrekking tot de Mohammedanen en de alom in Indië onder hen ontwaakte belangstelling in hunne godsdienst en in vermeerdering van kennis. In het nieuwste geschrift van Palgrave („Eastern questions“) vinden wij omtrent eerstgenoemd punt onder den titel „the Mohammadan revival“ een merkwaardig hoofdstuk, waaruit wij zien dat die herleving zich sedert eenige jaren ook in het grootste gedeelte van het Turksche rijk vertoont. G. de T. laat hierop eenige bijzonderheden volgen over den mohammedaanschen staat in Yunan in Z. W. China, die nog van jongen datum is, maar zich krachtig schijnt te ontwikkelen en over de Mohammedanen elders in China.

In de vijfde afdeling komen de letterkundige en wetenschappelijke genootschappen ter sprake, die in bijna alle voorname steden van Indië bestaan en voorts de verschillende genootschappen tot maatschappelijke en godsdienstige hervorming; de voornaamste zijn de Brahma Samadj, de British Indian association enz. De genootschappen zijn zoo talrijk, hunne werkzaamheden zoo uitgebreid en meerendeels in Europa zoo weinig bekend dat het onmogelijk is een eenigszins geregeld overzicht daarvan te geven; G. de T. bepaalt zich dan ook tot de vermelding van enkele bijzonderheden. Van reformatorischen aard is ook de pas ontstane secte der Koeka's, van wier wezen en karakter wij nog zeer weinig weten, doch waarover hier mede een en ander wordt medegedeeld, dat echter nog wel nader onderzoek zal vereischen.

Daaraan sluiten zich eenige korte mededeelingen over de Rooms-katholieke en Protestantsche zending. De bekende zendeling Long gaf in 1871 te Calcutta een werk uit, getiteld: *«Scriptural truth in oriental dress»*, waarin hij zeden en gewoonten, spreekwoorden en spreekwijzen die in de H. S. vermeld zijn, met dergelijke in verschillende Oostersche landen, vooral in Indië, vergelijkt; G. de T. geeft eenige uit dit boek die niet onaardig zijn, hoewel ten deele reeds lang bekend.

G. de T. besluit zijne zoo belangrijke Revue met enkele necrologische aantekeningen omtrent mannen, in 1871 en 1872 overleden, die als indische notabiliteiten bekend zijn of zich op het gebied van oostersche talen, voornamelijk echter op dat van indische wetenschap, in eenig opzicht verdienstelijk hebben gemaakt, zooals de rechter Norman, Lord Mayo, Th. Goldstücker, Edwin Norris, Ibrat, een dichter van naam in het Hindostani en anderen.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen. Deel XXXVI. Batavia, 1872.

Het hier aangekondigde deel dezer Verhandelingen bevat een viertal stukken, waarop wij kortelijk de aandacht wenschen te vestigen. Het eerste is getiteld: *«Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba, door S. Boos, controleur aldaar.»* Men vindt hier een schat van zeer belangrijke mededeelingen van geografischen en ethnografischen aard, gevolgd door eene woordenlijst en eenige gesprekken en eene kaart van het eiland. Men zou in dit opstel wel is waar een weinig meer orde en geleidelijkheid gewenscht hebben, maar dit neemt niet weg dat de arbeid van den heer R. zeer verdienstelijk is te noemen en dat elk, die belang stelt in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, het ongetwijfeld met groot genoegen zal lezen. Het weinige, dat wij vroeger van dit eiland wisten, hadden wij te danken aan ambtenaars, die slechts een vluchtig bezoek aan Soemba konden brengen; voor het eerst ontvangen wij hier berichten van iemand, die daar reeds lang is gevestigd en niet onbekend is met de taal der bewoners. De bodem van het eiland wordt ons in het algemeen als zeer

vruchtbaar geschilderd; hij wordt door talrijke beken en riviertjes bevochtigd, zoodat hij zeer geschikt is voor den landbouw; er is geen gebrek aan schoone graslanden, het paardenras is zeker een der beste van Nederlandsch-Indië, zoodat Soemba, volgens den schrijver, bij uitnemendheid het land is voor paardenfokkerij. Doch de bevolking wordt door hare hoofden en door vreemdelingen (Endenezen) onderdrukt en uitgezogen: niets is veilig voor de hebzucht van een radja; zelfs wanneer hij sterft, moeten somtijds eenige personen hem in den dood volgen. De prijs van vrouwen is zoo hoog dat huwelijken schaarsch zijn en grove onzedelijkheid niet achterwege blijft.

De godsdienst is een feticisme dat den vooruitgang van welvaart en beschaving belemmert. Het sandelhout, aan welk voortbrengsel het eiland een van zijn namen heeft ontleend, durft niemand te kappen; het wordt *ai niloe* (geestenhout) genoemd¹. Uitvoer van slaven, schoon thans wel minder dan vroeger, is nog verre van zeldzaam. Op Soemba geldt slechts het recht van den sterkste. Waarlijk een bedroevend tafereel van den toestand der bevolking, dat ons hier wordt opgehangen! Men mag zich dus van harte verblijden, dat het Nederlandsch gezag, schoon slechts sedert enkele jaren daar gevestigd, van lieverlede meer en meer zijn weldadigen invloed doet gevoelen, waarom het ook alleszins te hopen is, dat de wensch van den schrijver vervuld moge worden, dat namelijk het personeel der ambtenaars op dit eiland zoo versterkt worde als de behoefte schijnt te vorderen. Aan een anderen wensch van den heer R., dien naar scholen en zendelingen, is, naar wij onlangs vernamen, reeds in zooverre voldaan dat Rooms-katholieke zendelingen zich thans op Soemba een arbeidsveld hebben gekozen.

Hoe ongelukkig de toestand op Soemba, die ons hier wordt geschetst, in het algemeen ook moge zijn, het blijkt toch uit de berichten van den schrijver, dat het in enkele streken die hij bezocht, minder treurig gesteld is, in het landschap Laura bv. nam hij zelfs eene betrekkelijke welvaart waar. Daarbij is ook vooral niet te vergeten dat wij Soemba nog slechts gedeeltelijk keunen; een groot gedeelte toch van het eiland kon de heer R. nog niet bezoeken; inzonderheid is het jammer dat hij

¹ Volgens de woordenlijst beteekent *ai* hout; *niloe* is zeker hetzelfde woord dat in zoovele talen van den Indischen Archipel voorkomt en eigenlijk *geest van afgestorvenen* beteekent.

niet in de gelegenheid geweest is het landschap Anakala te zien, waar een meer moet zijn, waarvan hij volgens gerucht gewag maakt, welks water men in verschillende richtingen heeft geleid, zoodat het eene onafzienbare uitgestrektheid van rijstvelden besproeit ¹. Moge die leemte in onze kennis spoedig worden aangevuld!

De woordenlijst bevat woorden die te Kambéra en over het grootste gedeelte van het eiland worden gesproken, daargelaten de verschillende dialecten in sommige negorijen. Vermelding verdient nog de bijzonderheid dat velen de h met de s en omgekeerd verwisselen, zoodat men bv. voor Soemba *Hoemba* en voor leher *leer* zegt. Hetzelfde verschijnsel wordt in de taal van het eiland Savoe opgemerkt ².

Het tweede stuk in dezen bundel is een opstel van den heer J. G. S. Gramberg, getiteld: „Eene maand in de binnenlanden van Timor.“ Het is in twee afdeelingen gesplitst: de eerste, onder het opschrift: „de zending“ behelst het verslag van de zending eener commissie, die in 1870 belast is geweest met de bemiddeling van een geschil tusschen de vorsten van Sonobait en Amfoeng; de tweede afdeeling heeft tot opschrift: „het volk.“ Met het eerste gedeelte hebben wij reeds vroeger met genoeg kennis gemaakt, namelijk in het tijdschrift „Nederland“, 1872, n° 10, waar het onder den titel: „Eene maand onder de koppensnellers van Timor“ in eenigszins gewijzigden vorm voorkomt. Het stuk van den heer Gramberg is eene belangrijke bijdrage tot vermeerdering onzer kennis van een gedeelte van Timor, van zeden en gewoonten en godsdienst der Timorezen en zeer onderhoudend geschreven. Wat de godsdienst betreft, deze is bij zoo weinig beschaafde volken als de Timorezen altijd een van de moeielijkste punten en men mag het waarschijnlijk achten dat latere nasporingen nog wel zullen aantoonen dat hetgeen dienaangaande hier is medegedeeld, in enkele opzichten wijziging behoeft. Eene aangename toegift is de schetskaart van den togt door de genoemde commissie gedaan.

De beide overige stukken in dit deel zijn van linguïstischen aard, het eene heeft tot titel: Sinico-Aryaca ou recherches sur

¹ Volgens van der Dungen Gronovius (Tijdschr. v. N. I. 1855, Dl. I, bl. 278.)

² Volgens Donelaar in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, Deel 16, bl. 294.

les racines primitives dans les langues chinoises et aryennes, étude philologique par Gustave Schlegel. Het zij genoeg ~~dit~~ alleszins grondig en degelijk geschrift hier bloot te vermelden. Wij zouden er zelfs geen gewag van maken, indien het niet juist in dit deel der Verhandelingen ware opgenomen tegelijk met stukken die bepaaldelijk op Nederlandsch-Indië **betrekking** hebben. Het vereischt, om op zijne waarde geschat te worden, eene uitvoerige afzonderlijke beschouwing, die wij aan hen moeten overlaten die de chinesche taal tot hunne **hoofdstudie** hebben gemaakt en tevens geen vreemdelingen zijn op het gebied van vergelijkende taalkunde. Veel dat nieuw is vindt men hier bijeengebracht, dat zeker tot nader onderzoek zal uitlokken, zoodat men veilig zeggen mag dat de arbeid van Dr. S., schoon hij wel op sommige punten tegenspraak zal ontmoeten, **regt** vruchtbaar zal wezen tot bevordering der wetenschap. Wij kunnen hier nog bijvoegen dat men ook buitenslands reeds met **belangstelling** kennis heeft genomen van dien arbeid.

De vierde en laatste bijdrage is eene „**Woordenlijst der Sam-pitsche en Katingansche taal**, door K. W. Tiedtke, civiel gezaghebber in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo”; onder dit opschrift staat het jaartal 1857. Zij beslaat 93 bladzijden, maar kon zonder schade minder dan de helft van dit aantal bedragen. Vorm en bewerking laten veel te wenschen. Het arabisch-maleisch alfabet is tot grondslag der volgorde van de maleische woorden genomen, hoewel ons letterschrift gebruikt is; men vindt hier namelijk de woorden in het Maleisch, Sam-pitsch, Katingansch en Nederlandsch. Bij een groot aantal maleische woorden staat geen beteekenis in een der dajaksche dialecten opgegeven; eene groote menigte andere maleische woorden, alsook arabische, perzische enz., die in het maleisch het burgerrecht hebben, zijn in genoemde dialecten geheel dezelfde als die maleische, zoodat men wel mag vragen of het niet doelmatiger geweest ware al die woorden weg te laten. Bovendien ontbreekt het niet aan spel- en schrijffouten, die spoedig in het oog vallen; zoo vindt men bv. *rabi-rabbi* (sic) Samp. *rabi*, Nederl. *de heer*; *moerid* wordt in de Daj. dialecten door *moerid* en *goeroe* weergegeven, terwijl s. v. goeroe de beide Dajaksche woorden eveneens luiden, vgl. ook lingkar, baginanan, salokh en salakh, loear, sida enz. enz. Maar wij mogen ook niet vergeten dat wij hier eene eerste proeve voor ons hebben; over het Dajaksch van die streken is tot nog toe niets anders in

het licht verschenen. Men kan uit deze woordenlijst, mits met groote omzichtigheid gebruikt, nog wel iets leeren en o. a. opmerken dat zeer vele woorden overeenstemmen met het dajaksch dialect, dat in Hardeland's spraakkunst en woordenboek is behandeld.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 8° 181 blz.

(Overgedrukt uit Deel XXXVI der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

In dit werk betoogt de Schrijver, Dr. Schlegel, tolk voor de chinesche taal te Batavia, thans met verlof hier te lande, dat er eene nauwe verwantschap bestaat tusschen de wortels der chinesche en arische talen en hare trapsgewijze ontwikkeling in beide taalgroepen; eene verwantschap tot nog toe door alle geleerden betwijfeld, en die door de werken van Chalmers en Edkins, wel is waar aangeduid, maar niet met genoegzame bewijzen gestaafd werd. Beide de werken dezer hoeren werden dan ook door bevoegde beoordeelaars streng gegispt; het eerste door Dr. Plath, professor der chinesche taal te München in het „Literarisches Centralblatt für Deutschland,“ 1868, N° 26; het andere in de „Saturday Review.“

Dr. Schlegel's „Sinico-Aryaca“ ondervond daarentegen eene zeer gunstige opname. De Saturday Review van 24 Augustus 1872 wijdde aan de beoordeeling er van een uitgebreid artikel, waaruit wij het navolgende trekken.

„Dr. Gustave Schlegel, zegt de steller van genoemd artikel, is reeds als sinoloog gunstig bekend door zijne vertalingen en werken over chinesche onderwerpen die uit zijne pen zijn gevloeid; en in de thans voor ons liggende verhandeling heeft hij getracht, om met toepassing der strenge methode van de duitsche philologische school, de verwantschap tusschen de chinesche en arische wortelklanken aan te toonen.“ Na behandeling van het eerste gedeelte van Dr. Schlegel's arbeid, gaat de steller van het artikel voort: „Van dit elementair gedeelte van zijn onderwerp afstappende, vinden wij dat Dr. Schlegel, in zijn derde hoofdstuk, onder den titel Semasiologie of „Ver-

les racines primitives dans les langues chinoises et aryennes, étude philologique par Gustave Schlegel. Het zij genoeg dit alleszins grondig en degelijk geschrift hier bloot te vermelden. Wij zouden er zelfs geen gewag van maken, indien het niet juist in dit deel der Verhandelingen ware opgenomen tegelijk met stukken die bepaaldelijk op Nederlandsch-Indië betrekking hebben. Het vereischt, om op zijne waarde geschat te worden, eene uitvoerige afzonderlijke beschouwing, die wij aan hen moeten overlaten die de chinesche taal tot hunne hoofdstudie hebben gemaakt en tevens geen vreemdelingen zijn op het gebied van vergelijkende taalkunde. Veel dat nieuw is vindt men hier bijeengebracht, dat zeker tot nader onderzoek zal uitlokken, zoodat men veilig zeggen mag dat de arbeid van Dr. S., schoon hij wel op sommige punten tegenspraak zal ontmoeten, regt vruchtbaar zal wezen tot bevordering der wetenschap. Wij kunnen hier nog bijvoegen dat men ook buitenslands reeds met belangstelling kennis heeft genomen van dien arbeid.

De vierde en laatste bijdrage is eene „Woordenlijst der Sampitsche en Katingansche taal, door K. W. Tiedtke, civiel gezaghebber in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo“; onder dit opschrift staat het jaartal 1857. Zij beslaat 93 bladzijden, maar kon zonder schade minder dan de helft van dit aantal bedragen. Vorm en bewerking laten veel te wenschen. Het arabisch-maleisch alphabet is tot grondslag der volgorde van de maleische woorden genomen, hoewel ons letterschrift gebruikt is; men vindt hier namelijk de woorden in het Maleisch, Sampitsch, Katingansch en Nederlandsch. Bij een groot aantal maleische woorden staat geen beteekenis in een der dajaksche dialecten opgegeven; eene groote menigte andere maleische woorden, alsook arabische, perzische enz., die in het maleisch het burgerrecht hebben, zijn in genoemde dialecten geheel dezelfde als die maleische, zoodat men wel mag vragen of het niet doelmatiger geweest ware al die woorden weg te laten. Bovendien ontbreekt het niet aan spel- en schrijffouten, die spoedig in het oog vallen; zoo vindt men bv. *rabi-rabbi* (sic) Samp. *rabi*, Nederl. *de heer*; *moerid* wordt in de Daj. dialecten door *moerid* en *gueroe* weergegeven, terwijl s. v. *goeroe* de beide Dajaksche woorden eveneens luiden, vgl. ook *lingkar*, *baginanan*, *salokh* en *salakh*, *loear*, *sida* enz. enz. Maar wij mogen ook niet vergeten dat wij hier eene eerste proeve voor ons hebben; over het Dajaksch van die streken is tot nog toe niets anders in

het licht verschenen. Men kan uit deze woordenlijst, mits met groote omzichtigheid gebruikt, nog wel iets leeren en o. a. opmerken dat zeer vele woorden overeenstemmen met het dajakisch dialect, dat in Hardeland's spraakkunst en woordenboek is behandeld.

Rotterdam, April, 1873.

G. K. NIEMANN.

Sinico-Aryaca ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 8o 181 blz.

(Overgedrukt uit Doel XXXVI der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.)

In dit werk betoogt de Schrijver, Dr. Schlegel, tolk voor de chinesche taal te Batavia, thans met verlof hier te lande, dat er eene nauwe verwantschap bestaat tusschen de wortels der chinesche en arische talen en hare trapsgewijze ontwikkeling in beide taalgroepen; eene verwantschap tot nog toe door alle geleerden betwijfeld, en die door de werken van Chalmers en Edkins, wel is waar aangeduid, maar niet met genoegzame bewijzen gestaafd werd. Beide de werken dezer heeren werden dan ook door bevoegde beoordeelaars streng gegispt; het eerste door Dr. Plath, professor der chinesche taal te München in het „*Literarisches Centralblatt für Deutschland*,“ 1868, N° 26; het andere in de „*Saturday Review*.“

Dr. Schlegel's „*Sinico-Aryaca*“ ondervond daarentegen eene zeer gunstige opname. De *Saturday Review* van 24 Augustus 1872 wijdde aan de beoordeeling er van een uitgebreid artikel, waaruit wij het navolgende trekken.

„Dr. Gustave Schlegel, zegt de steller van genoemd artikel, is reeds als sinoloog gunstig bekend door zijne vertalingen en werken over chinesche onderwerpen die uit zijne pen zijn gevloeid; en in de thans voor ons liggende verhandeling heeft hij getracht, om met toepassing der strenge methode van de duitsche philologische school, de verwantschap tusschen de chinesche en arische wortelklanken aan te toonen.“ Na behandeling van het eerste gedeelte van Dr. Schlegel's arbeid, gaat de steller van het artikel voort: „Van dit elementair gedeelte van zijn onderwerp afstappende, vinden wij dat Dr. Schlegel, in zijn derde hoofdstuk, onder den titel *Semasiologie* of „*Ver-*

wantschap van begrippen», eene hooge mate van scherpzinnigheid vereenigd met oorspronkelijken onderzoekingsgeest aan den dag legt in het vergelijken van de beteekenissen als ook van de klanken der chinesche en arische wortels». De schrijver besluit met de woorden: «... er kan geen twijfel bestaan of Dr. Schlegel's meesterlijk en leerrijk werk zal tot onderzoek in dit belangrijk onderwerp prikkelen.»

Dr. Plath, professor der chinesche taal in München, gaf, in N° 47 van het «Literarisches Centralblatt für Deutschland» van 1872, eveneens een uitgebreid verslag van Dr. Schlegel's werk, hetwelk hij een vlijtigen arbeid noemt, die wel mag worden vermeld, daar de schrijver, die met de werken van Pott, Curtius, Bopp, Benfey e. a. bekend is, en zich beijverd heeft de strenge methode der duitsche philologische school toe te passen, bijzondere belangstelling verdient.

Het werk werd bovendien zeer gunstig aangekondigd in Trübner's Record, en in het Bulletin bibliographique de la Revue des deux Mondes van 1 October 1872.

V A R I A.

TRANSCRIPTIE.

In „Nature“ No 172, Februarij 13, 1873, overgenomen uit „Abstract of the Reports of the Surveys and other Geographical Operations in India for 1870—71“, leest men: „The Government has finally adopted Mr. Hunter's plan for the spelling of Indian names; it is as near on approach to what is known as the „Scientific System“, or the public in the present state of education are able to endure. The „Scientific System“ consists in scrupulously rendering letter for letter, without any particular care to preserve the pronunciation. Uniformity in the spelling of geographical names is a great matter, no matter on what principle it may be based.“

E R R A T A.

Blz. 283, r. 11 van boven: onmiddelijk, lees: onmiddellijk.

INHOUD.

	Blz.
Naamlijst der leden	V
Algemeene vergadering, gehouden 30 Maart 1872 . .	XI
Verslag van den staat en de werkzaamheden over 1871	XIV
140ste Bestuursvergadering, 18 April 1872	XVIII
141ste Bestuursvergadering, 20 Juni 1872	XXI
142ste Bestuursvergadering, 18 Juli 1872	XXVII
143ste Bestuursvergadering, 21 September 1872 . . .	XXXI
144ste Bestuursvergadering, 19 October 1872	XXXVI
145ste Bestuursvergadering, 21 December 1872 . . .	XL
146ste Bestuursvergadering, 8 Februari 1878	XLV
Eenige opmerkingen omtrent en naar aanleiding van dat gedeelte van Dr. J. J. de Hollander's handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Ne- derlandsch Oost-Indië, hetwelk handelt over het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden. Door B. F. MATTHES	1
Een Engelschman en een Noord-Amerikaan in Neder- landsch Oost-Indië. Door J. J. DE HOLLANDER . . .	93
Over de kennis, die de Arabieren voor de komst der Portugeezen van den Indischen archipel bezaten. Door J. PIJNAPPEL	185
Enkele aanmerkingen op Wallace's Insulinde (uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door Prof. P. J. Veth). Door J. PIJNAPPEL	159
Djaja Bâja. Zijn leven en profetieën. Door J. A. B. WIELIUS. Met aantekeningen	172
Errata in de stukken betreffende transcriptie van in- landsche plaatsnamen, opgenomen in deel VI, blz. 7 volgg. Door A. B. COHEN STUART	228
Een tweetal bijdragen tot de kennis van Halmahera. Door ROBIÑÉ v. D. AA	233
Rapport over Tidoreesch-Halmahera, van J. P. C. Cambier	240
Beknopte woordenlijst van talen op Tidoreesch-Halma- hera	265

I N H O U D.

	Bl.
Vluchtige opmerkingen over de talen der Halmahera- Groep. Door BOBIDÉ v. D. AA	267
Inscriptie op een' steen in 's rijks museum te Leiden, gemerkt I, a, 51. Door A. B. COHEN STUART . . .	275
Eroe Tjakra. Door A. B. COHEN STUART	285
't Opaschrift van Batoe Beragong op Sumatra. Door H. KERN	289
Willem Jansz. van Amsterdam, admiraal en Willem Janz. van Amersfoort, vice-commandeur der O.-I.-C. in de eerste helft der 17de eeuw. Door P. A. LEUPE . . .	298
Varia	133, 225, 387:
Madagascar. — Nieuw Guinea, 133. — De Koeboes. 225. — Trans- criptie 387.	
Leestafel	218, 367
MIJNWEZEN. Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Eerste Jaargang, Eerste deel 1872. Door CORNS. DE GROOT. 218. — <i>NEW</i> <i>AARDRIJKSKUNDIG TIJDSCHRIFT</i> . Ocean Highways. The Geographical Record. Door P. A. LEUPE. 223. — R. C. Childers, A Dictionary of the <i>Pali</i> language. Door H. KERN. 361. — Dr. E. Trumpp, Grammar of the <i>Sindhi</i> language, compared with the Sanskrit, Prakrit and the cognate <i>Indian</i> vernaculars. Door H. KERN. 367. — Die Palau Inseln im Stillen Ocean, Reiseerlebnisse van K. Semper, Prof. der Zoölogie und Anatomie zu Würz- burg. Door G. K. NIEMANN. 375. — La Langue et la littérature hindous- tanies en 1872. Revue annuelle par M. Garcin de Tassy. Door G. K. NIEMANN. 377. — Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en wetenschappen. Deel XXXVI. Door G. K. NIEMANN. 381. — <i>Sinico-</i> <i>Aryaca</i> ou recherches sur les racines primitives dans les langues Chinoises et Aryennes. 385.	

BIJDRAGEN
TOT DE
TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN
NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VORR DE
TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL. — 1° STUK

W. GRAVESHAAR,
MARTINUS NIJHOFF.
1873.

I N H O U D.

	Bladzijde.
NAAMIJST DER LEEDEN	V—X.
147 ^{ste} BESTUURSVERGADERING, 15 MAART 1873	X—XIX.
148 ^{ste} BESTUURSVERGADERING, 12 APRIL 1873	XIX—XXII.
149 ^{ste} BESTUURSVERGADERING, 3 MEI 1873	XXII—XXV.
ALGEMEENE VERGADERING, 12 APRIL 1873	XXVI—XXVII.
VERSLAG VAN DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN OVER 1872.	XXVIII—XXXVI.
TRANSCRIPTIE, VERSLAG DER COMMISSIE	1—3.
OVER DE VERBALE VORMEN IN HET SOENDANEESCH, DOOR D. J. GRASHUIS	4—45.
NOG IETS OVER DE OPSCHRIFTEN VAN MENANGKABAU OP SUMATRA, DOOR A. B. COHEN STUAET. (<i>Met naschrift.</i>)	16—34.
SALOMON SWEERS, RAAD VAN INDIE 1644, DOOR P. A. LEEPE.	35—67.
KOLONISATIE, UITNOODIGING TOT HET LEVEREN VAN • Een historisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen tot koloni- • satie met Europeanen in onze Oost- en West-Indiën of in andere tropi- • sche gewesten •	68.
LEESTAFEL	69—78.
• Een tweetal bijdragen over het noorden van Sumatra, door A. J. A. GERLACH. (H. Yule, On Northern Sumatra and especially Aehin. — Dr. Mohnike, Sumatra und die Niederländer.)	
VARIA	79—83.
• Stroomtinters-ontginning op het eiland Bangka, door COUS, DE GENOR. — • Het eiland Saranguni (Rossinguin) der Bandagroep, door P. A. LAURK.	
ERRATA	84.

De bibliotheek van het Instituut (Lange Pooten N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Boudewijse, adjunct-secretaris, te 's-Gravenhage.

BIJDAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DERDE VOLGRIEKS.

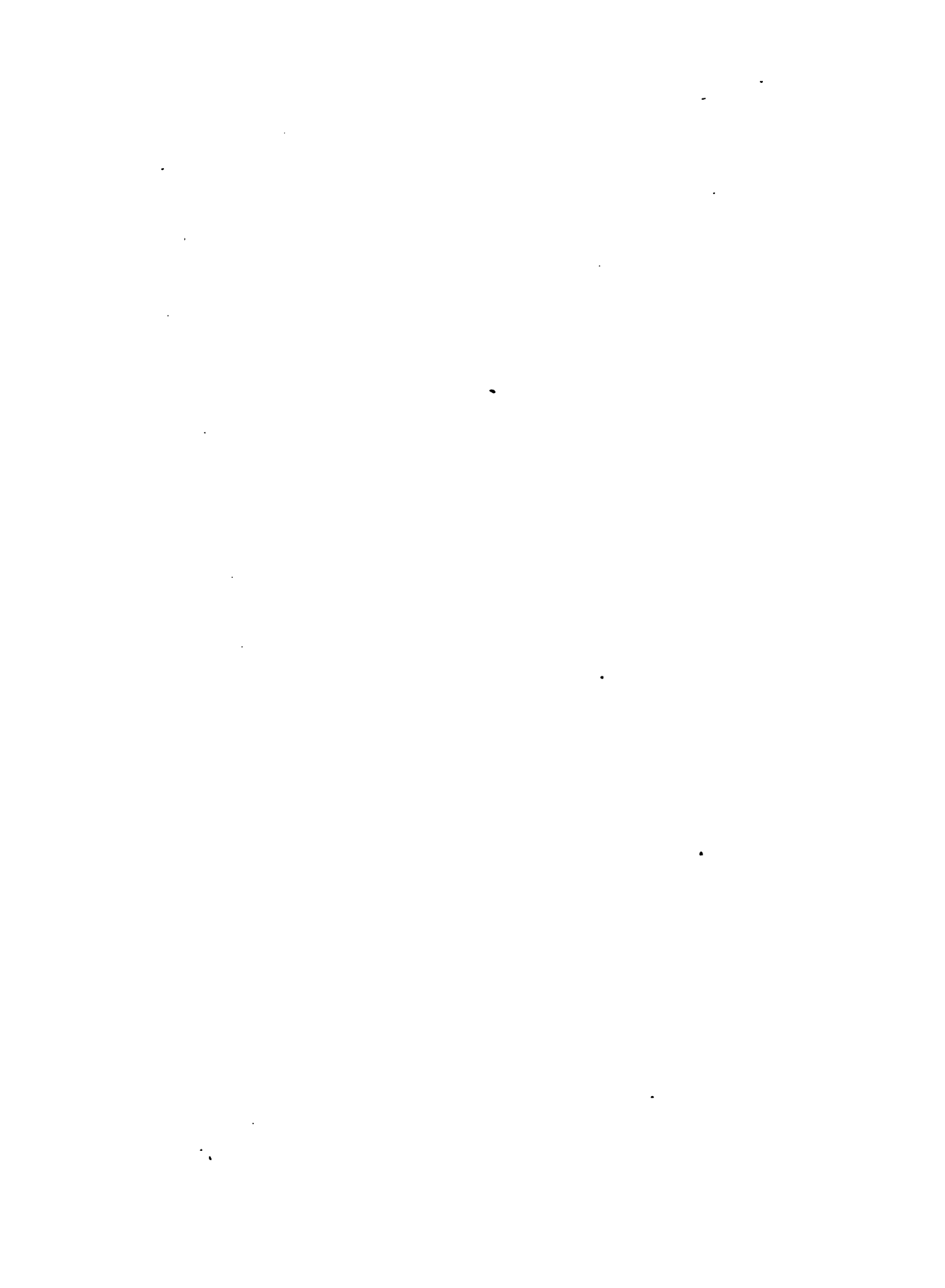
ACHTSTE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.

1873.

—
GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1 Mei 1873.)

---

getal leden bedraagt 234, waarvan in Nederland 6 Donateurs en 125 ge-
leden, en in de Koloniën 103 gewone leden. Met 35 wetenschappelijke
ingen staat het Instituut in betrekking en het telt 12 buitenlandsche leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	<i>Jaar van aftreding.</i>
BLIEKER, <i>Foorsitter</i>	1875.
A. J. W. BRON SLOET VAN DE BEELE, <i>Onder-Foorsitter</i>	1876.
C. H. I. WIJNMALEN, <i>Secretaris</i>	1876.
JAN DER GON NETSCHER, <i>Penningmeester</i>	1877.
C. ROBIJÉ VAN DER AA	1877.
BLOMENDAL	1874.
H. 'SJACOB	1875.
E. KERN	1876.
EINSMA	1875.
JARD	1874.
NIEMANN	1874.
SCHLEGEL	1877.

J. BOUDEWIJNSE, *Adjunct-Secretaris.*

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

Het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

Het Nederlandsch Zendelinggenootschap.

WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN, WAARMEDE HET INSTITUUT
IN BETREKKING STAAT.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.	Königl. Academie der Wissenschaften Berlijn.
Vereeniging van Statistiek te Amsterdam.	Deutsche Morgenländische Gesellschaft Leipzig.
Indisch Genootschap te 's Gravenhage.	Academie der Wissenschaften. Mun
Maatschappij tot bevordering van Nijverheid te Haarlem.	Kaiserl. Academie der Wissenschaften Weenen.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.	La Société anthropologique. Weene
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.	L'Université roy. de Norvège. Christ
Historisch Genootschap te Utrecht.	Reale Instituto Lombardo di Scienze Lettere. Milaan.
De Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage.	Le real Academia de Ciencias. Liss
Statistisch Historisch Bureau te Batavia.	Académie royale des Sciences, des Let et des beaux Arts. Brussel.
Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.	Académie impériale des Sciences Petersburg.
Maatschappij van Nijverheid in Ned. Indië.	La Société impériale géographique Russie. St. Petersburg.
Royal Asiatic Society. Londen.	Smithsonian Institution. Washington
Royal Geographical Society. Londen.	The american Academy of Arts Sciences. Boston.
Het tijdschrift Ocean Highways. Redacteur de heer Clements R. Markham. Londen.	Ceylon bransch of the Royal Asiatic Society Ceylon.
Société de Géographie. Parijs.	Asiatic Society of Bengal.
Commission des monuments et documents historiques et des bâtiments civils. Bordeaux.	Public library. Melbourne.
Muséum d'histoire naturelle. Parijs.	Royal Society of Victoria. Melbourn
Gesellschaft für allgemeine Erdkunde. Berlijn.	

BUITENLANDSCHE LEDEN.

ED. DULAURIER, Parijs.	J. W. PLOOS VAN AMSTEL, Melbourne.
H. C. VON DER GABELNTZ, Altenburg.	W. W. HUNTER, Calcutta.
Prof. CHR. LASSEN, Bonn.	Prof. MARTIN HAUG, Munchen.
L. A. SEDILLOT, Parijs.	Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Floren
Dr. REINHOLD ROST, Londen.	T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Dr. H. G. DALTON, Demerary.	Dr. J. MUIR, Edinburg.

N E D E R L A N D.

DONATEURS.

H. PRINS HENDRIK der Nederlanden.	Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.
H. PRINS FREDERIK der Nederlanden.	Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, Deventer.
Ierlandsehe Handelmaatschappij.	Mr. C. VISSCHER, Arnhem.

GEWONE LEDEN.

Z. ROBIDÉ VAN DER AA, 's Gravenhage.	CORNÉ DE GROOT, 's Gravenhage.
ACHIENE, 's Gravenhage.	NED. HANDELSMAATSCHAPPIJ, <i>Donateur</i> , Amsterdam.
E. BANCK, 's Gravenhage.	Jhr. C. HARTSEN, Amsterdam.
AUD, 's Gravenhage.	J. J. HASSELMAN, Tiel.
BAUDUIN, 's Gravenhage.	Jhr. Mr. D. A. JUNIUS VAN NEMERT, 's Gravenhage.
BETH, 's Gravenhage.	Z. K. H. PRINS HENDRIK, <i>Donateur</i> .
ISSCHOP GREVELINK, Delft.	Mr. O. T. H. HENNY, 's Gravenhage.
FAIT, Amsterdam.	Mr. C. VAN HEUKELOM, 's Gravenhage.
BLEEKER, 's Gravenhage.	M. HIEBINK, Voorst bij Zutphen.
LOMMENDAL, 's Gravenhage.	Prof. J. HOFFMANN, Leiden.
E. BORDES, 's Gravenhage.	Prof. J. J. DE HOLLANDER, Breda.
S. VAN DEN BOSSCHE, 's Gravenhage.	Jhr. H. A. HOLMBERG DE BECKFELT, 's Gravenhage.
À BRAKEL REIGER, 's Gravenhage.	G. L. J. VAN DER HUCHT, Haarlem.
I. VAN BUREN, <i>Donateur</i> , Rotterdam.	Jhr. Mr. J. HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, Maarsseveen.
JBELGENOOTSCHAP, Amsterdam.	Mr. E. H. 's JACOB, 's Gravenhage.
J. E. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.	C. A. JEEKEL, Leerdam.
J. A. GRAAF VAN BYLANDT, 's Hage.	A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
ORLIJN.	Prof. H. KERN, Leiden.
DEHIUS, Rijswijk.	Jhr. Mr. F. L. W. DE KOCK, 's Gravenhage.
IN COEVORDEN, Leiden.	G. C. J. KOLFF, Leiden.
L. COHEN, Amsterdam.	H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
I. CREMERS, Groningen.	J. KUYPER HEN., 's Gravenhage.
N. DENIE.	Prof. J. P. N. LAND, Leiden.
A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.	J. R. LANGE, 's Gravenhage.
SCHAUIER, 's Gravenhage.	J. F. W. A. LANGE.
F. J. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden.	W. DE LANOY.
ICIS, Maaßsen.	R. F. VAN LANSBERG, 's Gravenhage.
PRINS FREDERIK, <i>Donateur</i> .	Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
E. GAAY FORTMAN, Leiden.	G. R. LUCARDIE, Rotterdam.
F. W. T. GEVERS DEYNOOT, 's Gravenhage.	TH. N. R. LUCASSEN, 's Gravenhage.
F. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST, 's Gravenhage.	Mr. Z. BARON MACKAY VAN OPHEMERT, 's Gravenhage.
F. GONGGRIP, Delft.	
GROEN VAN PRINSTERER, 's Gravenhage.	

Mr. D. J. Baron MACKAY, 's Gravenhage.	J. M. C. E. LE RÛTTE, 's Gravenhage.
Dr. B. F. MATTHES, Kampen.	D. SCHELTEMA, Haarlem.
Mr. W. C. MEES, Amsterdam.	Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
J. J. MEINSMA, Delft.	Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.
J. MILLARD, Amsterdam.	Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEEK, Arnhem.
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.	Mr. H. J. SMIT, Haarlem.
E. P. DE MONCHY, Amsterdam.	J. SPANJAARD, Delft.
Mr. P. MIJER, Utrecht.	A. B. COHEN STUART, Leiden.
J. MIJNSSEN, Amsterdam.	A. SWAVING.
H. MULLER SZN., Rotterdam.	J. H. TOBIAS, 's Gravenhage.
A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.	N. TRARRANEN, Huize Eversberg bij N. verdal.
G. K. NIEMANN, Rotterdam.	Mr. A. J. DUUMAER VAN TWIST, <i>Donateur</i> Deventer.
J. L. NIERSTRASZ, 's Gravenhage.	Professor J. J. P. VALETON, Groningen.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.	W. C. VEENSTRA, Leiden.
J. M. OBREEN, 's Gravenhage.	W. F. VERSTEEG, Amsterdam.
W. H. VON OVEN, 's Gravenhage.	Prof. P. J. VETH, Leiden.
Mr. F. M. C. PELS RIJCKEN, Arnhem.	W. A. VIRULY VERBRUGGE, Rotterdam.
N. G. PIERSON, Amsterdam.	Mr. C. VISSCHER, <i>Donateur</i> , Arnhem.
Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.	JOOST VAN VOLLENHOVEN, Rotterdam.
L. PINCOFFS, Rotterdam.	J. M. VAN VLEUTEN, 's Gravenhage.
Mr. W. A. P. VERKERK PISTORIUS, 's Hage.	A. C. VREEDE, Leiden.
FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.	Dr. A. VROLIK, 's Gravenhage.
W. POOLMAN, 's Gravenhage.	A. W. P. WEITZEL, Groningen.
W. VAN PREHN, 's Gravenhage.	G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
J. FRANSEN VAN DE PUTTE, Goes.	C. F. W. WIGGERS VAN KERCHEN, Leiden.
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Gravenhage.	W. WIJT, Rotterdam.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.	J. WOLBERS, Utrecht.
Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Gravenhage.	Jhr. Mr. H. O. VAN DER WIJCK, 's Graven- hage.
O. VAN REES, 's Gravenhage.	Mr. J. O. WIJNMALEN, Leiden.
Jhr. O. RENDORP, 's Gravenhage.	Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Gravenhage.
W. A. ROEST, 's Gravenhage.	NEDERLANDSCH ZENDELING-GENOOTSCHAP, Rotterdam.
Prof. T. ROORDA, Leiden.	
G. F. C. ROSE, 's Gravenhage.	
F. C. ROSE, 's Gravenhage.	
C. B. H. VON ROSENBERG, Darmstadt.	
C. RUEB CZ., Rotterdam.	

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

GEWONE LEDEN.

J. E. ALBRECHT, Soerabaja.	Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Batavia.
AQUASIE BOACHIE, Ponorogo.	N. P. VAN DEN BERG, Batavia.
Mr. W. A. Baron BAUD, Preanger-Regent- schappen.	Mr. W. B. BERGSMAN, <i>Commissaris</i> , Batavia.
Mr. J. W. S. VON BAUMHAUER, Batavia.	J. TH. BIK, Batavia.
	J. DE BLAAUW, Batavia.

- F. H. A. BLUMF, Soerabaja
 J. BOOL, Batavia
 J. BOSCH, Buitenzorg
 F. L. G. BOURICIUS, Soerabaja
 F. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, Padang
 F. J. A. VAN DER CHYS, Batavia
 VAN DER CRAB, Menalo.
 CRAMER, Ajer Bangis.
 J. W. VAN DELDEN, Batavia.
 VAN DEVENTER, Soerabaja.
 VAN DISSEL, Batavia.
 L. DORFFPAAL, Samarang
 FABER, Batavia.
 BAART DE LA FAILLE, Ponorogo.
 F. D. DE FEYFER, Batavia.
 F. P. S. GERLINGS, Samarang.
 GRAAFLAND, Taniwangko (Minahassa).
 S. G. GRAMBERG, Samarang.
 F. M. DE GRIJS, Samarang.
 F. HAASE, Tagal.
 Mr. F. JUNIUS VAN HEMERT, Batavia.
 F. J. H. J. HOEK, Batavia.
 HOEZO, Samarang.
 HOESTEDE, Madoen.
 F. HOLLE, Waspada
 H. W. E. HORA SICCAMI, Batavia.
 H. DE LAAT DE KANTER, Batavia.
 F. L. W. C. KEICHENIUS, Batavia.
 F. T. H. DER KINDEREN, Batavia.
 L. KIERK DE RIJS, Padang.
 KNIPHORST, Tjandjoer.
 C. KUMMER, Bandong.
 D. LAMMERS VAN TOORNBURG, Samarang.
 LIGTYOET, Makassar
 F. H. D. LEVYSSOHN NORMAN, Batavia.
 C. VAN LIEB, Batavia.
 F. J. LOUDON, Batavia
 W. A. LUDERING, Batavia.
 W. F. J. MEINEMA, Batavia
 W. MENS, Meester Cornelis
 VAN DER MOORT, Bandong
 S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, Buitenzorg
 F. N. C. H. NEDERBURGH, Cheribon.
 E. NETSCHER, Sumatra's Westkust
 C. VAN DER GON NETSCHER, Bagelen.
 Mr. F. T. PAHUD, Batavia.
 Mr. D. L. F. DE PAULY, Batavia.
 M. T. H. PERELAER, Batavia.
 A. W. P. VERKERK PISTORIUS, Palembang.
 F. D. D. PHILIPS, Soerakarta.
 J. K. H. PHITZINGER, Madoen.
 RADEN MAS TOEMENGOENG ARIO SOERIO
 TJONDRO NEGORO, Koedoes.
 RADEN ADIPATI SOERIA DI REJMA, Cheribon.
 RADEN ADIPATI TIRTO NOROTO, Bodjonegoro.
 RADEN ADIPATI ARIO TJOKKRO NEGORO,
 Sidhoardjo.
 RADEN ADIPATI SOERO ADINEGORO, Pro-
 bolinggo.
 RADEN SALFH, Buitenzorg.
 RADEN TOEMENGOENG DIPO KESOEMO, Re-
 gent van Poerbolinggo.
 Mr. W. RAPPARD, Batavia.
 J. G. P. RIEDEL, Menado (Gorontalo).
 Dr. L. W. G. DE ROO, Batavia, (*ommissaris*).
 D. W. ROST VAN TONNINGEN, Billiton.
 D. W. SCHIFF, Riouw.
 Mr. H. SEMLER, Batavia.
 R. J. DE SEYFF, Samarang.
 Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK.
 Mr. J. J. SCHNEITZER, Batavia.
 K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia
 Ds. J. W. C. VAN STEEDEN, Batavia.
 J. E. TEYSMAN, Buitenzorg.
 A. THYSSEN, Soerakarta.
 Mr. L. J. A. TOLLENS, Buitenzorg
 C. TROMP, Banjermassin.
 F. W. C. VALCK, Batavia
 T. A. F. VAN DER VALK, Batavia
 Mr. F. J. TYNDALL DE VEER.
 G. M. VERSPYCK, Batavia.
 Mr. H. J. CANTER VISSCHER, Batavia
 J. H. G. VOSMAER, Banka.
 H. VON DE WALL, Batavia
 A. J. B. WATTENDORFF, Djokdjokarta.
 J. C. B. WISELIUS, Soerabaja.
 J. P. ZOETELIEF, Batavia.

NEDERLANDSCH WEST-INDIË.

GEWONE LEDEN.

J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELDT, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	W. H. J. VAN IDSINGA, Paramaribo.
Mr. B. E. OOLAGO BELMONTE, Paramaribo.	J. DE JONG, Paramaribo.
Dr. J. DELMONTE LYON, Paramaribo.	Dr. J. J. JUDA, Paramaribo.
Ds. S. VAN DISSEL, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	M. S. VAN PRAAG, Paramaribo.
Mr. E. A. VAN EMDEN, Paramaribo, <i>Commissaris</i> .	Mr. G. J. A. BOSCH REITZ, Paramaribo.
	Dr. T. DE VEER, Curaçao.

147STE DESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 15 MAART 1873.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen, (Secretaris), Bachiene, Dumontier, 's Jacob, Kern, Meinsma en Niemann. Afwezig de heeren Sloet van de Beele, Millard, Blommendal en Hoffmann, de twee laatsten met kennisgeving.

De Voorzitter opent de vergadering en herinnert het verlies dat het Instituut en de wetenschap geleden hebben door het overlijden van den heer mr. P. A. S. van Limburg Brouwer.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1°. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Topographische kaart van de residentien Samarang en Soerabaja.

Koloniaal Verslag over 1872.

Jaarboek van het Mijnwezen in Ned. O. I. 1° jaarg., 2^e dl.

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Verhandelingen, deel XXXVI.

Tydschr. 6^e serie, deel I, afl. 5 en 6.

Notulen, deel X, n°. 1-3.

Van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam:

Verslagen en mededeelingen, afd. letterkunde, 3e dl., 1e stuk.

Van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs:

Tydschrift, 1872-1873. 2e afl.

- Van den Minister van Koloniën en Marine, te Parijs:
De Lagrée et Garnier, Voyage d'exploration en Indo-Chine.
2 vol. avec cartes et plans et album pittoresque.
- Van de Akademie van Wetenschappen, te Berlijn:
Monatsbericht, Nov. 1872.
- Van de Akademie van Wetenschappen, te Weenen:
Math. naturw. Classe 1873, n°. 4—6.
- Van de Gesellschaft der Wissenschaften, te Göttingen:
Nachrichten 1872.
- Van prof. Angelo de Gubernatis.
La Rivista Europea. Afk. Maart 1873.
- Van de Société d'ethnographie, te Parijs:
Actes, n°. 24 en 25.
- Prospectus en proefnummer van een nieuw geografisch tijdschrift
in het Italiaansch, getiteld Cosmos.

2°. De volgende missives:

a. van de heeren Corns. de Groot, G. F. C. Rose, Jhr. N. A. Holmberg de Beckfelt, G. J. Eschauzier, allen te 's Gravenhage, Gualth. Kolff te Leiden, Professor J. J. P. Valetton te Groningen, mr. F. M. C. Pels Rijcken te Arnhem, en Joost van Vollenhoven te Rotterdam, houdende bericht dat zij de benoeming tot lid van het Instituut aannemen.

Aanneming voor kennisgeving.

b. Van Commissarissen van het Leesmuseum te Amsterdam, te kennen gevende, dat het hun aangenaam zou zijn, indien hun in het vervolg een exemplaar kon worden uitgereikt van de Bijdragen door het Instituut uitgegeven.

Dit verzoek wordt niet voor inwilliging vatbaar geoordeeld. Het reglement laat toch toe dat ook instellingen het lidmaatschap aanvaarden, zooals het geval is met het Nederlandsch bijbelgenootschap en het Nederlandsch zendelinggenootschap. Het zou eenigermate onbillijk zijn tegenover die contribueerende instellingen, indien men andere instellingen kosteloos een exemplaar der Bijdragen verstrekke. Op grond hiervan besluit de vergadering aan Commissarissen mede te deelen, dat het Instituut gaarne, indien het wordt verlangd, het Leesmuseum onder de contribueerende instellingen zal opnemen.

c. Van Commissarissen van het Instituut te Batavia dd. 14

Januari 1873, waarbij wordt overgezonden een wissel groot f 800.-, zijnde het bedrag der goevernements-bijdrage over het over het 2^e halfjaar 1872 ad f 300.- en eene som van f 500.- aan grinde contributie.

De ontvangst van dezen wissel, die bereids in handen van den penningmeester is gesteld, zal aan Commissarissen worden bericht.

Rapport over de opneming in de Bijdragen eener Engelsche vertaling van een Japansch staatsstuk, getiteld: The legacy of Jyeyá. De heer Hoffmann meent te kunnen verzekeren dat het stuk nog nergens is gedrukt. Toch ontraadt hij de opneming van het stuk in de Bijdragen, die daarvoor buitendien niet het geschikste orgaan zijn: 1°, omdat het stuk niet door of namens den vertaler aan het Instituut ter publicatie is aangeboden; 2°, omdat de vertaler, de heer Lowder, als Britsch ambtenaar, in Britsche organen het veld voor de uitgave van zijn letterkundigen arbeid te zoeken heeft.

Na kennismeming van dit rapport besluit de vergadering de vertaling terug te zenden aan den heer A. Bauduin, die het door tusschenkomst van den heer van Soest aan het Instituut inzend, onder dankbetuiging voor de belangstelling, die het Instituut van de zijde des heeren Bauduin door de aanbieding der vertaling heeft mogen ondervinden.

Rapport omtrent de uitgave van dr. G. Schlegel's werk, getiteld: Uranographie Chinoise. De heer Kern verklaart dat hij, vooral na het zoo gunstig advies van den heer Hoffmann, dat in de vorige vergadering werd uitgebracht, het voorstel tot uitgave van het werk ondersteunt. Ook de heer Blommendal is voor die uitgave gestemd.

De vergadering besluit met algemeene stemmen, dat het Instituut zich niet de uitgave van het werk van den heer Schlegel zal belasten. Van dit besluit zal den auteur mededeeling worden gedaan.

Met het oog op de kosten aan de uitgave verbonden, meent de vergadering, dat het wenschelijk zal zijn de oplage niet al te gering te stellen. Alvorens die oplage te bepalen, wordt het nuttig geacht aan de Ministers van Kolonien, van Binnen- en van Buitenlandsche Zaken mededeeling te doen van de aante staande verschijsning van het werk, met het verzoek om, zoo

voor rekening van genoemde departementen een eenigszins belangrijk getal exx. van dit werk mocht worden verlangd, daarvan thans reeds opgave te willen doen, om daarop bij de bepaling der oplage te kunnen rekenen.

Rapport omtrent de plaatsing in de Bijdragen van een opstel van den heer Teupe over Salomon Sweerts. De heer Meinsma verklaart van dit opstel met belangstelling kennis te hebben genomen. Het bevat eenige tot nu toe minder bekende bijzonderheden omtrent dezen persoon en zijne verhouding tot de overige Raden van Indië. Vooral belangrijk is de memorie van zijne hand, na zijne terugkomst in Holland aan bewindhebbers der Compagnie ingediend, waarin hij betoogt, dat, moge hij zich aan overtreding van de bevelen van bewindhebbers hebben schuldig gemaakt, dit in nog veel grooter mate het geval is met de overige machthebbende personen in Indië. Wij leeren daaruit welk eene uitgebreidheid toen reeds de misbruiken, die met de compagnie geboren, ja bijna als onafscheidelijk van het bestaan van zoodanig lichaam moeten worden beschouwd, hadden verkregen. Al is slechts de helft waar van al hetgeen Sweerts tegen zijne ambtgenooten in de Hooge Regeering van Ned. Indië inbrengt, dan kan de toestand toch niet anders dan treurig worden genoemd. Misschien verdient de memorie ook nog daarom de aandacht, dewijl zij kan hebben medegewerkt tot het wantrouwen dat de bewindhebbers van de compagnie bij menige gelegenheid jegens van der Lijn te kennen gaven. Jammer slechts dat de stijl van den eerbaren Salomon Sweerts niet zeer nauwkeurig, is, zoodat zijne memorie wel wat vermoeiend is om te lezen.

De heer Meinsma adviseert tot plaatsing van het opstel in de Bijdragen, onder voorwaarde evenwel dat de inleiding van den heer Teupe met eenige bekorting en de memorie zelve met eenige uitlatingen opgenomen worden.

Overeenkomstig dit advies besluit de vergadering tot plaatsing van het opstel in de Bijdragen, met inachtneming evenwel der opmerkingen van den heer Meinsma.

Transcriptie van Javaansch, Arabisch, Nágari en ander letterschrift.

De heer Kern zegt dat hij een concept-rapport heeft opgesteld en dit aan de goedkeuring der verschillende leden van de commissie heeft onderworpen. Dat concept mocht evenwel de

goedkeuring der leden niet verwerven, zoodat hij meent wel te doen, ten einde de verschillende meeningen te leeren kennen, zoowel het concept als de schriftelijke adviezen der leden van de commissie, mede te deelen.

Het door den heer Keru geleverd concept is van den volgende inhoud:

„Zoo de commissie voor de transcriptie van Javaansch, Arabisch, Nágari en ander letterschrift lang gewacht heeft met haar verslag, dan is zulks niet zonder opzet geschied. Toen ruim een jaar geleden een stelsel van transcriptie voor 't tijdschrift werd voorgesteld, was er eene uitnoodiging aan alle belangstellenden bijgevoegd om voorstellen ter verbetering of bedenkingen mede te deelen. Aan die uitnoodiging werd weinig gehoor gegeven. Alleen de heer Juyboll gaf in eene algemeene vergadering eenige verbeteringen aan de hand, terwijl professor Roorda een schrijven inzond, waarin hij de opmerkzaamheid vestigde op in de tabel ingeslopen fouten, en voorts verklaarde te moeten opkomen tegen den dwang die, door 't verbindend verklaren van één stelsel, den schrijvers werd opgelegd. In werkelijkheid lag het niet in de bedoeling der commissie de vrijheid der inzenders op 't stuk van spelling aan banden te leggen, en 't spijt haar dat enkele minder gelukkig gekozen uitdrukkingen in 't bij de tabel gevoegde verslag aanleiding tot eenige onjuiste veronderstellingen hebben gegeven. De hoofdzaak -- zoo meende de commissie -- was: een stelsel voor transcriptie van grootere teksten te ontwerpen en daarvan eene proeve te geven, waaruit blijken kon, hoe men de aan het Romeinsche alfabet ontbrekende letterteekens met behulp van punten en anderzins vermocht uit te drukken. De commissie liet zich leiden door de gedachte dat door 't bezigen van de in alle drukkerijen voorhanden letters, vermeerderd met eenige weinige andere, voorzien van eenige diacritische punten, de kosten van 't drukken aanmerkelijk verminderen moesten, terwijl bij volslagen gebrek aan typen 't mededeelen van een tekst in Nágari zelfs tot de onmogelijkheden behoorde. Wat nu de vrijheid der schrijvers aangaat, kon er van den kant des Instituuts geen bezwaar bestaan, als iemand zich bedienen wilde van eene transcriptie en spelling, die niet in allen deele met de voorgestelde overeenkwamen, mits zoo iemand geen teekens bezigde, welke nog opzettelijk gegoten moesten worden. Behalve de heeren Juyboll en Roorda hebben zich geene andere stemmen doen hooren. Het

is echter genoegzaam gebleken dat de behoefte aan een stelsel van transcriptie slechts door weinigen gevoeld, of de wenselijkheid er van erkend wordt, want ettelijke bijdragen ingezonden na 't tijdstip, waarop de tabel verscheen, bevatten uitvoerige teksten in oostersch letterschrift of wel in een in beginsel afwijkend stelsel van transcriptie. Nu gevoelt de commissie geen vrijheid aan 't Bestuur voor te stellen dat een door haar ontworpen stelsel voortaan streng verbindend worde verklaard voor alle stukken in de Bijdragen en een nieuw, verbeterd stelsel met moeite en veel tijdverlies op te maken, heeft geen nut. In den boezem der commissie heerscht volkomen eenstemmigheid en in de hoofdbeginselen en in de onderdeelen, en indien hare leden de vraag te beantwoorden hadden of zij het onderling eens waren over de doelmatigste transcriptie, zouden zij een toestemmend antwoord geven. Maar zij achten het in de gegeven omstandigheden doelloos, in plaats van de vroeger gedrukte tabel een nieuwe in te leveren, waarop wel is waar de ingeslopen fouten zouden verbeterd zijn, maar waarvan 't beginsel niet van de vorige zou verschillen. Deze overwegingen hebben de commissie geleid tot de slotsom welke zij aan het oordeel van het Bestuur onderwerpt: het blijve aan de keuze der inzenders van stukken overgelaten die transcriptie te bezigen welke hun 't beste behaagt, zooals dan ook in de practijk tot nu toe steeds 't geval is geweest."

Naar aanleiding van dit concept-rapport deelde de heer Meinsma mede:

"De ondergeteekende kan zich niet geheel vereenigen met het door den heer Kern ontworpen rapport der commissie voor de transcriptie. Hij wenscht wel ieder volkomen vrijheid te laten om zijn eigen systeem te gebruiken, maar is van meening dat de zaak nog een anderen kant ter overweging aanbiedt, waarom hij zich moet verklaren tegen de voorgestelde onthouding van het geven van een ontwerp. Nu eenmaal stappen gedaan zijn op den weg en een stelsel namens het Instituut in de Bijdragen het licht heeft gezien, waarop nog al aanmerkingen werden gemaakt, acht de ondergeteekende het voor de eer van het Instituut wenschelijk, dat een nieuw ontwerp worde publiek gemaakt; natuurlijk moet dan overgelaten worden of men er zich van wil bedienen of niet. Hij zou daarom voorstellen het door de commissie in het vorig jaar ontworpen stelsel, nevens dat van den hoogleeraar Koorda, waarvan inzage is verleend, en welke beide

stukken indertijd door hem aan professor Kern zijn teruggezonden, het bestuur aan te bieden en daarvoor eene plaatsing in de Bijdragen te verzoeken en daarmee de zaak als afgedaan te beschouwen."

Het gevoelen van den heer Juynboll is aldus geformuleerd:

"Even als de heer Meinsma neem ik de vrijheid om op 't concept van professor Kern, dat ik overigens in het algemeen goedkeur, eenige bedenkingen — bijvoegsels — mee te deelen, die mij voorkomen zelfs in de bedoeling van den steller te zijn. Ik zou de zinsnede, aldus aanvangende: "Nu gevoelt de commissie geene vrijheid enz." willen lezen: "Nu gevoelt de commissie, die laatst van 't Bestuur de opdracht ontving tot het maken van een nieuw transcriptie-systeem, geene vrijheid aan u voor te stellen enz." En aan 't einde zou ik dit slot wenschen, dat door den steller in der haast schijnt vergeten te zijn: "Opdat ieder in de gelegenheid gesteld zij, zoodanig te transcribereen als 't hem behaagt, zou 't Bestuur dus slechts te zorgen hebben dat een genoegzaam aantal Romeinsche letters voorhanden kome, voorzien met die bijgevoegde teekens, welke volgens veler inzicht noodig zijn om kort en onbedriegelijk duidelijk de verschillende vreemde letterteekens weer te geven; zoo lang toch deze voor velen dringende behoefte niet vervuld is, heeft 't Bestuur hun de gelegenheid niet opengesteld om op hunne wijs, — d. i. ieder vrij naar eigen verkiezing en inzicht ten dezen opzichte te handelen. Wellicht kan 't Bestuur dan later aanleiding vinden om desverkiezende 't eenvoudigste systeem, als 't doelmatigste, aan de belangstellende inzenders van bijdragen aan te bevelen."

De heer Gonggrijp heeft het volgende verklaard:

"Ik vind de door den heer Juynboll gewenschte bijvoeging wel goed, alleen spijt het mij dat ik niet vroeger bekend geweest ben met een opstel van den heer Holle over transcriptie van 't Soendasch, voorkomende in deel XX, afl. 2 van 't Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, onder redactie van mr. Stortenbeker."

Nadat de heer Meinsma kennis genomen had van het schriftelijk advies des heeren Juynboll, heeft eerstgenoemde nog het volgende medegedeeld:

"Ook na lezing van het advies van den heer Juynboll, moet ik bij mijn voorstel blijven persisteeren, immers het aanmaken van diacritische punten zou weinig nut doen, wanneer men niet keut het systeem waarnaar zij moeten worden gebruikt. De door den heer

Juynboll voorgestelde bijvoeging aan het slot acht ik derhalve onnoodig, tenzij eerst gevolg worde gegeven aan mijn voorstel.

De heer Niemann, die niet in de gelegenheid is geweest, schriftelijk zijn gevoelen te doen kennen, verklaart dat het ook hem noodzakelijk voorkomt dat er iets gedaan worde, daar door de vergadering het besluit is genomen om voor de tabel, die in de Bijdragen is afgedrukt, eene andere in de plaats te stellen. Hij ondersteunt het gevoelen van den heer Meinsma om het door de Commissie ontworpen stelsel, benevens dat van den heer Roorda, in de Bijdragen te doen opnemen.

De heer Kern was aanvankelijk ook van de meening des heeren Meinsma en Niemann, maar hij is daarvan teruggekomen, omdat wanneer in de Bijdragen twee stelsels, dat van de commissie en dat van den heer Roorda, worden aanbevolen, men alle andere, misschien even goede, stelsels uitsluit. De heer Kern erkent eenigermate de juistheid van het gevoelen des heeren Meinsma om nu eenmaal het Instituut die zaak ondernomen heeft, de behandeling voort te zetten, maar hij meent dat het werk, daaraan besteed, vergeefs zal zijn.

De Voorzitter meent dat de vergadering nu wel bekend is gemaakt met de individueele gevoelens van de leden der commissie, maar dat de vergadering van haar geen voorstel ontvangen heeft. Dit toch is wenschelijk, want wanneer het voor de commissie moeilijk is tot een besluit te komen, die moeilijkheid is nog grooter voor de vergadering.

Op voorstel van den Voorzitter wordt de commissie diligent verklaard, met verzoek een bepaald voorstel aan het oordeel der vergadering te onderwerpen.

De Secretaris doet voorlezing van het verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1872, dat namens het Bestuur op de aanstaande algemeene vergadering zal worden uitgebracht. Omtrent het concept-verslag worden eenige opmerkingen in het midden gebracht, in welken geest het door den Secretaris zal worden gewijzigd.

De Penningmeester legt over zijne rekening en verantwoording over 1872. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de heeren 's Jacob en Dumontier zich bereid die rekening te onderzoeken en van hun bevinding verslag te doen vóór de aanstaande algemeene vergadering.

De vergadering houdt zich thans onledig met het opmaken der kandidatenlijst voor de vervulling van drie vacatures in het Bestuur, ontstaande door de periodieke afstreding der heeren Bachiene, Dumontier en Hoffmann.

Het drietal, ter vervanging van den heer Bachiene, zal bestaan uit de heeren: A. D. van der Gon Netscher, Corns. de Groot en Jhr. Mr. J. K. W. Quarles van Ufford.

Het drietal, ter vervanging van den heer Dumontier, uit de heeren: Jhr. Mr. W. T. Gevers Geynoot, Robidé van der Aa en Mr. D. J. baron Mackay.

Het drietal, ter vervanging van den heer Hoffmann, uit de heeren: dr. G. Schlegel, Dr. J. Pijnappel Gzn. en Dr. A. W. T. Juynboll.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten de algemeene vergadering te doen plaats hebben op Zaterdag 12 April.

De vergadering wordt hierna gesloten.

148ste BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 12 APRIL 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Blomendal, Dumontier, 's Jacob, Kern, Meinsma en Niemann. Afwezig de heeren Hoffmann, Millard, Sloet van de Beele, Bachiene en Wijnmalen; de beide laatsten met kennisgeving. De Adjunct Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van de volgende boekwerken:

Van de Akademie van Wetenschappen, te Weenen:

Sitzungsberichte. Philosophisch-Historische classe. Deel 70
nfl. 1-3, deel 71 nfl. 1-4.

Register voor de deelen 61-70.

Van de Akademie van Wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht Dec. 1872.

- Van de Akademie van Wetenschappen, te Brussel:
Bulletin 2e Serie deel 31, 32, 33 en 34.
Annaires 1872, 1873.
Centième anniversaire de fondation, deel 1—2.
- Van de Geographical Society, te Londen:
Journal 1871.
Classified catalogue of the library of the Royal geographical Society.
Proceedings. Vol XVI n°. 3—4.
- Van de Société de géographie, te Parijs:
Bulletin, fevr. 1873.
- Van de Nederl. maatschappij tot bevordering van nijverheid:
Handelingen en mededeelingen 1873.
Tijdschrift 1873. 3e reeks deel XIV, 1e stuk.
Algemeene beschrijvende Catalogus der houtsoorten van Ned. O.-I.
- Van den heer Quetelet.
Notices extraites de l'annuaire de l'observatoire royal de Bruxelles pour 1873.
- Van den heer A. de Gubernatis:
La Rivista Europea, afl. April 1873.

De heer Dumontier brengt namens de commissie, belast met het nazien der rekening van den penningmeester over 1872, verslag uit en zegt dat de Commissie de rekening met de daarbij behorende justificatoire bescheiden in orde bevonden heeft. Als bewijs van haar onderzoek heeft zij de rekening geteekend en stelt voor die aan de goedkeuring van de algemeene vergadering te onderwerpen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Voorzitter zegt, dat de Secretaris hem schriftelijk heeft medegedeeld dat de heer Sijthoff eene opgave heeft ingezonden van drukkosten van het werk van den heer Schlegel, getiteld: Uranographie chinoise. De heer Sijthoff stelt de kosten van drukken en zetten op f 41.—, waarbij dan nog komen de kosten voor papier en houtsneggravures. Met het oog op deze zeer hoog gestelde kosten wenscht de Voorzitter den Secretaris de gelegenheid te geven ook nog van andere drukkerijen prijsopgave te vragen, zoodat eene beslissing omtrent den druk van het werk tot eene volgende vergadering wordt uitgesteld.

De Voorzitter deelt met betrekking tot deze aangelegenheid nog mede dat de Minister van Koloniën, in antwoord op het door het Bestuur aan Zijne Excellentie gericht schrijven, heeft te kennen gegeven „dat de Minister voornemens is van het werk des heeren Schlegel niet meer dan twee ex. voor rekening van het Departement van Koloniën te nemen.“

De Voorzitter deelt verder mede:

1°. dat de heer von Rosenberg verzocht heeft op den titel van zijn werk over Nieuw-Guinea, waarvan de uitgave door het Instituut zal plaats hebben, nog te vermelden dat hij lid is van het K. K. Leopoldinisch-Carolinisch Genootschap van natuuronderzoekers te Dresden.

2°. dat de heer H. C. Klinkert, thans te Westervoort, zijn ontslag genomen heeft als lid van het Instituut.

De vergadering neemt met leedwezen kennis van laatstbedoeld schrijven, en besluit den heer Klinkert uit te noodigen om te blijven voortgaan de Bijdragen met opstellen van zijne hand te verkrijgen.

De Voorzitter zou het wenschelijk achten, dat het reglement gelegenheid gaf om, bijv. onder den titel van Corresponderende leden, personen van wetenschappelijke verdiensten aan het Instituut te verbinden, zonder dat zij tot betaling van contributie verplicht zouden zijn. Evenwel zoodanige bepaling in het reglement zou aanleiding kunnen geven dat te veel personen van contributie werden vrijgesteld. Daarom wordt besloten dit onderwerp later opzettelijk in overweging te nemen.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren A. H. Bisschop Grevelink, Oost-Indisch ambtenaar met verlof, te Delft en dr. A. Bauduin, 1^e officier van gezondheid 2^e klasse, te 's Gravenhage.

De Voorzitter zegt dat de heer Millard het Instituut eenige boekwerken ten geschenke heeft aangeboden, waarvoor hem den dank van het Bestuur zal worden betuigd.

De heer Niemann zegt dat hij, naar aanleiding van eene in eene vorige vergadering ontvangen opdracht, het gevoelen van den heer van der Tuuk heeft vernomen omtrent den herdruk van zijn Maleisch leesboek, waarvan de eerste druk geheel is

uitgeput. De heer van der Tuuk heeft verklaard dat een herdruk hem zeer aangenaam zal zijn, van welke gelegenheid hij wensch gebruik te maken om enkele verbeteringen in den tekst aan te brengen.

De vergadering besluit, overeenkomstig het voorstel der voor deze gelegenheid benoemde commissie, bestaande uit de heeren Meiusma en Niemann, tot den herdruk van het leesboek en den heer van der Tuuk daarvoor een honorarium aan te bieden van f 50.—.

De heer Blommendal zegt, dat thans aan het Departement van Koloniën de bestelde 100 ex. der kaart van Gilolo zijn afgeleverd, zoodat de declaratie kan worden opgemaakt.

De vergadering wordt hierna gesloten.

149STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 3 MEI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, Meinsma, v. d. Gon Netscher, Niemann, en Schlegel. Afwezig de hh. Sloet van de Beele, Millard, en 's Jacob, de laatste met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Daarna worden gelezen de notulen van het verhandelde in de algemeene vergadering van 12 April jl., die insgelijks worden goedgekeurd. Deze notulen zullen thans in de Bijdragen worden afgedrukt.

De Voorzitter heet de heeren Robidé van der Aa, van der Gon Netscher en Schlegel, in de jongste algemeene vergadering tot leden van het Bestuur gekozen en thans tegenwoordig, welkom in de vergadering van het Bestuur, en beveelt hun, nu zij voor

het eerst of bij vernieuwing met de functiën van bestuurders zijn belast, de belangen van het Instituut aan.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

1° De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Statistiek van den handel, de scheepvaart enz. op Java en Madura over 1871.

Van de Kon. Akademie te Amsterdam:

Jaarboek, 1872.

Verslagen en mededeelingen, afd. letterkunde 3^e dl., 2^e stuk.

Van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen:

Verhandelingen, deel 34 en 35.

Tydschrift, deel 18, afl. 2, deel 20 afl. 1.

Notulen, deel 8.

K. F. Holle, Het schrijven van Soendaasch.

Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:

Tydschrift, 1872 - 1873, 3e afl.

Van de Ned. Maatschappij van Nijverheid:

Tydschrift, 3e reeks, deel 14, 2e stuk.

Van de Reale istituto Lombardo di scienze e lettere:

Rendiconti, 2e Serie, vol. V, afl. 8 - 17.

Van de Keiz. Akad. te Weenen:

Sitzungsberichte der math. naturw. Classe, 1873, n° 7—11.

Van de Société de Géographie:

Bulletin, afl. Maart 1873.

Van den heer J. A. Uilken, te Tjamies:

Soendasche dongeng.

Soendasche spreekwoorden.

2° Missives van de heeren dr. A. Bauduin te 's Gravenhage, en A. H. Bisschop Grevelink te Delft, berichtende het hun aangeboden lidmaatschap van het Instituut te aanvaarden.

Uitgave van het werk van dr. Schlegel, Uranographie chinoise. De Secretaris zegt, dat hij voor de uitgave van dit werk ook opgave ontvangen heeft van de firma Brill te Leiden, die verklaart bereid te zijn 700 ex. van het werk te leveren tegen een bedrag van f 2858.60, ter voldoening van zet- en drukloon, papier, steendrukwerk, titel, omslag, innaaien enz. De vergadering vereenigt zich met het voorstel van den Secretaris

om den druk van het werk aan genoemde firma op te dragen. De oplage wordt echter bepaald op 750 ex., zoodat de berekening van kosten nog eenige wijziging zal ondergaan. Aan den Secretaris wordt opgedragen met de firma Brill een contract voor het leveren van het werk te sluiten, waarin ook bepaald zal worden dat miinstens één vel per week moet worden geleverd.

De heer Schlegel geeft den wensch te kennen van het werk 50 present-exemplaren te mogen ontvangen, welk verzoek door het Bestuur volgaarne wordt toegestaan.

De Voorzitter zegt, dat de heer Uilkens te Tjamies (Cheribon) een Soendaneesch opstel heeft ingezonden met verzoek dit in de Bijdragen op te nemen. Dit stuk wordt in handen gesteld van den heer Niemann, met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der opneming in de Bijdragen te willen adviseeren.

De heer Uilkens verzoekt verder het oordeel van het Bestuur te vernemen over de uitgave van een Soendaneesch Woordenboek. Uit de mededeelingen van de heeren Niemann en Kern blijkt dat men in Indië bezig is met de vervaardiging van een woordenboek van de Soendaneesche taal, welke bijzonderheid den heer Uilkens zal worden medegedeeld.

De Secretaris deelt mede dat de heer Matthes het Instituut ter opname in de Bijdragen heeft aangeboden een kort verslag van de in Europa aanwezige Makassaarsche en Boegineesche handschriften. De heer Matthes heeft verklaard dat de drukwestie thans geen bezwaar kan maken, want ook hij is tegen het drukken bij de firma Spin gestemd. Het opstel wordt in handen gesteld van de heeren Kern en Meinsma met verzoek het Bestuur omtrent de wenschelijkheid der plaatsing te adviseeren.

De heer Niemann biedt, namens den heer Grashuis, privaats docent te Leiden, het Instituut aan een opstel over de verbale vormen in het Soendaneesch, met verzoek dit in de Bijdragen op te nemen. De heer Niemann adviseert ten gunste van de plaatsing van dit opstel, waarmede de vergadering zich vereenigt.

De heer Kern brengt namens de Commissie voor de transcriptie verslag uit. Dit stuk zal afzonderlijk in de Bijdragen worden opgenomen (zie bladz. 1 en vlg.).

De vergadering vereenigt zich met het voorstel der Com-

missie en machtigt den Secretaris om met den heer Smits in overleg te treden over het aanmaken van de letters, die door de Commissie zijn aangegeven.

De heer Kern biedt het Instituut aan een overzicht van de Vedanta-filosofie, vertaald door den heer Bruining. Dit stuk wordt in handen gesteld van den Secretaris met verzoek het Bestuur over de plaatsing in de Bijdragen te adviseeren.

De heer Robidé van der Aa oppert het denkbeeld om dit stuk, dat nog al omvangrijk schijnt te zijn, afzonderlijk te doen drukken en uitgeven.

De vergadering gaat thans over tot de verkiezing van een Penningmeester. Met meerderheid wordt gekozen de heer van der Gon Netscher, die verklaart deze functie te aanvaarden.

Tot lid van het Instituut wordt benoemd de heer Uilkens, te Tjamies.

De heer Niemann stelt voor dat het Instituut zich in betrekking stelle en ruiling van werken verzoeke met de Societas Geografica Italica.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten hieromtrent in eene volgende vergadering een besluit te nemen, wanneer de Secretaris eene voordracht zal doen om nog met andere genootschappen of instellingen zich in betrekking te stellen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 12 APRIL 1873.

(Voorloopig vastgesteld door het Bestuur.)

Tegenwoordig de heeren Dr. P. Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, A. R. Blommendal, A. B. Cohen Stuart, Dr. F. A. C. Dumontier, P. L. de Gaay Fortman, Jhr. mr. W. T. Gevers Deynoot, Cornelis de Groot, mr. E. H. 's Jacob, Dr. A. W. T. Juyuboll, Dr. H. Kern, G. R. Lucardie, J. J. Meijnsma, G. K. Niemann, Martinus Nijhoff, J. M. Obreen, D. Scheltema en J. H. Tobias.

De Voorzitter opent de vergadering, heet de leden **welkom** en deelt mede dat de Secretaris en Penningmeester **verhinderd** zijn de vergadering bij te wonen.

De notulen van het verhandelde in de vergadering van 30 Maart 1872, welke notulen bereids voorloopig door het Bestuur vastgesteld en in de Bijdragen (zie 7^e deel blz. XI—XIII) opgenomen werden, worden gelezen en thans definitief goedgekeurd.

De Adjunct-Secretaris doet, bij afwezigheid van den Secretaris, voorlezing van het verslag omtrent den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1872 (zie dit verslag op blz. XXVIII en volg.)

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening van den penningmeester over 1872 en verzoekt de heeren Obreen en Cornelis de Groot die te willen nazien.

Na schorsing der vergadering voor eenige oogenblikken zegt de heer Obreen, dat de commissie de rekening onderzocht en

met de justificatoire bescheiden vergeleken heeft, dat zij alles in behoorlijke orde gevonden heeft en dus voorstelt die goed te keuren onder dankbetuiging aan den Penningmeester voor zijn gehouden beheer.

De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

Thans wordt overgegaan tot de verkiezing van drie bestuursleden, ter vervanging van de heeren Ph. J. Bachiene, Dr. F. A. C. Dumontier en professor J. Hoffmann, aan wie de beurt van aftreding is.

Het Bestuur biedt de bij art. 6 gevorderde drietalen aan (zie blz. XIX), waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het Bestuur worden benoemd de heeren: A. D. van der Gon Netscher, P. J. B. C. Robidé van der Aa en Dr. G. Schlegel.

De heer Robidé van der Aa verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, het lidmaatschap van het Bestuur andermaal te aanvaarden.

Aan de heeren van der Gon Netscher en Schlegel zal, als afwezig zijnde, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

Niemand verlangt verder het woord, waarna de vergadering wordt gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË OVER 1872.

Mijne Heeren!

Weemoedige gedachten, aangename herinneringen, blijde vooruitzichten rijzen bij ons op, waar wij geroepen worden om U verslag te leveren van den staat en de werkzaamheden onzer instelling gedurende het afgelopen jaar.

Weemoedig worden wij gestemd waar wij denken aan het verlies dat wij, nog onlangs, geleden hebben door den dood van onzen „talentvollen en mannelijken medestrijder“, Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer. Velen onder U, voor zoover gij onze vorige algemeene vergadering hebt bijgewoond, konden het den geleerde, toen hij van deze plaats tot U sprak, reeds aanzien, dat hij, hoewel hij steeds rusteloos werkzaam was, zich krachtig van geest betoonde, echter gebukt ging onder eene kwaal, die velen deed vreezen, dat zij hem in de kracht zijner jaren aan het leven zou ontrukken. Die vrees bleek helaas! niet ijdel te zijn geweest. In den nacht van den 13^{en} Februari ll. overleed de 43jarige geleerde, een dier zeldzame mannen, die enkel door leergerigheid, door liefde tot de wetenschap óm de wetenschap gedreven, het breede veld der menschelijke kennis zooveel mogelijk met hun geest plegen te omspannen, daarbij tevens beheerscht door eene groote waarheidsliefde, en die wat er ook het gevolg

van zij, in het toepassen der kritiek voor niets terugdeinzen.

Zoo wij ons al daartoe bevoegd rekenden, gij vergt ongetwijfeld van ons niet dat wij hier ter plaatse U het leven van Brouwer schetsen, zijne maatschappelijke en letterkundige verdiensten karakteriseeren, veel minder in eene waardeering daarvan treden. Meer dan eene vriendenhand heeft reeds, voornamelijk in de beide tijdschriften (*„de Gids“* en de *„Nederlandsche Spectator“*), waarvan hij een getrouw medewerker was, „een woord van dankbare herinnering en eerbiedige waardeering“ geplaatst, terwijl, naar wij ons mogen vleien, eene bevoegde pen eerlang in den bundel *„Levensberichten“*, welke de Leidsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde telken jare uitgeeft, eenige bladzijden aan zijne nagedachtenis zal wijden. Ons voegt bij deze gelegenheid alleen een woord van dankbare hulde. Met 't oog op zijne werkzaamheid in onzen kring, eerst als lid en bestuurder, het laatst als secretaris onzer instelling. In de gedrukte verslagen van menige bestuurs- en algemeene vergadering kunt gij het bewijs vinden, met welk een ijver en liefde hij den arbeid van ons genootschap ondersteunde en de belangstelling in zijn werkzaamheden trachtte te vermeerderen. Schatte van Limburg Brouwer het Instituut hoog en verleende hij ons gaarne zijne medewerking, wederkeerig werden zijne adviezen, niet 't minst zijne belangrijke indologische bijdragen en studiën gewaardeerd. Nog levendig herinneren wij ons, het genot, waar hij ons eene proeve gaf van de Stichtelijke Lectuur in Hindostan, van het Ramayana, van de Poëzie der Woestijn of ons de Avonturen van een Indisch Edelman vertelde; een andere maal boeide hij ons door zijne studiën over het Oostersch Atheïsme, de Maan der Kennis, de Veden en de Kabbala, of door zijne schets van den Vuurdienst, van het beeld van Boedha, het laatst nog van den Wijze van 't Hemelsche Rijk, om ons eindelijk, in zijn Akbar, de alleen bij geleerden bekende geschiedenis en letterkunde van een deel van het oosten te doen genieten, en niet enkel voor het beschaafd Nederlandsch publiek, maar, door de Engelsche en Duitsche vertaling, die van dien roman is aangekondigd, weldra ook voor den vreemdeling te ontsluiten. Het is terecht opgemerkt, dat daarin vooral het eigensardige van Brouwer's werkzaamheid ligt, dat het hem minder te doen was om den vorm en de taal der Oostersche letterkunde. Niet omdat hij de studie van taal en oudheden laag stelde. Integendeel, hij waardeerde ze als

het materiaal, de steenen, die een goed bouwmeester niet licht mag en zal versmaden. Hoewel daartoe alleszins bevoegd en in staat, waagde hij het in den regel niet op zuiver taalkundig terrein te treden. De dorre, doch geenszins onvruchtbare taalstudie gaarne aan anderen overlatend, scheen hij meer geboeid door den inhoud, de denkbeelden, de wijsgeerige stelsels, de sociale toestanden van het oosten; het was zijn streven deze te doorgronden, ze voor het denkend publiek te vertolken en te ontvouwen; en „heeft hij voor ons de historische ontwikkeling van het indo-germaansche denken en godvereeren gepopulariseerd, hij werd er toe geleid door de begeerte, om ons aanschouwelijk voor te stellen welk deel van den aanvang af der mythe, en welk deel het intellect behoort.“ Die richting verdient ongetwijfeld billijke waardeering; en, óns aangaande, wij kunnen zeker geen gepaster hulde aan de nagedachtenis van wijlen ons geleerd medelid brengen, dan waar wij den oprechten wensch uitspreken, dat die richting niet met hem ten grave moge dalen. In de stad onzer inwoning zal intusschen zijn naam in dankbare herinnering blijven, ook waar hij zich zelve in de Koninklijke Bibliotheek een monument heeft gesticht. Bij zijn uitersten wil heeft hij aan die rijke verzameling al zijne werken, die het oosten betreffen, vermaakt.

Meer dan iemand gevoelt het Bestuur, dat het voor den Secretaris verre van gemakkelijk is als opvolger van van Limburg Brouwer op te treden. Zag hij zich in het voorjaar van 1872 met die taak belast, niet zonder aarzeling heeft hij haar aanvaard. Met 't oog zoowel op de hem toevertrouwde redactie van de Bijdragen als op de overige werkzaamheden van dit genootschap.

Wat de redactie der Bijdragen betreft, het Bestuur behoeft U ongetwijfeld niet te verzekeren, dat zij, even als in het vorige jaar, ook nu weder het voorwerp is geweest en blijven zal van de aauhoudende en bijzondere zorg van den Secretaris in overleg met het Bestuur. Met voldoening kan er op gewezen worden, dat weder verscheidene en belangrijke stukken ter opname zijn ingezonden, andere toegezegd, o. a. door den zendeling te Boeleng, van Eck, van enkele Balineesche gedichten, omtrent wier inhoud wij U naar de notulen van onze bestuursvergadering van den 19^{en} Oct. l. l. verwijzen, evenals naar die van den 15^{en} Juni, waarin besloten is in den regel elke maand eene bijeenkomst

te houden: een maatregel, waartoe men overgegaan is ten einde zooveel mogelijk te geoet te komen aan de bezwaren, welke zich voornamelijk bij de redactie der Bijdragen voordeden. Tot het verlichten dier taak, ook door voortdurende krachtige ondersteuning van onderscheidene medewerkers, blijft het Bestuur bij vernieuwing en met aandrang zich aanebevolen houden, gelijk het hun welwillenden bijstand in het afgeloopen jaar heeft mogen genieten, waarvan zoowel de aantekeningen van enkele zijner vergaderingen, als de reeds verschenen afleveringen met die welke eerlang het licht zal zien, getuigen kunnen.

Van de uitgave der Bijdragen tot die van grootere werken overgaande, welke het Instituut zich blijft voorbehouden, voor zooveel de geldmiddelen toelaten, te ondersteunen, zij het volgende aangeteekend, met verwijzing overigens, wat de bijzonderheden aangaat, tot de reeds gedrukte aantekeningen der bestuurs vergaderingen.

Met het betreffelijk minder omvangrijke aanvangend, zij U medegedeeld, dat van het eerste stuk der Bloemlezing uit Maleische geschriften door onzen medebestuurder G. K. Niemann bezorgd, bereids een tweede druk verschenen is. Ook is door het Bestuur in overweging genomen van der Tuuk's Maleisch leesboek, waarvan de voorraad is uitgeput, te doen herdrukken. Een bepaald besluit is echter daaromtrent nog niet gevallen.

Tot de categorie van werken, die zonder de materiele ondersteuning van het Instituut wellicht ongedrukt zouden blijven, behoort ongetwijfeld het voor de Javaansche taal en geschiedenis belangrijk geschrift „Babad Tanah Djawi“, omtrent de uitgave waarvan herhaaldelijk in onze bestuursvergaderingen is gesproken. Het gevolg onzer onderhandelingen met het Departement van Kolonien is geweest, dat blijkens uit Indië ontvangen inlichtingen het werk niet geschikt werd geacht voor het onderwijs op de inlandsche scholen, maar wel voor verspreiding onder de inlandsche bevolking, mits ontdaan van de aantekeningen van den heer Meinsma, welke, terwijl zij voor den inlander onverstaanbaar zijn, den prijs van het werk noodeloos verhoogden. Eene bestelling van 500 exemplaren zonder de bedoelde aantekeningen tegen den prijs van f 3 is daarop gevolgd.

Denkbaar voor die welwillende ondersteuning heeft het Be-

stuur onverwijld last gegeven met den druk van het werk een aanvang te maken. Het is ons tevens aangenaam U te kunnen berichten, dat het omvangrijke werk tegen het einde van dit of het begin van het volgende jaar in Uwe handen zal zijn.

Eerder dan de uitgaaf dezer Javaansche kroniek, althans, naar wij ons mogen vleien, tegen den aanstaanden winter, hopen wij U het reisverhaal des heeren von Rosenberg te kunnen aanbieden. Kort na de vorige algemeene vergadering werd het ons vanwege het Ministerie van Koloniën toegezonden en door ons in handen gesteld van den hoogleeraar H. Schlegel, te Leiden, en den heer Robidé van der Aa. Nadat beiden overeenkomstig den wensch en de bedoeling van den geleerden reiziger het handschrift hebben nagezien en voor den druk gereed gemaakt, heeft het Bestuur tot de uitgave daarvan in kwarto-formaat besloten, onder bepaling dat het drukwerk door den heer Smits en de platen en kaarten (deze laatste zijn nog door de welwilendheid van ons medelid Blommendal verbeterd) door den heer Trap, te Leiden, zullen geleverd worden.

De hh. Schlegel en van der Aa hebben de goedheid den Secretaris bij de bezorging der uitgave met raad en daad bij te staan. Door de noodzakelijke verbeteringen, veranderingen, toevoegingen en aantekeningen, vooral door den heer Robidé van der Aa gemaakt, mag men zich vleien iets te hebben bijgedragen tot veraangenaming van den vorm en verhooging der wetenschappelijke waarde van een werk, dat de kennis van het uitgestrekte Nieuw-Guinea aanmerkelijk uitbreidt.

Met den heer van der Aa wenschen wij voorts, dat het hem alsnog gegeven zij gevolg te geven aan zijn voornemen om aan den arbeid van den geleerden reiziger eene Inleiding toe te voegen, waarin met het oog op veelvuldige miskenning in het buitenland kortelijk herinnerd wordt wat Nederland tot uitbreiding der kennis van Nieuw-Guinea heeft gedaan.

Van een anderen niet minder kostbaren arbeid moet het Bestuur U in de laatste plaats mededeeling doen. Door onzen Onder-Voorzitter, den heer Sloet van de Beele, werd ons namens onzen verdienstelijken tolk der Chineesche taal te Batavia, thans met verlof alhier, den heer Schlegel, het handschrift aangeboden van een door hem bewerkte „Uranographie chinoise, ou preuves directes, nouvelles et nombreuses, que l'as-

tronomie Chinoise est la plus ancienne et que l'astronomie des anciens peuples occidentaux a été empruntée à celle des Chinois." Eene nota omtrent het eigenaardige van dit werk is opgenomen in de aantekeningen van onze bestuursvergadering van den 21sten December ll., waarnaar wij U verwijzen.

Het Bestuur behoeft zeker nauwelijks te verklaren, dat het met levendige belangstelling van het aanbod heeft kennis genomen en met nauwgezetheid de vraag overwogen, of en in hoever het op den weg van het Instituut ligt zich het lot van dit omvangrijke, ongeveer 50 vellen druks bevattende, hoogst belangwekkende handschrift aan te trekken. Na ernstige overweging en gehoord het rapport van de hh. Hoffmann, Kern en Blommendal (vgl. omtrent beide de gedrukte Notulen) heeft het Bestuur niet gearzeld, overeenkomstig het voorstel van zijn Onder-Voorzitter, tot de uitgave daarvan te besluiten.

Het Bestuur vleit zich met de hoop dat zoowel deze als de andere uitgaven, welke het voorbereidt, Uwe goedkeuring zullen wegdragen.

Middelertijd is het ons een voorrecht U te kunnen mededeelen dat de financiëele toestand van het Instituut geen bezwaar heeft opgeleverd bij de beslissing omtrent de evengenoeinde wetenschappelijke ondernemingen. Het Bestuur gevoelt zich verplicht hier ter plaatse zijn dank te betuigen aan den Penningmeester, den heer P. J. Bachiene, voor het door hem gevoerd beheer der kas, dat thans in andere handen moet overgaan, daar aan hem tegelijk met twee zijner medebestuurders, de hh. Dr. F. A. C. Dumontier en Prof. J. Hoffmann de beurt tot aftreding ligt. Ook aan deze laatsten zij onze erkentelijkheid betuigd.

Zal de financiëele toestand van het Instituut nader in de bijzonderheden uit de rekening van den Penningmeester blijken, hier zij alleen aangeteekend dat de ontvangsten in het afgelopen jaar bedroegen $\text{f } 6272.18^s$ en de uitgaven $\text{f } 5914.53$, zoodat op ult^o. December 1872 een voordeelig saldo werd bevonden van $\text{f } 457.65^s$.

Die gunstige toestand onzer financiën is, voor een deel althans, toe te schrijven aan het niet verminderd bedrag der contributiën. Tegenover het verlies van enkele leden, 't zij door den dood, 't zij dat ze om persoonlijke redenen hun ontslag hebben genomen, hebben anderen zich eene benoeming laten wel-

gevallen, zoodat het getal der gewone leden zoowel hier als in Indië vrij gelijk is gebleven aan dat van het vorige jaar.

De namen van hen, die wij van onze ledenlijst moesten afvoeren of daarop plaatsen, vindt gij in onze gedrukte notulen opgetekend. Daaruit zal evenzeer blijken dat tot onzen Commissaris in West-Indië, ter vervanging van den heer Carstairs, de heer van Dissel benoemd werd. De heer Dr. J. J. Van Limburg Brouwer, naar Padang vertrokken, werd vervangen door Mr. W. B. Bergsma, te Batavia; de heer de Roo bleef het Commissariaat vervullen, aan wien gelijk ook aan den heer Van Limburg Brouwer, het Bestuur voor hunne vele diensten bij dezen dank zegt.

Behalve met de Koninklijke Bibliotheek, heeft het Instituut geene nieuwe betrekkingen met binnen- en buitenlandsche genootschappen of vereenigingen aangeknoopt.

Omstandigheden van verschillenden aard hebben onze medebestuurders, de hh. Bleeker en Sloet van de Beele verhinderd het Instituut op het internationaal statistisch congres te St. Petersburg te vertegenwoordigen.

Vanwege het Bestuur van het Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales, te Antwerpen gehouden, is aan ons genootschap eene herinneringsmedaille met diploma toegekend, met dankzegging voor het zenden van een vertegenwoordiger en aanbieder van het verslag der vergaderingen en den catalogus der gehouden tentoonstelling.

Hiermede, Mijne Heeren, zouden wij ons jaarverslag kunnen eindigen, ware het niet dat alsnog een tweetal punten onder Uwe aandacht moeten worden gebracht.

Het vraagstuk allereerst der transcriptie, dat herhaaldelijk een onderwerp van onze beraadslagingen uitmaakte. Op onze uitnoodiging is het opnieuw onderzocht door eene commissie bestaande uit de hh. Kern, Meinsma, Niemann, Juyboll en Gonggrijp. In onze bestuursvergadering van den 15^{en} Maart heeft zij haar rapport uitgebracht. Met het oog evenwel op het verschil van meening, dat zich in den boezem der commissie geopenbaard had, is er geen besluit genomen, doch de commissie vooralsnog diligent verklaard.

Het tweede punt, dat meer bepaald door den Secretaris aan

onze overweging is aanbevolen, betreft onze boek- en handschriftenverzameling. De verschillende aanwinsten gedurende het verlopen jaar, hetzij door geschenken, hetzij door aankoop, zijn telkens in onze notulen vermeld. Het is evenwel niet daarop dat de Secretaris ons in het bijzonder heeft gewezen. Meer bepaald heeft hij het oog op de verzameling zelve, in haar geheel beschouwd.

Er is meer dan éens gesproken van eene vereeniging van het Indisch Genootschap met het Instituut. Hetzij men haar afkeure, of verdedige, dit staat, naar de meening van den Secretaris, ongetwijfeld vast, dat ineensmelting van de bibliotheken van beide genootschappen voor de verzamelingen zelve van onschatbare waarde zou zijn. Men maakt zich aan overdrijving schuldig, waar men de bibliotheek van het Indisch Genootschap voor eene inderdaad uitstekende koloniale boekverzameling zou willen uitgeven. Raadpleegt men haar catalogus, wèl zal men daarin een gausch niet onbeduidenden schat vinden, doch tevens op meer dan een gebied belangrijke gapingen ontdekken. Wat daarentegen de verzameling van het Instituut aangaat, het moet worden toegegeven, dat de boekenafdeling wèl niet van zulk een grooten omvang is als die van onze zusterinstelling; doch de onze zou haar juist dáár in bijzondere mate aanvullen, waar zij leemten vertoont. Men denke slechts aan de afdelingen: taal- en letterkunde, geschiedenis en geographie. Bezit daarenboven het Indisch Genootschap hoegenaamd geene handschriften van eenige beteekenis, de verzameling, die het Instituut daarvan bezit, 't zij door aankoop, 't zij door geschenken verkregen, is niet slechts uitgebreid, doch hoogst belangrijk te noemen, een rijke mijn voor den beoefenaar der Indische taal-, land- en volkenkunde.

Ligt alzoo de kracht der eene collectie in een boekenrijkdom, en die der andere voornamelijk in de handschriften, tot éen geheel vereenigd, waarbij de eene de andere aanvult, zou er inderdaad een onschatbare kern eener bibliotheek aanwezig zijn, die weldra tot den rang eener volledig koloniale boekerij zou kunnen worden opgevoerd, daar telken jare door beide instellingen een betrekkelijk niet onbeduidend cijfer tot aankoop van boeken en handschriften wordt aangewezen.

De Secretaris meent vooralsnog niet verder te mogen gaan dan slechts het denkbeeld te opperen van zulk eene ineensmelting van de bibliotheken van beide genootschappen. Hoe men

intusschen daarover ook moge oordeelen, de Secretaris meent dat men van hem, die, ingevolge onze Wet, tevens belast is met het toezicht over één dier boekverzamelingen, in billijkheid mag verwachten, dat hij middelerwijl aandringt op de vervulling van een eisch, dien men aan het beheer eener boekenrij zou kunnen stellen. Terwijl het Indisch genootschap reeds een catalogus bezit van zijne bibliotheek en eerlang een supplement daarop verwacht wordt, moet elk lid van het Instituut bij de raadpleging zijner boek- en handschriften-verzameling telkens de verschillende afleveringen der Bijdragen opslaan, waarin sedert jaren daaromtrent mededeelingen gedaan of lijsten der verschillende aanwinsten geleverd worden.

Zoo al het nut en de wenschelijkheid der uitgaaf van eene afzonderlijke boekenlijst in twijfel kan worden getrokken, allerm minst zeker die van een kort verslag der handschriften-verzameling. Niet enkel dat men daardoor, meer dan tot heden, eene welgevestigde overtuiging omtrent haar rijkdom erlangen zal: de raadpleging er van zal daardoor tevens vergemakkelijkt worden en ongetwijfeld ook toenemen. Is het daarom plichtmatig daartoe de handen aan het werk te slaan, het zou voor den Secretaris een voorrecht zijn, zoo hij U tegen eene volgende vergadering een beredeneerd overzicht onzer boek- en handschriften-verzameling kon aanbieden of althans mededeelen, dat eene voltooiing er van binnen een korten tijd te verwachten is.

15 Maart '73.

Dr. T. C. L. WIJNMALEN.

150STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 14 JUNI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Wijnmalen (Secretaris), van der Gon Netscher, Blommendal, 's Jacob, Kern, Meinsma, Niemann en Schlegel. Afwezig de heeren Robidé van der Aa, Sloet van de Beele en Millard; de beide eerstgenoemden met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van

I. de volgende ingezonden boekwerken:

Van het Ministerie van Koloniën:

Résumé's van het onderzoek naar de regten welke in de gouvernementen-landen op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend.

Regeerings almanak en Naamregister voor 1873

Van het Kon. Instituut van Ingenieurs:

Tijdschrift, 1872 - 1873, 4e afl.

Van de Academie van wetenschappen, te Weenen:

Sitzungs-berichte der math. naturwissenschaftliche classe. 1873, no. 12 - 15.

Van de Academie van wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht, Januari 1873.

Van de Royal Asiatic society of Great-Britain and Ireland:

Journal vol VI, part III.

Van de Kon. Universiteit van Noorwegen, te Christiania:

G. Ossian Sars, On some remarkable forms of animal life.

aan den heer May, zal hem de vraag worden gedaan of hij zich voorstelt eene Engelsche vertaling van het geheele werk te leveren. Van de zijde van het Bestuur bestaat daartegen geene bedenking, omdat het aan het Instituut niet anders dan aangenaam kan zijn dat de werken, die het uitgeeft, door overzetting in eene vreemde taal, in een ruimer kring van lezers verspreid wordt. Mocht de heer May eene geheele vertaling bedoelen, dan is het Bestuur bereid, wanneer de heer May daartoe het verlangen openbaart, hem de afgedrukte vellen, naar mate die gereed komen, toe te zenden, zoodat hij reeds terstond met zijn arbeid een aanvang zou kunnen maken.

50. missives van de Ministers van Binnenl. en van Buitenlandsche Zaken, de eerste berichtende dat hij, bij verschijning van het werk van dr. G. Schlegel, wellicht enkele exx. voor rekening van zijn departement zal nemen; de tweede meldende dat op de begrooting van zijn departement geene gelden beschikbaar zijn om de kosten te bestrijden van een zeker getal exx. van het bedoelde werk.

Aanneming voor kennisgeving.

Uitgave van het werk van dr. G. Schlegel, Uranographie Chinoise. De Secretaris zegt dat ten gevolge van de verhooging der oplage van 700 tot 750 exx. en van het kiezen eener andere papiersoort, de uitgaven voor dit werk enigszins hooger moeten gesteld worden. Het totaal wordt nu geraamd op f 3382.40.

Het Bestuur stemt in deze verhooging toe en keurt tevens het concept-contract goed met de firma Brill voor de uitgave van het werk aan te gaan.

Opstel van den heer Vilkens te Tjamis, bevattende vertellingen aangaande Iman Sapie. De heer Niemann, in wiens handen dit stuk is gesteld, zegt dat het niet geschikt is ter opneming in de Bijdragen, in de eerste plaats omdat de inhoud van het Soendaneesche stuk zeer onbeduidend is, maar in de tweede plaats — en dit is de voornaamste reden — omdat het geschreven is in versmaat, waarin reeds vele Soendaneesche stukken gepubliceerd zijn. Voor de taalstudie hebben dergelijke stukken minder waarde, daar de taal verworden wordt naar de versmaat.

Reden waarom hij adviseert het stuk niet ter opneming in de Bijdragen te bestemmen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Verslag van den heer Matthes van de in Europa aanwezige Makassaarsche en Boegineesche handschriften. De commissie, bestaande uit de heeren Kern en Meinsma, verklaart met genoegen het stuk gelezen te hebben, maar zij meent dat het voor verkorting vatbaar zou zijn, door samenvoeging der nummers en door de teksten, vooral wanneer het vertalingen van maleische handschriften, wier inhoud bekend is, zijn, niet zoo uitvoerig te refereren. Verder zou de commissie in overweging geven het stuk niet in zijn geheel maar in twee of drie gedeelten in de Bijdragen op te nemen, bijv. eerst de Makassaarsche, en daarna de Boegineesche. Doet men dit niet, dan zou de vraag moeten opgeworpen worden of het als afzonderlijk stuk zal worden uitgegeven, maar daarvoor is het, naar het oordeel der commissie, niet genoeg van algemeen belang.

De Vergadering vereenigt zich met dit advies en draagt den Secretaris op den heer Matthes daarvan mededeeling te doen.

Opstel van den heer dr. A. Bruining, predikant te Etersheim, bevattende eene vertaling van Cankara Ācārya's commentaar op de Aphorismen van den Vedānta. De Secretaris zegt dat hij van het gedeelte van het opstel, dat aan het Instituut is ingezonden, met belangstelling kennis heeft genomen. De arbeid verdient ongetwijfeld meerdere bekendheid. De Secretaris heeft echter een paar opmerkingen. 1°. Voor eene afzonderlijke uitgave is het minder geschikt en voor eene plaatsing in één nummer der Bijdragen is het te uitvoerig. Het opstel wordt begroot op 300 blz. Mocht door het Bestuur besloten worden het in de Bijdragen op te nemen, dan zou het overweging verdienen het bij gedeelten in eenige achtereenvolgende afleveringen te plaatsen. 2°. Aan het opstel ontbreken inleiding en aantekeningen. Het zou althans wenschelijk zijn dat eene inleiding aan het opstel werd toegevoegd.

Ten opzichte van dit laatste punt verklaart de heer Kern zich bereid eene inleiding te leveren. Het geven van aantekeningen zou hij niet durven aanraden, omdat de aantekeningen licht even uitvoerig zouden worden als het opstel zelf.

De Vergadering besluit den heer Bruining mede te deelen dat het Bestuur tot openbaarmaking van zijn arbeid bereid is, mits hij er in toestemmen dat het opstel bij gedeelten in de Bijdragen wordt opgenomen. Met welgevallen neemt het Bestuur voorts het aanbod aan van den heer Kern om aan het opstel eene inleiding toe te voegen.

De heer van der Gou Netscher vraagt het gevoelen van het Bestuur omtrent de opneming in de Bijdragen van opstellen over de kolonisatie. Hij zou het toch wenschelijk achten dat bijv. door het stellen van vragen wetenschappelijke opgaven werden uitgelokt van hetgeen tot heden voor kolonisatie is gedaan. Dergelijke geschiedkundige mededeelingen hebben actueel belang, omdat in den laatsten tijd herhaaldelijk op het doen van proefnemingen wordt aangedrongen. De Vergadering verklaart in te stemmen met den wensch om opstellen over dit onderwerp uit te lokken en besluit dus in de Bijdragen te vermelden, dat het Bestuur van het Instituut wenschte te ontvangen een historisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen tot kolonisatie met Europeanen in Oost- en West-Indië of in andere tropische gewesten.

Op voorstel van den heer Kern wordt besloten tot buitenlandsch lid van het Instituut te benoemen den heer dr. Albrecht Weber, te Berlijn.

De vergadering wordt hierna gesloten.

151STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 5 JULI 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, van der Gon Netscher en Niemann. Afwezig de hh. Meinsma, Schlegel, Wijmanen, Sloet van de Beele, Millard en 's Jacob; de drie eersten met kennisgeving. De Adjunct-Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst der volgende boekwerken:

Van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage:

Verslag van de aanwinsten over 1872.

Van de Ned. Maatschappij ter bevordering van nijverheid:

Tijdschrift, 3e reeks. deel XIV, 3e stuk.

Handelingen en mededeelingen. 1873, afl. 3.

Van de Academie van Wetenschappen, te Berlijn:

Monatsbericht. Febr. 1873.

Van de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn:

Zeitschrift. n°. 39-40.

Van de Société de géographie, te Parijs:

Bulletin, Mai 1873.

Van de Société d'ethnographie, te Parijs:

Actes, Mai 1873.

De Voorzitter zegt dat deze vergadering is belegd tot behandeling van een speciaal punt. Bij eenige bestuursleden van het onlangs te Amsterdam opgerichte geografisch genootschap is het denkbeeld opgevoerd om bij den Minister van Koloniën pogingen aan te wenden de tweede Atjinesche expeditie te doen vergezellen door personen, toegerust met kennis op het gebied der aardrijkskunde, natuurlijke historie en inlandsche talen, ten einde die expeditie ook strekke om eenige meerdere bijzonderheden te vernemen omtrent de gesteldheid van land en volk in de noorde-

lijke streken van Sumatra dan men tot nu toe bezit, zoodat die expeditie ook vruchten zou dragen voor de wetenschap. Het geografisch genootschap zou evenwel, als de jeugdigste instelling, niet alléén dit verzoek tot de regeering willen richten maar zou wenschen dat het in de eerste plaats uitging van het Instituutsbestuur.

De heer Niemann doet, op uitnoodiging van den Voorzitter, mededeeling van een ontworpen adres aan den Minister van Koloniën, naar aanleiding waarvan eene uitvoerige gedachte-wisseling ontstaat.

In de eerste plaats over het denkbeeld zelf om over dit onderwerp een adres tot den Minister te richten. Bijna eenstemmig is men voor dit denkbeeld gestemd. Slechts één lid meent dat, terwijl nog zoovele streken van den Indischen archipel, die onder het Nederlandsch gezag behooren, voor de wetenschap geheel of ten deele onbekend zijn, het beter ware de nasporingen daar te doen plaats hebben dan in een gewest, dat niet onder het Nederlandsch gebied behoort.

In de tweede plaats wordt het ontworpen adres uitvoerig besproken. Ofschoon de inhoud daarvan in hoofdzaak wordt goedgekeurd, zou men de redactie korter wenschen gesteld te zien.

Op voorstel van den Voorzitter werd besloten eene commissie te benocinen, die zich met het ontwerpen van een brief, overeenkomstig de gemaakte opmerkingen, zal belasten, welke brief dan namens het Bestuur aan den Minister van Koloniën zal worden ingezonden. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Niemann, Blommendal en de Voorzitter.

De overige werkzaamheden, die niet van spoedeischenden aard zijn, worden tot de volgende vergadering aangehouden.

152STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 SEPTEMBER 1873.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Blommendal, Kern, Meinsma, van der Gon Netscher, Niemann en Schlegel. De heeren Sloet van de Beele en Wijnmalen met en de heeren Millard en 's Jacob zonder kennisgeving afwezig. De Adjunct-Secretaris neemt het secretariaat waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling van de ontvangst van :

I. de navolgende boekwerken :

Van het Departement van Koloniën :

Kaart van het terrein des oorlogs in het Rijk van Atjeh.
Jaarboek van het mijnwezen in Ned. O. I. 2e jaarg., 2e dl.
Maleisch-Nederl. Woordenboek. vel 56- 69

Van de Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam :

Verhandelingen, deel XIII.

Van het Instituut van ingenieurs :

Tijdschrift. 1872—1873, 5e afl.

Van het Rijks Herbarium te Leiden :

Suringar, Musée botanique. vol. I, afl. 1—3.

Miquel, Illustrations de la flore de l'archipel indien. deel I,
afl. 1—3.

Van de Ned. maatschappij tot bevordering van nijverheid :

Tijdschrift. Deel XIV, 4e stuk.

Van de Academie van Wetenschappen, te Weenen :

Sitzungsberichte der mat. naturwiss classe 1873, no. 17—21.

Van de Academie van wetenschappen, te Berlijn :

Monatsbericht. 1873, Februari April.

Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft :

Zeitschrift. 27e deel, afl. 1—3.

Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn :

Verhandlungen. 1873, no. 1.

Correspondenzblatt der Afrikanischen Gesellschaft. 1873, no. 1.

- Van de Société de géographie, te Parijs:
Bulletin. Juni—Juli 1873,
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin. n°. 10.
- Van het Congres international des Orientalistes, te Parijs:
Verschillende door het Bestuur uitgegeven gedrukte stukken.
- Van de Smithsonian Institution, te Washington:
Contributions to knowledge. deel XVIII.
Annual report 1873.
- Van de Academy of natural sciences of Minnesota:
Constitution and by-laws.
- Van den heer Clements R. Markham, te Londen:
Ocean Highways. Augustus 1872—Sept. 1873.
- Van den heer Angelo de Gubernatis, te Florence:
La Rivista Europea. afl. Juli—Sept. 1873.
- Van den heer de Croizier:
La Perse et les Persans.
- Van den heer Sédillot:
Rectification d'un point de la Communication de M. Munk
au sujet de la découverte de la Variation.
- Van den heer Virlet d'Aoust:
Les origines du Nil.

II. de volgende missives:

a. van professor A. Weber te Berlijn, benoemd tot buitenlandsch lid van het Instituut, waarin hij verklaart onder dankbetuiging voor de ondervonden onderscheiding, die betrekking aan te nemen.

b. missives houdende kennisgeving van het overlijden van de hh. Mr. C. Visscher, te Arnhem en W. Poolman, te 's Gravenhage.
De missives sub. *a* en *b* worden voor kennisgeving aangenomen.

c. van Commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 30 April 1873, ten geleide van een wissel groot *f* 500 en van eene opgave der geïnde contributiën.

Deze stukken zijn bereids in handen gesteld van den Penningmeester.

d. van Commissarissen van het Instituut te Paramaribo,

dd. 8 Juli 1873, houdende bericht dat de heer Mr. E. A. van Emden tijdelijk, tot herstel van gezondheid, naar Nederland vertrekt.

Aanneming voor kennisgeving.

e. van den Minister van Koloniën dd. 26 Augustus, Lett. A²², n°. 40 luidende als volgt:

's *Gravenhage*, den 26 Augt. 1873.

Bij Uwe missive van 7 Julij jl. n° 1056, werd mijne aandacht gevestigd op de wenschelijkheid om de tweede expeditie tegen Atchin te doen vergezellen door eene commissie, belast met het doen van wetenschappelijke nasporingen.

Daar ik verneen alles, wat op de organisatie van de bedoelde expeditie betrekking heeft, aan de Indische Regering te moeten overlaten en ook op de toevoeging van wetenschappelijke mannen aan de expeditie geenerlei invloed wensch uitte oefenen, heb ik er mij toe bepaald den Gouverneur-Generaal met Uw schrijven in kennis te stellen.

Intusschen kan ik U mededeelen, dat reeds bij de organisatie van de eerste expeditie de wenschelijkheid van wetenschappelijke onderzoekingen in Indie niet uit het oog verloren is. Ten bewijze hiervan bied ik U hiernevens aan een extract uit een schrijven van den Kommandant van het Leger aan den bevelhebber dier expeditie dd. 13 Maart jl.

De Minister van Koloniën.

(w. g.) F. v. D. PUTTE.

Het extract uit een schrijven van den legerkommandant aan den bevelhebber der expeditie is van den volgende inhoud:

Hoofdkwartier

Batavia, 13 Maart 1873.

In het belang van de wetenschap is het daarom wenschelijk het aanstaand welligt kortstondig verblijf onzer troepen in dat rijk (Atchin) te benutten tot het systematisch verzamelen niet alleen van gegevens en wetenswaardige kennis, welke uit een uitsluitend militair oogpunt belangrijk zijn, maar ook van bijzonderheden betrekking hebbende op aan de krijgskunst en aan den oorlog zelfs geheel vreemde wetenschappen.

Ten einde de gelegenheid te openen tot vermeerdering van de thans nog zoo onvolkomen topografische kennis van Atchin, is aan den staf der expeditie eene vrij sterke opnemingsbrigade toegevoegd, doch ook ten aanzien van de verdere gesteldheid

van het land en van de bewoners, van hunne instellingen, zeden, gewoonten, taal en letterkunde en wat verder **betrekking** heeft op landbouw, nijverheid, handel, geologische **gesteldheid** van den bodem, ethnografie, archeologie, numismatiek, **kortom** van elken tak van wetenschap behooren, zooveel de **gelegenheid** maar eenigzins toelaat, zoo wetenschappelijk mogelijke **nasporingen** te worden gedaan.

U H.Ed.G. gelieve de officieren en het verder personeel **dat** aan de expeditie deelneemt, uit te noodigen om in dien **zin** werkzaam te zijn, en eenigen hunner, welke zich **daartoe ten** gevolge van opleiding, aanleg of bekwaamheid **eigenen**, **daar-**omtrent bijzondere opdrachten te geven.

De Kommandant van het Leger en Chef van
het departement van oorlog,

(Get.) W. E. KROESSEN.

Beide stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

f. van den heer May te Londen, die daarin zijn **voor-**nemen aan den dag legt tot het vervaardigen eener **Engelsche** vertaling van von Rosenberg's Reisverhaal en thans inlichtingen verzoekt omtrent den omvang van het werk en het **getal der** bij het werk behoorende platen.

Die inlichtingen zullen den heer May worden **verstreckt en** hem tevens worden toegezonden een ex. der afgedrukte **vellen** van het werk, met **toezegging** de volgende vellen te **zullen** ontvangen zoodra die gereed zijn.

g. van den heer A. Bruining, te Etersheim, zijn dank **betui-**gende voor de plaatsruimte aan zijne bewerking van Çankara Açârya's Commentaar op de aphorismen van den Vedânta in de Bijdragen van het Instituut toegestaan, en **toezeggende nog** in dit jaar een gedeelte der copie, ongeveer 7 à 8 vel **druks**, aan het Bestuur ter opneming te zullen toezenden.

Aanneming voor kennisgeving.

h. van den heer dr. B. Matthes, te Kampen, waarbij hij verklaart niet te kunnen voldoen aan den wensch van het Bestuur om zijn verslag van Makassaarsche en Boegineesche handschriften te bekorten, zoodat hij zijn opstel terug heeft verzocht.

Aanneming voor kennisneming.

i. van den heer dr. A. B. Cohen Stuart, te Leiden, waarin hij voorstelt de Regeering te wijzen op het hooge belang der overblijfselen van Pager-roejoeng en omstreken, en de wenschelijkheid om daarvan meer voldoende afbeeldingen (liefst goede fotogrammen) te bekomen.

De Vergadering betuigt hare instemming met dit voorstel, maar acht het beter, vooral omdat men daarvan een spoediger resultaat verwacht, de tusschenkomst in te roepen van den heer Netscher, goeverneur van Sumatra's Westkust, wiens ijver voor wetenschappelijke belangen bekend is. Bij de uitnoodiging, die daarvoor tot den heer Netscher zal worden gericht, zal hem tevens in overweging worden gegeven of de afbeeldingen niet het best en met de minste kosten te verkrijgen zouden zijn door de hulp in te roepen van Chineezen, die een zeer eenvoudig en doeltreffend middel bezigen om van rotsinscripties afdrukken te nemen. De oppervlakte waarop eene inscriptie voorkomt, wordt geheel en al met Chineesche inkt zwart gemaakt. Daarop wordt Chineesch papier gelegd en dit met een doek of een zachten borstel er stevig opgedrukt. Op die wijze krijgt men op zwarten grond een witten afdruk van alle verdiepingen, die op den rotswand voorkomen.

Benoeming van nieuwe leden. Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren T. S. A. de Clercq, adjunct-inspecteur van het lager onderwijs te Amboina, Jhr. C. A. van Sypsteyn, goeverneur van Suriname en F. W. van Eeden, directeur van het koloniaal museum te Haarlem.

De heer van der Gon Netscher biedt het Bestuur ter opening in de Bijdragen aan een opstel bevattende een geschiedkundig overzicht van hetgeen in Oost- en West-Indië ten aanzien van de kolonisatie is voorgevallen. Dit opstel wordt in handen gesteld van de heeren Blommendal, Robidé van der Aa en den Voorzitter. In geval het oordeel dezer heeren over den geleverden arbeid gunstig mocht zijn, zal het opstel den Secretaris in handen worden gegeven om het terstond te bestemmen voor de volgende aflevering der Bijdragen.

De heeren Meinsma, Robidé van der Aa en Kern verklaren zich onledig te houden met de samenstelling van eenige kortere opstellen, die de Secretaris terstond voor de Bijdragen zal kunnen bestemmen.

van het land en van de bewoners, van hunne instellingen, zeden, gewoonten, taal en letterkunde en wat verder **betrekking** heeft op landbouw, nijverheid, handel, geologische **gesteldheid** van den bodem, ethnografie, archeologie, numismatiek, **kortom** van elken tak van wetenschap behooren, zooveel de **gelegenheid** maar eenigzins toelaat, zoo wetenschappelijk mogelijke **nasporingen** te worden gedaan.

U H.Ed.G. gelieve de officieren en het verder personeel **dat** aan de expeditie deelneemt, uit te noodigen om in dien zin werkzaam te zijn, en eenigen hunner, welke zich **daartoe ten** gevolge van opleiding, aanleg of bekwaamheid **eigenen**, **daar-**omtrent bijzondere opdrachten te geven.

De Kommandant van het Leger en Chef van
het departement van oorlog,

(Get.) W. E. KROESSEN.

Beide stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

f. van den heer May te Londen, die daarin zijn **voornemen** aan den dag legt tot het vervaardigen eener **Engelsche** vertaling van von Rosenberg's Reisverhaal en thans inlichtingen verzoekt omtrent den omvang van het werk en het **getal der** bij het werk behorende platen.

Die inlichtingen zullen den heer May worden **verstrekt** en hem tevens worden toegezonden een ex. der **afgedrukte vellen** van het werk, met toezegging de volgende vellen te zullen ontvangen zoodra die gereed zijn.

g. van den heer A. Bruining, te Etersheim, zijn dank **betuigende** voor de plaatsruimte aan zijne bewerking van Çankara Âcârya's Commentaar op de aphorismen van den Vedânta in de Bijdragen van het Instituut toegestaan, en toezeggende **nog** in dit jaar een gedeelte der copie, ongeveer 7 à 8 **vel druks**, aan het Bestuur ter opneming te zullen toezenden.

Aanneming voor kennisgeving.

h. van den heer dr. B. Matthes, te Kampen, waarbij hij verklaart niet te kunnen voldoen aan den wensch van het Bestuur om zijn verslag van Makassuarsche en Boegineesche handschriften te bekorten, zoodat hij zijn opstel terug **heeft** verzocht.

Aanneming voor kennisneming.

i. van den heer dr. A. B. Cohen Stuart, te Leiden, waarin hij voorstelt de Regeering te wijzen op het hooge belang der overblijfselen van Peger-roojoeng en omstreken, en de wenschelijkheid om daarvan meer voldoende afbeeldingen (lieft goede fotogrammen) te bekomen.

De Vergadering betuigt hare instemming met dit voorstel, maar acht het beter, vooral omdat men daarvan een spoediger resultaat verwacht, de tusschenkomst in te roepen van den heer Netscher, gouverneur van Sumatra's Westkust, wiens ijver voor wetenschappelijke belangen bekend is. Bij de uitnoodiging, die daarvoor tot den heer Netscher zal worden gericht, zal hem tevens in overweging worden gegeven of de afbeeldingen niet het best en met de minste kosten te verkrijgen zouden zijn door de hulp in te roepen van Chineezeeu, die een zeer eenvoudig en doeltreffend middel bezigen om van rotsinscripties afdrukken te nemen. De oppervlakte waarop eene inscriptie voorkomt, wordt geheel en al met Chineesche inkt zwart gemaakt. Daarop wordt Chineesch papier gelegd en dit met een doek of een zachten borstel er stevig opgedrukt. Op die wijze krijgt men op zwarten grond een witten afdruk van alle verdiepingen, die op den rotswand voorkomen.

Benoeming van nieuwe leden. Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren T. S. A. de Clercq, adjunct-inspecteur van het lager onderwijs te Amboina, Jhr. C. A. van Sypesteyn, gouverneur van Suriname en F. W. van Eeden, directeur van het koloniaal museum te Haarlem.

De heer van der Gon Netscher biedt het Bestuur ter opneming in de Bijdragen aan een opstel bevattende een geschiedkundig overzicht van hetgeen in Oost- en West-Indië ten aanzien van de kolonisatie is voorgevallen. Dit opstel wordt in handen gesteld van de heeren Blommendal, Robidé van der Aa en den Voorzitter. In geval het oordeel dezer heeren over den geleverden arbeid gunstig mocht zijn, zal het opstel den Secretaris in handen worden gegeven om het terstond te bestemmen voor de volgende aflevering der Bijdragen.

De heeren Meisma, Robidé van der Aa en Kern verklaren zich onledig te houden met de samenstelling van eenige kortere opstellen, die de Secretaris terstond voor de Bijdragen zal kunnen bestemmen.

De heer Niemann deelt mede dat ten vorigen jare een werk van den heer E. T. Dalton, getiteld „Descriptive ethnology of Bengal“ op last van het Britsch-Indische goevernement is uitgegeven. De heer Niemann geeft in overweging dat het Bestuur zich wende tot den luitenant-gouverneur van Bengalen, met verzoek een ex. van dit werk aan het Instituut te willen afstaan. Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Niemann herinnert, dat vroeger herhaaldelijk sprake is geweest van het benoemen van correspondeerende leden, ten einde in de gelegenheid te zijn verdienstelijke personen, die de Bijdragen met goede opstellen zouden kunnen verrijken, zonder hen tot betaling van contributie te verplichten, aan het Instituut te verbinden. Hij heeft daarbij bepaaldelijk het oog op de zendingen.

Hiertegen wordt opgemerkt dat de uitvoering van dit denkbeeld eene wijziging van het reglement zou vorderen, waartoe men niet dan om zeer dringende redenen moet overgaan. Maar bovendien, zijn er personen die gaarne lid zouden worden van het Instituut, doch voor wie de betaling der contributie bezwarend mocht zijn, zij zouden zeer gemakkelijk eene vergoeding voor die uitgaaf kunnen vinden in het leveren van opstellen voor de Bijdragen, waarvoor het Bestuur, wanneer dit verlangd wordt, honorarium toekent. Op die wijze kan de betaling der contributie geen bezwaar opleveren.

Na deze opmerkingen verklaart de heer Niemann op zijn denkbeeld niet verder aan te dringen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

153STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 13 DECEMBER 1873.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Malen (Secretaris), van der Gon Netscher, Robijn, der Aa, Kern en Niemann. Afwezig de heeren Schreuder, de Beele, Millard, Blommendal, 's Jacob en Meijer. De drie laatsten met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van :

1. de volgende boekwerken :

Van het Departement van Koloniën :

Algemeen verslag van den staat van het lager onderwijs voor Europeanen over 1870.

S. Coolsma, Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche taal.

Van de Kon. Academie van Wetenschappen, te Amsterdam :

Verslagen en Mededeelingen, afd. letterkunde, 2^e reeks, 3^e deel, 6^e stuk.

Verslagen en Mededeelingen, afd. natuurkunde, 2^e reeks, 7^e deel, 2^e stuk.

Van het Kon. Instituut van ingenieurs :

Tijdschrift. 1872—1873, 1^e aflevering.

Van de Nederl. maatschappij van nijverheid :

Handelingen der 96^e algemeene vergadering.

Tijdschrift. 3^e reeks, deel XIV, 5^e stuk.

Van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht :

Brieven en onuitgegeven stukken van J. Wtenbogaert, door H. C. Rogge. 3e dl.

Onderzoek omtrent de Middelburgsche beroerten, door J. van Vloten.

Kroniek. Jaargang 28.

Van de Keiz. Academie van Wetenschappen, te St. Petersburg.

Bulletin, deel XVII, blz. 27—36, XVIII blad 1—15.

Mémoires, deel XVIII n° 8—10, XIX n° 1—7.

Van de Kon. Pruisische Academie van Wetenschappen te Berlijn :

Monatsbericht, Mei—Aug. 1873.

Van de Keiz. Academie van Wetenschappen, te Wenen :

Sitzungsberichten der math. naturwiss. classe 1873, n° 22—27.

Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn :

Zeitschrift. n° 45.

Verhandlungen. 1873, n° 2—3.

Correspondenzblatt der Afrikanischen Gesellschaft 1873, n° 2—3.

de Royal geographical society, te Londen :

Proceedings. deel XVI n° 5, XVII n° 1—2.

- Van de North China Branch of the Royal Asiatic Society:
Journal. 1871—1872.
Catalogue of the library.
- Van de Société de géographie, te Parijs:
Bulletin. Aug.—Oct. 1873.
- Van de Société d'ethnographie, te Parijs:
Actes. Oct. 1873.
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin des séances. n° 12, 15—16.
- Van den Schrijver, dr. J. J. de Hollander, een ex. van zijne
vertaling der Reizen in den O. I. Archipel door prof. A. S.
Bickmore. 2 dln.
- Van den Schrijver, H. C. von der Gabelentz, een ex. van zijn
werk: Die Melanesischen Sprachen. 2e abhandl.
- Van den heer C. R. Markham, afl. Nov. en Dec. van zijn
tijdschrift: Ocean Highways.
- Van prof. A. de Gubernatis, afl. Oct. en Nov. van zijn tijdschrift:
La Rivista Europea.
- Van den heer Guido Cora, afl. 3—4 van 3—4 van zijn tijd-
schrift Cosmos.
- Van den heer Meinsma, het 2^e dl., 1^e stuk zijner *Geschiedenis*
der Ned. O. I. bezittingen.

II. de volgende missives:

a. van de North China Branch of the Royal Asiatic Society
te Shanghai, waarbij bij de toezending van een ex. van het
Journal 1871—1872 en van den Catalogus der bibliotheek
wordt voorgesteld ruiling van werken.

Op voorstel van den Voorzitter vereenigt zich de vergadering
met dit verzoek tot ruiling en besluit genoemd genootschap op
te nemen onder die waarmede het Instituut betrekkingen on-
derhoudt.

b. van den heer C. B. H. von Rosenberg, te DarinStadt,
waarbij hij verzoekt dat zijn door het Instituut uit te geven *Reis-*
verhaal worde opgedragen aan Z. M. den Koning en dat hem
van het bedoelde werk een 25tal exemplaren worden afgestaan.

De Voorzitter meent dat het verzoek tot opdracht van het
werk aan Z. M. den Koning niet wel voor inwilliging vatbaar
is, daar Z. M. de Koning Beschermheer is van het Instituut
en het dus weinig houding zou hebben de door het Instituut

uit te geven werken nog speciaal aan Z. M. den Koning op te dragen. De vergadering erkent de juistheid dier meening en besluit dus den heer von Rosenberg in overweging te geven op zijn verzoek niet verder aan te dringen.

Het verzoek van den heer von Rosenberg tot het ontvangen van 25 presentemplaren van zijn Reisverhaal wordt door de vergadering toegestaan.

c. van Commissarissen van het Instituut te Paramaribo, dd. 4 November 1873, waarbij wordt toegezonden eene kasrekening op ult. October jl. en een wissel groot f 200. Commissarissen verklaren dat zij algemeen tegenzin ontmoeten in het voldoen der contributie over 1871, op grond dat verzuimd is deze in tijds te innen, dat mogelijk aan de uitlandigheid van den toenmaligen penningmeester, den heer Carstairs en het verblijf van den heer Cateau van Roseveldt in een der buitendistricten toe te schrijven is. Commissarissen stellen daarom voor die contributie te mogen afschrijven.

De kasrekening en de wissel groot f 200 zijn in handen van den penningmeester. Wat het verzoek betreft tot afschrijving der contributie van 1871, ofschoon het Bestuur gaarne bij de West-Indische leden eene andere gezindheid jegens het Instituut zou hebben ontwaard, dan door weigering tot betaling van het verschuldigde aan den dag wordt gelegd, zoo meent het toch niets anders te kunnen doen dan het verzoek van Commissarissen toe te staan.

d. van den heer May te Londen, waarbij hij de ontvangst bericht van vel 1—10 van het Reisverhaal van den heer von Rosenberg en de schriftelijke inlichtingen van het Bestuur omtrent de bij het werk gevoegde platen.

Aanneming voor kennisgeving.

e. van den heer Gualth. Kolff te Leiden, waarin hij naar aanleiding van de mededeelingen in het Jaarverslag over 1872 protesteert tegen de uitgave door het Instituut van leesboeken voor het onderwijs in Indische talen. De heer Kolff meent toch dat het Instituut door de uitgave van Niemann's Bloemlezing uit Maleische Geschriften en van der Tuuk's Maleisch Leesboek buiten zijne attributen gaat en treedt op het gebied der particuliere industrie, die moeilijk met het Instituut kan mede-

dingen, dat daartoe door subsidiën en contributiën in staat gesteld, vaak buitensporige honoraria kan verleenen en lage prijzen stellen.

Het Bestuur meent dat dit protest een juisten grondslag mist en het karakter der werkzaamheid van het Instituut miskent. De beschuldiging, dat het Instituut treedt op het gebied der particuliere nijverheid, zou de meening kunnen doen ontstaan dat het Instituut het behalen van winst met zijne uitgaven op den voorgrond stelt. Dit is echter nimmer het doel geweest; integendeel heeft het Instituut zich steeds beijverd die werken uit te geven, die boven de krachten bleken te gaan van particulieren. Een boek, uitsluitend bestemd voor het onderwijs en speciaal met het oog daarop vervaardigd, heeft het Instituut nooit uitgegeven. Dat de Maleische bloemlezingen van de heeren Niemann en v. d. Tuuk, uitgegeven met het doel om onder den inlander verspreid te worden, ook voor het onderwijs in de maleische taal dienstbaar zijn gemaakt, kan moeilijk worden afgekeurd. Vermoedelijk zal ditzelfde het geval zijn met de weldra te verschijnen „Babad Tanah Djawi“ van den heer Meinsma, waarvan de uitgave door het Instituut de goedkeuring van den heer Kolff wegdraagt, ofschoon ook dit werk voor verspreiding in Indië bestemd is.

Deze beschouwingen zullen den heer Kolff, naar aanleiding van het door hem ingeleverd protest, worden medegedeeld.

f. van den heer J. A. Uilkens te Tjamies, waarbij hij verklaart aan te nemen zijne benoeming tot lid van het Instituut en verder het Bestuur ter opneming in de Bijdragen aanbiedt: Proeve van vertaling van de Duizend en een Nacht uit het Javaansch in het Soendaneesch.

Op voorstel van den heer Kern wordt besloten dit opstel niet in de Bijdragen op te nemen, hoe verdienstelijk de geleverde arbeid ook wezen moge, omdat het zeer onraadzaam is vertalingen in Indische talen, door Europeanen bewerkt, te publiceeren, zoolang nog zoovele teksten van inlanders op uitgave wachten.

Na eenige huishoudelijke werkzaamheden wordt de vergadering gesloten.

15de BESTUURSVERGADERING,
GEHOUDEN 14 JANUARI 1874.

Tegenwoordig de heeren van der Gon Netscher, Robidé van der Aa, Blommendal, 's Jacob, Kern, Niemann, Schlegel en Wijnmalen (Secretaris). De heeren Bleeker en Meinsma door ongesteldheid met kennisgeving afwezig; zonder bericht de hh. Sloet van de Beele en Millard.

Tengevolge van de afwezigheid van den Voorzitter en Onder-Voorzitter, bekleedt de heer van der Gon Netscher, als oudste in jaren, het Voorzitterschap.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter bericht de ontvangst van:

I. De volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën:

Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerregten op Java en Madura over 1872.

De Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O. I. 7^e dl.

Van de Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam.

Verslagen en Mededeelingen, afd. natuurkunde, 1^e dl., 3^e st.

Van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland:

Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje. 1873.

Alphabetisch register op de 25 jaargangen, 1849-1873.

Van de Ned. Maatschappij van nijverheid:

Tijdschrift, 3^e reeks, deel XIV, 6^e stuk.

Van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen:

Tijdschrift, deel XX, afl. 4-6.

Notulen, deel X n° 4, XI n° 1.

Alphabetische lijst van land-, zee-, rivier-, wind-, storm- en andere kaarten, toebehoorende aan het Genootschap.

Van de Pruisische Academie van Wetenschappen, te Berlijn:
Monatsbericht. Sept.- Oct. 1873.

- Van de Academie van Wetenschappen, te Weenen:
Sitzungsberichte der math. naturw. Classe 1873, n° 28—30 en inhoudsopgave 1873.
Sitzungsberichte der phil. hist. classe. dl. 71—73.
- Van de Royal Geographical Socie
Journal, vol XI, II.
Proceedings, vol XVII, n° 3—5.
- Van de Société entomologique de France:
Bulletin. n° 17.
- Van de Deutschen Morgenländischen Gesellschaft:
Zeitschrift. 27e dl., afl. 4.
- Van de Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn:
Zeitschrift. n° 46.
Verhandlungen. 1873, n° 4.
- Van de Sociedad de geografia y estadística de la Republica Mexicana:
Boletín. Tercera epoca. Tome I, n° 1—2.
- Van den Schrijver, mr. H. O. van der Linden, een ex. van zijn geschrift: Banda en zijne bewoners.
- Van prof. A. de Gubernatis, La Rivista Europea, afl. Dec. 1873 en Januari 1874.
- Van den heer Leemans, namens den Minister van Koloniën:
Bôrô-Boedoer op het eiland Java.

II. De navolgende missives:

a. Van den heer Leemans, Directeur van het Rijks museum van oudheden te Leiden, ten geleide van het namens de regering aangeboden ex. van het werk: Bôrô-Boedoer op het eiland Java.

Voor die toezending zal den heer Leemans den dank van het Bestuur worden betuigd.

b. Van de Sociedad Mexicana de geografia y estadística te Mexico, ten geleide van n° 1 en 2 van het door dit Genootschap uitgegeven Boletín en voorstellende ruiling van werken.

Dit voorstel wordt door de vergadering aangenomen.

c. Van den Minister van Koloniën, dd. 17 December 1873, waarin, ter aanvulling van het medegedeelde in Ministers brief van 26 Augustus, wordt bericht dat de Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië in overeenstemming met de adviezen

van den luitenant-generaal van Swieten en van den leger-commandant, gemeend heeft dat de omstandigheden nog niet veroorloofden eene wetenschappelijke commissie voor nasporingen in Atchin te benoemen. «Het beschermen, verzorgen en verplegen der leden eener te benoemen commissie — schrijft de generaal van Swieten — het verschaffen van transportmiddelen voor de werktuigen, die zij verzameld hebben, is een te groot bezwaar, om de verplichting daartoe al dadelijk op zich te kunnen nemen in een gewest, waar, aanvankelijk althans, niets zal te bekomen zijn dan hetgeen uit de magazijnen van het legercorps zal worden verstrekt.»

Deze missive wordt voor kennisgeving aangenomen.

d. Van den heer von Rosenberg, bevattende eenige mededeelingen over een wegens zijne geesteskracht hooggewaarde struik, de cedron (simaba cedron).

Deze mededeelingen worden voor kennisgeving aangenomen.

e. Van den heer Couvée, verhuurder der lokalen in gebruik door het Instituut en het Indisch genootschap, verklarende bereid te zijn de huur van 1 tot 3 jaren te verlengen, mits beide instellingen bereid zijn den huurprijs met *f* 100 te verhoogen en te brengen op *f* 550. Voor den prijs van *f* 450, waarvoor thans de lokalen verhuurd zijn, zou hem verdere verhuuring niet mogelijk zijn.

De Secretaris deelt hierby mede dat het Indisch Genootschap, dat bereids van den inhoud van dit schrijven heeft kennis genomen, verklaard heeft bereid te zijn voor de helft in de verhooging bij te dragen.

De Vergadering toont zich geneigd de verhooging van den huurprijs toe te staan, mits de heer Couvée ook zijnerzijds aan eenige voorwaarden wil voldoen. De Secretaris wordt gemachtigd met den heer Couvée de huur voor drie jaren te verlengen, indien deze bereid is die voorwaarden aan te nemen.

De Secretaris zegt, dat met elken dag meer de dringende behoefte gevoeld wordt aan eene volledige koloniale bibliotheek. Voor de wetenschap is dit van belang, maar ook de eer van Nederland als koloniale mogendheid vordert dat er een voor het publiek toegankelijke verzameling bestaat van *alle* werken op Indisch gebied, zoo in als buiten Nederland, met name

vooral in Indië, gedrukt en uitgegeven. In de bibliotheek van het Departement van Koloniën mogen vele, zoo niet alle der in Indië gedrukte geschriften en werken voorhanden zijn, voor het publiek heeft dit weinig waarde, omdat die verzameling uitsluitend voor het departement bestemd is. De overige bibliotheken, de Koninklijke bibliotheek, die der hoogeschole, en die van het Instituut en Indisch Genootschap zijn lang niet volledig.

Hoewel reeds van verschillende zijde op de oprichting van eene volledige koloniale boekenverzameling is aangedrongen, heeft men echter de verwezenlijking dier schoone gedachte nog niet gezien; en schijnt het dat men de uitvoering er van aan particuliere krachten wil overlaten, dan ligt, het hier te lande althans, naar de meening van den Secretaris, op den weg van de beide hier gevestigde Indische genootschappen, in de bestaande leemte te voorzien.

Als middel om tot eene volledige koloniale bibliotheek te geraken schijnt het z. i. wenschelijk dat de bibliotheken van het Instituut en van het Indisch Genootschap vereenigd worden en dat beide instellingen jaarlijks eene ruime som tot uitbreiding der dan vereenigde verzameling besteden. De Secretaris wenscht dat deze zaak onderworpen worde aan eene gemengde commissie uit de beide genootschappen, aan wie het onderzoek en de beantwoording der volgende vragen zou worden opgedragen: 1°. Is vereeniging der beide bibliotheken wenschelijk; 2°. Zoo ja, is het cijfer der thans door de beide instellingen voor de boekerijen uitgetrokken sommen toereikend ter behoorlijke aanvulling en tot het bijhouden der aanwezige vakken, en zou, ter vermeerdering der inkomsten, aanvraag om subsidie, geene overweging verdienen? 3°. Zou bij eene eventueele vereeniging der beide bibliotheken, met 't doel vooral om tot het bezit eener volledige koloniale boekenverzameling te geraken, het thans beschikbaar lokaal voldoende zijn, of dient niet naar een ander te worden omgezien? verdient een afzonderlijk bibliotheeksgebouw niet alleszins aanbeveling? en, eindelijk, 4°. zoo er eene veranderde inrichting, gelijk die hier bedoeld wordt, mocht tot stand komen, welke maatregelen zijn er dan te nemen voor het richtig beheer der verzameling?

Het voorstel tot benoeming eener gemengde commissie ontmoet bij sommige leden bezwaar. Wanneer toch het Instituut aan het Indisch Genootschap het verzoek doet om ook zijnerzijds twee of meer leden in die commissie te benoemen, dan moet

voor het Bestuur van het Instituut de kwestie der vereeniging eene besliste zaak zijn. De wenschelijkheid der vereeniging is door het Instituutsbestuur nog niet uitgesproken.

Wat de wenschelijkheid zelve der vereeniging betreft, daaromtrent bestaat ook twijfel. De vereeniging toch zal geen ander nut hebben dan dat men ééne verzameling zal bezitten en slechts één catalogus zal behoeven te raadplegen, ten ware het gevolg van de vereeniging mocht zijn dat men meer geld tot aankoop van werken zal kunnen besteden en dit is met het oog op de financiële krachten van de beide genootschappen niet te verwachten. Ook al mocht de wenschelijkheid en mogelijkheid der vereeniging worden uitgesproken, dan zou de ongelijke waarde der beide bibliotheken een hinderpaal kunnen opleveren.

Op uitnoodiging der Vergadering verklaart de Secretaris zich bereid zijn mondeling toegelicht voorstel thans terug te nemen, zich voorbehoudende de wenschelijkheid der vereeniging in een open brief aan de leden der beide genootschappen in het licht te stellen en later het onderwerp weder ter tafel te brengen.

De Penningmeester brengt ter tafel:

1°. de rekening van ontvangsten en uitgaven over 1873. De rekening met de daarbij behoorende stukken worden in handen gesteld van de heeren Robidé van der Aa en 's Jacob, met verzoek in de volgende bijeenkomst verslag uit te brengen.

2°. de begrooting van ontvangsten en uitgaven over 1874.

Ten gevolge van het gereedkomen in 1874 van drie afzonderlijke werken, die der heeren Schlegel, Meinsma en von Rosenberg, sluit de begrooting met een nadeelig slot, dat gedeekt wordt door den verkoop van effecten.

Tot leden worden voorgesteld en benoemd de heeren mr. W. K. baron van Dedem en mr. H. O. van der Linden, beiden te 's Gravenhage.

De Secretaris stelt voor den heer Kern honorarium toe te kennen voor zijne opstellen in de Bijdragen. Tot ondersteuning van dit voorstel wordt aangevoerd dat men niet kan verlangen en ook niet kan verwachten, dat ieder die een deel van zijn tijd besteedt voor het bewerken van opstellen in de Bijdragen, dit doen zal zonder eenige geldelijke vergoeding. Dat honora-

rium behoeft echter niet hoog te zijn en de toekenning daarvan dient zich te beperken tot hen die het verlangen.

De heer Robidé van der Aa oppert bij deze gelegenheid opnieuw het denkbeeld om de jaarlijks op de begrooting uitgetrokken som voor honorarium ter beschikking te stellen van den Secretaris, om, in overleg met den Voorzitter, daaraan honoraria voor opstellen in de Bijdragen te voldoen, behoudens latere verantwoording aan het Bestuur.

De Vergadering vereenigt zich met het voorstel van den Secretaris om den heer Kern honorarium toe te kennen, maar besluit het denkbeeld van den Robidé van der Aa in eene volgende vergadering tot een punt van bespreking te maken.

De heer Niemann rapporteert omtrent eene in zijne handen gestelde vertaling van een Maleisch geschrift over de geschiedenis van Siam. Het is geschreven door Abdullah, die vroeger het verhaal leverde eener reis over Bali, dat in het Tijdschrift van Ned.-Indië is opgenomen. Het stuk is niet onderhoudend, maar verdient toch geplaatst te worden, vooral omdat er niet vele opstellen van inlanders bestaan, waarin zij hunne reisindrukken hebben verhaald. Het stuk wordt den Secretaris in handen gesteld ter plaatsing in de Bijdragen.

De vergadering wordt hierna gesloten.

TRANSCRIPTIE.

Verlag der Commissie.

(Zie de Notulen der 149^e Bestuursvergadering, Deel VIII, blz. XXIV.)

De Commissie, waaraan door het Bestuur is opgedragen een ontwerp van transcriptie ter vervanging van 't vroeger in de Bijdragen voorkomende op te maken, stelt de navolgende schets voor.

Nâgarî-alpha bet.

Klinkers: a, â, i, f, u, û, r, ř, l, e, o, ai, au.

Medeklinkers: ka, kha, ga, gha, ña (nga), c'a, c'ha, ja, jha, ña, řa, řha, řa, řha, ña, ta, tha, da, dha, na, pa, pha, ba, bha, ma, ya, ra, la, va (wa), s'a, řa, sa, ha.

Anusvâra: ñ   Visarga: ĥ.

Voor het oud-Javaansch (Kawi) kunnen dezelfde teekens gebruikt worden, benevens ě voor den korten pĕpĕt-klank, en õ voor den langen, terwijl de Anusvâra de waarde heeft van ù (ng).

Javaansch alphabet.

ha, na, ca (tja), ra, ka, da, ta, sa, wa (va), la, pa, řa, ja (dja), ya (ja), ña (nja), ma, ga, ba, řa, ña (nga).

ř.   ř.   ña (Jav. ṅṅ), řa (Jav. ṅṅ),
(pa-c ř. řk) (ña-l ř. řk).

c'ĕak (tjĕtjak): ñ (ng).

Klinkers: a, i, u (oe), e, o; pĕpĕt: ě.

De lettergrepen ha, hi, hu enz. kunnen ook uitgedrukt worden door a, i, u enz., waar de h stom is.

Voor het Soendaneesch worden dezelfde teekens gebruikt als het Javaansch, behalve dat voor de da komt, en er niet in gebruikt wordt. De lange pëpët wordt uitgedrukt ö of eu. Verder: a = a, e = e, i = i, u = u (oe), ä kort = ä, lang = ö of eu.

Arabisch-Maleisch alphabet.

'	= ' b. v. 'ahad (of door den klinker zonder teeken:
ب	= b.
ت	= t.
ث	= ṭ, ts, of th.
ج	= j of dj.
چ	= c of tj.
ح	= h.
خ	= ḥ of ch.
د	= d.
ذ	= ḍ of dz.
ر	= r.
ز	= z.
س	= s.
ش	= s' of sj.
ص	= ṣ.
ض	= ḍ of dḷ.
ط	= ṭ.
ظ	= ḍ, ṭḷ of dḷ.
ع	= ' b. v. 'adil.
غ	= ġ of ṛ.
ڤ	= ŋ of ng.
ف	= f of p.
ڤ	= p.
ق	= ḳ.
ك	= k.

ك = g.

ل = l.

م = m.

ن = n.

و = w.

ه = h.

ي = y of j.

ع = ū of nj.

De klinkers zijn: a, i, u of oe, e, o, ā of ě.

Hamza = alif = ' of geen teeken.

Angka = 2, of herhaling van het woord.

Indien dit ontwerp de goedkeuring van het Bestuur verwerft, zou de commissie het wenschelijk achten, dat een voldoende aantal teekens naar dit ontwerp op de drukkerij aanwezig zij, en dat den schrijvers voor de werken van het Instituut worde verzocht, om, onverminderd ieders recht om zijne spelling te volgen, zich van deze teekens te bedienen, en van geene andere bijzondere teekens, welke niet op de drukkerij zijn ¹. Tevens zou men hun moeten verzoeken, om, wanneer hunne transcriptie van het hier gegeven ontwerp mocht afwijken, de punten van verschil ten gerieve der lezers op te geven.

¹ Van de ā zal ook een voldoende aantal voorhanden moeten wezen, opdat de schrijvers, desverkiezende, zich daarvan kunnen bedienen.

OVER DE VERBALE VORMEN IN HET SOENDANEESCH.

DOOR

G. J. GRASHUIS.

---

§ 1. Onder *werkwoord* wordt in dit opstel verstaan: een wortel, stam of afleiding, waarvan de oorspronkelijke of gewone beteekenis zoodanig is, dat daarmede een *werking of toestand* van een persoon of zaak wordt aangeduid. Het begrip van een dergelijk woord kan somtijds in den zin optreden als substantief, maar eigenlijk en hoofdzakelijk komt het voor als *verbum*, d. i. als uitdrukking van al wat van een onderwerp wordt gezegd, gepraediceerd. Voorbeelden zijn de Soendanesche wortels: los, hos, ras, gèk, pok, en de stammen: lumpang, modar, inget, dijoek. De vier eerstgenoemde wortels beteekenen: gaan, sterven (creveren), zich herinneren, zitten, even als de vier opgegeven stammen; zij worden echter thans niet meer op zich zelve als verba gebezigd, maar alleen, gevolgd door en in het begrip als 't ware één geworden met die stammen. Zoo is: toeloej los lumpang, daarop ging hij (weg of heen); bangkong tèh hos modar, de kikvorsch creveerde, ging kapot; ras inget, hij herinnerde zich, en gèk dijoek djelema tèh, de man zat neder, ging zitten. De wortel pok komt steeds voor met het suffix na, en beteekent dan: zijn (haar) zeggen of woord, hij (zij) sprak; daarna worden de gesproken woorden opgegeven met of zonder voorafgaand kiju (aldus).

Andere voorbeelden zijn: hèès, slapen, ujatoe, eten, njaho, weten, boga, hebben, bezitten, stammen, die een toestand of eene werking aanduiden, — en nginoem, drinken, ngalebok, vreten (v. e. mensch met verachting sprekende), muwung, kaauwen, tiporos, met den voet in een gat of door den vloer raken, titadjong, met den voet tegen iets stooten (bij ongeluk), katjepèt, ergens tusschen geklemd

zitten of raken, afleidingen, waarvan de drie eerste eene werking en de drie laatste een toestand beteekenen.

§ 2. Wat den *vorm* der stammen betreft, deze is in den regel tweelettergrepig, en het is slechts zelden doenlijk de stammen in verband te brengen met wortels, die òf in het Soendaneesch, òf in de verwante talen voorkomen. Enkele stammen zijn drielettergrepig, b. v.: *harè wos*, fluisteren, *solèdat*, in *tisolèdat*, uitglijden (op glibberigen grond).

§ 3. De afgeleide vormen worden van stammen gemaakt door voor-, achter- of invoeging van letters of lettergrepen, van welke sommige nog voorkomen als woorden, andere met in het Soendaneesch of elders voorkomende woorden in verband staan, terwijl enkele wat den oorsprong betreft, uit de taal in haru tegenwoordigen toestand niet kunnen worden verklaard.

§ 4. De *verbale* vormen zijn ten opzichte der beteekenis van tweeërlei soort: I. *Subjectieve*, en II. *Objectieve* vormen, al naarmate zij dienen om iets te zeggen, te prediceren, òf van een subject, d. i. van een persoon of zaak, die in den zin voorkomt als handeleude, of als in een toestand verkeerende, — òf van een object, d. i. van een persoon of zaak, die wordt voorgesteld als iets ondergaande, als bewerkt wordende, hetzij van de bewerkende oorzaak al of niet wordt gesproken, of wel als in een toestand verkeerende, die een gevolg is van omstandigheden.

§ 5. De *Subjectieve* vormen zijn: 1°. *eenvoudige* werkwoorden (wortels, stammen of afleidingen); 2°. *actieve* werkwoorden; 3°. *transitieve* werkwoorden; 4°. *causatieve* werkwoorden, en 5°. *toestandswoorden*, benevens 6°. *reciproque* en 7°. *frequentatieve* werkwoorden. De *objectieve* zijn: 1°. *objectieve passieven*; 2°. *subjectieve passieven*, en 3°. *objectieve toestandswoorden*.

§ 6. De opgegeven vormen kunnen in den zin op drieërlei wijze voorkomen, namelijk: 1°. als *gezegde*, om eene werking of een toestand te benoemen; 2°. in den *voluntatief*. d. i. ook wel als *gezegde*, echter niet om aan te duiden dat eene werking plaats heeft of een toestand aanwezig is, maar om te kennen te geven dat de spreker *wil*, *wenscht*, *voorstelt* of *verbielt* dat zal geschieden, wat door het werkwoord, toestandswoord of passief wordt gezegd, of 3°. in het *futurum*, om aan te duiden, dat eene werking of een toestand als toekomstig wordt gedacht. Voor den voluntatief en het futurum heeft het Soendaneesch

eigen vormen en uitdrukkingen, die evenwel niet in § 5 zijn opgeteld, dewijl zij op zich zelve, buiten den volzin, niet als zelfstandige woorden of vormen kunnen worden beschouwd, en om die reden beter afzonderlijk kunnen worden behandeld.

§ 7. *Eenvoudige* werkwoorden zijn de zoodanige, wier beteekenis in het tegenwoordig spraakgebruik neêrkomt op één enkel begrip, ééne enkelvoudige voorstelling, die den spreker voor den geest staat, wanneer een *eenvoudig* werkwoord, ook al is het eene afleiding, door hem van een persoon of zaak als gezegde wordt gebezigd. Het woord *eenvoudig* drukt dus de tegenstelling uit van deze soort en alle andere soorten van werkwoordsvormen, waarbij nog andere begrippen worden aangeduid, die en in den vorm, en in de beteekenis dier soorten opgesloten liggen. (Voorbeelden in § 1.)

§ 8. Enkele *afleidingen* vinden hare plaats onder deze soort, dewijl zij thans voor het gevoel van den Soendanees het bijzondere en eigenaardige begrip niet meer hebben, dat oorspronkelijk werd aangeduid door het vervormend deel, hetwelk aan het grondwoord is toegevoegd. Verder verdient opmerking, dat mede onder den naam van eenvoudige werkwoorden zullen worden opgenomen alle bijvoegelijke naamwoorden, die in den zin voorkomen als gezegde. Voorbeelden van de eerstbedoelde soort zijn de aan het slot van § 1 genoemde vormen: *tiporos*, *tidadjong*, die, hoewel blijkbaar afgeleid van de niet gebruikelijke stammen *poros* en *tadjong*, steeds voorkomen alsof zij grondwoorden waren, en waarbij dus de eigenaardige beteekenis van het praefix *tì* is verdwenen; verder woorden als: *njanghoendjar*, zitten, met de beenen horizontaal uitgestrekt, (*hoendjar* niet gebruikelijk), en *njarandè*, tegen iets leunen (*randè* of *sarandè*, niet gebruikelijk). Een voorbeeld van de laatstgenoemde soort is *paèh*, dood, ook: sterven. Zoo beteekent: *anoè paèh*, de dooden, maar: *rèk paèh*, hij zal (gaat) sterven.

§ 9. *Actieve* werkwoorden zijn benamingen van werkingen, en hierin komen zij overeen met die *eenvoudige* werkwoorden, waarmede eene werking, aan een persoon of zaak toegekend, wordt aangesluid. Zij hebben echter nog deze eigene beteekenis, dat zij de benoemde werkingen aanduiden en voorstellen, als van den persoon of de zaak uitgaande, als werkingen van een als subject, als zelfstandig en werkzaam gedachte persoon of zaak. Deze groundbeteekenis der

actieve werkwoorden heeft in den loop der tijden natuurlijk velerlei wijzigingen ondergaan, en toepassingen erlangd, die oppervlakkig beschouwd minstens vreemd schijnen, maar voor welke ongetwijfeld grond en reden was op het oogenblik, toen de wijziging of toepassing zich voor het eerst bij een of ander woord vertoonde. Het is dus thans niet meer doenlijk de reden op te sporen, waarom bijvoorbeeld eten en drinken, als organische verrigtingen beschouwd en benoemd, worden uitgedrukt, het eerste door het eenvoudige werkwoord (stamwoord) *njatoe*, het tweede door het actieve werkwoord *nginoem*, terwijl men voor vreten, van een persoon met verachting sprekende, het actieve werkwoord *ngalebok* bezigt. Evenzeer als het ons, Westelingen, duister is en blijft, waarom in sommige gevallen de Soendanees werkingen, althans voor ons begrip en naar ons spraakgebruik, aanduidt met een eenvoudig werkwoord (stamwoord), zooals *tjurik*, weenen, al spreekt hij ook van den persoon, die weent, als van een subject, die het geweent maakt, — evenzeer is het ons ouverklaarbaar, om welke reden een begrip als liggen, zooals van een persoon, die rust, of een voorwerp, bijvoorbeeld een flesch, wordt uitgedrukt door het actieve werkwoord *ngedeng*. Het is, in één woord, ondoenlijk altijd en overal de verklaring te geven van verschijnselen in de taal, die zich somtijds bij vele woorden vertoonen, zoodat de taalwet in algemeenen zin kan worden opgegeven, maar niet alle schakeringen kunnen worden onderscheiden en beschreven, welke bij eene gelijksoortige reeks van verschijnselen door het spraakgebruik in het leven zijn geroepen. Doenlijk is het evenwel onder de groote menigte actieve werkwoorden zekere soorten of rubrieken te onderkennen, waarbij telkens de eigenaardige beteekenis van den hier behandelde werkwoordsvorm te voorschijn treedt, en na de beschrijving van de wijze van *vorming* dezer werkwoorden, zal een klein aantal voorbeelden worden medegedeeld ter opheldering van het gebruik en de beteekenis van dezen belangrijken afleidingsvorm.

§ 10. Een *actief* werkwoord wordt van een grondwoord (stam of wortel) gevormd door vervoeging van den neusklink (*n*), of van de lettergreep *nga*, al naarmate de beginletter van het woord een harde stomme letter is, namelijk: *k*, *t*, *p*, of een zachte stomme, namelijk: *g*, *d*, *b*. De sisletter (*s*) en de verhemelte-*t* (*tj*) worden als harde stommen behandeld, en de klukkers, de harde blazing (*k*), de verhemelte-*d*

(*dj*), de halfklinkers (*j* en *w*), de smeltletters (*r* en *l*), beens de neusletters (*m*, *n*, *nj* en *ng*) als zachte stommen. Bij de voorvoeging van *n* werd echter *n + k* tot *ng*, *n + p* tot *m + p* (later alleen *m*) en *n + t* tot *n*, zoodat de beginletters *k*, *t*, *p* als 't ware vervangen worden door *ng*, *n* en *m*, terwijl *n + s* en *n + tj* overgaan in *nj*. Met een aanvangsklinker wordt *nga* tot *ng*, zoodat *nga + a* in *nga*, *nga + i* in *ngi*, *ng + oe* in *ngoe*, *ng + è* in *ngè*, en *ng + o* in *ngo* overgaat. Voorbeelden zijn:

GRONDWOORD.

ACTIEF WERKWOORD.

kàdjo, gestoomde rijst,		ngèdjo, rijst in stoom koken;
tèjang, grondvorm van		nèjang, naar iets zien, naar iets zoeken;
puntas, overzijde (v. e. water),		muntas, naar de overzijde gaan;
saoer, grondv. van		njaoer, roepen, ontbieden;
tjokot, " "		njokot, aanvatten, grijpen, pakken, nemen;
gantjang, met spoed,		ngagantjang, zich haasten;
dègdèg, grondv. van		ngadègdèg, beven;
bobodo (van <i>bodo</i>) " "		ngabobodo, foppen;
djoeroe " "		ngadjoeroe, baren;
ais " "		ngais, in een doek op zijde dragen;
inoem " "		nginoem, drinken;
oesup, vischhaak,		ngoesup, hengelen (visschen),
èwè, vrouw, wijf,		ngèwè, beslapen (plat woord);
omong, woord, wat men zegt,		ngomong, zeggen, praten;
hoeroen, grondv. van		ngahoeroen, zamenbinden, een bundel maken (van brandhout voornamelijk);
woeroek, " "		ngawoeroek, onderrigten, leeren;
lijuk, " "		ngalijuk, naar iets kijken;
njenjери (van <i>njeri</i>) " "		nganjenjери, pijn, smart veroorzaken, aandoen.

Voorheen werd *b* in den regel behandeld als *p*; b. v. *boro* wordt *moro*, jagt maken op, najagen, en buwung wordt *muwung*, kaauwen. Ongewone vormingen zijn nog *njiun*, maken, van *djiun*, *njuung*, zien van *djuung*, en *ngègèl*, bijten, van *gègèl*.

§ 11. Wat de beteekenis en het gebruik van het actieve werkwoord aangaat, daaromtrent valt hoofdzakelijk op te mer-

ken, dat het in den regel wordt gebezigd, wanneer sprake is van eene handeling, eene daad, eene verrigting van een persoon, of van eene als persoon voorgestelde zaak, die wordt gedacht als subject, d. i. als werkzaam, en bezig met de door het grondwoord aangeduide werking.

Voorbeelden. In de „Radja Djoemdjoeman“ wordt aan Nabi Isa de volgende bede in den mond gelegd: „Kaoela neneda ka Goesti Jang Agoeng iju tangkorèk masingua bisa ngomong, soepaja kaoela munang nanja ka iju tangkorèk tèh“, d. i. Ik smeek den Heer, den Allerhoogste, dat deze schedel moge in staat zijn om te spreken, opdat ik dezen schedel kan ondervragen. — De actieve werkwoorden in genoemden zin zijn, behalve het Javaansche neneda, ngomong, munang en nanja. *Omong* is: woord, het zeggen, b. v. b. *omongna kijn*, zijn zeggen was aldus, hij zeide (namelijk het volgende), en *ngomong*, spreken, iets zeggen. *Bunang* drukt het begrip van mogelijkheid uit, maar steeds van een object, b. v. b. *tu bunang*, het gaat niet, het kan niet, het lukt niet, en *munang* is: kunnen, gebezigd van een subject. *Tanja*, de grondvorm van *nanja*, vragen, eene vraag doen, — kan alleen voorkomen in den imperatief.

§ 12. Van de bijvoegelijke naamwoorden *dukut*, nabij, en *djaeoh*, veraf, worden gevormd: *ngadukut* en *ngadjaeoh*, zich nabij houden, zich ver houden, en zoo wordt in een godsdiensdig geschrift gezegd dat de mensch zich moet *ngadukut ka Alluk* en *ngadjaeoh ka doenja*, zich nabij God houden en zich ver houden van de wereld. Van de zelfstandige naamwoorden *kopi*, koffij, en *sawah*, bewaterd rijstveld, zijn afgeleid: *ngopi*, koffij drinken, en *njawah*, sawahs bewerken, en van *puting*, nacht, komt *muting*, overnachten.

§ 13. Een transitief werkwoord wordt van een grondwoord of van een actief werkwoord gevormd, in het eerste geval door het voorvoegsel *n* of *nga*, geheel op dezelfde wijze als bij de actieve werkwoorden, en door het achtervoegsel *an*, — in het laatste geval alleen door het achtervoegsel *an*. Zoo is *maehan*, dooden, vermoorden, van *paeh*, en *nanjaan*, iemand ten huwelyk vragen, van *nanja*.

§ 14. In beteekenis komt het transitieve werkwoord 1°. overeen met het actieve, maar 2°. is er nog dit begrip in opgesloten, dat de werkwoordelyke zin wordt gebruikt op eene bijzondere manier, met eene eigene en bepaalde toepassing.

namelijk *zóó*, dat de spreker zich *de werking van het subjeet* voorstelt *met betrekking tot een object*, hetzij dit wordt genoemd of niet. Voorbeelden zijn: nanjaan, van nanja, vragen, eens vraag doen, iets vragen. In § 11 komt voor *nanja ka d. i.* een vraag (vragen) doen *aan*, of ondervragen, want daar wordt bedoeld op het *doen* van de vragen, natuurlijk aan iemand, aan den schedel, maar niet op den persoon tot wien de vragen zouden worden gerigt. Wordt echter een *nanja* bedoeld, waarbij de persoon, tot wien de vraag komt, in de gedachte van den spreker op den voorgrond treedt, dan bezigt hij den vorm *nanjaan*, d. i. *iemand* iets vragen, *iemand* een vraag doen, en wel in den zin van: een huwelijksvoorstel doen, de hand eens vrouw vragen, of zoo als wij ook wel zeggen: een meisje *vragen*. Paèh is: dood, dood zijn, sterven, en maèhan: het sterven teweegbrengen bij *iemand*, *iemand* ombrengen. Van bédja, berigt, tijding, komt ngabédjaan, *iemand* berigt geven, mededeeling doen van iets; van tembej, pitembej, ongebruikelijke woorden, mitembejan, met *iets* beginnen; van saroewa, gelijk, njaroewaan, gelijken op *iemand* of *iets*.

§ 14. Vele werkwoorden op *an* worden gebezigd in den zin van een meervoud of veelvoud, hetzij dat degenen, die de handeling verrigten, of die de werking ondergaan, als in grooten getale aanwezig worden gedacht, of wel dat de handeling herhaalde malen of op velerlei manieren plaats vindt.

§ 15. Een causatief werkwoord wordt gevormd als een transitief, met dit onderscheid dat het achtervoegsel *kun* is, terwijl eene bijzonder soort van causatieve werkwoorden, die ter onderscheiding en om den wille der beteekenis met den naam van remplacerend causatief kan worden aangeduid, nog bovendien het voorvoegsel *mang* aanneemt. Zoo is maèhkun, den dood (van iets) veroorzaken, maken dat iets sterft, verstikken van paèh, en mangungonkun, voor iemand (tevens in zijne plaats) weiden, hoeden, van ngangon, actief werkwoord.

§ 16. De beteekenis van het causatieve werkwoord is, in het algemeen, 1°. die van het actieve, en 2°. wordt er nog bovendien mede aangeduid, dat *de werking van het subjeet een gevolg heeft bij, aan of in een object*. Het remplacerende causatief beteekent daarenboven, dat *de werking plaats heeft ten gevolge, ten behoeve van iemand, en tevens in zijne plaats*. Zoowel bij het transitief, als bij het causatief ligt in den zin van den werkwoordsvorm opgesloten dat er een object is,

hetwelk de door het werkwoord aangeduide en benoemde werking, verrigting of handeling ondergaat. Bij het transitief wordt de werking gedacht als betrekking hebbende op dat object, als staande daarmede regtstreeks of middellijk in verband. Soms is de persoon of zaak, waarvan gesproken wordt, *voorwerp* der handeling, zooal bij *maèhan*, iemand dooden. Soms *doel*, als bij *ngadagoan*, iemand afwachten, op iemand wachten; een ander maal is de betrekking tusschen het werkend subject en het object alles behalve naauw of ianig, maar is er niettemin betrekking, als bij *njaroveaan*, zich vertoonen, gelijk aan iemand, gelijkende op iemand, op iemand gelijken. — Bij het causatief wordt de werking van het subject altijd gedacht als hebbende een gevolg bij, aan of in een object, als veroorzakende en teweegbrengende dat een object, van hetwelk als voorwerp of doel wordt gesproken, in werkelijkheid de handeling van het werkwoord ondergaat, en wel op zoodanige wijze dat het uitwerksel der verrigting zich vertoont, of als werkelijk wordt gedacht. Nu eens is de persoon of zaak, waarover wordt gehandeld, *voorwerp*, zoo als bij *ngajukun*, in het leven roepen, het aanzijn geven, eigenlijk: maken dat iemand of iets er is, van *aja*, er zijn, aanwezig zijn, bestaan; dan eens *doel*, als bij *njaritakun*, iets verhalen, van *tjarita*, verhaal; dan weder *middel*, als bij *mulikun*, iets tot koop prijs doen dienen, koopen voor of met eene zekere som. En wanneer sprake is van eene eigenschap, eene hoedanigheid van een persoon of zaak, wordt die ook wel als *uitwerksel* en *onmiddellijk gevolg* der handeling gedacht, als bij *ngabéukun*, op (*béuk*) maken, verteren, er doorbrengen, en *ngaringkeskun*, beknopt, verkort (*ringkes*) voorstellen, een overzicht of kort begrip van iets leveren.

§ 17. Die beteekenis van het causatief blijkt vooral, waar het nevens het actief of het transitief van een grondwoord wordt gevormd. Zoo is *maèhan*, iemand ombrengen, vermoorden, en *machkun*, maken dat iemand of iets sterft, d. i. het *paèh*, sterven, teweegbrengen, ook onopzettelyk. Nanja beteekent: vragen, natuurlijk, *iets aan iemand*, en *nanjakun* is ook: iets aan iemand vragen, maar bij het laatste wordt vooral gedacht aan datgene, waarnaar men vraagt. *Ngadèngè* is: iets nooren, en *ngadèngèkun*: naar iets luisteren, en van *indjum*, te leen, is *ngindjum*, te leen nemen, en *ngindjankun*, te leen geven.

§ 18. Van sommige eenvoudige werkwoorden komt een vorm

voor, die een eigenaardige beteekenis heeft, en uitsluitend alleen dan gebezigd kan worden, wanneer *van iemand* wordt gesproken, en dus, zoo als wij zeggen, alleen in den derden persoon. Die vorm, aan welken ter onderscheiding de naam van toestandswoord is gegeven, heeft het aanhechtsel *us*, dat oorspronkelijk en eigenlijk eene objectieve beteekenis heeft, en dient om van personen te zeggen dat zij in den toestand verkeeren, die door het grondwoord wordt aangeduid. Enkele malen komt deze vorm voor als eene afleiding van andere dan eenvoudige werkwoorden. Voorbeelden zijn: *daèkun*, willen, zin hebben in of aan het doen van iets, van *daèk*, willen, van *zins* zijn; *sijunun*, bang zijn, vrees hebben, van *sijun*, vreezen; *njahoun*, met iets bekend zijn, iets weten, van *njaho*, weten.

§ 19. Reciproque werkwoorden zijn zamenstellingen van werkwoorden met het woord *silih*, dat er voor gevoegd wordt en zooveel beteekent als: *elkander*, *over en weêr*. Achter *silih* wordt de neusklink *n* of het voorvoegsel *nga* weggelaten, b. v. *mojok*, bespotten, en *silih-pojok*, elkaêr bespotten, *maèhan*, ombrengen, vermoorden, en *silih-paèhan*, elkaêr ombrengen.

§ 20. Frequentatieve werkwoorden, die het veelvuldige der handeling, het herhaaldelijk voorkomen van den toestand beteekenen, worden gevormd van eenvoudige, transitieve of causatieve werkwoorden door invoeging van *ar* achter den eersten medeklinker van een woord, of door voorvoeging van *ar*, als het woord begint met een klinker, b. v. *tjitjing*, zitten, ter *neâr* zitten; ook: stil zijn, *tjaritjing*, zitten, gebruikt van *velen*; *oelin*, spelen, zoo als kinderen, *aroelin*, spelen, van *veel* kinderen.

§ 21. De passieve vormen van het *werkwoord* zijn in het Soendaneesch tweërlei, namelijk: het objectief en het subjectief passief. Een derde soort met passieven (objectieven) zin is het objectief toestandswoord, dat in vorm naauw met het objectief passief verwant is, maar in beteekenis meer overeenkomst heeft met een toestandswoord, dan met een passieven vorm. De vorming der passieven van eenvoudige werkwoorden heeft plaats door voorvoeging voor het grondwoord, en bij transitieve en causatieve werkwoorden door voorvoeging voor den van neusklink (*n*) of voorvoegsel *nga* ontlanan vorm, van *ka* bij het objectief en *di* bij het subjectief passief. Objectieve toestandswoorden hebben het voorvoegsel *ka* en het achtervoegsel *an*, verboden met een grondwoord. Voorbeelden zijn:

van *dèngè* (ngadèngè, hooren), *kadèngè*, gehoord, ter ooren gekomen; van *tjokot* (njokot, nemen, grijpen, aanvatten) *dilitjokot*, aangevat, genomen, hij (zij) neemt, zij nemen; van *paèh*, dood, sterven, *kapaèhan*, flauw gevallen, in zwijm, en van *maèhan*, vermoorden, *dipaèhan*, vermoord.

§ 22. De beteekenis der beide *passieven* is deze, dat daardoor van een persoon of zaak iets wordt gezegd, terwijl die wordt gedacht als object; en wel, bij het *subjectief* passief, als object van de werking van een bepaalden en genoemden, of althans min of meer duidelijk aangewezen persoon, en bij het *objectief* passief, als object van eene werking, zonder dat de werkende persoon wordt genoemd of aangeduid. Wanneer dus de beteekenis van het grondwoord medebrengt, dat een persoon als subject moet worden gedacht bij de werking, waarvan sprake is, kan alleen het subjectief passief worden gebezigd. Daarentegen, indien van het object iets wordt gezegd, dat wel is waar daaraan wordt of is gewerkt en gedaan door een subject, maar dat echter niet eigenlijk en uitdrukkelijk wordt opgegeven en beschreven als uitwerksel van de daad of de werking van bedoeld subject, dan kan alleen het objectief passief voorkomen. Zoo is van *maèhan* het passief *kapaèhan* onbestaanbaar; alleen *dipaèhan* kan men zeggen in den zin van: hij (zij) is vermoord, zij zijn vermoord, namelijk door iemand. Van *mikun*, iets geven, verschaffen aan iemand, is *kabikun* ondenkbaar, en alleen *dibikun* in gebruik, beteekenende: het wordt (werd) gegeven, hij (zij, men) geeft of gaf, zij geven of gaven. En van de eenvoudige werkwoorden *ngakurti*, begrijpen, *ngadèngè*, hooren, *ngadulu*, zien, zijn de passieven *kakurti*, *kadèngè* en *kadulu* in gebruik om aan te duiden, dat een object is: verstaan, gehoord of te hooren, gezien of te zien.

§ 23. Het objectief toestandswoord beteekent een toestand, waarin een persoon of zaak verkeert, evenwel niet louter in den zin van die eenvoudige werkwoorden, welke toestanden benoemen en aanduiden, zoo als *paèh*, dood, *lungit*, weg, verloren, te zoek, maar bepaald in dezen bijzonderen zin, dat de toestand veroorzaakt wordt door omstandigheden, waarvan de persoon of zaak het object is, door iets dat hem of haar overkomt. Zoo is *kaanginan*, aan den wind blootgesteld, door wind getroffen, van *angin*, wind; *kapoèkan*, door duisternis overvallen, van *poèk*, donker, duisternis, en *kaovesahan*, in moeite gemaakt, van *ovesak*, moeite, bezwaar.

§ 24. Javanismen. — Enkele malen komen in het Soendaneesch vormen voor, die eenigzins burgerregt hebben verkregen, hoewel zij eigenlijk van vreemden oorsprong zijn. Behalve het verwerpelijke, aan het Maleisch ontleende *mangereti* (m eng arti Mal.), wordt de Javaansche toestandswoordvorming, namelijk invoegsel *oem* of voorvoegsel *m*, aangetroffen in woorden als *doemuhus* (van *duhus*) = *ngaduhus*, voor een meerdere verschijnen, tot een aanzienlijke naderen, en *mangkat*, van *en* = *angkat*, het hooge woord voor: vertrekken, *gan*.

AANTEKENINGEN.

Het voorafgaande stukje is de korte inhoud van een hoofdstuk eener Soendanesche spraakkunst, die ik eenmaal hoop te kunnen uitgeven, en waarvoor de bouwstoffen reeds sinds eenige jaren zijn en nog worden bijeengebracht. Zoodra er mogelijkheid bestaat, dat die voorgenomene uitgave plaats heeft, zal ik gaarne elk vrij oogenblik wijden aan eene studie, die mij, bij alle andere bezigheden, altijd na aan het hart ligt. Dan zal ook met eenige uitvoerigheid kunnen worden aangetoond, *waarin* mijne beschouwing en opvatting van sommige dingen, en *waarom* in enkele gevallen mijne terminologie en mijne definitie verschilt van hetgeen wordt geleerd in de spraakkunsten der verwante talen, ik bedoel hoofdzakelijk de Javaansche van Prof. ROORDA, de Maleische van Prof. PIJNAPPEL en de Bataksche (Tobasche) van den heer NEUBRONNER VAN DER TUUK.

Omdat in de voorgaande bladzijden slechts een overzicht wordt geleverd, zal het niet ondienstig zijn bij enkele §§ duidelijkheidshalve eene korte aanteekening te voegen.

§ 1. Omtrent mijne spelling van het Soendaneesch te dezer plaatse niet uitvoerig konnende handelen, geef ik alleen op dat de *è* klinkt als de Fransche *è* in *père*, en de *u* gebezigd wordt tot aanduiding van den langen pepet-klank, terwijl *e* de korte pepet weêrgeeft. *Oe* is onze *oe*-klank.

§ 6. Over *voluntatief* en *futurum* wordt in de onder handen zijnde Spraakkunst in afzonderlijke hoofdstukken gehandeld.

§ 11. De *imperatief* behoort te huis in het hoofdstuk over den voluntatief.

§ 12. Eene uitvoeriger bespreking van voorbeelden zou, voor het doel van het geleverde opstel, te ver afleiden,

§ 16. Het *replacerend causatief* wordt ten onregte door v. d. Tuuk (Tobasche spraakkunst bl. 179 in de Aant.) als een passief beschouwd; niet slechts *pangmulumkun* is Soendaneesch, maar ook: *mangmulumkun* en *dipangmulumkun*.

§ 20. *Ar* wordt *al*, wanneer 't stamwoord op *r* uitgaat b. v. *disalaoer* en niet *disaraoer*, van *saoer*, en ook als het met *l* begint.

24 Maart 1873.

NOG IETS OVER DE OPSCHRIFTEN VAN MENANGKABAU OP SUMATRA.

Het leerrijk opstel van den hoogleeraar Kern betreffende het opschrift van Batoe Beragong in 't laatstverschenen deel dezer Bijdragen geeft mij aanleiding tot eene mededeeling, die, al zal zij niet zooveel licht verspreiden over de hier bedoelde oorkonden, toch nevens de zijne wellicht eenige waarde hebben kan voor de beoordeeling inzonderheid van de grootste der inscripties, die van Pager-roejoeng.

Reeds vóór verscheiden jaren werd te Batavia door den heer Mr. J. A. van der Chijs mijne aandacht gevestigd op een raadselachtig geschrift, dat bij honderden exemplaren, in een bundel, op den zolder van de Willemskerk aldaar gevonden en door den Kerkeraad aan 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen was afgestaan, zonder dat echter omtrent herkomst, beteekenis of bestemming iets naders bekend was.

Het bestaat uit twee blaadjes, het een van een half, het ander van een kwart vel grof papier, in 8°. gevouwen, dus in 't geheel 12 bladzijden, waarvan echter slechts de negen eerste, in ruwen steendruk of houtsneé, beschreven zijn met vreemde karakters, behalve de Europeesche cijfers boven de bladzijden, en bevat op de eerste bladzijde, onder eene soort van lofwerk, vijf, op elke der volgende acht, dus in 't geheel 69 regels van gelijke lengte, zijnde ongeveer 85 millimeters. Van het eerste blaadje, bevattende blz. 1—8, waren volgens nader bericht (van 1869) slechts een tiental, van het tweede (blz. 9 en drie witte zijden) omstreeks 200 in 't bezit van 't Batav. Genootschap.

Ofschoon ik in 't schrift eenige overeenkomst met het Javaansche meende te bespeuren, en hier en daar zelfs enkele woorden, als mahárádja, sampúrna, en zelfs den eigennaam Adityavarmma¹, te herkeunen — wat zich later bevestigde —, mocht

¹ Eig. Aditya; maar in 't kapitaal is, naar mij gemeld wordt, ter drukkerij geen teeken voor á aanwezig; wordt echter nu bijgemaakt, even als gestipte letters, waarvoor ik mij thans ongaarne met cursieve behelp.

het mij niet gelukken, met behulp daarvan het overige te ontcijferen of zelfs de hoofltekens van 't alphabet te bepalen, en moest ik eindigen met te onderstellen, dat ik mij vergist had, en dat de taal mij te vreemd was, om er den weg in te vinden. Ook deed het uiterlijk voorkomen van 't geschrift, in verband met de plaats waar het gevonden was, veeleer denken aan een christelijk tractaatje, in wie weet welke taal van Hindostan of Ceylon, dan aan eene oude inscriptie van Sumatra.

Dat het nochtans eene zulke voorstelde, bleek mij eerst eenige jaren later uit een ander geschrift, behoorende tot de belangrijke verzameling, in 1866 door Raden Saleh van Java medegebracht, en aan 't Batav. Genootschap geschonken. Het is een handschrift in folio, bevattende vijf in elkander genaaide vellen, met een' omslag die tot opschrift heeft (in Javaansch schrift):

Pengĕtan sastra Boeda poenika roemattannipoen
Raden Ria Marta-di-poera, Rĕgen ing Nanggoelan,
kala ngadjĕng gadahannipoen Mas Litnan Toemĕng-
goeng Djaja-sentika, oepsir sanking Padang, poeng-
gawanipoen Raden Ali Basah Ngabdoel Moestafa Pra-
wira Dirdja, kala tahoen djawi 1765, tahoen wĕlandi
1838; d. i. „Aanteekening van oud (Boeda-) letterschrift, in
„bewaring bij Raden Ria Marta-di-poera, Regent van
„Nanggoelan” [in Jogjakarta], „afkomstig van Mas Luite-
„nant Toemĕnggoeng Djaja-sĕntika, officier van Padang”
[op Sumatra], „onderbevelhebber van Raden Ali Basah
„Ngabdoel Moestafa Prawira Dirdja, A. J. 1765, A.
„D. 1838.”

De eerste bladzijde van 't handschrift zelf bevat, onder vijf regels schrift, dat nog zijne verklaring wacht, een tweede Javaansch opschrift, van dezelfde hand als het eerste, en waarvan de zin hierop nederkomt:

„Afbeclding (koepia) van oud (Boeda-) letterschrift, tot
einhcting der grooten (kandjĕng par' agĕng), op last van
den Gouverneur Merkus, vervaardigd door Mas Luitenant
„Djaja-sĕntika, sedert, wegens lichaams- en zielskrankheid
„kirang engĕttannipoen), van het bevel over de schans
„thenteng) Kota Pinang ontheven, met een pensioen van
„f 10 (s maands); thans met een aantal kinderen gezegend, en
„tot zoodanige armoede vervallen, dat hij geene kleederen meer
„kopen kan. 1784” (A. D. 1855-56). Onder staat met eene
andere, buiten twijfel des schrijvers eigene, hand, in Jav.

schrift, de naam Djaja-sentika, en daarnaast in Hollandsch schrift: „Djoijosentiko 2 Luit.“

De bedoelde vijf regels vreemd schrift, waarboven met potlood in 't Jav. geschreven staat: wontën ing sela sanes, „op een anderen steen“, schijnen oorspronkelijk behoord te hebben achter acht regels van 't zelfde schrift, op de laatste bladzijde, dus op hetzelfde vel, voorkomende, en waar, evenzoo met potlood, boven staat: wontën ing sela koeboer, „op den grafsteen.“

Behalve die inscripties en een geheim alphabet (sastra sandi), zeker van nieuwe vinding, misschien van den schrijver zelf, bevat het handschrift verscheiden stukken, waarin ik dadelijk het schrift van de blaadjes uit de Willemskerk herkende, en bij nader onderzoek o. a. den ganschen inhoud van die blaadjes terugvond, met een slot er bij, dat daarin ontbreekt, beslaande in 't geheel, buiten de krul boven den aanhef, 43 regels van 170 à 180 millimeters lengte. Onder het slot staat, in 't Maleisch, met Jav. letters: nommer 1 dari batoe di moekak Radja Pager-roejoeng, „n°. 1, van den steen vóór (het huis van?) den Radja (of de Radja's?) van Pager-roejoeng.“

Verder vindt men: „n°. 2, onder den grooten steen¹ vóór het huis van Toewankoe Radja Pagër-roejoeng“; „n°. 3, beschreven steen aan den rechterpost van den ingang (pipi lawang kang têngëu) van Toewankoe Radja P.-r.“; „n°. 4, do. als muur (pagër) aan den N. W. hoek vóór (het huis van) denzelfde“, en bij 't zelfde ook nog: „aan den pagër ter rechterzijde, te P.-r.“; — weder een „n°. 1, steenen zitplaats van den Radja van Limakahoen“ (met bloemwerk, maar zonder schrift); „n°. 2, in 't midden, op het graf der vorsten (koeboer radja) van Limakahoen“ (met twee regels schrift); „do. n°. 3, aan de noordzijde van 't graf“ (zonder schrift); „n°. 4, grafsteen (mahédjan) aldaar; naam van den begravenen (of de begravenen) aan niemand der onwoners bekend“ (met twaalf korte schriftregels), en ten slotte de schets van een kanon met Jav. in-

¹ Dit zal beteekenen: op den steen, die vóór den voet van den grooten ligt? Zie S. Müller, Bijdr. tot de Taal-, land- en volk. v. N. I. IV, pl. VIII, fig. 2. De breede scheur in den liggenden steen aldaar is ook in de teekening aangeduid met de woorden: poenika batoe pëtjah, «hier is de steen gebroken».

scriptie (waarschijnlijk jaarspreuk, waarvan ik echter alleen het laatste woord, *boewana* „de wereld“, d. i. 1000, lezen kan; en daaronder twee jaartallen, mede onduidelijk), welk stuk, volgens de bijgevoegde aantekening, met een of meer andere, bij de verovering van Linto (in 1832?) door Colonel Elout en Raden Ali Basah buit gemaakt en in de schans Batoe-sankar geplaatst werd.

De plaatselijke gesteldheid en 't algemeen voorkomen der overblijfselen, waarop al die aantekeningen — de laatste nitgezonderd — betrekking hebben, wordt vrij wel toegelicht door de beschrijving en afbeelding van Dr. Salomon Müller, deels in zijne Bijdragen tot de kennis van Sumatra, Leiden 1846, deels in dit tijdschrift zelf, Deel IV (1856). Zoo herkent men in fig. 2 van plaat VII de steenen van Koeboer Radja (de vorstelijke grafplaats), door Djaja-sentika in n°. 1—3 van zijn tweede viertal op grooter schaal wedergegeven, en schijnt zijn eerste n°. 1, dus ook de inhoud der blaadjes uit de Willemskerk, te moeten beantwoorden aan de inscriptie van 21 regels, bij Müller op pl. IX afgebeeld, en ontleend aan den grooten, staanden steen van pl. VIII, fig. 2. Die afbeeldingen van Müller zijn evenwel te klein en gebrekkig, om voor de lezing der opschriften eenige waarde te hebben.

Tot die lezing is, voor zooveel de evenbedoelde groote inscriptie in 21 regels, en die in vijf regels van Batoe Bera-gong aangaat, eerst, schoon nog altijd op onvoldoende wijze, de weg gepend door de facsimile's van den heer Vitzthum von Eckstaedt, door Dr. Friederich in Deel XXVI der Verhandelingen van 't Batav. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen uitgegeven en toegelicht.

Hoeveel die toelichting nog te wenschen overliet, is, inzonderheid ten aanzien van de tweede, kortere inscriptie en van de dagteekening van beiden, door Prof. Kern in de boven aangehaalde bladzijden op de overtuigendste wijze aangetoond. „Van de lezing en woordverdeling“, dus natuurlijk ook van de verklaring, „van den heer Friederich nagenoeg niets over“, en „beide inscripties 700 jaar jonger, dan hij meende“: eenvoudiger kon het wel niet gezegd zijn! Na zulk eene uitkomst mag het tamelijk overtollig heeten, thans nog uit te weiden over de verwonderlijke lichtvaardigheid, waarmee de tijdrekenkundige dwaling voor ontwijfelbare waarheid werd uitgegeven, en sedert algemeen aangenomen als grondslag van de geschie-

denis der Indische beschaving op Sumatra. Ook zonder toch de ware lezing der dagteekeningen hersteld te zien, had men uit Friederich's eigen woorden kunnen opmerken, op hoe zwakken bodem die grondslag rustte. Daar F. in de inscriptie van Batoe Beragong in 't geheel geen jaartal herkende, en alleen uit bijkomende omstandigheden terecht afleidde, dat zij uit denzelfden tijd als die van Pager-roejoeng afkomstig was, hangt zijne meening omtrent den leeftijd van den Vorst Aditya-varma ¹ ten slotte geheel aan de blijkbaar alles behalve zekere lezing van het enkele woord, dat in de jaarspreuk van die laatste inscriptie het eeuwcijfer uitdrukken moest. De heer F. „geloofde niet anders te kunnen lezen“ dan bhūta (blz. 71): wel te verstaan niet, omdat de gedaante der teekens, op zich zelve beschouwd, geene andere lezing toelaten zou — integendeel staat er duidelijk eene korte u in plaats van eene lange ², die trouwens, gelijk F. zelf erkent, de dichtmaat verbreken zou; en de hoofdletters zijn te gebrekkig geteekend, om buiten den samenhang met zekerheid gelezen te worden —, maar omdat hem geen ander woord bekend of vóór den geest was, dat ondersteld zou kunnen worden hier te staan. Bedenkt men daarbij, hoe groot, om niet te zeggen onbeperkt, het aantal woorden is, dat, volgens het bekende stelsel, tot uitdrukking van cijfers kan worden aangewend, en hoe eene onbeduidende wijziging in de gebrekkige teekening volstaan zou, om geheel andere lezingen mogelijk te maken ³, dan moet men vermeld

¹ Zoo, in plaats van Aditya-dharma, is sedert door F. zelf gelezen in 't opschrift op het beeld van Mandjuçri. — Zie daarover zijn belangrijk opstel in Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Deel XVIII, dat wel verdiende door overneming in een onzer tijdschriften meer algemeen bekend te worden.

² Ten onrechte zegt F. (blz. 72), dat «de korte (te) onderscheiden is». De eerste heeft, bv. in 't herhaald voorkomende pūrṇa eene dubbele bocht, die de laatste mist, of liever het is een dubbele u, even als ai wordt aangeduid door eene dubbele e, en i waarschijnlijk oorspronkelijk door eene dubbele i, namelijk twee kringetjes in elkander.

³ Dit treft natuurlijk ook de lezing van Prof. Kern: maar behalve dat deze in zich zelve reeds veel aanneemelijker luidt, vindt zij in de veel duidelijker dagteekening der inscriptie van Batoe Beragong een' steun, die haar boven redelijken twijfel schijnt te verheffen. En al mocht men ook nog eene andere lezing denkbaar achten, zoo staat in ieder geval dit nu toch wel vast, dat niets minder vast staat dan de betrekkelijk hooge ouderdom, tot heden aan het Hindoe-rijk van Pager-roejoeng toegeschreven.

staan over de stoutheid, waarmede F. tot het besluit komt, dat „het jaartal 578 nu wel vaststaat“, en alleen op dien grond verklaart (blz. 76): „wij weten dus dat 578 na Çâka (= 656 na Chr.) een machtig en geciviliseerd rijk op Sumatra bestond“. Toch hebben zelfs schrijvers, die anders gewoon zijn uit eigen oogen te zien, die uitkomst zonder bedenking als uitgemaakt aangenomen! Maar nomina odiosa; en na zoo lang zwijgen zou het mij thaus kwalijk passen, hun daarover nog de les te willen lezen.

Liever maak ik hier in 't voorbijgaan nog opmerkzaam op eenige andere foutieve jaartallen van den heer Friederich. De overtuiging, die hij (blz. 75), met het oog op het hier onderstelde jaartal 578, uitspreekt: „dat er“ in den Archipel „nog inscriptiën zullen gevonden worden, die ten minste tweehonderd jaren ouder zijn“, schijnt geen anderen grond te hebben dan in het bericht van den Chinees Fa Hian (op blz. 2 door hem aangehaald), volgens hetwelk er reeds A. D. 416 of 417 Brahmanen op Java waren. Van werkelijk gevonden jaartallen vermeldt F. (blz. 75) geene andere dan van Çaka 562 (= A. D. 640); maar ook die kunnen geen' ernstigen toets doorstaan. Van het eene, in woorden uitgedrukt op een beeld uit de verzameling van den heer Engelhard, erkent de schrijver zelf, dat men volgens de gewone regels van de Tjandra-sankala in plaats van 562 zou moeten lezen 1265; en daar hij dit zelfde getal 1265 in cijfers terugvond in eene andere inscriptie, die tot hetzelfde beeld scheen te behooren — gelijk sedert gebleken is werkelijk het geval te zyn —, kwam hij (blz. 10) tot de zeer natuurlijke gevolgtrekking, dat men zóó (1265) ook in de eerste inscriptie „lezen mag“. „Of zou“, vragen wij met hem, „de [laatste] inscriptie zevenhonderd jaren na vervaardiging van het beeld, en na het schrijven der op de voorzijde staande inscriptie bijgevoegd zijn!“ Maar, mag men tevens vragen, hoe heeft hij dan niettemin (op blz. 75) kunnen volharder bij 't geloof aan de lezing 562? of kostte 't hem te veel, die te verwerpen? Hoe 't zij, de zaak is sedert in dien zin door hem zelf ten volle nitgehaald in de boven aangehaalde beschrijving van het beeld van Mandjuceri, waarop hij beide inscripties vereenigd vond, en nu terecht aan beide zijden 1265 las. — Van „het zekerder getal 562 op eene koperen plaat van Yedoonng (Soerabaja)“ kan ik, na 't facsimile gezien te hebben, slechts dit zeker noemen, dat het eenwijfer niet 5, maar 9 is: twee cijfers, die in de

lezing van Kawi-inscripties meermalen verward zijn, daar zij ongeveer dezelfde figuur vertoonen, echter met de opening in 5 links, in 9 rechts gewend. Zoo is „het duidelijke jaargetal” van Djala-toenda (blz. 5 en 94), door den heer van Hoëvell in zijne Reis over Java (II, 110) beschreven en afgebeeld, en door den Sultan van Soemënŕp ten onrechte 772 gelezen, evenmin 855, zoo als de heer F. leest, maar 899.

Andere jaartallen van vóór de achtste eeuw van Çaka, of de negende van onze jaartelling, zijn mij vooralsnog uit den Ind. Archipel niet bekend; en al is daarin niet de minste reden gelegen, om hun bestaan onmogelijk of onwaarschijnlijk te achten, zoo mogen toch de aangewezen feilen tot waarschuwing strekken, om zulke oude dagteekeningen niet zonder deugdelijke waarborgen aan te nemen.

Keeren wij thans tot onze nieuwe vondsten terug, en onderscheiden wij die korthedshalve van de facsimile's van Friederich, door deze met A, de blaadjes uit de Willemskerk met B, en 't handschrift van Djaja-sentika met C aan te duiden. Van dit laatste schijnt, gelijk boven gezegd is, de groote inscriptie n°. 1, even als B, te moeten beantwoorden aan die van 21 regels op platen VIII en IX van Müller, en derhalve ook aan Plaat III van Friederich. Legt men deze evenwel nevens B en C, dan ontwaart men, behalve in 't lofwerk boven den aanhef en in den omvang der inscriptie, weinig meer overeenkomst, dan of ze aan geheel verschillende modellen ontleend waren. Tot deze onderstelling was ik inderdaad aanvankelijk geneigd: maar ze had, in de boven omschreven en andere omstandigheden, te veel tegen zich, om er gemakkelijk in te berusten. Bij meer nauwlettend onderzoek vond ik dan ook al spoedig hier en daar zekere aanknoopingspunten, die mij op het spoor leidden, om langzamerhand, met voorbijzien van allerlei groote en kleine afwijkingen, regel voor regel van A in B en C terug te vinden ¹; zoodat ik ten slotte tot de overtuiging kwam, dat de inhoud over 't geheel nagenoeg dezelfde was: niet alleen, zoo als dikwijls het geval is tusschen verschillende inscripties, die voor een groot deel uit vaste formulieren bestaan, maar zoo, dat de verschillen, hoe groot en menigvuldig ook, slechts aan schrijf- of teekenfouten, misvattingen of dergelijke toevallen konden geweten worden. En dat inderdaad ééne en dezelfde inscriptie, en niet — al kon daar anders al aan gedacht wor-

¹ A vertoont de regels, zoo als zij op den steen voorkomen; in B en C is daarentegen doorgeschreven, zoo als de breedte van 't papier medbrengt.

den — twee bijna gelijkkluidende, aan A zoowel als aan B en C tot voorbeeld heeft gediend, blijkt genoegzaam uit sommige gemeenschappelijke misstellingen, als in *krítvā* voor *krētva* in regel 2; de *n* in plaats van *ṅ* in *sampûrṅna*, r. 12 (vergelijk *pûrṅna*, r. 5); de herhaling van de *d* van *Adityavarīma* aan 't begin van r. 19, enz.

Intusschen is 't er ver van daan, dat B en C zelfs maar zoo leesbaar zouden zijn als A; en zoo de heer Kern de lezing van de groote inscriptie in A te onzeker achtte, om zich zonder de noodige kennis van 't Menangkabausch Maleisch aan eene doorgaande herstelling van den tekst te wagen¹, de hulp, die onze nieuwe bronnen daartoe kunnen verschaffen, is al zeer beperkt. Niet alleen toont het schrift van deze laatste over 't algemeen veel minder overeenkomst met dat der oud-Javaansche oorkonden, en onderscheidt zich daarvan in 't ooglopend door een' overvloed van verdachte krullen; maar ook zijn de verschillende letters onderling nog veel gebrekkiger dan in A onderscheiden, zoodat men, afgezien van het doorgaans duister verband van den zin, zelden met zekerheid zeggen kan, welke letter is voorgesteld. Voor zoover zich nochtans uit het schrift van B en C een alphabet laat samenstellen, vindt men bij vergelijking met dat van A tusschen de overeenkomstige letters van A en die van B en C dikwijls nog veel meer en standvastiger onderscheid dan tusschen verschillende letters bij elk der teekenaars: *n* en *r* b. v. zoo verschillend, dat men moeite heeft, te begrijpen, hoe dezelfde figuren in 't zelfde model door twee teekenaars bij herhaling zoo geheel anders, en toch door ieder voor zich telkens nagenoeg in denzelfden vorm konden worden gezien.

¹ In de enkele plaatsen, door Prof. Kern, naar eigen lezing, uit de groote inscriptie aangehaald — buiten de dagteekening —, schijnt de terzijdestelling van de lezing van F. mij niet in allen deele evenzeer door het facsimile gerechtvaardigd. Waar de eerste *ng* leest in plaats van de *d* van F., stem ik met de verbetering ten volle in. Daarentegen kan ik aan 't eind van regel 11, in plaats van *bat* van F., zeker niet met *k*, *dhak* of *dhak* lezen, zoolang althans het een evenmin als het ander een' kenbaren zin oplevert, en in r. 14 voor 't minst even goed met F. *tuluta* als met K. *butula*. In r. 12, waar F. *sakyanyan*, K. *sak nyang* leest in en *ng* aan 't eind slechts verschillende transcripties van den *anusvāra*, heeft de eerste den steun van B en C, die bij de *k* even duidelijk als bij de *n* van *ny* een' *penkal* (*ny*), en geen' *virāma* hebben. Met betrekking tot *siṅgātisjhat* in r. 3 doe ik nog opmerken, dat het *Jav. siṅg.*, al wordt het verklaard door *kāng.*, echter bij mijn weten altijd den zin heeft van 'cal wiss', en niet dien van 't eenvoudige bepalende 'die', zoo als het hier in de lezing van K. zou te verstaan zijn.

Hadden wij evenwel nevens A slechts met een der beide andere afschriften te doen, dan zou dat alles zich nog wel laten verklaren uit den toestand van 't oorspronkelijke, waarvan zoowel de mislukte afbeeldingen bij Müller als de berichten van Friederich (blz. 18) omtrent anderé proeven ¹ genoeg leeren, om tusschen de copieën van verschillende hand geene eenvormigheid te verwachten. Zooveel te meer bevreemdt dan evenwel de groote mate van overeenstemming in 't schrift tusschen B en C: zoo groot inderdaad, en zoo standvastig ook in kleine bijzonderheden — al ontbreekt het ook niet aan veel verschil in andere —, als men bij stukken van dien omvang, in een onbekend letterschrift, door twee personen uit de hand, en blijkbaar met weinig zorg, nageteekend, nauwelijks zou mogen verwachten, al ware 't model de duidelijkheid zelve. Zelfs de eerste letterteekens, die in A ontbreken, en volgens F. (blz. 35) „op den steen „uitgewischt“, zijn in B en C nagenoeg gelijk, en zoo duidelijk van gedaante, als men verlangen kan ². Nochtans maakt de veel grootere overeenkomst van 't schrift van A met het van elders bekende, zonder dat er eenige verdenking bestaan kan, als zou bekendheid met dit laatste het oog van den teekenaar misleid hebben, het onmogelijk aan te nemen, dat het schrift van Pager-roejoeng over 't algemeen beter door B en C zou zijn weêrgegeven.

Evenmin valt er aan te denken, dat een van deze twee naar het andere zou gevolgd zijn. In dat geval toch spreekt het van zelf, dat bij elk ouderling verschil het eene, oudste afschrift zich steeds als zoodanig zou doen kennen door nader overeen-

¹ Men zou kunnen vragen, of tot die proeven ook een exemplaar van B kan behoord hebben, hetwelk dan het afschrift van den heer F. H. J. Netscher zou moeten zijn, bij F. in de noot op blz. 36 en verder met K. N. (« Kopie v. Netscher ») aangeduid; maar de aanhalingen uit het slot, dat in B ontbreekt, bewijzen het tegendeel. Eer zou het dan nog het beneden onderstelde afschrift kunnen zijn, waaraan B en C beiden zouden kunnen ontleend zijn; maar waarschijnlijk acht ik het niet, al ware 't slechts, omdat ik mij meen te herinneren, indertijd — wanneer weet ik niet, maar zeker lang na de verschijning zijner verhandeling — den heer F. de raadselachtige blaadjes uit de Willemskerk vertoond te hebben, zonder van hem eenige inlichting daarover te ontvangen.

² Sa ra (of rà) ha (B h à) sa pa.....: natuurlijk behoudens alle conjecturen, waartoe de herhaalde verwarring tusschen op elkander gelijkende letters aanleiding geven kan; maar zoo als er staat, kan men wel niet anders lezen; wat echter volstrekt niet belet, dat er op den steen moet staan of gestaan hebben, zoo als de heer K. leest: svastyastu, misschien nog met ong of iets anders er vóór.

komst met het oorspronkelijke, en bij gevolg ook met het afschrift A. Ofschoon nu, waar B en C onderling verschillen, doorgaans C nader aan A staat, en dus over 't algemeen als het beste van de twee te beschouwen is, ontbreekt het ook, gelijk nader blijken zal, niet aan verscheidene plaatsen, waarin B met A tegen C overstaat, en waarvan eene enkele volstaan zou, om te bewijzen, dat het onmogelijk een afschrift van C kan zijn.

Het eenige, wat bij dit alles nog schijnt over te blijven, om de nauwe verwantschap tusschen B en C overeen te brengen met de blijkbaar uiterst gebrekkige wijze, waarop zij het oorspronkelijk schrift teruggeven, is de onderstelling, dat zij hun' gemeenschappelijken oorsprong hebben, niet in den steen zelf, maar in een afschrift, weinig beter dan zij zelve zijn, maar waarvan de onvolkomenheid in beiden, en wel het meest in B, door verschillende uitlatingen en andere afwijkingen nog verhoogd is. Wel is waar maakt de geheele inrichting en 't voorkomen van 't handschrift van Djaja-sentika het moeilijk, daarin iets anders te zien dan de onmiddellijke, schoon kwalijk geslaagde, vrucht van eigen aanschouwing der afgebeelde overblijfselen; maar het kan toch ook zijn, dat hij, althans in de hier behandelde inscriptie, een ander voorbeeld — wellicht zijn eigen klad? — gevolgd heeft, hetwelk ook den teekenaar van B gediend heeft. In dit laatste — tot vermenigvuldiging bestemd! — blijft het, ook bij die onderstelling, hoogst bevreemdend, dat men midden in een der laatste regels heeft afgebroken, terwijl het papier nog drie ledige bladzijden aanbod.

Wat hiervan echter te denken zij, in ieder geval blijft de onderlinge verhouding tusschen B en C aan vermoedens onderhevig, die bij vergelijking met A in 't oog dienen gehouden te worden, en niet toelaten, hun tegenover het laatste twee onafhankelijke stemmen toe te kennen.

Gaan wij thans in eenige bijzonderheden na, wat die vergelijking ons leeren kan. Wij nemen daarbij het letterlijk overschrift van F. (blz. 31), met wijziging alleen van de transcriptie naar ons stelsel¹, eenvoudig tot leiddraad van aanhaling, zonder daarom geacht te willen worden, zijne lezing, ook waar

¹ Eigenlijk twee verschillende stelsels, zal de opmerkzame lezer zeggen: een voor Kawi en Sanskrit, een voor hedendaagch Javaansch en Maleisch. Ik erken het feit en zijne nadelen, doch moet mij hier othouden van zijne verklaring of verdediging.

wij geen' bepaalden grond vinden tot bestrijding, voor de ware aan te nemen. Zijn „gecorrigeerd overschrift“ (blz. 32) of in zijn' Commentarius voorgestelde verbeteringen duiden wij, voor zooveel noodig, aan door F*. Waar wij tusschen A en B, C geen verschil opgeven, wil dit niet zeggen, dat er geen verschil bestaat, maar alleen dat het niet duidelijk blijkt, of dat, gelijk in de meeste gevallen, de lezing van B, C te onzeker is om opgegeven te worden.

r. 3. krětavadhat, F*: krětavat of ɔvân. Deze verbetering wordt door B, C in zoover bevestigd, als zij de overtollige v (pasangan onder de t) missen. Daarentegen hebben zij in r. 4 boven de eerste letter van bhâsjeta, die op den steen vlak beneden de evenbedoelde t staat, het teeken van i; derhalve 't zelfde teeken, dat in B als pasangan v tot de t van r. 3 schijnt te behooren, opgevat als boventeeken van den volgenden regel. Of dit de ware lezing is, en wat er dan van bhâsjeta worden mag, moet ik, wegens de onduidelijkheid van B, C, in 't midden laten, en alleen nog aanmerken, dat de laatste a van 't voorafgaande r a m y a (of wat er staan moge) in B, C, gelijk trouwens ook in A, lang schijnt te zijn, hetgeen, in verband met bhi, aan 't voorzetsel abhi denken doet.

5. adhirâdjâ, F*: ɔdjyâ. Tusschen dhi en râ hebben B, C nog een râ en een tweede, onduidelijk, teeken: waarschijnlijk beiden samen slechts eene foutieve herhaling van râdja, zoo als er in die twee afschriften meerdere voorkomen. In pl. v. d. laatste m hebben zij h; zijnde het teeken, dat F. als m leest, bij hen duidelijk gescheiden in visarga (twee kringetjes boven elkander) en het begin van 't gewone scheiteeken **l o l**

gelijk het bij A aan 't slot van r. 3 verschijnt.

svasti. In pl. v. d. 2de s hebben BC p, die trouwens zeer licht met s verward wordt; en tusschen beide lettergrepen heeft C nog pva, dus eigenlijk svapvapti: blijkbaar weder eene foutieve herhaling, die in B ontbreekt.

6. râdjâdhirâdjâ. Tusschen dhi en râ — dus juist aan 't eind van r. 6 of aan 't begin van r. 7 — hebben B, C nog eene lettergreep: m met eene krul van boven

en eene van onder, als stond er *rmû* of *mma*, — en boven de laatste *dj* een *anusvâra*; maar deze, slechts een stip of klein kringetje, ontstaat dikwijls door bloote misvatting van eene kleine oueffenheid.

- r. 9. *saptapûra*. B mist zoowel het letterteeken *pû* als het teeken *r* boven de volgende *ra*¹, en deze laatste hebben beiden dubbel: *raa*.

bhûmi, in B, blijkbaar foutief, samengetrokken tot één teeken, met *i* boven en *û* onder; evenzoo in r. 11 *mâli* tot *mi* en *sâmun* tot *sun*: C in dit alles = A, behalve dat de laatste *s* in C *anusvâra* heeft.

yatam. Inpl. v. *ya* hebben B C twee teekens: *saha*.

ratnâsura. De lange *â* schijnt in B kort te zijn, en in pl. van de volgende *s* hebben beiden hier weder *p*.

pâtanan, F*: *pattanam*; BC: *pura* (*râ?*) *das?* de laatste letters twijfelachtig, de eerste volkomen duidelijk.

10. *bhaxa*, F*: *bhixu*. Even als K. N. (zie F. blz. 58) hebben B, C de in A ontbrekende *i*, en bovendien ook *u*, maar in pl. v. *x* (die echter in A duidelijk genoeg is) *p*. In dit woord komen dus de verschillende bronnen elkander voortreffelijk te hulp, om F.'s verbeterde lezing te staven.

12. *divasâddha* ontbreekt in B, C, waarschijnlijk door verwarring van deze *dh* met die van 't volgende *prâtâpândha*.

yaha? B mist de eerste lettergreep, C heeft ze met lange *a* en *anusvâra*.

13. *tat vinâça* (K. *batv'inâ...*). Boven de eerste letter hebben B, C *anusvâra*, en tusschen die letter en de volgende nog een teeken, *râ?*

sasanenan, B, C: *sanen*, zeker weder door verwarring tusschen de twee *s* en twee *n*'s; even als in 't volgende *sapâpâkâ* B eene van de twee lettergrepen *pâ* mist. C heeft op de laatste letter van dat woord weder *anusvâra*. *drohi*. B mist de *i*, C niet.

14. *guru*. B, C missen de tweede *u*.

tuluta ya ma... (F*: *tulyato yasmâ...* K: *butula ya ma...*) ontbreekt in C; B heeft op *ya* een *anusvâra*.

¹ Gelijk in de meeste kawi-oorkonden staat ook hier de sluitende *r* (*djar*) altijd boven de volgende letter.

- dharmmenan. B C missen de tweede (pasangan) m, en na.
- sapunya-byanyan, F*: oyavyayan (K: ..punyâtâ yang). Boven de voorlaatste letter (volgens F. by, volgens K. tû) heeft ook B anusvâra, C niet, en boven de laatste y geen van beiden.
- dûram (K.: ngûrang). De û ontbreekt in C, niet in B.
15. dâna ya, F*: dânam sa. B C hebben de tweede a lang, en impl. van de derde lettergreep pa, wat de verbetering van F. eenigermate bevestigt, wegens de overeenkomst in gedaante tusschen p en s.
- svâmibhakti. De laatste i ontbreekt in B.
17. nubhava. B C missen de u, en desgelijks de laatste letter van samyak.
- samaddha, F*: samûdho; B C: sambaddha of °bandha.
- mârggahava. C mist de r; en in pl. v. hava hebben beiden weder duidelijk afgezonderd het scheiteeken **| o |** waarvan F. (blz. 67) alleen den laatsten trek als "eene "grootere interpunctie" herkend heeft. In C is hier zelfs midden in den regel afgebroken, om op een' nieuwen te vervolgen.
18. kala ya. De twee eerste lettergrepen ontbreken in G, even als in K. N. (F. 68); de eerste ook in B. Deze mist ook de lettergrepen ... ya punyâ vrâ...; C de i van kirahnah en de tweede lettergreep van loka. yava. B heeft boven de eerste letter het teeken van i. C mist de tweede lettergreep.
- sthalam astu, F*: sthû°, K: sugam astu. Het eerste teeken heeft ook in B, C veel meer van su dan van stha of sthu.
- muni. In pl. v. n hebben B C eene tweede m; en achterom die letter heeft B nog eene figuur als penkal (y), zoodat de tweede lettergreep daar eigenlijk luiden zou myi. In C maakt diezelfde figuur het begin uit van de volgende letter, die dus de plaats bekleedt van A bhû, of liever bhû, de eerste lettergreep van het betwiste woord bhûta of bhudja; en juist met dien eersten haal van dit woord breekt B plotseling af, als was 't er om te doen, ons op het hoofdpunt in den steek te

laten! In C is de tweede letter d, die slechts door één trek van dj verschilt, en daarmee dus licht verwisseld wordt; en de eerste lettergreep van 't volgende sthûla (K. sthala) stellig zonder spoor van u of û.

Voor de twee overige regels, die in B ontbreken, vind ik in C niets, wat bijzondere vermelding verdient.

Alvorens echter van 't geschrift van Djaja-sentika afscheid te nemen, gaan we nog even de andere door hem medegedeelde stukken vluchtig door. Over 't algemeen vertoonen ze dezelfden schriftvorm, waarvan echter de twee boven allereerst vermelde, in vijf en acht regels, volgens de opschriften aan den grafsteen en aan een' anderen steen ontleend, zich in 't oog loopend onderscheiden. Al ontbreekt het ook daarin niet aan figuren, die aan bekende letterteekens doen denken, het is mij niet gelukt, er een enkel woord met zekerheid in te herkennen.

De afbeelding van den gebroken steen, onder n° 2 na de groote inscriptie van Pager-roejoeng volgende, vertoont boven de breuk zes en daarbeneden twee regels schrift. De eerste beginnen, naar het schijnt, met de woorden subham (sugam of sukham?) astu, „er zij geluk!“ gevolgd van een groot scheiteeken. In de volgende regels meen ik te herkennen den naam van de maand Kārttikah (waarvan echter r en i ontbreken) en de woorden asjtama, „achtste“; naxatra, afdeeling van den maansweg; nrēpati Aditya....., „de Vorst „Aditya (-varman)“, en in den laatsten regel, beneden de breuk, dezen naam nog eens voluit, zelfs met de, anders ongebruikelijke, sluitende n, onmiddellijk gevolgd van 't slotteeken | 0 |

met eene lange krul er achter.

N° 3 bevat, onder 't opschrift: „beschreven steen aan den rechterpost van den ingang van Toewankoe Radja Pager-roejoeng“, slechts iets meer dan één regel schrift, waarvan de inhoud, buiten eenige afwijkingen, die veilig aan de onvolkomen uitvoering mogen geweten worden, beantwoordt aan 't begin van de bekende inscriptie van Batoe Beragong, en wel tot en met woord some. In hoever het aangehaalde opschrift hierop passen kan, moet ik in 't midden laten; maar zeker heeft de schrijver of teekenaar, door slechts één' regel van 't oorspronkelijke, en nog niet eens in zijn geheel, weder te geven, slechts eene proeve van 't schrift willen leveren. Het woord bhudje in de jaarspreuk is bij hem veel duidelijker dan in A.

N° 4, van den muur N. W. van dezelfde woning, heeft 13 regels schrift, zonder aanvangsteeken, maar met slotteeken. Een paar malen cri mahâradjâdhirâdja zijn de eenige woorden, die ik er in herken. Den naam van den Vorst vind ik er niet in.

Die naam, het bekende Adityavarma, is daarentegen weder het eenige lichtpunt in het tweede n° 4, den grafsteen van Limakahoen, waarop de inscriptie overigens zoowel aanvangs- als slotteeken vertoont.

Van de overige stukken van laatstgemelde plaats heeft alleen n° 2 nog twee regels schrift, waar ik echter niets van maken kan.

Zijn de hier medegedeelde uitkomsten tamelijk schraal, en bevatten ze maar weinig van wezenlijke waarde voor de kennis der oorkonden, waarop zij betrekking hebben, het lijdt wel geen' twijfel, dat een beter voorgelicht onderzoek uit de aangewezen bronnen meer en beter zou weten te putten. Ik zou daarom ook hebben voorgesteld, die stukken zelve, hoe gebrekkig ze ook zijn, door steendruk onder ieders bereik te brengen, indien dit het beste was, wat men bekomen kon. Waarom echter niet liever getracht, door tusschenkomst van de Regering, in 't bezit te komen, hetzij van goede photogrammen of van afdrucken in papier mâché, of zoo mogelijk van beiden, op de plaats zelve van al de beschreven steenen van Pageroejoeng en omstreken geuomen, om ze vervolgens in nauwkeurige facsimile's in 't licht te geven?

Al zijn ze toch door de critiek van Prof. Kern beroofd van alle aanspraak, om voor de oudste bekende inscriptiën van den Indischen Archipel door te gaan, en integendeel teruggebracht tot het jongste tijdperk der Kawi-oorkonden van Java, zij blijven niettemin nevens deze tot de allerbelangrijkste gedenkstukken van 't Hindoeïsme in den Archipel behooren. Dat belang wordt zelfs door 't aanmerkelijk verlies in oudheid in zoover nog verhoogd, als de verhouding der oorkonden van Sumatra tot die van Java daardoor in een minder raadselachtig licht treedt. De nauwe verwantschap, waarvan beider schrift onmiskenbaar getuigt, laat wel geene andere onderstelling toe, dan dat het òf van Java naar Sumatra òf van Sumatra naar Java is overgebracht. Zoolang dus de Sumatraansche inscripties voor de oudste golden, moest wel — gelijk Prof. Veth deed in het

Tijdschr. voor Ned. Indië, 1867, I, 94 — de verspreiding van den Hindoesehen invloed uit Sumatra naar Java het meest aannemelijk schijnen. Neemt men daartegen echter in aanmerking, hoe die eigenaardige wijziging van 't Indische schrift, welke zich in al die oorkonden, gelijk in 't hedendaagsch Javaansche schrift en de naast verwante schriftsoorten, vertoont, juist op Java, Madura en Bali algemeen verspreid en in tal van verscheidenheden ontwikkeld is, terwijl op Sumatra, buiten deze enkele sporen van dat schrift, het Indisch alphabet in de geheel verschillende types van Bataksch en Lampongsch vergroeid is, dan kan men wel niet anders, dan den eersten, Javaanschen, type als werkelijk op Java inheemsch beschouwen. En al volgt daaruit nog niets voor de hoogere oudheid der Hindoesehe beschaving op Java in 't algemeen, zoo ligt nu toch de gevolgtrekking vóór de hand, in de oorkonden van Pagar-r-o-e-j-o-e-n-g de sporen te vermoeden van eene Javaansche volkplanting of heerschappij, wellicht uit den bloeitijd van het wijd verspreide rijk van Madjapahit. Ook de naam van den Vorst Adityavarman, die dus in bijna gelijktijdige oorkonden van Java en van Sumatra voorkomt, is voor die onderstelling niet zonder beteekenis.

Buiten dit historisch en ethnologisch belang hebben de opschriften van Menangkabau nog het taalkundige, van de oudste bekende gedenkstukken van de Maleische taal te zijn. De enkele Maleische woorden en taalvormen, die reeds Friederich er in erkennen moest, klonken vreemd en bijna verdacht te midden van al het basterd-Sanskrit. Mocht echter een nader onderzoek, ook van de groote inscriptie, het vermoeden van Prof. Kern bevestigen, en in dat vermeende Sanskrit nog een min of meer aanzienlijk mengsel van Polynesische bestanddeelen aantoonen, dan laat zich daaruit eene leerrijke bijdrage voor de geschiedenis der Maleische taal verwachten.

Zal zulk een onderzoek echter vertrouwen verdienen, dan is daartoe een eerste vereischte het bezit van juiste en duidelijke afbeeldingen der inscripties. Zoo dit opstel de uitwerking hebben mocht, dat de noodige stappen gedaan worden, om zoo spoedig mogelijk in dat bezit te geraken, het zou de beste voldoening zijn, die ik er van verwachten kon.

Leiden, 16 Juni 1873.

A. B. COHEN STUART.

N A S C H R I F T.

Daar het voorstel, om het boven aangehaalde opstel van Dr. Friederich, met bijbehorende platen en de aantekeningen van Prof. Weber, uit de Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Deel VIII, blz. 494 volg., in de Bijdragen over te nemen, bij 't Bestuur van 't Kon. Instituut bezwaar ontmoet heeft, kan het voor sommigen wellicht van dienst zijn, hier althans iets naders van den inhoud te vernemen.

Het betreft een hoogst belangrijk steenen beeldhouwwerk, afkomstig, volgens opgave, „ uit een ouden Javaanschen tempel „ — waar, blijkt niet —, en vandaar door den heer N. Engelhard, oud Raad van Indië, naar Nederland overgezonden. In 1828 bevond het zich op het buitengoed van Mevrouw de Wed. Servatius te Zuidlaren, in Drenthe, in 1861 in den Bazar van den heer Boer te 's Gravenhage, en thans, sedert 1862, helaas! in 't Nieuwe Museum te Berlijn.

De voorzijde van den steen vertoont in relief eene mannelijke figuur, op Indische wijze, met vóór het lijf gebogen beenen, gezeten op een lotusbed (padmāsana), met een zwaard in de rechterhand, in de linker een ander voorwerp van onzekere beteekenis (Prof. W. gist een donderkeil); het bovenlijf naakt, maar, even als het hoofd, rijk versierd; het onderlijf gedekt met een gebloemd kleed; terwijl ter wederzijden een stengel met lotusbloemen oprijst, en in de vier hoeken rondom het beeld, waarschijnlijk tot meerder verheerlijking van den voorgestelden persoon, zijne gedaante zich in 't klein herhaalt.

Zoowel uit die attributen als uit het tweeregelig opschrift, dat zich boogsgewijs boven het hoofd van de middelste figuur uitstrekt, blijkt deze voor te stellen den Boedistischen priester-vorst Manjdju-çri, die inzonderheid in 't noorden van vóór-Indië, in Nepal, Tibet en bij de Mongolen als apostel geëerd

wordt; den stichter of verbreider van de leer van *Adibuddha*, die (*Adibuddha*) bij een deel der Boedisten bijna goddelijke eer geniet.

Het bedoelde opschrift, in zuiver Sanskritsche verzen, maar in Kawi-schrift ¹, luidt, naar onze regels van transcriptie:

âryya-vangçâdhirâdjena manjjuçris supratishhitah,
pantjja-sjat dvi-çaçangkâbde dharmmavrëddhyai djinâlaye.

En naar de vertaling van F.:

„Door den Oppervorst (*adhirâdja*) van 't geslacht der *Arya's* (Hindoe's van de drie hoogste kasten) (is hier) *Manjju-çri* schoon voorgesteld, in 't jaar vijf, zes, twee, *maau* (d. i. 1265), tot bevordering van 't geloof, in 't oord van *Djina* (= *Buddha*, of der *djina's* = *buddha's* of Boedisten).”

In plaats van de eerste woorden zou men de samenstelling *âryya-vangçâdhirâdja*, naar analogie van 't hedendaagsch gebruik, wellicht kunnen opvatten als eigennaam: *Arya Vangçâdhirâdja*, of, zoo als het thaus heeten zou, *Arjâ Wängsâ Dirdjâ*, en zou er dus in 't geheel van geen' vorst sprake zijn.

Ook de laatste samenstelling *djinâlaya*, letterlijk „*djina's* oord”, kan, even als *djinâlaya-pura* in 't volgende opschrift, als eigennaam van eene plaats worden opgevat. F. herinnert daarbij aan den naam van 't bekende Boedistisch heiligdom van *Bârâboedoer* (*Barabudur*), of, zoo als hij 't noemt, *Boro Boedo* (*Buda*), „de ontelbare *Buddha's*”. Wien eigenlijk de eer toekomt van deze afleiding en uitlegging — van *Bârâboedoer* uit *Bara Buddha* —, of wel van de weinig verschillende uit *Para Buddha*, „de *Buddha's*”, is mij niet bekend; maar al geeft de aard der overblijfselen, waardoor het oord zich kenmerkt, er eenigen schijn aan, het blijft eene tamelijk gewaagde, zoo niet volstrekt ongerijmde, gissing, die zeker geen recht geeft, den eenigen inlandschen naam (*Bârâbudur*) stilzwijgend te vervangen door een' anderen, waarvan men zich bezwaarlijk voorstellen kan, hoe hij zoo zonderling zou verbasterd zijn. te minder, daar *buddha* (*boedâ*) nog heden het algemeen gebruikelijke woord is voor al wat op Java uit het Hindoe tijdperk dagteekent.

De achterzijde van den steen bevat een tweede opschrift,

¹ „In *Sanskrit-Schrift und Sprache*” zegt F., blykbaar onjuist, tenzy het eerste hier in zeer uitgebreiden zin genomen worde.

mede in Sanskritsche verzen, en in 't zelfde schrift, maar toch, gelijk Prof. W. doet opmerken, blijkbaar van eene andere hand dan 't eerste. Het luidt, in zeven regels:

1. rādīye çri-vara-rādja-patni-vidjite(h) tad-bangça-djah
2. suddhadhīh (lees çu) tjakre djāva-mahitale vara-gu-
3. nair-āditya-varmmāpy' asau mantri praudhata-
4. ro djinālaya-pure prāsādam-atyadbhutam,
5. mātā-tāta-suhrēdjjanān sama-sukhang netung bha-
6. vāt tat-parah.
7. I çaka 1265.

Waarvan de zin, behoudens eenige twijfelachtige punten, ongeveer op het volgende schijnt neder te komen:

„ In 't rijk, door de gemalin (?) van den Vorst Çrīvara (?) „ veroverd, heeft de groote minister Çuddhadhī (z. v. a. Rein- „ hart), uit hetzelfde geslacht gesproten, en door edele hoeda- „ nigheden een andere Aditya-varmma, in 't land Java „ (Djava), in (de stad?) Djīnālaya-pura, een' luisterrijken „ tempel gesticht, ten cinde zijne ouders en magen tot gemeen- „ schappelijk geluk uit het (aardsch) bestaan op te voeren. In „ ('t jaar van) Çaka 1265. „

Het woordje i in regel 7 schijnt werkelijk het eenige inlandsch bestanddeel te zijn, dat in deze twee opschriften voorkomt.

Bij het opstel behooren twee platen in steendruk: de eerste vertoont het beeldhouwwerk op de voorzijde van den steen, de tweede een uitnuntend facsimile van beide opschriften, benevens een tafeltje van het alphabet en eenige letterverbindingen, aan die opschriften ontleend. De laatste van die verbindingen, ss, is echter onvolledig wedergegeven. De eerste van die twee s had namelijk (uit regel 1 van 't eerste opschrift) den nederwaartschen haal in de gedaante van u moeten behouden, die alleen bij de tweede s werkelijk den klank u aanduidt.

C. S.

SALOMON SWEERS,

RAAD VAN INDIË.

1644.

Als de kok met de bottelier kijft
Dan weet men waar de boter blijft.
Oud scheeps-spreekwoord.

Een kanker, die sedert jaren aan den boezem der Oost-Indische Compagnie knaagde, ja waarvan wellicht reeds de kiem bij hare oprichting aanwezig was, namelijk het drijven van partikulieren of wel van verboden handel, had van lieverlede eene belangrijke uitbreiding verkregen; van den assistent af tot hen die met het hoogste gezag in Indië bekleed waren, namen allen — met enkele eervolle uitzonderingen — hieraan deel; zoowel op Batavia, den hoofdzetel van het bestuur, als op de minste buitenpost werd deze handel onder allerlei vormen gedreven. Doch niet slechts tot Indië alléén bepaalde zich dit kwaad; de te huis varende schepen borgen veelal in hunne ruinen en in de kisten der schepelingen een aanmerkelijken voorraad van partikuliere goederen, die niet op de cargalijsten der schepen voorkwamen en derhalve op een slinksche wijze overgevoerd werden. Wel bestonden er strenge verbodsbepalingen tegen het drijven van dezen handel; wel werden er nu en dan eenige goederen achterhaald, de waarde er van tegen inkoopsprijs vergoed, of ten voordeele der Compagnie verbeurd verklaard: soms werd ook wel eens een, die zich aan dit feit had schuldig gemaakt, gestraft, doch dit baatte niet veel; de grove wanst die op sommige artikelen konden worden behaald, en waarvan de berging slechts eene betrekkelijk kleine ruimte vorderde, zoo als diamanten, paarden, goud, zilver enz. waren

voor velen te verleidelijk om niet de kans te wagen, zich door dezen ongeoorloofden handel te verrijken. Dat dit kwaad zoo welig bloeide, hiertoe droeg veel bij dat ook in het vaderland mannen gevonden werden, die, door hunne Indische vrienden hiervan partij trekkende, hunne handlangers niet spoedig in den steek lieten, en hetzij door hun invloed bij de bewindhebbers in de verschillende Kamers of door andere hun ten dienste staande middelen, de straf wisten te ontduiken of eene vervolging te dier zake voor te komen.

Dat dit evenwel niet altijd gelukte, zien wij in den Raad van Indië, Salomon Sweers. Deze was, na de Compagnie in Indië in verschillende betrekkingen gediend te hebben, in 1644 buitengewoon Raad van Indië te Batavia, toen hij bij resolutie van de vergadering van Zeventienen van den 13^{den} September van dat jaar buiten kwaliteit en gagie werd gesteld ¹. Wel moet het

¹ De resolutie luidde: "Ter vergadering gebracht zijnde dat met de jongste retour-schepen verscheiden cargasoentjes overgekomen, en daarvan eenige bij de kameren geintercipieert waren; is daarop gehoord het rapport bij den Heer President wegens de kamer van Amsterdam. Waaruit verstaan dat in de voornoemde kamer verscheiden partikuliere brieven achterhaald en onder deselve vier bevonden waren, meldende van partikuliere handelingen en correspondentie de Comp. ten hoogsten schadelijk zijnde, en onder anderen een van Salomon Sweers, Extra Ordinair Raad van Indië, zijn daarover ter vergadering verscheiden discoursen gevallen, en eindelijk na voorgaande genomen deliberatie goedgevonden en geresolveert, — nademaal de vrijen handel onder de ministers van de Comp. zoo exorbiteert en de overhand meer en meer neemt — dewelke noechthans met alle mogelijke middelen doenlijk zijnde gestut moet worden — dat men de voornoemde partikuliere overgebrachte cargoenen en goederen, in de kameren daar dezelve achterhaald zijn, aan de meestbiedende nevens andere goederen van de Comp. zal verkoopen . . . .

"Dat men ook de persoonen en officieren van de Comp. de voornoemde cargoenen medegebracht hebbende, ter vergadering ontbieden, en dezelve gehoord hebbende, daarover naar gelegenheid van zaken muleteren en dezelve van haar gagie inhouden zal.

"En alzo de voornoemde Salomon Sweers over voorgaande ongeoorloofden handel op Batavia gecondemneerd, (in 1642 voor aangehaalde barnsteen, anbergrijs en zijden stoffen), bij partikuliere missive van deze vergadering aan den Gouverneur Generaal gelast is, om zich uit den Raad van Indië te onthouden, en nu bij de voornoemde zijne partikuliere missive blijkt, dat hij over en weder met de een en de ander correspondentie houd, in zoodanige honorabels charge als Raad Extra Ordinair van Indie, voor al incompatibel zijnde, wordt bij de vergadering verstaan en geresolveerd, dat men copie authentiek van de voornoemde zijne en andere vooru. missiven, met de eerst vertrekkende schepen aan den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië zenden zal, met serieuze reccommandatie dat de voornoemde missiven in handen van den Fiskaal van Indië gesteld, dezelve daarover gecorrigeert en den voornoemden Sweers buiten dienst en gagie van de Comp. gehouden zal worden."

genoemde kwaad reeds eene schromelijke hoogte hebben bereikt, en zullen er overwegende redenen hebben bestaan, dat men om dit te keer te gaan, zelfs een voorbeeld aan een Raad van Indië durfde stellen.

Bij missive der Zeventienen van den 21sten September 1644, werd aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië van het door hun op den 13^{den} te voren genomen besluit kennis gegeven, doch toen dit bericht op Batavia kwam, was de Gouverneur-Generaal van Diemen reeds overleden ¹ en het bestuur voorloopig door den Directeur-Generaal Cornelis van der Lijn, onder den titel van President, aanvaard. Hoe Sweers te moede was, toen hij van zijn ontslag kennis kreeg, kan men opmaken uit zijn aan de Zeventienen gerichtten brief van 12 Juli 1645, denzelfden dag waarop hij voor de laatste maal de vergadering van den Raad van Indië bijwoonde. Zeer onverwacht was hem het ontslag voorgekomen, want hij had niet kunnen denken dat zulk een kleinigheid, en voor de waarde waarvan niets dan provisiën ontboden werden, zijn ontslag ten gevolge zou hebben gehad. Hij geloofde dat het misnoegen der Zeventienen was vermeerderd geworden, daar de Commandeur Gale ² zijn brief en het daarbij behoorende pakje in zee overgegeven had, en dit tegen het bepaald bevel der Generale Comp.; dit toch was aan hem niet te wyten, terwijl hij vast vertrouwde, dat, zoo dit niet ware geschied, men niet zoo hard tegen hem had geprocedeerd. Want zoo men, naar hij verder schrijft, tegen alle dienaren, die zich met gelijke of nog grooter fouten vergripen, zoo hevig wilde wezen, zouden zeker zeer weinigen, wellicht niemand in

Zoo als men uit deze resolutie kan opmaken, hielden de Zeventienen er een cabinet noir op na; brieven uit Indië aan personen geadresseerd van wie men vermoedde dat zich met partikulieren of verboden handel afgaven, of aan wie men over Indische zaken zouden kunnen schrijven, wat der vergadering niet aangenaam was, werden geopend en naarmate den inhoud al of niet aan de belanghebbenden afgegeven.

Het was trouwens aan niemand geoorloofd partikuliere brieven over te brengen op de verbeurte van twaalf maanden gagie enz. Zie Brieven van de 17^{en} aan G. G. en R. v. I. van 18 December 1623 en 13 Sept. 1635; zoo ook den Artikelbrief van 1650 art. 92, 93 en 94; bij het laatst aangehaalde artikel wordt gezegd: -Ende sullen alle particuliere brieven by de Comp. *gheopen*, *gelesen* ende *gerisicert*, ende bij haer luyden mogen in 't geheel ofte deel opgehouden oft overgelevert werden, naer dat sij luyden tot dienst van de Compagnie bevinden sullen te behooren.

¹ 18 April 1645.

² Admiraal der retourvloot.

dienst blijven, *„zijnde den partikulieren handel door gansch Indië zoo familiaar, dat kwalijk iemand daarvan exempt gevonden wordt; zelfs niet de grootsten van Indië, die daar wel meest met besmet zijn.“* Sweers verhaalt, dat de Directeur-Generaal van der Lijn zich niet schaamde ronduit te zeggen, dat hij met den Heer Nicolaes Couckebacker eene partij ruwe diamanten naar het vaderland heeft gezonden om aldaar geslepen te worden, 't geen dan ook geschied is en waarop hij in Indië goede voordeelen heeft behaald. Nog onlangs heeft hij met het schip Frederik Hendrik uit Siam zes honderd Spaansche realen van 8 bekomen voor een steen, die aldaar voor hem verkocht was, terwijl de Compe. nog met eene dergelijke partij verlegen zit. Sweers laat het aan het oordeel der Zeventien over, of dit een Directeur-Generaal past, en of het alleen bij partikulieren handel bleef en er niet somwijlen ook fraude gepleegd werd: want het was geen wonder dat de Bewindhebbers klaagden over het inkoopen van diamanten, omdat er zooveel bedrog onder schuilen kon ¹.

Sweers zegt verder, dat de Directeur zich beroemde *f* 50,000 kapitaal te hebben, God weet hoe bekomen, en het blijkt dat hij over de *f* 30,000 op interest heeft, zonder dat iemand kan weten waar voorsz. middelen zijn, dan dat zij in partikulieren handel worden gebruikt.

Onze Raad van Indië deelde dit een en ander niet mede, om een ander zwart te maken, maar alleen om zich te verontschuldigen; waar hij zich, met zulke voorbeelden van zijne meerderen voor zich, vergrepen heeft, hoopt hij dat de 17^{en} dit in aanmerking zullen nemen. Hij beschuldigde zich zelve van onvoorzichtigheid, daar hij zijn *„kleinigheidjen“* partikulier had gezonden; had hij het aan de een of ander der mindere Kamers ge-

---

¹ Als een voorbeeld hiervan wordt het volgende vermeld: *„Na het overlijden van den Heer Gouverneur Generaal zal. heeft gemelde Directeur alleen zonder iemand daarover te roepen, niettegenstaande verklaard geen kennis van die koopmanschap te hebben, partij diamanten ingekocht ter somma van over de drie duizend realen van 8, en dezelve eenige maanden onverzegeld in een porseleine kopje in zijne kas bewaard tot eergisteren, als wanneer die in presentie der andere Heeren over het wegpakken geroepen, in een andere partij voor dato door den Gouvern.-Gener. zal. ingekocht, en door Mevrouw de Weduwe verzegeld overgeleverd, gesmeten, en zoo ongezien, ongewogen en ongeteld ondereen vermengd heeft; tot geen klein bedenken van de andere Heeren, die ook niet ualieten hun misnoegen daarvan te kennen te geven. Of dit nu zoo regtvaardig al toegaat, willen UE. verstandig oordeel bevolen laten.“*

daan, waarschijnlijk hadden die het wel „laten passeren, als andere cargasoenen van grooter waardij en volumen door andere gezonden. Zoo wordt — zegt hij — U.E. ordre nagekomen en hij buiten den Raad van Indië gehouden, daar de eerste der Raden die zijn openbaar vijand is, duizendmaal vuilder is dan ik en daar over triumpheert.“ Hij zal echter alles met geduld verdragen, in de hoop, dat, zoo hij met de eerstvertrekkende retourschepen in het vaderland zal zijn aangekomen, zijne zaken zoo zal weten te verdedigen, dat men er leed over zal gevoelen tegenover hem zulk een harden maatregel te hebben genomen.

Zoals Sweers had geschreven, kwam hij met de retourvloot 1645/46 in het vaderland terug; en nauwelijks was hij ontscheept of hij diende bij de vergadering van Zeventienon het stuk in dat wij hierachter laten volgen. Bepaalde zich zijn vorig schrijven van 12 Juli 1645, waar het beschuldigingen gold, meer bijzonder tot den Directeur-Generaal Cornelis van der Lijn, in dit stuk wordt met dezen bijna niemand zijner vroegere collega's of andere hooggeplaatste personen gespaard, zooals: Maetsuijcker, van Alphen, Wonderaer, Caron, Le Maire, Backer, van Haru, Kemp, enz.: allen hadden zich tegen de Comp. op de een of andere wijze vergrepen. Hij vermeent echter als een vriend en dienaar van de Comp. verplicht te zijn deze zaken aan de vergadering te moeten mededeelen, niet „om een ieder te bekladden of menschelijke passien“, — want hij verklaart op zijn woord van eer, dat het zoo en vrij erger gelegen is, — maar uit ijver en genegenheid voor de Comp., waartoe hij „God, die een Heer der Heirscharen en Rechter der Rechteren en Goddelozen is“, tot getuige aanroept.

Wel moeten de misbruiken van verschillenden aard reeds een hoogen trap hebben verkregen, dat een Raad van Indië zulk eene reeks van beschuldigingen als in dit stuk zijn opgeteekend, naar het hoofd zijner geweene collega's durft slingeren. Bovendien geeft dit stuk ons een blik in den toestand der Comp. in Indië, die inwendig zoo geheel verschilt met dien, zoo als zij zich in een uitwendigen schijn van bloei aan ons vertoont; reeds in dit tijdvak kan men van haar zeggen: „*there was some thing rotten in.*“ Het is na de lezing van dit stuk, dat men volmondig zal instemmen met hetgeen de heer de Jonge ons in zijn belangrijk werk op blz. CXXXIII te lezen geeft: „Als men de handelingen dier ambtenaren voor zooverre dat mogelijk is, in de archieven der Comp. naspoort, dan ontdekkt men te dik-

wijls bij die ambtenaren gemis aan zedelijkheid en gebrek aan eerlijkheid, somtijds zelfs bij de hooggeplaatsten onder hen. Men treft er bovendien afgunst, naijver, twist en tweedracht onder hen aan, zelfs tusschen de leden der Hooge Regeering enz.¹ Van dit laatste geeft ons de geachte schrijver een staaltje in de noot, voorkomende op blz. 271², waar wij lezen: „De twisten tusschen van der Lijn en Sweers waren zoo hoog geklommen, dat van der Lijn eindelijk op 25 Januari, toen hij nog Directeur-Generaal was, den Raad van Indië Sweers met rotangslagen afranselde. Sweers was ook ver van onberispelijk „.

Dat van der Lijn het nog erger maakte en zelfs de huisvrouw van Sweers in het huis van dezen laatsten met de rotan durfde slaan, bewijst een verzoekschrift door Sweers aan den Gouverneur-Generaal van Diemen, op den 23sten Februari 1640 ingediend. Daarin verklaart hij met verwondering te hebben gelezen het request door van der Lijn mede aan den Gouverneur-Generaal aangeboden, waarin hij onbeschaamd zegt, „over betigtigde leugenen en langgeduurde vuile schemperijen in colère tegen hem (Sweers) ontstoken is geworden, en daarenboven voor een dief uitgemaakt zoude wezen.“ Daar van der Lijn dit „nimmer met suffisante bewijzen“ kan doen blijken, „zal ik hem, schrijft hij, (gelijk hij wel ter contrarie volgens attestatie mij met onwaarheden beschuldigd) dikmaals hieten liegen, bescheemt³ mijn beminde zoodanig met de rotan in ons huis (als UEd. bekend) geslagen heeft, dat het voor een genereus gemoed onverdraaglijk en niet wel schandeshalve zonder reparatie te vergeten zij. Deswegen verzoeke zeer eerbiediglijk daarin zonder aanzien van persoonen, door UweEdelh. zoodanige ordre tot reparatie der geledene affronten, injurien en feitelijke gewelden mag gesteld worden als UweEdh. in equiteit zal bevinden te behooren.“

Hieruit blijkt ten volle dat Sweers en van der Lijn — die door de Chinezen kapitein panjang, de lange kapitein, genoemd werd — geslagen vijanden waren.

Hoewel Sweers niet meer in dienst van de Compagnie was, bleef hij toch door eene uitgebreide briefwisseling met zijne bloedverwanten en vrienden op de hoogte der indische zaken,

¹ De opkomst van het Nederlandsch gezag op Java. Tweede deel, 1870.

² Als voren.

³ Dit woord is hier niet goed geplaatst.

en kunnen wij hem niet vrijpleiten van zich ook nu en dan wel eens aan partikulieren handel schuldig te maken.

Nog in een ander opzicht verschijnt hij ons, twintig jaren later, in een ongunstig licht.

In de Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen enz. ¹, wezen wij er op, hoe François Caron, vroeger Eerste Raad en Directeur-Generaal te Batavia, zich in 1665 in Franschen dienst had begeven, hetgeen wel uitdrukkelijk bij art. XXIX van den artikelbrief van 1650 was verboden. Caron was een man, die, in den dienst der Comp. van den ondersten sport der ladder begonnen, daarop bijna den hoogsten had bereikt, toen hij in 1651 in het vaderland terugkeerde. Hij was doorknoed in indische zaken: de schrandere Colbert, Frankrijks minister, trok partij van zijne uitgebreide kennis en wist hem door zeer vleeiende aanbiedingen over te halen om in Frankrijk te komen en zijne in Indië verkregen kundigheden en ervaring ten nutte van dat rijk te besteden. Eenigen tijd vroeger was hem door de Zeventienien het voorstel gedaan, om weder in zijne laatstelijk in Indië bekleedden rang derwaarts te vertrekken, doch hij nam dit aanbod niet aan en dit onder voorwendsel, dat hij bij het klimmen zijner jaren en het belang zijner familie er te veel tegen opzag. Het belette hem evenwel niet, om zich, zooals wij reeds opmerkten, toch nog in dienst van een vreemden vorst te begeven ².

Uit een paar brieven, door Caron aan Sweers geschreven, blijkt dat hij door Caron van de gelegenheid om aan de Fransch-Indische Comp. eenige diensten te bewijzen, partij wenschte te trekken. Van welken aard deze diensten waren, is niet altijd duidelijk op te maken, daar ze in bedekte termen werden gesteld. Zoo schrijft Caron hem den 10^{den} December 1665 uit Rochelle: „Mijnen vorigen aan U.E. was van den 13^{den} der verleden maant November, bij den welcken ick was dienende over de saecke U.E. bekend, doch dat die niet smaeckelijk wiert aengenomen. Hier zijn gedruckte boeken van dezelfde soorte als de Chineesen bij de Jesuïeten eerst gestelt, en daer naer gedruct, doch bij den adel noch grooten in geen extime.“ Verder schrijft hy hem dat hy zijn vriend Jens Hanssen voor

¹ 1856, 2e Afd. No. 3. Gevecht tegen de Engelschen in Oost-Indië door den Commandeur Cornelis van Quaelbergen op den 1 Sept. 1673.

² Zie over zyn vertrek naar Indië en ongelukkig uiteinde als voren.

zijn vertrek uit Parijs aan de Comp. heeft voorgesteld, en hem schriftelijk heeft opgegeven waar men naar hem kon informeren, namelijk bij Sweers. Hij hoopt, dat hij spoedig zal geplaatst worden ¹, „want goede dienaren hebben zij noch van doen; zoo der iets wesen mach van uwen dienst gelieft te gebieden.“

In een brief van 1 Februari 1666 mede uit Rochelle geschreven, komt onder anderen het volgende voor: „UEd. aengename van den 7^{den} des verleden maants Januarij, is mij over Parijs op den 26sten dito wel geworden, daer op tot antwoord, dat ik de copien der memorie der opgenomen pampieren, boecken en caerten, tot 2mael aen de Comp. voorgesteld heb op sulcken wijze als ick oordeelde best te wesen; dewelcke bij haer gevisiteert en overlecht sijnde, hebben niet connen resolveren deselve te negotieren, 't schijnt dat se van soodanige dingen, zoo zij mejnen, al genoeg versien zijn. Ick hebbe mijn devoir daer in gedaen, met wensch en begeerte, dat ick het effect tot UE. genoeggen, daer in had connen te weech brengen; waer het in consideratie gecomen, ick soude daerover hebben gestapt, gelijk den eenen vrient voor den anderen moet doen, waertoe geen cans siende heb het laten berusten.“

Wanneer wij dit lezen, dan mogen wij wel besluiten, dat Sweers onder anderen partij hoopte te trekken van de door hem aan Caron gezondene papieren, boeken en kaarten. En waarom niet, zal men zeggen; Sweers was mogelijk koopman, hij trachtte geld te maken van hetgeen hij der Fransche Comp. kon aanbieden. Maar Sweers wist ook te goed dat hij niet te verontschuldigen was, indien hij bij voorbeeld die kaarten der Compagnie ter overname aanbod; kaarten van Indië, die vooral destijds nog in H. S. of geteekend aan de schippers en stuurlieden werden medegegeven en bij de terugkomst in het vaderland moesten worden teruggegeven; die niet zonder voorkennis van de vergadering van Zeventienen mochten worden gecopieerd, terwijl de kaartenmaker der Comp. onder eede stond ². Trouwens dat hij niet de eenige schuldige was, leert ons de brief, waar hij zegt: „'t schijnt dat ze van soodanige dingen, zoo zij mejnen, al genoeg versien zijn.“ Waarschijnlijk zal Caron het hun hieraan wel niet hebben laten ontbreken. Doch hoe dit ook

¹ Mogelijk als schipper op een der voor Indië bestemde schepen.

² Resol. Verg. van 17en van 11 Juli 1628, 21 Aug. 1629.

moge wezen, in het hiervolgend stuk van Sweers hebben wij een voorbeeld, dat het der Comp. reeds in een tijd van schijnbaren bloei niet heeft ontbroken aan mannen, die, hoe hoog ook geplaatst, eigen voordeel vóór dat der Comp. op den voorgrond stelden, terwijl het ons tevens een kijkje verschaft in de Indische huishouding dieſe dagen.

Aan de E. Heeren Bewindhebberen der Nederlandsche Oost-Indische Comp. ter vergadering van de 17^e gehouden wordende in Augustus 1646 te Amsterdam.

Alzoo door achttienjarige gedane en nog te doene diensten zoo in Indië als hier ondervonden heb, somwijlen opgeraapte reimonstrantien van personen overgeleverd in weinig achting gehouden, en dikmaals half doorlezen zijnde, door noodiger be-soignes achter de bank gesmeten worden, zoo heb evenwel noodig geacht, dewijl tot Comp. welvaren (*alschoon mij de belooning schijnt onttrokken te wezen* ¹) nog uittermate genegen ben, in het welnemen van UEd. voor eerst eenige zaken (te mijner geringer oordeel in Indië noodig redres vereisende) oprecht en ongeveinsd zonder passie naar de waarheid te verhandelen.

Alhoewel UEd. door de Raden van Indië Compagnies gelegenheid met deze overgekomen vlood is overgebrieft, zoo moet evenwel zeggen: hoe Comps. zaken op Batavia, door den Heer *Generaal van Diemen zal. overlijden, gelijk UE. bewust bij sobere ministers (tot UEds. nader gestelde order) wierd waargenomen als zijnde doenmaals den eerste* ² *een seer haastig, slof, baatzoekend mensch; uitnemend vriend der Portugezen en partikuliere handelingen. UEd. mogen vastelijk vertrouwen, bij aldien alle deze fouten en nog meer met den Heer Generaal zal. kennisse niet in hem geschu.....* ³ *had, zoude Zijn E. ontwijfelijk volgens de Instructie des jaars 1617, andere order op het Generaal Gouvernement gesteld hebben, 't welk daarom tot UEs. welgevallen open bleef.*

Maetswijcker is een wel gestudeerd, gauw, geciviliseert en aardig persoon, in de Justitie maar geen koophandel dienstig.

Van Alphen, die met Mevrouw Generaals zwagerin getrouwt, door vreemde praktijken uitnemend rijk gemaakt, en zonder iemands advies door den Heer Generaal zal. binnentijds sonder

¹ Wat in het origineel onderstreept is, hebben wij behouden.

² Cornelis van der Lijn.

³ Minder duidelijk.

verband, contrarie de order van de Comp. op UEs. approbatie (die nu verstaan sober is) *buiten verdienste of bekwaamheid tot Extra Ordinair Raad van Indie, à 200 gl. 'smaands geverderd, zeer kovaardig, geldgierig en bij al de wereld door zijne witzuiperij gehaat is; heeft zoo veel met zijn partikuliere huizen en gronden te doen, dat om Comps. dienst niet denken kan.*

De Heer Carol Reyniersz. was op Batavia onervaren, desireerde naar Cormandel tot Heussens verlossing, daar hij waarlijk de Comp. wel den besten dienst doen zal; tot bewijs van het voor verhaalde kan men nu hier wel vernemen. *Hoe hij van der Lijn buiten onse rescontre*, den Heer Maetsuijker in mijne en andere overgekomen vriendens tegenwoordigheid gedreigt heeft voor den kop te smijten; ook een maand voor ons vertrek van Batavia, zonder redenen tegen de Wed^r. van den Heer Generaal zal^r. zoodanig met deze woorden uitgevaren is: dat haar man zal^r. onvroom gehandeld en de Heer *de Gruijter* 1 den grooten diamant had; en dat haar wel dadelijk uit het huis doen gaan of met den arm daar uitleiden zou, waar over hij van haar Ed. luttel zijner vroomigheid ten antwoord gediend en verweten werd: hoe (hij) partij goud van zijnen vriend *Le Maire* 2 gekocht en het de Comp. 2 realen op de real zwaarte dunder aangesmeerd had enz. Baatzoekende zeg ik, ten aanzien nevens hem door den Heer Generaal en Raden van Indië nu jonget tot den inkoop der zijde stoffen van de Maccausche Portugees, bij resolutie gecommitteert zijnde, nevens anderen gezien heb: hij buiten tijds de Portugeezen hare kisten en kassen op Comp. pakhuis staande, deed openen: de beste, schoonste, raarste, Maccausche zijde stukwerken (over de 1400 R. bedragende) voor zijn partikulier daar uitgenomen, bedektelijk doen tehuis brengen, mij op die conditie ook eenige gepresenteert en twee schoone satijnen tot geringen prijs, zooals de Comp. de slechte in een massa kocht te betalen, toegevoegd heeft: waarvan eenige opening aan den heer Generaal zal. deed, die van der Lijn en den Portugees daarover hard aansprak en ten mijnen verzoeke persoonlijk op het pakhuis kwam. Doch den Portugees excuseert (zich) jegens zijn E. hiernede, dat van der Lijn, de Outvauger en meer andere vrienden, haar geelt en monsters, om in Maccan voor haar stoffen te laten

1 De zwager van van Dieven.

2 Gouverneur van Teyonan op Formosa.

maken, medegegeven en die van het pakhuis doen brengen hadden; het welk dan schoon zulks ware, partikulieren handel was. Zoo staat mij en andere Raden van Indië nog wel voor, dat hij van der Lijn voor Le Maire aan zijn zwager Damman zalr. 1000 Rn. op Lourens Pietersz. Heijens ¹ naam doen remitteren, en den Heer Generaal een valschen wisselbrief laten teekenen had; alzoo de Cassier van de Comp. in Rade daarnaar gevraagd wordende, zeide, dies aangaande in cassa niets ontvangen, maar het briefken door den *Heer van der Lijns* last verleend had. Het welk bij den Heer Generaal zalr. met reden zeer kwalijk genomen en *gezegd werd: zijt gij een Directeur of vroom dienaar van de Comp.; gij moogt wat anders wesen, (gij) zoude mij zoodoende tot een schelm of Comp. dief maken.* Le Maire zegt evenwel doenmaals de 1000 Ra. onder van der Lijn, om over te maken gelaten had. Het is zoo het wil, de Comp. zijn deze duizend realen meer als een jaar na datum eerst in cassa goed gedaan. *Een vriend der Portugeezen*, niet om dat hij jegens den Heer Maetsuijcker in mijn presentie zeide: hij de Comp. uit geen oprecht hart of goeden ijver, maar alzoo lief den Portugees diende. *alzo een tijd in Spanje gewoont en de mis gediend* had; van welk woorden Maetsuijcker mij voor het vertrek een attestatie vorderde, die om redenen tot mijn komst aan boord uit stelde; maar dat hij den Portugees continueel voor schenkagie veel voordeel, de Comp. schade en al te mets met of voor haar groote negotie doet; ten aanzien hij heimelijk *buiten de andere Raden van Indië's kennis*, de fluit de Noordstar, 4 Augustus 1645, meer als half vol Portugeesche goederen, op den naam van *Francisco Vieira de Figureda*, *doen laden heeft*, als bij deszelfs eigen ordonnantie mij (door *zijn confraters daar hij het tegen loochende*) ter hand gestelt, *met de specificatie der goederen blijkt*; daar nogthans Comp. goederen alle niet ingenomen, maar namaals den 3den September 1645 in Valckenburgh naar Wingurla en Souratte geschoept moesten worden. Over welk bedrijf doemaals als *in het copieboek te zien is*, hard over Wingurla geschreven zij, *alzo de andere confraters zoo grooten schenkagie van den Portugees niet als wel hij genooten hadden*, deswegen huu misnoegen uitkreeten.

Don Figureda was wel bij den Heer Generaal zalr. van Ma-

¹ Secretaris van de Weeskamer.

kassar op Batavia komende, alle zijne koopmanschappen aan de Comp. tot redelijken prijs te moeten leveren, toegestaan, die dan goede voordeelen zouden aangebracht hebben, daar nu ter contrarie alles zonder vracht of tol te betalen, met Comp. schepen kost- en schadeloos aan de markt gebracht, en de rest, zijnde over de 300 potten geconfijte gember enz. in Compagnies pakhuis gebracht, en door van der Lijn, in de wandeling den Hollandschen Portugees genaamd, verhandeld wierden; gelijk persoonlijk daarvan om redenen ongeveer de 100 R. gekocht heb. Dezen heillozen Portugees zijn jacht is, als in uwe Bataviasche negotie boeken op ultimo November 1643 gezien kan worden, op Compagnies timmerwerf *ten deele op nieuws ver-timmerd, en van alles zoo anker als touwwerk* enz. behalve het verzwegene, voor R. 2550 voorzien geworden, daar de Kuilenburgsche Equipagiemeester ¹ zegt meer aan geprofiteert te hebben als *in lang gedacht had*. Dat de Muccausche Portugees als Christophel Soares en andere door den *Heer van der Lijn*, met partij touwwerk uit Comp. pakhuis *zonder te betalen* geaccomodeert zijn, kan uit de negotie boeken bewezen worden. Of U.E. zulke accomodatien (gelijk Maetsuijcker ook voor Goa aan de Portugees gedaan heeft) daar U.E. dienaren met de voordeelen doorgaan en de Comp. in de lasten laten, niet jegens de borst steeken, leert den tijd.

Bij aldien van zijne partikuliere handelingen en andere konkelfuserij van koop en verkoop van Compagnies goederen, als *ook zijn gebruik der op intrest genomene penningen* kwam te schrijven, zou U.E. ontwijfeljk het lezen en mij het schrijven verdrietig vallen; doch daarop nader door U.E. of eenige ge-committeerdens gehoord wordende, zal eenige levende exempelen aanwijzen, dat nu om andere niet te besmetten zoo lang uitstel. Evenwel wil tot Comp. welvaren verhoopen, U.E. hunnen staat wat beter verzekeren en een tweeden Brouwer voor (Generaal ² met eenige bekwame Raden van Indië derwaarts zenden zullen, als reeds verstaan ten deele geschied te zijn, om veele en ook de volgende zaken tot Comp. besten te redresseren.

Eerstelijc alle ontijdige binnentijds verbeteringen van Comp. dienaren (alzo men op de menage letten moet) afteschaffen en sommige te desavoueren; dewijl veele uwer ministers de order

¹ G. vert van Haru, de geboorteplaats van van Diemen was Kuilenburg.

² H. stick Brouwer was Gouverneur-Generaal van 1631. 1636.

wel tot uwen contentement in het nalezen (naleven?) der resolutien helpen beramen, maar zonder eenig aanzien of verdiensten, uit loutere gunst en partikuliere inzichten te buiten gaan; waarvan eenige exempelen en passant moet verhalen, niet om de Heer Generaals loffelijken naam te krenken, maar eenelijk aan te wijzen *als dit van hooger hand gedaan, bij de minders gevolcht wordt. Zijn Ed. zal. heeft aan de hier voor verhaalde Sijmon van Alphen* terwijl (hij) Baljuw buiten Comp. dienst was, eenige jaren lang 70 gl. maands en misschien ook rantsoengeld laten genieten, gelijk nu mede de Secretaris en eenige Procureurs hare gagie neffens de proflijten contrarie de order trekken.

Dezen begunstigden vriend liet men het Fiskaalsampt als er eenige vetjes of duizende aan vast waren, nevens het Baljuws ampt, zoo beide de hooge- en lage rechtbank dag om dag waarnemen; na Luits overlijden werd hem ex autoritate, onder een driejarig verband 150 gld. 's maands voor Fiskaal toegevoecht, en korts daaraan, ook al buiten alle de Raden van Indië's kennis, als hier voren is gezegt, binnen tijds, zonder verband of merite tot Extra ordinairis Raad à 200 Gl. 's maands gevorderd (hetwelk nu ten rechte verstaan bij UEd. gedesavouert is) daar ter contrarie sommige Vice Commandeurs, na de expiratie hares tijds, onder een nieuw driejarig verband, die kwaliteit wel tienmaal beter naar verdiensten meriterende, niet hebben kunnen obtineren, dat hun tegens de borst is.

De Equipagie Meester, een jong borst A° 1633 met ons voor onbevaren bootsgezel uitgekomen, aan zijn Ed. zal. vermaagschapt ¹ en uit loitere gunst nevens vele andere meer schielijk buiten costume op eigen houtje daartoe gevorderd zijnde, *werd 120 Gl. 's maands tot een nieuwejaarsgift vereerd*; het welk hem andere wel hebben weten na te doen, als de Heer Croock en Caron, die daarom hare resolutien achter gehouden en niet overgeleverd hebben, op dat zulke ontijdige verbeteringen jegens de expresse order (gelijk met Boreel zal. geschied is) niet zouden gedesavouert worden. Het is op de Heer Carons uitreis gebeurd een *soldaat* bijgenaamd Heijcop, ook wat van van Diemens *vrienden*, evenwel nauwelijks een letter op het papier te zetten wist, door hem tot Adsisent, en 6 maanden in het Land geweest hebbende, met Caron voor Onderkoopman à 36 gl. 's maands naar Tayouan vertrokken is. *Verstegen* ² dit

¹ Van Diemen was te Kuilenburg geboren, zie een vorige noot.

² Was in 1647 Opperhoofd in Japan.

mede verstandicht hebbende, *vordert op zijne nitreis ook een klein jongetje van Jufvrouw van Alphens vrienden tot jong Adsisient à 12 Gl.* 'smaands, daar het nogthans bij UEd. in Nederland geen vier gulden 'smaands door voorspraak konde bedingen. *Ziet eens mijn Heeren hoe liberaal uwe dienaars, om der opperhoofden gunst en goede comptoiren in Indië te verwerven, van weduwen en wezen middelen zijn.*

Bij uwe Bataviasche negotieboeken zal u kunnen zien, hoe de Comp. maandelijks aan de Japansche vrouwen en kinderen ¹ betaald 12 realen aan huishuur voor dezelve, behalven dat nog (aan) rijst genieten 13 realen; hetwelk met de rijst wel 36 realen 'smaands bedraagt; dat alzoo eenige daarvan middelen, ook sommige niet hebben, tot laste van de diakonie, *die al eenige duizend realen van Vincent Romeijn ² geërft en gelde genoeg hebben*, behoord gebracht te worden. De roode gebakken steen, die in groote kwantiteit aan Comp. werken, als het ophalen van stads borstweringen enz. verbezigd worden, betaald de Comp. (op den ouden voet als voor dezen) tot 5 real het duizend, daar dezelve somtijds tot 4 en ordinair 4½ het duizend verkocht worden. De geklonken roode dakpannen worden de Comp. tot 15 realen het duizend in rekening gebracht, daar den burger er maar 12 à 13 r. voor betaald, zoo gaat het ook met den prijs der roode estrikken van 10 realen het duizend naar advenant mede toe; daar den Fabriek en Kapitein Silvernagel geen schade bij lijden kan, ten aanzien hij zijne pannen en steenbakkerij daardoor benefitieert, gelijk *van der Lijn ook doet*, niettegenstaande hem van den Heer Generaal zalr. steen uit zeker stuk lands te graven, ernstig verboden en bij hem tot nog toe niet gelaten is.

De paardenstal en toebehooren komt de Comp. jaarlijks veel te kosten, *alzoo daar in de zestig zoo groote als kleine paarden* onderhouden worden, behalven nog eenige partikuliere paarden, als drie voor van der Lijns kinderen en andere meer, die daar plaats en kost hebben. *De negen ruiters of karquebusiers tot pronk of statie voor de caros, met vier eenharige paarden naar de kerk of buiten tot vermaak rijdende*, genieten maandelijks boven hun randsoen ieder 2 Realen van 8; zulks de Instructie van 17 Maart 1632, door de vergadering van

¹ De Japansche vrouwen aan Nederlanders gehuwd hadden Japan moesten verlaten.

² Hij was vele jaren in Japan geweest en wel sedert 1599.

de zeventienen, de Heer Generaal Brouwer zal. tot reglement medegegeven, niet gevolgd, maar ter contrarie de pompeusheid meerder tot Comp. schade ingekropen is. Zoo dat men het getal paarden tot op tien groote en tien kleine, daaronder twee maar geen vier caros paarden, (zoo niet geheel af te schaffen is) gerekend, verminderen, en eenige staldienaars elders gebruiken kan. Het welk dan nog genoeg om de landen te ontdekken wezen zal; mits de overige paarden in de stad onder de Burgerij, die daar gretig naar zijn, verkocht en te verzenden verboden worden; in welke gevallen in tijd van nood bij de werken, buiten Comp. belastinge wezen zullen. *De hovaardij is zooverre nu al geraakt dat Caron, ten pleisire zijns Juffers in Tayouan een caros doen maken en vier schoone eenharige paarden daartoe dresseeren heeft laten.* Zulke gebruiken in trein komende, door duldige altijd verergeren, en lichtelijk andere Gouverneurs van gelijken daartoe opwekken zullen. Na de Heer Generaals zal. overlijden, *heeft ieder Raad van Indië aan de Kooplieden en Assistenten briefkens van 4, 5, 6 en meer paarden verleend, zulks de kwanten dagelijks met 10 à 20 paarden als dol door de stad in en voorbij de herbergen buiten de poort tot debauche rijden, en hare besoignes laten verachten.* Doch (zij) zien de Raad van Indië voor gaan, die meest alle weken (als daartoe genegen) op het een of ander feest, kinder- of gastmaal vrolijk zijnde, *soms tijds s'nachts te tien, elf à 12 uren beschonken in het kasteel komen, om het gebed (dat bij van Diemen zal. te half achten gedaan werd) te laten doen.* en het woord aan de Majoor te geyen; dat buiten fatsoen, gebruik en met gevaar is, alzoo alle de Kooplieden, Assistenten en ambachtslieden daarnaar ordinair wachten en opblijven moeten. Het ware wel noodig U.F. van hier een bedaard, trouw, vigiland, ervaren persoon tot *Equipagiemester* naar Indië zondt, die geen kostelijke kassèn, kisten, comptoiren, voetges (voetbankjes?) ebbenhouten ledikanten enz. voor zijn partikulier van Comp. dienaars en hont, heimelijk op de werf laat maken, verkoopt en met alle schepen partikulariseert¹; *op vele gastmalen trots een Raad van Indië, in kostelijkheid, ook te paard als een jonker en weinig of niet aan boord van de schepen, veel min in de ruimen compareert, maar als een baanderheer domineert, en nu jongst de Raden van Indië en veel andere aanzienlijke personen meer, op primo Januarij*

¹ Handel drijft?

1646 *princelĳk op zĳn kindermaal getraktoerd, en in drie jaren tĳds geen zestien duizend Realen (als de desen) geproopereert heeft.* In trouwe het is geen wonder, als men schepprauwen van 4 à 5 realen te schenk bekomende, tot Comp. kosten laat ophalen en alsdan tot 25 R. ieder aan de Comp. verkoopt.

Op Onrust wordt groote kosten voor de Comp. en voordeel eeniger partikulieren gedaan, niet alleen om dat door den Opper onverstandigsten *dronken timmerman Marten Jans.* en den Equipagie Mr. over de honderd varkens aldaar gehouden, en van Comp. rijst (die men uit de kielhalende schepen bij 1, 2 à 3 lasten ligt) gespijzigt, ook wel twee malen aan de Comp. verkocht worden. Zoo klagen ook meest alle de Schippers aan Onrust met hare schepen gelegen hebbende, over de groote ontrouw en onhebbelĳkheden, die aldaar als ook op de werf gepleegt worden; alzoo er continueel 3 à 4 timmerlieden voor partikulieren, van Comp. hout tot kasten, wiegen, duivenkotten enz. verarbeiden; waar voor ieder Schipper vertrekkende, 25 à 30 planken meer als gehad heeft op de schoepsrekening toekenen moet, genooten te hebben.

Zoo brengt de Equipagie Mr. ook maandelĳks 40, 50 à 60 Realen aan de houtzagers uitgegeven te hebben in rekening; dat nothans met Comp. slaven en ketting boeven ordinair verspaard kan worden. Insgelĳks maandelĳks 30, 40, 50 en ook 60 realen voor een zondagschen arbeid van 29 timmerlieden, in plaats van Gods woord te hooren; U. E. kunnen denken mijn Heeren hoe druk men 't hebben moet, daar men de jachten der Portugezen (toch tot partikulier voordeel) in de week woest te vertimmeren. En om de eigenbaatzoeking voor te komen, diend ook afgeschafft, dat de Equipagie Mr. geen houtwerk van Chinezen of anderen van 3, 4, 5 à 600 Realen toe, aan jati en baaije, zoo dik als dunne planken balken enz. koopt, zonder overstaan eens vromen Raads van Indië, gelijk uwe order wel dicteert, en nu zonder nadenken niet geschied. *Wel is waar ik altoos bij resolutie over de Equipagie gesteld, maar daarin niet gekend ben, ten aanzien mij in het aanvangen dier charge noodig dacht, alles opgenomen en de boeken daarvan geformeerd ook naar behooven af- en aangeschreven dienden, 't wolk sijn Edelheid zal. dacht wat nieuws te wesen, en zeide zulks veel spils en moeite bybrengen zoude. Deswegen gelastte mij zoo lang te wachten, tot dat het nu begonnen en bijna half vol-*

tooide pakhuis en paleis van den Equipagie Mr. zoude gemaakt wezen, en dat men alsdan alles van de oude plaats in het nieuwe pakhuis te brengen, pertinent aanteekenen moest, dat nog al eenigen tijd hebben moet. In somma zag wel zijn Edelh. daartoe niet inclineerde, en ik den onverstandigste Kuitenburgsche Equipagie Mr. over al zijn onbehoorlijk doen gelijk geven moest, over zulks trok mijn handen daar af, gelijk een ieder bekend is, om altijd niet in zijn Edelheids zal. disgunst te leven.

Het zoude goed en profijtelijk voor de Comp. wezen, van U.E. geordonneert werd, dat men alle de Chinezen, nog aan de Comp. over de ton gouds op Batavia schuldig zijnde, haren debet, gelijk gepresenteert hebben, in arak tot den ordinair gestelden prijs liet voldoen, daar de Comp. nu maandelijks zulke som gelds contant voor betaald; waarmede de Chinees en de Comp. beide zonder nadeel geholpen zouden zijn, doch dit is tot nog toe door andere arakbranders, niet aan de Comp. ten achteren zijnde, met schenkaadje aan de grooten voorgekomen.

Den Ontvanger Wonderaer ¹ een rijk, slecht? oudachtig man zijnde, die dit jaar mede naar Nederland gedreigd heeft, ² doet alles *zonder controlleur of sabandhar* contrarie de order naar zijn welgevallen; verkoopt besoar aan de Comp.; geniet boven zijn 180 gl. 's maands, 2 procento voor courtage der diamanten die op Batavia gekocht worden: ook groote schenkaadje van alle komende en vertrekkende vaartuigen (daarop eed behoort te doen) ook zijne boeken te laten nazien, hetwelk bij mij uit den heer Generaal zal. last niet geschied is; als ook den Secretaris van der Keer 's boeken, om te zien, alzo geene goede renommé had, of hij de Comp. alle 's Heeren gerechtigheid, waarvan 1200 Realen eenige jaren aan de Comp. ten achteren gebleven was, al in rekening gebracht en goed gedaan had. Doch niet bekwaam zijnde het Secretarisamt van de stad te bekleeden, vindt zijn Edelheid zal. geraden, alzo Mevrouw Generaals en van der Lijn voor 1800 R. zich als borgen aan *de weeskamer gesteld gesteld hadden*, hem, zonder advijs van de Raden van Indië in van Alphen's plaats *bij provisie Baljuw te maken*, tegen aller ingezetenen en der Chinezen *dank*, die altijd voor zijne vuile schrobberij bevreesd waren en dagelijks daar als *Hiop geplaaagd worden*.

¹ Ontvanger Generaal Sebald W.

² Hier schijnt een woord vergeten te zijn, mogelijk: *te gaan*.

Doch wat zijn Edelheid daar toe bewogen heeft is God bekend, maar kort na deszelfs overlijden, in Mei 1645, ordinaris de verkiezing der Magistraten gedaan wordende, kwam *Pieter Kemp*, nu Vice-President van Schepenen, uit naam der Burgerij bij den heer Maetsuijcker en mij verzoeken, Maetsuijcker zich verkleinen en het Presidentamppt van Schepenen (als zijde wat profijtelijk) voor dat van de Justitie aannemen wilde, alzoo hij van zijn confrater den Schepen Buijckje Buijckjes ¹ verstaan en den Baljuw van der Keer persoonlijk *legen hem Buijckje* gezegd had „ziet daar heb ik nu 100 R. voor een boete, daar moet nu Van Alphen de helft van hebben“, denoterende hetzelfde zoodanig als dat Van Alphen hem om de helft der boete te recht hielp, en deswegen de Burgerij, alshoon het hun van der Lijn door onverstaand gelast had, Van Alphen niet uomineren wilden, opdat de ingezetenen door zulken President en Baljuw, die met malkanderen parten (deelden) uitgezopen (uitgezogen) verdorven en naar anderen plaatsen gejaagd zouden worden. Het is hoe 't wil, Van Alphen stondt doemaals naar het Schepen Presidentsamppt, de Baljuw verzocht daartoe adsistentie; het zijn beide uitnemende groote vrienden, zulks 't niet buiten presumpctie en zoo den heer Maetsuijcker te beurt gevallen is.

Derhalve zoude van opinie wezen bij aldien zich eenige deftige of voorname persoonen met hun familiën naar Indië te gaan, presenteerden, schoon daar niet geweest hebben bij UEd. dienden aangeuomen te worden, om het *Baljuws, Fiskaals, Ontoangers en Equipagie Mrs. ampt*, ieder na zijne gelegenheid te bekleeden; alzoo deze genoeg gegraasd, het meeste verstand noch de bemindheid tot die charges niet hebben, en daar en boven naar Nederland te keeren voornemens waren. *Want bij aldien UEd. dese ampten alhier niet en begeven, zullen ze andermaal aan eenige favoriten in Indië gegund worden; gelijk alreede een rijk vrijman, Pieter Kemp, althans kapitein der Bataviasche burgerij, die een seer kwaden naam sijns Turksche reis, als te Enkhuizen te vernemen is, nagaat, zijn dienst tot Equipagie Mr. presenteerde; daar apparent wel toegeraken zal, alzoo groote partikuliere handeling met den Equipagie Mr. in Comp. doet, en daar en boven met den Heer Maetsuijcker, penningen tot geringen prijs à $\frac{1}{2}$ pCt. 's maands neemt*

¹ Ook wel geschreven Boicke Boickes. Hij was de oom van Rijklof van Guens, later Gouv.-Gener.

en wederom tot hunner beider voordeel, onder den Chinees op Batavia à 2 pCt. of meer uitzet; dat groot verband onder malkanderen maakt.

De ververschingen die door den Dispencier en Opperkoopman Backer aan de schepen vrij slordig in rekening gebracht wordt, kan wel verminderd, meest of geheel afgeschaft worden, alzoo het de Comp. niet veel verstrekt en groote kosten aanbrengt, ten aanzien daarmede niet naar behooren of vroom gehandeld wordt; niet alleen om dat zeer dikwijls op scheepsrekening zetten het geen nimmer genoten hebben; maar daarenboven gelijk den Heer van der Lijn jongst op Schepens' maaltijd, daarvan een briefken van den onder Bottelier hem overgeleverd en geteekend had, hetwelk bij hem op de maaltijd overluid gelezen en van dezen inhoud bevonden werd: Dat voorsz. Backer behalven de schenkaadje, 10 pCt. avance op de varkens, 5 op de hoenders en zoo voorts op alles naar advenant, ook eenige partikuliere schuld van Comp. wijn in de stad voldaan had enz.; hetwelk men hem ten nagelen zoude doen uitzweren. Dat daar nog alzoo bij gebleven en niets in gedaan is, moet wezen (dat) sommigen der Grooten al te mets hare begunstigden of bloedverwanten met het een en ander uit 's Comp's. magazijn verzien. Het gaat daar waarlijk met de vivres al te slordig toe, gelijk UE. daarop in de Heer Generaal Brouwers Instructie op het 13de artikel wel gelet, maar tot nog geen verbetering bekomen hebben. Want in alle de partikuliere brieven jaarlijks aan de kamers geschreven wordende, zegt men, zóó veel uit zulk een schip van de overige provisie ontvangen, en van 15 leggers wijn altemets maar tien opgevuld te hebben, en zoo voorts; zonder dat de opvulling ten overstaan van de een en de ander officier, maar eenelijk bij den Dispencier geschied, die uit ieder schip, zoo wel van het een als ander zoo veel als wil achter de hand houden en de Compe. te kort doen kan. Het getal der bekenden die op Batavia vrij magazijn of alle vivres om het halen hebben is te groot, en zijn: de Heer Generaal; alle de Raden van Indië; de Opperkoopman des kasteels; de Secretaris van den Hr. Generaal; de EquipagieMr. (die toch genoeg uit de Vaderlandsche schepen ligt) de Dispencier en zijn maat. Die allen meest sterke familiën, en tot Compagnie's lasten veeltijds gasten, en sommige groote ja ook slordige huishoudingen en

---

¹ Van HH. Schepenen.

al te mets cenige begunstigde commensalen hebben, dat de Comp^e. al vrij wat lastig valt; alzoo bij mijn tijd gebeurd is, den overledene Opperkoopman des kasteels in een maand 185 kannen wijn, en alles zoo naar advenand gehaald had. Over zulks ware het niet vreemd UE. ordonneerden om dergelijke ongeregeldheden voor te komen, dat niemand als den Generaal vrij halen, en de Raden van Indië maandelijks boven haar 30 R. randzoen geld, 40 kannen wijn, 40 pd. boter, zoo vleesch als spek, met 8 kannen azijn en 2 dito olij, ook vrij kaarsen, dammers of flambouwen, water en brandhout hebben moesten en geen anderen meer, als den Opperkoopman van het kasteel, die veel aanloops heeft en boven zijn 18 R^a. randzoen geld, bijna zooveel als een Raad van Indië van het boven gespecificeerde behoort te genieten. In welken geval zeer noodig zij, het Dispenciers ampt, als voor dezen, bij een ongetrouwd vroom Onderkoopman maar geen Opperkoopman van 90 gulden 's maands, waargenomen werd; die zijn residentie in het kasteel en niet in de stad hebben moet, daar anders gelijk nu den Onderbottelier Harmen doet, alles naar huis om te slompen gezonden wordt. Zoo diende dan wel op te houden dat geen Raden van Indië of iemand anders vermochten, van 's Comp^e. rijst, witte of zwarte suiker, ook slaven, zonder te betalen, voor koks, wasschers enz. tot haren partikulieren dienst te gebruiken, gelijk nu al te veel geschied. Om de Bataviasche burgerij te verbeteren en te doen aanwassen, als ook meerder gerechtigheid (door) de Comp^e. te laten genieten, al schoon het bij de Raden van Indië, na zijn Edelh^{dd}. dood van 10 op 5 pCt. verminderd is, zoude het mijns oordeels zeer noodig wezen, men (n)iemand naar Nederland, het zij Comp^e. dienaar, vrijman of hare kinderen licentieerden voor en alear hunne huizen, tuinen en erven verkocht hadden. Want die mogende staan laten, gelijk geschied, worden somtijds de jaarlijksche huur- en pachtpenningen door hare administrateurs, in profijt gevende koopmanschappen op ieder schip wat naar Nederland (vertrekt) tot uwen nadeel overgezonden. Het ware mede wel noodig zulke vermogende Comp^e. dienaren als van Alphen, die wel 30 duizend R^a; den Fabriek Silvernagel niet veel minder, en de Equipagie Mr. ongeveer 5 à 6 duizend R^a. aan nieuw gebouwde steenen huizen op Batavia en anderen meer hebben, die verkoopen, of zich uit uwen dienst begeven moesten, alzoo het ongelooflijk is, wat de Comp. daartoe al stilzwijgende moet contribuieren, waarvan een klein exempel

zal aanwijzen. Silvernagel die alle materialen van hout, steen, kalk enz. alleen zonder iemands overstaan voor de Comp. koopt, weinig tijds voor ons vertrek 15 à 16 steenen huizen om te timmeren onder handen had, verzocht in Rade van Indië al het ijzerwerk daartoe behoorende (niettegenstaande daar ettelijke vrije Hollandsche smits zijn, die het brood daarmede onttrokken wordt) op Comp. winkel in 't fort mocht gemaakt, en als dan het gemaakte werk bij het pikol, als ander ijzerwerk betaald worden; het welk hem als den Baljuw en meer anderen voor dezen toegestaan is. Considereert eens Edele Heeren, hier geeft de Comp. den arbeid en het vuur toe, bij aldien het gewicht nog al vromelijk betaald wierde. Ik zeg niet dat men Comp. arbeidslieden, slaven en materialen daartoe gebruikt, dat zij verre; *maar dient verboden te worden, men 's Comp. slaven, zijnde ongeveer elf honderd, op Zondagen ieder voor een à twee stuivers, niet op partikuliere gronden laat arbeiden, alzoo dien dag van God de Heer om te rusten ingesteld is.*

UE. zeggen in haren generalen brief van 21 September 1644 wel ten rechten, veel moeite om het volk te suppleren gehad hebben. UE. gelieven nu eens te zien wat acht daar op geslagen wordt, alzoo met deze vloot ongeveer 150 *persoonen, wiens tijd niet half uit is*, boven het geordonneerde getal door gunst en disordre van de een en de ander overvaren, die de Gecommitteerdens hadden behooren te ligten; hetwelk niet geschied zij, alhoewel sommige Hoofdofficieren der schepen klaagden voor zulk een groot getal van volk niet geprovideert te wezen; gelijk wij op de Vrede A^o 1642 met 90 koppen te huis gevaren, nu met 135 zielen tegen wil en dank vertrokken; hetwelk 45 persoonen op een schip te veel, en recht tegens UE. order strijdende is.

Het is gelooflijk UE. in toekomstige zulke zware equipagie niet meer zullen effectueren; het kon ook wel onnoodig wezen, ten aanzien althans Comp. navale macht bestaat in 22 retour-schepen, tien schepen die in het land verblijven, 27 fluiten, 42 jachten en 4 quellen, behalven de champans, chaloupen en loodsboots; het welk te zamen 105 stuks maakt. Die men nauwelijks ten dienste van de Comp. behoorlijk zal weten te employeren, alzoo door den oorlog de goederen in Europa zoo niet getrokken en nu met den Portugees als ook den Amboinees in vrede zijn, de groote schepen tot den binnenlandschen handel perikelshalven onnut, toch tot overvoer van volk dienstig

(zij). *Hierbij komende hoe het verder ontdekken van de nieuwe Zuiderlanden* ¹, het kruissen op de Chineesche jonken naar Japan tenderende, en de adsistentie aan de Indische Princken te doen door U.E. gedesavoueert wordt; ook niet apparent (is) de zilverschepen bij de onzen met kruissen gevonden zullen worden, gelijk menigmaal onderleid en telkens mislukt is. *Nieuwen oorlog te beginnen is voor de Comp. schand- en schadelijk*, dewijl die van Banjarmassin of Kotawaringa, Cambodja, Bouton, Cochinchina en andere plaatsen meer hare lang gedreigde straffen nog niet erlangt hebben, en te bevreezen zij (alschoon U.E. haar gaarue aanzienlijk gestraft zagen) de Comp. daar weinig avantage op hebben zal, gelijk aan die van Bouton, Cambodja en Cochinchina wel gebleken is. *De Spanjaart zal ook zoo licht niet als haar sommige imagineren van Tidor of uit de Molukkes en Manilla te drijven zijn*. Toch vooreerst zal op Ceilon, door Jan Thijsz. kwaad beleid de zaak met Radja Singa zoo niet vereffend kunnen worden, alzo de Portugees dat werk wel besteken en zijn voordeel tot Compe. schade daarmede gedaan, Singa aan zijn zijde gekregen en tot de Nederlanders openbaren vijand gemaakt of hem daarvoor doen verklaren heeft. Wel is waar het de Compe. smart, dat zulke kostelijke schepen als Mauritius Eyland enz. zoo achteloos bij uwe *loshoofdige dienaars* verzeild, verroekeloed en verloren ²; ook de officieren daarover door den Fiskaal, contrarie U.E. meening, *niet aangesproken of in rechten betrokken worden*; maar ter contrarie in hare ampten naar de beste kwartieren van Indië verzonden zijn. Dat er aan des Fiskaals vigilantie veel zoude dependeren kan niet bevroeden, alzo hij tegen geen gekwalificeerde personen, tot Opperkooplieden en Schippers inclus, zonder den Heer Generaals expresse ordre durft of vermag te procederen; die zijne favoriten, als menigwerf bewezen kan worden, voorbij ging; gelijk ook nog dagelijks bij de Raden van Indië gedaan en de zaak bij haar van 24 lasten partikulieren rijst met Compe. schepen over te voeren, geaccomodeert wordt.

De vrije Notarissen, laat staan de Secretarissen, die nu alle Compe. geld, contrarie de ordre winnen, vermogen geen attentien tot lusten eeniger gekwalificeerde dienaars te schrijven, voor en alcer daartoe van de overigheid consent hebben, het

¹ Door Tasman en Vischer in 1643—44.

² In Februari 1646. aan de Kaap de Goede Hoop.

welk wel om UE te blindhokken en sommige haar personagie te doen spelen, uitgevonden is.

Dat men de kleine uitzettingen, als naar Soler en andere plaatsē meer hoopt te excuseren en door partikulieren te laten waarnemen, zal niet willen wezen dewijl de burgeren op Batavia weinig en eenige daarvan rijk, ook zoo na aan de Comp^s. beraamde en nog te maken ordre verbonden zijn, dat geen meer of somtijds weiniger profijt als Comps. dienaars weten te doen; *deswegen handelen dezelve met uwe ministers of aanzienlijke mannen in Comp.* dat haar beide niet schadelijk is. En nademaal de *Portugezen* en *Engelschen*, die op de kust van Coromandel, Maccauw en veel andere profijt gevende plaatsē dikwijls eenige harer goederen, als fijn lijwaat, stukwerken enz. op Batavia zonder tol te betalen en ten redelijken prijs te verkoopen, wordt toegestaan, en door hunne *schenkagie ordinair meer favoer als een Nederlander genieten; daarom zeide zekerer Heer op een tijd wel: bij aldien de Nederlanders of onze natie het gebruik der Chinezen gevolgt* en altoos als iets aan de grooten te verzoeken een vereering gebracht hadden, Batavia zoude wel overlang uit een ander oog gezien en beter van burgeren voorzien zijn geweest. Dat te gelooven zij, dewijl het alzo verre (God betert) met uwe ministers gekomen is, dat sommige zich niet schamen in mijn en anderen Heeren bijwezen, tegen de aanzienlijke Chinezen te zeggen: dat de *Chineesche Anachodas* of kapiteins der jonken doenmaal eerst uit China gekomen en tot dezen persoon gelogeert wezende als met hare giften volgens oud gebruik de roude deden, nu beter en meerder zijde stoffen als voorleden jaar moesten brengen of dat men ze anders wederom sturen en de stoffen verachtelijk voor de voeten smijten zoude; hetwelk den persoon haar te boodschappen aannam. Daarom zeggen UE. ten rechten: dat de Chinezen door onbillijke bejegeningen uwer dienaren dikwijls (gelijk op Batavia en Tayouan geschied) achterblijven, want (ik) heb de aldergrootste van Indië hooren sustineren, de Chinezen op Batavia geen goede stoffen of koopmanschappen brengende, men die tegen hun dank verbranden mocht. *O! het ware te wenschen UE. bekend ware, hoe in Indië door giften en gaven contrarie UE. ordre, de bergen en rotsen vermorseld worden.*

Alhoewel UE. het munten van kopergeld om redenen die men wel kan bevroeden expresselijk afschrijven, zoo zijn nochtans op Batavia onder schijn van noodzakelijkheid niet alleen

kwantiteit (van) kopere oortgens en halve stuivers, maar ook eenige tonnen gouds aan heele, halve en kwart realen van 8, zeer slordig, te ligt en het valeur niet van Japans schuit zilver gegoten, en door de Compe. van de Chinezen en Frans Goudsmith doen maken, *daarin van der Lijn op zijn eigen koutje eenige maanden* na het aanlanden Uwer Edelens brief, te zijner profijt gecontinueert heeft, alzoo (hij) zeide de Compe. nog ettelijke kisten zilver had die evenwel gegoten moesten zijn dewijl men daarop 75 proC. avancoerde. Dit was de dek-mantel, en ik verklaar jaarlijks zeer groote kwantiteit schuitzilver, door Uwe dienaars partikulierlijk uit Japan op Batavia gebracht en daarmede alzulke realen van gegoten worden ¹. Toch wat zullen de minderen doen als haar meerderen sien voorgaan, het welk noodzakelijk tot Compe. nadeel gedijen moet; het heeft alrede eenige Chinezen in het valsch namaken dier spetie het leven gekost, en is te bevreezen (dat) daarbij niet blijven en nog meerder onheilen baren zal. De gezondene Zeeuwsche oortgens en Hoornsche duiten bewaarden (ze) nog onbezien nevens veele andere goederen, door van der Lijns uitermate groote slofheid, tot Compe. nadeel (in) de pakhuizen. UEd. mogen zich niet verwonderen over de stoutigheid uwer dienaren van het munten of gieten des gelds, *ten aansien sich durven imagineren tot het legitimeren van Carons speelkinderen* ² gemachtigd zijn geweest; doch het ware te wenschen Compagnies dienaars hare meesters en de meesters hare dienaars kenden.

Daar wordt gekoopt de Latijnsche school al vrij wat op Batavia kostende, goede vruchten zal voortbrengen, dat nauwelijks gelooven kan, alzoo daartoe eenige mestizen ook swarten, bij ons van de Portugees veroverde jongens, wiens ouders men niet kend of weet in echt of onecht geboren zijn, geleerd en opgevoed worden, die gemeenlijk 15 à 16 jaren oud wordende tot debauche en hoereeren slaan. Toch alskoon het gebeurde daarvan eenige tot Predikanten, gelijk de intentie is, gepromoveert wierden, zullen van geen Nederlanders in de Duitsche kerk gehoord of bij onze Predikanten in de kerkenraad geadmilleert worden, alzoo de proponent Mr. Cornelis Seenen, een geboren Bandanees, doch zeer goed, godvruchtig, wellevend en stichtig leeraar, die onder de mestizen en swarten op Batavia

¹ Ter zijde staat: Kemp vragde mij 't ook doen wilde.

² Verwekt by eene Japansche vrouw.

grooten dienst, ja meer aan de Inlandsche natie als al de Predikanten; ook predikatiën in het Portugeesch en Maleisch doet, geen sessie nevens haar willen verleenen (hetwelk hem zeer doet) ten aanzien, zoo zeggen (ze), het tot disrespect haarder kerkelijke vergadering wezen zoude. Het ware mijns erdunkens beter de Compe. uit Nederland eenige vrome povere studenten, goed van leven en borsten van ongeveer de twintig jaren zijnde, voor ettelijke jaren of haar leven lang aannam, derwaards zondt en in Indië hare studie deedt voleinden, waarvan ongetwijfeld meerder vrucht (om in korten tijd) tot proponenten of Predikanten gepromoveert te worden als van de zwarte leerlingen te verwachten zij.

Het heeft grootelijks zijn reden U.E. nogmaals recomanderen op de regering, justitie en politie meer en meer te vigeren, alzoo daarin *niet naar behooren gehandeld wordt, gelijk dikmaals als den Heer Maetsuijcker Presis en ik Vice-President in den Raad van Justitie, en den Heer Generaal zalr. nog in leven was*, gebeurd is, dat zaken bij den Raad, tusschen partijen gearresteert en nog niet gepronuncieert waren, zijn Edelhd. zalr. door ons — volgens kwade coutume — alvoreen gecommuniceert wierden. Welke zijn Ed. niet aanstonden, dikmaals geannuleert, het gearresteerde des Raads te niet gedaan, *en ons zoodanig — als het hem wel geviel — te vonnissen gelast heeft, dat zoo in Rade bij ons met beschaamde tronies voorgedragen*, en (alzo daar niemand die zijn welvaren lief had iets tegen, maar een zieldwang hebben moest) gepronuncieert werd; niettegenstaande het contrarie den Eed des Raads van Justitie was; daarin nu nog bij de Raden van Indië, om haar ook zulken autoriteit toe te eigenen gecontinueert wordt. Mijn Heeren gelieven eens te considereren wat personen in den Raad van Justitie als opperste rechters (zitten) en hoe ervaren zijn; *behalven den President van Alphen, die daar immers slecht en onnoozel genoeg toe is, bestaat het collegie uit vier Kooplieden, een Kapitein en een Schipper*, die haar levendage van rechtspleging dikmaals niet gehoord, gelezen of ondervonden hebben. Deswegen om de kolonie van Batavia te doen aanwassen, *zoude het ligt beter wezen eenige gestudoerde en vooral gepractiseerde personen, van 's Lands wegen, derwaarts als Raden van Justitie*, zonder aan de Comp. meerder als den burger om recht te doen verplicht zijn, gezonden en betaald werden; *alsoo de Comp. nu overal het zij recht of geen, de preferentie en*

het recht gewonnen heeft eer des burgers of partijen Schepen kennisse of stukken nagelezen zijn, gelijk UE. apparent nog wel voorkomen zal.

Het is wel waar het een goede resolutie zij men *geen goederen uit Comp. pakhuis (maar geen winkel)* als voor contant geld verkoopen mag. Doch het is zoodanig veele goede resolutien om UE. contentement te doen genomen, en luttel van (hen) die het (het) minst betaamd achtervolgd worden; alzoo den Directeur zijn voordeel of personagie daarmede niet weinig weet te spelen, dewijl hij *bedektelijk zelve dikmaals kooper en verkooper veler Comp. waren is*. Alzoo kort na den Heer Generaal zal^r. overlijden en voor het vertrek der Chineesche jonken, had hij *van der Lijn, aan den armen Chinees Noncko*, die alle dingen ordinair (gelijk een ieder wel bekend is) voor hem doet, koopt en verkoopt, alle het sandelhout in een plok, twee realen minder als anderen daarvoor geven wilden, verkocht, hetwelk een somma van ongeveer de 8000 Rn. bedroeg, die niet alleen acht maanden geborgd, maar namaals door andere Chinezen als Conjock, die het zelf verklaarde *ten verzoeks van kapitein Panjang* ¹ *alias van der Lijn*, voor Noncko deed, in zwarte suiker ten duursten à 18 Rn. de 10 pikol (die hij wat te voren tot 12 Rn. had doen inkoop) op afkorting des schulds aangesmeert wierden; over zulks hij het vervoeren van zwarte suiker en arak naar Amboina en Ternaten, aan sommige Comp. dienaars voor haar partikulier met Comp. schepen te (ver)voeren toestond, mits dezelve uit Comp. magazijn koopen en betalen moesten enz.

Zoo heeft hij ook een tijd te voren aan dienzelfden Chinees en andere begunstigden, partij veroverde barnsteen, gelijk de veroverde goederen ordinair (om redenen) zeer luttel getaxteert worden, tot civilen prijs onder den duim verkocht; waarop dadelijk zoo als ze die buiten het fort brachten, over de 1200 R. gewonnen en de Comp. met diezelfde penningen betaald werd. Nu dan om het groote bedrag eenige uwer prijpaalste ministers voor te komen, zal het *hoog noodig, dienstig en profijtelijk voor de Comp. wezen* UE. van hier strikte ordre geven, dat *geene goederen of Comp. koopmanschappen*, anders als publiek, ten overstaan van Gecommitteerde Raden van Indië en den Opperkoopman des kasteels, aan den meestbiedenden voor contant of onder suffisante cautie verkocht worden, gelijk

¹ De lange kapitein.

is. Weijland heeft dien gunst toen ook gesmaakt; alschoon mede binnen tijds van 60 tot 90 guldens maands verbeterd was, is hem nog zonder fundament op de tehuisreis 140 guldens 's maands van uwe ministers gegeven; van welkers tijd beiden ingang nemen kan op hunne Bataviasche rekening wel beoogt worden. *Boven deze voordeelen hebben (zij) zoo lang als op Batavia geweest zijn, vrij magazijn en woonplaats in het fort, buiten het gebruik, genooten; daar het ter contrarie wel Extra Ordinair Raden van Indië en den Gouverneur van Vheth zonder redenen geweigerd is, het welk nooit meer gehoord of bij iemand als deze odieuse kwanten gepraktiseert zij.*

Om nu te betoonen dat Le Maire met van der Lijn voor hun partikulier in Comp. gehandeld, of de een de zaken voor den ander gedaan heeft, moet (ik) dit verhalen. Als wanneer Le Maire's huisvrouw moeder, *nu met hem te huis gekomen*, uit Tayouan groote kwantiteit zijde stukwerken, den 18 Februarij 1644, per het jacht de Leeuwerik op Batavia bracht, (werden) eenige harer kisten door den Fiskaal, terwijl zij tot (naar) van der Lijns te huis ging, verzegeld, en ook een à twee kanasors met schoone zijden stoffen aan land bij zijn Ed. zalr. en de Raden van Indië gebracht en tegen Comp. stukwerken, die daar maar vodden bij geleken, getoond werden; het welk zijn Ed. scheen uitzinnig te maken, *dewijl alle de schoonste stoffen, zoo op Batavia als Tayouan, voor partikulieren en de slechten voor de Comp., tegen eer en eed, ingekocht waren; zulks voornam daarover Le Maire te doen corrigeren, en de stoffen te laten confiskeren; hetwelk door den Heer van der Lijn en anderen gemodereert en verbeden werd.* Nu van der Lijn de zaak mede zoo het schoon treffende, stuurde dadelijk *een bekend Onderkoopman, wiens naam om redenen verzwijg* aan boord, die het eene zegel behendig ligtte, de kist opende en groote kwantiteit van de uitmuntenste zijde stukwerken (die zelve gezien heb) daar uit nam en bergde, op dat Le Maire niet in (de) klem loopen en zij schade lijden mochten. De Fiskaal s'anderen daags ziende dat de kist open geweest en (hij) bedrogen was, moest het, alzo hij het niet bewijzen (kon) liegen, maar toen (dan) had men den Schipper Pieter Jansz. nu met Westfriesland te huis gekomen onder eede daarop gehoord (moeten) hebben. Hier was toen nog de zwaarigheid niet mede ten einde, alzo zijn hier wezende vrouwen moeder en van der Lijn in meerder angst waren, ten aanzien zoo ik hun zelve heb hooren verklaren, met de fluit Meerinan nog

eenige duizend realen aan zijden stoffen, koussen enz. cealang over Tonkin te volgen stonden.

Doch als de fluit den 5den April daaraanvolgende tegen den avond uit Tayouan op Batavia, en de schipper Boevrij zal. aan land verscheen, werd hem aanstonds in mijn presentie door van der Lijn voor den Heer Generaals huis belast, dat hij de zes à zeven kanassers met zijden stoffen van Le Maire, te nacht zonder verzuim op de reede aan een ander schip zou overschepen, alzo s'anderen daags de Fiskaal aan boord komen en de visite doen zou. Dit gebruik heeft van der Lijn lang bij der hand gehad, en is mij *zeer wel bekend* de schepen daar hij iets in heeft 's avonds of bij nacht maken op de reede te wezen, opdat hunne partikuliere goederen, des te secuurder in andere schepen mogen geborgen en zoo den Fiskaal outduisterd worden. *Bij zoo verre ik (het) niet liet om andere vrienden in Indië niet te bederven, gelijk tot nog toe daarom gelaten heb, zou nog wat anders van meerder importantie, hem van der Lijn rukende, hier bij voegen; maar als in het beginsel dezes gehoord wordende, zal wel aanwijzingen kunnen doen.*

Het behoorde mede volgens Compe. ordre te geschieden, dat de Commissarissen of Gecommitteerden, als de Heer Boreel en Maetsuijcker naar Goa en Ceilon geweest, en ieder daarvan ongeveer de tien duizend guldens verbeterd zijn, uit hare bekomene schenkaadje, hunne gedane partikuliere onkosten en vereringingen die al eenige duizende guldens bedragen, aan de Compe. restitueerden, voor en aleeer hunheden desolve toegezigend werden; want dus doende uwe dienaars met de profijten doorgaan en de Compe. in de lasten laten. Zoo diende ook wel verboden men voortaan geen schoone goude kettingen meer tot 12 Reaal de reaalzwaarte van de Compe. koopen of tegen ander slecht goud verruilen mogt, die ordinaris op Batavia 15, 16 à 17 Rn. de reaal zwaarte valideren. UE. gelieven eens te considereren als men 79½ Rn. zwaarte Westkust zandgoud (als bij de negotieboeken ultimo Februarij 1644 blijkt) tot 13 realen de reaalzwaarte, bedragende 1033½ R. van den Equipagiem^e. en ten zelven dage het schuitgoud en kettingen van de Portugezen à 15 Rn. de reaalzwaarte inkoopt, men het beste voor geen 12 Rn. verkoopen of aan anderen zonder verlies overlaten kan; waardoor menigmaal groot verlies op de kust in het verkoopen deszelfs de Compe. in rekening gebracht wordt. Mij schiet nu mede in den zin, van der Lijn den 4 Maart 1644 per de

fluit Oostkappel, *met den Opperkoopman Jan Bourgois* een uitternate schoone groote gouden ketting naar Amboina en van daar *aan mijn broeder Jacob Sweers* zal. in Ternaten, om tot zijn voordeel te verkoopen, gezonden (had), daarop omtrent de vijfhonderd realen na deszelfs en mijn zwagerins zeggen geprofitteerd en daarvoor ongeveer de duizend Spaansche realen bekomen heeft; zulks uwe dienaars schoon de gouden ketting gekocht en niet verruild was (als verkooper) daardoor tot partikulieren handel van haar meerderen opgewekt worden. Ziet dit is immers contrarie de expresse ordre en tot Comp^s. zeer groote schade men van Ternaten of Amboina, Spaansche realen met 25 prct. advance op Batavia trekt, ten dien aanzien op de verbeurte deszelfs uittevoeren, verboden worden. Evenwel zijn nu jongst van beide die plaatsen door uwe Gouverneurs 3 à 4 duizend realen seffens op Batavia aan andere Raden van Indië, voor partikuliere rekening gezonden, als zelve gezien en ondervonden heb; het welk van hier door UE. afgeschafft en op *lijfstraf* verboden (is) en zoo erg als het vervoeren van specerijen geacht diend te worden.

UE^s. hebben in den Heer Brouwers zal^r. Instructie gelieven te gelasten, het getal van de Generaals dienaars wat te besnoeijen, dat nu tot op 15 persoonen, die boven haar rantsoen alle halfjaren *f*1165 de Comp. aan levrij komen te kosten, gegroeid is. Zoo konden ook *de nieuwejaars giften die op Batavia jaarlijks 150 R. bedraagt mede wel afgeschafft* of door den gever voor zijn partikulier betaald worden.

De zilveren servicen op Batavia en meest alle comptoiren van Indië, vruchteloos te pronk zijnde, een goede somme bedraagd, kon mede wel zonder hinder afgeschafft en ten profijte van de Comp. in peper besteed worden; alzoo UE. dienaren die zulke plaatsen of comptoiren bekleeden, het ordinair aan geen middelen om voor haar partikulier het vereischende als een pinangbekken enz. te koopen, maukeerd, alzoo sommige persoonen haar niet ontzien op eigen autoriteit tot laste van de Comp. het zilverwerk met het koopen van 5 à 600 R. tot eigen staat en dienst vergrooten. Bij aldien UE. jaarlijks de negotie boeken van de Indische comptoiren in Nederland ontbood en door iemand deelt nazien, zoude veele vreemde dingen (zien?) ja zelfs bevinden sommige uwer dienaars hunne pronkkleederen in rekening brachten. Voor het laatste moet hier nog bijvoegen, het geene niet tegen UE. of de Heer Generaal Coenen's zal^r. maar wel

om redenen contrarie van Diemen zalr. opinie schijnt te wezen: dat het voor de Comp. zeer dienstig wezen zal, voortaan met alle schepen zoo veel eerlijke familien naar Indië, ouder zekere conditien, voor een tijd van tien of meer jaren gezonden worden, als men buiten hinder van noodige zaken overvoeren kan, om op Batavia, Amboina en Banda als pilaren in de regeering en in het heerschen der perken gebruikt te worden. Alzoo het ongelooflijk en U.E. zoo vertrouwd ten rechten niet bekend zij hoe sober die plaatzen van eerlijke burgers voorzien zijn, en op de verkiezing des Wets nauwlijks lieden tot Schepenen die 50 guldens 's maands hebben te vinden zijn; daar nochtans de goede ordre en het reglement der zwarten in bestaan moet.

De Chinezen, zijnde een laboreuse natie, diende op Batavia door goed onthaal aangehouden, alzoo daar vrij zwak worden, en Batavia buiten die natie niet wel bestaan kan. Haren kapitein Bingam genaamd (een gauw rijk gewezen koopman, die al 23 jaren uit China op Batavia geresideert, veel dingen bij der hand genomen en over de 20 duizend realen, zoo bij de Comp. als zee verloren heeft) is in Februarij 1645, door den Heer Generaal en Raden van Indië in des gestorvene Lacco's plaats, tegen van der Liju's zin gesteld; daarom na den Heer Generaals dood, van hem zonder redenen (dikmaals zoo klaagde) kwalijk bejegend, hem af en zijnen favoriet in de plaats te zetten, gedreigd heeft, het welk zich de principaalste Chinezen vrij wat aantrokken; zulks niet U.E. verstaan, goed onthaal veel vermag.

Mijne Heeren! Dit is het geene voor ditmaal als een liefhebber en dienaar van de Comp. noodig acht U.E. te deelachtigen, *zonder hierin uit zonderlinge consideratien het rechte ministerium (daar U.E. ten principalen amptshalven aangelegen is) geopenbaard te hebben.* En of het gebeuren mogt, dat niet wil verhoopen, eenige uwer achtbaarheden haar imagueerden hetzelve om een ieder te bekladden of menschelijke passien geschied ware, zoo verklare nochtans in plaats van Eede op mijne waarheid, al hetzelve en vrij meer zoo gelegen te zij. Deswege vertrouwde zulks bij U.E. zoo aangenaam zal worden (opgenomen?) als het wel van mij mit een goeden ijver en genegenheid te borde gebracht zij, *dat kenne Gott die een Heer der Heirscharen en Richter der Richteren en Goddeloozen is.* Waar op blijve. In Amsterdam den 9 Augustus A^o 1646.

KOLONISATIE.

In den laatsten tijd is het vraagstuk der kolonisatie in Nederlandsch Oost- en West-Indië, meer dan ooit, ter sprake gebracht, en heeft men herhaaldelijk op het doen van proefnemingen aangedrongen, zoowel in verschillende tijdschriften als onlangs meer bepaald door het Indisch Genootschap en de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der nijverheid. Zonder in het minst de tot dusver geleverde bijdragen gering te schatten, zou het voor het doel, dat men met de voorgestelde proefnemingen beoogt, zeer belangrijk zijn een wetenschappelijk overzicht te verkrijgen van hetgeen, vooral gedurende de laatste jaren, voor Europesche kolonisatie binnen de keerkringen is gedaan en welke uitkomsten daarvan verkregen zijn. Het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië noodigt daarom alle beoefenaars der Indische taal-, land- en volkenkunde en andere belangstellenden uit tot het leveren van

„Een historisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen
„tot kolonisatie met Europeanen in onze Oost- en West-
„Indiën of in andere tropische gewesten.“

Bijdragen gelieve men in te zenden aan den Secretaris van het Koninklijk Instituut, Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen, te 's Gravenhage, Princessegracht 30.

LEESTAFEL.

EEN TWEETAAL BIJDRAGEN OVER HET NOORDEN VAN SUMATRA.

H. YULE, On Northern Sumatra and especially Achin. (In *Ocean Highways*. August, 1873, p. 177—183.)

Dr. MOHNIKE, Sumatra und die Niederländer. (In de *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 1873. nr. 908, 910, 911, 912.)

1.

Zoolang Atjih voor ons blijft „the topic of the day“, wordt bij elke aankondiging van wat slechts eenigszins met de geschiedenis of topographie van Noord-Sumatra in verband staat, onze nieuwsgierigheid opgewekt en hoopt men iets meer van dat in vele opzichten nog zoo weinig bekende land te vernemen.

Nu komt in de *Ocean Highways*, the *Geographical Review* van de maand Augustus een artikel voor, „On Northern Sumatra and especially Achin“, maar de verwachting van daarin iets nieuws te vinden over dat gedeelte van Sumatra, waarop zoo veler oog gevestigd blijft, wordt spoedig teleurgesteld. Het bevat niet veel meer dan eenige uittreksels der bekende brochure van den hoogleraar Veth, „Achin en zijne betrekkingen tot Nederland, met eene schetskaart“, enz. waarmede de meeste lezers van dit Tijdschrift even goed en velen beter bekend zijn dan met den schrijver, den kolonel H. Yule, aan wien die brochure werd toegezonden, toen hij zich te Palermo onledig hield iets over Atju te schrijven.

Na met een enkel woord gewezen te hebben op het bekende werk van Renaudot, „*Relations des voyages faits par les Arabes dans le IXe Siècle*“, in 1845 door Reinaud opnieuw vertaald, dat hij „the first unmistakable notice of Sumatra“ noemt, maar hem center niet geheel kon bevredigen, gaat de schrijver over tot het bespreken van de ligging, het ontstaan van den naam

en andere opgaven van Sumatra. De mededeelingen der oudste geschiedschrijvers en sommige Maleische kronieken onderling vergelijkende, met eenige aanhalingen uit Marsden en anderen, leveren hem de stof tot eene hoogst sobere topographisch-historische beschrijving van Atjih. De toezending van bovengenoemde brochure met bijbehorende kaart zal den schrijver dan ook niet onwelkom zijn geweest als eene gemakkelijke bron voor de verdere bewerking van zijn opstel.

Onder de zes koninkrijken, door Marco Polo vermeld als tot het noordelijk gedeelte van Sumatra behorende, komt Perlak voor — door hem Ferlec genoemd en in 1290 bezocht, — waar toen reeds vele inwoners tot den Islam waren overgegaan. Tusschen Tandjong Perlak en Koertoi (of Kerti) bestond vroeger een rijkje, in Maleische kronieken als Samoedra bekend, wiens naam later als Sumatra verbasterd, op geheel het eiland is overgegaan; en toen die noorderstranden omtrent het midden der XIV^{de} eeuw door den Arabischen reiziger Ibn Batoeta werden bezocht, was Samoedra reeds de hoofdzetel van Mohammed's leer in die gewesten. Het werd echter al spoedig door de toenemende macht en den invloed van Pedir en Pasei overschaduwed, en onder de 29 Staten van Sumatra door de Barros opgegeven — waartoe ook Atjih behoorde — droegen alleen de vorsten van Pedir en Pasei den titel van Sultan. De komst der Portugeezen in deze twee rijken geeft den schrijver aanleiding om tot een geschiedkundig relaas van Atjih over te gaan.

Het eerste bezoek van Alfonso d'Albuquerque was niet geschikt die westersche vreemdelingen van eene gunstige zijde te leeren kennen. Bij het binnenloopen van de haven van Pedir werd een Aziatisch schip door de Portugeezen prijs gemaakt en geplunderd, waarvan een groot deel der bemanning zich op de kust wist te redden. Daarbij wijst S. op een verhaal van zekeren Florentijner Giovanni da Empoli — door den vlootvoogd naar den wal gezonden om nadere inlichtingen nopens dat onbekende land en volk te verkrijgen — waaruit men zou kunnen opmaken dat hij dien Italiaan, hoewel zijne bekwaamheden op prijs stellende, echter een alles behalve goed hart toedroeg. „Dat werd mij duidelijk” — schrijft Giovanni — „toen ik des avonds door den generaal in het vijandelijke land werd gezonden en dat wel onder het volk wiens schepen en goederen wij juist geplunderd, wiens vaders, zonen en broeders wij pas gedood hadden: in een land bovendien, zonder eerbied voor recht en verraderlijk

gezind jegens vreemdelingen ¹. Eene dergelijke zending werd hem later ook te Pasei opgedragen.

Het verband tusschen dit verhaaltje en de zaak, die de schrijver behandelt, is moeilijk te ontdekken.

Van Atjih wordt gezegd, dat de ware naam is Acheh, «een Telugu woord», dat in het Maleisch «a wood leech» beteekent, en met de afleiding van Sumatra van «a great ant» (groot mier) zou zijn overeen te brengen. Hiervan maakten de Portuzen Achem, en de Engelschen Achiu, zoo als het geschreven is in de Ain Akbari en in de Perzische geographische tafelen van Sadik Isfahani.

Zijne topographische beschrijving bevat evenmin iets nieuws als de geschiedkundige. Aangezien kolonel Yule met de latere opnemingen door de officieren Z. M. stoomschip *Marnix* niet bekend was, stort zich de Atjih voor de lezers van den *Geographical Review* nog steeds met drie mondingen in zee.

De titel van hoeloebalang of voorvechter, zegt S., komt nog onder den minderen adel voor, en hij vermeent dat kampong de oorsprong kan zijn van het Anglo Indiaansche woord *compound*, ofschoon zij die zich verbeelden dat mandarijn, palankijn en pagoda Portugeesche woorden zijn, ook *compound* wel van *Campanha* zullen afleiden.

De bevolking van Atjih wordt door hem op minder dan 328,000 zielen geschat, welke schatting gegrond is op de berekening, dat de oppervlakte volgens de kaart van Versteeg 16,400 □ Eng. mijlen bedragende, men met toekenning van twintig zielen per □ mijl, door Logan aangegeven, eene bevolking verkrijgt van 328,000 inwoners. Dit aantal komt den schrijver evenwel te groot voor, in aanmerking nemende hoe klein het gedeelte der volkrijke kust is in vergelijking met het binnenland.

De namen der peperhavens van dit rijk, waarvan hij dan ook een vijf en twintigtal op bovengenoemd kaartje terugviindt, waren hem door een schipper uit Palermo medegedeeld, die geronnen tijd voor het huis Ingham en Whitaker op Sumatra had gevaren.

Omtrent den uitvoer van kamfer door Dr. de Vreese(?) van 1839—1844 op 820 pd. begroot, doet S. opmerken hoe de opzave van Anderson, als zou in 1826 70 pikols of ten

¹ Archivio Storico Italiano, App., vol. III.

naastenbij 10,000 pd. kamfer, en 3000 pikols benzoïn — hoewel de oostkust tot Deli er onder begrijpende — uitgevoerd zijn, als zeer overdreven te beschouwen is. De uitvoer van kamfer op de West-kust werd in 1814 door kapitein Canning op nog geen 17 pikols geschat.

De getuigenis van Varthema, de Barros, Barbosa en Beaulieu worden ingeroepen wat de rijke productie en uitvoer betreft die vroeger in zijde plaats had, terwijl thans — voor de goede weefsels — zijde uit China wordt ingevoerd.

Evenwel wordt de eertijds zoo belangrijke uitvoer van goud als de voorname oorzaak beschouwd van den handel in de XVII^{de} eeuw met Atjih gedreven, waarop door Dampier en andere schrijvers meermalen wordt gewezen, en hoe bij de komst der vreemde kooplieden, het z. g. n. Chineesche kamp — even buiten de stad gelegen — dan gedurende een paar maanden de levendigste tooneelen aanbod. Geene plaats in Azië, uitgezonderd Japan, zou meer goud hebben opgeleverd dan Atjih.

John Davis spreekt van massa's goud die aan het hoofd- en voeteneinde in de koninklijke begraafplaatsen werden nedergelegd, en van Joao de Borba en Jorge de Brito wordt verhaald dat zij in 1521 eene poging zouden hebben aangewend zich van die schatten meester te maken.

Van den grooten rijkdom gewagende, die vroeger in Atjih aan olifanten bestond, ontleent Yule aan Beaulieu een staaltje van de schranderheid dezer dieren, en van de wreedheid des Sultans. Toen namelijk bij een oorlog tegen Deli, koning Iskander Moeda een honderdtal olifanten wenschte mede te voeren, en zij halstarrig weigerden aan boord te gaan, liet hij een derzelve openrijten, en dreigde eveneens met de anderen te zullen handelen wanneer zij niet gehoorzaamden, waarop allen zich gedwee lieten inschepen.

Zulke verhalen hadden in het opstel best achterwege kunnen blijven. Voor een artikel van nauwelijks zeven bladzijden was waarlijk belangrijker stof te vinden. Ook de bekende anekdote van het psalmzingen en de brief van Iskander Moeda aan Jakobus I, door Thomas Best overgebracht, worden niet vergeten.

Na de vermelding van het zestigjarig tijdperk der koninginnen, die echter den titel van Sultan behielden, komt de schrijver met een grooten sprong op de in bezitneming van onze koloniën door de Engelschen in naam van den Prins van Oranje, en op de verdragen van 1819, 1824 en 1857.

De heer Yule eindigt zijn opstel met te wijzen, hoe door het tractaat van November 1871 voor Nederland de belemmerende bepalingen omtrent Atjih werden opgeheven.

II.

Nauwelijks waren bovenstaande regelen ter neêr geschreven, toen ik met een ander opstel over Sumatra kennis maakte, dat in tegenstelling van het eerste onze aandacht dubbel waardig is.

Onder den titel *«Sumatra und die Niederländer»*, komen in de *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* van 27, 29, 30 en 31 Juli ll., vier artikelen voor van Dr. Mohnike, die jaren lang in den Oost-Indischen Archipel doorgebracht heeft, en Sumatra van het Ooster- naar het Westerstrand is doorgetrokken. Geen wonder dan ook dat zij van eene algemeene zaakkennis getuigen in opgaven van verschillenden aard, die men zoo zelden in buitenlandsche tijdschriften aantreft, en met voorliefde geschreven zijn voor een land, waarvan de rijke en vruchtbare bodem, de onovertrefbaar prachtige plantengroei en de afwisselend trotsche of liefelijke en schilderachtige tropische natuurtooneelen een ouitwischbaren indruk bij den schrijver hebben achtergelaten.

Atjih echter wordt er vrij stiefmoederlijk in behandeld. Zoowel omtrent historische als topographische toestanden treedt hij in geene enkele bijzonderheid, welke niet reeds sedert lang bekend was, en geen enkel nieuw gezichtspunt wordt ons in 't een of ander geopend.

Bestaande analogiën in de verschillende rijken der natuur tusschen Sumatra, Java en het schiereiland Malakka, schijnen bij hem geen den minsten twijfel over te laten of deze landen hebben in eene vorige aard-periode één geheel uitgemaakt. 't Is evenwel vreemd dat de Schrijver hier met geen woord melding maakt, dat dit vermoeden volstrekt niet algemeen wordt gedeeld, en de tegenstanders zich juist beroepen op het groote en merkwaardige verschil dat vooral tusschen Java en Sumatra zoowel in Flora als in Fauna bestaat.

Zonder nog te spreken hoe sulks in bijna alle vogelgeslachten op beide eilanden is waar te nemen, en evenzeer bij de kruipende dieren als bij de vischen bestaat, ja zelfs tot de insecten-wereld zich uitstrekt, is dat verschil bij de zoogdieren even merkwaardig. Onder het rundvee. de rhinocerosen, de herten-

soorten en de geslachten der wilde zwijnen, apen, katten, honden, enz. treft men dezelfde verscheidenheid aan. De *Canis Sumatranus* o. a. en eene soort van antilope behooren uitsluitend op Sumatra te huis. Noch beeren noch tapirs, noch de Sumatrasche orang-oetan, noch de olifant, waaraan het binnenland zoo rijk is, worden op Java gevonden, terwijl diens Fauna (de krokodil uitgezonderd) eene hoogst merkwaardige overeenkomst heeft met die van Borneo, waarop trouwens dan ook door den Schrijver zelven wordt gewezen.

En nu de Flora! Telt Sumatra eene menigte hoesters en bloemen, waarnaar men op Java te vergeefs zoude zoeken, zoo zijn de dáár inheemsche djatti-bosschen op Sumatra geheel vreemd: de enkele djatti-boomen toch op Atjih gevonden, zijn hoogstwaarschijnlijk derwaarts overgebracht.

Waar millioenen peperstruiken op Sumatra welig tieren en een rijken oogst opleveren, worden ze op Java nauwelijks aangetroffen. De kamferboom, de welriekende benzoin en zoo menig andere harssoort worden even als enkele rotan-soorten in 't geheel niet op Java gevonden, welk aantal wellicht door den geleerden Schrijver zelven nog zou kunnen vermeerderd worden.

Juist de merkwaardige afwijkingen op deze eilanden zoowel in het planten- als in het diereurijk waargenomen, hebben bij velen het denkbeeld van een vroegeren samenhang aan het wankelen gebracht.

De bevolkings-opgave steunt op vrij losse gronden. Het aantal Maleijers op 2,500,000 — ongeveer de helft der geheele bevolking — stellende, beweert de Schrijver dat de Batta's, met inbegrip van 800,000 bewoners van Atjih, ongeveer 2,000,000 zielen zouden bedragen, welke opgave mij zeer overdreven voorkomt. Junghuhn komt in zijn ethnographisch overzicht tot het cijfer eener bevolking, die — toen wellicht eenigszins overschat, — de thans bestaande vrij nabij komt. Daarin worden de Batta's met de uitgewekenen in Mandaheling op ruim 165,000, de Atjineezen en Pedireezen op 500,000, en het aantal Maleijers op ruim anderhalf millioen zielen aangegeven.

Met Lampongers, Pasoemaneezen, Redjangers, Korintjiërs en Javanen op de Oostkust en elders verspreid, zal de geheele bevolking van Sumatra thans wellicht het cijfer van omstreeks drie en een half millioen nabij komen, welke opgave echter gedeeltelijk als geheel approximatief te beschouwen is. Volgens den Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië van 1872,

wordt de bevolking op ultimo December 1870 opgegeven als volgt:

Sumatra's Westkust . . .	1,611,344 zielen	2200	□ g. m.
Benkoelen	134,507 "	455	" " "
Lampongsche districten . .	107,725 "	475	" " "
Palembang	472,141 "	1340	" " "
Banka	59,740 "	356	" " "
Biliton	237,87 "	—	" " "
Riouw	268,52 "	148	" " "
gevende een totaal van	2,436,096 z. ¹	op 4974	□ g. m.

Ook de opgave, in het laatste of vierde artikel vermeld, komt niet met deze overeen. Daarin wordt de bevolking geschat:

van Sum. Westkust	950,000 inw.	2200	□ g. m.
" Benkoelen	130,000 "	475	" " "
der Lamp. districten . . .	100,000 "	475	" " "
van Palembang	450,000 "	1340	" " "
Totaal	1,630,000 inw.	4490	□ g. m.

Gevende een verschil van 695,717 zielen in bevolking en van 20 □ g. m. in oppervlakte.

In de opgaven van den heer Mohnike nopens den tijd van duur der regering van eenige der voornaamste vorsten van Atjih, ofschoon uit Maleische kronieken geput, heerscht eenige onnauwkeurigheid, waardoor zij niet geheel met de historische waarheid overeenstemmen. De verschillende Maleische oorkonden moeten met veel onzichtigheid geraadpleegd en onderling vergeleken worden: en dan is men soms nog niet zeker geene chronologische feilen te begaan.

Rajat-Sjah o. a. regeerde slechts van 1603 of 1604 tot 1607; Iskander Moeda van dat jaar tot 1636, en niet tot in 1641, zooals door den Schrijver wordt opgegeven. Die Sultan kon alzoo de Nederlanders bij den aanval van Malakka — zooals ten onrechte vermeld is — niet met 25 galeijen ondersteunen.

Zijn opvolger Alaoe'd-din Maghajat-Sjah, meer algemeen onder den naam van Sultan Moghol of Iskander Tsani bekend, regeerde tot in 1641, toen hij door zijne vrouw (eene dochter van Iskander Moeda), onder den titel van Sultan ² Tadjoe'l-alam Tsatiatoe'd-din werd opgevolgd, en de ongeveer zestigjarige vrouwen regering over Atjih aanving. Van toen af begon de

¹ Waarvan echter de bevolking van Biliton moet worden afgetrokken.

² De vier vorstinnen, die achtereenvolgens de regering aanvaardden, hebben steeds den titel van Sultan behouden.

macht en het aanzien van dit Rijk te tanen: doch eene der voornaamste oorzaken van Atjih's verval, na de verovering van Malakka, moet veeleer gezocht worden in de algemeene uitputting als een natuurlijk gevolg der herhaalde en overdreven krijgstoerusting door Iskander Moeda ten nadeele zijner onderdanen in het leven geroepen, dan wel in die door den schrijver aangegeven.

Bij de behandeling van het verschijnen der Nederlanders in den Oost-Indischen archipel, wordt die komst in de eerste plaats toegeschreven aan het koene besluit om den krijg naar de Spaansch-Portugeesche koloniën over te brengen, den vijand ook in de beide Indiën aan te tasten en gewapenderhand zich van een deel zijner voordeelen en winsten meester te maken.

Dit doel moge later op den voorgrond zijn getreden, in den beginne echter was het belemmeren van den handel en het sluiten der Spaansch-Portugeesche havens de eerste aanleiding tot die ondernemingszucht en krachtsontwikkeling, welke later zulke schoone vruchten opleverde, en de kleine Republiek eene voorname plaats deed innemen onder de eerste mogendheden van Europa.

In het weinige nopens de vestiging der Nederlanders in het Oosten, en hunne eerste reizen naar den Archipel medegedeeld, komen eenige geschiedkundige onnauwkeurigheden voor, die, ofschoon zij tot de wezenlijke waarde van dit opstel minder afdoen, evenwel niet onvermeld mogeu blijven.

Zoo heet het bijv., dat de Oost-Indische Compagnie, op den 20sten Maart 1602 uit de Hollandsche Compagnie *van Verre* is voortgekomen. Nu was die maatschappij wel de eerste, welke de benodigde gelden, enz. bijeenbracht, om schepen voor die verre reize uit te rusten, maar reeds spoedig werd eene tweede met haar vereenigd, van toen af onder den naam van Oude Compagnie bekend. Inmiddels hadden zich niet alleen in Zeeland en te Rotterdam nieuwe handelslichamen tot dat zelfde doel gevestigd, maar was ook in Amsterdam de Nieuwe Brabantsche Comp. opgericht, zoodat het aantal dezer maatschappijen, nog vóór het einde der XVIIde eeuw, tot acht was geklommen. De beide binnen de Amstelstad gevestigde Compagniën, waarbij de reeders van Hoorn, Alkmaar en Enkhuizen zich aansloten, werden toen tot één handelslichaam vereenigd, waaruit eindelijk op genoemden datum de Vereenigde Oost-Indische Compagnie is voortgesproten.

De meening dat de vergunning tot het oprichten eener handelsfactorij te Bantam het gevolg was van de ondersteuning door de Nederlanders den vorst van dat gewest in eenen oorlog tegen de Portugeezen verleend, is even onjuist als de bewoering dat Paulus van Caerden een gezantschap van den Sultan van Atjih naar Holland overbracht, en in diens hoofdstad een kantoor gesticht was, dat in 1664 werd opgeheven.

Ook aan den invloed, die de Batta's op het noordelijk gedeelte van Sumatra zouden hebben uitgeoefend, is, geloof ik, door den Schrijver meer waarde toegekend, dan uit de geschiedenis der Batta-landen kan worden opgemaakt.

Wat de uitbreiding der Nederlanders op de Westkust van Sumatra betreft, zoo zij hier opgemerkt dat Atjih wel aanspraken op die gewesten, zelfs tot aan Benkoelen en Sillebar deed gelden, zonder dat het rechtmatige van die aanspraken op een erkend of bewezen recht berustte. Zijne werkelijke macht reikte dan ook niet verder dan tot Padang, ten zuiden van welk gewest de onafhankelijke Sultan van Indrapoera den schepter zwaaide.

Reeds in 1637 had Nederland zich den uitsluitenden handel op die kusten toegeëigend, doch niet zonder dat de bewoners — door de Atjineezen opgezet en ondersteund — ieder oogenblik tegen dat voor hun ondragelijk monopolie in verzet kwamen.

In 1662 gingen de meeste dier Staten er toe over, het juk van den Sultan van Atjih af te zweren en zich aan de Oost-Indische Compagnie te onderwerpen, nadat de Commissaris Bort residenten te Indrapoera, Padang en Tikoe had gevestigd. Natuurlijk hadden deze overeenkomsten, evenals de onderhandelingen met den Radja van Menangkabau gevoerd, en de daaruit voortgevloede gevolgen, eene steeds aangroeiende vijandschap en haat tusschen Atjih en Nederland ten gevolge, die nimmer opgehouden heeft te bestaan. Ook hierop wordt door den Schrijver gewezen, die, van den thans bestaanden toestand sprekende, te recht zegt: „Für Atschin handelt es sich um seine bis jetzt stets bewahrte Unabhängigkeit. Für Hollaud aber ist, nach der Niederlage welche seine Truppen bei dem ersten Anfall auf Atschin erlitten haben, die Unterwerfung dieses Reiches wenigstens in demselben Grad eine politische Nothwendigkeit wie die Besitznahme von Magdala für die Engländer, die Einnahme von Chiwa für die Russen es waren.“

Inmiddels was het Nederlandsche hoofdkantoor door Groene-

wegen naar het eiland Tjinko verplaatst en werden in 1664 de Atjineezen door Jacob Cau uit Padang, Priaman en Tikoe verdreven. Later werd door Jacob Joriszoon Pits, het eerste opperhoofd der Vereenigde O. I. Comp. op Sumatra's Westkust, het hoofdkantoor te Padang als middelpunt van den handel gevestigd.

De gesloten tractaten echter, even dikwijls verscheurd als vernieuwd, gaven aanleiding tot aanhoudende twisten en krijg, waaronder de handelsbelangen der Comp. niet weinig hadden te lijden. Ik zou de grenzen van dit opstel te veel overschrijden door den geëerden schrijver hierbij verder in zijne beschouwingen te volgen. Eenige betrekkelijk geringe onjuistheden en minder nauwkeurige opgaven daargelaten — die trouwens door elk aandachtig en belangstellend lezer zouden zijn opgemerkt —, behooren de vier artikels van Dr. Mohnike tot de beste stukken, over dit onderwerp in het buitenland geschreven. Merkwaardig is ook het slot. Na in een wel zeer beknopt maar vrij getrouw historisch overzicht ook de tractaten van 1824, 1857 en 1871 en de aanleiding van den aangevangen oorlog tegen Atjih, met een enkel woord besproken te hebben, waarbij de schrijver zich steeds op een geheel onpartijdig standpunt wist te handhaven, eindigt hij met de volgende woorden: „Schon aus dem hier Mitgetheilten ergeben sich Motive genug für den Wunsch dass Holland den Krieg mit Atschin mit voller Kraft und mit nicht zu ängstlicher Erwägung der Kosten desselben fortsetzen, ihn erfolgreich zu Ende führen und dieses Reich seinen gegenwärtigen Besitzungen auf Sumatra einverleiben möge. Dass es vor der Erneuerung der Feindseligkeiten zu einem Ausgleich zwischen beiden Theilen komme, ist nicht zu wünschen, denn ein solcher Vergleich würde wesentlich und factisch nur zum Nachtheile nicht nur Hollands, sondern auch Atschins ausfallen.“ Hierin geloof ik dat de Schrijver volkomen gelijk heeft.

Den Haag,
12 Augustus 1873.

A. J. A. GERLACH.

V A R I A.

STROOMTINERTS-ONTGINNING OP HET EILAND BANGKA.

Onder het opschrift *„Ueber die Ziungewinnung auf der Insel Banka, von W. Bredemeyer.“* komt in het *„Chemisches Central-Blatt“* n°. 19 van *„7 Mei 1873“*, bladz. 303, bij de *„Technische Notizen“* eene mededeeling voor betreffende de stroomtinerts-groeven op Bangka, overgenomen uit de *„Berg-und Hüttenm. Z. 32. 81.“*

In het belang der lezers van de *„Berg-und Hüttenmännische Zeitung“* en het *„Chemisches Central-Blatt“*, zoomede der redacties van die bladen, wensch ik de voornaamste onjuistheden in die *„Notiz“* aan te wijzen.

De Nederlandsch-Indische regeering ontgint de stroomtinerts-groeven op Bangka, onder de technische leiding van Nederlandsche mijningenieurs, met Chinesche mijnwerkers, die zich daartoe tot *„kongsen“* (*„Gesellschaften“*), meestal uit weinige, soms uit meer, maar zelden uit meer dan honderd man bestaande: bij het openen van mijnen (stroomwerken, groeven) neemt de *„kongsen“* daglooners in dienst, die evenwel niet tot de kongsen behooren. Het ontginbare stroomtinerts komt op Bangka niet alleen in de valleien voor, maar ook op de vlakten.

Aangezien het stroomtinerts op Bangka uit tinoxide bestaat, dat maar *zeer weinig* verontreinigd is door ijzerertsen, als: ijzerglans, roodijzersteen, magneetijzererts, bruinijzererts, maar *hoogst zelden* door eene geringe hoeveelheid ijzerpyriet, zoo wordt het stroomtinerts op Bangka nimmer geroost voor de smelting en dus ook niet uitgewaschen na de roosting; op Bangka bestaat geen enkele reverberer-oven en ook geen *„grosse Wasserbehälter“* om de *„gerösteten Massen“* in te wasschen. Van koperertsen is tot dusver *geen spoor* op Bangka gevonden.

Op Bangka werd het stroomtinerts vroeger uitsluitend in den kroesvormigen, chimeschen oven herleid tot tin, gedsoxydeerd;

die chinesche oven is bijna 4' 4" Rijnl. (1.34 M.) hoog, terwijl het kroesvormig gedeelte slechts 0' 11" Rijnl. (0.28 M.) diep is; deze oven wordt van aangestampte leem vervaardigd en door uit het bosch ruw bekapte hout, hier en daar, ondersteund. Sedert eenige jaren heeft men den kroes verhoogd door een rand van gebakken steen, ruim 1' 3" Rijnl. (0.4 M) hoog, waardoor eene besparing van brandstof is verkregen.

Zes jaren geleden heeft men op Bangka, bij groeven die over eene voldoende hoeveelheid water als beweegkracht kunnen beschikken, het watergeblaas ingevoerd en bij zulke mijnen gebruikt men schachtovens van vierkante doorsnede, met kroesvormigen bodem, even als de kroesvormige chinesche oven met eene opene borst, terwijl het geblaas aan de beide zijkanten en van achteren toetreedt; deze oven heeft eene hoogte van 5' 1" Rijnl. (1.6 M.), is van vuurvasten steen opgetrokken, van onderen ter versterking aan drie kanten omgeven door aangestampte leem.

„Schachtofen van 9 Fuss Höhe, der aus einem mit feuerfestem „Thone ausgefüllerten gusseisernen Cylinder besteht“, bestaat er op Bangka geen.

„Wenn der Sticherd ganz mit Zinn angefüllt ist“, wordt het tin *niet* „in einen zweiten Herd abgestochen“, maar met ijzeren lepels uitgeschept en in de gietvormen tot blokken gegoten.

De polen, waaraan zich de met het tin verbonden vreemde stoffen zouden afzonderen, liggen buiten mijne bevatting; die „Notiz“ is nonsens.

De ovens worden door de mijnwerkers voor hunne rekening gebouwd.

De betaling van f 13,50 is per 1 pikol, dat zijn 61.76 K. G., maar die betaling alleen kan niet dienen om eenige berekening van outginningskosten te maken, waartoe nog vele andere voorwaarden, tusschen het Gouvernement en zijne mijnwerkers bestaande, behooren gekend te worden; de schrijver der „Notiz“ kent die andere voorwaarden niet.

De „Notiz“, volgens welke de Nederlandsche regeering jaarlijks, tijdens schrijver op Bangka was, £ 5 millioen, dat is f 13 millioen zuivere winst behaalde bij de onderneming, heeft geen grond en raakt kant nog wal. Zonder een bepaald cijfer te noemen, kan ik de verzekering geven dat de schrijver meer dan 400 % (vier honderd procent) van de waarheid afwijkt.

Merawang was jaren lang een zeer rijk district, maar daar zat de tinerts-rijkdom niet in de heuvels, maar in de beddingen

der takken van de hoofdriever Batoe roesakh. De overige namen, door den schrijver genoemd, als van streken waarin de belangrijkste ontginningen liggen: „Bockit, Pelawang, Soengi, Sean en Paceo“, zijn geen namen van plaatsen of districten op Bangka; wellicht zijn ze door den schrijver voor zijne „Notiz“ vervaardigd.

's Gravenhage,
21 Juni 1873.

CORN. DE GROOT.

HET EILAND SARANGUNI (ROSSINGEIN) DER BANDAGROEP.

Dit eilandje, dat, zoo wij hopen en vertrouwen, weldra eene betere toekomst te gemoet gaat, dank zij de pogingen hiertoe door den heer Laus in het werk gesteld, droeg volgens eene Portugeesche M. S. kaart van 1601, den naam *Saranguni*¹; even zoo wordt het genoemd in een brief van Nicolas de Montalegre, van Grissee, den 20 Juni 1602 aan Andre Furtado de Mendoza, Capitao Mor e Geral do Mar do Sul e de sua Conquista. Bij onze oude zeevaarders daarentegen is het bekend onder die van *Rasangyn*, zooals wij lezen in het journaal van Jacob van Heemskerck (1599) en Rossingeyn, zooals het voorkomt op eene M. S. kaart van Joris Joosten² (1602), in de reis van Wolphert Hermansz. Van waar die naamsverandering, mag men vragen. Wij kunnen het niet met zekerheid oplossen, maar gelooven, dat het geen al te gewaagde gissing zou zijn, te vermoeden dat men hier eenvoudig aan eene omzetting van twee letters te denken heeft. Inderdaad, wanneer men de r en s van plaats verwisselt, dan leest men voor *Saranguni* *Rasanguni*, dat een zeer gering verschil oplevert met *Rasangyn*, zooals men het bij van Heemskerck geschreven ziet; men dient hierbij ook in het oog te houden, dat de namen zoowel van personen als van plaatsen veelal door de onzen werden geschreven op het gehoor af, waardoor het voor de hand

¹ *Bandas Insulae Typus, de integro multis in Locis Emendatus Anno Da. 1601 Auctore Emmanuele God. de Eredia.*

² Deze hoogstverdienselijke stuurman en kaartenmaker, later leeraar in de stuurmanskunst en aanverwante vakken, teekende zich ook Jooris Joostenz. Karolis, Jooris Joosten Kaerle en Joris Carolus.

lag, dat men ze veeltijds zeer gebrekkig opteekende; het is onnoodig hiervan voorbeelden aan te geven ¹.

In de papieren der voormalige O. I. Compagnie komt de naam voor van een harer niet onverdienstelijke dienaren, Jan Lodewijksz. Rossingeyn. De heer van Dijk maakt ons met eenige niet onbelangrijke bijzonderheden uit zijn leven bekend, in zijne Mededeelingen uit het O. I. Archief (Twee togten naar de Golf van Carpentaria enz.). Op blz. V der Inleiding, in de noot, waagt hij de volgende gissing: „Het zoude mij niet verwonderen dat het eiland Rossingeyn, het Oostelijkste der Bandagroep, ook reeds eenige jaren vroeger (vóór 1608) naar hem genoemd werd“. Wanneer men genegen is om onze hiervoren geopperde gissing aan te nemen, dan kan het wel aan geen twijfel onderhevig zijn, of Jan Lodewijksz. heeft zijn toenaam aan het eiland te danken en niet omgekeerd.

Wij hebben hiervoor nog de volgende redenen. Toen Jacob van Heemskerck in 1599 Banda verliet, bleven aldaar onder Adriaen van Veen en twee anderen, eenige der bekwaamste bootsgezellen als vrijwilligers achter, waaronder zich ook Jan Lodewijksz. bevond. Het ligt o. i. voor de hand, dat hij door van Veen, die meer bepaald op Lontor zijn verblijf moest houden, gebruikt is geworden om het zoo nabij gelegen eilandje Rasangyn te bezoeken. Hoe dit zij, het eerst dat wij hem met een toenaam aantreffen, was in het schuldbboek en monsterrol van het schip Amsterdam (1600—1603), waar hij wordt genoemd *Jan Lodewijksz. alias Rosegeyn*, en wellicht ter onderscheiding van den Opperkoopman Jan Lodewijksz., die in de tweede reis van van Neck, eerste gedeelte onder Wilkens, in 1599 naar Indië vertrok en in het najaar van 1601 in het vaderland terug keerde.

Later vinden wij zijn naam op verschillende wijze geschreven; zoo noemt hem de Opperkoopman Gaef, in 1602, Jan Lodewijksz.; Paulus van Caerden, in 1608, Jan Lodewijksz. Rossingyn; de Gouverneur-Generaal Reael, in 1616, Jan Rossingeyn, in 1617 Jan Rossangen. In een brief, door hem zelven in 1613 van Tidor geschreven, onderteekent hij zich Jan Rossingin. Men ziet dat er vrij wat verscheidenheid in het schrijven van zijn naam bestaat. Die verscheidenheid bestaat nu nog in het

¹ Een enkele slechts. Op de hiervoren genoemde Portugeesche kaart komt voor: Pulo Rum; bij ons draagt het den naam Poelo Rhuu, Poelo Ros, vroeger Poulleron, Poeleron, enz.

schrijven van den naam van het eiland, zij het dan ook in een mindere mate; wij hebben: Rossinghein, Roesingein, Rosengyn en Rozeugain. Het ware o. i. wenschelijk dat men eene vaste spelling aannam.

Wij nemen deze gelegenheid te baat, om eene fout, voorkomende in het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van N. I. op het artikel Rozeugain te herstellen. Er wordt daarin vermeld, dat in 1634 op dat eilandje de muskaatnotenboomen werden uitgerooid. Volgens de resolutiën van Gouverneur-Generaal en Raden van Indië werd daartoe het besluit genomen op den 11^{den} November 1664, terwijl daarentegen bij resolutie van 20 December 1695 vastgesteld werd, het eilandje weder daarmede te beplanten.

LEUPE.

E R R A T A.

In 't Verslag van den Secretaris staat op blz. xxxiii, r. 7 v. o. *f* 4²
Lees: *f* 357,65.

INHOUD.

	Pagina
EMIGRATIE UIT NEDERLAND. KOLONISATIE MET NEDERLANDERS IN OOST- EN WEST-INDIË. DOOR A. D. VAN DER DON NITSCHER . . .	84—151.
EENE PROCLAMATIE VAN EEN SULTAN VAN BANTAM. MEDEGEDEELD DOOR J. J. WEINEMA	152—156.
ZANG XV VAN 'T BHARATA YUDDHA IN KAWI, MET VERTALING EN AANTEEKENINGEN. DOOR H. KERN	157—187.
NOG EETS OVEE HET OPSCHRIFT VAN PAGGER ROEJONG. DOOR H. KERN	188—196.
LEESTAFEL	197—205.
M. A. Sherring, Hindu Tribes and Castes, as represented in Benares. Door H. Kern.	
The Vaiseshika-System of Kanâda, translated by E. A. Gough, B. A. Door H. Kern.	
S. Coolma, Handleiding bij de beoefening der Soemdanische taal. Door G. J. Grashuis.	
VARIA	206—210.
Aarde op Neussa Laet. — Het springen van den zwaafberg op het eiland Seran in 1657. — Natuurverschijnselen te Banda waargenomen in 1670—1687.	

De bibliotheek van het Instituut (Lange Poelen N°. 41) is voor de leden toegankelijk des Maandags van 12 tot 3 uur.

Heeren leden worden verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Heer J. Bondewijze, adjunct-secretaris, te 's Gravenhage.

EMIGRATIE UIT NEDERLAND.

KOLONISATIE MET NEDERLANDERS IN OOST- EN WEST-INDIE.

Hoezeer ook de overoude geschiedenis van emigratie en kolonisatie in algemeenen zin slechts in groote trekken bekend is, toch werd hetgeen daaromtrent gedurende de laatste 250 jaren in Nederlandsch-Indië en Suriname voorviel, door vele schryvers min of meer in bijzonderheden vermeld en zijn de quaestien daarmede in verband, tot 1857, door de staatscommissie onder presidium van den Minister van Staat J. J. Rochussen uitvoerig behandeld, zoodat vele lessen uit de tot dien tijd verkregen ondervinding in het verslag dier commissie te vinden zijn.

Gold het hier dus niet eene groote en in belangrijkheid toenemende nationale zaak en bovendien eene quaestie van menschlievendheid ten opzichte van duizenden onzer hulpbehoevende landgenooten, de vrees van voor een goed deel in herhalingen te moeten vallen, zou ons van schryven terughouden.

Maar het blijkt ook dat de vermelde veelal treurige ondervinding op het stuk van kolonisatie en de waarschuwingen, die op wetenschappelijke gronden daaromtrent gedaan zijn, nog weinig algemeen bekend of begrepen worden en dat dus de berouwing aan oude en de mededeeling van latere voorbeelden niet overbodig zijn om de publieke meening voor te lichten en de waarnemend te doen uitkomen, opdat die, in spijt van verkeerde opvattingen of eigenbelang, zegeviere.

Daarbij gebeurde er gedurende de 20 laatste jaren, vooral in Europa, zeer veel, waardoor de maatschappelijke orde en geregelde arbeid verstoord werden en waaruit telkens wederkerende werkstakingen, armoede en emigratie ontstonden, zoodat op nieuw kolonisatie-plannen worden aanbevolen, ten einde te voorkomen of te ontkomen aan de dringende eischen van de in Europa en omzest toenemende bevolking, die werkbehoevend

en toch niet zelden werk weigerend, in den laatsten tijd ook in ons vaderland veel zorg geeft.

Ook outwaakt het verlangen naar Europeesche keunis en nijverheid in onze Oost-Indische bezittingen meer en meer en de arbeidsnood in Suriname doet zich steeds scherper gevoelen, zoodat de quaestie van kolonisatie en plantage-arbeid met Nederlanders zich thans in gelijke mate belangrijk met huunc emigratie of landverhuizing als aaneensluit en de aandacht vordert van ieder die de nationale welvaart en het geluk van duizend arme landgenooten wenscht te bevorderen.

Het behoeft daarbij geen betoog dat het verlangen naar emigratie en kolonisatie steeds wordt aangemoedigd door de groote winsten, die in Indie met de kultuur en 't fabrikaat der kostbare koloniale waren, het delven en voortbrengen van steenkolen, mineralen, aardoliën, enz. te maken zijn, maar ook dat die winsten daar, evenals elders, slechts door welbestuurden, aanhoudenden handenarbeid en door verstandige aanwending van werktuigen en stoomkracht met voordeel verkregen kunnen worden.

De slavenarbeid, die in Oost-Indië nimmer van eenige betekenis op de nijverheid en den landbouw was, omdat het zeer gering aantal slaven bijna uitsluitend tot huisdiensten werd gebezigd, bestaat daar echter sedert lang niet meer en wat vooral voor den bouw der handelsproducten veel zegt, de verplichting tot kultuur- en heerediensten, vroeger met geringe uitzonderingen de inlandsche bevolking tegen gering loon en bij wijze van belasting opgelegd, werd later voor een goed deel opgeheven en wordt dit nog steeds meer, terwijl in de West-Indie de vermindering van arbeid, die door de lang gewenschte en gelukkige opheffing der slavernij 1 Juli 1863 ontstond, niet door tijdigen aanvoer van nieuwe arbeiders werd aangevuld, zoodat reeds dit jaar 1873 bij het ophouden van het staats-toezicht, de neger-bevolking in Suriname geheel vrij is om niet, of althans niet meer te werken, dan ter vervulling zijner zeer geringe eerste levensbehoeften noodig is, evenals dit, zóó voortgaanden over weinige jaren met de talrijke bevolking van Java het geval zal zijn.

Geen wonder dus dat men daar en overal, om nieuwe ontginningen mogelijk te maken en de bestaande landbouw- en nijverheids bedrijven te behouden, de werkkrachten tracht aan te vullen, die zich in toenemende en zeer belemmerende mate onttrekken, of vroeger reeds te kort schoten en dat men zich

te dien einde het eerst naar die landen wendt, waar de arbeidende bevolking overvloedig schijnt, en in emigratie een verbetering van haar lot zoekt.

Door te grooten ijver om iets goeds tot stand te brengen, of voordeel te behalen, werden echter niet zelden verkeerde middelen aanbevolen en gewaagde proeven genomen, waardoor veel verloren en het doel gemist wordt, dat op practische wijze reeds lang geleden bereikt had kunnen worden.

Beschouwen wij dus:

In de eerste plaats, de emigratie van Nederlanders met het oog op de vraag, waarom en in welken zin die wenschelijk is.

In de tweede plaats en in verband met die emigratie, wat voornamelijk gedurende de laatste halve eeuw door de onderzinking is geleerd, omtrent veldarbeid en kolonisatie met Europeanen in het algemeen en met onze emigreerende landgenooten in het bijzonder.

Sedert jaren reeds werden de talrijke en snel toenemende bevolking van Europa en de voor een goed deel daaruit, in vele landen gevolgde armoede, tegenover de betrekkelijk nog geringe bevolking en den overvloed van vruchtbaar onbebouwd land in andere werelddeelen, als voldoende redenen aangevoerd, om de emigratie of landverhuizing ook uit Nederland, als wenschelijk voor de vertrekkenden en voor de blijvenden tevens, aan te moedigen, en thans wordt dit reeds als stelling aangenomen door staathuishoudkundigen van erkende scherpzinnigheid, hoewel het geen betoog behoeft, dat zoo ooit, dan na jaren pas, de bewijzen daarvoor door de uitkomsten gegeven kunnen worden.

Door al wat in den laatsten tijd uit brochures en tijdschriften, omtrent den geringen prijs van zeer vruchtbaar, welgelegen land en het gezonde klimaat in de meeste der Noordwestelijke en andere Staten van Noord-Amerika, algemeen bekend geworden is en bij de gunstige berichten door honderden onzer landgenooten, tot Lunde achtergeblevene betrekkingen overgezonden, (vele waarvan door het Maandblad *de Landverhuizer* en andere Couranten gedurende den laatsten tijd zijn opgenomen), schijnt het boven tegenspraak bewezen, dat de ijverige, vastberadene en sobere landbouwer, die in zijn vaderland niet altoos tot onderhoud van zich en zijn gezin genoeg verdienen kon, in die gezegende landstrecken, bij voorbeeld Michigan, Minnesota,

Missourie, Californie, zij het ook na vele outheringen en moeilijkheden in den aanvang, bij moed en volhardenden arbeid, altoos een overvloedig bestaan en niet zelden een vroeger ongekende welvaart bereikt, ja zelfs, dat eenige aldaar reeds een betrekkelijken rijkdom verwierven, zoodat emigratie derwaarts reeds vele Nederlanders tot groote lotsverbetering strekte en nog voor duizenden eene zeer wenschelijke zaak kan zijn, die, uit dit oogpunt bezien, onder zekere voorwaarden nog velen mag aanbevolen worden.

Ook is er nog ruimte voor honderd duizende emigranten, die daarvan in de toekomst gebruik willen maken, zonder dat men voor gebrek aan goed land behoeft te vreezen, zooals blijkt uit hetgeen omtrent de opmeting, schenking en verkoop van land in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, reeds in Juni 1866 bekend was en tot heden niet belangrijk veranderd is.

De geheele oppervlakte van de Vereenigde Staten, het uitgestrekte distrikt Alaska daar niet bij gerekend, wordt op drie millioen vierk. Eng. Mijlen berekend, is tusschen de 24 en 49 graden Noorderbreedte gelegen en heeft thans 40,320,000 inwoners, hetgeen gemiddeld iets meer dan 13 inwoners op de vierk. Eng. Ml. geeft, terwijl in Nederland op 12,700 vierk. Eng. M. oppervlakte, thans 3,700,000 of gemiddeld 291 inwoners op de vierk. Eng. Ml. tusschen de 50°40' en 53°30' noorder breedte en dus noordelijker dan de noordelijkste grens der Vereenigde Staten, wonen.

Van de geheele oppervlakte der Vereenigde Staten, die op een duizend negen honderd en veertig millioen Amerikaansche akkers wordt geschat, waren een duizend vier honderd millioen nog onbebouwd, waarvan reeds in 1866 niet minder dan 474,160,551 akkers, nauwkeurig opgemeten en in kaart gebracht waren en 991,908,219 akkers ter opmeting overbleven.

Tot gemakkelijker beoordeeling dezer uitgestrektheden moge dienen, dat 640 Amerik. akkers gelijk zijn aan 259 hectaren of Nederl. bunders en dat dus die akker omtrent even groot is, als twee vijfden van den Nederl. bunders.

Al deze millioenen akkers nu, werden volgens de Noord-Amerikaansche Wet (Home Stead Act), in stukken van 180 akkers, of 72 bunders in de Noordelijke en van 80 akkers of 32 bunders in de Zuidelijke Staten, aan ieder nieuw aangekomene van welken landaard ook zonder betaling afgestaan, alleen onder voorwaarde dat hij zich daarop een blokhuis of

andere woning bouwt. — Wanneer hij op zijn land vijf jaren gewoond heeft, ontvangt hij het bewijs van eigendom en recht tot verkoop en overdracht met onbeduidende kosten. De gronden die bijzonder gunstig aan de spoorwegen of in de onmiddellijke nabijheid van steden of groote nijverheids-ondernemingen gelegen zijn en vele waarvan reeds in het bezit van bekende spoorwegmaatschappijen of van partikulieren zijn, kunnen met eene eenvoudige en weinig kostende overdracht, voor 5 tot 20 en meer dollars per akker, in groote of kleine uitgestrektheden gekocht worden.

Het totaal der reeds opgemeten gronden is alleen voldoende om meer dan 800,000 boerderijen of kleine landgoederen van 72 Nederl. buunders aan te leggen; op de nog niet gemeten gronden kunnen in gelijke verhouding nog millioenen zulke boerderijen aangelegd worden en meer menschen in overvloed en gezondheid het leven genieten dan in geheel Europa.

Immers al deze landstreken hebben, met geringe wijzigingen naar ligging en hoogte boven de zee, een klimaat zooals men het in Zuid- en Midden-Europa aantreft en zijn bijna overal bebouwbaar, voor een goed gedeelte door groote rivieren doorsneden, met bosschen bekleet en uitermate vruchtbaar; ook zijn er in de Noord-westelijke Staten van Noord-Amerika reeds vele duizende Nederlanders gevestigd, zoodat onze emigreerende landgenooten er niet geheel onder vreemden behoeven te komen en spoedig geheel te huis zijn.

De Nederlandsche stad Pella in Yowa en de bloeiende vestigingen Holland, Friesland, Kalimazoo, Grand-Rapids, Friesland, Zeeland en Drenthe, allen in den Staat Michigan, zijn daarvan ten voorbeeld en bewijzen dat klimaat en bodem daar voor Nederlandsche kolonisten zeer geschikt zijn, terwijl volgens de laatste berichten de Staat Minnesota, hoewel des winters zeer koud, boven alle andere landstreken voor Nederlandsche landbouwers zou te verkiezen zijn, als uitmuntende door vruchtbaarheid van grond, gezondheid van lucht en overvloed van helder water, zoodat de Hollanders die zich aldaar in den omtrek van Audubon verplaatst hebben een hoogst gelukkig toekomst te gemoet gaan.

De reiskosten uit Nederland naar Noord-Amerika, naar Zuid-Brazilië, naar de Kaap of naar Nederl.-Indië, staan in onderlinge verhouding ongeveer als 100 tot 180, 280 en 300, zoodat uit dit oogpunt de emigratie naar Noord-Amerika verre

de voorkeur verdient, zooals zij dit nog meer doet, om de zoo belangrijk veel kortere zeereis en daardoor minder ontberingen, ongemak, ziekten en kans van ongelukken.

Is dus reeds door de ondervinding aangewezen wat voor den emigrant goed is, niet even duidelijk is daaruit gebleken, dat de gevolgen der emigratie van zoo vele bij uitnemendheid geschikte werklieden en degelijke burgers in jaarlijks toenemende getallen, voordeelig werkt op onzen landbouw en nijverheid, of zelfs dat die, zooals zij nu plaats heeft, een wenschelijke zaak is voor alle of de meeste der achterblijvenden uit den werkenden stand en dat die hier te lande vermindering van armoede ten gevolge heeft, zoodat met het oog op het algemeen belang hunne emigratie moet aangemoedigd worden:

„We look upon our Colonies as the poor mans inheritance, and as an outlet for some of the seven hundred human beings, daily added to our thirty-two millions of population.“ Zoo sprak omtrent een jaar geleden, „the Reverend A. Styleman Herring, Chairman of the Clerkenwell Emigration Society, London“, en er zijn er hier te lande, die met even goede bedoelingen voor onze behoeftige landgenooten, het op zich zelf zeer juiste feit vooropzetten, dat de bevolking van Nederland in verhouding tot de oppervlakte, grooter is dan die van Groot-Brittanje en Ierland; ja! dat die, België uitgezonderd, grooter is dan de bevolking van eenig land in Europa, en die dus in hunnen ijver, onze overzeesche bezittingen gelijk stellende met de buiten de tropen door Engelschen, Schotten en Ieren aangelegde en bevolkte koloniën, de vochtigwarine Surinaamsche laaglanden of de afgelegen bergvlakten in Nederl. Indie hun tot erfdeel zouden willen toeschikken.

Onder de opmerkelijke en gewichtige teekenen des tijds op dit gebied, behoort de weder ophaling der vroeger zoo dikwijls besproken kolonisatie-quaestie in Juli 1872 door de Nederl. Maatsch. van Nijverheid, onder presidium van Dr. A. Vrolik, in hare algemeene vergadering te Sneek, waarbij „de wenschelijkheid van emigratie uit Nederland“ werd uitgesproken, en in verband daarmee, de uitnoodiging aan al hare departementen werd gedaan, om te doen onderzoeken:

- a. naar welke landen in Nederl. Indie en daar buiten, het best de emigratie heen te richten is?
- b. of dit emigratie-stelsel, door het Gouvernement of door artikuleren, geëxploiteerd zal moeten worden?

en verder om plannen te leveren, betreffende deze emigratie ten einde die een volgend jaar te kunnen bespreken.

Niet minder sprekend voor het verlangen, dat zich vooral in de Noordoostelijke provincien van ons vaderland naar emigratie openbaart, is de vorming van vereenigingen, zie het Maandblad *« de Landverhuizer »*, n°. 7 en latere, die uitsluitend aan de bevordering der landverhuizing zijn gewijd.

Ook worden door vele deskundigen uit Noord-Amerika belangrijke berichten en toelichtingen overgezonden en bewijzen de schriften van dr. Hartog Heijs van Zouteveen, van dr. van Schevichaven en den heer Obreen, dat mannen van studie zich in den laatsten tijd op practische en onpartijdige wijze het onderzoek in deze zaken ten taak gesteld hebben, zoodat men in onze taal, vooral over Michigan, Minnesota en Californie, vele voor den emigrant noodzakelijke inlichtingen met geringe kosten en moeite kan bekomen.

Nog werd in Dec. 1872 door het Indisch Genootschap onder presidium van Jhr. mr. W. T. Gevers Deynoot aan de orde gesteld: *« Emigratie uit Nederland naar Nederlandsch Indie, met het oog op de mogelijkheid eener kolonisatie »* - nadat reeds in 1857 (zie de verslagen), in hetzelfde genootschap door den toenmaligen voorzitter Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraayenburg het onderwerp *« Kolonisatie in Nederl. Indie in het algemeen »*, uitvoerig was ingeleid en door schrijvers van gezag in Indische zaken hier en vroeger was besproken en toegelicht, met vermelding van hetgeen door verschillende commissiën van Indische ambtenaren en door geleerden van bekenden naam, voor en tegen kolonisatie in Indie is uitgebracht en dat dit alles kort daarop, in het werk van *« Willer en Cornets de Groot, over het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederl. Indie »* nogmaals uitvoerig behandeld was, zonder dat men daardoor tot een eenzins bepaalde uitspraak van mogelijk of onmogelijk is kunnen komen, hoewel laatstgenoemd werk, met de aanbeveling van kolonisatie proeven op kleine schaal eindigt en daartoe in de eerste plaats het eiland Boeroe als bijzonder geschikt aanbeveelt, waaraan echter nimmer gevolg is gegeven.

De kolonisatie met Nederlanders in Indie, dus na omtrent 15 jaren op nieuw in het Indisch Genootschap aan de orde gesteld, werd door den hr. Cornelis de Groot, Hoofd-Ingénieur

---

1 Dr. W. Esch, dr. W. R. Baron v. Hoeyell, dr. P. Becker en anderen.

in Nederl. Indie, met een belangrijk betoog ingeleid en aanbevolen, waarna die door de heeren Robidé van der Aa, van Swieten, Bleeker, Dumontier en van der Gon Netscher, in min of meer tegenovergestelden zin besproken en afgeraden is en waarbij vooral door den eersten spreker vele gedeeltelijk nieuwe beschouwingen en gegevens omtrent de klimaats invloeden werden aangevoerd, en door den laatste op de treurige onderviuding werd gewezen, die onder anderen in Britsch-Guyana gedurende 35 jaren, van 1835 tot 1870, op groote schaal met Portugeesche immigranten en Europeanen van verschillende landaard is verkregen. Zie over dit alles de verslagen van het Indisch genootschap Dec. 1872 en Febr.—Maart 1873.

Het reeds in den aanvang van dit overzicht aangehaalde Verslag aan den Koning, door de staats-commissie in Juni 1857 uitgebracht, in antwoord op het adres van „J. H. van Vlissingen en negen anderen, betreffende Europeesche kolonisatie in Indië” en de wederlegging van vele in het verslag voorkomende denkoelden en cijfers in den merkwaardigen brief van den toenmaligen gouverneur van Sumatra's West-Kust Genl van Swieten, ja zelfs de kritiek van latere schrijvers op het Verslag, werden in de genoemde vergaderingen aangehaald en het gezag tot heden aan de uitspraak der commissie toegekend, werd zoo al niet geheel gehandhaafd, toch vrijgepleit van onjuistheden of overdrijving in de voorstelling van feiten en cijfers, waarvan het soms beschuldigd werd.

Hoezeer echter ook in strijd met de strekking van het verslag, door sommige geleerden en zelfs door personen van plaatselijke kennis, de mogelijkheid beweerd is, om in de berglanden van Java en Sumatra met Nederlandsche landbouwers blijvende en zich zelf voortplantende koloniën te stichten, toch werd de wenschelijkheid en het voordeel daarvan door de groote meerderheid zeer betwijfeld, niet bovenal uit hoofde van de te groote warmte, die op 650 tot 1450 meters boven het zeevlak, slechts van 24° tot 19° Cels. gemiddeld des daags oedragen zou, maar om verschillende andere redenen hier verder te bespreken. Was echter hieromtrent nog verschil van gevoelen, men was het daaromtrent algemeen eens, dat in de lage landen van Nederl. Indie of Suriname aan zulk een kolonisatie niet kon gedacht worden.

Evenwel, de beschouwing als inleiding van de uitvoerige behandeling dezer quaestien, in de laatste zittingen van het

Indisch-Genootschap voorop gezet, en die op het Congres der Nederl. maatsch. van Nijverheid te Sneek, tot inleiding diende voor hare uitnoodiging tot het leveren van emigratie-plannen, verdient als de uitdrukking van door vele gekoesterde dwaalbegrippen bijzondere aandacht, en in het belang der zaak wederlegd te worden. Daarin toch komt onder andere het volgende voor:

„Bij de steeds voortgaande emigratie van Nederlanders naar Noord-Amerika, is het van groot belang, dat de aandacht worde gevestigd op andere streken, gelijk Suriname, Nederlandsch Oost-Indie en Zuid-Afrika, waar de gelegenheid tot kolonisatie voor Nederlanders zeker niet minder gunstig en veel eigenaardiger is dan in Noord-Amerika.

„In onze kolonien toch, en in de beide Zuid-Afrikaansche republieken, bestaan de taal en de zeden van ons land, terwijl in Noord-Amerika onze nationaliteit geheel in de Amerikaansche moet ondergaan.” . . . . .

En verder nog:

„Engeland heeft ten opzichte van zijne kolonien terecht dit onderwerp reeds lang ter harte genomen en zijne bloeiende kolonien in Australie bewijzen, dat kolonisatie op groote schaal en regelmatig voortgezet een zegen kan worden voor de kolonien en het moederland. Er schijnt ook geen beter middel tegen den nadeeligen invloed van overbevolking en toenemend proletariaat te zijn, dan de emigratie, die het gestoorde sociale evenwicht voortdurend herstelt; van groot gewicht is voorts dat van eene emigratie naar de Nederlandsche kolonien, onze handel voorzeker in alle opzichten voordeel zal trekken.”

Uit deze beschouwing nu blijkt evenmin als uit de voorgestelde, tot grondslag van redenering aangenomen „wenscheelijkheid van emigratie” of men daarmede bedoelt, de vrijwillige, geheel uit eigen beweging ontstaande landverhuizing van landbouwende en andere individuen en huisgezinnen, zooals die tot heden door eigen omkleben uit Nederland plaats had en dus van hen die in het Vaderland een min of meer voldoende bestaan vonden, of wel den tot vermindering van het proletariaat zeer wenschelijken, maar ook zeer bezwaarlijken uitvoer of emigratie van behoeftigen, zooals die uit Engeland naar Canada en sedert 1831 naar Australie plaats vond, onder toezicht van den staat, door verkoop van de kroonlanden tegen 5 tot 11 shillings per Eng. akker en die nadat de prijs van

land in die koloniën in 1841 bij acte van het Parlement op een pond sterl. p. akker als minimum gesteld was, steeds voortging uit de opbrengst daarvan en ook voor een gedeelte op kosten van de gemeenten en armenfondsen, door vrijwillige bijdragen, maar meest voor rekening der koloniën waarheen zij emigreeren en welke emigratie ¹, hoe wenschelijk zij ook moge wezen, niet zonder belangrijke kosten en bezwaren en niet zonder groote zedelijke verantwoordelijkheid op zich te laden, geschieden kan.

Uit de verwachtingen, die men zich van de emigratie naar onze koloniën voorstelt, is echter op te maken, en het debat daarover in het Indisch Genootschap bevestigt dit volkomen, dat men hier alleen gedacht heeft aan hen die tot den landbouw of andere nuttige bedrijven en ambachten bekwaam en genegen zijn; en voor men ter verwijdering van dergelijke overal bruikbare lieden de hulp der regeering gaat inroepen, dient wel bewezen te worden, dat er van dezulken hier te lande reeds een overbevolking bestaat die zóó hoog geklommen is, dat er geene middelen binnen onze grenzen en binnen ons finantieel bereik te vinden of te scheppen zijn, om de nuttige kracht daarvan te behouden en rechtstreeks tot eigen welvaart en macht aan te wenden. Zoolang dit toch niet boven tegenspraak gebleken is, loopt de vraag of en op welke wijze hun emigratie van regeeringswege moet bevorderd worden, den tijd vooruit.

Neemt men in overweging dat de oppervlakte van Nederland, de Zuiderzee, Wadden en Dollart medegerekend, bedraagt:

Bunders.	Vierk. G. M.	
3,284,000	of 589,510	en dat de Zuider Zee, enz.
bedraagt 534,552	• 103,890	zoodat de geheele oppervlakte van land en water
bedraagt 3,818,552	of 693 $\frac{1}{2}$	

Dat van die geheele binnen de Nederlandsche grenzen gelegen oppervlakte, behalve Zuiderzee en Wadden, nog omtrent 700,000 bunders woeste gronden, verdrinken landen en ondiepe plassen zijn, dat is, te zamen met Zuiderzee en Wadden meer dan één derde van de geheele 693 $\square$ mijlen land en water, de helft of wellicht twee derde waar van binnen 50 jaren, in bouw- en weiland, dorpen en wegen herschapen kunnen zijn, dan mag men aan-

¹ Zie "The Colonial Policy of Lord John Russel's administration, by Earl Grey," en voor bijzonderheden omtrent emigratie uit Engeland naar al de Britsche Koloniën, de jaarlijks uitkomende "Colonization Circular, issued by Hr. Majs. Colonial Land and emigration Commissioners."

nemen, dat het bij den daartoe vereischten arbeid en de daaruit volgende ontginning en bebouwing van den grond, zoowel als bij de nog te ontginnen veenderijen, het beplanten van heide en duinen, maar bovenal door de vermeerdering en uitbreiding van de vele reeds bij ons bestaande en nog in te voeren bedrijven van nijverheid, voor vele jaren in de toekomst niet behoeft te ontbreken aan middelen, om de tot arbeid geneegen bevolking te onderhouden, al blijft die ook met bijna één ten honderd 's jaars toenemen, zooals thans het geval is, niettegenstaande de emigratie naar Noord-Amerika en het vertrek van duizenden naar Oost- en West-Indie.

Moet het dus vooralsnog afgeraden worden, dat men de niet bewezen en in onbepaalden zin uitgesproken «wenschelijkheid van emigratie uit Nederland» door meer bepaalde handelingen ter aanmoediging van kolonisatie in Oost- en West-Indie zou doen opvolgen, nuttig kan het zijn te herinneren, dat de emigratie van meestal geboede landbouwende Nederlanders, die gedurende de 25 jaren 1831—56, tot 7943 mannen en 16760 vrouwen en kinderen geklonnen, nog geen duizend zielen 's jaars bedroeg, de laatste 25 jaren eindigende met 1871 tot gemiddeld 1786 zielen 's jaars is toegenomen ¹, zoodat een stelselmatig voortdurend onderzoek zooals alleen door de Regeering over het geheele land kan ingesteld worden, zeer wenschelijk schijnt om de wezenlijke oorzaken en het toenemen

¹ De landverhuizers of vrijwillige emigranten uit Nederland, meest naar Noord-Amerika

In 1856	1924 pers.	In 1864	740 pers.	BEVOLKING VAN NEDERLAND.
- 1857	1663	- 1865	1681	1859 3,309,128
- 1858	1177	- 1866	3295	1869 3,683,078
- 1859	497	- 1867	4187	—
- 1860	862	- 1868	2972	vermeerdering 362,944
- 1861	757	- 1869	3412	dat is jaarlijks 34,294
- 1862	819	- 1870	1644	
- 1863	1054	- 1871	2036	

De overmaat van geboren en boven overledenen was van 1859 tot 1870 jaarlijks 362,944; in 1871 36,023; in 1870 was die 36,931, tusschen natuurlijke aanwas en natuurlijke vermeerdering van bevolking was dus het zeer gering verschil van 1859 totgehoorende het vertrek van duizenden, die als ambtenaren, militairen, enz. naar Oost- en West-Indie vertrekken, als zeeleden het land verlaten en niet terugkomen, of als landverhuizers naar Noord-Amerika vertrekken. De overmaat van emigratie van vreemdelingen en uit de Koloniën in het Vaderland heeft 26,000 bedragen, moet dus jaarlijks eenige duizenden bedragen, waaromtrent geen veld te geven zijn. In 1870 zijn echter volgens opgaven 2218 personen meer vertrokken dan in Nederland gevestigd.

van die volksverhuizing te constateeren en in een beredeneerd verslag jaarlijks bekend te maken.

Uit een nauwkeurig onderzoek als boven bedoeld zou blijken, wat men door het stellen van vragen slechts onvolledig en oppervlakkig kan te weten komen, namelijk, dat er met den krachten wil der Regeering en de aanwending van groote kapitalen, zooals die tot vestiging, zelfs van weinige duizende landbouwers in onze Oost- of West-Indische bezittingen van den aanvang tot het eind noodig zouden zijn, nog ruimte en middelen van bestaan voor vele honderdduizende hunner, binnen 's lands te vinden of te scheppen zijn.

Intusschen bestaat er voldoende ondervinding op dit stuk om aan te nemen dat de emigratie, die thans uit Nederland plaats heeft, bij ons geheel gemis aan kolonien of gelegenheid tot het vestigen van kolonien in de gematigde luchtstreken, het best zooals tot heden, aan zich zelve is overgelaten en dat de dadelijke bemoeiing daarin van Regeeringswege alleen dan wenschelijk kan worden wanneer bij het exploiteeren daarvan door bijzondere personen of maatschappijen, in het belang der emigranten bescherming wordt gevraagd, of dat er misbruiken mochten ontstaan, waardoor tot handhaving van recht en orde, regeling en toezicht van het uitvoerend gezag mochten blijken noodig te zijn, zooals bijv. in 1859 door het Pruisisch gouvernement, de aanwerving en uitvoer van Deutsche kolonisten voor Brazilië werd verboden, terwijl in den „Reichstag“ op 10 Mei 1872 daarop teruggekomen werd, ten voordeele van de zuidelijkste provincien van dat Rijk, en zooals thans door het Engelsche gouvernement een onderzoek is ingesteld, ten opzichte van de in Zuid-Brazilië gekoloniseerde, uit Engeland en Canada overgevoerde Britsche onderdanen.

Wat betreft de in de Maats. v. Nijverheid en ook elders voorgestane meening, dat de gelegenheid tot kolonisatie voor Nederlanders, in streken als Suriname, Nederlandsch Oost-Indië en Zuid-Afrika, zeker niet minder gunstig en veel eigenaardiger is dan in Noord-Amerika, omdat, zoo heet het „in onze kolonien en in de Zuid-Afrikaansche vrijstaten, de taal en zeden van ons land bestaan, terwijl in Noord-Amerika, onze nationaliteit geheel moet ondergaan“, de ondervinding heeft die niet bevestigd; integendeel bij nadere beschouwing blijkt het dat er veel van die stellingen op illusiën gegrond en onhoudbaar zijn, daar kolonisatie van Nederlandsche landbouwers in Suriname en

andere tusschen de keerkringen gelegen laaglanden, in bittere teleurstelling en dood geëindigd, volkomen bewezen is onuitvoerbaar te zijn, terwijl toch zoodanige kolonisatie, ook in de bestgelegene hooglanden van Java of Sumatra, de taal en levenswijze van ons land zou missen en in het tweede en derde geslacht onder de inlandsche bevolking, ook in geaardheid, kleur en zeden zal ondergaan, al werd die ook met duizende 's jaars voortgezet en al bleek het dat zij aldaar in het genot van hun gewone gezondheid en krachten op den duur in het veld arbeiden en hun geslacht, zij het ook vermengd met inlandsch bloed, voortplanten kunnen.

Wat de emigratie van Nederlanders naar Zuid-Afrika betreft, hoewel zij zich ten opzichte van klimaat en taal onder de Kaapsche boeren al spoedig te huis voelen, de lange en betrekkelijk kostbare reis derwaarts is niet zonder moeijkheden en kan door hen niet zonder belangrijke geldelijke hulp aanvaard worden, ook zullen zij hunne huisvesting, voeding en werkzaamheden in vele opzichten verschillend en niet altoos beter vinden, dan zij die in het vaderland gewoon waren en zullen ook hunne gewoonten, geaardheid en zeden in die van het land, hun taal en nationaliteit in die van het Kaapsch-Hollandsch of Engelsch moeten overgaan, zonder dat het nog in 't minst bewezen is, dat hunne vooruitzichten aldaar gunstiger, hun verkeer en handel met Nederland gemakkelijker of voordeliger dan in Noord-Amerika zouden zijn.

Nog wordt om het wenschelijke eener kolonisatie door welgezende emigratie uit Nederland naar de koloniën, te doen uitkomen, op Engeland en zijne koloniën in Australië gewezen, welke vergelijking aileen dan met grond zou te maken zijn, wanneer zooals reeds is opgemerkt, Nederland evenals Engeland koloniën bezat buiten de keerkringen.

Te veel wordt over het hoofd gezien het groot verschil in uitkomsten, dat er bij de overplanting der verschillende menschenrassen steeds is ondervonden. Het is toch bekend, dat de emigratie van Europeërs uit de havens van Groot-Brittannië en Ierland gedurende de 56 jaren van 1815 tot 1871 ingesloten, bedroeg:

Naar de Britsch-Noord-Amerikaansche koloniën	1,424,442
" Verenigde Staten v. Noord-Amerika	4,671,515
" Australische koloniën en Nieuw-Zeeland	1,650,000
" Kaap Natal en andere plaatsen	169,465
Totaal	7,266,072

of gemiddeld jaarlijks 129,751; en gedurende de 10 jaren eindigende met 1871, 's jaars 212,823, terwijl niettemin gedurende de laatste tien jaren, het verschil tusschen 29,071,000 en 31,628,000, dat is 2,557,000 of 255,735 's jaars bedraagt, en de meer dan zeven millioen geëmigreerden en hun nakroost voor zoover men kan nagaan, in die 56 jaren tijds belangrijk in aantal zijn toegenomen in de bovengenoemde allen buiten de keerkringen gelegen landen, waar zij onder bijna gelijke breedtegraad met Engeland. in klimaat, levenswijze, landbouw en taal, maar zeer weinig verschil van toestand met die van het oude vaderland ondervonden. De emigratie derwaarts werd dan ook terecht als het meest dadelijk werkend hulpmiddel te baat genomen tegen de vooral in Ierland, door misgewassen en door gebrek aan nijverheid, ontstaande hongersnooden.

Ook werd tengevolge der lange en kostbare ondervinding, in Engeland en zijn koloniaal gebied, algemeen erkend en blijkens officieele stukken door de Regeering tot regel gesteld, dat hoezeer ook emigratie soms eene zeer treurige en dringende noodzakelijkheid wordt, die emigratie slechts in enkele en zeer dringende omstandigheden geheel of gedeeltelijk op staatskosten mag geschieden, en dat die alleen naar „ Britsche koloniën *buiten* de keerkringen „ mag aangemoedigd worden, terwijl die naar de *tropische* koloniën en bezittingen op gene wijze beschermd of goedgekeurd wordt. „ Zie „ Earl Gray's Colonial Policy „ en de verslagen van „ The Colonial Land and Emigration commissioners ordered to be printed by the house of commons „ waarheen in vele andere officieele stukken verwezen wordt.

De opgaven der emigratie van koelies uit Britsch-Indie, van Chineezers uit de zuidelijke havens van China en Hongkong, van negers uit Barbados en van de West-Kust van Afrika, die van 1834 tot 1871 niet minder dan 271,523 naar Britsch-Guyana en eenige der Britsch-West-Indische eilanden bedroeg en van de 397,276 koelies die van Madras naar Mauritius werden overgebracht, bewijzen dat men door de ondervinding tot de overtuiging gekomen is, van geen blanken, van welke herkomst ook, maar wel Negers, Indianen en Chineezers tot veldarbeid binnen de keerkringen te mogen aanuemen.

Wat betreft de beschouwingen omtrent de voordeelen die aan den handel zouden toevloeden door de emigratie van Nederlandsche landbouwers naar de Nederlandsche overzeesche bezittingen, zij zijn, vooral bij het meer en meer openstellen

onzer Oost- en West-Indische havens voor den handel en voor den ontzinningsgeest van alle natiën, te ver in de toekomst en buiten het bereik van iedere berekening, om in ernst als reden tot emigratie van Nederlanders in aanmerking te komen en het komt, wat er ook ten voordeele van het klimaat en de vruchtbaarheid van die tropische berglanden gezegd moge worden, de vele daaraan verbonden bezwaren en groote kosten van vervoer en nederzetting in aanmerking genomen, niet duidelijk voor, waarom zij bij voorkeur naar Java verhuizen zouden, om zich voornamelijk door veldarbeid een bestaan te verschaffen te midden der sterk toenemende bevolking, die reeds in verhouding tot de oppervlakte van het land, veel talrijker is dan die van Nederland en die tevreden is en ook kan zijn, met woning, voeding en dekking veel eenvoudiger, en met loonen veel lager, dan die welke thans zelfs door de minstwerkzame onder de Nederlandsche landbouwers genoten worden en waarmee zij in Indie nauwelijks in hunne behoeften zouden kunnen voorzien; of wel waarom zij, naar de minder bevolkte, maar meest allen ontoegankelijke bergvlakten van Sumatra of Borneo zouden trekken, op grooten afstand van de havens en hoofdplaatsen, geheel afgescheiden, hulpeloos en zonder vooruitzicht op belangrijke voordeelen door kultuur en uitvoer van producten ¹. Wel werden door den geleerden Junghuhn en na hem door andere kundige personen, de bergvlakten van het Batta-gebied, die te zamen omtrent 197 vierk. Geogr. Mylen oppervlakte zouden bedragen en die van 700 tot 1400 meters boven het zeevlak gelegen zijn, als bijzonder geschikt voor de nederzetting van

¹ Den 31n Dec. 1869 was de bevolking van Nederland 3,652,000, de jaarlijksche vermeerdering op slechts 34,000 gerekend, zou die dus geweest zijn den 31 Dec. 1872, 3,754,000 op 589 vierk. Geogr. Mylen, dat is 6373 zielen op de vierk. Geogr. Mjl.

De bevolking van Java en Madura werd 1 Januari 1870 op 16 miljoen berekend, de jaarlijksche vermeerdering op slechts een ten honderd aannemende, zou dus de bevolking op 31 Dec. 1872 bedragen hebben 16,480,000 op de 2444 vierk. Geogr. Mjl. dat is 6743 zielen op iedere vierk. Geogr. Mjl.

De bevolking van Sumatra, volgens de onzekere berekeningen daarvan, voor zoover betreft het onder ons dadelijk gezag behoorende gedeelte, op hoogstens drie miljoen zeevat, zou de bevolking over de 600 vierk. Geogr. Mylen verspreid omtrent 5000 op de vierk. Geogr. Mjl. bedragen.

De Westelijke richting zijn de Batta-landen, byv. het meer Daho tot aan Soekka meer dan 20 Geogr. Mylen langs de rivier, in Oostelyke richting de van en van de rivieren Bida of Assahan volgende, zijn die hooglanden 25 en 22 Geogr. Mylen van Straat Manakka verwijderd.

Europeesche kolonisten aanbevolen en volgens de beschrijving van het klimaat en de vruchtbaarheid van den bodem, door hen die deze schoone vlakten doorreisden, zouden die daartoe nog ver te verkiezen zijn, boven de hooglanden van Java; maar aangenomen dat de Nederlandsche landbouwer, in die onder den equator gelegen bergvlakten, bij een voortdurende warmte met dien van de zomermaanden in Zuidelijk Europa gelijkstaande, aanhoudend veldarbeid verrichtend kan leven en zijn geslacht voortplanten en dat de kosten der reis van Nederland naar Sumatra en verder het moeilijk transport tot in die berglanden, door het gouvernement gedragen werden, wat zouden eenige duizende landbouwers in die geheel afgezonderde streken, tot nut voor zich zelve en in het belang van Nederland, zelfs indirect kunnen doen? Wij onthouden ons hier van berekeningen, die uit den aard der zaak, zeer onzeker en aan tegenspraak onderhevig blijven, maar zijn van meening dat het cijfer waartoe de Staatscommissie in 1857 kwam, als waarschijnlijke kosten van de reis, vestiging en onderhoud gedurende het eerste jaar van aankomst, voor man en vrouw uit Nederland naar de hooglanden van Sumatra, op minstens f 1400 geschat, onverminderd de algemeene uitgaven in het belang der kolonien, vooral gedurende de eerste jaren van proefneming aanmerkelijk zou overschreden worden.

Ook zouden de belangrijke uitgaven voor de nederzetting der emigranten en hun onderhoud in den aanvang, met die welke voor den aanleg van wegen, kerken, scholen en hospitalen, en voor administratie, politie, geestelijken, onderwijzers en geneeskundigen, al dadelijk bij de vestiging van een Rijkskolonie onmisbaar bevonden zouden worden, buiten alle verhouding groot zijn voor het betrekkelijk klein aantal Nederlanders dat tot het stichten van kolonien in die afgelegen oorden te bewegen zal zijn.

Zijn nu in Nederlandsch Indie, bij gebrek aan voldoende opgaven voor volksstatistiek, geen stellige bewijzen te geven dat de blanken zich, maar bij enkele uitzonderingen onvermengd tot in het derde geslacht, aldaar hebben voortgeplant ¹, niettemin bestaan er goede redenen om dit in 't algemeen voor waarheid aan te nemen, redenen die als negatieve bewijzen kunnen gelden

---

¹ Zie Dr. W. Bosch, Ond-chef van den Geneeskundigen dienst in Nederl. Indie. in zijn «de Dysenteria tronica» en anderen.

en die de algemeene overtuiging deden geboren worden dat de europeesche werkmán tusschen de tropen niet te huis wordt en dat zoo er in Nederl. Indie, evenals bijv. op Ceylon, of op Barbados, Jamaica, Martinique, Cuba, Curaçao, Saba en andere West-Indische eilanden, van de honderd duizende Europeanen, die gedurende meer dan twee en een halve eeuw daarheen gevoerd werden, nog eenige duizende van zuiver europeesche afkomst, opklimmende hooger dan drie geslachten gevonden worden, dit niet zijn de afstammelingen van landbouwers of werklieden, maar van hen die als ambtenaren, militairen, geestelijken en kooplieden uit Europa overkwamen en die als heerschers in het land gevestigd door den handenarbeid in den eersten aanvang van Indischen en later van negers en kleurlingen, zich aan landbouw, handel en mijnontginningen gewijd hebben.

Ten onrechte tracht men dan ook, op grond van den arbeid in de noordelijke Antilles bij verschillende kultures door blanken of zogenaamd blanke creolen verricht, te bewijzen dat veldarbeid en zelfs kolonisatie met Europeanen in deze tropische landen wel zou kunnen slagen, ja, dat die geslaagd is, zoo zelfs dat het binnen den verzenuden aardgordel gelegen Suriname met zijn ragen alluvialen bodem, wederom genoemd wordt als een wettige en geschikte plaats voor kolonisatie met Hollandsche boeren, zie het werk van Halberstadt, *«Over de kolonisatie van Europeanen te Suriname,»* de brochures *«Adelaars en Struizen in de Surinaamsche kwestie, een blik op den toestand der kolonie Suriname door den heer J. Sanchez,»* *«De emigratie van Nederlanders naar Suriname, door Amerinus Senior, 1873»* en andere in den laatsten tijd uitgekomen geschriften.

Ook werd in overeenstemming daarmee een aankondiging gedaan in het Amsterdamsche Handelsblad van 29 Mei 1873 door C. A. W. de Groot van eenige Surinaamsche planters, waaruit het voornemen blijkt, om zoo mogelijk ook de landverhuizing van Europeanen naar hunne kolonie te bevorderen, daar iederen emigrant vooraf de gelegenheid aangeboden wordt, om kennis te maken Suriname te komen, mits hij zich voor vijf jaren als landbouwer op eene plantage verhuure, voor een arbeid van vijf uren per dag, tegen goed loon, vrije woning en kosteloos verpleegzorg in geval van ziekte, vrij gebruik van een stuk land, een vooruitzicht om na afloop van huur-contract, kostenloos een stuk land, van het koloniaal bestuur in eigen-loon te verkrijgen, met voorschot uit de koloniale kas van 3 tot 5

honderd gulden, tot eerste vestiging op zijn boerderij. En dat deze aanbiedingen niet zonder uitwerking bleven blijkt uit de aankondiging in verschillende couranten, dat er reeds eenige gezinnen in Juli en Aug. jl. naar Suriname zouden vertrekken en ook werkelijk zijn uitgezeild terwijl tot 4 September jl. in het „Nieuws van den Dag“ bij herhaling het aanbod wordt gedaan van vrije overvaart „aan geschikte, liefst ongehuwde landbouwers en ook aan eenige timmerlieden, metselaars, smeden, suikerbakkers en houtzagers, die zich voor 5 jaren tot arbeid op plantages verbinden willen.“

Waarlijk, na zooveel treurige ondervinding als op dit stuk reeds verkregen is, moeten die voorstellen, hoe voordeelig voor den arbeider zij velen in Europa ook mogen toeschijnen, den deskundige en onderzoekende verbazen en pijnlijk aandoen, en al ware het alleen uit menschlievendheid behooren tegen dergelijke werverijen aller stemmen op te gaan. Immers hoe goed ook de bedoelingen mogen wezen van hen die zonder eigen ondervinding de zaak in het afgetrokkene beschouwen en gaarne het moederland van de arme bevolking, ten nutte onzer overzeesche bezittingen, zouden willen outdoen, de Surinaamsche planter, de man van practijk, moet beter weten en kan beter weten wat er van den Nederlandschen landbouwer als plantagearbeider te verwachten is.

Zoowel door de ondervinding in eigen kolonie, als door die welke op groote schaal, bij de naaste bureu in Britsch-Guyana, met Portugeezen, Duitschers, Engelschen en Europeanen van bijna iederen landaard is opgedaan, is het bewezen dat niettegenstaande de beste voorzorgen de meeste hunner in zeer korten tijd zullen sterven en de overige kwijnend en ziekelijk, zeer weinig plantage-arbeid zullen kunnen verrichten, zoodat er voor den arbeider zoo wel als voor den ondernemenden planter niet dan teleurstelling en verliezen uit die tegennatuurlijke proeven kunnen voortvloeien. Hier toch zijn de voorbeelden onder volmaakt gelijksoortige omstandigheden te menigvuldig, te duidelijk, te treurig welsprekend om te kunnen twijfelen en nogmaals het leven van honderde onervarenen zonder eenig dadelijk nut of hoop van slagen in de toekomst op te offeren.

Hoezeer dan ook de vermeerdering van arbeidende bevolking de levensquaestie voor Suriname is en de Nederlandsche landverhuizers bij enkele gezinnen of individuen, voor rekening en in dienst van partikulieren of eenigzins vele plantages of houtgronden

meer levenskans zouden hebben, dan bij hunne nederzetting in groote menigte met het doel om landbouw-kolonien te stichten, toch moet men hen niet voor veldarbeid op plantages gebruiken, of huurder en verhuurder zullen het zich bitter beklagen; alleen als opzieners, ambachts- en andere werklieden in de gebouwen, wachtlieden en houtkappers, zouden met eenige kans op goeden uitslag, nieuwe proeven genomen kunnen worden.

Reeds bij de eerste nederzettingen van Nederlanders in Suriname en Essequibo in 1580 en 1581 en later van Engelschen en Franschen, ondervond men den schadelijken en veelal doodelijken invloed van klimaat en bodem op het gestel der Europeanen in de lage en boschrijke landen van Guyana en de Braziliaansche kust.

Herhaalde kleine nederzettingen in het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw, ten gevolge der reistochten onder Walter-Raleigh, Laurens Keimes en anderen naar deze kusten ondernomen, moesten spoedig weder verlaten worden, hoewel later door de West-Indische Compagnie (Kamer van Zeeland) die proeven met groote volharding herhaald werden, doch «de Coloniërs die met troepen van 50 en meer, van alles wel voorzien, op verschillende tijdstippen daarheen » werden gezonden, waren spoedig door koortsen en andere ziekten » weggeseept, of werden soms ook door de Indianen verdreven.»

En dat die groote sterfte niet enkel of voornaamlijk ontstond door te zwaren arbeid bij de ontginning, maar grootendeels door de ongunstige invloeden van klimaat en bodem, kan ook daaruit worden afgeleid, dat men van den beginne aan de Indianen en daarna al zeer spoedig negerslaven, voor het vellen der bosschen, het platen van tabak, katoen en aardvruchten en tot arbeid van allerlei aard wist te werk te stellen, door geschenken, door beloften en dwang, waardoor dan ook niet zelden zeventien en moordtooneelen ontstonden, waarbij de weinige, meestal zieke «Coloniëren» met altoos de overhand behielden.

De geschiedkennis van Guyana, beschreven in eene reeks van Engelse, Engelsche en Fransche werken, aanvangende met «Harris's History of Guayana» (1604), eindigende met «Henry G. Datto's History of Guayana» (1855) en «J. Wobers, Geschichte van Suriname» (1864), de zeer vroege opgave van welke werken te vinden is in de «Beschrijving van Suriname, door Jhr. C. A. van Swieten» (1854), bewijst door tal van mislukte nederzettingen, en door vele waarnemingen omtrent de ziekten van het land, dat de voornaamste hindernis bij deze en andere proeven van

kolonisatie in de lage tropenlanden genomen, niet bovenal in toevallige omstandigheden, epidemische ziekten en gebrek aan voorzorgen bestaat, maar dat die voornamelijk en voortdurend wordt te weeg gebracht door den nadeeligen invloed van den meest altijd vochtigen en zeer warmen dampkring, des nachts in kille mist en moerassige uitdampingën overgaande, die op de lage alluviale kusten en vooral in de mondingen van de groote rivieren overal binnen de tropen gevonden worden. Invloeden, die wel in kracht verminderen door het kappen der wouden en het beplanten van den bodem op groote schaal, maar die toch tot in een ver verschiet beletten zullen, dat het hier voor de Germaansche volken een nieuw vaderland zou worden.

Ook hadden al de boven bedoelde eerste nederzettingen van Europeseche fortuinzoekers, „ter wilde Kust“, zooals de kusten van Guïyna, ook door J. J. Hartsinck in zijn „Beschrijving van Essequibo, Demerary, Berbice en Suriname 1770“, genoemd werden, ten opzichte van landbouw, nijverheid en handel, zeer weinig te beduiden, tot dat omtrent 1620, door slavenshalers van alle natiën, ook Suriname, Berbice en Essequibo met neger-slaven van Afrika's West-kust bevolkt werden, even als vroeger reeds Brazilië en sedert 1520 Jamaïca, Cuba en andere West-Indische kolonien, waardoor de landbouw er al spoedig vorderingen maakte en geheel door den arbeid van negers en mulatten, onder den dwang en het aanhoudend toezicht van blanken, ook suiker, koffie en cacao in belangrijke hoeveelheden werden voortgebracht en de schoone koloniën ontstonden, vroeger bekend onder de benamingen van Portugeesch, Fransch, Hollandsch en Spaansch Guyana, en de Spaansche, Fransche, Engelsche en Hollandsche West-Indische eilanden of Antilles, waar nimmer of slechts bij uitzondering door blanken in het veld gearbeid werd om stapelproducten voort te brengen, hoewel het niet aan proefnemingen daaromtrent ontbroken heeft en honderd duizend blanken in den loop van meer dan drie eeuwen derwaarts vertrokken of verbannen werden, waaronder er vele van den landbouwenden stand waren.

Zoo werd in Suriname onder de bijzondere bescherming en met hulp van den gouverneur C. van Aerssen van Sommelsdijk in 1684 door volgelingen van „de Labadie“ eene kolonisatie met blanken beproefd, aan de bovenrivier van dien naam, die echter door aanhoudende ziekte en door den dood van velen geheel mislukte, zoodat weinige jaren later niets meer van die

nederzetting te vinden was dan de door de kolonisten met den arbeid van negerslaven aangelegde plantage Providence.

Ook waren reeds in 1683 met dien zelfden gouverneur eenige honderde Fransche uitgewekenen in Suriname gekomen; onder hen waren vele ambachtslieden en ook eenige landbouwers, aan welke laatste bij hun aankomst gronden werden uitgedeeld; in 1686 en later kwamen nog vele uitgewekenen aan. Eenige hunner werden vermogend; koophandel en nijverheid, maar vooral landbouw, werden door hen uitgebreid en de namen van vele plantages herinneren nog heden aan vroegere Fransche bezitters, maar het blijkt niet dat immer, zelfs door de eerst aangekomenen, in persoon veldarbeid is verricht.

In 1747 werd met Paltzer-boeren aan het Oranjepad, boven Suriname, weder een proef genomen, die zoo ongelukkig afliep, dat bijna al de kolonisten in zeer korten tijd hun graf vonden.

In 1822 werd aan de rivier Marowijne met een twintigtal uitgezochte Wurtembergsehe landbouwers en hunne gezinnen te Albina eene kolonie aangelegd op een gezonden, goedgelegen grond, die in den beginne veel beloofde, daar de kolonisten zich meest met de houtkapperij, tuinbouw, veeteelt en visscherij bezig hielden en dus maar zeer weinig aan de zon blootgesteld behoeften te arbeiden; iets later echter moest men, door ziekte en sterfte gedwongen, ook deze nederzetting verlaten, zoodat in 1870 de bevolking van Albina uit slechts 15 personen bestond, waaronder 8 Chineezen.

De zeer kostbare en ongelukkige proef in 1845 te Suriname genomen, waarbij 384 Hollandsche en Geldersche boeren met hunne gezinnen onder de zorgvolle leiding van een geestelike geheel op kosten en onder toezicht van den Staat, aanvingen eene kolonie te stichten op de zeer vruchtbare en gunstig aan de rivier Saramacca gelegen, vroeger reeds door gebrek aan arbeiders verlaten plantage «Groningen», is wel bekend, en ook dat die niet beter afliep dan vroegere proeven, hier en elders binnen de keerkringen genomen, want slechts acht jaren later, in 1853, waren niet meer dan 54 der oude kolonisten aanwezig; 169 hadden de kolonie, ziek, arm en ontvreeden verlaten en de overigen waren in die weinige jaren gestorven. Later is hun getal door terugkeer van eenige hunner en door geboorten boven sterfte weder iets toegenomen, zoodat dit 31 Dec. 1871 nog 104 was, waarvan 17 mannen, 21 vrouwen en 66 kinderen, die echter allen rond en nabij de stad Paramaribo wonen en voor-

naamlijk door den verkoop van zuivel en door tuinbouw bestaan.

Vroeger waren eenige hunner als blank-officieren of opzichters op plantages werkzaam, maar geen enkele als veldarbeider in het suikerriet, de koffie-, cacao of bananen-tuinen. Het laatste officieele verslag zegt, dat het sommige hunner wel gaat en dat hun gezondheids toestand over het algemeen bevredigend mag genoemd worden; de niet officieele berichten zijn echter daaromtrent minder gunstig en doen denken dat de meeste hunner een ziekelijk leven lijden en dat hun geslacht geheel zal uitsterven.

Van den treurigen toestand, het lijden, de vertwijfeling en jammerklachten der ongelukkige afgestorvenen, is slechts bij weinigen aantekening gehouden en over eenige jaren zal daarvan niemand eigen herinnering hebben, maar niettemin zijn die klaagtoon ten hemel gezonden als getuigen tegen hen, die zonder voldoende onderzoek of eigen kennis van zaken, tot deze onmogelijke onderneming aanleiding gaven, zooals zij dit nog doen tegen allen die dergelijke proeven op nieuw aanbevelen.

Als hoofdoorzaken van de groote sterfte onder hen en van de geheele mislukking der kolonisatie aan de Saranacca, worden opgegeven, dat de kolonisten bij hun aankomst geen woningen in gereedheid vonden en dat er al dadelijk een epidemische ziekte onder hen uitbrak.

De eerste reden, het niet in gereedheid zijn van voldoende woningen, moge in den aanvang veel hebben bijgedragen tot ziekte en dood, maar dit bewijst alweder, hoe nadeelig die invloed van klimaat en bodem, zelfs in de schoonste keerkringslanden, voor de gezondheid van den Europeaan is, terwijl daarentegen de ondervinding heeft geleerd, dat buiten de keerkringen, in Zuid-Afrika en Zuid-Australie bijvoorbeeld, duizende Europeanen evenals de Kaffers en Chineezzen, maanden en jaren achtereen, dag en nacht in de open lucht of des nachts slechts door een tijdelijk dak van linnen of bladeren beschermd, de diamant- en goudvelden konden bewerken en dat zij als veldarbeiders granen en gewassen van allerlei soort voortbrengen, zonder bijzonder nadeelige gevolgen voor hunne gezondheid.

De tweede reden zal zich steeds voordoen onder alle in de tropische laaglanden nieuw aangekomen Europeanen en kan geen epidemie genoemd worden. daar hier geen algemeen over de kolonie heerschende ziekte bestond, waardoor ook onder de inboorlingen een meer dan gewone sterfte werd veroorzaakt, maar alleen onder de kolonisten de doodelijke koorts heersch-

ten, die telkens met zeer korte tusschenpoozen in de geheele West-Indie tot op de uiterste grenzen der keerkringen, maar in 't bijzonder langs de lage kustlanden van Guyana, Venezuela en Centraal Amerika uitbreken, en die onder de benamingen van koloniale, gele en typhus koortsen bij voorkeur de blanke zeelieden, militairen en in het veld arbeidende immigranten van Europeesche herkomst treffen, terwijl de negers en Indianen er geheel van bevrijd blijven en de kleurlingen of blanke Creolen er maar zelden door aangestast worden: zie *» Robert H. Schomburgh, Description of Guiana, on climate and the endemic disease in 1837 and 1839 »*, *» Blair, on Yellow fever 1859 »* en *» dr. Henry Dalton, History of British Guiana 1855.»*

Het is dan ook door langdurige ondervinding vooral in tropisch Zuid-Amerika bewezen en in de West-Indie wel bekend, dat zelfs bij de beste voorzorgen, ten opzichte van woningen, voedsel en geneeskundige behandeling in geval van ziekte, de kwade koortsen zich spoedig voordoen na aankomst, onder alle blakken die als veldarbeiders in de lage landen gebezigd worden en dat die het hevigst en meest algemeen zijn in de nederzettingen op de veelal moerassige en zeer heete kusten en vooral langs de oevers der rivieren van de monding opwaarts, waar eb en vloed zich op steeds afwisselende afstanden van de zee ontmoeten en door tydelijken stilstand van het water, bezinkens en overblijfsels van half ontbonden plantaardige en dierlijke behaamen langs de oevers achterblijven, die bij de gemiddelde waarmtegraad van 23° Cels. des nachts, tot 31° des middags, vooral van April tot Sept., in bijna al de laaglanden van tropisch Zuid-Amerika, aanhoudend schadelijke uitwasemingen veroorzaken. Maar ook meer verwijderd van de rivieroevers ondervindt men vooral bij de zoogenaamde kentering der jaargetijden, dat is de afwisseling van de drooge en natte seizoenen, hoe schadelijk beiden met zelden tot 34° en 35° rijzenden therm. en zware nevels, de uitdampingen van den bodem en van de daarop in staat van ontbinding verkeerende stoffen voor de gezondheid zijn, en dat de terecht gevreesde dikke natte mist die na zons ondergang als uit den grond opstijgt en niet voor zonsopgang verdwijnt, hier niet geheel ten onrechte het doodskleed der natuur genoemd wordt. Zeer oud maar van treurige beteekenis zijn ook de gebrekkige ruympjes door lang begraven en verzeten Engelsche of Schotsche planters in Britsch-Guyana vóór gelaten:

naamlijk door den verkoop van zuivel en door tuinbouw bestaan.

Vroeger waren eenige hunner als blank-officieren of opzichters op plantages werkzaam, maar geen enkele als veldarbeider in het suikerriet, de koffie-, cacao of bananen-tuinen. Het laatste officieele verslag zegt, dat het sommige hunner wel gaat en dat hun gezondheids toestand over het algemeen bevredigend mag genoemd worden; de niet officieele berichten zijn echter daaromtrent minder gunstig en doen denken dat de meeste hunner een ziekelijk leven lijden en dat hun geslacht geheel zal uitsterven.

Van den treurigen toestand, het lijden, de vertwijfeling en jammerklachten der ongelukkige afgestorvenen, is slechts bij weinigen aantekening gehouden en over eenige jaren zal daarvan niemand eigen herinnering hebben, maar niettemin zijn die klaagtoonou ten hemel gezonden als getuigen tegen hen, die zonder voldoende onderzoek of eigen keunis van zaken, tot deze onmogelijke onderneming aanleiding gaven, zooals zij dit nog doen tegen allen die dergelijke proeven op nieuw aanbevelen.

Als hoofdoorzaken van de groote sterfte onder hen en van de geheele mislukking der kolonisatie aan de Saramacca, worden opgegeven, dat de kolonisten bij huu aankomst geen woningen in gereedheid vonden en dat er al dadelijk een epidemische ziekte onder hen uitbrak.

De eerste reden, het niet in gereedheid zijn van voldoende woningen, moge in den aanvang veel hebben bijgedragen tot ziekte en dood, maar dit bewijst alweder, hoe nadeelig die invloed van klimaat en bodem, zelfs in de schoonste keerkringslanden, voor de gezondheid van den Europeaan is, terwijl daarentegen de ondervinding heeft geleerd, dat buiten de keerkringen, in Zuid-Afrika en Zuid-Australie bijvoorbeeld, duizende Europeanen evenals de Kaffers en Chincezen, maanden en jaren achtereen, dag en nacht in de open lucht of des nachts slechts door een tijdelijk dak van limmen of bladeren beschermd, de diamant- en goudvelden konden bewerken en dat zij als veldarbeiders granen en gewassen van allerlei soort voortbrengen, zonder bijzonder nadeelige gevolgen voor huune gezondheid.

De tweede reden zal zich steeds voordoen onder alle in de tropische laaglanden nieuw aangekomen Europeanen en kan geen epidemie genoemd worden. daar hier geen algemeen over de kolonie heerschende ziekte bestond, waardoor ook onder de inboorlingen een meer dan gewone sterfte werd veroorzaakt, maar alleen onder de *kolonisten* de dodelijke koorts heersch-

ten, die telkens met zeer korte tusschenpoozen in de geheele West-Indie tot op de uiterste grenzen der keerkringen, maar in 't byzonder langs de lage kustlanden van Guyana, Venezuela en Centraal Amerika uitbreken, en die onder de benamingen van koloniale, gele en typhus koortsen bij voorkeur de blanke zeelieden, militairen en in het veld arbeidende immigranten van Europeesche herkomst treffen, terwijl de negers en Indianen er geheel van bevrijd blijven en de kleurlingen of blanke Creolen er maar zelden door aangetast worden; zie *» Robert H. Schomburgh, Description of Guiana, on climate and the endemic disease in 1837 and 1839 »*, *» Blair, on Yellow fever 1859 »* en *» dr. Henry Dalton, History of British Guiana 1855.»*

Het is dan ook door langdurige ondervinding vooral in tropisch Zuid-Amerika bewezen en in de West-Indie wel bekend, dat zelfs bij de beste voorzorgen, ten opzichte van woningen, voedsel en geneeskundige behandeling in geval van ziekte, de kwade koortsen zich spoedig voordoen na aankomst, onder alle landen die als veldarbeiders in de lage landen gebezigd worden en dat die het hevigst en meest algemeen zijn in de nederzettingen op de veelal moerassige en zeer heete kusten en vooral langs de oevers der rivieren van de monding opwaarts, waar eb en vloed zich op steeds afwisselende afstanden van de zee ontmoeten en door tijdelijken stilstand van het water, bezinkens en overblijfsels van half ontbonden plantaardige en dierlijke lichamen langs de oevers achterblijven, die bij de gemiddelde waartegrade van 23° Cels. des nachts, tot 31° des middags, voort van April tot Sept., in bijna al de laaglanden van tropisch Zuid-Amerika, aanhoudend schadelijke uitwasemingen veroorzaken. Maar ook meer verwijderd van de rivieroevers ondervindt men vooral bij de zoogenaamde kentering der jaargetijden, dat is de afwisseling van de drooge en natte seizoenen, hoe schadelijk het den niet zelden tot 34° en 35° rijzenden therm. en zware reuks, de uitdampingen van den bodem en van de daarop in staat van ontbinding verkeerende stoffen voor de gezondheid zijn, en dat de terecht gevreesde dikke natte mist die na zonsopgang reuk als uit den grond opstijgt en niet voor zonsopgang verdwijnt, hier niet geheel ten onrechte het doodskleed der natuur genoemd wordt. Zeer oud maar van treurige beteekenis is dan ook de gebrekkige rijmpjes door lang bezraven en vergeten Engelsche of Schotsche planters in Britsch-Guyana achter gelaten:

In July, you may die,
But in August you must! . . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest bebouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie «Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris» kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 ontrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht dàar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slaagden en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergripen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid gevegd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden; de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regeering het reeds in 1853 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot straffkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornaamlijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australie en van Diemensland (geheel buiten de tropen) na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet; één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zyne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugesche immigranten; weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugezen en hante nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatemala op omtrent 16° noorderbreedte twee pogingen tot kolonisatie aangewend; eenige hondende Belgen werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking van kolonie 800 zielen; aan hulp van Indianen voor de eerste twee jaren ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de verschillende en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij ophield te bestaan; eenige kolonisten slaagden er in door

In July, you may die,

But in August you must! . . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest bebouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie „Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris“ kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 outrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht daar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slaagden en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergrijpen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid gevegd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden; de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regering het reeds in 1858 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot straffkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornamelijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australie en van Diemensland (geheel buiten de tropen) na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet; één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zijne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugeesche immigranten; weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugeezen en hante nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatemala op omtrent 16° noorderbreedte verschillende pogingen tot kolonisatie aangewend; eenige honderde Engelschen werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking van de kolonie 890 zielen; aan hulp van Indianen voor de eerste levensbehoeften ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de dysenterien en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij opgehield te bestaan; eenige kolonisten slaagden er in door

In July, you may die,

But in August you must! . . enz.

Het verdient echter opmerking, dat deze duistere schets van hetgeen den Europeaan in de tropische laaglanden vooral gedurende zekere tijden van het jaar te wachten staat, hoe ook bij eerste nederzettingen en latere ontginningen van boschgronden, vooral door het kappen van veel laag hout en plantgewassen, en het droogleggen en beplanten van groote uitgestrektheden land, thans veel minder toepasselijk is voor de bewoners van het meest bebouwde gedeelte van Britsch-Guyana, maar dat die nog al te waar bevonden zou worden, wanneer aldaar met Europeanen of in Suriname met Nederlandsche landbouwers nieuwe landen ontgonnen en kolonisatie-proeven genomen werden.

Ook in Fransch Guyana werd bovengemelde zeer bekende ondervinding bevestigd. De noodlottige proef aan de Kourou in 1763, zie „Précis historique de l'expédition du Kourou, Paris“ kostte aan duizende menschen het leven en aan Frankrijk dertig millioen franken. Immers van de 15560 Fransche kolonisten in dat jaar te Cayenne aangebracht, keerden er reeds in 1764 omtrent 2000 meest allen ziek en teleurgesteld naar Frankrijk terug en den 1 Jan. 1767 waren er van de anderen 13560 nog slechts 3000 in 't leven. Ook hier werd de groote sterfte en geheele mislukking toegeschreven aan de ongeschiktheid der kolonisten, aan de gebrekkige voorzorgen en aan epidemische ziekten, die zich onder de nieuw aangekomenen openbaarden, maar zeker is het dat die of dergelijke Fransche kolonisten ook bij gelijk gebrek aan voorzorgen, bijv. naar de Kaap de Goede Hoop overgebracht, zeer weinig zouden geleden hebben en dat thans hun krachtig nageslacht daar zou te vinden zijn, zooals dit het geval is met de afstammelingen van de bijna gelijktijdig daar nedergezette Hollanders, Duitschers en Franschen, die in al de bedrijven van landbouw en veeteelt uitmuntend slagen en waaruit de tegenwoordige bevolking van zoogenaamde Hollandsch-Kaapsche boeren ontstond.

Ook van de 400 wegens politieke handelingen of vergrijpen in 1797 en 1798 veroordeelde en naar Cayenne overgebrachte Franschen, was binnen één jaar de helft overleden, ofschoon van hen geen veld- of dwangarbeid geveerd werd.

Van Mei 1852 tot 31 Dec. 1856 werden 6900 politieke en andere misdadigers naar Cayenne vervoerd en op laatstge-

noemden datum waren reeds 2528 hunner overleden; de sterfte onder de later getransporteerden was wel iets minder in verhouding tot hun getal, maar toch in spijt van alle voorzorgen en de beste geneeskundige behandeling zoo groot, dat de Fransche regeering het reeds in 1853 in bezit genomen en in 1860 tot afzonderlijke Fransche kolonie verklaarde eiland Nieuw-Caledonie, (tusschen de 20° en 23° Zuiderbreedte, in de stille Zuidzee gelegen), tot straffkolonie ingericht heeft en met inbegrip van de communisten der laatste twee jaren, reeds zes duizend Franschen daarheen zond, overtuigd dat Cayenne een al te zekere dood voor de gedeporteerden ten gevolge heeft, die met de beste voorzorgmaatregelen niet te vermijden is, als zijnde voornamelijk, zoo niet geheel toe te schrijven aan den invloed van klimaat en bodem en niet of slechts zeer weinig aan voeding en behandeling of aan ziekten van zedelyken aard. Ook bevestigden de opgaven der ziekten, waaraan de gedeporteerden bezweken, dit ten volle, terwijl de nederzettingen van Engelsche gedeporteerden in Australië en van Diëmensland (geheel buiten de tropen na de eerste jaren van ontginning, met geen overmatige sterfte te kampen hadden.

Nog werden in 1836 in de landen aan de Amazonen-rivier (Noord-Brazilië), bijna recht onder den equator, 350 Duitschers ter kolonisatie nedergezet; één jaar later waren slechts 90 hunner in leven en twintig jaren daarna werden slechts twee hunner gevonden door den heer Avé Lallemand op zyne reis langs de oevers van de Amazonen-rivier, al de overigen waren verdwenen.

In 1845 en 1854 werden nieuwe pogingen tot kolonisatie gedaan in de provincie Para op 2° Zuiderbreedte, de eerste met 170 en later met 300 Portugeesche immigranten; weinige jaren daarna waren slechts 60 hunner in leven, thans is van die Portugezen en hante nederzettingen geen spoor meer te vinden. Van 1841 tot 1845 werden door een Belgische maatschappij onder bescherming en met krachtige hulp van het gouvernement te St. Thomas in Guatemala op omtrent 16° noorderbreedte twee pogingen tot kolonisatie aangewend; eenige honderde Belgen werden aangevoerd en in 1843 bedroeg de bevolking der kolonie 800 zielen; aan hulp van Indianen voor de eerste levensbehoeften ontbrak het niet en toch braken al zeer spoedig de besmettelijke en epidemische ziekten onder hen uit en was de bevolking in 1845 tot op een derde versmolten, zoodat de maatschappij ophield te bestaan; eenige kolonisten slaagden er in door

ambacht of bedrijf in Guatemala een bestaan te vinden, maar de meeste der overgeblevenen keerden arm en teleurgesteld naar Europa terug.

Een andere poging door de „Compagnie Belge de Colonisation“ van 1856 tot 1858 in het werk gesteld, om eene Europeesche volkplanting nabij Bélize op 17° 30' N. Br. te Houduras aan te leggen, eindigde eveneens met een treurig verlies van menschenlevens, ten gevolge der ook hier heerschende kwade koortsen en dat alles nadat reeds in 1829 en 1830 de proef door een Fransche maatschappij met 326 personen in het aangrenzend Mexico aan de rivier Guaza Coalco genomen met den dood van bijna allen binnen twee jaren tijds geëindigd was. Ook heeft de treurige geschiedenis der Fransche expeditie in Mexico den stempel gezet op alle vroegere ondervinding van gele koorts en verschillende landziekten in deze door de natuur zoo rijk bedeelde gewesten en het kerkhof nabij Santa-Cruz, door de Fransche soldaten, zoo eigenaardig met den naam van „Jardin d'acclimatation“ bestempeld, en waar meer dan 3000 hunner binnen zeer korten tijd hun laatste rustplaats vonden, bewijst dat die aan de Europeanen eigene ziekten tot op 19° breedte in de laaglanden geheel te huis zijn en evenals de kwade koortsen onder andere benamingen in de verschillende tropische kustlanden der wereld voorkomende, slechts op hun aankomst wachten om zich met kracht te vertoonen.

Waren die treurige uitkomsten, hier evenals in alle tropische laaglanden te voorzien en zelfs door vele deskundigen voorspeld, de herhaalde proeven te Caracas en verder in het hoogland van Venezuela op omtrent 10° noorderbreedte met Zwitsers en Duitschers genomen, stellen de hoop en verwachting teleur dat kolonisatie nabij den equator althans op 700 en meer meters boven zee zou kunnen slagen. De natuurkundige reiziger Carl F. Appun zegt in zijn kort geleden uitgekomen werk „Unter den Tropen“, 2^e deel pag. 233 en 234, daarvan het volgende:

„Voor Europeesche landbouw-immigranten is het gematigd warme klimaat en de groote vruchtbaarheid van den bodem der Zuid-Amerikaansche kust-gebergten zeer gunstig en de Duitsche kolonie *Tovar* in het gebergte van Caracas, bevond zich (1850) in tamelijk welvarenden toestand; latere immigratie van Duitschers van 1851 tot 1854 had minder gunstige gevolgen. Die immigranten waren meest allen reeds in Duitschland aangenomen voor plantages die te warm of voor

hun gestel ongezond gelegen zijn, waardoor de meeste hunner aan gele koorts en de toen heerschende cholera bezweken. Daar de wederzijds gesloten werkovereenkomsten niet werden nageliefd, vervielen vele der niet tot werken geneegen immigranten tot bedelen en landlooperij, terwijl de vlijtige en bruikbare naar de steden trokken, waar zij beter loon en onderkomen vonden, dan als arbeiders op de plantages of als zelfstandige landbouwers.

Ter verklaring der bovenstaande tegenstrijdigheid van het voor Europeanen gunstig klimaat en hun uitsterven door gele koortsen en andere ziekten, wijst de schrijver er op, dat alleen door een strenge keuze van ordentlijke en degelijke lieden goede uitkomsten voor kolonisatie te verwachten zijn, daar bij den eigenaardigen invloed van het klimaat, de niet tot werken gezonden en ongeregelde van zeden, spoedig tot ondergang komen. Maar valt het ook hier niet in het oog, dat dergelijke uitgelezenen ook te huis hun brood verdienen kunnen en dat uit den aard der zaak een zoo groote volmaaktheid van personen voordel bij de tot emigratie geneegen behoeftige Europeanen onmogelijk te vinden is, zoo dat steeds de meeste hunner de gevolgen met zich brengen waarmede in warme landen verzwakking, ziekte en dood ontstaan, terwijl die zelfde lieden met dezelfde eigenaardigheden en gebreken in gematigde en koude luchtstroken overgebracht, bij de noodzakelijkheid tot arbeiden, die in de gezegende tropenlanden maar weinig bestaat, ook de lust en het vermogen tot inspanning hunner krachten behouden, wanneer zij die ooit bezaten, daar ze niet door koortsen en afmattende invloeden van het klimaat verzwakt worden?

De uitvoerige beschrijving van de ziekten, de teleurstelling, elende en dood, uit al de boven aangehaalde kolonisatie-proeven ontstaan, zou vele boeken vulen en beproeven wij niet, daar zelfs de meest volledige vervulling van een zoo treurige taak, niet meer zou bewijzen, dan de gedane vermelding van oorzaken en gevolgen in groote trekken en toch hen niet overtuigen, zoodat uit voorliefde voor eigen meening nog steeds al die onzekere uitkomsten blijven toeschrijven aan toevallige omstandigheden, gebrek aan voorzorgen en wel te vermyden slechte keuze van individuen.

Was eental de boven opgenoemde ondervinding, in Suriname met Nederlandsche kolonisten, in Cayenne met Fransche emigranten en gedeporteerden, in het gebied van de Amazone-rivier Venezuela en Centraal-Amerika met Duitschers, Zwit-

sers, Portugeezen en Belgen verkregen, tot overtuiging niet voldoende, in Britsch-Guyana werd die gedurende de laatste dertig jaren door proeven met immigranten van verschillenden landaard op groote schaal bevestigd.

Van de meer dan 160,000 immigranten, die van 1834 tot en met 1871 te Demerary, (de hoofdplaats van Britsch-Guyana) werden aan wal gezet, waren:

Negers en kleurlingen, voornamelijk uit de West-Indische eilanden	20.000
Negers van Afrika's Westkust, meest uit de genomen slavenschepen	15,000
Inboorlingen van Madera, de Azores en Kaap Verdische eilanden, meest allen van Portugeesche of Spaansche afkomst	35.000
Inboorlingen v. Britsch-Indie	70.000
" " China	19.000
" " Zuid-Europa, Malta enz.	400
" " Duitschland en and. landen v. N.-Europa	600
" " Gr.-Brittanje en Ierland, N.-Amer. enz.	400 ¹

De bevolking van Britsch-Guyana was in 1834, de 7000 Indianen in de binnenlanden medegerekend, 107,500 waarvan 85.000 negerslaven, 12000 vrije negers en mulatten en 3500 blanken. In 1871 was de geheele bevolking 193,500, waarvan 113,500 inboorlingen van verschillende rassen en omtrent 80.000 immigranten van zeer uiteenlopende herkomst, het aantal immigranten dat na eenige jaren verblijf in de kolonie, naar hun geboorteland terugkeerden of naar elders vertrokken, wordt op hoogstens 15000 geschat, waarvan 8000 uit Britsch-Indie, 4000 uit Madera enz. en de rest uit de West-Indische eilanden.

De sterfte, die onder deze immigranten heeft plaats gehad, was dus zeer groot, daar hun aantal in zoo korten tijd met 65.000 verminderde. Ook is het genoeg bekend dat van de Duitschers, Engelschen en andere noordelijke Europeanen, die hier voor en na, ter oprichting en behandeling van verbeterde werktuigen voor den landbouw en de daarmee in verband staande fabrieken, voor rekening van partikulieren aankwamen en wier aantal vele honderden bedraagt, waarvan geen officieele aantekening

¹ Volgens de laatste opgaven uit Demerary was het totaal der Immigr. die tusschen 1835 en 1872 aldaar werden aangebracht 163,300, als: Koelies uit Br. Indie 81,000, Maderianen 29,000, West-Indiërs en andere 26,000, Afrikanen 13,000, Chinezzen 13,000 en van andere plaatsen 1282.

gehouden is, zowel als van de bovengenoemde Malteesen en andere uit zuidelijk Europa en uit de zuidelijke staten van Noord-Amerika aangelande blanken, niettegenstaande de meeste zorgen en de beste wettelijke bepalingen ter hunner bescherming en verpleging in de plantage-hospitalen, slechts 2 a 3 jaren na aankomst, weinige meer in leven waren. Ja, zelfs dat de immigranten van Madera, en van de Azorische en Kaap Verde'sche eilanden, zich maar zeer slecht tot den veldarbeid en het kannaat van deze tropische laaglanden schikken konden, zoodat ontzenden stierven ten gevolge van kwade koortsen en andere landziekten, en van deze ijverige en krachtige blanke immigranten, die voor 't grootste deel onder werkovereenkomsten van slechts één jaar met vrouwen en kinderen ingevoerd waren en van wie ook zonder vermeerdering door geboorte boven sterfte, nog 31 000 minstens in de kolonie zouden moeten zijn, er volgens de laatste telling slechts 3500 gevonden werden.

Ook zou het niet moeilijk vallen uit eigen ondervinding met Portugezen, Duitschers, Hollanders en Schotten opgedaan, in de onderzochten aan te toonen, hoe noodlottig, hoe onmogelijk, aan de, door partikulieren op kleine schaal genomen proeven, bleken te zijn en dat, hoezeer ook gedurende een reeks van jaren veel ijverheid en kultuur door die immigranten werd in stand gehouden, dit alles evenals hun verblijf in de kolonie, slechts zeer voorbijgaand en te duur gekocht was met hun leven.

Een kundig getuige, Dr. H. G. Dalton, schreef in 1855, in zake „History of British-Guiana“, over de Portugeesche immigranten en de groote sterfte onder hen, het volgende, dat ook volkomen met de later aangekomen Europeesche immigranten door de ondervinding bevestigd is, en dat geheel toepasselijk zou zijn op hetgeen men te Suriname bij aanvoer van Holland'sche emigranten zou te wachten hebben.

Reeds in 1835 werd de aandacht der planters gevestigd, op de Portugeesche landbouwers van Madera, zoodat omtrent 1800 tot 1420 mannelijk in Britsch-Guyana (te Demerary), werden ingevoerd. Men veronderstelde op grond van hun welbekenden vakkundigen aard en geboorte in een warm land, dat zij zeer geschikt voor plantage-arbeid geschikt zouden zijn en zij werden daarvoor de kolonie verdeeld, maar de uitkomst van deze eerste proef was zeer onvoldoende. De meeste hunner werden door koorts, boze zweren en andere landziekten aangetast en spoedig overleden.

„Zij die het echter overleefden, schraapten in weinige jaren betrekkelijk groote sommen geld bijeen, waarmede zij naar Madera teruggekeerd, de verbazing en hebzucht hunner arme landgenooten opwekten, eene omstandigheid die later een opmerkelijken invloed uitoefende op het lot van duizende hunner landgenooten.

„Zoodra het bekend werd onder het eenvoudige volk, dat in een rijk land op de kust van Zuid-Amerika, niet veraf, zoodanige behoefte aan arbeiders bestond, dat de loonen er tienmaal hooger waren dan die welke men te huis verdienen kon, waren vele gereed met hunne gezinnen het zachte klimaat en de wijnbergen van hun geboorteland te verlaten en onbevreesd naar de rijke kust, het nieuw „Eldorado“ te vertrekken. In den aanvang werden deze nieuw aangekomenen aangevoerd op kosten van de planters die hunnen arbeid huurden, totdat de immigratie-verordening van 1841 en 1842 daarin voorzag, door een premie toe te staan van 30 dollars per hoofd voor ieder volwassene van Madera en de Azores.

„Zoo werden 4000 van die eilanders in 1840 en 1841 aangevoerd, maar in 1842 slechts 400, daar toen reeds, om de groote sterfte onder hen, op bevel der Hooge Regering de aanvoer weder gestaakt werd.

„De ondervinding had nog niet voldoende geleerd, dat men om dienst van deze lieden te hebben, met groote voorzorgen ten hunnen opzichte mocht te werk gaan, en dat men ze slechts bij uitzondering tot veldarbeid gebruiken kan.

„Verlangend naar het hooge loon, spoedden zij zich vol hoop en geestdrift aan het werk. — Naar het veld! naar het veld! — was de kreet, maar spoedig keerden zij terug, uitgeput door de zonnehitte en den vermoeienden aard van het werk.

„De uitdamping van den meestal vochtigen grond werkte ook terstond nadeelig op de door afmatting ongunstig gestemde gestellen, koortsen braken onder hen uit, de zoogenaamde roode hond, een soort van prikkelenden en jeukenden uitslag of huid-aandoening, die alle nieuwkomende Europeanen tusschen de keerkringen bijzonder kwelt, de duizende muskieten en zandvliegen die vooral bij nacht de rust beletten, huid en bloed verhitten en de blootgestelde lichaamsdeelen doen zwellen, terwijl bij dag, gedurende den arbeid en op de wandeling daarheen, de voeten en beenen worden aangevallen door allerlei, soms bijna onzichtbare insecten, die in het gras en de heesters verborgen zijn, daarbij gebrek aan voorzorg tegen die schijnbaar

zoo onbeduidende vijanden, deden bij de onvermijdelijke hervatting van den arbeid, verzweringen aan de beenen en andere plaatselijke ziekten ontstaan.

*Het onder zoo veel moeilijkheden verdiende geld werd daarbij niet voor goed en voldoende voedsel uitgegeven; zij leefden op hetgeen hier het goedkoopst is, namelijk bananen en zoute visch, (de zogenaamde bakkeljauw); het geld werd opgespaard totdat het te laat was, om door hetgeen daarvoor te koop was, gezondheid en leven te redden. De telkens wederkerende koorts sloop ten hunne krachten, inwendige verstoring der levenswerktuigen, waterzucht, uitputting en dood, volgden bij velen, ook zonder door den hevigen kolonialen typhus of gele koorts te zijn aangetast.

*Echter ontbrak het in de kolonie niet aan medelijden; geneeskundige hulp en goed voedsel werden aan de zieken verstrekt, zoover dit onder de bestaande omstandigheden mogelijk was, maar met weinig gunstige uitkomst. Beangst door de treurige ondervinding van zoo velen, spoedden zich de ongelukkige slaafhouders van eigen en andermaans onvoorzichtigheid, zooveel zij maar eenigzins konden, van de plantages naar het groote of koloniale hospitaal, zoodat al spoedig de staf en geheele nutting daarvan vergroot moesten worden, om aan de toetredende eischen te voldoen; de patienten vulden de zalen en gaderingen en strekten zich onder de droevigste klagtoon en op de knieën uit, maar mettegenstaande de meeste zorg en de beste geneeskundige behandeling stierven meest allen.

*De indruk, door den alloop dezer immigratie van omtrent 5000 Portugeezen achtergelaten, was dan ook dat de inwoners van Melita niet geschikt zijn voor dit klimaat *

De schryver stelt daarop de vraag was en is daarom het klimaat werkelijk ongeschikt voor Europeanen, en de overweging die hij doet, voorslaande in Hoofdst. III over het klimaat en gezondheidswaarschuiging gescandens van Britsch-Guyana, bewijst de ongeschiktheid van den schryver met zijn geboorteland en het ongeschikt klimaat, daar hij onder zekere (voor immigranten niet te vervullen voorwaarden) het verblijf in Britsch-Guyana als niet ongezond voor Europeanen beschouwt, maar toch de aanbeveling van aankomenden veldarbeid volstrekt niet te verwerpen integendeel al de ziekten van het land met hare gewone afloop, waaruit blijkt dat de treurige en herhaalde terugkeer van ziekte en dood, ook na zijn schrijven met

duizende Portugeezen en met honderde Europeanen van Germaansch ras, in deze kolonie opgedaan wel gedeeltelijk aan eigen schuld, maar toch voornamelijk aan de schadelijke invloeden van klimaat en bodem waren toe te schrijven, zoodat indedaad, ook door dien geleerde, het „volkomen onmogelijk,“ ten opzichte van veldarbeid door Europeanen is bewezen, alhoewel niet uitgesproken.

Ook komt dat alles en veel meer wat door laatstgenoemde schrijvers omtrent de gele en andere kwade koortsen, en omtrent de vele andere oorzaken van groote sterfte onder de Europeanen binnen de keerkringen gezegd is, volkomen overeen met hetgeen door den schrijver van dit overzicht gedurende zijn veeljarig reizen in de Oost en een lang verblijf in de West-Indie door eigen ondervinding met Europeanen van verschillende standen en in 't bijzonder met inmigranten waar bevonden is, en wat ten opzichte der terecht gevreesde gele koorts, reeds meer dan vijftig jaren geleden, door von Humboldt in zijn klimaat-beschrijving der havens van Spaansch-Amerika, Mexico, Havanna enz., is bekend gemaakt.

„Wanneer in zeehavens, binnen de verzengde luchtstreken, hoezeer gewoonlijk niet als ongezonder beschouwd, een groot aantal in de koude luchtstreken geboren personen, te gelijker tijd aankomt, dan openbaart zich spoedig de Amerikaansche typhus, onder de benaming van gele koorts en zwarte braak bekend. Het gevaar van ziek worden, dat zich geheel tot de nieuw aangekomenen bepaalt, wordt niet vergroot door het verkeer met de reeds aangetaste personen en niet verhinderd door zich van hen verwijderd te houden.

„De ziektestof wordt niet door omgang of aanraking op anderen overgebracht en neemt meestal eene gunstige wending bij een tijdig vervoer der zieken naar hooger gelegen koeler oorden; wordt de temperatuur gedurende het heerschen der ziekte veel koeler, dan houdt zij niet zelden het eerst op ter plaatse waar zij is uitgebarsten. Bij terugkeer van het warme jaargetij, breekt zij op nieuw uit, al is het dat maanden zijn voorbij gegaan, sedert het laatst verdachte schip de haven bezocht.

„Waar echter tusschen de tropen op de verschillende breedte graden, de hoogte-limiet gelegen is waarbinnen de Europeaan ongestraft in het veld kan arbeiden en wat de thermometerstand moet zijn om geheel buiten het bereik van gele koorts te blijven, is tot heden noch door de ondervinding, noch door de weten-

schap bepaald; men weet echter dat die geesel der tropen zich niet zelden tot op 700 meters boven de zee in Spaansch-Amerika vertoonde en dat die zoowel in Rio-Janeiro als in Havanna, dus zuid en noord van den equator tot op de uiterste grens der tropen, in de laaglanden maar al te dikwijls terugkeert onder de zeelieden en andere nieuw aangekomeue blanken, ja dat die zelfs tot op 30° breedte bij warme zomers, bijv. in Nieuw-Orleans, onder de Iersche en Duitse werklieden gewoed heeft ¹.

Dat deze lange en treurige ondervinding, overal in de tropische laaglanden van Zuid-Amerika opgedaan, in het bijzonder op Suriname past, behoeft geen betoog, maar in algemeenen zin is die ook van toepassing op hetgeen in onze Oost-Indische bezittingen, vooral in de kustlanden en havens, onder eenigzins andere ziekte-verschijnselen werd ondervonden en steeds met Europeanen te wachten is, ten bewijze waarvan de zoo afnattende en veelal doodelyke koortsen, die hunnen naam ontleenen aan Bantam, Batavia, Krawang, Samarang, Rembang, Grisée, Patjetan, Tjnatjap, de Lampongs, Benkoelen, Singkel, Pontianak en zoovle andere plaatsen in Nederl. Indie.

Met het oog op het groot verschil dat er door de hoogte van het land en andere plaatselyke toestanden ten opzichte van gezondheid en leven voor Europeanen tusschen de tropen bestaat, wijzen wy hier dan ook nogmaals op het reeds aangehaalde feit dat in al de kustlanden en havens binnen de 10° Noorder en Zuid breedte, geene of slechts zeer weinige creolen-familien van zuiver Europeesche afkomst in het derde geslacht worden gevonden en dat, hoewel dit bij gebrek aan een voldoende volksstatistiek zelfs in onze eigene bezittingen moeylyk te bewyzen valt, aldaar en elders algemeen bekend is, dat die uitzonderingen niet onder de landbouwers, maar voornamelyk onder de rijke en welgestelde voetbal leidryvende, en zooals bijv. in Suriname onder de aldaar van ouds als plantage-eigenaren gevestigde Israëlieten te vinden zijn, maar ook dat daarop in de Antilles, althans op de eilanden verder van den equator en hooger boven de zeevlak liggen, vele gunstige uitzonderingen bestaan in het verloop van meer dan anderhalve eeuw in de kerngezusters voorkomen.

Van de Engelschen, die onder Cromwell en Karel II om politieke redenen naar de West-Indie uitgeweken of verbannen

¹ In Juli en Aug. 1873 stierfen vele ten gevolge van gele koorts in Louisiana en Arkansas, dus tot op 35° Noorderbreedte.

zijn en wier aantal gedurende dat tijdsbestek meer dan 80,000 moet bedragen hebben, waren in 1650 op het eiland Barbados dat is op 13° Noorderbreedte, 20000 meest uit de gegoede standen en telde men slechts 25000 zwarte en Indiaansche slaven; een eeuw later, in 1750, waren daar nog slechts 18000 blanken en kleurlingen, niettegenstaande de jaarlijksche aankomst van honderde blanken uit Engeland en Noord-Amerika, maar bedroeg het aantal negerslaven, voornamelijk door den aanhoudenden aanvoer van Afrika, toen reeds 69800, terwijl geen enkele Indiaan daar meer te vinden was. In 1831 waren er 17000 blanken en kleurlingen, 83 000 zwarte slaven en 10 000 zwarte vrijen. In 1871 was de geheele bevolking 162000 op de 166 vierk. Eng. mijlen oppervlakte van dit kleine eiland; daarvan waren echter naar gissing ten hoogste 20 000 blanken en kleurlingen, wier aantal niet vermeerderd, alhoewel zij natuurlijk niet in het veld werken.

Deze cijfers nu, mogen tot welsprekend voorbeeld dienen, want terwijl de zwarte bevolking, sedert die laatste 40 jaren op natuurlijke wijze van 93000 tot 142000 toenam en nog steeds toeneemt, niettegenstaande vele hunner het overbevolkte eiland verlieten en jaarlijks nog steeds verlaten om elders in de West-Indie een ruimer bestaan te zoeken, is het aantal blanken steeds verminderd en zou zonder de aanhoudende aanvulling uit Europa tot een klein getal zijn uitgestorven en het is uit de geschiedenis van de meeste der West-Indische eilanden even gemakkelijk aan te toonen dat overal binnen de 15° breedte, ook daar waar de zwarte of inlandsche bevolking op natuurlijke wijze sterk toeneemt, de blanken en hunne afstammelingen zeer weinig toenemen of uitsterven. ¹⁾

Voor hen echter, die met ons overtuigd zijn van de onmogelijkheid eener kolonisatie met Europeanen in de tropische laaglanden, maar die meer uitsluitend het oog gevestigd hebben op de verhuizing van Nederlandsche landbouwers naar de bergstreken van Java of Sumatra, kan in Nederl. Indie alleen gewezen worden op de bekende en dikwijls aangehaalde proef, die omtrent de helft der vorige eeuw onder de gouverneurs Van Imhoff en Mossel met Hollandsche boeren en andere Europeanen in de Preanger-landen en het district Buitenzorg genomen

¹ J. R. Martin. The influence of tropical climates on European constitutions. London 1856 pag. 87: „that the successors of all would gradually and assuredly degenerate, if they remained in the contry, can not be questioned, for already we know, that the third generation of unmixt Europeans is no where to be found in Bengal.”

werd en die, ook voor dat zij door oproer en brandstichting door inlandsche vijanden en roovers benadeeld en opgebroken werd, reeds voor een goed deel was te niet geloopt, zooals dit uitvoerig is vermeld in de belangrijke bijlage, door Jhr. Mr. J. K. I. de Jonge, uit de Raksarchieven opgemaakt en aan het verslag van de genoemde staats-commissie in 1857 toegevoegd en waarin tot slot gezegd wordt:

„Nuttige wenken zijn wel is waar ons door de beschouwing van het verledene voorgekomen en meer bijzonder omtrent de soort van menschen, bij eene eventuele kolonisatie te gebruiken, omtrent belemmeringen welke toen het gelukken der kolonisatie tegen werkten en die telken male dat zij zich weder vertooven zullen, weder diezelfde gevolgen zullen hebben, maar een volledige beantwoording der vraag, wat heeft de ervaring van dien tijd voor onze dagen geleerd, vinden wij daarin niet.“

En toch, al stemt men ook met dit besluit volkomen in en al neemt men aan, dat deze van 1752 tot 1758 aangewende pogingen tot kolonisatie, slecht overlegd en niet ernstig gemeend waren, die ervaring, hoe onvoldoend op zich zelve, komt overeen met alles wat later in andere tropenlanden ter kolonisatie van Europeanen is beproefd en ondervonden en strookt geheel met het mede uit 's Ryks archieven aan den dag gebrachte feit, dat omtrent een eeuw vroeger reeds bij den aanleg der vestingwerken en gebouwen van het Fort Jacatra en van Batavia ¹⁾, van slechts 7 Europeesche metselaars melding wordt gemaakt, terwijl de walen en andere werken met gevangene Javanen en Chineesche werkslieden tot stand gebracht werden, waar bij komt dat de proeven welke van 1668 tot 1787 tot ontginning van goudmijnen met Europeanen door de Oost-Indische Compagnie bij de ontginning te Selida op Sumatra's Westkust werden genomen, met mislukten en aan de meeste hunner het leven kostten en dat van den aanvang onzer nederzetting in Indie, het tot stand brengen van groote werken door den handenarbeid van inlanders en Chinesen is geschied, ja, dat zelfs in de laatste jaren de vestingwerken en spoorwegwerken en alle groote ontginningen totzamen beneden of in de hooglanden van Java, door diezelfde oosterlingen onder het toezicht en de leiding van slechts weinige Europeanen werden daargesteld ²⁾, zoodat aan te nemen

¹⁾ Zie de Opkomst v. h. Nederl. gezigt in Oost-Indie, door Jhr. Mr. J. K. I. de Jonge, II, IV, bl. 207 & 208.

²⁾ Zie wel bij den aanleg der belangrijke vestingwerken te Serabaja,

is, dat het te werk stellen van Europeanen, als metselaars, timmerlieden, veld- of haveuarbeiders onmogelijk is bevonden zoowel door onze practische en doorzettende voorvaderen als door het tegenwoordige ondernemende geslacht, om de eenvoudige reden, dat men die lieden bij die soort van arbeid, in deze gewesten niet in het leven houden kan.

Ook bewijzen de adviezen, voor en na in officieele commissiën door mannen van ondervinding uitgebracht, omtrent den arbeid van en kolonisatie met Europeanen in onze Indische bezittingen, dat er wel vele voorstanders waren en zijn van de ontwikkeling van landbouw en nijverheid aldaar door versterking van het Nederlandsche element, dat is van de kennis, de nijverheid en het kapitaal, die alleen door Europeanen van zekeren stand en beschaving aangebracht worden, maar dat er op het stuk van kolonisatie maar zeer enkele waren die het nemen van proeven met Nederlandsche landbouwers, zelfs in de hooglanden, durfden aanbevelen. ¹⁾

De staatscommissie van 1857 kwam dan ook in haar welgesteld en belangrijk verslag, eerst na raadpleging van bijna alle toen bekende gegevens, tot het volgend besluit:

10. „ Dat de voorstellen welke gedaan waren om kolonisatie met Europeanen in de Nederlandsch-Indische buitengebieden

in 1833 begonnen, het moeilijk timmer- en metselwerk onder toezicht van slechts weinige Europeanen door inlanders en Chineezzen verricht en waren van een compagnie sapeurs te gelijker tijd opgericht en bestaande uit 50 Europeanen en 100 inlanders, die voornamelijk bij dien bouw als opzieners, heibazen enz. gebezigd werden, na vier jaren, van de Europeanen slechts vijf in leven, allen stierven aan de gevolgen van koorts, buikziekten, leverontsteking enz., hoewel geen enkele humer met den schop, bijl of houweel behoefde te werken, en allen goed gekleed, gevoed en gehuisvest waren.

¹⁾ 1817--1828 waren de Commissarissen Gen. Mr. C. T. Elout en de Graaf du Bus de Gisignies voor de uitgifte van woeste gronden aan Europeanen ter aanwakkering en uitbreiding van kultuur door den arbeid van de Javanen; 1829--1830 en later dacht Joh. Graaf van den Bosch er echter anders over en daarna werd het kultuurstelsel ingevoerd. Kolonisatie met Nederlanders werd echter toen door niemand in ernst verlangd of aanbevolen.

Dr. Swaving heeft in 1849 de Europeesche kolonisatie op goede gronden afgeraden (zie het Indische Archief), evenals dr. Bleeker in zijn «Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel» kolonisatie met Europeanen veldarbeiders bepaaldelijk uitsluit, terwijl in «Borneo's Westerafdeeling» Deel II, blz. 650 en in 1856 door dr. P. P. Roorda van Eysinga in zijne voordrachten te Haarlem over kolonisatie met Nederl. in Ned.-Indie, is aangetoond dat de European in de keerkringslanden geen veldarbeid kan verrichten.

van Gouvernementswege te bewerkstelligen, werden gewezen van de hand. *

2° * Dat wanneer desniettemin adressanten wenschten over te gaan tot het nemen eener proeve op kleine schaal met eigen middelen op zoodanig punt en op zoodanige voorwaarden als bij de regeering geen overwegend bezwaar zou vinden, zij bereid is daartoe, toestemming en bescherming te verleenē. *

Wel nu, van deze voorwaardelijke, maar toch zeer duidelijke toestemming in de tweede plaats gegeven, werd nimmer door maatschappij noch partikulier gebruik gemaakt, hoewel de kort daarop aangevraagde concessie der Borneo-maatschappij, waarin als een der hoofdbedoelingen werd genoemd de vermeerdering van bevolking door immigratie (maar in de daad werd gerekend op den arbeid van inlanders en Chineezē), volkomen en met toezegging van bescherming werd toegestaan.

• Het kapitaal is soms zeer voorzichtig, de bezwaren behielden hier de overhand en daar een zoo veel belovende onderneming in landen van zoo bekwame en praktische mannen, uit vrees van geen voldoende kapitaal te zullen bekomen, bij den aanvang reeds bleef steken, zooals het heet door den onverwacht tusschen Oostenryk en Italie uitgebroken oorlog (waarmede Nederland alleen door een tydelijk verlaagden stand der Oostenryks he effe ten iets te maken had), zoo moet men de daarop gevolgde wegering der Regeering om de concessie te verlengen, en het niet verhalen van aanvragen om concessie van dergelyken aard door dezelfde of andere personen, voor een goed deel toeschrijven aan bezwaren buiten de geldmarkt gelegen en dat wel aan de onzekerheid waarin men verkeerde, en waarin men nog steeds in de buitenbezittingen bij ondernemingen van landbouw verkeerden, omtrent het verkrijgen van voldoende arbeid door de bevoeking van het land en de erkende onmogelykheid om daarin te voorzien door arbeiders uit Europa.

Ook zullen geene landbouw-ondernemingen of mijnontginsingen zets in de gunstigst gelegen hooglanden van Sumatra met goede uitslag bekroond worden, dan in verband met of voor het grōtste deel door den arbeid van inlanders en Chineezē, geleid en door en onder toezicht van Europeanen en het is te verwachten dat door het eindelijk slagen daarvan, alle proeven van koloniatie met enkel blanke landbouwers en handwerkslieden als onnosdig en onvoordeelig, van zelsē achterwege zullen blijven.

Opgaven van sterfte onder Europeesche soldaten op Java en de buitenbezittingen zouden hier op nieuw aangehaald kunnen worden ten bewijze dat het daarmede, dank de verbeterde geneeskundige behandeling en algemeene voorzorgen, thans beter gesteld is dan vroeger, maar al waren die ook gedurende de laatste jaren betrekkelijk gunstig te noemen, zij geven met de tot landbouw bestemde Nederlandsche emigranten zeer weinig punten van vergelijking. De eerste toch wordt bewaakt, gevoed, verzorgd en zooveel mogelijk tegen de schadelijke invloeden van het klimaat gewaarschuwd en beveiligd, als een kostbaar en onmisbaar dienaar van den staat, de laatste zal weinig van dien heilzamen invloed en hulp ondervinden. Immers hij is burger en vrij man, staat onder geen toezicht of order en zijne bestemming, zijn doel is, om zoo spoedig en zooveel mogelijk aan 't werk te komen en dit werk tot onderhoud van zich zelve en de zijnen onverpoosd in alle toestanden van zijn lichaam en bij al de wisselingen der jaargetijden tot het uiterste vol te houden. Ook zullen hem het heimwee en de zorgen drukken voor vrouw en kinderen, die bij de vele ongesteldheden aan het zoo geheel vreemd klimaat eigen, niet gering zijn; zorgen die de soldaat bij zijn tijdelijk verblijf in Indie maar weinig of niet kent, terwijl de kolonist die voor goed het vaderland verlaten heeft, nog bij hem ten achter zal zijn in kleeding, huisvesting en geneeskundige hulp, vooral gedurende de eerste jaren van zijn verblijf wanneer hij dit alles het meest zal noodig hebben.

Ongelukkig bevat de geschiedenis onzer lange ondervinding in Oost- en West-Indie slechts zeer onvolkomene gegevens omtrent aankomst en vertrek, sterfte, geboorte en verhouding van geslachten onder de Europeanen en van de blanke bevolking daaruit overgebleven of van die welke uit hunne vermenging met inlandsch bloed is voortgekomen. Wanneer men dus op de meer dan 3000 Europeanen wijst, die naar gis gemiddeld jaarlijks gedurende meer dan twee en een halve eeuw na onze nederzetting in den Indischen Archipel aankwamen, tegenover de weinige die daarvan terugkeerden en op het klein getal blanken en daarvan overgebleven afstammelingen, dat in 1818 op slechts 10 000 zielen geschat, in 1850 nog geen 22000 bedroeg, dan is daaruit voor de levenskans der blanken al even weinig bemoedigends te putten, als uit de laatste meer nauwkeurige opgaven van den 31 Dec. 1870, waaruit blijkt dat met uitzondering van het leger

en de soldatenkinderen, de blanke bevolking 36465 bedroeg, van welk laatstgenoemd totaal 5228 Nederlanders buiten Indie geboren en 1668 Europeesche vreemdelingen waren, terwijl 29869 in de officieele opgaven genoemd worden "Europeanen of daarmee gelijk gestelden, die in Indie geboren zijn" (waarmede men bedoelt de blanke en kleurlingen in Nederl. Indie geboren), maar in alle welke opgaven, zelfs niet gedurende de laatste 20 jaren vermeld is, hoeveel Europeanen jaarlijks in Indie aankwamen. Had men ook slechts van 1850 tot 1870 een juiste opgave van de Europeanen (burgers en militairen) die in Nederl. Indie aankwamen en van daar vertrokken, dan zou ongetwijfeld bleken dat de vermeerdering van 14593 zielen, die volgens opgave gedurende de laatste 20 jaren plaats had, al zeer gering is en een groote overmaat van sterfte boven geboorte bewijst.

Immers de veronderstelde jaarlijkse aankomst gedurende dit korte tijdsbestek van gemiddeld 3500 Europeanen (militairen mede gerekend) die meest allen tusschen 20 en 30 jaren oud waren, moest, al behoorde ook slechts één tiende hunner tot het vrouwelijk geslacht en al keerde ook een derde na een verblijf van vele jaren naar Europa terug, een veel tairijker bevolking van blanke creolen en bij den vrij algemeenen omgang van Europeesche mannen met inlandsche vrouwen, een veel grooter aantal kleurlingen aanwijzen, dan uit dit totaal van 29,569 is op te maken. En hoewel die ongunstige uitkomsten, voor een gedeelte zijn toe te schrijven aan de zoo ongelijke verhouding van de geslachten onder de aangekomenen en aan den veelal slecht geregelden wettelijk ongelijken toestand waarin de Europeanen met Inlandsche vrouwen leven, toch is het uit de ondervinding van het dagelijkschen leven in Indië duidelijk en wordt dit ook door vele geneeskundigen bevestigd, dat het klimaat de hoofdoorzaak is van de slechte verhouding tusschen geboorte en sterfte, daar dit zeer ongezond werkt, niet alleen op het gestel van de Europeesche mannen en vrouwen, maar ook en veel meer nog op de levenswans hunner kinderen, ja zelfs op die van de kinderen door Europeanen bij Inlandsche vrouwen verwekt.

De ongunstige uitkomsten, hoewel niet met juistheid door cijfers aangegeven, zijn dan ook genoeg bekend en getuigen sterk tegen de mogelijkheid van kolonisatie met Europeanen binnen de eijnde eilanden en gewesten in algemeenen zin, al zijn ze ook geen streng bewijs, tegen de mogelijkheid van beter slagen in de nooge bergvlakten van Java, Sumatra of Borneo, mocht

de nood dringen de kolonisatie met Nederlanders aldaar op kosten van den staat te beproeven.

Wat betreft het dikwijls in verband met kolonisatie voorop gezet belang onzer Indische bezittingen en de vastheid van ons voortdurend gezag aldaar, wij verkeereren met alle de tusschen de keerkringen gevestigde mogendheden in denzelfden moeilijken toestand, wanneer het er op aankomt het Europeesch gezag door dwangmaatregelen te handhaven, en wanneer het de ontwikkeling van landbouw en nijverheid geldt, wie denkt er thans nog over, om bij gebrek aan inlandsche bevolking de tropenlanden met blanke arbeiders te ontgiinnen om stapelproducten voort te brengen?

Meer dan 300 jaren is een bevolking van Spaansche en Portugeesche afkomst, voor 't grootste deel gemengd met Indiaansch en op vele kuststreken ook met Afrikaansch bloed, in Zuid-Amerika binnen de tropen gevestigd, zonder dat zelfs in de bergstreken, binnen de 15° Noord en Zuid van den equator, dat is in Opper-Peru, Ecuador, Nieuw-Grenada, Venezuela of Centraal Amerika, door blanken veldarbeid van eenig belang verricht werd.

Daar en elders binnen de tropen, waar men op aanzienlijke hoogten boven de oppervlakte der zee blanke familiën aantreft, die zich zonder vermenging met Indiaansch bloed sedert vele geslachten hebben voortgeplant, zijn en waren die, evenals hunne voorouders, de heeren van het land, die, over het algemeen met . ougelooflijk weinig te vreden, den handenarbeid schuwen en maar zeer zelden veldarbeid verrichten, zooals die ook door de kleurlingen van verschillende tinten zooveel en zoolang mogelijk wordt vermeden. Immers de wouden en wateren wemelen er van loopend, vliegend en zweunmend gedierte, de plataan, cassave en bananen komen in deze rijke natuur als van zelve voort, en dienen op verschillende wijze toebereid steeds tot smakelijk en overvloedig voedsel, en de aauplant van een weinig maïs, tanjers en suikerriet, bij het bezit van eenige cacao- en koffiebomen in de lagere en van een weinig tabak, koffie, koorn, peul en aardvruchten van verschillende soorten in de hoogere landen, voornamelijk ter voorziening in eigen behoeften, rond de zeer arme woningen of hutten geplant, kosten zoo weinig zorg of geregelde inspanning dat dit eigenlijk geen landbouw kan genoemd worden. Velen hunner komen echter aan de kost door veeteelt, houtkappen, vervoer van menschen en producten, eenige door visscherij en kustvaart en in de steden vooral door kleinhandel en men weet

niet hoe terwijl de in verhouding tot land en volk thans zeer onbeduidende plantagearbeid op de kleine cacao en koffie-faciendaas, de mijnwerken enz. onder hun toezicht bijna geheel door Indianen en negers wordt verricht.

Dat de invloed der betrekkelijk koude berglucht in deze tropenlanden niet belangrijk gunstig werkt op den lust en het vermogen tot handenarbeid onder de talrijke blanke en gekleurde creolen, blijkt ook door de vergelijking van het handelsverkeer dezer republieken met dat van de naburige koloniën. Bijvoorbeeld van het naast elkander gelegen Venezuela en Britsch-Guyana. Venezuela met hare gemengde Spaansch-Indiaansche bevolking en vrije zwarten te zamen 1.600.000 zielen op 427,000 vierk. Eng. ml., voerde gedurende de 5 laatste jaren tot 1870 voor een gemiddelde waarde van ontfrent 20 millioen gulden Ned. Ct. uit, voor 't grootste deel voortbrengselen van het land, zonder daarom voortbrengselen van landbouw te zijn, en de waarde van den invoer, meestal voortbrengselen van nijverheid uit andere landen, stond daarmee ontfrent gelijk, zoodat per hoofd slechts 12½ gulden 's jaars aan dit rijk en vruchtbaar land ontwoekerd werd en in den handel kwam, om in ruil daarvoor de behoeften van het beschaafde leven te ontvangen.

Britsch-Guyana, 76000 vierk. Eng. m. oppervlakte met 193,000 inwoners, waarvan slechts een tiende blanken en kleurlingen, 100,000 vrije zwarten en 75000 uit Britsch-Indië, China, Afrika en de West-Indische eilanden, onder verband tot arbeid aangebrachte immigranten, voerde daarentegen van 1866 tot 1870 voor een waarde van 27 millioen gulden aan producten 's jaars uit, voor verreweg het grootste deel door landbouw en nijverheid verkregen, hetgeen 140 gulden 's jaars per hoofd bedraagt en waartegen de invoer, ter waarde van 19 millioen gulden 's jaars, voor een groot deel bestaande in voortbrengselen van Europeesche nijverheid, in de behoeften der beschaving voorziet, tot een bedrag van meer dan 100 gulden 's jaars per hoofd.

Daar het hier, vooral met het oog op de toekomst, de vraag gaat, wat ter ontwikkeling van de Nederl. Indische bezittingen van Europeesche kolonisatie te wachten is, verdienen bovengenoemde cijfers, die meer in bijzonderheden nagegaan nog duidelijker spreken, de volle aandacht van den staatsman en staatskundigen.

Wat betreft den aard en de nijverheid van de eerstgenoemde,

half-blanke bevolking zoowel als van die in het overige, vroeger zoo welvarende Spaansch Amerika, thans de republieken Ecuador, Nieuw-Grenada en Centraal Amerika, een onpartijdig en geestig schrijver de Hr. Ant. Trolope, die in 1859 en 1860 de West-Indie en een goed gedeelte dezer republieken bezocht, geeft daarvan de volgende, naar ons inzien en ervaring, zeer juiste beschouwing:

„The district of Columbia was one of the grandest appanages of the Spanish throne when the appanages of the Spanish throne were grand indeed. The town and port of Cartageua on the Atlantic, were admirably fortified, as was also Panama on the Pacific. Its interior cities were populous, flourishing, and, for that age, fairly civilised. Now the whole country has received the boon of Utopian freedom, and the mind loses itself in contemplating to what lowest pitch of human degradation the people will gradually fall.

„Civilisation here is retrograding. Men are becoming more ignorant than their fathers, are learning to read less, to know less, to have fewer aspirations of a high order; to care less for truth and justice, to have more and more of the contentment of a brute, — that contentment which comes from a full belly and untaxed sinews, or even from an empty belly, so long as the sinews be left idle.”

En verder: —

„Land that was cultivated, is receding from cultivation, cities that were populous are falling into ruins; and men are going back into animals, under the influence of unlimited liberty und universal suffrage.

In 1851 emancipation from slavery was finally established in New-Grenada and so far, doubtless, a good deed was done. But it was established at the same time, that every man, emancipated slave or other, let him be an industrial occupier of land, or idle occupier of nothing, should have an equal vote in electing presidents and members of the Federal Congress, and members of the Congress of the different states; that in short, all men should be equal for all state purposes; And the result, as may be supposed, is not gratifying.

„As far as I am able to judge, a negro has not gene-

rally those gifts of God which enable one man to exercise rule and masterdom over his fellowmen."

Uit deze ongunstige schildering van het volkskarakter en van den toestand in deze republieken, hoe waar ook over het algemeen, mag men echter niet tot de gevolgtrekking komen dat daar, alleen aan het zwarte gedeelte der bevolking en hunne emancipatie, al die stilstand en achteruitgang zijn toe te schrijven, daar toch de zwarte en donker gekleurden nog niet de helft, van het totaal uitmaken, zoodat de schuld van al dat verval minstens in gelijke verhouding aan de blanke en licht gekleurde creolen toekomt, tenzij men aanneemt, dat handenarbeid, ook in de hooglanden, den blanke op den duur onmogelijk is.

C. F. Appun zegt in zijn werk *„Unter den Tropen“* 1e. deel pag. 146: „Venezuela is bovenal het land, waar men zich met voorheffe aan den ouden slenter vasthoudt en alle veranderingen schawt; het blijft bij zijn Indiaansche en andere verouderde gewoonten, bij zijn afkeer van alles wat nieuw is en van Europa komt, en zou zich bij dit alles zeer verwonderen, zoo niet ongelukkig voelen, wanneer de geregeld wederkomende revolutiën eens den paar weg bleven."

De schrijver zegt echter niet, dat door zijn „Indiaansche en andere verouderde gewoonten" voornaamlijk te verstaan is, een onoverkomelijke afkeer tegen alle ernstige inspanning van geest en lichaam en hoezeer hij een zeer warme beschrijving geeft van de kleur en de schoone vormen der creoolsche vrouwen, van de myverheid en het karakter der creolen zegt hij niets.

Het valt echter niet te betwijfelen of de luie en nietige aard der blanke en licht gekleurde nazaten van moedige en ondernemende Spanjaarden is voornaamlijk door den invloed van het klimaat en door den overvloed der eerste levensbehoeften ontstaan, en dat overal tusschen de keerkringen onder gelijke of bijna gelijke omstandigheden, de blanke en gekleurde nazaten van Europeesche emigranten en soldaten, op hen geijken zullen, velt ons Nederlanders niet moeilijk te begrijpen, wanneer wij aan de groote meerderheid der Europeesch-Javaansche en andere kolonisten uit den Indischen Archipel denken, waarvan zoodanig tot het kampongleven en den staat van Inlander terug varen, zonder ooit aan veld- of anderen geregelde handenarbeid te denken, terwijl slechts bij uitzondering des vaders kracht en werkzaamheid bij hen wordt waargenomen; zoodat de wording van een dergelijke bevolking in de hooglanden van Neder-

landsch Indie althans niet gewenscht kan worden, als belovende een element van kracht en welvaart en een steun voor het moederland in het verre Oosten.

Of meent men in strijd met de hier aangehaalde ondervinding dat de Nederlandsche landbouwers en ambachtslieden zich niet met de altoos veel talrijker inlandsche bevolking zouden vermengen en dat hun blanke nazaten, op gelijken afstand van den equator en op gelijke hoogte boven de zee, in Oost-Indie zooveel ijveriger, zooveel meer tot veldarbeid *geschikt* en *genegen* zouden bevonden worden en dat zij zooveel krachtiger en *dege-lijker* zouden zijn als de afstammelingen van Spanjaarden en Portugeezen in Zuid-Amerika en de West-Indische eilanden?

Er zijn toch bewijzen in overvloed, dat de zuidelijke Europeanen en hunne afstammelingen zich beter binneu de tropen kunnen schikken en veldarbeid verrichten dan die van Germaansch ras en onder gelijke omstandigheden van klimaat is het volstrekt niet bewezen dat zij minder werkzaam zijn dan Hollanders of Duitschers. In Britsch-Guiana althans waren de Portugeesche immigranten de vlijtigste onder de geheele bevolking.

Hoezeer het dus in Zuid-Amerika boven tegenspraak be-
wezen is dat Europeanen binnen de tropen, ja zelfs binnen den verzengden aardgordel van 10° Noorder- en Zuiderbreedte, mits op uitgestrekte bergvlakten van aanmerkelijke hoogten boven de zee, hun geslacht voortplanten en bij geringen arbeid zeer tevreden voortleven kunnen, toch is het voldoende gebleken, dat zij in de lager gelegen landen en vooral in de alluviale kuststreken bijna algemeen in het derde geslacht uitsterven en zeker is het dat Europeanen, die voor en na, bij duizenden tot proeven voor landbouw-kolonien binnen de tropen gebezigd werden, geen of althans geen in het veld arbeidende bevolking in het derde geslacht hebben achtergelaten.

Ook blijkt nog heden uit de meer en meer juiste opgaven, die omtrent den toestand der Europeesche bevolking in Indie tot ons komen, zoowel als door de nog steeds met elke mail en vele koopvaarders huiswaartskeerende lijders, dat het bloed, de lever, de maag en ingewanden der Europeanen, niet gemakkelijk in de lage tropenlanden wennen.

Hoe verslappend en uitputtend het warm en vochtig klimaat der tropische laaglanden voor de spijsvertering, het zenuw-gestel, de mild en nieren blijkt te zijn, ook voor hen die zich niet bijzonder aan arbeid in de zonnehitte of aan de tropische-

stortiegens behoeften bloot te stellen, blijkt uit de vele lijders aldaar en is bijna ieder Europeaan door ondervinding bekend, die eenige jaren in Oost- of West-Indie heeft doorgebracht.

Ook werd dit alles door geneeskundigen en andere geleerden met betrekking tot onze Oost- en West-Indische bezittingen lang voor deze aangetoond en blijkt nog daaglijks uit den rouw in het vaderland over de vele sterfgevallen, die aldaar in de kracht van het leven plaats hebben, zoowel als uit het groot getal van hen die magteloos en half stervend Indie verlaten, in de hoop door de zeereis en in de koele lucht van Europa te herstellen, waardoor dan ook nog steeds het sedert honderde jaren gevestigde begrip in stand blijft, dat het in Oost of West nimmer een nieuw vaderland voor den Nederlander worden kan en dat alleen door aanhoudende vernieuwing en aanvulling het Nederlandsch element in stand te houden is, waardoor bij voortdurend het moeilijke vraagstuk kan worden opgelost, hoe tot voordeel, en voor Indie en voor Nederland, met een betrekkelijk gering aantal Europeanen en hunne afstammelingen, zoo vele miljoenen inboorlingen te besturen.

Was het toen de Staatscommissie in 1857 haar Verslag uibracht, niet voldoende bewezen dat kolonisatie met Europeanen binnen de tropen, zelfs op een hoogte van 700 meters boven de zee zou moeten mislukken, de ondervinding die in Brazilië, gedurende de laatste 25 jaren met emigranten uit Duitschland, Ierland, Noord-Amerika en Portugal is verkregen en die pas na het verslag van genoemde Commissie ten volle bekend werd, is als welsprekend en belangrijk vervolg op hetgeen alar van 1812 tot op dien tijd, met kolonisatie van Brazilië en was beproeft en ondervonden, in vele opzichten toepasselijk op de Frans voorgestelde kolonisatie met Nederlanders in de hooglanden van Java.

Reeds in 1812 was de regeering van Brazilië overtuigd van het voordeel, dat uit de ontwikkeling van landbouw en nijverheid voortvloeit, en werd kolonisatie met Europeanen kan voortvloeien, en werd 200000 gekosten van den staat op omtrent 20% Zunderbresste in de provincie Espirito Santo, de kolonie St. Augustino. Alhier met eenige honderde emigranten van de Azores overtocht, waarvan wel geen treurige berichten geboekt zijn, waarvan toch als bijzondere nederzetting al spoedig ook door

ziekten en sterfte verliep, terwijl de overgeblevenen onder de oude bevolking werden opgenomen.

In 1818 werden in de provincie Bahia op 14°30' Zuiderbreedte, de kolonien Leopoldina en St. Jorge des Ilheos op staatskosten, met omtrent duizend Duitsche emigranten aangelegd; de daartoe afgestane gronden, hoewel zeer vruchtbaar en voor den afvoer van producten zeer gunstig gelegen, lagen echter niet hoog genoeg boven het zeevlak, zoodat vele hunner al spoedig na aankomst aan gele en andere koortsen bezweken, en van den landbouw zeer weinig kwam; thans is van die Duitschers als landbouwers niets meer te vinden.

In 1819 werd op staatskosten, niet ver van de kust op 23° Zuiderbreedte, in de bergvlakte van Parahyba do Sul, op 700 tot 1000 meters boven de zee, met eenige duizende Zwitsersche boeren uit het kanton Frybourg gekoloniseerd. Slechts tien jaren later was hun getal door den dood of desertie tot bijna op de helft verminderd en thans is het door hen aangelegde Novo Friburgo, evenals de nabij gelegen kleine kolonien later door Duitschers aangelegd, een geheel Braziliaansche gemeente, waar nog slechts een klein aantal Zwitsersche families te vinden zijn.

Leest men met eenige onderviuding van immigratie in tropische landen wat von Tschudi, Avé Lallemand en anderen geschreven hebben over deze en de later geheel mislukte kolonisatie-proeven in de provincien Pernambuco en Bahia, tusschen de 10° en 15° zuiderbreedte gelegen, alsmede over die welke in 1829 te St. Amaro, aan de Rio Negro in de provincie Parana en in de provincie St. Pedro, 1824 en 1825, met Duitschers genomen werden, dan blijft er geen twijfel of de hoofdoorzaken van al dat mislukken en van zooveel sterfte, waren in de bezwaren van de acclimatatie gelegen, waarbij kwam ongeschiktheid van een gedeelte der kolonisten, zooals dat zich steeds in zekere mate zal voordoen bij de kolonisatie van behoeftige emigranten op staatskosten of zelfs op kosten van maatschappijen.

De noodlottige uitkomst der proeven tot 1836 in tropisch Brazilië genomen, belette echter niet dat men later in Bahia en tot in de landen van de Amazonen-rivier, hier en daar Europeanen ter kolonisatie nederzette, waarvan de meeste zeer spoedig ziek werden en stierven, zoodat na weinig jaren slechts enkele in die streken gevonden werden.

Desniettemin nam men in 1845 nieuwe kolonisatie-proeven

onder bijzonder toezicht en met de hulp van de regeering met eenige duizende landbouwers uit Baden en Beieren in de nabijheid van Petropolis, het zomerverblijf van den Keizer, slechts weinige mylen ten noorden van Rio-Janeiro en dus evenals Novo-Friburgo op de uiterste grens der zuider keerkring in eene boschryke vallei van de bergketen Serra de Estella, op 8 à 1200 meters boven de zee; het is daar betrekkelijk koel en voor de groenten, boom- en aardvruchten, pluimvee enz. door de kolonisten geplant en gekweekt, was gemakkelijke afvoer en voordeelige verkoop; alles werd hier gedaan om door een goede keuze van individuen, door tijdige bezorging van goede woningen en gronden, door gemakkelijke wegen, geneeskundige hulp, aanleg van hospitaal en schoolgebouwen enz., deze kolonie op groote schaal te vestigen en voorspoedig te doen zijn, overeenkomstig de wenschen en pogingen van keizer en regeering. Niettegenstaande dat alles was de sterfte onder de aangekomenen, vooral in den aanvang, zeer groot en van de 3000 kolonisten die in 1859 nog te Petropolis woonden, waren de meeste nog eenvoudige dagloners, wier getal niet toenam, ofschoon er onder hen geen gebrek bestond. De uitkomsten zijn dus vooral hier, waar men eene zelfstandige en in zich zelve toenemende kolonie mocht hopen, zeer teleurstellend geweest; thans is de Duitsche bevolking onder de inboorlingen opgenomen en Petropolis is eene gewone gemeente, waarvan het bij de gebrekkige statistiek onmogelijk op te geven is, hoeveel van de oude kolonisten en hunne nakomelingen nog in Brazilië te vinden zouden zijn.

Het verslag van den Zwitserschen natuurkundige von Tschudi gaf reeds in Oct. 1860, omtrent de toen in Brazilië bestaande op 40 op verschaliende breedtegraden aangelegde kolonien van de der belang, een treurig overzicht en toont aan dat de Europeesche immigranten binnen de keerkringen aldaar, zelfs op de bestrijke hoogten boven het zeevlak, veel te lijden hadden door ziekte en dood en het blijkt ook uit die getuigenis maar voldoende, dat de oorzaken van zooveel teleurstelling en belangloos verloopbare uitgaven, niet aan toevallige of door voorzigtigheid weg te nemen oorzaken, maar aan het klimaat, den koudten en onvruchtbare strydigen aard der immigranten waren toe te schrijven. Later nog is uit de schriften van den heer Avé Landryt en anderen gebleken, dat de Duitsche kolonisten, waar ook in Brazilië binnen de tropen gevestigd, naar voornamelijk naar de riviermondingen en oevers, in armoede en ziekelyken

toestand verkeerden en dat duizende hunner een vroegtijdigen en ellendigen dood vonden.

De nederzetting Mucury bijvb., waar het grootste getal Europeesche arbeiders gevestigd was, bevond zich in den meest beklagenswaardigen toestand, grootendeels langs de oevers der rivier van dien naam, die zich door de Provincie Porto-Seguro, op 18° Zuiderbreedte in zee stort, maar ook gedeeltelijk op hooger gelegen gronden hadden de duizende Duitschers, Elzasers, Zwitsers en zelfs Hollanders, door eene maatschappij met een kapitaal van drie millioen franken daarheen gebracht, zeer veel van koorts en gebrek te lijden, zoodat de meeste hunner ellendig bezweken en de onderneming te niet liep, niet alleen in financiële zin en omdat het doel mislukte om een gemeenschap tusschen de kust en het Noorden van de provincie Minas Geraes te openen, maar ook omdat de bedoelde kolonie, door gebrek aan gezonde en tot arbeid geschikte immigranten, zelfs in de hoogere binnenlanden, slechts op weinig beduidende schaal tot stand kwam.

Vrij wel slaagde men echter met kolonisatie van blanken op verschillende hoogten van 700 tot 1000 meters boven de zee, in de provincie Santa-Catharina, tusschen de 25° en 29° Zuiderbreedte en dus geheel buiten de Zuiderkeerkring; hozeer die ook bij den aanleg en zelfs tot 1860, niettegenstaande het daar, voor 't grootste deel van 't jaar, zoo heerlijk zacht en gematigd klimaat, met moeilijkheden van allerlei aard te worstelen had.

Door gestadige aankomst van Duitschers, Portugeezen en andere Europeesche immigranten, nam echter de welvaart, voornamelijk van die kolonien, welke in de omstreken van de schoone baai en haven van San Francisco gelegen zijn, zeer toe en breidden zich de nederzettingen van Germaanschen oorsprong langzaam aan uit, zoodat hun getal reeds in 1860 in de provincie St. Catharina op 20,000, volgens andere opgaven reeds op 24,000 kon geschat worden.

Beter nog gelukte de kolonisatie van 10 à 12000 Duitscher iets later begonnen tusschen de 29° en 30° Zuiderbreedte in de provincie Rio Grande do Sul, die met bovengenoemde provincie St. Catharina den Zuidoostelijksten uithoek van Brazilië uitmaakt en uitnemend voor den handel aan den Atlantischen Oceaan gelegen, op zeer korten afstand van de kust, de vruchtbaarste bergvlakten en hoog gelegen valleien den Europeaan ter ontginning aanbiedt.

Reeds in 1860 telde deze provincie meer dan 60,000 inwoners van Germaansch ras, die het over het algemeen zeer wel gaat, en door wie, bij weder toenemende immigratie en natuurlijke aanwas door geboorte boven sterfte, deze geheele provincie en al het tusschen Porto-Alegro en de Uruguay-Rivier gelegen land zal ingenomen worden.

Uit latere geschriften, als: *de Geschiedenis van Brazilië*, door Dr. H. Handelman en het *Handbuch der Geographie und Statistik*, door Dr. J. G. Wappaeus in 1871 uitgegeven, zoewel als door een meer nauwgezette beschouwing van de ligging en den topografischen toestand van het land, vindt men dat, na omtrent 50 jaren immigratie en kolonisatie met Duitschers, in het geheel omtrent 80 koloniën door hen zijn aangelegd; dat die, welke in het tropische gedeelte van de Amazonen-rivier, onder den Equator tot 18° Zuiderbreedte, slechts een kort en kwijnend bestaan hadden en met groot verlies van menschenlevens en geld, geheel mislukten en te niet geloopen zijn; dat die, welke in Minas-Geraes, Espirito Santo, Santo Paulo en Rio Janeiro, tusschen 18° Z. Br. en de uiterste grens der Zuider-keerkringen, in de vlakten der kustgebergten werden aangelegd, een middelmatig en ongelukkig uitslag hadden, al naarmate van plaatselijke omstandigheden en verhevenheid boven het zeevlak, zoodat de bevolking van Germaansche afkomst aldaar, toen en later omtrent 26,000 telde, hoewel veel meer dan dat getal Noordelijke Europeanen zich daar voor en na gevestigd hadden, en eindelijk, dat de voornamelyk tusschen 1850 en 1862, geheel buiten den zuider-keerkring tot op 35° Zuiderbreedte, in de provincien Santa Catharina, Rio Grande do Sul en Parana aangelegde, hierna te noemen koloniën een meer gunstigen uitslag hadden, zoodat reeds in 1862 de bevolking daarvan op 45,000 werd geschat, en de gezamenlijke bevolking van al de Duitse koloniën en gemeenten van Zuid-Brazilië in 1870 op 100,000 werd berekend. Zie daaromtrent nog de in 1873 uitgekomen beschrijving van *Rio-Grande do Sul, and its German Colonies* by M. G. Mulhall.

De Germaansche bevolking dus voor meer dan drie vierde in den zuidwesten, geheel buiten den keerkring gelegen uithoek van het uitgestrekte keizerrijk Brazilië gevestigd, bewerkt gedeeltelyk de van toezingswege, of door de provinciale besturen weggevoerden lander, gedeeltelyk de voor hen aangekochte of in erf-

pacht afgestane gronden, of wel de gronden aan bijzondere personen toebehoorende onder het Parcera-stelsel of andere schikkingen, en ook wel eenvoudig in huur of voor dagloon.

Omtrent het aantal immigranten, sedert de eerste kolonisatieproeven in Brazilië aangekomen, valt met zekerheid niets te zeggen; de berekening is dat dit, van 1819 tot 1855, gemiddeld jaarlijks 12 à 13000 bedroeg.

Gedurende de acht jaren 1855/1862 bedroeg de immigratie van blanken jaarlijks gemiddeld 15,064, waarvan 2491 Duitschers, 8126 Portugeezen en de rest uit andere landen van Europa of uit Noord-Amerika.

Voor de latere jaren ontbreken de gegevens, maar het is waarschijnlijk, dat de tot 1862 verkregen opgaven ook op de laatste tien jaren toepasselijk zijn.

Volgens het register van den immigratie- en kolonisatie-agent, kwamen in 1867 in de haven van Rio-Janeiro alleen 10,032 immigranten aan, waaronder 4822 Portugeezen, 1575 Noord-Amerikanen, 647 Engelschen en 357 Duitschers, maar dit bewijst voor het totaal der immigratie in geheel Brazilië niets, daar van de Duitschers, vooral in de laatste jaren, velen voor eigen rekening rechtstreeks in de havens der zuidelijke provinciën zijn aangeland.

Onbekend met de zeer uiteenlopende geaardheid van deze immigranten, zou men uit bovengemelde cijfers afleiden, dat de kolonisatie met Portugeezen een veel grooteren omvang gehad heeft dan die met Duitschers, hetgeen echter het geval niet is, daar verreweg het grootste deel der eerstgenoemden zich als kleinhandelaren, werklieden en daglooners, voornamelijk in de groote steden en reeds bevolkte kuststreken of op plantages nederzetten, en daar, evenals zij dit bijvoorbeeld in Britsch-Guiana deden, door vlijt en spaarzaamheid, een klein kapitaal bijeenbrachten, waarmede zij naar hun geboorteland wederkeerden, of zich voor goed onder de oude bevolking vestigden en op ongemerkte wijze daarmede gemengd zijn; terwijl de Noordelijke Europeanen, en in het bijzonder de Duitschers zich meer uitsluitend op den landbouw toeleggen, met het doel om landbezitters te worden en een blijvende bevolking, zoo mogelijk in afzonderlijke koloniën of gemeenten, uit te maken.

Volgens officieele berichten telde men in 1867 nog de volgende Duitse koloniën in Brazilië:

Koloniën geheel van Staatswege aangelegd.

Bismarck	op 27 10° Z. Br. gevestigd in 't jaar 1850 had in 1867, 3391 inw.
Itaply	Allen in de prov. - 1860 - - - 1448 -
Theresopolis	/ Santa Catharina - 1860 - - - 1631 -
St. Isabel en Bargem Grande	tusschen de 26 - 1845 - - - 1213 -
Principe don Pedro	en 29° Z. Br. - 1867 - - - 467 -
Assungay	op 24° Z Br. in de prov. Parana - 1860 - - - 310 -
Camana	24°30' - - - - - Santo Paulo - 1860 - - - 556 -
Mocury	18° - - - - - Esper Santo - 1852 - - - 520 -
Rio Novo	20° - - - - - - - 1856 - - - 709 -
St. Leopoldine	20° - - - - - - - 1856 - - - 1265 -

De Duitse koloniën door bijzondere personen of maatschappijen aangelegd, met hulp van den Staat, zijn:

		Inv.
Dona Francisca	26°30' Z. Br. in de Prov. St. Catharina had in 1851	4667
St. Maria da Soledade	34°30' - - - - - Rio Grande do Sul - - 1857	1569
Santa Laurena	- - - - - - - - - - - - - 1858	1500
Dona Pedro	20° - - - - - Minas Geraes - - 1860	1123

Bovendien zijn er nog heden eenige zoogenaamde Colonias Evancipados, vroeger door of met de hulp van den Staat aangelegd, die voor en na als gemeenten der verschillende districten zijn opgenomen en een aantal kleine door bijzondere personen aangelegde koloniën. De eerste zijn de reeds genoemde, veel vroeger aangelegde, nimmer tot ontwikkeling gekomen nederzettingen van Novo Friburgo en Petropolis op weinige mijlen afstand van elkander en omtrent 11 Geogr. ml. noord van Rio-Janeiro tusschen de 22° en 23° Zuiderbreedte, en Santo Leopoldo in 1825 nabij Porto-Alegro op 29° 30' Zuiderbreedte in Rio Grande do Sul aangelegd. De laatste zijn de opgenoemde onder de verschillende gemeenten ingelijfd, waarvan de gezamenlijke Duitse bevolking thans op 26,000 geschat wordt.

Daarbij komen nog Três Forquillos en St. Pedro de Alcantara de Torres, beiden in 1826 in Rio Grande do Sul gevestigd en waarvan de eerste in 1866 bijna 700 en de tweede slechts 111 inwoners tede, en verder Santa Isabel in de provincie Esprito Santo, 1847 gevestigd en in 1856, 1125 inwoners bevattende.

Behalve gemeeneijperde koloniën werden nog vele kleinere koloniën aangelegd, die echter nimmer onder bijzondere staats of gouvernements toezicht stonden, zooals Santo Amaro, Santa Helena, St. Paulo, Rio Negro in Parana en meer anderen die ook niet genoemd worden, hoewel het slechts nederzettingen van enkele Europeanen zijn, op vroeger reeds bestaande land-

goederen en koffieplantages, waar hun op verschillende voorwaarden of pachttermen de grond ter bebouwing is afgestaan. Zoo wordt bijv. ook de zeer oude nederzetting Leopoldina bij Caravellas nog wel eene kolonie genoemd, hoewel die niet enkel op den arbeid van emigranten steunt, maar met den arbeid van slaven gegrondvest werd en nog met hunne hulp bewerkt wordt.

Het is daaruit ook te verklaren, dat in 1867 door den Pruisischen consul-generaal, Hr. Haupt, zeven en zestig koloniën met de namen en jaren van stichting werden opgegeven, waarbij nog 37 Parcera of half-pacht koloniën als een enkele worden berekend, die zich bijna allen in de provinciën Santo Paulo bevinden, terwijl de overigen, die tusschen 1850 en 1860 gesticht werden, over de zee-provinciën van Rio-Grande do Sul tot Para verdeeld zijn, waar zij echter, hoezeer voor een goed deel uit de staats of provinciale middelen ondersteund, van den beginne aan zonder noemenswaardige ontwikkeling bleven.

Van 1860 tot 1867 werden slechts enkele kolonisatieproeven van weinig belang onderuomen, waarschijnlijk omdat, na de bepalingen door de Pruisische regeering in 1860 omtrent de aanwerving en verscheping van landverhuizers gemaakt, hun aankomst in Brazilië gedurende vele jaren zeer verninderde. Immers het verlies van zooveel duizende menschenlevens met proefnemingen in tropisch Brazilië, deed de kreet van medelijden en verontwaardiging ontstaan, waardoor de regeering genoopt werd, beperkende en belemmerende voorzorgmaatregelen voor te schrijven, die op de emigratie of landverhuizing naar Brazilië in het algemeen drukten, terwijl toch terecht is opgemerkt, toen in 1872 in den Duitschen Rijksdag het voorstel tot intrekking van die wettelijke bepalingen werd besproken, dat er groot verschil bestaat tusschen Brazilië binnen en Brazilië buiten den keerkring.

Ten bewijze dat de regeering van Brazilië, daarvan overtuigd, nog steeds kolonisatie met Europeanen in de zuidelijkste provinciën van het rijk wenschelijk en mogelijk houdt, strekke, dat in 1867 nogmaals op kosten van den Staat de kolonie Principe don Pedro, op omtrent 28° Zuiderbreedte in de provincie St. Catharina, met immigranten uit de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd beproefd en dat zelfs in 1868 op gelijke wijze de proef genomen werd met eenige honderde emigranten uit Algiers, waartoe vooraf een groote uitgestrektheid voor den landbouw geschikte gronden in de provincie Parana, op omtrent 20° Zuiderbreedte was aangewezen. De uitkomst vooral van de laatstgenoemde

proof viel echter zeer tegen en bevestigde alweder dat de treurige ondervinding voor en na met kolonisatie opgedaan, niet enkel aan toevallige of bijzondere omstandigheden was toe te schrijven, maar wel voornamelijk aan den invloed van het klimaat.

In 1870 werden te Itapa in de provincie Paraguay op omtrent 25° 50' Zuiderbreedte proeven genomen met emigranten uit Engeland, Ierland en Duitschland; alhoewel niet op lage gronden gevestigd, kwamen binnen korten tijd velen om het leven, en „The Government Emigration Board“ in Engeland, maakte in Febr. 1873 voor alle belanghebbenden de waarschuwing bekend, dat die meer binnenlands gelegen provinciën van Zuid-Brazilië, alhoewel even buiten den keerkring gelegen, te heet en afmattend voor veldarbeiders van Europeesche afkomst bevonden is, waardoor velen hunner daar een vroegtijdigen dood vonden.

Nog later, den 17 Febr. 1873, bracht Lord Carnarvon in het Huis der Lords den treurigen toestand ter sprake van een duizendtal uit Warwickshire naar Brazilië verhuisde landbouwers met hunne gezinnen, die, van Mei 1872 tot Jan. 1873, door den Braziliaanschen consul-generaal uit Liverpool verzonden waren om zich in de kolonie Cananã, provincie St. Paulo, op omtrent 23° Zuiderbreedte en 15 MI. van de haven van dien naam te vestigen; ook werd daarop door den Secretaris van Staat voor Buitenl. zaken, Lord Granville, de juistheid niet ontkend van de berichten, door den Secretaris van de Britsche legatie in Brazilië overgezonden, waaruit blijkt, dat de ongelukkige Engelsche emigranten zich bij aankomst in al hunne verwachtingen bedrogen zagen en niets dan armoede, gebrek, ziekte en dood vonden, evenals dit het geval is met de bijna gelijktijdig naar Assungay in de provincie Parana verhuisde engelsche emigranten, die reeds bij aankomst te Rio-Janeiro de geestelooze ten prooi vielen, zoodat zij, wel verre van al spoedig de rijke stapelproducten van het land te helpen voortbrengen en overvondig loon te kunnen verdienen, maar zeer weinig tot eigen onderhoud konden doen door de koorts en besmettelijke ziekten die onder hen heerschten en waardoor reeds weinige maanden na aankomst de meeste hunner de kenteekenen droegen van verval en uitputting, en vooral onder de met uitslag en zweeren bedekte kinderen veel sterfte plaats vond; ook was al spoedig meer dan een tiende der immigranten bezweken en er waren slechts weinige familiën zonder sterfgevallen.

Ook hier worden het ongunstige seizoen bij aankomst, de in Rio Janeiro heerschende gele koorts en pokziekte en zelfs gebrek aan voorzorgen bij de nederzetting, als hoofdoorzaken van zooveel tegenspoed opgegeven. Maar als men in aanmerking neemt, dat de koloniën Cananã en Assungay beiden in 1860 reeds door het gouvernement werden gevestigd en dat die op middelmatig hooge gronden niet ver van den zuider-keerkring gelegen zijn, strekt dit alles, als laatste belangrijke bijdrage bij de vele reeds geleverde, ten bewijze, dat het binnen de tropen en overal waar suiker en andere stapelproducten voortgebracht kunnen worden, voor Europeesche landbouwers geen nieuw vaderland kan worden.

Bij meer volledige plaatsbeschrijving en juiste gegevens omtrent klimaat, bodem en hoogte boven de zee van ieder der bovengenoemde koloniën, zou door vermoeiende herhalingen in bijzonderheden te bewijzen zijn, wat thans omtrent de redenen van het mislukken binnen de keerkringen en het min of meer welslagen daar buiten, op algemeene gronden en uit de gevolgen is aangetoond.

De boven aangehaalde onpartijdige geleerden, uit wier schriften voor een goed deel geput is, kwamen dan ook op die algemeene gronden en hunne duidelijk sprekende eigen waarnemingen, reeds vóór 1860 tot het besluit, dat de kolonisatie met Europeanen in Brazilië, slechts mogelijk is buiten of op de uiterste grens der tropenlijn, op de bergvlakten welke zich nabij en evenwijdig aan de zee kust, niet ver binnen 's lands uitstrekken, en al wat hier uit latere ondervinding nog is bijeengebracht, bevestigt die uitspraak volkomen.

Nog werd ter aanbeveling van kolonisatie met Europeanen in landen binnen de keerkringen, de betrekkelijk talrijke blanke bevolking in de republieken van Ecuador, Nieuw-Grenada en Mexico, ja zelfs die van Cuba en Porto-Rico aangehaald. Tot juiste beantwoording van de vraag, in hoever aldaar door noordelijke Europeanen veldarbeid verricht wordt of zou kunnen worden, dient duidelijk te blijken, niet alleen wat de uitkomsten van de aldaar genomen kolonisatieproeven waren, maar ook in hoever de daar gedurende bijna drie eeuwen gevestigde als blank opgegeven bevolking van onvermengd Europeesche afkomst is gebleven en welke soort van arbeid bij de kultuur en berijding der verschillende voortbrengselen van het land, door blanken,

werke door kienrligen, Indianen en Negers, verricht wordt.

De zeer oppervlakkige en door onzekere berekeningen verkregen bevolkingcijfers, die in almanakken en tijdschriften, hooger gebrek aan beter worden opgegeven, zijn daartoe, zooals reeds ten opzichte van Venezuela is opgemerkt, niet voldoende. Immers volkstellingen en registers van burgerlijken stand zijn vooral in de eerstgenoemde republieken onbekend, en tusschen geheel blanken en licht gekleurde Creolen neemt men het bij de gegiste getallen dezer bevolkingen zoo nauw met.

Ook zouden zelfs bij een zeer juiste opgave van blank, gekleurd, indiaansch en zwart, nog de zeer uiteenlopende hoogten van den bodem en de gesteldheden van het klimaat hunner woonplaatsen bekend moeten zijn, voor men op grond van den arbeid door ieder van die rassen verricht, een stelling zou kunnen aannemen omtrent de hoogte en uitgestrektheid der bergvlakten, waar aanboudende veldarbeid met blanke Creolen van Spaansch ras mogelijk is bevonden en bij gevolgtrekking, waar die met Europeanen van Germaansch ras en hunne afstammelingen, binnen de tropen mogelijk is. Zien wy echter wat hier uit de gebrekkige gegevens, in verband met elders verkregen onderzoezing, is af te leiden.

Volgens geloofwaardige ooggetuigen is aan te nemen dat van de 1,100,000 inwoners van Ecuador en van de 3 milioen voor New Grenada opgegeven geen vijfde van zuiver Europeesche afkomst zijn, hoewel de helft van de bevolking blank genoemd wordt. Dat onder de werkelijk blanke Creolen geen of slechts zeer weinig landbouwers zijn, is te begrijpen, daar de groote bevolking althans tot de hoogste standen der maatschappij behoort, die voornamelijk in de hoofdsteden woont, waarvan Quito met 76,000 inwoners op 9600 voet en Bogota met 60,000 inwoners op 8000 voet boven de zee en wat de laaglanden van Ibero- Zuid-Amerika betreft, zelfs een kort bezoek aan de oeven van de Orinoco of te Guayana, Laguyra, Porte Cabrijo, Cayenne, Maracaybo, St. Martha, Chagres en andere havens en kusten van Venezuela en Grenada, waar de therm. cels van Januari tot Nov. gemiddeld des daags 30° en van Nov. tot Mei 24° te wege, om des nachts maar zelden onder 22° te dalen, kan de overtuiging dat daar, evennu als in de Guianaas en Brazilia'sche veld- of andere zware arbeid, door blanke Creolen verricht wordt, versterkt worden, hoewel hier en daar meer

binnen 's lands een klein getal hunner ook op cocoa- en koffieplantages in de gebouwen werkzaam is.

De zuidoostelijke gedeelten van deze schoone en uitgestrekte tropische Republieken, worden voor zoover die niet meer dan 700 meters boven de zee gelegen zijn, Tierras Calidas of ook wel de Palnlanden genoemd en komen met uitzondering der bovengenoemde bijzonder heete havens en kuststreken, wat de gemiddelde temperatuur betreft, vrij wel overeen met hetgeen door Junghühn, voor de eerste zone op Java, of wel van 0 tot 650 meters boven de zee wordt opgegeven; dat is, voor Java van 26°5 tot 24° Cls. bij dag, dalende tot 17° bij nacht, voor Venezuëla van 27° tot 25° Cls. bij dag, dalende tot 19° bij nacht.

Die gedeelten, welke tusschen 700 en 1800 meters boven het zeevlak liggen en Tierras Templados of gematigde genoemd worden, verschillen in temperatuur van 26 tot 20° gemiddeld des daags en van 18° tot 16° des nachts. Voor de tweede zone op Java, door Junghühn op 650 tot 1450 meters gesteld, wordt 24° tot 19° des daags en 15° tot 8° des nachts opgegeven.

Men mag hieruit dus bij vergelijking afleiden dat het langs de Noordelijke kusten van Zuid-Amerika over het algemeen iets warmer is, dan op de kusten van Java en dat zelfs op gelijke hoogten boven de zee in de gematigde lucht der hooge berglanden van tropisch Zuid-Amerika, de gemiddelde warmtegraad hooger is dan op Java, bij minder verschil in temperatuur des nachts, terwijl in beide gewesten op gelijke breedte-graden Noord en Zuid gelegen, het klimaat, hoe zacht en aangenaam ook, uit den aard der bergachtige toestanden onbestendig, vochtig en veelal nevelachtig is. De boven 1800 meters gelegen vlakten, Tierras-Frias of koude landen genaamd en die op vele punten tot 3000 meters en hooger boven het zeevlak bewoond zijn, komen volgens de beschrijving van v. Humboldt, wat betreft den graad van warmte en vochtigheid der lucht, minder overeen met de derde zone van Junghühn, die als de zoogenaamde wolkenstreek, tusschen 1480 en 2450 meters hoogte, bij een gemiddelde temperatuur van 19° tot 13° reeds te koel en vochtig wordt bevonden, om als gezonde en aangename woonplaats zelfs voor Europeanen gekozen te kunnen worden, terwijl op gelijke hoogten de uitgestrekte vlakten in de Amerikaansche Cordilleras niet bijzonder vochtig zijn en als een verblijf van eeuwige lente

beschreven worden, daar waar de bodem niet al te schraal en de vlakten niet al te open zijn.

Bij de Venta, 1200 meters boven het zeevlak, op den steil klimmenden weg van Laguyra naar Caracas vond von Humboldt den therm. 19° C. terwijl die op hetzelfde oogenblik aan de kust 26° aanwees, en in het dal van Caracas bij de stad op de hoogte van 8 en 900 meters, is de gemiddelde therm. stand des daags 25° , des nachts 17° .

Men zou dus, was die warmtegraad op den duur voor Europeesche landbouwers uit te houden, geen beter gelegenheid kunnen denken om op de voor-hun gestel meest wenselijke wijze aan het klimaat te wennen en met goeden uitslag te koloniseeren, dan in die schoone, betrekkelijk koele bergvallen van Caracas, die binnen weinige uren na aankomst te Laguyra te bereiken is, en toch mislukten de proeven, die hier in 1828 met Zwitsers en zooals reeds gezegd, die welke in 1851 tot 1859 met Duitschers genomen werden en bleek het dat de nieuwaangekomenen aan gele en andere het klimaat eigene koortsen en kwade rhumatische of buikziekten bezweken, evenals vroeger vele van de Spanjaarden, die zich op verschillende trochten van dit heerlijk vruchtbaar land in kleine groepen en enkele gezinnen hebben nedergezet en wier blaak of gekleurd ragesicht, bij het meer en meer uitsterven en verdwijnen van de oorspronkelijke Indiaansche bevolking, duizende Neger-slaven helpen aanvoeren om hun paradys te beplanten, waar het op den duur des daags met den Therm. op 22 tot 25° C. nog warmer dan in de warme zomerdagen van Noordelijk Europa is, al hetwelk bij een zeer doordringende, afkoelende nachtmist zeer nadeelig voor de gezondheid blijkt te zijn en waaruit het mislukken van bovengenoemde proeven en zelfs de onwil of ongeschiktheid der hier geboren en gevestigde blanken en licht gekleurde Creolen tot elken geregelden veldarbeid, voor een goed deel te verklaren is.

Hoer er echter binnen de tweede of zoogenaamd gematigde zone niet of zeer weinig door blanken in het veld gewerkt wordt, verzekert men, en het is ten volle aan te nemen, dat op de bergvlakten van 1500 tot 3000 meters boven de zee, die men in Nieuw Grenada, Ecuador en Opper-Peru van groote uitgestrekt eed aantreft, door kleurlingen en zelfs door geheel blanke Creolen, bliken vele daarvan bestaande voorbeelden, veldarbeid kan verricht worden, alhoewel daar gelijk elders waar de

bevolking uit blanken, kleurlingen en Indianen of **Negers** is samengesteld, door laatstgenoemden, hoe gering ook in verhouding van hun getal, de veldarbeid wordt verricht, en dat wel om de duizendmaal bewezen reden, dat zij daartoe binnen de tropen het best geschikt zijn

Wat echter in deze bergachtige republieken de hoogte-limiten zijn, waarbinnen de blanke bevolking in het veld werkt of zou kunnen werken, is, zooals reeds werd opgemerkt, uit die onvolledige gegevens niet op te maken, maar zou vooral voor ons Nederlanders een nauwgezet onderzoek overwaard zijn, omdat daardoor waarschijnlijk alle verdere zeer kostbare en gevaarlijke kolonisatie-proeven in onze Oost Indische bezittingen onnoodig zouden worden.

Als bijdrage tot oplossing van het vraagstuk, of Hollanders en andere Europeanen in de 2^e zone of zoogenaamde gematigde luchtstreek op Java of Sumatra als landbouwers zouden kunnen leven. mogen nog dienen de waarnemingen, reeds door von Humboldt en andere natuurkundigen na hem bekend gemaakt, waaruit onder anderen blijkt, dat niet zelden tot op 800 meters boven de zee, de gele en andere kwade koortsen binnen den verzengden aardgordel worden waargenomen; dat in vele bergvalleien, hoezeer de lucht er des nachts ook **betrekkelijk** koel is, het overdag gedurende het grootst gedeelte van 't jaar zeer heet kan zijn en meestal is, en dat de daar heerschende aanhoudend vochtige warmte van de lucht, hoe bevorderlijk ook tot ontwikkeling van het plantenrijk, zeer **verslappend** werkt op het gestel van den Europeeschen veldarbeider, hoezeer ook diezelfde graad van warmte en vocht gedurende weinige weken, in den korten zomertijd van Europa, zonder veel ziekte kan verdragen worden; dat bijv. op 1800 meters **hoogte** in de vlakte van de Andes (Nieuw-Grenada), de gemiddelde warmte met die van Marseille gedurende de zomermaanden gelijk staat en dat op omtrent 3000 meters hoogte in Ecuador de warmtegraad wordt waargenomen, die in het laatste van Mei doorgaans te Parijs heerscht; zoodat ook daaruit is aan te nemen dat in Nederl. Indie binnen de zoogenaamde 2^e zone de warmte nog te groot en te aanhoudend is voor Europeesche veldarbeiders, hoe aangenaam dit ook den doorreizenden geleerde en den niet met de handen arbeidenden ambtenaar of landbezitter moge zijn.

Wat betreft den veldarbeid in Cuba en Porto-Rico, door de blanke of als blank opgegeven bevolking verricht, **slechts**

een oppervlakkige blik op de kaart toont aan dat die beide eilanden, ten opzichte van klimaat, niet met Java, Sumatra of welke onzer Indische bezittingen ook, kan vergeleken worden. Cuba met een oppervlakte van 42,383 vierk. Eng. M., tusschen de 20 en 23 graden breedte nabij den Noordelijken keerkring en Porto-Rico met een oppervlakte van 3865 Eng. M. tusschen 18 en 19 graden Noorderbreedte en beiden voor een goed gedeelte van het jaar onder den invloed van verkoelende Noorden en Noordoosten winden, zijn ten opzichte van klimaat en vruchtbare hooglanden het best te vergelijken met de zee-provincien van Brazilië, die van 18 tot 23 graden Zuiderbreedte, tusschen Porto Alegre en Rio Janeiro gelegen zijn en waar, bij een weinig talrijke Indiaansche en gekleurde inlandsche bevolking van Portugesche afkomst, de kolonisatie-proeven met Europeanen maar zeer middelmatige en zelfs ongunstige uitkomsten gaven.

Ook gelukten de kolonisatie-proeven op Cuba van 1850 tot 1855 met eenige honderde Galheers genomen en later die welke op verschillende tijden en plaatsen in het binnenland, door Spanjaarden en Amerikanen genomen werden, even weinig vruchtbaar, welke gedurende de laatste 20 jaren, met honderde Europeanen uit verschillende landen genomen zijn en zelfs met de 50,000 Canaësche immigranten, die tot plantgeestd voor zeker aantal jaren verbonden, op kosten der planters ingevoerd werden, maar al te veel door ziekte en dood verloren gingen.

De bevolking van Cuba werd volgens de laatste telling in 1861 opgegeven als 1,306,550 of omtrent 33 gemiddeld, op de vierk. Eng. Mijl. Volgens berekening was die in 1867 slechts 1,370,211, waarvan 764,750 blanken, 225,938 vrije kleurlingen en zwarten, en 379,523 zwarte slaven.

Deu echter hier, evenals in de meeste West-Indische koloniën, de opzaten van geboorte en sterfte alleen in de kerkboeken opgenomen worden, zoo valt op de nauwkeurigheid daarvan, vooral met opzicht tot de zwarte bevolking, niet veel te zeggen. Ook is het bekend en uit den aard der zaak te verspreid, dat ook hier de vrije kleurlingen zich gaarne als slaaf in de kerkboeken zien ingeschreven, zoodat hun getal van omg. te zover de boeken daaruit onmogelijk met juistheid kan opgemaakt worden.

De vermindering der blanken, die gedurende de laatste jaren

in de Spaansche Antilles ook door immigratie ontstond, is dus slechts schijnbaar zooveel grooter, dan die van de kleurlingen en negers.

De landelijke bevolking werd in 1867 opgegeven als :

	Blanken.	Vrije Kleurlingen.	Neger slaven.
Bij de Suiker	41,601	3,876	172,671
" " Koffie	5,682	1,817	25,942
" " Veehouderij . . .	73,781	14,780	37,734
" " Tabak	75,058	28,527	17,672
" " Graanbouw . . .	178,185	23,026	24,850
" " Tuinbouw	57,713	27,116	6,918
Andere landelijke bedrijven	7,999	1,507	2,424
	<hr/> 440,019	<hr/> 100,649	<hr/> 288,214

Neemt men echter in aanmerking, dat bij deze opgave met vrije kleurlingen niet anders bedoeld worden, dan Mulatten en Creool-negers, en dat bij de 460,009 blanken, die bij de verschillende takken van landbouw en nijverheid zijn genoemd, ook 30,000 Chinezen en vele licht gekleurde zijn opgenomen, maar ook dat bij suiker en tabak vele blanken in de gebouwen gebruikt kunnen worden, terwijl de koffiekultuur, veehouderij, koorn- en tuinbouw meest in de hoogste en betrekkelijk koele streken van het eiland, rond en bij de zeer eenvoudige woningen der blanke en gekleurde Creolen worden bedreven, dan verklaart het zich wat er van den arbeid der blanken in Cuba is, en dat ook hier de meest vermoeiende arbeid in het veld, tot voortbrenging der kostbare producten van uitvoer, voor 't grootste deel in de warme laaglanden, door de negerslaven en door Chineesche of andere immigranten verricht wordt, hoewel hun aantal nog geen derde van het totaal der bevolking uitmaakt.

Wat voor Cuba omtrent de verhouding van de getallen en de geschiktheid tot veldarbeid van blanken, kleurlingen en zwarten op te merken viel, is voor 't grootste deel ook op Porto-Rico toepasselijk. Het klimaat van dit schoone en vruchtbare eiland is echter, en door minder afstand van den equator, en door minder uitgestrekte bergvlakten en noordelijke winden, over het bewoonde en bebouwde gedeelte warmer en dus nog minder voor Europeesche kolonisten geschikt dan dat van Cuba. Ook werden hier, zoover bekend, nimmer kolonisatieproeven van eenig belang met noordelijke Europeanen genomen.

Gedurende omtrent 300 jaren na de vestiging der Spanjaarden

in 1511, was het eiland voor alle handelsverkeer en invoer van vrije arbeiders of industrieelen gesloten en werden voornamelijk de politieke bannelingen uit Spanje daarheen gevoerd.

De geheele bevolking van Porto-Rico was dan ook in 1802 nog slechts 163,192, waarvan 78,281 blanken of daarmede gelijkgestelden, 55,164 kleurlingen, 16,414 vrije negers en 13,333 negerslaven, door wier arbeid toen slechts 1400 centenars suiker werden uitgevoerd en het geheele handelsverkeer maar zeer geringe waarde had. Later echter werd aan handel en verkeer meer vrijheid gelaten en voerde men duizende slaven uit Afrika aan, zoodat in 1864, de bevolking reeds 615,844 bedroeg, waarvan 323,032 zoogenaamde blanken, 200,748 vrije kleurlingen, 49,422 vrije negers en 42,642 negerslaven, en was de uitvoer van suiker, die bijna geheel door den arbeid der negerslaven verkregen was, in dat jaar een millioen vier honderd duizend centenars, terwijl nog een groote hoeveelheid andere producten door den arbeid der zwarten werd verkregen.

De jaarlijkse immigratie van Spanjaarden en andere Europeanen, die gedurende meer dan drie eeuwen evenals op Cuba met een betrakkelijk klein getal blanke vrouwen plaats vond, en de vermeerdering door de vereeniging met indiaansche vrouwen, later met negerinnen of de daaruit voortgekomen mulattinnen, mestizen en kleurangen van iederen schaduw tot bijna of geheel blank, maar vooral de aanvoer van negerslaven, moet gedurende dit tijdverloop zeer belangrijk geweest zijn, daar zonder dit, zelfs bij de gunstigste verhouding van geboorte boven sterfte, het totaal gedurende 62 jaren, met van 163 tot 615 duizend kon geklommen zijn.

Overigens valt ook hier op te merken, dat de vrije kleurlingen zich en hunne kinderen gaarne als blanken in de rekregistres doen opschrijven, zoodat de beoordeeling van 't geene hier door blanken en kleurlingen te verstaan is en by gevoeg van den veldarbeid door blanken moet verstaan worden, zeer twiifachtig blijft voor hen, die deze zaken uit de statistieke gegevens beoordeelen willen.

Het is echter wel bekend, en zelfs een kort bezoek te Porto-Rico is ont van den schryver, kan een ieder overtuigen, dat ook hier de veldarbeid, vooral by suiker, koffie en tabak, voor 't grootste deel door negerslaven, voor een klein deel door de vrije Creoolnegers en Mulatten, doch bijna in 't geheel niet door blanken wordt ver-

vindt daar man, vrouw, kinderen en gevecht
twaalf in getal te zamen en als opeengestapeld

„Voor tafel, stoel, bed en wieg, vier
matten van de Mayaguez-schors, die
(Ned. Ct.) kosten, voor hen die zij
willen om die zelve te maken en die matten

„Wat de huishoudgereedschappen betreft
daarin bijna geheel voorzien, de grootte
de palmiet dienen tot alles; door ze
te naaien, maakt men er borden, waaraan
het bergeu van kleederen en tot zelfs d
deren van.

„Een stuk uitgeholde boomstam dient
de kalabas en kokosnoot geven koppen, en
om de melk of het water in te bewaren
aan een boomtak of houten pen, door
reep boomschors.

„Hun voedsel is overeenkomstig hun
het is onmogelijk op minder te leven; en
melk en bananen is hun gewoon voedsel

„De bananenboom is boven alles vo
geen plant is met minder moeite en zij
brengt zooveel voort; groen geplukt w
of gebraden, rijp wordt die rauw gegeten
bananenboom schijnt als geschapen voor

„Behalve de bananen plant de Ibaros
en kweekt een weinig tabak en maïs
hulp zijner vrouw, die hij den grond d
niets meer. Zijn eenige wezenlijke uitgaa
van een langen zwaren sabel, dien hij
heeft, van een koe, en bovenal van eer
zijn woning hun voedsel zoeken. De
mogelijk, hij heeft behoefte aan een pa
tot spreekwoord geworden, dat een man
te gebruiken is.

„En nog is hiermede de luiheid van
gekleurd, het totaal van den arbeid do
derdaad zeer gering en men bedriegt z
als de heer Macqueen, blijkens zijn ant
taire commissie, veronderstelt dat zij de
kultuur van het eiland.”

ook wel Blancos de Tierra, met andere woorden Inlandsche blanken, of zooals men elders in de West-Indien zegt, blanke Creolen, petits blancs, enz. genoemd.

«Niettegenstaande deze benaming, waarop zij zich zeer verhoovardigen, zijn deze lieden inderdaad geen blanken, wanneer men daarmee althans bedoelt een ras waarvan het bloed zuiver en onvermengd Europeesch is. Zij zijn afkomstig van de vermenging der Spanjaarden met Indiaansche vrouwen en hebben ten minste evenveel Indiaansch bloed in de aderen, als de Castilianen Moorsch bloed, hoewel zij niettemin de Spaansche trekken, zwart glinsterend haar, olijfkleurigen tint, en een krachtig wegevormd lichaam hebben, en velen slechts weinig donkerder van kleur zijn dan de Castilianen.

«Door gelijkheid van zeden en levenswijze smelten in deze klasse tot één, meer dan 100,000 mulatten, die sedert vele geslachten vrije lieden zijn, en die ons voorkwamen, alleen in de opgaven der volkstelling, waar men hen onder den naam van Pardos aantroft, van de eersten te verschillen.

Ook is het vooroordeel tegen de kleur, hoewel nog altoos te kennen opzichte bestaande, inderdaad zeer moeielijk vol te worden, wat velen onder hen hebben zich gekocht, of verkregen, voor diensten aan het land bewezen. «*Des Lettres de blancs*», en men zou siecht ontvangen worden, wanneer men hen niet als slaarving erkende. Pardos en Blancos de Tierra zijn dus vermengd onder den naam van Ibaros en leven voor een groot deel verspreid over het eiland.

«Afgescheiden van begrippen omtrent maatschappijke vooruitgang en verplichtingen, zijn de Ibaros zonder het zelf te weten, de grootste filosofen van de wereld. Zij zijn onbekend met de menschen's stratege behoefte en Diogenes zijn leerstellingen over de menschen, ten einde de daarin vervatte les des treffender en het volk van Athene voor te stellen, had het leven tot zijn eenvoudiger vormen en behoeften teruggebracht.

«Het Ibaro Ibaros belooft aan een huis, hij neemt vier eiken takken, het woud en plant die in den grond, met een ander boom, takken, haren en bladen van onbegrijpelijke dikte en knoest, maakt hij het dak, de wanden en afscheidingen. «De woong of Bohio is gereed. Een gedeelte van de muur is geheel open en er is niets afgesloten dan het veld van des nachts geslapen wordt, om zich tegen de wind te hielden en de koelte van de nachtlucht te bevetigen en men

vindt daar man, vrouw, kinderen en grootouders, soms tien e twaalf in getal te zamen en als opeengeloopt.

„Voor tafel, stoel, bed en wieg, vindt men niets dan hang matten van de Mayaguez-schors, die slechts twee realen (2 cts. Ned. Ct.) kosten, voor hen die zich de moeite niet geven willen om die zelve te maken en die men tot het laatste verslijt

„Wat de huishoudgereedschappen betreft, de natuur heeft daarin bijna geheel voorzien, de groote en stevige bladen van de palmiet dienen tot alles; door ze te vouwen en te zamen te naaien, maakt men er borden, waschbakken, manden tot het bergen van kleederen en tot zelfs de doodkistjes voor kinderen van.

„Een stuk uitgeholde boomstam dient om de mais te stampen de kalabas en kokosnoot geven koppen, glazen, lepels en paunen om de melk of het water in te bewaren, meestal opgehangen aan een boomtak of houten pen, door middel van een liaan of reep boomschors.

„Hun voedsel is overeenkomstig hun woning en meubelen het is onmogelijk op minder te leven; een weinig koffie, mais melk en bananen is hun gewoon voedsel.

„De bananenboom is boven alles voor den Ibaros geschikt geen plant is met minder moeite en zorg aan te kweeken en brengt zooveel voort; groen geplukt wordt de vrucht gekookt of gebraden, rijp wordt die rauw gegeten en is altoos smakelijk. De bananenboom schijnt als geschapen voor den niets doenden Ibaros

„Behalve de bananen plant de Ibaros ook eenige koffiebomen en kweekt een weinig tabak en mais rond zijn bohio met de hulp zijner vrouw, die hij den grond doet bewerken, maar ool niets meer. Zijn eenige wezenlijke uitgaaf bestaat in den aankoop van een langen zwaren sabel, dien hij altoos naast zich hangen heeft, van een koe, en bovenal van een paard, die beiden nabij zijn woning hun voedsel zoeken. De Ibaros loopt zoo weinig mogelijk, hij heeft behoefte aan een paard en het is onder het tot spreekwoord geworden, dat een man zonder paard voor niet te gebruiken is.

„En nog is hiermede de luiheid van den Ibaros niet te sterf gekleurd, het totaal van den arbeid door hem verricht, is in derdaad zeer gering en men bedriegt zich, wanneer men even als de heer Macqueen, blijkens zijn antwoord aan de parlementaire commissie, veronderstelt dat zij deel nemen aan de groot kultuur van het eiland.”

Verder bewijst de schrijver nog op verschillende gronden, dat door hen, tot voortbreuwing der stapelproducten, zeer weinig wordt bijgedragen, zooals dit al spoedig bij de emancipatie der nog aanwezige negerslaven, (thans door de Cortes in Spanje besloten), bewezen zal worden, door het verloop der kulturen, dat hier evenals elders onder gelijke omstandigheden volgen moet, tenzij de talrijke bevolking van blanke en gekleurde Creolen, tegen alle verwachting aan, de handen aan het werk slaat.

Het is dus niet alleen in de hooge bergvlakten van tropisch Zuid-Amerika, maar ook in deze nabij de keerkringen gelegen eenden evenals in den zuidelijken uithoek van Brazilië duidelijk bewezen, dat een talrijk nakroost van zuidelijke Europeanen en, door hunne vermenging met Indiaansch of Negerbloed, ook een talrijke zich zelf voortplantende gekleurde bevolking kan ontstaan, maar ook dat de groote meerderheid van die blanke en gekleurde afstammelingen, zelfs onder de gunstigste omstandigheden van klimaat en bodem, tot geregelden en productieven arbeid geheel ongenegen en inderdaad ook weinig geschikt zijn: eigenschappen die men betreuren of afkeuren kan, maar die niettemin in aanmerking moeten komen bij de overweging van de voor- en nadeelen, voor Nederlandsche landbouwers aan de verhuizing naar de tropische gewesten verbonden en van de gevolgen die uit hunne nederzetting te wachten eener talrijke inlandsche bevolking te wachten zijn.

Daarom er bestaat geen grond, om zich ten opzichte hunner afzendingen een ander, een aanmerkelijk gunstiger meening te vormen dan omtrent die van Spaansche of andere Europeesche afkomst.

Het is reeds aangetoond, dat Duitschers, Nederlanders, Schotten en andere noordelijke volken als immigranten binnen de tropen niet vlijtiger of beter tot veldarbeid in staat bevonden zijn als de Spanjaarden, Portugeezen en andere zuidelijke Europeanen, terwijl zij, bij veel meer lichamelijke behoeften, zwaar en meer van aard en minder matig in het gebruik van spys en vloed van sterke dranken, bij ziekte en gebrek veel spoedig ter weder geslagen zijn en bezwyken, en deze eigenschappen zelfs en hun gekleurd nakroost van Indiaansch, Afrikaansch of Malaisisch op in 't oog vallende wijze achterlaten.

Wat nu wat aër omtrent kolonizatie en kulturen arbeid met Europeen en de tropen is aangehaald, meenen wij, hoezeer

ook voor alles de positive bewijzen niet zijn aan te voeren, tot het besluit te moeten komen, dat in onze binnen de 6 graden Noorder- en 8 graden Zuiderbreedte gelegen Oost en West-indische bezittingen, voor de kultuur der stapelproducten door nederlandsche landbouwers in de laaglanden geen de minste kans van slagen bestaat, en dat er, wat hunne kolonisatie betreft, met het doel om op daarvoor geschikte gronden, tusschen 600 en 1400 meters boven het zeevlak, sommige dier producten benevens eenige graansoorten en andere gewassen der gematigde luchtstreken voort te brengen, slechts weinig kans van voordeelige uitkomsten, in welchen zin ook, bestaat, al ware het dat de daar nog heerschende aanhoudende warmte en andere invloeden van klimaat en levenswijze daartegen geen beletselen waren.

De emigratie van behoeftige landgenooten naar landen onder de gematigde luchtstreken moge dus ook in het algemeen belang onder zekere voorwaarden aanbeveling verdienen, in het belang onzer vrijwillig emigreerende en tot emigratie genegen landbouwers mag de verhuizing naar Nederl. Indie niet aanbevolen worden, terwijl die ter ontwikkeling van nijverheid en vermeerdering van de handelsproducten aldaar, uit den aard der zaak, maar zeer weinig belooft en dus niet wenschelijk is: en wat betreft de aanwerving van Nederlandsche landbouwers om naar Suriname te verhuizen, ten einde daar als kolonisten of wel als plantagearbeiders den kost te verdienen, dit kan niet anders genoemd worden dan een welgemeende maar niettemin zeer betreurenswaardige poging, om in den arbeidsnood der kolonie te voorzien, een poging, die overal onder dergelijke omstandigheden ellendig is mislukt, die in het naburige Britsch Guiana al sedert jaren is opgegeven en gebrandmerkt als „wholesale murder“, en waaruit niets dan verlies en verdriet voor alle belanghebbenden te voorzien is, zoodat het bij de onbekendheid der emigranten met hetgeen hun in Suriname te wachten staat, voor ieder gezaghebbende een gewetensplicht is, hunne aanneming en overbrenging met dat doel ten sterkste af te raden en als in zedelijken zin onverantwoordelijk, zoo mogelijk te beletten.

Tot slot van dit, uit den aard der zaak zoo wijdloopig en toch zoo onvolledig overzicht, zij nog de wensch geuit, dat de Regeering voor het welzijn der emigreerende Nederlanders zooveel en zoolang mogelijk zal waken. Vóór hun vertrek door officieele contróle omtrent de aanwerving en verscheping, met het

oog op hun belang, gezondheid en veiligheid gedurende den overtocht, en na hun vertrek, door de bepalingen welke ter hunner bescherming in onze koloniën en overzeesche bezittingen gemaakt of nog te maken zijn, eerlyk te doen nakomen.

Moge dit schryven iets bijdragen tot bekendwording der bezwaren aan emigratie naar landen binnen de tropen verbonden en velen nog ter goeder uur tegen eigen misleiding en de gevaagde ondernemingen van anderen waarschuwen.

's Hage,

September 1878.

A. D. VAN DER GON NETSCHER.

FERRATA.

1. 12) aan het begin der tabel, *staat* 2000 gevonden werden.
2. 13) aan het einde v. d. zestienden regel, *staat* 29,071,000 en *leest* 29,071,000, het verschil tusschen 29,071,000 en 29,071,000.
3. 14) aan het einde v. d. zestienden regel, *staat* 29,071,000 en *leest* 29,071,000, het verschil van bevolking tusschen 29,071,000 en 29,071,000.
4. 15) aan het einde v. d. vijftien regel tusschen, *shoe ook* 29,071,000 en *leest* 29,071,000, *shoe ook* 29,071,000 en *leest* 29,071,000, te volgen, todat het leest: *shoe* waar ook.
5. 16) aan het einde v. d. zestienden regel, *staat* 29,071,000 gevonden werden. *leest* 29,071,000 gevonden werden.

EENE PROKLAMATIE VAN EEN SULTAN VAN BANTAM.

MEDEGEDEELD DOOR J. J. MEINSMa.

Het hierachter volgende Javaansche stukje werd door mij gevonden in eene verzameling handschriften, welke mij voor eenigen tijd door een onzer studenten, den Heer C. A. H. Kühr, werd ter hand gesteld, en trok wegens het daaronder geplaatste jaartal mijne aandacht; dit toch gaf een vrij hoogen ouderdom te kennen, hoewel het mscr. overigens niets bijzonders had en op gewoon Hollandsch papier was geschreven. Ook de Heer Kühr wist er mij niets anders van mede te deelen, dan dat het even als de anderen afkomstig was uit de nalatenschap van den heer Nagel, in leven kontroleur bij de landelijke inkomsten en kultures op Java. Hiermede was dus alle verdere nasporing afgesloten. Misschien hebben wij te doen met de kopie van een oud stuk, dat den heer Nagel of een ander in handen is gekomen, en nu wel verloren zal zijn; het kan evenwel ook reeds eene soort vertaling van het oude stuk zijn uit het oud-Bantamsch (of Lampongsch?), en dan zou het, wat de taal aangaat, veel van zijne waarde verliezen, en alleen om den inhoud nog opmerking verdienen, daar het eene proklamatie is van een Sultan van Bantam, onder anderen de peperkultuur betreffende, waaruit dan zou blijken, dat in genoemd Rijk in de 17de eeuw een gedwongen kultuur van dat produkt met vrije beschikking bestond. De Hollanders schijnen in dien tijd evenwel niet zeer druk op Bantam te hebben gehandeld (Vrg. Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, de opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indie, 6de deel, blz. 95). Is het stuk eene kopie, dan bewijst het ons, dat het Javaansch althans de taal voor de ambtenaren en het Hof was. Eenige woorden en uitdrukkingen waren mij onbekend, doch Professor Roorda was zoo welwillend mij daaromtrent inlichtingen te verschaffen, zoodat het geheel op twee woorden nu kan worden vertaald. Dit deed mij besluiten het stukje in

VERTALING.

Algemeene aanschrijving van Zijne Hoogheid den Sultan aan alle poenggawa's van den Overkant, en aan al de ondergeschikten van de Najaka's, en aan alle geringe lui. Dit nu is het bevel van Zijne Hoogheid, dat alle menschen van den Overkant peper zullen planten, ieder vijfhonderd (planten), en, als deze vruchten gegeven hebben, zijn ze gerechtigd die zelf te verkoopen, naar hunne verkiezing, hetzij aan Javanen, hetzij aan Chinezen, hetzij aan Engelschen, of aan Hollanders, het is Zijne Hoogheid den Sultan om het even; maar zij moeten ze brengen naar Bantam. Al wie geen peper plant zal gestraft worden. De straf nu van Zijne Hoogheid is, plant men geen peper, ieder vijfhonderd (planten), dan wordt men gestraft door de overheid met verplaatsing naar Bantam met kinderen en vrouwen. — Ook dit is een bevel van Zijne Hoogheid den Sultan; als er zijn, die met elkander wedden aan den Overkant, of kowé, of bobong (spelen), of alles waar men bij inzet, die zijn onderhevig aan de straf van Zijne Hoogheid en worden gestraft met geesseling en met verplaatsing naar Bantam met kinderen en vrouwen.

Uitgevaardigd op Donderdag den 3^{en} van de maand Rêdjép, het jaar 1073 van de vlucht van den Profeet.

AANTEKENINGEN.

Regel 1, ꦏꦸꦠꦸꦤꦠꦸꦤ꧀, hetzelfde als ꦏꦸꦠꦸꦤ꧀, even als het op den volgenden regel voorkomende ꦏꦸꦠꦸꦤ꧀ gebruikelijk voor de hoogste hoofden en ambtenaren: tegenwoordig komt het in het Javaansch minder voor dan vroeger.

Regel 2, ꦏꦸꦠꦸꦤ꧀, overeenkomstig de in dit stuk gebruikelijke verdubbeling der medeklinkers in plaats van ꦏꦸꦠꦸꦤ꧀. Het is niet zeker wat daarmee wordt bedoeld. Men kan daarbij denken aan de Lampongsche Distrikten, die aan Bantam onderhoorig waren, en althans later een groot gedeelte van de peper op-

brachten, welke te Bantam aan de Kompagnie werd geleverd. Prof. Koorda is van meening dat de overkant van de rivier ten westen van Bantam zou zijn bedoeld.

Ald ပဒဝါယဓိဓိ zal wel van het Sanskritsche woord *parwat*, *onderhoorijen*, *ondergeschikten* afkomstig zijn. en ပဝါယဓိ moet dan Bantamsch dialect zijn voor ပဝါ , dat Kawi is, maar ook nu nog in enkele Javaansche woorden voorkomt. Anders zou men kunnen denken aan *parawati*, als een afgeleide vorm van *parawat*, met *ning*.

Regel 5. ခိတိတိတိတိ is schrijffout voor ခိတိတိတိတိ

Regel 9. ပျဏ္ဍကတ is hetzelfde als ပျဏ္ဍက

Regel 11, ကတဒါဒါဒါကတ voor ကတဒါဒါဒါကတ is een woord, dat hier niet anders kan beteekenen dan *gestraft worden*; terwijl het hierop volgende ပဒဝါယဓိ ontwijfelbaar ပဒါဒါဒါ moet zijn en wel dezelfde beteekenis zal hebben als ပဒါဒါဒါကတ (reg. 5 v. o.) namelijk die van *straf*. Het grondwoord ဒါဒါဒါ is in het Javaansch bekend, waar het beteekent *als vrucht de ronde doen*. Dit ဒါဒါဒါ is natuurlijk eene herhaling van ဒါဒါ en Prof. Koorda brengt hierby nog de afleidingen ကတဒါဒါ , ဒါဒါဒါ en ဒါဒါဒါ , zoodat dit ဒါဒါဒါ dan wel zou moeten beteekenen, *dat wat men doet om te weêrhouden of tegen te houden*, bepaaldelyk boosdoeners en misdaden; zoo kan het dan beteekenen *de wacht houden tegen misdadigers* en *straffen bepalen en aanwenden om misdaden te voorkomen*. In de eerste beteekenis is het in het hedendaagsch Javaansch in gebruik, in de tweede komt het dan in dit handschrift voor.

Voor တတတတတတတတ regel 12. is waarschijnlijk တတတတ of တတတတတတတတ uitgevallen, hoewel het niet noodzakelyk is voor het goed verstaan van den zin.

b. ပဒဝါယဓိပဒါဒါဒါကတ regel 13, zal wel moeten worden

ရကတလကျ waarvan het ook weinig in beteekenis verschilt.

De woorden ရကတရပ and ရကတရက on reg. 16 zijn ook Prof. Koorda onbekend, maar zullen wel benamingen zijn van hazardspelen.

Reg. 16: ကဝိပျဉာဏျ is Kawi of poëtisch voor ကဝိပျဉာဏျ, misschien wel Bantamsch; en ကဝိပျဉာဏျဗျ is hetzelfde als het gewone ကိပျဉာဏျ.

Zonderling is wederom op den laatsten regel de schrijfwijze ရဟန္တရဗျဉာဏျ voor ရဟန္တရဗျဉာဏျ, Prof. Koorda houdt dat ဗျ for eene bijzondere schrijfwijze van de ná-gēde; dikwijls vindt men die geschreven ကဟန္တ, en heeft de schrijver dit nog veranderd in ကျ. Men zou anders ook kunnen gissen, dat de zwaarigheid om het vreemde woord ရဟန္တရ to schrijven, de oorsprong van deze afwijking is, te meer omdat men elders ook wel eens ရ and က ziet bijeengevoegd om de scherpe a in de laatste lettergreep goed te doen uitkomen.

De datum 3 Rēdjēp 1073 komt overeen met 12 Februarij 1663 van onze jaartelling.

ZANG XV VAN 'T BHARATA-YUDDHA

IN KAWI, MET VERTALING EN AANTEKENINGEN.

Het geheele Bharata-yudda is in eenen eenvoudigen stijl en in een betrekkelijk licht verstaanbare taal geschreven. De zang die hier in tekst en vertaling wordt medegedeeld maakt daarop geen uitzondering. De reden die mij bewogen heeft juist dezen zang te behandelen is deze, dat de inhoud zich vrij geregeld vergelijken laat met dien van 't Indische heldendicht in 't Dronaparwan, hoofdst. 79, vgg. Daardoor hebben we de gelegenheid den samenhang der gebeurtenissen te begrijpen en met vrij groote zekerheid te beslissen wat de bedoeling van Mpu Sēdah, den dichter, geweest moet zijn. Dat hij zeer vrij in zijne navolging geweest is, kan niet ontkend worden, maar in de hoofdzaken houdt hij zich aan zijne bron, waarschijnlijk de nu nog op Bali voorhandene Oudjavaansche vertaling van 't Mahābhārata.

Er was nog eene andere overweging die mij bij mijne keuze geleid heeft; de 15de Zang bevat namelijk een groot ingeschoven stuk beginnende achter diwasa in strophe 215 en loopende tot aan tatas in 230; zie de Aanteekeningen. Daar omtrent de inlassching geen twijfel bestaan kan, achtte ik het een leerszaam voorbeeld van de manier waarop de Javanen met de oude teksten zijn omgegaan.

De door mij gegeven tekst is, met onbeduidende wijzigingen, die van 't handschrift dat eenmaal aan Raffles behoord heeft en door S. Lankhout in den Haag gelithographeerd is geworden. De veranderingen die ik mij veroorloofd heb, bepalen zich tot het schrijven van arkkā voor 't Arkka van 't HS., rāmya voor rāmya, e. dgl. Deze spelling van 't HS. is verre van eenvormig, hetgeen voor een deel een uitvloeisel kan zijn daarvan, dat het HS. bij verschillende gedeelten verschillende oudere handschriften volgde. In 't algemeen komt de spelling overeen

met die van een HS. uit Bali, dat jammer genoeg, weinig meer dan de eerste 100 strophen behelst. De Javaansche afschriften die ik vergeleken heb, wijken in de spelling aanmerkelijk af; ze geven geen Kawi, maar vernieuwerwetscht Kawi. Van prosodie of grammatica is er weinig meer overgebleven, en in 't algemeen heb ik die afschriften even onbruikbaar bevonden als de verklaringen van geleerde Javanen.

Van de Nieuw-javaansche omwerking, die door Cohen Stuart zoo zorgvuldig met vertaling uitgegeven en rijk met nuttige aantekeningen voorzien is, vergelijkte men XXI, 16, vgg., en in de Aanteekeningen bl. 98, vgg.

Ook den inhoud van de Maleische bewerking van de Geschiedenis der Pānjawa's kunnen we thans vergelijken, dank zij 't belangrijke opstel van Dr. van der Tuuk, ten titel voerende: «Geschiedenis der Pandawa's, naar een Maleisch handschrift der Royal Asiatic Society». Het gedeelte dat met den 15^{den} Zang overeenstemt, loopt van bl. 38 (in 't mij door v. d. Tuuk toegezonden overdrukje) tot bl. 40, regel 12. Het verdient bijzondere opmerking dat in 't Maleische werk Arjuna gezegd wordt Radha te bezoeken, terwijl in str. 218 van 't Kawi-gedicht de zaak omgekeerd wordt voorgesteld. 't Opmerkelijkste daarbij is, dat de toedracht der zaak in de Maleische bewerking overeenkomt met de Indische bron. Desniettemin is 't Maleische werk gevuld met een betrekkelijk jonge Javaansche omwerking van 't Kawi-gedicht. Dit blijkt uit de omstandigheid dat ook in 't Maleische geschrift de interpolatie van HS. 215—230 is opgenomen. Over 't karakter van de inlassching, verwijze ik naar de Aanteekeningen. Hoe dan de afwijkingen van 't Maleische verhaal te verklaren, waar die onmogelijk aan misverstand te waten zijn? Vermoedelijk zóó, dat de omwerkers tevens gebruik hebben uit andere Oudjavaansche bronnen, hetzij de Kawi-vertaling van 't Mahābhārata of andere. Vgl. hetgeen v. d. Tuuk zegt op bl. 2 van zijn opstel.

Het beschrift van 't Bharata-yuddha door v. d. Tuuk gebruikt wikt meermalen af van 't myne, zoo's ik uit de namen zie. In v. p. bl. 26 wordt gezegd dat het HS. Rāñca kumāra (v. p. bl. 26) het HS. van Raffles heeft Pañcawāla (eig. pañcawāla) side 5 Infantenz, zonder eenigen twyfel te recht. De padmawyōdha (bl. 39 en noot) komt zoowel in 't gedicht van Selaus in 't Mahābh. voor als padmawyōha en is op de werkeizing. De talisman van Yudinisthira heet Kali-

mahaushadha, zooals v. d. Tuuk (bl. 26 te recht gist; 't woord staat in str. 578 van mijn HS.

Bij de transcriptie heb ik 't door de commissie aangenomen stelsel gevolgd, behalve dat ik, ter vereenvoudiging, de *e*' door *c* uitdruk, en den palatalen sisklank met *ç*, den lingualen met *sh* weergeef.

ZANG XV.

str. 212—254.

Maat Praharshant: — — — 0 0 0 0 — 0 — 0 — —

212.

nâhan çabda-nira Janârdane narâryya
samyâdan marahup akâryya dewapûjâ |
kapwâmehakën udakâñjali Bhaçâra
sampun mangkana sira saprahâra yogi ||

213.

ngkân rakwâ krtawara sang narâryya Pârtha
sang hyang Rudra sira katon tçkâçarira |
mâstwâkën pçjaha Jayadratheng rañangga
ndan sang-hyang-Paçupati-çastra ling nirâstra ||

214.

sampun mangkana pangucap-nirân ta sùkshma
tushtûnbèk prawara Dhanâñjayâtiharsha |
çighrâjar ta sira ri sang narâryya Kṛshna
swasty astûjar-ira Janârdanânpaçabda ||

215. 230.

ling Kṛshnârijuna mangucap makâla-râtri
ndâ lunghâ diwasa tatas mijil hyang Arkka |
mangkat Phalguṇa madulur mwanç âryya Kṛshna
Dhrshṭadyunna saha Çatânika(n) tau-imba ||

231.

ndan sang Pâṇḍawa nguniweh parâryyayodha
mangkâ makrama kumçmit ri Dharmmaputra |
nghing Kṛshnârijuna tçka ring rañanggamadhya
Dhrshṭadyumna saha balangga Wṛshniwangça ||

232.

çighran prâpta ri harëp ing musuh sudhira
ya nton sakurukula sêk tēlas matingkah |
cakrabyûha gēlar-irāᅅgaraksha Karûna
lāwan sūcimuk(h)a makātmaraksha Çalya ||

233.

padmabyûha tēngah-ikāgra sang dwijendra
ngkâ tonggwan nᅅpati Jayadrathān rinaksha |
wuntat-nyāᅅg çakatagēlar mahāçwahastī
sthāna çri-kurupati sêk prawira yodha ||

234.

kweh-ning wira-bala samantarāja çakti
lumrāwāᅅgasut asamûha maprameya |
maᅅggēh yan tēka daçayojanā lēbhānya
mwang paᅅjang-nya pira kunang ta yojana-nya ||

235.

ndeh yekān tiniru tēkap sang āryya Pārtha
Dapsatadyumna sira kinon rumehauāᅅg ndan |
kweh-ning wiraçaya Çatānikādi çûra
lāwan pārthiwagaya yodha sōk masangk(h)ya ||

236.

ndan sang Pārtha pinaka tēnggēk anggākāra
war kâāᅅgn harëp i bhasmyan-ing triloka |
titan dwan laku gumulung marampak āᅅya
mwang wadwā tᅅᅅᅅᅅ awarūthimlug prawira ||

237.

sêkwan çangk(h)a-nira humung si Dewadatta
lāwan çangk(h)a nᅅpati Kᅅᅅᅅᅅ Pāncajanaya |
murā çabda-nika wēᅅᅅᅅᅅ digantarūla
yāᅅᅅᅅᅅ trāsani hati-ning musuh paᅅārēᅅ ||

238.

ndeh mangso mara sira Pārtha sᅅhasimuk
çimulug byûha makasulik sakosik awrēᅅᅅ |
sāwēᅅᅅᅅᅅ yang kari nati taupa-sāra sinyuh
sang Wmoᅅᅅᅅᅅ-nika lawan warānuwinda ||

239.

lilâ citta-nira narâryya Pârtha çobha
 yan lunghá ripu paða tanpa-sâra yârês |
 ngkâ tekân pînanah-irang lêmah mijil wway
 ramyân pangdyus-ira kudâtêhër narâryyan ||

240.

ngkâ præptâng Kurukula sök mangâladeça
 nton Kṛshnârjjuna mangadêg sêdêng salilâ |
 çighrâdan ta sira muwah mareng rathâgöng
 sampun pûrṇa lëkas-irângrêgëp warâstra ||

241.

tan-dwângsö Kurupati çûra tan-tahëntwas
 sarwwan sampun akawacâpaweh dwijendra |
 ngkân wyarthâ çarawara sañjatâryya Pârtha
 heman tanhana mangëne ri Hastinendra ||

242.

ngkâ Kṛshnângutus i narâryya Pânduputra
 manglakshe ratha Kurunâtha len turangga |
 lâwan sârathi nguniweh laras têkeng hrû
 tan-dwân çirṇa karaṇa sang prabhun lumumpat ||

243.

ndah lunghá Kurupati dûra munggw i wuntat
 sang Kṛshnârjjuna maparêk ri Sindhurâja |
 ngkâ sang Satyaki tumutur mwang âryya Bhîma
 kapwânut wuri nginutus Yudhisht(h)irâswi ||

244.

ndan sang Satyaki sira teki labdhakâryya
 molih çatru gahan anâma Toyasandha |
 mwang Kamboja-wara lawan sang Ambisakya
 kîrṇâng wîra mati lumah ri wâhana-nya ||

245.

mangkâ mâti têkap i sang narâryya Bhîma
 Citrâyuddha Jaya Susena Cârucitra |
 rwekang Durjaya Jaya Citra Citrasena
 Citrâkshâ sirang Upacitra Citradharmma ||

246.

mwang Caturñjaya Çaramârgga Dirgghanetra
len Caturmsaha Suwikarṇa Kodrakarmma |
lâwan Dussaha saha Durwimocanâk(h)ya
dyah Durminâsana saha Durumadâtiçûra ||

247.

nâ tang Korawa mati de sang Âryya Bhîma
lâwan sârathi gajatunggangan makundah |
ndah mangkâ mati têkap Âryya Wṛshñiwangça
marumma-nyang musuh alilang larut wiçâta ||

248.

ngkâ Bhûriçrawan umasö masinghanûda
tan-lyan Satyaki dinunung nirân tumandang |
têkwan garwa-nira maçabda tan-panampar
dhik tah Satyaki mati ko wuwus-nirâcor ||

249.

bwat Bhûriçrawa tija bhâgya kon kapanggrih
lug sang Wṛshnikula mayat laras-nirâgöng |
sang Bhûriçrawa mamanah têlas linaksha
tan dwa syuh ratha nira kârwa len turangga |

250.

ndah yekân pada tumêdon sakeng rathâbhra
kapwâkrak mamawa gadâ mapatrayuddha |
heman danda-nira parêng tikêl katanggul
kapwâprêp sira wêkasan sarodra tañjrih ||

251.

ndan sor Satyaki katibâ têlas karênggut
de Bhûriçrawa diaêdêl gîgir-nirâgrah |
tambis griwa-nira tibâna candrahâsa
tastêjân inumanuman lumud nininda ||

252.

ngkâ Kṛshnân wulat atêhër makon ri Pârtha
manglakshe tangan-i lagâryya Wṛshni rota |
ngkâ Bhûriçrawa pinanah tugêl ri bâhu
de sang Pârtha karawa Satyaki-mpatinggal ||

253.

ngkâ Bhûrîçrawa cumacad sang Arjjueneng praug
 dushâpakrama parac(h)idra ling-nirojar |
 mojar Phalguna kita Korawâ tinût-ku
 ngûni lîna-ning Abhimanyu tan-pracûra ||

254.

yekân çighra Çinisutângadêg sarosha
 mâmbil sañjata-nira sang Mangekabhâma |
 tan-wyarthân winalêsakên dawuh ri tênggêk
 ngkâ Bhûrîçrawa karunân pëjah dinîna ||

 ONTLEDING.

212.

Nâhan, z66, slaat doorgaans op iets wat vooraf gaat en beantwoordt geheel aan Skr. iti. Het wisselt, naar behoefte der versmaat, af met nahan. Een bijvorm is nâ, bijv. nâ ling-nirang Kurupati 31; 32; nâ hetu = Skr. iti hetos, daarom; waar de versmaat het vercischt, ook na; bijv. na wuwus-ira 35; na hetu 73. Soms vindt men pleonastisch 't inlandsche en Skr. woord verbonden; bijv. iti nâ wuwus R. "Zoo sprak R." 351; 358. Nihan, z66, wijst op hetgeen volgt, bijv. 480; doch niet altoos; het is dikwijls een woord dat meer nadruk heeft dan nahan; nihan iki "hierom nu, dit is het waarom" 38, wijst op iets wat voorafgaat. Nihan laat zich meermalen vertalen met "zie hier, Fransch voici!"; bijv. nihan çatrunta 428. Een kortere vorm van nihan (nian) schijnt nya in nya sahur naranâtha "dit was 't antwoord van den vorst," 573. — Kapwa bet. hetzelfde als paða; ten bewijze dat kapwa in niets anders van paða verschilt dan dat het laatste uit twee korte lettergrepen bestaat, en 't eerste uit eene lange en eene korte, strekke 505, waar we lezen:

nâ ling dwijângça paða-rodra sirâwirodha
 kapwâtîçûra winuwus paða Rudramûrtti |

D. i. "zoo sprak de Brahmanentelg (Açvatthâman). Beide even grimmig (of: met gelijke grimmigheid) twistten zij (Açvatthâman en Çalya); beide even vermaard als zeer dapper, beide evenveel

gelijkende op den god des verderfs. In 372 vindt men als variant voor kapwa dan ook kârwa, in âpan kapwa (var. kârwa) wiçesha. Als middel om „alle“ of een meervoud uit te drukken komt het even vaak voor als 't Jav. paða en sami; bijv. kapwâhomhom 108; kapwângadëg 117. — Añjali is añjali + voorzetsel i.

213.

Ngkân of, even gewoon, ngkâ, komt in 't gebruik overeen met Jav. mongka, Mal. maka. Klaarblijkelijk zijn de laatste de verlengde vormen van ngkâ. Ook mangkâ komt voor in den zin van ngkâ „en toen“ bijv. 95; ook is mangkâ = mangkana, zoo; bijv. haywa mangkâ! = skr. maiwam! „met aldus!“ 280; 493; en in verbindingen als sampun mangkâ = sampun mangkana 104; 108. Ngkân met sluitenden neusklank vinde ik inzonderheid vóór eene l, r, m, p, doch een vaste regel is het niet, en de HSS. wijken in dit geval hier en daar van elkaar af. — Rakwâ = rakwa en rakwan schijnt eigenlijk „mèt, gelijk, evenzoo“ te beteekenen; het is naar Jav. uitspraak vervormd tot rëko, in bet. = mangko en mangke; een andere vervorming, zoo niet een oude bijvorm, is 't Jav. dichterl. rëkya, rëke, terwijl Mal. arkyan te vergelijken is met rakwan. Meermalen valt rakwa in den zin van „gelijkelyk“ met paða samen: vgl. Kawi-Stud. bl. 77. Açarira = maçarira beantwoordt aan Skr. carira en is te vertalen met „in levenden lyve, in zichtbare gestalte“ Carira wordt in 't Kawi volkomen synoniem gebruikt met rūpa „voorkomen, uiterlyke gedaante“; zoodat angçarira bet. „een voorkomen aannemen, een gelaat toonen“; bijv. angçarira (v. l. açarira) sumaput „een somber gelaat krygen“ 505.

Mâstwakën, wegens de maat voor mâstwakën, beamen, sanctioneeren, zijn fiat schenken, bevestigen;: mâstwakën (Hs. verkeerdelyk mastwakën) 96; passief inastwakën 4; 172.

Pējāa is de conjunctief die gewoonlijk staat na woorden, die een wensh, bevel en dgl. uitdrukken. Ndan, ndân, en zonder sluitenden neusklank nda, ndâ, ook wel ndah, is „en, doch,“ sans. „onze taal nauwelijks vertaalbaar. Het is zeker wel 't Mal. dan, wordt echter, zoover ik weet slechts als zinverbinderd woord gebruikt. Ndâ-ndâ is z. v. a. kijk! daar! ndân-dâ mairub 160; z. v. a. hoor, hoor! 546. — Castra: 't Hs. spelt sāstra. — Ling nirāstra „het wapen werd ge-

noemd, heette" eig. "t genoemd zijn van 't wapen"; zoo ook Konteya ling nira "Kaunteya heette hij" 89. Ling is "rede" zoowel 't gesprokene als 't gedachte, dus geheel 't Grieksche *lóyos* en ous rede; het is daarom dikwijls te vertalen met gedachte, meening, sententia; bijv. 303; 306; salingmu "naar uw zin" 472. Het is ook de sententie, 't gevoelen dat men bij eene beraadslaging uitbrengt; bijv. 110; 179. Angling "als zijn gevoelen te kennen geven, Lat. censeo; a. sang Bhîma 139.

214.

Nirân hier onnoodig met lange â, dewijl de lettergreep ran toch lang is wegens de volgende t. Daarentegen wordt nirân door de maat gecischt, bijv. in sukû nirân inabhiwâda 124: ook in 171 e. e. De genasaleerde vormen niran, nirân (en iran, irân) staan inzonderheid vóór klinkers, l, p, s, m, t. De andere met neusklink gesloten vormen nirang en zoo noodig, nîrâng, staat dikwijls vóór k, ç, w, maar ook wel eens voor andere letters, bijv. pitutur-nirang (of nirâng) Çakuni 492; gati-nirang Çalya 507; e. e. — Anpaçabda bet. hetzelfde als maçabda, açabda, spreken. Of de verklaring van dien vorm beproefd in Kawist. 53, juist is, moge betwijfeld worden, 't feit dat het voorvoegsel ma vervangen wordt door anpa, en na een klinker ook npa, zonder dat de beteekenis in 't minste of geringste verandert, is onbetwistbaar; evenzoo mag mang vervangen worden door anpang en, naar gelang van omstandigheden, npang. Hier enkele voorbeelden: anpaçabda 83; 123; 214; anpojar = mojar = ojar (d. i. a + ujar) in samangka npojar Bâyusuta 437; ngkânpojar Karuṇa 411; e. e. Voorbeelden van anpang, npang = maug: in nâ ling nirang Kurupati-npangucap ri Kṛṣṇa 31; vgl. ika ling nira mangucap i sang Suyodhana 179; voorts ndin ngwangtan gnywa dentânpangucap amuburâ çatru "hoe zoude ik er niet over glimlachen dat gij zegt den vijand te zullen verdelgen?" 414; anpangastuti = mangastuti in satatân pangastuti sirâjayajaya "aanhoudend riep hij lovende zege! zege!" 382. Van santwa komt zoowel manantwa, toeroepende, toesprekende, aansprekende" als het in zin gelijke anpanantwa; bijv. yekânpanantwa Kurunâtha 30; niet onderscheiden in beteekenis is anantwa = manantwa, bijv. humung

anantwa «hij riep luide toe» 302. Meer voorbeelden te geven zal wel overbodig wezen, te meer daar ze passim voorkomen.

215 230.

Tusschen diwasa en tatas is een onecht stuk in een soort van Kawi Miring ingeschoven; zie de aantekeningen. — Makâla râtri schijnt letterlijk te beteekenen: (het) «heeft tot tijd den nacht», dat is met andere woorden: de nacht is de tijd (er van). Wij zeggen «iets heeft plaats», in 't Kawi echter «iets heeft tijd»; akâla = makâla is «op 't gegeven oogenblik is er, er heeft plaats»; bijv. tĕkwan akâla rĕrĕb-rĕrĕb adulur angin saha gandha sumar «mèt viel op dat oogenblik een zacht regentje vergezeld van wind» 62. — Lunghâ, lunghâng bet. «verder gevorderd, later geworden»; l. diwasa z. v. a. «werd later op den dag», of «bij verder gevorderde ure», hetgeen op hetzelfde neerkomt mits men «dag» opvatte in den zin van tijd die begint met 12 uur 'snachts. Andere voorbeelden, o. a. ndâ lunghâ wĕngi «dan de nacht verstreek, het werd laat in den nacht» 55; zoo ook lunghâng râtri madan sirârahup aocca para-ratu «de nacht verstreken zijnde, maakten de vorsten zich gereed enz.» 401. Het woord zal wel niets anders zijn dan Jay. lunga, weggaan, Kawi lunghâ weggaan, vertrekken, (ook afgaan, van een pijl); vgl. ons ga vort! en 't Hoofd fortgehn met ons «voortgaan»; alle beteekenissen van lunghâ vindt men ook vereenigd in 't Skr. prayâti; dus lunghâ diwasa is in 't Skr. prayâti diwase; en lunghâng wĕngi 't Skr. = prayâtâyâm râtrau; even zoo Kawi yan lunghâ ripu «als de vijanden weg waren», 239 = Skr. prayâteshu ripushu; voorts l. hrô «de pijl ging af vloog weg» 336. Tan-lunghâ bet. «zonder deelen», Skr. nacciram, 72; kalunghâ-lunghâ «van lieverlede, aangezons, ten langen leste», k. wrtta katĕka «ten lange leste kwam de tyding over», 507. — Madulur (= adulur) mwang is eene andere constructie dan madulur (= adulur) tĕka; 't eerste zou men des noods kunnen vertalen «medegiaande met» en 't laatste «vergezeld van», doch beide constructies drücken hetzelfde uit. Eene derde constructie is madulur (adulur = Krishna, eig. «k tot gezel hebbende», d. i. «met k, vergezeld van Krishna.» In de eerste constructie zou ik madulur een bijwoord noemen; in de laatste vormt dulur-Krishna eene samenkoppeling, zoals bijv. in makĕmul-

putih, waar ma (of a) bij 't samengekoppelde k ě m u l-p u t i h „witte sluier“ behoort, en niet alleen bij k ě m u l. Wat m a d u l u r t ě k a p i n g K ṛ ṣ h ṇ a betreft, dat beantwoordt aan een Skr. K ṛ ṣ h ṇ a s a h i t a; doch adulur angin aan een possessieve samenstelling w ā t a s a h ā y a. Geheel en al bijwoord in den zin van „tegelijk met, tevens“ is adulur bijv. 99; 328. — T a n - i m b a „onvergelijkelijk, zijns gelijke niet hebbende“, is de vertaling van 't Skr. a p r a m e y a, zoo gewoon in den stijl der heldendichten. — Ç a t ā n i k a n; 't HS. heeft *k a t e g e n de maat; aan de sluitende klinkers a, i, u wordt een neusklank, gewoonlijk n, soms n g toegevoegd overal waar de maat zulks vereischt of de welluidendheid bevorderd wordt, bijv. K ṛ ṣ h ṇ a n u m a r a 18; K ṛ ṣ h ṇ a n s ě ḍ ě n g enz. 36. Dikwijls wordt in stede van a n geschreven ā n, zelfs onnoodigerwijze, bijv. K ṛ ṣ h ṇ ā n l ā g h a w a t u m ě ḍ u n „K. steeg met behendigheid (of: gezwind) af“, 158; zie ook 252; 20; 68. Voorbeelden van a n, ā n, vooral bij eigennamen, komen schier op elke bladzijde voor; p r a b h u n in stede van p r a b h u, Heer, Vorst, bijv. s a n g p r a b h u n l u m u p a t 242; s a n g p r a b h u n i n a b h i s h e k a 507. Een voorbeeld van i n voor i levert o. a. S a t y a k i n d u k p r a m a t t a 273. Met opzet heb ik Skr. woorden gekozen om des te beter te doen uitkomen dat de toevoeging van den neusklank hoegenaamd niets verandert aan de beteekenis, en dat men in 't Kawi van zoo'n nasaal nog veel ruiner gebruik maakt dan in 't Grieksch en in 't Oudindisch der Weda's; naar verkiezing mag men in 't Grieksch, vooral der dichters, ἔστω of ἔστω, e. dgl. bezigen, maar niet τω voor τω, of τω voor τω, enz. De verbastering van Skr. Ç a t ā n i k a tot Ç a t ā n i k a is toe te schrijven aan den kleintoon die in 't Skr. woord op de derde van achteren valt.

231.

M a k r a m a of a k r a m a bet. zowel „in volgorde“, als „met, volgens orde“; hier is het bijwoordelijk: „naar behooren, behoorlijk“; in 't Skr. zegt men daarvoor k r a m e y a, k r a m ā t. K ě m i t is niet juist „nachtwacht“, zooals gemeenlijk in 't Jav., maar wacht in 't algemeen; k u m ě m i t r i (= i) „uit zich zelf een wacht vormende voor“, d. i. passen op, bewaken; p a k ě m i t, bewaking, 309; m a n g ě m i t, hoeden, 555; het is de vertaling van Skr. r a k s h ā. — N g h i n g, bet. gewoonlijk „slechts“; hier evenwel „maar“; vgl. Hoogd. nur, Eng. but.

Çighran = cighra; vóór de p zijn de nasale uitgangen zeer in zwang, om de maat was de toevoeging hier overbodig. Naast cighran vindt men even vaak çighrân, bijv. çighrân tēka (ander HS. cighran) 82; çighran (v. l. çighrân) sumōngakēn 28; çighrân wijil nira 84; çighran datēng. 27, in welk geval de dentale n overgegaan is in de linguale wegens de volgende linguale letter. Sēk wisselt af met sok, niet alleen in gevallen waar men aan willekeur van afschryvers zou mogen denken, maar ook op plaatsen waar de maat uitwijst welken vorm de dichter gebruikt heeft. Het beteekent *«dicht, dik»*, bijv. pētēng sok *«dichte, dikke duisternis»* 557; dicht op cēn, sēk pēnuh 95; in grooten getale, 111; ook subst. sēk sañjata *«grootte menigte van wapens»*, 514. Ook in samenstellingen als sok-tika (v. l. sēk-) *«dicht met stekels bezet»*, ketaki s. 49. Het Jav. sok in den zin van *«dikwerf, dikwijls»* is natuurlijk 't zelfde woord, doch in den zin van *«soms»* of *«sommige»* heeft het Kawi saka, bijv. anēka tēkap ing wibhāga (d. i. legerdivisies), hana yan sasenādulur, hanan saka sapangti, len sapratanā, sagulmenaso, enz. 128; doch saka salaksha koti *«misschien wel een l. k.»* 407. Verwant met saka is sak in sang sak apagut *«die soms (d. i. zoovele als, al wie) den schok beantwoordene»* 418; kadang-nya sing sak aparēk, (v. l. a.) *«zijne verwanten voor zooverre ze tegenwoordig waren»* 268. Makātmaraksha Çalya *«Ç. tot eigen hoeder hebbende; de passieve constr. ware pinakaraksha Ç. Het woord ātma «eigene», is overtollig; anggaraksha in den vorigen regel zal wel een synoniem zijn van ātmaraksha, want de woorden voor hij (vgl. Jav. piyambak, enz.) worden voor «zijn eigene, zelfs voor «hij, zij» gebezigd; niet aldus in 't klassiek Skr. Anggaraksha K. letterlijk haar der zijderde «eigen hoeder, Karmā», d. i. «die gedeekt werd door K.»; vgl. in de volgende strophe agra sang dwijendra *«aanvoerder, de Brahmanen», d. i. waarover de Br. 't bevel voerde»**

Unggwan urpati J. eig *«plaats van vorst J.»*, anders
 Jare bevond zich vorst J.; het Skr. woord voor unggwan

is *sthâna*, dat we twee regels verder aantreffen. Daar *ungwan* een bijvorm is van wat in 't Jav. *ĕnggon*, *anggon* luidt, zoo blijkt dat in 't taalgevoel der Javanen *ungwan*, *ĕnggon* een substantief is; ook is het duidelijk dat het woord een afgeleid substantief is, en niet een stamvorm. — *Jayadrathân* (beter *othan*) wegens de maat voor *Jayadratha*. — *Nyâng* of *nyang*, wegens de maat vóór *nya*: de nasale vorm luidt even dikwijls *nyân*, *nyan*; zeldzamer treft men *nyâ* aan, bijv. *atus-nyâ yodha* 150; tusschen *nyâ* en *nyan*, of algemeener uitgedrukt: tusschen den langen klinker en den korten door nasaal gevolgen klinker, maakt de Javaan geen onderscheid: *Skr. cûḍa* klinkt bij hem als *cūḍa*; *ketaki* als *kintaki*; *mâtra* als *mantra* (later *mântara*, *montrâ*). Te vergelijken met *montra*, *mongsâ*, e. dgl., die bepaaldelijk zich uit *mantra* (*Skr. mâtra*), *mangsa* (*Skr. mâsa*) ontwikkeld hebben zoo goed als *wongsâ* uit *wangça*, e. dgl., is *nyân*, *nyâng*, rekking van *nyan*, *nyang*. Er is geen bewijs dat de dichter die gerekte vormen gebruikt heeft, want nergens volgt bij hem een woord met een klinker beginnende. Doch er bestaat geen redelijke twijfel of die gerekte uitspraak bestond reeds, zooals we uit de analogie met *irân*, *nirân*, vóór klinkers, moeten opmaken. — *Çakata-gĕlar* is eene hybridische samenstelling volgens de wetten van 't *Skr.* taaleigen, niettegenstaande een der bestanddeelen der samenstelling een inlandsch woord is.

231.

Samantarâja, verbasterd uit *Skr. sâmantarâja*, vassal, leenvorst. — *Lumrâ*, ook wel *lumrah* en *lumrâng* bet. zich verspreiden, bijv. van 't licht, 't geluid, de duisternis, enz. Het Jav. *wis lumrah*, algemeen gebruikelijk, bet. dus eigenlijk, wat zich verbreid heeft, algemeen geworden is; vandaar 't bijgevoegde *wis*. Ziehier eenige voorbeelden: *lumrâ çabda*, „'t geluid verspreidt zich“ 237; *çarawara lumrâ ring tawang* 155; *sûryya lumreng ayun* 323; l. *prabhâ-nya* 416; *lumrâng linut* 44; *lumrah* (v. l. *lumrâng*) *râtri* 53; enz. Het verklaart zich van zelf dat dikwerf als nadere bepaling 't woord *wrâ* „naar alle kanten“ bij *lumrâ* staat; zoo hier, en in 95, e. e. — *Wrâ* heeft naast zich *urâ*, 't welk men voor den ouderen vorm houden moet, waaruit zich *wrâ* = Jav. *bra* ontwikkeld heeft. — *Angasut* schijnt hier te bet. „dooreenschuiven, krielen“; vgl. Jav. *kasut*; in 577 wordt gezegd *larwa-*

latwan a kutug ing apuy «de witte mieren scharrelen zoo lang tot dat ze in 't vuur terecht komen.» Asamôha of masamôha, in menigte, te gader. — Maprameya is hier «ontelbaar», ma en a zijn in het taalgevoel zóó volkomen één in beteekenis, dat men zelfs het Skr. a, in weêrwil van de geheel verschillende beteekenis, dacht te mogen vervangen door ma. Op gelijke wijze is Skr. aneka vervormd tot maneka. — Manggêh bet. «vast, dat», eene bijwoord. uitdr. die zich vertalen laat met «vast wel, men kan er op aan dat»; zoo ook tuhuyan; vgl. 't Grieksche *ὀζύροισι*; en singgih yan «zekerlijk, bepaaldelyk.» — Têka, als voorzetsel «tot», d. i. wel zooveel als. — Yojanâ = yojanan, wegens de maat gebezigde Kawi'sche bijvorm van Skr. yojana - l.ĕbanya; de lezing is onzeker, een Jav. afschrift heeft bĕlah-nya; er moet een woord staan dat «diepte, breedte» uitdrukt, zooveel is duidelyk, doen welk woord? Vermoedelyk lĕban-nya. Pira is niet alleen een vragend maar ook een onbepaald telwoord; het bet. zoowel «hoeveel, lat. quot», als «eenige, ettelyke, lat. aliquot»; vgl. Kawi-Stud. 126. Kunang of kunĕng bet. «voorts, verder; en «nog meer»; pira kunang ta «ettelyke meer nog», ook zegt men in denzelfden zin pira ta kunang, byv. p. t. k. suwe «nog eenigen tyd langer» 302; 272; ook wel zonder ta, byv. pirang dina kunĕng lawas Kurukulâlawan Pândawa «nog eenige (d. i. weinige) dagen lang kampten de Kaurawa's en Pândawa's» 129.

235.

Tinru «wordt nagedaan», byv. 148; en ook «wordt evenzoo gedaan», gelyk hier. Rumehanang of rumehanang, is de nasale bijvorm van rumehana, conjunctief van rume-h-i, 't te stuur voeren over, regelen, ordenen.» Na kon en verwante woorden waarin 't begrip van gelasten, bevelen, vermanen, verzoeven, enz. ligt, volgt de conjunctief waar wy in onze taal den infinitief met te bezigen. Ndan, staat hier aan 't einde van 't vers, ik heb het nergens elders zóó gevonden. — Masangkalya is of vervorming van Skr. asangkhyā, talloos, vgl. 234, (by maprameya), of verkeerde spelling voor masangkalya «n. getale, tellend.»

236.

Panaka tenggêk «strekt als, fungeert als hals, is de

hals; vgl. Kawi-Stud. 110, vgg. — **Anggakâra** bet. sterk,forsch, manhaftig; meermalen kenschetst het den forschen en onwrikbaren Bhîma; bijv. Bhîma çâranggakâra 97; sang Bâyusutânggakâra juga 181. Van Kârma wordt het gezegd in 419; van Ghatôtkaca 807; enz. — **Tâtan-dwan**, eig. zonder tusschenpoos, d. i. onmiddellijk daarop. Men zegt ook **tâtan-dwa**, bijv. 174; 274. Denzelfden zin heeft het telkens voorkomende **tan-dwan** of **tan-dwân**, in 78; 242; 273, enz. en **tan-dwa** 186; 324; 578. De gewone bijvorm zonder nasaal is **tan-dwa** 26; 129; 138; 249; 291; e. e. **Dwan** bet. een tusschenpoos; **dwandwan**, een poosje; **dwandwan ngûnî**, een korte poos geleden, onlangs; 562. **Tan-dwa**, **tandwan** in 't Skr. vertaald is **anantaram**, terwijl **tâtandwa**, **tâtandwan** beantwoordt aan 't iets sterkere **samanantaram**. Als een verbastering van dit laatste Skr. woord beschouw ik 't Kawi **samantara**, bijv. 17; 22; het beteekent althans hetzelfde. — **Wadwâ** = **wadwan**, nasale bijvorm van **wadwa**, Skr. **badwa**, troep. — **Awarûthinî** is een vervorming van Skr. **warûthinî**, legerkorps. Men ziet dat de neiging eene a als nietsbeteekenend voorvoegsel te gebruiken, reeds oud is; analoog aan **awar.** is **Awangga**, voor en naast **Wangga**; bijv. **Awangganâtha** Heer van Angga-land 303; **Awanggapati** 287; **Awanggâdhipa** 281. Hoe die voorvoegde a in 't Jav. heeft voortgewoekerd, is bekend.

237.

Tĕkwân is hier bijwoord; dus „met, tevens.“ Dikwijls komt het ook als voegwoord voor, in den zin van „met, en, en ook“, en in dien van „vermits“ en van „door middel van, door, wegens.“ In verbindingen als **atakut tĕkwân wîra Ghatôtkaca**, 132, moet men het in onze taal weergeven met „ze hadden schrik voor held Gh.“, maar op zich zelve geeft **tĕkwân** toch ook hier de reden, de aanleiding, te kennen. — Si vóór namen van zaken en dieren stempelt deze, als het ware, tot personen: het geeft dan te kennen dat men voor die zaken en dieren zulk een gevoel van tederheid koestert als de mensch anders slechts voor zijns gelijken heeft; een dergelijk gevoel vindt men bij zeelieden voor hun schip, bij lieden van allerlei slag voor hun huisdieren, enz. In onze taal uit zich de tederheid voor zaken en dieren door een ander middel, namelijk door het toepassen van verkleinwoordjes. Vgl. over si ook

v. d. Tunk, Tobiasche Spr. bl. 256, en Roorda Jav. Wdb., onder si; alwaar het deminutieve karakter van si terecht, maar onvolledig, vermeld staat. Het kleine is veel vaker iets liefs, dan iets gerings; een kleinoord is geen ding waaraan de mensch in den regel weinig hecht, noch in 't Westen, noch in 't Oosten. Çangkha is een Tritonhoorn, en niet een gong, noch een bēpde, zooals de Javanen zich verbeelden. Wēki beantwoordt in bet. aan 't Skr. ākula, wyākula *zopgehoopt vol* en *salles door een, verward*; pēnuh wēki 114 is *v. a. stampvol, propvol; wēking digantarāla* zou men hier kunnen vertalen *«dicht op één weërgalmende in alle windstrekken»*. In 't Jav. is de bet. *«verward, verlegen»* nog overgebleven in kawēken. Ten bewijze dat wēki met pēnuh zoverwant is, kan ook deze plaats strekken: padānglēpasakēn warāstra pēnuh ing langit 584.

238.

Mangso (= angso) mara *«rukte voort»*. Mara, of maran, is in alle opzichten een synoniem van Jav. lajēng, bajur; van daar dat het zoo dikwerf gebezigd wordt in een nazin in de bet. van dan, *«ita»*; over 't gebruik van mara, maran als *«dan»*, heb ik reeds gesproken in Kawi-Stud. 65 en 66, doch de begripsovergangen zijn daar ter plaatse niet juist verklaard. Çirnuāng, was als bijvorm van çirnu hier geheel onnodig, omdat de lettergreep toch lang is door stelling; een afschrift uit Java heeft dan ook den vorm zonder neusklank. Makasulik versta ik niet; zoo sulik = Jav. sulēk is, kan makasulik bet. *«het beklemd, benard hebbende»*. Sakosik, voor saka en osik, hetgeen eigenlijk sakūsik moest opleveren, doch de āu was reeds lang vóór den tijd van ons gedicht in o overgegaan, blykens de oudste oorkonden; saka *«sommige»* of *«voor een deel»*; osik, in verwarzing, beroering; zoo ook 419; 445; vgl. Kawi-Stud. 90. Awrēg, de Hs. schryven gewoonlijk Awrg, om uit te drukken dat de a prosodisch lang is; het is evenwel verkeerd rē voor een klinker te houden, al wordt zij geschreven als de Skr. klinker r, voor 't Kawi is r eene valsche schryfwyze voor rē, de r medeklinker r + klinker ē; vóór de twee medeklinkers was r eke van nature korte klinker prosodisch lang. Awrēg bet. *«staat op de vlucht»*; wrēg zelf laat zich herleiden tot ur + rēg, waarmede 't Jav. urēg (d. i. a + urēg); met

wrĕg te vergel. Jav. bĕrĕg; vgl. urá, wrá met Jav. bra. Een andere afleiding van rĕg is grĕg, gĕrĕg, van waar ginrĕg opgejaagd, opgedreven; 418, 424; 445; tin ūt ginrĕg „achterna gejaagd“ 479; vgl. Jav. gĕrĕg. Eene derde afleiding is Jav. sĕrĕg. Naast grĕg vindt men grĕk, en zelfs grak, en zoo beantwoordt ook kasrĕk (v. l. kasrak en kasrĕg) „achternagezeten“ 422 en 560 aan Jav. kasĕrĕg. — Sang Windādi-nika „Winda 't hoofd van hen“, naar ons taaleigen: „met Winda aan hun hoofd“.

239.

līlā, „tooverspel, wondermacht“; eig. is līlā in 't algemeen spel, maar het wordt ook in den bijzonderen zin van māyā gebruikt, omdat volgens de Indiĕrs de wereld der verschijnselen, de māyā door den Schepper als bij spel, zonder moeite, in 't leven is geroepen. — Ćobha, of beter Ćobhā, is eig. blijk, vertooning, doch in 't Kawi wordt het hier als zoogenaamd werkwoord gebezigd in den zin van „blijkt.“ Uit Ćobhā, blijk, proef, is ontstaan Jav. coba proefje, proef; űoba proberen. — Tekān, d. i. ta + ikān, onnoodigerwijze voor tekan, nasalen bijvorm van teka, alstoen. — Wway is een andere spelling voor wwai; verkeerd is wwe 443 en 452; in 't Jav. natuurlijk we; in 't Maleisch is 't oude ai bewaard, bijv. in gawai, lain, air, enz. — Ramyān, HS. rāmyān, met onnoodige rekking voor rāmyan, nasalen bijvorm van rāmya, beter ramya, Skr. ramya. De lange ā vóór eene m met volgenden medeklinker schijnt niets anders dan een middel om eenen helderen a-klank uit te drukken, want de korte a dient meermalen als ě, bijv. men vindt kambang voor kémbang; zulk eene korte a nu = ě wisselt in de HSS. niet af met ā. Ramya of ramyan of ramyang bet. als adjectief „genoegelijk, aangenaam, blijde,“ enz.; bijv. rāmya munggwing swawecma is z. v. o. „blijde dat hij thuis was“ 108; rāmyang wīra sa-Pāᅇᅇawān ayub „vroolijk vierden de helden der Pāᅇᅇawa's feest“ 172; rāmyan pangdyus-irakudā is eig. „naar hartelust (of: genoegelijk) was het zich verfrisschen van de paarden,“ d. i. „waren blijde zich te verfrisschen, naar hartelust verfrischten zij zich,“ want hoewel pangdyus eigenlijk een substantief is, gaat het met een volgenden genitief verbonden, geheel over in den zin van een werkwoord; van daar dat men bijv. zegt: wŕ-nyālon kadi

mandamāruta „zij zweefden gelijk een zachte wind,“ en niet kadi ning mandamāruta; vgl. Kawi-stud. 88. Het voornaam ira wordt hier van paarden ook gezegd, omdat ze van Kṛṣṇa zijn. — Kudā = kudan, bijvorm van kuda, of te scheiden in kuda en atēhēr, 't.welk ook voorkomt 123; 252; 301; 305. Tusschen atēhēr en tēhēr is er geen verschil van beteekenis. — Marāryyan = arāryyan „mitrusten, halthouden“; Jav. leren.

240.

Prāptang (prāptaug), wegens de maat voor prāpta. In 281 komt prāptā mungsuh voor; het kon even goed prāptan m. wezen, en dat zal waarschijnlijk wel 't oorspronkelijke zijn, want juist voor een m is de toegevoegde neusklink zeer gewoon. — Mangāladeça van kāladeça „de (juiste) tijd en de plaats“; het schijnt te bet. „dien stond en die plaats de rechte, de geschikte achten“, doch ik heb het elders nog niet ontmoet. — Nton is de gewone vorm van 't Jav. ton, en bet. „ziende“, of nauwkeuriger het Grieksche ἰδών; in 't Jav. is nton bewaard in pinton, d. i. pi + nton. — Sēdēng salīā „op 't oogenblik na het tooverspel“, d. i. juist na afloop van 't tooverspel. Sampun pūrṇa „geheel volledig, gansch klaar.“ — Lēkas „handeling, verrichting, beweging, poging“; het is volkomen synoniem des met den en don, uit de Javaansche dichtertaal bekend, ook daar waar deze laatste zoogenaamde hulpwoorden zijn. Lēkasan bet. „dat wat in 't werk gesteld wordt, middelen“, bijv. wruh i salēkasan ing bañcana 284. — Angrēgēp (en slecht gespeld: ānggēp) is „vasthoudende met de hand, in de hand vattende“, en „sterkende, steunende, troostende“, bijv. a. alara 34; rinēgēp „ter hand genomen, gepakt“, bijv. astra 476; ook „aangepakt, ter hand genomen“, d. i. „aangevangen“ 401; rēgēpēn „worde ter hand genomen“; r. astrangkwa 335; rumēgēp, „zelf ter hand nemen“; r. hrū-nira 453; r. çara 458; ook r. ri cakra 258.

241.

Tantahēn-twas, ongeduldig in zijn hart; het is een samengestelde uitdrukking, naar 't model der possessieve samenstellingen van 't Skr., uit tantahēn en twas; tantahēn samengesteld uit tau en tahēn, 't uithouden, goduld; ata-

hĕu = matahĕn is „vastberaden“ 559; geduldig, **duldende** 585; tantahĕn-twas vertolkt het in de heldendichten zoo vaak voorkomende Skr. amarshana. Een geheel ander woord schijnt tahĕn „boom, hout“, bijv. pāng nikang tahĕn 11; 512. — Sarwwan, nasale bijvorm van sarwwa, wegens de maat. — Akawacā = makawaca „gepantserd, met pantser“; sampun a. „met pantser uitgerust geworden“; de gerekte slotletter staat wederom gelijk met den nasalen bijvorm an. — Paweh „wat gegeven werd“; p. dwijendra is hier, naar ons taaleigen: hetwelk de groote Brahmaan hem overgaf, aangaf; vgl. Aanteek. — Wyarthā, ter wille der vsrmaat, voor wyartha, zonder uitwerking, 't doel missend. — Mangĕne ri Hastinendra „den vorst van H. rakende, treffende“, met pleonastisch ri, daar mangĕne reeds i = ri bevat, en een transitieve vorm is uit kĕna, getroffen, **geraakt**; hetzelfde als mangĕne is angĕne 469. Het passief van angĕne, mangĕne is kakĕnan; 577. Een nasale bijvorm van kĕna is kĕnang, geraakt, gewond, 266. — Tĕkeng is hier „met“; zoo ook tĕke in 406.

243.

Tumutur mwang „gezamenlijk met“; vgl. hetgeen opgemerkt is aangaande madulur mwang in 230. — Aswi „met aandrang, dringend, vleiend“; zoo ook ling nirāswi 90. Swi schijnt vooral eenen zachten aandrang uit te drukken, bijv. sinwi kinon z. v. a. „werd met zachten aandrang aangemaand“ 85.

244.

Molih „in zijn macht krijgen“, d. i. hier „aan zich onderwerpen, overwinnen“. — Gahan; de zin van dit woord is mij onbekend; in 339 wordt het gezegd van een pijl of schicht: cara tejomaya gahan. Vermoedelijk bet. het dus „vurig.“ — Toyasandha, synoniem van Jalasandha. — Ambisakya is geen woord; het berust op misverstand der dichters; zie Aant. — Kīrṇāṅg (kīrṇāṅg), nasale bijvorm van kīrṇa „verspreid liggende, als gezaaid liggende“; beter gespeld kīrṇāṅg in 177: kīrṇāṅg yodha.

245. 246.

Citrāyuddha, een fout des dichters; de naam luidt

Citrâyudha. Aangaande de overige eigennamen, waarin de dichter nog een paar flaters begaan heeft, zie Aant. Citrâkshâ = Citrâkshan, Kawibjyorm van Citrâksha. — Catrusisaha is eene conjectuur van mij, voor Catrusyaha.

247.

Makundah = neêrtuimelen, in 't stof bijten =; bijv. kapati wimûrechita ring lêmah makundah 198. — Marmma-nyang of marmma-nyan = m.-nyan =daaron=. Uit nyang is 't Jav. ning ontstaan wanneer het = Jav. ne is. — Atilang en alila bet. naar het schijnt: krachteloos, machteloos, hetzelfde als wat met een half Skr. samenstelling heet tanpa-sâra en tan-sâran; zoo bijv. wordt van een schicht gezegd: ndan wyarthan kadi tēmpuh ing bañu tibeng wungkal tang astrâlila 326; men ziet dat alila zinsverwant moet wezen met wyartha =zonder uitwerking, = vgl. tan-sâran pinapag (nl. de pijlen) ring astra panarōng ring hrû trayâtunggalan 324; zie ook 584. — Wicâta is eene onregelmatige afleiding van Skr. wicâta-yati, uiteendrijven, verjagen, verdrijven.

248.

Bhûricrawan, nasale bjyorm van Bhûricrawa, Skr. *bhûri: in 't HS. wordt steeds: Bhûri^o met lange i geschreven, ten onrechte, want de lettergreep is buitendien lang en heeft niet den kranthoek. — Tan-lyan of tan-len, geen ander dan, niets anders dan =. Dinunung nirân =wordt door hem tot voorwerp genomen; zoo ook Çwetan dinunung nira-npanamah = nira mamanah) 133. — Tumandang, erop losgaan, aanvallen. De geheele zinsnede luidt naar ons taaleigen =niets anders dan S. was 't punt waarop hij zijn aanvaller te. — Tēkwangarwa-nira =met zijne trotschheid, = met trotschheid. — Tan-panampar, bandeloos, zonder bedwang; in 't Skr. beantwoorden uddâma eig. den band ontsprengen, en wicrōngkhala, eig. ketenloos, ontketend; tanrōngkugala panampar van tampar bet. niets waarmêe men tenat, dus = Skr. dâman. Zeer eigenaardig wordt tanpanampar van wilde en woelende olifanten gezegd; ganpawarwa gōng-galak tanpanampar 98. — Acor is mij van elders onbekend; in den samenhang zou even goed =champan =wetsende passen.

hĕn = matahĕn is „vastberaden“ 559; geduldig, duldende 585; tantahĕn-twas vertolkt het in de heldendichten zoo vaak voorkomende Skr. amarshana. Een geheel ander woord schijnt tahĕn „boom, hout“, bijv. pāng nikang tahĕn 11; 512. — Sarwwan, nasale bijvorm van sarwwa, wegens de maat. — Akawacā = makawaca „gepantserd, met pantser“; sampun a. „met pantser uitgerust geworden“; de gerekte slotletter staat wederom gelijk met den nasalen bijvorm an. — Paweh „wat gegeven werd“; p. dwijendra is hier, naar ons taaleigen: hetwelk de groote Brahmaan hem overgaf, aangaf; vgl. Aanteek. — Wyarthā, ter wille der vsrmaat, voor wyartha, zonder uitwerking, 't doel missend. — Mangĕne ri Hastinendra „den vorst van H. rakende, treffende“, met pleonastisch ri, daar mangĕne reeds i = ri bevat, en een transitieve vorm is uit kĕna, getroffen, geraakt; hetzelfde als mangĕne is angĕne 469. Het passief van angĕne, mangĕne is kakĕnan; 577. Een nasale bijvorm van kĕna is kĕnaug, geraakt, gewond, 266. — Tĕkeng is hier „met“; zoo ook tĕke in 406.

243.

Tumutur mwan „gezamenlijk met“; vgl. hetgeen opgemerkt is aangaande madulur mwan in 230. — Aswi „met aandrang, dringend, vleiend“; zoo ook ling nirāswi 90. Swi schijnt vooral eenen zachten aandrang uit te drukken, bijv. sinwi kinou z. v. a. „werd met zachten aandrang aangemaand“ 85.

244.

Molih „in zijn macht krijgen“, d. i. hier „aan zich onderwerpen, overwinnen“. — Gahan; de zin van dit woord is mij onbekend; in 339 wordt het gezegd van een pijl of schicht: cara tejomaya gahan. Vermoedelijk bet. het dus „vurig.“ — Toyasandha, synoniem van Jalasandha. — Ambisakya is geen woord; het berust op misverstand der dichters; zie Aant. — Kîrṇṇāṅ (kîrṇṇang), nasale bijvorm van kîrṇṇa „verspreid liggende, als gezaaid liggende“; beter gespeld kîrṇṇang in 177: kîrṇṇang yodha.

245. 246.

Citrāyuddha, een fout des dichters; de naam luidt

Citrâyudha. Aangaande de overige eigennamen, waarin de dichter nog een paar flaters begun heeft, zie Aant. Citrâkshâ -- Citrâkshan, Kawibjvorm van Citrâksha. -- Catruusaha is eene conjectuur van mij, voor Catrusyaha.

247.

Makundah = neêrtuimelen, in 't stof bijten ~; bijv. kapati wamûreçhita ring lêmah makundah 198. — Marmma-nyang of marmma-nyau = m.-nyau = daarom. Uit nyang is 't Jav. ning ontstaan wanneer het = Jav. ne is. — Alilang en alila bet. naar het schijnt: krachteloos, machteloos, hetzelfde als wat met een half Skr. samenstelling heet tanpa-sâra en tan-sâran; zoo bijv. wordt van een schicht gezegd: ndan wyarthan kadi tẽmpuh ing bañu ti-beng wungkal tang astrâlila 326; men ziet dat alila zoverwant moet wezen met wyartha = zonder uitwerking, — vgl. tan-sâran pinapag (nl. de pijlen) ring astra pinarẽng ring hrû trayâtunggalan 324; zie ook 584. — Wicâta is eene onregelmatige afleiding van Skr. wiçâta-yati, utendrijven, verjagen, verdrijven.

248.

Bhûriçrawan, nasale bijvorm van Bhûriçrawa, Skr. *wâh; in 't HS. wordt steeds: Bhûri^o met lange i geschreven, ten onrechte, want de lettergreep is buitendien lang en heeft niet den klemtoon. — Tan-lyan of tan-len, geen ander dan, niets anders dan ~. — Dinunung nirân = wordt door hem tot voorwerp genomen; zoo ook Çwetan dinunung nira-mpamamah = nira mamamah) 133. — Tumandang, erop losgaan, aanvallen. De geheele zinsnede luidt naar ons taaleigen, — niets anders dan S. was 't punt waarop hij zijn aanvallen zette. — Tẽkwangar wwa-nira = met zijne trotscheit, — d. i. met trotscheit. — Tan-panampar, bandeloos, zonder beawang; in 't Skr. beantwoorden uddâma eig. den band ontsprongen, en wierngkhala, eig. ketenloos, ontketend; het onzinnige panampar van tampar bet. niets waarmee men baait, dus = Skr. dâman. Zeer eigenaardig wordt tanpanampar van wilde en woedende olifanten gezegd; gajawanaes goeg-galak tanpanampar 98. — Acor is mij van elders onbekend; in den samenhang zou even goed schampar of schawetsandj passen.

249.

Bwat, eig. zwaar, heeft zeer dikwijls den zin van „grootelijks, zeer”; men zegt in dien zin ook abwat. Bwat, in het Jav. geworden tot bot, moet ontstaan zijn uit wwat, en dit uit uwat of u-at; tusschen twee klinkers dient in de Polynesische talen eene r, zoo goed als eene h, als middel om de klinkers uit één te houden of om hiaat te vermijden; dus u-at (uwat) had naast zich als bijvorm urat, hetwelk in 't Jav. overging in wrat; op gelijke wijze is wwas, Jav. wos ontstaan uit uwas, uhas of u-as; bijvorm van dit laatste is uras, en daaruit ontwikkelde zich bras; uit u-ang, uwang = urang komt eenerzijds Kawi wwang, Jav. wong en Kawi en Jav. uwang, alleen over in sowang (sa + uwang), anderzijds Mal. orang, en 't Jav. idang (voor irang) in edang (d. i. a + idang), naast ewang (a + iwang, quasi-Krama van uwang). — Tija moet blijkens den samenhang beteekenen „een tref”; t. bhâgya kon kapanggih z. v. a. het is gelukkig dat ik je aantref. Vermoedelijk is tija een bijvorm van tuju. — Kon, du, komt meermalen naast ko voor; de vocatief luidt kong! bijv. 429; 433; 477; 587. Reeds v. d. Tuuk heeft gezien dat in 't Bataksch, enz. de ng het teeken van den vocatief is; zie zijne Aant. op 't Leesboek, IV, 121, vg. Ik voeg hierbij dat in 't Kawi niet enkel verwantschapswoorden den vocatief op ng vormen; ook andere woorden doen het; bijv. van Skr. kuhaka, bedrieger, schelm, luidt de Kawische vocatief kuhakang! 429; het woord staat aan 't einde van 't vers, zoodat er van geene nasale versterking wegens de versmaat sprake kan wezen. Op zich zelf is anders ang de sterkere vorm van a, en dat men dien sterken vorm juist in den vocatief bezigde, zal wel berusten op hetzelfde beginsel, als dat in 't Skr. de vocatief in bepaalde gevallen den sterken vorm des stams vertoont; bijv. in vocat. agne! Wishno! zijn e en o de versterkte, en bepaaldelijk geguneerde, vormen van i en u; zoo ook mag men van eigennamen op a, bijv. Devadatta, bij 't roepen de slot-a verlengen tot eene gerekte â (= 3 korte a), dus Devadattâ! In 't Bactrisch en Oudperzisch is de versterking des eindklinkers in den vocatief iets zeer gewoons; alsook in 't Gotisch en Slawisch.

250.

Mapatrayuddha bet. eigenlijk „met het mes of 't bloote

leemet vechten», van Skr. *patra* en *yuddha*, doch het heeft den zin aangenomen van handgemeen worden, schermen, een tweekamp aangaan, zooals hier; daar evenwel in 't *Mahābhārata* bepaaldelyk van *Bhūriçrawas* en *Sātyaki* gezegd wordt *asiyud-dhāya samāyātām*, «ze naderden malkander om met het zwaard te vechten», VII, 142, 33, is er grond om te vermoeden dat in de Oudjavaansche bron waaruit de dichter putte, *mapatrayuddha* in den eigenlijken zin bedoeld was. Ook in *Wirāha*, str. 88 bet. *mapatrayuddha* «in tweekamp gewikkeld zyne, volgens de Balineesche overzetting: *adu-prang*. *Katanggul*, in botsing gekomen, d. i. door den weerstuit.

251.

Tēlas kan bet. «na afloop», d. i. daarna; doch ook «nadat.» Hoe hier te vertalen, hangt af van de juiste beteekenis van *karēnggut*, die mij onbekend is; *angrēnggut* in 439 is de actieve vorm er van; het eerste kan «opgetide» of «by de haren gegrepen» betekenen. - *Tambis*, nagenoeg, op 't punt van, soms pleonastisch met *meh* verbonden, byv. 130: *tambis meh sira mātya*; tenzij men hier het opvatte als genoeg! In den zin van «genoeg!» Skr. *alam!* komt *tambis* voor in 195: *tambis māti kagunturan laga*; vgl. *Jav wis!* - *Nistejān* = *nisteja*, machteloos. - *Inman-uman*, «gescholden, met schimpredenen overladen wordende»; *angumanuman* «schimpende, scheldende», 434; *a. ri* «sch. op», 477. Ook *inumaning*, 427. - *Lumud*, eig. «meégaande, meegaande, meédoende, bywoordelyk «mede»; en als voegwoord «alsmede, tevens, enz. Ook 't grondwoord *lud* wordt zoodanig gebruikt; byv. 464; 352. *Linud* is «meégesleept» 149; maar «verbonden met», Skr. *anwita*, *anuyukta*, in *linud ring çaragiri*, z. v. a. «bedekt met hoopen van pylen», 421. Zoowel *rud* als *kalud* gaan over in den zin van «gevolgd van» = «vergezd van» 465, en, bywoordelyk, «vervolgens», en «achtervolgens», in 352; 476. In één woord, er ligt in die woorden 't zelfde begrip als in 't Skr. voorzetsel *anu*, en in ons «volgens, na», enz. - *Nininda* «gesmaald, gesmaad wordende», van Skr. *nindā*.

252.

Wurat is niet alleen passief, maar ook aorist; het is hier - Gr. *idēn*, Skr. *dṛshwā*; om uit te drukken *ōgōn*, Skr.

249.

Bwat, eig. zwaar, heeft zeer dikwijls den zin van „grootelijks, zeer”; men zegt in dien zin ook abwat. Bwat, in het Jav. geworden tot bot, moet ontstaan zijn uit wwat, en dit uit uwat of u-at; tusschen twee klinkers dient in de Polynesische talen eene r, zoo goed als eene h, als middel om de klinkers uit één te houden of om hiaat te vermijden; dus u-at (uwat) had naast zich als bijvorm urat, hetwelk in 't Jav. overging in wrat; op gelijke wijze is wwas, Jav. wos ontstaan uit uwas, uhas of u-as; bijvorm van dit laatste is uras, en daaruit ontwikkelde zich bras; uit u-ang, uwang = urang komt eenerzijds Kawi wwang, Jav. wong en Kawi en Jav. uwang, alleen over in sowang (sa + uwang), anderzijds Mal. orang, en 't Jav. idang (voor irang) in edang (d. i. a + idang), naast ewang (a + iwang, quasi-Krama van uwang). — Tija moet blijkens den samenhang beteekenen „een tref”; t. bhâgya kon kapanggih z. v. a. het is gelukkig dat ik je aantref. Vermoedelijk is tija een bijvorm van tuju. — Kon, du, komt meermalen naast ko voor; de vocatief luidt kong! bijv. 429; 438; 477; 587. Reeds v. d. Tuuk heeft gezien dat in 't Bataksch, enz. de ng het teeken van den vocatief is; zie zijne Aant. op 't Leesboek, IV, 121, vg. Ik voeg hierbij dat in 't Kawi niet enkel verwantschapswoorden den vocatief op ng vormen; ook andere woorden doen het; bijv. van Skr. kuhaka, bedrieger, schelm, luidt de Kawische vocatief kuhakang! 429; het woord staat aan 't einde van 't vers, zoodat er van geene nasale versterking wegens de versmaat sprake kan wezen. Op zich zelf is anders ang de sterkere vorm van a, en dat men dien sterken vorm juist in den vocatief bezigde, zal wel berusten op hetzelfde beginsel, als dat in 't Skr. de vocatief in bepaalde gevallen den sterken vorm des stams vertoont; bijv. in vocat. agne! Wishṇol zijn e en o de versterkte, en bepaaldelijk geguneerde, vormen van i en u; zoo ook mag men van eigennamen op a, bijv. Devadatta, bij 't roepen de slot-a verlengen tot eene gerekte â (= 3 korte a), dus Devadattâ! In 't Bactrisch en Oudperzisch is de versterking des eindklinkers in den vocatief iets zeer gewoons; alsook in 't Gotisch en Slawisch.

250.

Mapatrayuddha bet. eigenlijk „met het mes of 't bloot

lemaet vechtere, van Skr. *patra* en *yuddha*, doch het heeft den zin aangenomen van handgemeen worden, schermen, een tweekamp aangaan, zooals hier; daar evenwel in 't Mahābhārata bepaaldelyk van Bhūriçrawas en Sātyaki gezegd wordt *asiyud-dhāya samāyātām*, „ze naderden malkander om met het zwaard te vechten“, VII, 142, 33, is er grond om te vermoeden dat in de Oudjavaansehe bron waaruit de dichter putte, *mapatrayuddha* in den eigenlyken zin bedoeld was. Ook in *Wiwāha*, str. 88 bet. *mapatrayuddha* „in tweekamp gewikkeld zyne“, volgens de Balineesehe overzetting: *adu-prang*.

Katanggul, in botsing gekomen, d. i. door den weerstuit.

251.

Tēlas kan bet. „na afloop“, d. i. daarna; doch ook „nadat.“ Hoe hier te vertalen, hangt af van de juiste beteekenis van *karēnggut*, die mij onbekend is; *angrēnggut* in 439 is de actieve vorm er van; het eerste kan „opgetilde“ of „bij de haren gegrepen“ beteekenen. - *Tambis*, nagenoeg, op 't punt van; soms pleonastisch met *meh* verbonden, bijv. 130: *tambis meh sira mātya*; tenzij men hier het opvatte als „genoeg!“ In den zin van „genoeg!“ Skr. *alam!* komt *tambis* voor in 195: *tambis māti kagunturan laga*; vgl. *Jav wis!* - *Nistejān* = *nisteja*, machteboos. - *Inuman-uman*, egescholden, met schimpredenen overladen wordende; *angumanuman* „schimpende, scheldende“, 434; *a. ri* „sch. op“, 477. Ook *inuman-uman ang*, 427. - *Lumud*, eig. meêgaande, meêgaande, meêdoende; bywoordelyk „mede“; en als voegwoord „alsmede, tevens, enz.“ Ook 't grondwoord *lud* wordt zoodanig gebruikt; bijv. 464; 352. *Linud* is „meêgesleept“ 149; maar „verbonden met“, Skr. *anwita*, *anuyukta*, in *linud ring caragati*, z. v. a. „bedekt met hoopen van pylens“, 421. Zoowel *lud* als *kaliud* gaan over in den zin van „gevolgd van“ = „vergeval van“ 465, en, bywoordelyk, „vervolgense“, en „achtertervoegense“, in 352; 476. In één woord, er ligt in die woorden 't zelfde begrip als in 't Skr. voorzetsel *anu*, en in ons „voegens, nae, enz.“ - *Nininda* „gesmaald, gesmaad wordende“, van Skr. *nindā*.

252.

Wu. ut is niet alleen passief, maar ook aorist; het is hier = *te. abhā*, Skr. *dṛshwā*; om uit te drukken *āgōw*, Skr.

paçyan kan het niet gebruikt worden; dan is noodig mul. Wat in de spraakkunsten van 't Javaansch enz. actieve v men genoemd worden, zijn duratieve; ze zijn tevens act maar dat zijn ook wel vormen zonder den neusklank. Derhalve de neusklank duidt niet het actief als zoodanig aan, maar duratief. — Manglakshē zal wel uit den conjunctief ma lakshā (en niet °ksha) + i samengesmolten zijn, w makon, akon, en zinverwante woorden vereischen in 't K gewoonlijk den conjunctief bij zich. — Laga is niet alleen „kar strijd“, maar ook „tegenpartij, tegenstander“; zoo ook in 2 Hiervan makalaga „tot wederpartij, tot tegenstander h bende“; bijv. in 7: prang ira Pāṇḍawa makalaga f raweçwara „de oorlog der Pāṇḍawa's tot hun tegenpa hebbende den heer der Kaurawa's; evenzoo de conjunctief u kalagāṅg 510 en 517. — Satyaki-npatinggal; HS. leest hier npatanggal; voor de beteekenis zou niets weten te vergelijken dan 't Jav. tanggal, Krama Du van tunggul; zou men dus aan: „kreeg de bovenhar kunnen denken? Ik vermoed echter dat te lezen is npatingul „raakte los, raakte vrij.“

253.

Nirojar, uit nira en ojar; want de āu komt in 't dicht niet voor, en reeds in de oudste ons bekende oorkon van 840 na Chr., is Skr. āu door o vervangen. — Korav met lange ā wegens de maat, of als vocatief. — Kita tinut- „gij wordt door mij nagevolgd“, d. i. ik volg 't door u ge ven voorbeeld. — Tan-pracūra; de beteekenis hiervan kan niet met zekerheid bepalen; pracūra zal wel zijn Skr. pract „algemeen verbreid, Lat. frequens“; prācūrya „'t algemeen zwang zijn“. Tan-pracūra is dus het tegendeel van Jav. v lumrah, en wat tegen alle gewoonte is, wordt beschouwd tegen alle recht en regel.

254.

Karuṇān, jammerlijk; of de uitgang ān hier eenvou dient om de lettergreep te verlengen en met den vóór de geliefkoosden neusklank te voorzien, durf ik niet beslissen. M schien bevat het 't Jav. ěn, hetzij als in wuduněn, „met blo zweeren behebd“, of om overmaat aan te duiden. — Dinīna „klaagd“. 't Grondwoord is Skr. dīna.

VERTALING.

212. Zoo waren de woorden van Kṛṣṇa tot den edelen held. Beide maakten zich gereed om hun aangezicht te wasschen en aan devotie te verrichten en plengden een handvol water aan den Heere (Çiwa), waarna zij zich voor eene wijle in vroom speins verdiepten.

213. En tezelfder tijd ontving de edele held Arjuna een goed-blyk: de god Rudra zelf verscheen aldaar in levenden lijve. Hij sprak zijne goedkeuring uit, dat Jayadratha op 't slagveld nu sneven, en 't werptuig (door hem geschonken) heette 't god-blyke „Wapen van Paçupati“.

214. Na aldus gesproken te hebben, verdween hij. Blij te weede was de hoogaanzienlyke Arjuna en uitermate verheugd. Ras deelde hij het mede aan den edelen Kṛṣṇa, en deze, 't woord nemende, sprak: „heil zij u!“

215. 230. Het was (nog) nacht toen Kṛṣṇa en Arjuna hun onderhoud hadden, doch een poos later brak de dag aan en kwam de Zon op. Phalguna maakte zich op, in gezelschap van beide Kṛṣṇa, Dhrīstadyumna en den onvergelykeijken Çatānika.

231. En de Pāṇdawa's mitsgaders de Edelen en krygsknechten vormden toen behoorlyk eene wacht voor Yudhishtira. Maar Kṛṣṇa en Arjuna kwamen midden op 't slagveld: ook Dhrīstadyumna met de legerbenden der Wṛśāniërs.

232. Zoodra zij in 't front der manhaftige vjanden gekomen waren, zagen ze al de Kaurawa's reeds geschaard, in dichte drommen. Deze vormden de slagorde Cakrawyūta (raidslagorde), met Karṇa tot hoeder, en de slagorde Sūcinukla (quaads pits), welke Çalya tot legervoogd had.

233. Tusschen beide was de Padmawyūta slagorde in den vorm van eene waterlelie, met den aanzienlyken Brahma- (Drona) aan de spits. Daar nu was Jayadratha geplaatst in eeny woede. Achteraan was de Wagen-slagorde met vier paarden en onfanten, waar de Vorst der Kaurawa's zich bevond en eene talryke menigte van helden en krygsknechten.

234. Vele onder die leiderschare waren machtig vasanen. Zij verbreedden zich naar alle kanten, knoende in ontbreke menigte, vast wel tien uren in diepte, en nog etw. ke uren verder in lengte.

235. En daarop volgde de heer Arjuna 't voorbeeld van

paçyan kan het niet gebruikt worden; dan is noodig mulat. Wat in de spraakkunsten van 't Javaansch enz. actieve vormen genoemd worden, zijn duratieve; ze zijn tevens actief, maar dat zijn ook wel vormen zonder den neusklank. Derhalve de neusklank duidt niet het actief als zoodanig aan, maar 't duratief. — Manglakshē zal wel uit den conjunctief manglakshā (en niet °kshā) + i samengesmolten zijn, want makon, akon, en zinverwante woorden vereischen in 't Kawi gewoonlijk den conjunctief bij zich. — Laga is niet alleen „kamp, strijd“, maar ook „tegenpartij, tegenstander“; zoo ook in 261. Hiervan makalaga „tot wederpartij, tot tegenstander hebbende“; bijv. in 7: prang ira Pāṇḍawa makalaga Korawēwara „de oorlog der Pāṇḍawa's tot hun tegenpartij hebbende den heer der Kaurawa's; evenzoo de conjunctief makalagāṅg 510 en 517. — Satyaki-npatinggal; het H.S. leest hier upatanggal; voor de beteekenis zou ik niets weten te vergelijken dan 't Jav. tanggal, Krama Dusun van tunggul; zou men dus aan: „kreeg de bovenhand“ kunnen denken? Ik vermoed echter dat te lezen is npatinggal „raakte los, raakte vrij.“

253.

Nirojar, uit nira en ojar; want de āu komt in 't gedicht niet voor, en reeds in de oudste ons bekende oorkonde, van 840 na Chr., is Skr. āu door o vervangen. — Korawā, met lange ā wegens de maat, of als vocatief. — Kita tinut-ku „gij wordt door mij nagevolgd“, d. i. ik volg 't door u gegeven voorbeeld. — Tan-pracūra; de beteekenis hiervan kan ik niet met zekerheid bepalen; pracūra zal wel zijn Skr. pracura „algemeen verbreid, Lat. frequens“; prācūrya „'t algemeen in zwang zijn“. Tan-pracūra is dus het tegendeel van Jav. wīlumrah, en wat tegen alle gewoonte is, wordt beschouwd als tegen alle recht en regel.

254.

Karuṇān, jammerlijk; of de uitgang ān hier eenvoudig dient om de lettergreep te verlengen en met den vóór de p geliefkoosden neusklank te voorzien, durf ik niet beslissen. Misschien bevat het 't Jav. ḅn, hetzij als in wudunḅn, „met bloedzweeren behebd“, of om overmaat aan te duiden. — Dinīna „beklaagd“. 't Grondwoord is Skr. dīna.

VERTALING.

212. Zoo waren de woorden van Kṛṣṇa tot den edelen held. Beide maakten zich gereed om hun aangezicht te wasschen en hun devotie te verrichten en plengden een handvol water aan den Heere (Ciwa), waarna zij zich voor eene wijle in vroom gezelschap verdiepten.

213. En tezelfder tijd ontving de edele held Arjuna een gemedeblijk de god Rudra zelf verscheen aldaar in levenden lijve. Hij sprak zijne goedkeuring uit, dat Jayadratha op 't slagveld zou sneven, en 't werptuig (door hem geschonken) heette 't goddelijke «Wapen van Paçupati».

214. Na aldus gesproken te hebben, verdween hij. Blij te moede was de hoogaanzienlijke Arjuna en uitermate verheugd. Ras deelde hij het mede aan den edelen Kṛṣṇa, en deze, 't woord nemende, sprak: «heil zij u!»

215. 230. Het was (nog) nacht toen Kṛṣṇa en Arjuna hun onderhoud hadden, doch een poos later brak de dag aan en kwam de Zon op. Phalguna maakte zich op, in gezelschap van held Kṛṣṇa, Darsātadyumna en den onverzgelijkelyken Çatānika.

231. En de Pāṇdawa's mitsgaders de Eieien en krijgsknechten vornden toen behoortijk eene wacht voor Yudhishtira. Maar Kṛṣṇa en Arjuna kwamen midden op 't slagveld; ook Darsātadyumna met de legerbenden der Wṛṣṇiërs.

232. Zoodra zij in 't front der manhaftige vijanden gekomen waren, zagen ze al de Kaurawa's reeds geschaard, in dichte drengen. Dere vornden de slagorde Cakrawyūta (radslagorde), met Karna tot loeder, en de slagorde Sūcinukla (maaldspits), welke Çarya tot aegervoogd had.

233. Tusschen beide was de Padmawyūta slagorde in den vorm een cirkel waterlelie, met den aanzienlyken Brahmaan Drona tot de spits. Daar nu was Jayadratha gepaast in verzenoeder. A teraan was de Wagenslagorde met veen paarden en strieters, waar de Vorst der Kaurawa's zich bevond en een groot gezagte van leiden en krijgsknechten.

234. Voor onder die heldenschaar waren machtige vasallen. Zij verreesden zich naar alle kanten, kiezende in ontelbare rijen vast wettien uren in diepte, en nog ettelijke uren voort te dreegten.

235. En oetrop volgde de edele Arjuna 't voorbeeld (bis

vijands); Dhṛṣṭadyumna werd dan gelast zich in slagorde te scharen, en 't aantal van dappere helden met **Çatānfka** aan 't hoofd, en de vorsten en manschappen in grooten getale.

236. En Arjuna strekte tot krachtigen hals der slagorde, hij, gelijk aan 't verdelgend vuur vóór de vernieling der drie werelden. Onverwijld rukten zij als rollende baren in gesloten gelederen voorwaarts met de manschappen, drie legerkorpsen van dapperen.

237. Mèt klonk Arjuna's schelphoorn Devadatta en de schelphoorn van vorst Kṛṣṇa, de Pāncajānya. Het geluid er van verbreidde zich overal in de ruimte, zoodat het schrik verwekte in de harten der vijanden, alle even vervaard.

238. Nu rukte de zoon van Prthā voorwaarts, met heftigheid een verwoeden aanval beginnende. De vijandelijke slagorde het benard hebbende werd verbroken; gedeeltelijk sloegen ze verward op de vlucht, en alle die achterbleven sneuvelden reddeloos verpletterd, met Winda en den voortreffelijken Anuwinda aan het hoofd.

239. De edele held Arjuna gaf een blijk van de toovermacht van zijn geest; toen de vijanden alle even machteloos van schrik gevloeden waren, toen schoot hij een pijl in den grond; uit den grond sprong water te voorschijn. Genoegelijk verfrischten zich daarin de paarden, die een poos er op uitrustten.

240. Toen kwamen daar de Kaurawa's in groote menigte, het een geschikten tijd en plaats achtende. Zoodra Kṛṣṇa en Arjuna het merkten rezen zij op, juist na afloop van 't tooverspel. Pluks maakten zij zich gereed om weder hun grooten strijdwagen te bestijgen, waarna zij volledig hun uitmuntende wapenen ter hand namen.

241. Weldra rukte de dappere Kaurawa-vorst aan met ongeduld in 't hart, geheel gestoken in een pantser dat de Brahmaan (Drona) hem aangereikt had. De voortreffelijke pijlen die den edele zoon van Prthā tot wapenen bezigde bleven zonder uitwerking; och, geen enkele er van trof den vorst van Hastina.

242. Nu beval Kṛṣṇa den Pāṇdu-telg, den edelen held, te mikken op den strijdwagen en de paarden van den heerscher van Kuru-land, en op den wagen-menner, alsook op boog en pijlen. Onmiddellijk werden deze vernield met gevolg dat de Koning vlood.

243. En terwijl de gebieders van Kuru-land verre weg was, in de achterhoede, naderden Kṛṣṇa en Arjuna den koning van

Sundî (Jayadratha). Sâtyaki nu te samen met prins Bhîma volgden achterna op dringend verzoek van Yudhishtîra.

244. En Sâtyaki ondernam toen de (zware) taak; hij overwon eenen vurigen vijand met name Jalasandha, alsook horden van Kamboja's en den vorst Ambisakya. Overal gestrooid lagen er helden dood neergezegen op hun strijddarrossen.

245. Alstoen sneuvelden door de hand van den edelen held Bîma Citrâyudha, Jaya, Sushena, Cârueitra, beide Durjaya en Jaya?, Citra, Citrasena, Citrâksha ook, Upacitra, Citradharma.

246. Ook Çatruñjaya, Çaramârگا, Dîrghanetra, en Çatrusaha, Suvikarna, Raudrakarman, en Dussaha met Durwinocana, prins Durmarshana en de uitnemend dappere Durinada.

247. Dat waren de Kaurawas die door de hand van prins Bîma sneefden, met wagenmenners, olifanten en paarden tui melende in 't stof. Evenzoo sneuvelden ze door de hand van den Wshnisehen prins, zoodat de vijand machteloos op de vlucht werd gejaagd.

248. Nu rukte Bhûriçrawas met luid krijgsgeschreeuw aan. Sâtyaki, en niemand anders, was 't doelwit van zijn aanval. Met trotscheid sprak hij zonder zich in te toomen: "Schande over u, Sâtyaki! ge zijt een kind des doods", zeide hij zwetsende.

249. "Het treft zeer gelukkig, Bhûriçrawas! dat ik u hier vind", zeide de Wshnier, terwijl hij zijn grooten boog greep. Bhûriçrawas schoot en werd daarna beschoten. Onmiddellijk werd een beider wagen met de paarden verpletterd.

250. Daarop nu stegen beide gelykelyk van hun prachtig karos af. Met knudsen in de hand werden ze, schreeuwende, handgemeen. Oeh, de stokken er van braken beide midden door van de botsing. Eindelyk worstelden zij met elkander, verwoed en onversaagd.

251. Sâtyaki dolf 't onderspit; na opgetild te zijn werd hij op den grond gesmeten; Bhûriçrawas trapte op zijn rug dien hij pijnlijk voelde. Het flinkerende zwaard was op 't punt van op zenen nek nêr te dalen, terwijl hij machteloos gescholden en gesmaad werd.

252. Zoodra Krsna zulks zag, beval hij den zoon van Prthâ aan te leggen op de hand van den verwoeden vijand des edelen Wshniers. Daar werd Bhûriçrawas de arm afgeschoten door Arjuna, zoodat Sâtyaki vrij raakte.

253. Na schold Bhûriçrawas Arjuna op 't strijdveld uit: "Smoedvriend! gemeene kerel die een ander verraderlyk aanvalt!"

zoo waren de woorden die hij sprak. Phalguna hernam: „ik volg (slechts) uw voorbeeld, o Kaurawa: vroeger is Abhimanyu (door u) gedood tegen alle recht en regel.”

254. Hierop stond Çini's telg gezwind op en nam zijn wapen Mangekabhâma, waarmede hij op zijne beurt niet vruchteloos aanviel. Het kwam neder op den nek (zijns tegenstanders) en Bhûriçrawas sneuvelde jammerlijk en beklaagd.

AANTEKENINGEN.

212. 213.

Hetgeen hier verhaald wordt komt in hoofdtrekken overeen met de veel uitvoeriger beschrijving in Mahâbhârata VII, 79, 80 en 81. De geheele zang maakt het onderwerp uit van verscheidene hoofdstukken uit 't genoemde boek VII van 't Indische heldendicht. In 't laatste wordt de zaak eenigszins anders voorgesteld, inzoverre Arjuna en Kṛṣṇa na de nachtelijke offerande aan Rudra zich ter ruste begeeven, en de laatste zich in gedachten verdiept om den volgenden dag aan zijnen beschermeling de overwinning te verzekeren. De wijze waarop Çiwa zich aan Arjuna openbaarde en hem 't wapen schonk is in 't Skr. aanmerkelijk afwijkend.

214. 215.

In 't begin van Mahâbh. VIII, 82 wordt gezegd dat de nacht voorbij is; Yudhishthira rijst op, verricht zijn morgenwerk, enz. Alles wat van hoofdst. 82 tot het einde van 86 in 't Mahâbh. verhaald wordt, is in ons gedicht uitgelaten. Hoofdst. 87 begint daarmee dat terstond bij 't aanbreken van den dag Droṇa zijne veldheersmaatregelen neemt en zijne troepen schaart.

215. 230.

In 't midden van 215 begint een ingeschoven stuk, dat loopt tot in 230. Om dit te toonen zal ik 215 en 230, zooals zij in 't HS. staan, meêdeelen:

ling Kṛṣṇârjjuna mangucap makâla ratri
 ndah lungihâ diwasa | çaçi mijil tumambwang |
 wâkan sang tumuta mating priyâbhimanyu
 lwir lila muhun i sang Uttari saçoka ||

Nu 230

ndátitan gati Çitisundarî paratra
 ndâ lunghäng diwasa | tatas mijl hyang Ârkka |
 mangkat Phalguna, enz.

In zeker opzicht lijkt de inlassching met zekere handigheid geschied te zijn, doch wel bezien getuigt ze van ongelooftelijke gelaachteelootheid. We zijn in 't eerste vers van str. 215 nog in den nacht, en de daarop volgende woorden zijn ook duidelik genoeg. De taal van 't ingeschoven stuk is nagemaakt of van jong Kawi; één voorbeeld zegt alles. Mpu Sêdah noemt in str. 200 de gemalin van Abhimanyu Kshitisundarî: 't inlapsel heeft den nieuw-Javaanschen vorm Çitisundarî, zoowel in str. 215 als in 230, waar de maat uitwijst dat er van geene afschrijversfout sprake kan wezen. In 't algemeen zijn alle tooneelen waar minnarj, droefheid over 't vertrek van den minnaar, e dgl. beschreven worden, in ons gedicht onecht.

232. 233.

Omtrent de verschillende slagorden is te vergelijken Mahâbh. VII, 87, 22, vgg. De geheele slagorde door Droņa uitgedacht is eene samengestelde, en heet in haar geheel Cakra-çakata. De troepen die de voorhoede vormden, werden geschaard in eene kring (cakrawayûha): de middelhoede was eene gemiddelde stelling, de naald- of naaldspits-orde (sûci, sûci-wakana). De achterhoede bestond uit de wagen-slagorde (cakrawayûha). De achterhoede werd door Droņa in persoon gelegevoerd, aan de spits van de naald stond Krtawarman als bevelvoerder, ook bevonden zich daar Duryodhana, Karṇa enz.

235. 236.

Vgl. Mahâbh. 88, 9, waar insgelijks Dhrshtadyumna en Çakrawak, Nakula's zoon, de bataljons in slagorde scharen. Dat ook geschilderde op bevel van Arjuna wordt niet gezegd, ook niet dat deze den nek der slagorde vormde, d. i. denk ik, eene bliek achter de eerste gelederen kwam. De beschrijving van de minnarj in den 2den regel van 236 komt met andere woorden ook in 't Mah. voor.

237. 238.

Arjuna en Kṛṣṇa blazen op hun tritonhoorns en jagen daar-

door den vijanden schrik in 't hart; zoo ook Mah. 88, 20, vgg. De verwoede aanval van Arjuna op de gelederen der Kaurawa's wordt in 89 beschreven, doch dan volgt er nog een reeks van gevechten en schermutselingen die in ons gedicht in 238 samengesmolten zijn, zoodat de twee laatste regels ons brengen tot 99, 25—29.

239. 240.

Vgl. Mah. 90, 57—63, en 100, 1—22, met gering verschil, maar veel uitvoeriger.

241. 242. 243.

Mah. 101, 36, heeft: „Als uw zoon“ (Sanjaya verhaalt het geval aan Duryodhana's vader), zag hoe heldhaftig Kṛṣṇa en Arjuna zich weerden, deed hij eene kloeke poging om Jayadratha te redden. Bedekt door den malieukolder die Drona hem aangegord had, begaf hij zich met zijn eigen strijdswagen alleen in 't strijdperk.“ De inhoud van str. 242 vindt men met enige veranderingen terug in 103, 1, vgg. Dan volgt 110, 13, vgg. in hoofdzaken overeenstemmende met de twee laatste regels van str. 243; en vgl. 112, 68, waar het heet dat „Bhīma, door Yudhishtira eervol toegesproken, met Sātṛyaki vertrok na Y. gegroet te hebben.“

244.

Mah. 112, 70 te vergel. met den eersten regel. De nederlaag en dood van Jalasandha, in 't Kawi door 't synonieme Toyasandha vervangen, wordt beschreven 115, 36—55; de nederlaag der Kamboja's in 119, 45. Ik heb wara in Kamboja-wara als „horde“ opgevat omdat in 't Indisch gedicht en te dezer plaatse en in 113, 61 uitdrukkelijk van hen in 't meervoud gesproken wordt; op de laatste plaats is de uitdrukking mahâcamû „grootte divisie“. In allen gevalle is Skr. wara „menigte“ in 't Kawi tot wara verbasterd, blijkens sawara „myriade“, str. 195. Ambisakya is eene vergissing van den dichter; behalve de Kamboja's worden ook de Çaka's verslagen. Nu zou Çākya inogen aanduiden „vorst der Çaka's“, maar ambi behoort er niet bij. Ik vermoed dat de dichter in zijne Kawi-bron ambi „alsmede, tegelijk“ vindende, het bij een volgend Çākya getrokken heeft.

245. 246.

De namen dergenen die sneuvelen zijn, volgens 't Mahābh. Citrāyudha en Citrawarman (niet Citradharma) 136, 21; Jaya 135, 30; Sushena 127, 60; Cārucitra, Citrāksha, Citra, Upacitra 136, 20; Citrasena 137, 30. Voor Durjaya Jaya heeft 135, 30 „Durdharo Jayah“: Catruñjaya en Catrusaha (sic) 137, 30. Suwikarṇa is denkelijk een afschrijversfout voor „sa-Wikarṇa“ „met Wikarṇa“, welke sneuvelt 137, 30. Birghanetra valt 127, 60; Raudrakarman en Durwimocana 27, 62; Dussaha, Durmarshana en Durmada 135, 130. Het is van belang te doen uitkomen dat de namen bijkans alle overeenstemmen met de Indische; het is twijfelachtig of er wel een enkele onder is die door de schuld der afschrijvers verknood is; van Citrāyuddha is het duidelijk dat de schuld bij den dichter ligt. Men heeft maar de lezingen der andere door Cohen Stuart geraadpleegde HSS. in te zien om tot de overtuiging te komen dat het gelithographeerde HSS. eene onvergelykelijk trouwere overlevering van den tekst des dichters bevat dan de overge. We hebben hier de proef op de som.

247. 248.

Vgt. Mah. 138, 4 vgg. De aantocht van Bhūriçrawas opent 112.

249. 250. 251. 252.

Antwoord van Sātyaki, Mah. 142, 14, vgg.: zijn kamp met Bhūriçrawas 32; zij vechten met met knodsen, maar met degens; daarna worstelen zij; str. 251 te vergel. met 51: „na Sātyaki van den grond getild te hebben wierp Bh. hem neder enz.“ Str. 252 is te vergel. met 63, vgg.: Arjuna schiet Bh. den arm af, 72.

253. 254.

De inhoud dezer strophen komt overeen met Mah. 143. Hoe Mpu Sedah aan den naam Mangelabhāma voor Sātyaki's zwaard gekomen is, blijkt niet.

H. KERS.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGER ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van Pagger Roejong van meen dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende de overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsimile van dat stuk vervaardigd worde. Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan de blijvende verdienste van hen, aan wie we teekening, uitgave en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootschap te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde, durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene bevredigende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzien en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarom hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stuart moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze overzeesche gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van datgene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikken hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschrift aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar om op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene betere verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van Batoe Beragong heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van Pagger Roejong begint met eene strophe in Çardûlavikriđita. Met al de leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn toch de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aangebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er eene andere in Vasantatilakâ.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelijk, deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald fontief, hetzij door de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimile.

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontcijferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Verh. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelyking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet bestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zijn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lijken, op 't facsimile, op — ârâvika, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — ârâdhita. Onmiddellyk op amarâryya volgt iets wat op âṅsapati lykt; in de, altoos min of meer gewaagde, veronderstelling dat de letter va vergeten is, door wien ook, krygen we vaṅsapati. Nu geeft amarâryyavaṅsapati wel zin, doch daaruit volgt nog niet dat het op den steen bestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyantu (?) prabhu madvayâdvaja nṛpâ âdityavarṇma cṛiyâ
 vanççsri¹ amarâryyavaṅsapati — — — — — ârâdhita |
 nâtri tvam karunâ mupeksha muditâ satvopakârâ gunâ |
 ya tvam rîya sudharmmarîja kṛtavat² lekhe (?) sîn âtishṭhati³ |

Voor den naam der van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens uitgewischt te wezen, doch die te oordeelen niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't sterkste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelyk, hoezeer niet bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewilde letterkunde der Noordelyke Buddhisten, te weten de Lalitavistara (in 't Tibetaansch getiteld Rya teher-
 no pa). Ik zeg niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

¹ De korte en lange a laten zich niet onderscheiden. Om onnoedigen omhaal te vermijden, zal ik stelligend de lange schryven, waar de maat zulke vereischt.

² Het staat kṛtyadhāt, doch blykens de mededeelingen van C. Stuart is het een fout van 't facsimile, zie deze Bydragen III, I, bl. 26.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAPPER ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van Papper Roejong van meer dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende de overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsimile van dat stuk vervaardigd worde. Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan de blijvende verdienste van hen, aan wie we teekening, uitgave en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootschap te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde, durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene bevredigende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzien en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarom hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stuart moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze overzeesche gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van datgene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikken hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschrift aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar om op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene betere verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van Batoe Beragong heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van Papper Roejong begint met eene strophe in Çardûlavikridita. Met al de leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn toch de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aangebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er eene andere in Vasantatilakâ.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelijk, deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald foutief, hetzij door de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimile.

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontgeyferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Verh. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelyking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet gestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zijn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lyken, op 't facsimile, op — ârāvika, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — ârâdhita. Onmiddellijk op amârâryya volgt iets wat op âṅsapati lijkt; in de, altoos min of meer gewoogde, veronderstelling dat de letter va vergeten is, door wien ook, krijgen we vaṅsapati. Nu geeft amarâryyavaṅsapati wel zin, doch daaruit volgt nog niet dat het op den steen gestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyantu (?) prabhu madvayâdvaja nṛpâ âdityavarmma çriyâ
 vṛgassri 1 amarâryyavaṅsapati — - - - - ârâdhita |
 mactî tvam karuṇâ mupeksha muditâ satvopakârâ guṇâ |
 ya tvam nija sudharmmarâja kṛtavat 2 lekhe (?) sū âtishṭhati |

Voor den aanhef van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens uitgewischt te wezen, doch die te oorden niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't zekerste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelyk, hoewel niet bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewyde letterkunde der Noordelyke Buddhisten, te weten de Lahtavistara (in 't Tibetaansch getiteld Rya teher-nop). Ik zeg niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

1. De korte en lange s laten zich niet onderscheiden. Om onnoodigen omhaal te vermijden, zal ik strykkend de lange schryven, waar de maat zulke vereischt.

2. Het staat kṛtvadhāt, doch blykens de mededeelingen van C. Stuart is het niet dat van 't facsimile zie deze Bijdragen III, 1, bl. 26.

NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGE ROEJONG.

Uit hetgeen over de inscriptie van **Pagger Roejong van me** dan ééne zijde is aangevoerd, zal wel ieder belangstellende o overtuiging geput hebben hoe wenschelijk het is, dat er een nieuw en nauwkeurig facsmile van dat stuk vervaardigd word Met dit te zeggen bedoel ik niet, iets te kort te doen aan e blijvende verdienste van hen, aan wie we teekening, uitg en verklaring in D. XXVI der Verh. van 't Batav. Genootsch te danken hebben. Met alle erkentelijkheid voor het geleverde durf ik beweren dat er geen uitzicht bestaat op eene beved gende verklaring van 't geheel, zoolang de inscriptie niet herzie en in een nauwkeuriger facsimile uitgegeven zal zijn. Daarv hoop ik dat de uitgedrukte wensch van den heer Cohen Stua moge vervuld worden, en dat bevoegde personen in onze over zeesehe gewesten zich de zaak mogen aantrekken. In afwachting kunnen wij, hier te lande, trachten partij te trekken van de gene, hoe gebrekkig ook, waarover we vooralsnog te beschikke hebben. Het kan zijn nut hebben, een gedeelte van 't opschri aan een nader onderzoek te onderwerpen, al was het maar o op nieuw de aandacht te vestigen op den inhoud en eene bete verklaring voor te bereiden.

Reeds in mijn opstel over 't opschrift van **Batoe Beragon** heb ik ter loops de opmerking gemaakt, dat het stuk van **Pagg** **Roejong** begint met eene strophe in **Çardôlavikridita**. Met al e leemten van 't facsimile of van de inscriptie zelve, zijn to de rustteekens duidelijk herkenbaar en te rechter plaatse aa gebracht. Op de strophe in genoemde versmaat volgt er een andere in **Vasantatilakâ**.

De letterteekens der eerste strophe zijn deels onduidelij deels geheel onleesbaar; deels ook bepaald foutief, hetzij do de schuld des steenhouwers of des vervaardigers van 't facsimil

De laatste helft van den tweeden versregel kan ik in 't geheel niet ontcijferen noch te recht brengen. De lezing die heer Friederich er van gegeven heeft, berust niet op 't facsimile, gelijk uit zijn Commentarius (Verh. Bat. Gen. XXVI, 37) blijkt, maar op eene vergelijking van 't onleesbare facsimile met de copie van Netscher. Dit laatste is ons niet toegankelijk en kan ons dus niet als grondslag dienen. Hetgeen de heer F. met behulp der twee afschriften heeft opgemaakt, kan op den steen niet bestaan hebben, kan althans niet van den dichter afkomstig zijn, want die lezing bevat in tien lettergrepen vijf onmogelijke fouten tegen de versmaat. De vier laatste lettergrepen lijken, op 't facsimile, op — *Arāvika*, wat zeer licht misteekend kan wezen in plaats van — *Arādhitā*. Onmiddellijk op *amarāryya* volgt iets wat op *ṅsapati* lijkt; in de, altoos min of meer gewaagde, veronderstelling dat de letter *va* vergeten is, door wien ook, krijgen we *vaṅsapati*. Nu geeft *amarāryyavaṅsapati* wel zin, doch daaruit volgt nog niet dat het op den steen bestaan heeft. In de volgende transcriptie zal ik de zeer ongewisse lezing van 't derde woord in den tweeden regel mede opnemen:

svasyantu (?) prabhu madvayādvaja nṛpā Adityavarmma cṛiyā |
 vaṅgassri ¹ amarāryyavaṅsapati — — — ṅ Arādhitā ||
 maitri tvaṁ karuṇā mupekṣa muditā satvopakāraṁ guṇā |
 ya tvaṁ rāja sudharmmarāja kṛtavat ² lekhe (?) siṁ śtiṣṭhātī ||

Voor den aanhef van 't vers schijnen er, naar de afbeelding te oordeelen, figuren of teekens nitgewischt te wesen, doch die behoorden niet tot de strophe, waaraan geen lettergreep ontbreekt. Ik zal beginnen met den derden regel omdat die 't zekerste bewijs levert dat de dichter weinig of geen begrip had van de Sanskritsche spraakkunst. Het is zeer opmerkelijk, hoer zeer niet bevreemdend, dat eenige termen uit dien versregel ook voorkomen, en wel in dezelfde volgorde, in een vermaard werk van de gewijde letterkunde der Noordelijke Buddhisten, te weten de *Lalitavistara* (in 't Tibetaansch getiteld *Rya-techerrol-pa*). Ik zeg: niet bevreemdend, omdat 't gansche opschrift Buddhistisch is, en wel zuiver Buddhistisch. Zoo juist de heer

¹ De korte en lange *i* laten zich niet onderscheiden. Om eenzedigz omhaal te vermijden, zal ik stilzwijgend de lange schrijven, waar de maat zelfs verriecht.

² Er staat *kṛtvadhāt*; doch bijkans de mededeelingen van C. Stuart is dat eene fout van 't facsimile; zie deze Bijdragen III, I, bl. 28.

Friederich 't Buddhistisch karakter van Âdityavarman's gedenstuk in 't licht heeft gesteld, zoo onverdedigbaar is zijne gissin dat er een spoor van Çiva-dienst in 't stuk van Batoe Beragon te vinden is. Natuurlijk zullen er onder de onderdanen van Âdityavarman wel Çivaïeten geweest zijn, maar uit de beide opschriften blijkt daaromtrent niets hoegenaamd. Om op de Lalitavistara terug te komen, op bl. 344, r. 2 der Calcutasche uitgave, in eene Gâthâ, waarvan de taal schijn-sanskrit is, staat de volgende regel uit eene strophe, ook weêr in Çâdôla-maat:

maitrî vâ karuṇâ upeksha-muditâ-dhyâuâny abhijnâ tathâ.

In werkelijk Sanskrit zegt men upekshâ, en moet hvooraangaande karuṇâ er meê samensmelten tot karuṇopekshâ. Vâ staat hier, gelijk zoo vaak in de opschriften van Açol (alias: Devânâmpriya) in de beteekenis van ca. Zonder zoover te gaan te beweren dat de Menangkabausche dichter deze plaats van den Lalitavistara voor oogen had, mag men toch stelk dat hij soortgelijke plaatsen in de gewijde letterkunde van zij gezindte gekend heeft. Wanneer hij in stede van karuṇopeksha — hetgeen, zooals gezegd, geen werkelijk, maar schijnbaar Skr. is — schrijft karuṇâ-m-upeksha, dan daarvan eene dubbele verklaring mogelijk. De eerste is deze: in de oudere Prâkrits wordt de *m* somwijlen gebezigd als middel ter vermindering van hiaat; hetzij men nu schrijve karuṇâ-m-upeksha, of karuṇâ mupeksha, hetzij men dus de *m* eenen tusschengevoegden of eenen voorgevoegden klank noemt, is vrij onverschillig. Eene andere verklaring ware deze, dat de dichter te weinig met de spraakkunstige wetten van 't Skr. bekend was, om te weten dat karuṇâm uitsluitend accusatief is, en niet een of andere wisselvorm van karuṇâ. Hoe hetzij, al de woorden in den derden versregel, behalve tva moeten nominatieven verbeelden. Hetzelfde wat van de *m* in karuṇâ-m-upeksha gezegd is, geldt misschien ook van *m* in prabhû-m-advayâdvaja. Volkomen duidelijk is het dat en prabhû, of laat wezen prabhûm, en de drie volgende woorden vocatieven moeten verbeelden; zeker is het ook dat werkelijk Sanskrit prabhû geen vocatiefvorm is, evenmin als nṛpâ. Doch nṛpâ is wel een zeer gewone vocatiefvorm in

¹ Over 't karakter van de taal der Gâthâ's verwijs ik naar mijne verhandeling *Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten*, Aanhangsel I.

Prākrits en 't schijn Skr. der Gāthā's. Van Ādityavarman, luidt de vocatief in 't Skr., zoo als men weet: Ādityavarman, doch daarmede volgt niet dat men, gelijk de heer Friederich doet, zonder palaeographischen of anderen grond, den Sanskritschen taalvorm den auteur mag toedichten. Tekstkritiek, gelijk algemeen erkend is, bestaat niet in 't verbeteren van 't werk des auteurs, maar in 't herstellen van den tekst zooals hij die geschreven heeft. Dat de auteur geen flauw begrip had van de wijze waarop de vocatief van de stammen op an gemaakt wordt, blijkt o. a. uit ādityavarman, ook weer als vocatief bedoeld, in regel 6. Het laat zich heel wel verdedigen, dat iemand in plaats van vaṅgassri in den tweeden versregel wil lezen vaṅgaçri, maar het is niet geoorloofd den auteur te verbeteren en er willekeurig van te maken: vaṅgaçriyam, Niemand trouwens, die de versmaat herkent, zou zulks doen. Ciryā is in 't Skr. een instrumentaal; wat de dichter er mee bedoelde, is mij duister; het is de vraag, of hij zelf het als een instrumentaal beschouwde.

Het woord tvam in den 3^{den} regel is vormelijk, in 't Skr., een nominatief of vocatief; in de taal of wartaal des dichters moet het een gentief verbeelden. De meening is: „welwillendheid, barmhartigheid, gelijkmoedigheid, behagen in anderer geluk, behulpzaamheid jegens de schepselen (zijn) uwe deugden.“

In den 4^{den} regel is tvam nominatief; ya, zonder naamvalsteeken, tegen de regelen van 't Skr., schijnt te staan voor yas. Skr. yas tvam „gy die.“ Rāja is, grammatisch, niets; de dichter heeft het als nominatief of als vocatief gebruikt, sudharmamarāja ware in 't Skr. een vocatief; in ons stuk een nominatief. Krtavat-lekhe (krtavallekhe) „in 't geschrift des vervaardigers (d. i. dichters),“ denk ik. Voor het volgende sing. of wat er ook sta, weet ik geen raad; dat Friederich's lezing sinha onhoudbaar is, blijkt uit de versmaat; de twee lettergrepen sinha bevatten twee fouten tegen de maat; niet een trocheus, maar een jambus wordt vereischt. Zou er op den steen met eenvoudig sadā staan? Doch dan blijft de oorsprong der fout onverklaarbaar. Het is niet onmogelijk dat de dichter hier een sin = Jav. sing gebruikt heeft, want gesteld al eens dat hij geen inheemsche woorden had willen gebruiken, hoe kon iemand, zoo weinig bekend met Skr., altoos 't inheemsche van 't uitheemsche onderscheiden? Als ik niet misreken, heeft de vervaardiger der inscriptie willen zeggen: „gy

die, o vorst, een vorst zijt des goeden Geloofs, die in 't geschrift der dichters (of: des dichters) zal (*sic!*) blijven leven. *

Het is schier overbodig te zeggen, dat het kennen van Sanskritsche woorden, op zich zelf, nog niets bewijst voor iemands kennis dier taal. Het aantal Skr. woorden aan de Oudjavaansche dichters bekend en door hen in hun geschriften gebezigd, is vrij aanzienlijk, en toch ziet men uit hun karakteristieke dwaalingen dat zij 't Sanskrit niet verstonden. Zoo is het ook met den lofredenaar van Âdityavarman; in de tweede strophe schrijft hij suda in stede van çuddha; eene fout van dien aard maakt geen Hindu, hetzij hij Skr. kent of slechts zijn alle-daagsch Prâkrit. Dat suda van den dichter zelve afkomstig is, niet van den steenhouwer, staat vast door de versmaat.

Onderscheiden letters der tweede strophe, in Vasantatilakâ, zijn zóó slecht uitgebeiteld of misteekend, dat er, strikt genomen, niet eene getrouwe transcriptie van te maken is. Ook ontbreken in 't facsimile twee van de noodige rustteekens, hetgeen wel aan de teekening te wijten zal zijn of een gevolg is van uitslijting. Het rustteeken vóór svasti is, zeker wel door den steenhouwer, verkeerd aangebracht. Ook is er een metrische fout, want vóór svasti moet eene korte lettergreep staan, en dat is in 't stuk niet het geval, want al laat men den zonder twijfel foutieven Visarga achter adhirâja weg, dan is de sluitende *a* toch nog lang wegens den volgenden dubbelen medeklinker. Misschien zijn twee lettergrepen die 't vers sloten achter adhirâja vergeten; mogelijk ook sprak de dichter svasti als sosti uit, en hoorde hij dns daarvóór de lettergreep als een korte. — Met verbetering van eenige misteekende letters, lees ik:

çrî-Kâmarâja-adhimukti ¹ sadâstrakiñṭha
râmyâ ² bhishekasudadhotabha bajradhe(r)yya
— gajña pañcashadabhijña supûrṇacakra |
Âdityavarmmanrpate adhirâja [h] || svasti ||

Alle woorden, samenstellingen, zijn vocatieven, behalve svasti. Voor zooverre de woorden den stam op *a* hebben, is hun vorm in den vocatief hier dezelfde als in goed Skr. N r p a t e is, bij geval, een echte Skr. vocatief. De eerste lettergreep in den derden regel is onduidelijk; de heer Friederich las *âga*, en daarop lijkt het ook veel; dewijl âga jna geen zin oplevert,

¹ In 't facsimile: adhimugti.

² Vermoedelijk bedoeld: râjyâbhi.

verbeterde F. het in âgamajñā. Ongelukkigerwijs gedooft de onverbiddelijke maat die conjectuur niet.

De eerste regel is niet in orde. Trachten we de bedoeling des schrijvers op te sporen. Kāmarāja, de Minnegod, is bij de niet-Buddhistische Indiers, een toonbeeld van schoonheid; met hem vergeleken te kunnen worden in voorkomen, strekt eenen niet-Buddhist tot lof. Bij de Buddhisten daarentegen staat Kāmarāja tamelijk wel gelijk met den Duivel, den Lucifer bij de Christenen. Met den bewerker van alle kwaad kan de lofredenaar den Buddhistischen Âdityavarman niet vergeleken hebben. Derhalve is Kāmarāja hier geen vocatief, maar deel der samenstelling. Sadâstra; lees: sadâstra = 't deugdelyke (d. i. gevaarlyke) schichtwapen. = Blijft over kinṭha. Er moet bedoeld zijn kunṭha = stomp, bot. = Of kinṭha eene vergissing is, dan wel een soort Krūma of slechte uitspraak van kunṭha, laat ik onbesast. Met omzetting van de twee leden der samenstelling, en met verandering van kunṭha = stomp in kunṭhita = stomp gemaakt zou men in goed Skr. 't begrip aldus uitdrukken: kunṭhita-Cri Kāmarājādhi mukṭisadâstra, (299) die de 'tgeduchte wapen, van Cri-Kāmarāja's toeleg hebt stomp gemaakt (of krachteloos gemaakt); dat wil zegen: gy die de aanvechtingen der zinnelykheid overwonnen hebt. Voorbeelden van eene verkeerde volgorde van de leden eener samenstelling vindt men in goed Skr. hoogst zelden, doch in 't basterd Skr. en 't schijn-Skr. der Buddhistische letterkunde by veelvouden. Zoodanige zijn de telkens voorkomende woorden, waar naaste idjāta, kṛta, grhīta, parigrhīta, carita is. In stede van ciruakuçalasahasra leest men byv. Lalitavistara 285 kuçalasahasracīra; zoo ook gauravakṛta voor kṛtagauravaḥ. Lalitav. 352; vratatapa-carita 189, mānādhvayocchritah 250; enz. Nog veel erger te gelyken zagen is vālikagangātulya 390, wat verbeelden moet Gangāvālukātulya = gelyk aan 't zand van den Gange. Deze voorbeelden uit de Buddhistische letterkunde, en veel met een tal gelyksoortige konden vermeerderd worden, indien voorbeelden wezen om myne opvatting te staven. Abhisheka betekent (og) wiens glans door de wyding tot koning schijn gelouterd is, d. i. met nog reiner luster is gaan schitteren, (d.w.z. de uitstorting van water en glimmend vet over de kroon) want den vorst, (te vergelijken met de oude konink-

lijke zalving) alle smetten van hem wegneemt. Bajradheryya, Skr. vajradhairyya en pañcashadabhiñā zijn reeds door F. verklaard. Supūrnacakra laat zich in onze taal gevoegelijk weergeven met „(o gij!) aan wiens gebied (en: heerschappij) volstrekt niets ontbreekt.“ De vierde regel beteekent natuurlijk: „o koning Âdityavarman, opperheer, heil!“

Op de tweede strophe volgt er een stuk in proza. De eerste regels er van behelzen wederom loftuitingen op den koning. Naar den vorm zouden de meeste woorden Sanskritsche mannelijke vocatieven kunnen wezen, doch enkele er van, zooals çrīmat en çrī zijn bloote stammen, en âdityavarma is niet eens dát. Alle termen, van regel 6—9, staan, logisch, in denzelfden naamval; vermoedelijk den nominatief; doch van 't laatste ben ik niet zeker, vermits het verband mij niet duidelijk is. Zooveel is zeker, dat het verband door niets wordt aangeduid; iets onbestaanbaars in werkelijk Sanskrit, zelfs in basterd- of schijn-Sanskrit. Ik laat nu de transcriptie volgen, met bijbehoud der rustteekens:

krīmat (l. çrīmat) çrī Âyâdityadharmma (l. Âryyâdityavarma)
 pratâpaparâkrāma râjendramolimāni varinmajeva (l. dharmmadeva)
 mahârâjâdhirâja, sakalâsâgatajanapraya (l. sakalâsogatajanapriya),
 dharmmarâjakulatilaka (l. tilaka) saraṇâgatabajrapañjara (l.
 çaraṇâgatabajrapañjara), ekâṅgavīra, duṣṭajit. —

Pratâpaparâkrāma laat zich vertolken met: (hij die) energisch streeft ontzag in te boezemen. Râjendramolimāni, Skr. râjendramaulimāni „kroonjuweel onder de bazen van koningen“, d. i. naar onze wijze van spreken: die de kroon spant onder de machtigste koningen.“ Dharmadeva „opperheer der gerechtigheid“ en tevens „des Geloofs“. Sakalâsogatajanapriya, Skr. sakalâsaugatajanapriya „geliefd bij alle Buddhisten“; dharmarâjakulatilaka „sieraad van 't geslacht der wettige (en tevens: der waargeloovige) vorsten“; çaraṇâgatabajrapañjara „een diamanten kooi voor hen die toevlucht zoeken“, d. i. ieder ongelukkige en vervolgd vindt bij hem eene veilige toevlucht, gelijk de vogeltjes, door hun op aas beluste vijanden vervolgd, in eene kooi van ondoordringbaar diamant. Met ekâṅgavīra schijnt „held onder de keurbenden, de voorvechters“ bedoeld te zijn, hoewel ik van elders ekâṅga slechts ken in de opvatting van „persoon tot de lijfwacht behorende.“ Een synoniem van ekâṅga, namelijk mahânagna, beteekent echter zoowel „voorvechter,

krijgsman van eene keurbende, als «iemand van de lijfwacht»¹.

De regels waarin de hoofdinhoud van 't stuk vervat is, zijn jammer genoeg, zóó slecht gegriffeld of afgeceekend, dat het raadzaam is alle pogingen tot herstel van den tekst uit te stellen. Alleen wil ik de aandacht er op vestigen, dat in r. 9 vihára nánAvidhaprakára, noodzakelijk een meervoud, den zin hebbende van «kloosters van velerhande soort», geen spoor van naamvalsteeken vertoont. Eindelijk een enkel woord over 't onderschrift, Geheel aan 't slot staat duidelijk Tarunabajra; daarvóór iets wat abhileka (d. i. abhilekha), moet voorstellen; abhilekha Tarunabajra moet hier beduiden «schrift (onderscheiden van: geschrift) van Tarunabajra.» (Ook al neemt iemand aan dat er te lezen is: abhilekhaka T. «schrijver (graveur) T.», dan blijft de grammatica Polynesisch. In 't Skr. ware het, in 't eerste geval: abhilekhas Tarunavajrasya; in 't andere: abhilekhakas Tarunavajrah. Geen wonder dat de afschrijver in 't geheel geen Skr. kende; de dichterlijke vervaardiger van 't stuk wist er ook zoo goed als niets van, maar toch nog zooveel dat hij na krtir iyam «dit is 't gewrocht» zijn eigen, slechts half lecabaren naam, in den genitief zette. Het woord achter iyam kan heel wel sukadháryya (d. i. sukadháryya) voorstellen, gelijk de heer Friederich gist, doch dat beteekent niet «in vreugde te houden», — wat eigenlijk niets beduidt, ten minste niet in onze moedertaal — maar «gemakkelijk te onthouden.» Als de dichter 't onderscheid der geslachten in 't Skr. gekend had, sou hy sukadháryya geschreven hebben.

De onzekerheid in lezing en verklaring die er wel zal overblijven totdat er een nieuw afschrift zal gemaakt zijn, vermindert in geen en deele de waarde van een der uitkomsten waartoe Friederich gekomen was. Er blijkt uit de inscriptie dat Ádityavarman 't Buddhisme beland. Zoowel 't Sumatraansche rotsopschrift als de op Java aan 't licht getogen gedenkstukken, o. a. 't beeld van Manucri, leveren 't bewijs dat de leer, zooals die in de 14de eeuw op Java en Sumatra bloeide, dezelfde was als die der noordelyke Buddhisten. Daaruit volgt dat het Buddhisme op de Sunda-eilanden niet is ingevoerd uit Ceilon of Achter-

¹ Mahánaga is in 't Pali overgenomen in den vorm van mahánágo = naga, oegrunderwijze opgevat als nágo, althut! Naga, in de Gr. γένος en γένος.

196 NOG IËTS OVER 'T OPSCHRIFT VAN PAGGER ROEJONG.

indië, maar uit Bengalen, Orissa of eenig ander deel van noordelijk Indië. Voegen wij bij dit feit een ander, namelijk dit dat schier alle Indische (Arische) bestanddeelen in den woordenschat van 't Javaansch, Maleisch, enz. Sanskritsch zijn, en niet Prâkritsch, dan krijgen we de vaste overtuiging dat zij die de Sanskritsche woorden invoerden, zoowel Brahmanisten als Buddhisten, niet uit zuidelijk Indië, maar uit noordelijker streken moeten gekomen zijn. Er is wel is waar in 't Javaansch en Maleisch een zeer beperkt aantal van Prâkrit-woorden voorhanden, doch zulks laat zich verklaren als een gevolg van handelsverkeer; immers ook uit het Tamil en Telugu zijn er woorden overgenomen. Het is volstrekt niet onmogelijk dat er gedurende 't lange verkeer tusschen Voorindië en den Archipel ook wel eens volkplanters of avonturiers uit zuidelijk Indië zich ergens op Java en Sumatra gevestigd hebben, maar eenig zeker bewijs daarvan is nog niet ontdekt; immers de overname van enkele Dravidische woorden zal wel niet als bewijs aangevoerd worden.

II. KERN.

LEESTAFEL.

Hindu Tribes and Castes, as represented in Benares, by the Rev. M. A. Sherring, author of „The sacred city of the Hindus“; with Illustrations. Calcutta (Bombay, London), 1872.

Indien we den aard van bovenvermeld lijvig boekdeel met één woord zouden moeten schetsen, zouden we het noemen een uitvoerigen breedvoerenden catalogoog van de Indische kasten. Het is niet te veronderstellen dat de opsomming en beschrijving volledig is, want het aantal van kasten is schier ontelbaar. De schryver, als sedert jaren te Benares woonachtig, verkeerde onder gunstige omstandigheden om een overzicht te geven zoo volledig als men voornog verwachten mocht. Want zooals hij zelf te recht zegt: — Perhaps no city in the world draws to itself such a motley assemblage of tribes and tongues. — Daarenboven is Benares de hoofdzetel der Hindusche geleerdheid, die van alle oorden van Indië geleerden tot zich lokt, zoodat iemand die met de noodige moete wil geven, er meer inlichtingen kan verwachten omtrent den toestand der kasten in geheel Indië, dan elders elders. Het moet ter eere van den schryver gezegd worden dat hij van de hem aangeboden gelegenheid ijverig gebruik heeft gemaakt.

Slechts betrekkelijk zelden bestaan er historische overleveringen van den boezem eener kaste. Men kan met behulp der oude betrekkinge wel aantoonen welke kasten er vóór meer dan 20 eeuwen reeds bestonden, maar van hun ontstaan weet men niets. Dit tooren over 't ontstaan van gemengde kasten in Manu's wetboek zijn even hersenschimmig als de vertelseltjes in dat wetboek gaande de Grieken en Chineezen, als zouden dezen af van de Kshatriya's zijn. De heer Sherring hecht meer waarde aan de steeds voorgedragen in de oude Indische wetboeken dan aan de er aan zouden durven toekennen, doch we moeten er by-

voegen dat de juistheid van zijne waarneming der hedendaagsche toestanden daardoor volstrekt niet geleden heeft. Geheel onjuist is de bewering van den schrijver (bl. 247 en 248), dat de Vaiçya's ooit als onzuiver en onârisch zouden beschouwd zijn. Vaiçya's zijn Dvija's, zoo goed als Brahmanen en Kshatriya's en worden in de alleroudste werken reeds, en in alle daaropvolgende, ook als zoodanig voorgesteld.

De inhoud van 't verdienstelijke werk, dat hier voor ons ligt, is zóó rijk, dat het ondoenlijk is in een kort bestek een overzicht er van te geven. We willen dan ook niets anders dan de aandacht vestigen op een boek, zoo rijk aan in Europa nog geheel onbekende en toch wetenswaardige bijzonderheden, als dat van den heer Sherring.

The Vaiseshika-Aphorisms of Kanâda, translated by A. E. Gough, B. A. — Benares, Lazarus & Co. 1873.

Onder de hoofdstelsels der Indische scholastiek bekleedt de theorie der Vaiçeshika's of zoogenaamde Atomisten eene voorname doch geenszins eervolle plaats. Terwijl de Sankhyâ door eenige stelregels die van de fijnste logica getuigen en door een zeker dichterdijk waas althans boeit, en terwijl de Vedânta verhevene gedeelten bevat, bestaat de Vaiçeshika-leer in eene willekeurige indeeling van concrete dingen en abstracte begrippen (die onophoudelijk met elkander in 't stelsel verward worden) in bepaalde categorieën, en uit eene onderverdeeling van die indeeling, en uit eene onderverdeeling van die onderverdeelingen enz. Langen tijd geminacht en als kettersch bestreden, o. a. nog door den grooten Vedântin Çankara Âcârya, is dit dorre stelsel in aanzien gestegen naarmate de Indiërs in wetenschap en kunst achteruit gingen en meer en meer behagen schepten in muggezifterijen. Het groot gezag der leer in den nieuweren tijd is niet te loochenen, en daarom is het een goed werk geweest van den heer Gough dat hij den toegang tot het stelsel gemakkelijker heeft gemaakt.

De schets welke Gough van den algemeenen inhoud der Vaiçeshika-leer geeft, in zijne voorrede, is geheel juist, doch er dient bij opgemerkt te worden, dat veel van 't daarin voor-

komende ook toepasselijk is op andere Indische stelsels, o. a. de zielsverhuizing, de belofte van volkomen zaligheid aan hen die de Vaigeshika-theorie kennen, enz.

De vertaling van de Aphorismen en van de meer woord- dan zaakrijke commentaren, is hoogst verdienstelijk. Wellicht zouden enkele Indische termen gelukkiger in 't Engelsch vertolkt kunnen wezen; bijv. *abhyudaya* op bl. 2 is zeer bepaaldelijk „geluk“ (d. i. hier: hemelsch geluk), en niet „exaltation.“ Doch, zooals de heer G. zelf doet opmerken, is het uiterst moeilijk, kunst- termen te vinden die aan de Indische geheel beantwoorden; soms is het zelfs onmogelijk.

Op doelmatige wijze heeft G. den oorspronkelijken tekst der Aphorismen, alsook in uittreksels dien der Commentaren, tusschen de Engelsche vertaling doen afdrukken. Daardoor is men niet gedwongen telkens den tekst in de Bibliotheca Indica uitgegeven ter hand te nemen, en behoeft men niet door de ellenlange, vrij onbeduidende en in slecht Sanskrit gestelde commentaren te waden, om by slot van rekening weinig te ontdekken wat tot toelichting der Aphorismen strekken kan.

II. KERN.

Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche Taal, door S. COOLBSMA, Zending der Nederl. Zendingvereeniging. — Bataria, H. M. VAN DORP & Co. 1873.

Verblydend is het dat eindelijk eens iemand ons eene handleiding levert bij de beoefening der Soendaneesche taal, voor welke tot heden zoo weinig werd gedaan, dat de kennis dier taal ten onrechte nog steeds door velen wordt beschouwd als eene lichteberg, waarmede slechts enkelen zich kunnen bezig houden. De studie van het Soendaneesch heeft sinds een tiental jaren een treurigen loop gehad, maar zij gaat, naar wij hopen, nu eens een betere toekomst te ontmoet. Die er eenig belang in stelt, zal dan ook den Heer Coolsma dankbaar zijn voor het werk, hetwelk wij met eenige regelen aankondigen en den beoefenaar van het Soendaneesch aanbevelen.

Uit het „Voorwoord“ van den Schrijver blijkt dat „zijn werk“ bestemd is „tot voorloopige voorziening in de behoefte aan

„een handleiding tot het aanleeren der Soendaneesche taal.“ Naar waarheid wordt gezegd dat bij het toenemend verkeer tusschen de Soendaneezen en Europeanen, — men denke hierbij aan de opheffing van het Preanger-stelsel, — door de laatste steeds meer behoefte wordt gevoeld aan kennis van het Soendaneesch. Voornamelijk geldt dat de spreektaal, en daarom gaf de S. dan ook zeker niets voor hen, die Soendaneesche geschriften willen lezen. Zij worden op blz. 2 naar „de Grammatica's van het Javaansch en Maleisch“ verwezen, in geval zij het Javaansche of Arabische schrift, waarvan men zich in de Soendalanden bedient, mochten willen leeren kennen.

Die verwijzing naar elders, en reeds het opschrift van het eerste Hoofdstuk, waarboven te lezen staat: Schrift en uitspraak, levert het bewijs dat de S. zich niet helder heeft voorgesteld, wat iemand, die Soendaneesch wil leeren, in den aanvang zijner studie ter hand moet nemen. Men zal immers met hetgeen voorkomt in de Javaansche grammatica van Roorda, of in de Maleische van Pijnappel, en met de schrale toelichtingen van den S. in § 1 omtrent „een d en een t, die het Soendaneesch minder heeft“ dan het Javaansch, en omtrent „een teeken, gelijkende op de *hamza*“, niet veel verder komen. Dat hoofdstuk over schrift en spraak is het ongelukkigste van het geheele boek, en alleen daarom is het zoo slecht uitgevallen, omdat de S. voor zich zelf blijkbaar nog geen antwoord heeft gevonden op de vraag, wat het Soendaneesch of wil men, het Javaansch-Soendaneesch alfabet toch eigenlijk is. Zoo kon hij er toe komen om in § 2 te schrijven: „Het alfabet bevat 18 medeklinkers, die de naam van *tjatjarakan* (van „tja, ra, ka) dragen. Verder heeft men 7 klinkers die geen gezamenlijken naam hebben, dus in het geheel 25 letters.“ Die zoo spreekt, weet niet of vergeet dat juist het eigenaardige van het Javaansche alfabet daarin bestaat, dat elk der twintig Javaansche aksara's een syllabe voorstelt, vergeet dat het Javaansch om deze bepaalde reden pasangan's heeft, in één woord, toont dat hij geen juist begrip heeft van het Javaansche alfabet.

Deze aanmerking op het eerste hoofdstuk mocht niet achterwege blijven, maar deert overigens de „Handleiding“ zelve niet. Van bl. 3 af tot bl. 114 hebben wij te doen met een man, die Soendaneesch kent, die de taal met lust en liefde heeft beoefend, en die, hetgeen hij er in heeft gevonden, aan anderen over het geheel vrij duidelijk kan mededeelen. Juist om de

goede eigenschappen van het boek, is het echter noodig de aandacht te vestigen op onjuistheden, en op enkele wanbegrippen, die niet mogen voorkomen in een leerboek van eene taal, zoo moeielijk, zoo rijk, en zoo weinig bekend als het Soendaneesch.

Vooraf echter zal het niet ondienstig zijn op te geven, waarover in de „Handleiding“ wordt gesproken. Het Soendaneesch wordt door den S. gespeld met Latijnsche letter; voor den pepet klank bezigt hij *è*, en voor de lange pepet *eu*. Een enkel woord wordt gewijd aan uitspraak en kleinton, eene korte beschrijving wordt gegeven van het gebruik der hooge en lage woorden in het Soendaneesch, en dan volgt een soort van grammatica, zonder syntaxis. In Hoofdstuk IV spreekt de S. korteliks over de stamwoorden, afgeleide woorden en woordsoorten in het algemeen, en wel op zoodanige wijze dat hij, de beschouwingen van Roorda en van der Tuuk (*Tobusche Spraak-
leerst*) overnemende, vergat op te merken dat beide taalkundigen elkanders tegenvoeters zijn op het stuk van de soortverdeeling der woorden. Zoo staat dan nu in § 13 te lezen dat „de soortverdeeling der woorden, die voor onze taal geldt, op het Soendaneesch niet toepasselijk is, en men geen onderscheid kan maken tusschen zelfstandige en bijvoegelijke naamwoorden, noch tusschen zelfstandige naamwoorden en werkwoorden,“ — maar ook wordt verder gezegd, dat „de woordsorten, die men in het Soendaneesch moet onderscheiden, zijn: *werkwoorden, zelfstandige naamwoorden enz.*“ Geen onderscheid maken dus, volgens Roorda; wel onderscheid maken volgens van der Tuuk.

De meent om de genoemde grammatici in vrede naast elkander te plaatsen, zien we ook weder in het Vde Hoofdstuk, dat over het werkwoord handelt, waarvan het eerste gedeelte tot opschrift heeft: A. Stamwoordelijke werkwoorden of Zegwoorden. Dit hoofdstuk is natuurlijk het belangrijkste uit het geheele boek, en daarom is het jammer dat de S. niet eenvoudiger is te werk gegaan. Met weglating van al wat hij uit van der Tuuk overneemt, had hij den lezer goede dienst gedaan met eene meer belangrijke behandeling van hetgeen nu in zijn boek wordt overgenomen over de vijftien klassen van afgeleide werkwoorden.

De volgende hoofdstukken hebben tot opschrift: het substantief, de telwoorden, de voornaamwoorden, bywoorden, voorzetsels, zegwoorden, interjecties, de nadrukwijzers, samengestelde woorden, de herhaling, de herhaling met veranderde klinkers,

Het boek eindigt met de behandeling van het voorvoegsel *sa*, en de aanhechtsels *an* en *eun*.

Om te beginnen met de merkwaardigste onjuistheden, wijzen wij op hetgeen over uitspraak en klemtoon wordt gezegd. Dat de S. niet heeft opgemerkt hoe enkele woorden een *é* hebben en niet *è*, daarvan willen wij hem geen grief maken, maar de stoute verklaring af te leggen dat *o* zou zijn: scherp als in *lot*, *pot*, zoo iets gaat te ver bij de groote menigte Soendaneesche woorden, waarin *o* geheel anders wordt uitgesproken. De poging om in weinige regels al het wetenswaardige over uitspraak en klemtoon mede te deelen, schijnt de oorzaak te zijn van deze fout, en mede van die andere, veel ergere fout, dat in het geheel niet wordt gesproken over enclitische woorden. De S. weet toch immers wel dat de Soendanees de drie woorden: *iju djelena tèh* zoodanig uitspreekt dat *tèh*, als ware het een aanhechtsel, aan het voorafgaande woord enclitisch wordt verbonden. Dat overigens op bl. 7 sprake is van een aanhechtsel *ana*, volgens bl. 68 eene verlenging van *na*, zulks mag gerekend worden tot die eigenaardigheden, waarover moeielijk te gissen valt hoe zij in het boek zijn beland. Zoo vinden wij o. a. op blz. 9 medegedeeld dat „men de werkwoorden als: „zitten, liggen enz. gewoonlijk onpersoonlijke noemt“, en op bl. 90 dat „de *nadrukwijzers* op zich zelf geene beteekenis „hebben“; zoo op bl. 79 „dat de aanhechtsels *na* en *ing* dikwijls de beteekenis van een voorzetsel hebben.“ Uit deze aanhalingen blijkt dat de S. geen juist begrip heeft van wat men noemt onpersoonlijke werkwoorden en voorzetsels, en niet gelet heeft op den zin van het woord beteekenis. En een aanhechtsel *ana* bestaat niet in het Soendaneesch, maar wel *nana*, de verdubbeling van *na*.

Wat de waanbegrippen betreft, die de „Handleiding“ kenmerken, en bewijs leveren dat de S. nog niet in staat is om zich, bij alle kennis, die hij toont te bezitten, en van den Soendaneeschen woordenschat, en van het spraakgebruik, los te maken van vooroordeelen en dwalingen, wij willen daarvan enkele sterk sprekende voorbeelden bijbrengen. In § 14 wordt gezegd dat „het Soendaneesch verscheidene werkwoordsvormen „heeft, te veel om ze ieder een naam te geven“, en er volgt dan ook eene verdeling in twee hoofdsorten, waarvan de tweede *vijftien* klassen telt. Dit hooorende zou men ligt denken dat het Soendaneesch dan wel ver moet afwijken van het

Javaansch en het Maleisch. Zulks is evenwel het geval niet, en van die vijftien klassen kan omstreeks een tiéntal overbodig heeten. Wil iemand hardnekkig de weinige woorden met ingevoegd *em* of met voorgevoegd *m* als eene afzonderlijke klasse beschouwen, het zij hem vergund, maar die woordvormen zijn Javanismen, even als de enkele woorden met ingevoegd *in*. De S. weet dat wel; hij zegt het althans, maar geeft niettemin die bastaardvormen op onder de Soendaneesche werkwoordsvormen. Alzoo te werk gaande heeft hij ten onrechte gebruik gemaakt van het woord en het begrip *klasse*, zooals dit in eene grammatica voorkomt. Met de bedoelde 14de en 15de klasse zou ook onmiddellijk de 10de kunnen verdwijnen, welke de woorden bevat met *si* beginnende, en beteekenende eene houding of verrichting van eenige lichaamsdeelen. Het gaat toch niet aan *sihanjoe* en *sihungut*, zich de handen wasschen en zich het gezicht wasschen, te beschrijven als behoorende tot eene klasse van werkwoorden, die eene werking voorstellen van een subject uitgaande, maar welk subject tevens het object is der werking, en er daarom *reflexieve beteekenis* aan toe te kennen. *Banjoe* is Javaansch en beteekent: *water*, *bungut* is Soendaneesch en beteekent: *aangezicht*. De afleidingen, boven genoemd, beschouwende als reflexieve werkwoorden, toont de S. wederom door een willekeurig gebruik van een grammaticalen term, dat hij de aangehaalde verklaring eenigszins gedachteloos moet hebben neêgeschreven. Immers kan er geen sprake zijn van reflexieve werkwoorden, in welke taal ook, hetzij men grondwoorden of afleidingen zoo noemt, indien niet de werking door het grondwoord wordt aangeduid. En dat ziet toch ieder duidelijk, hoe ook zulke woorden in het Soendaneesch zijn ontstaan, door de grondwoorden wordt geene werking aangeduid. Waarom heeft de S. zich niet liever bepaald bij eene practische behandeling van de werkwoordsvormen? Dan had hij ons gespaard, en al die klassen, en al die benamingen, waardoor wij niet veel verder komen dan had hij ons gespaard die *toekoenstige werkwoorden* van bl. 23, die *algemeene werkwoorden* van bl. 22, welke *nooit een object bij zich krijgen*, en welke armode men ze wellicht ook even goed *bijzondere* zou kunnen noemen.

En § 60 is sprake van *zegwoordelijke interjecties* in den *opetalef*, en de hier met een vrij kluchtigen naam aangeduide woordklasse komt op bl. 85 op nieuw te voorschijn. Die

196 NOG IETS OVER 'T OPSCHRIFT VAN

indië, maar uit Bengalen, Orissa of e
delijk Indië. Voegen wij bij dit feit
dat schier alle Indische (Arische) besta
schat van 't Javaansch, Maleisch, euz.
Prákritsch, dan krijgen we de vaste
de Sanskritische woorden invoerden, z
Buddhisten, niet uit zuidelijk Indië,
streken moeten gekomen zijn. Er is wel
en Maleisch een zeer beperkt aantal van
handen, doch zulks laat zich verklari
handelsverkeer; immers ook uit het T
woorden overgenomen. Het is volstrekt
gedurende 't lange verkeer tusschen Voc
ook wel eens volkplanters of avontur
zich ergens op Java en Sumatra gevesti
zeker bewijs daarvan is nog niet ontdek
van enkele Dravidische woorden zal w
gevoerd worden.

---

toenemen, indien de S. later mocht kunnen goedvinden om ook bij de behandeling van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden meer voorbeelden en volzinnen op te geven, ter verklaring en verduidelijking van de afleidingsvormen in het Soendaneesch.

Leiden, October 1873.

G. J. GRASHUIS.

---

voegen dat de juistheid van zijne waarnemingen in de toestanden daardoor volstrekt niet geleverd is de bewering van den schrijver (blijkbaar) Vaicya's ooit als onzuiver en onârisch. Vaicya's zijn Dvija's, zoo goed als Brâhmanen en worden in de alleroudste werken reeds aangevoerd, en volgende, ook als zoodanig voorgesteld.

De inhoud van 't verdienstelijke werk is zóó rijk, dat het ondoenlijk is in een oog blik er van te geven. We willen dan de aandacht vestigen op een boek, zoo geheel onbekende en toch wetenswaardig, dat van den heer Sherring.

The Vaisesika-Asyastra
translated by A. E. Gough
Lazarus & Co. 1877.

Onder de hoofdstelsels der Indische theorie der Vaiçeshika's of zoogenaamde Nyâya's heeft de laatste naam doch geenszins eervolle plaats. Enkele enkele stelregels die van de fijnste logic zeker dichterlijk waas althans boeit, en die hevene gedeelten bevat, bestaat de Vaiçeshika's in de keurige indeeling van concrete dingen (die onophoudelijk met elkander in 't algemeen in bepaalde categorieën, en uit eene algemeene indeeling, en uit eene onderverdeeling v. v. enz. Langen tijd geminacht en als kinderachtig nog door den grooten Vedântin Çankara's stelsel in aanzien gestegen naarmate de Indische kunst achteruit gingen en meer en meer in muggezifterijen. Het groot gezag der laatste tijd is niet te loochenen, en daarom is het weest van den heer Gough dat hij den stelsel gemakkelijker heeft gemaakt.

De schets welke Gough van den Vaiçeshika-leer geeft, in zijne voorrede, verdient hij opgemerkt te worden, dat

toenemen, indien de S. later mocht kunnen goedvinden om ook bij de behandeling van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden meer voorbeelden en volzinnen op te geven, ter verklaring en verduidelijking van de afleidingsvormen in het Soendaneesch.

Leiden, October 1873.

G. J. GRASHUIS.

V A R I A.

AARDE OP NOESSA LAUT.

„Ons word berigt dat er op Noessa Laut, een der Ambonsche eilanden, zoude gevonden worden een zeker soort van aarde, die van couleur een weinig na het grijs is trekkende, zijnde ligt blauw vermengt met zwarte tipjes, en in zich zelve zeer vet, zoodanig als het nevensgaande monstertje (dat gewasschen en gezuiverd is) zal kunnen uitwijzen. Dezelve zoude aldaar gegraven worden in het hangen der bergen en op de naakte heuvelen, achter de dorpen Sila en Titaway, 2 à 3 voeten diep, en van de inlanders genaamd Batu poang. Dan nadien men ons zegt dat dezelve aarde eenige bijzondere eigenschap zoude hebben, zullen wij daarvan bij gelegenheid eens 30 of 40 R tot een proef verwachten, doch ongewasschen en zoo als het uitgegraven is, dewijl het gewasschen van geen dienst is. „

Deze mededeeling vonden we in den uitgaanden Algemeenen brief van de Vergadering van Zeventienen van 29 Augustus 1729 aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië. Is er van de hier vermelde aardsoort iets meer bekend?

HET SPRINGEN VAN DEN ZWAVELBERG OP HET EILAND SEROA IN 1607 ¹.

De posthouder op het eiland Nila ², Jan de Voo, Corporaal, schreef over deze gebeurtenis op den 7 November 1687 aan den Gouverneur te Banda: „Ik kan niet nalaten een lettertje te zenden aan U.E. van wege het eiland Seroowa als dat den zwavelberg is gesprongen den 15 Junij, dat zeer groote schade heeft gedaan

¹ Gelegen op ongeveer 6° 17' ZB., 130° 32' L. O. Gr.

² Als voren op 6° 34' ZB. 129° 45' L. O. Gr.

aan tuin en boomvruchten. Het land is zeer beschadigt van grooten gaten en scheuren en zeer veel rook en damp en grooten stank van de zwavel, zoo dat de lieden genoodzaakt zijn geweest om zich van het eiland te begeven; zoo zijn ze alhier gekomen met drie vaartuigen den 17 Junij, bemand met 318 ? en zij hebben zich zeer wel geaccordeert met het landsvolk tot nu toe.

Item den 20 October zoo zijn ze met twee vaartuigen het land gaan bezien, en ik heb een van mijn soldaten medegezonden gehad met hun om alles wel te bezien, hetgeen dat hij alzo heeft vernomen gelijk zij hebben gezegt gehad. En het is ook onmogelyk dat de lieden op het land kunnen woenen, doordien dat hunne negorijen vol scheuren en gaten zijn en rookdampen, stank en stof geen gebrek; en ook ten anderen geen drinkwater (is) op het heele land. Zoo dat ze verzoeken om alhier te mogen negorijen maken, hetgeen dat ik hun niet heb kunnen permitteren voor dat ik antwoord van U.E. krijg en wat ik daarin te doen hebben zal, waarmede eindigende. Zijt nevens uwe suppoosten Gode in genade bevolen.

In antwoord hierop schreef hem de Gouverneur van Banda onder dagtekening van den 17^{en} November 1687 het onderstaande: -Met de inwoonders van het eiland Nila, die jaarlyks gewoon zyn in Banda te komen negotieeren heb ik uw schryven van den 7 November dezes jaars wel ontvangen; daaruit ook tot mijn leedwezen gezien heb, dat het God de Heere belieft heeft het eiland Seroowa te laten springen, en dat de menschen die daar lang opgewoond hebben zyn komen vluchten op Nila, om hun daar ter neder te zetten door gebrek aan levensmiddelen en water. U schryft zulks niet hebt durven permitteren, tot onze last en order diesaangaande haddet ontvangen. Hierop diene tot antwoord: als de Nilezen daar niet tegen en hebben, wat U.E. zich daarmede hebt te bemoeijen, want wij woenen daar zelve op onze bondgenooten hun land, matigt u zelve zoo grooten authoriteit niet over want deszelfs kwaliteit te gering is.

Toen het eiland Nila volgens jaarlyksche gewoonte van wege de Compagnie bezocht werd, leest men in het Dagregister van den Secretaris Hendrick Caes op den 15 Januari 1688 het volgende over deze gevluchte Seroezen:

- Dit dan dus bezorgt en hier niets meer te verrigten wezende, ging ik naar een ander klein negorijtje, hetwelk bij en onder de Cor. du garde begrepen en met volkomen bewilliging van

de Nilezen, door de gevluhte Serouezen opgeworpen is. Hier stonden omtrent twee à drie en twintig nieuw opgemaakte huizen daar de vluchtelingen, dewelke zich zelve hier zeer sober en meest met visschen moesten erneren, hier hun verblijf en woonplaats hielden. Ik liet vijf à zes van de principaalste Hoofden bij mij komen, hun afvragende of hun land en negorij waarlijk en in der daad gesprongen en voor het meerendeel geruineert was. Daarop ik ten antwoord bekwaam: dat schoon hun eiland tot nog wel niet gesprongen noch gebarsten was, (doch) dat hetzelfde door de menigvuldige openingen en kleine scheuren, dewelke den berg zoo in den top als onder aan den voet, zonder eenige beweging van tijd tot tijd bekomen had, niet zonder perijkel te bewooneu is. Echter waren zij van meening zulks ter eerster bekwaame en ter gelegener tijd eens te gaan ondernemen."

NATUURVERSCHIJSSELEN TE BANDA WAARGENOMEN.
1670—1687.

Uit het Dagregister van Banda teekenden wij de hieronder volgende natuurverschijnselen op:

Zondag, den 19 October 1670. „Ook is door den sergeant op de hoogte Belgica militierende, gerapporteert, dat daar voor het wachthuisje, gister avond de klok omtrent negen uren door drie soldaten was gezien een vurige straal van groote en gedaante als een bezem met zijn steel; wezende aan de eene zijde breed en dik en aan de andere lang en smal, welke eenige vonken als aangestoken zwavel van zich liet vallen en na hun oogmerk (gissing) zich verhefte, uit de vlakke achter gedachte hoogte Belgica, beoosten naar het strand, en nederviel bewesten den Papenberg, houdende in het klimmen gelijke hoogte van denzelven.

Dit wordt geduid voor (een) teeken van een verhitte lucht, en hetwelk men thans niet vreemd moet houden, ten opzichte van de langdurige gepasseerde droogte, die nu ligt op het hoogste schijnt geklommen te zijn."

Dinsdag, ultimo Januari 1673, schrijft Sr. Ernst Sax¹, „hoe heden morgen weinig na het slaan van half vijf uren, door de schildwachten, zoo van het kasteel Hollandia als Hake

---

¹ Koopman en opperhoofd van Lonthor. Valentijn geeft verkeerdlijk op dat hij reeds in 1669 overleed; dit was tusschen Nov. 1673 en April 1674.

Maan een wonderteeken aan de lucht zoude gezien wezen; welkers opkomst was uit het Westen, regt boven den hoek van Lonthor, in een rondachtig wezen, met een staart, naar gissing 4 à 5 vadem lang, had een zeer snelle voortgang, tot regt over Lonthors negorij, alwaar een gedaante als vuurvonken van hem afdaalde, en daarna zijn vurigen glans in een blauw lazuren schijn kwam te veranderen; schietende zoo voorts naar het Zuiderstrand van Lonthor alwaar uit het gezicht geraakte. Hetgeen verschieft van een ster wel mogt wezen, gelijk 2 (19?) October 1670 daar nog eens gezien is.*

Vrijdag, den 8 November 1680. *In den morgenstond omtrent de klok 3 uren is in de lucht gezien geworden een wonderlijk teeken, zijde in gedaante van een vurige slang, vertoonende zich met het hoofd naar het Westen en de staart naar het Oosten en gaf van zich een groot licht gelijk een bliksem en is hetzelfde na dat het een kwartier uur aan de lucht gestaan had weder verdwenen. Hetwelk bevestigd wordt door den korporaal Wessel Jansz., Albert Robbertsz. en Bartel Rysel in dit kasteel en anderen personen meer.

Verleden Maandag 's avonds heeft men ook een groot licht in de lucht vernomen, God de Heer wil ons voor alle ongelukken en zware bezoeken bewaren.*

Dinsdag, den 9 Januari 1681. *Gisteren avond omtrent de klok zeven uren is aan de lucht gezien een schrikkelijke komeetstar.*

Donderdag, den 9 Januari. *Gisteren avond heeft zich de komeetstar met een langen staart weder aan de lucht vertoond, zijde klaarder als twee avonden bevorens, de star stond meest West, de staart Oost ten noorden.*

Den 21 Januari. *De komeetstar, die zich sedert den 7 dezer maand avonden aan de lucht had vertoond, wordt nu niet meer gezien.

Donderdag, den 22 Mei 1681. *Den voorleden nacht omtrent de klok twaalf uren, wordt aan de lucht uit den Oosten vernomen een groot vuur, en vertoonde zich puur gelijk een vlam, en waardoor de schuldwachters en de andere Militie personen die den wachten schijn heel verbaasd wierden en wisten niet beter of die wachpost in brand; duurde zoo lang dat men 40 à 50 zons schijven kunnen tellen, hetwelk bevestigd wordt door Claes Jansz., B. B. van Rubens, korporaal; Christiaen Smith, Jan K. enz., soldaten. Dit licht verdween en eindigde regt West in 't kasteel.*

Woensdag, den 12 Juli 1684. „Heden morgen rapporteerden Jurgen Meijer, sergeant, Jan Kouwits van Tesschen, korporaal, Jan Gribbers van Zwartsluis, Jan Segers van Brussel, Jan Reijncke uit het Sticht Minden, alle soldaten, bescheiden ten Kasteele Belgica, dat zij rapporteurs op gisteren avondt kort voor de klok half zeven uren, wanneer gezamenlijk de wacht in gemeld kasteel hadden, aan de binnenkust van het hooge land regt boven Orantatte hebben zien opkomen een zeldzaam vuur, hebbende de gedaante van een groote vurige kogel, die zich boogswijze in de hoogte begaf en alzoo weder achter het gebergte nederdaalde. God de Heer zij gebeden, Zijn dreigende en slaande hand van ons af te wenden.“

Woensdag, den 14 Augustus 1686. „Gisteren nacht omtrent de klok drie uren is voor de eerstemaal een komeetster gezien ¹. God de Heer zij gebeden dat hij ons niet in zijnen toorn straffe, maar alle plag ² genadelijk van onze residentie afwenden wil.“

Zondag, den 17 Augustus. „Heden omtrent de klok half zeven in den avondstond, is er een klomp vuur van gedaante als een pijl uit de lucht gevallen hetwelk uit het Oosten opkwam en regt over Neira naar het Westen heenschoot tot bij en omtrent de Goenoeng Api, daar het met een slag en veele kleine sprankels van den anderen scheide en te verdwijnen kwam.“

Dinsdag, den 28 October 1687. „Den verleden nacht omtrent de klok elf uren is een vervaarlijke vlamme vuurs in maniere als een bliksem uit de lucht vernomen, hetwelk in het Oosten over het kasteel Nassau naar het Westen heenschoot, komende omtrent of achter den Goenong Api te verdwijnen, hetgeen de de schildwachten dewelke op die stond en tijd in het kasteel Nassau en elders de wacht hielden in allen deele confirmereen.“

Donderdag, den 31 October. „Gisteren avond omtrent de klok negen uren is wederom vuur uit de lucht gevallen, dat hier somwijlen en meest alle nachten gezien wordt en niet anders als de groote droogte toe te schrijven is, dewelke nu zeven maanden aan den anderen aangehouden heeft, zonder dat in al dien tijd geen of weinig regen op het aardrijk gevallen is.“

LEUPE.

---

¹ Het lichaam in het Oosten en de staart naar het Zuidwesten. Brief naar Batavia van 16 September 1686.

OUDJAVAANSCH EEDFORMULIEREN OP BALI GEBRUIKELIJK.

De Heer P. L. van Bloemen Waanders leverde in 1859, toen hij Assistent-resident te Boeleleng was, een stuk dat in het Tijdschrift van 't Bat. Genootschap D. VIII, werd opgenomen onder den titel van „Anteekeningen omtrent de zeden en gebruiken der Balinezen, inzonderheid die van Boeleleng.“ Dat zaakryke geschrift bevat o. a. den tekst van een eedformulier in Kawi, op bl. 117 (overdruk), een formulier dat nog heelen ten dage by de Balinezen in gebruik is. Datzelfde formulier nu vindt men terug in eene Kawi-oorkonde van den jaer 853 Çäka (= 931 na Chr.), en met eenige wyzigingen in een nog ouder stuk van 762 Çäka (= 840 na Chr.). Op de overeenkomst tusschen gedeelten der bezwering in de oudste oorkonde en der op Bali gebruikelijke maakte mij Dr. van der Tuuk opmerkzaam. Zoodra ik de drie redacties ging vergelijken, bleek het dat er tusschen den tekst van 't jaar 931 en den thans op Bali gevolgden een nog veel geringer verschil bestond dan tusschen dien van 840 en van de twee overige. In hoeverre de drie teksten met elkaar overeenkomen en verschillen, zal van zelf blikken als de lezer ze voor zich ziet.

Zoverre ik zien kan, is bedoelde eed uitsluitend een ambts-eed of gelofte van trouw en gehoorzaamheid. Als zoodanig komt het voor in de Kawi-oorkonden en ook op Bali. 't Feit dat de Balinezen, dezelfde vorm van eed bezigen als waarvan men zich voor duizend jaar op Java behende, is, zoo niet vreemd of alzoeder verrassend, dan toch opmerkelijk, en het kwam mij wel der moeite waard voor, daarop de aandacht van alle belangstellenden te vestigen. Om dit doel te bereiken wist ik geen beter middel dan 't mededeelen van den tekst der twee, en drie redacties welke te vinden zijn in Inscriptions II en VII

uit de verzameling facsimile's uitgegeven door 't Batav. Genootschap. Bij den tekst voeg ik eene vertaling. Enkele gedeelten er van mogen aan bedenking onderhevig zijn, de hoofdinhoud is niet twijfelachtig, noch duister. Ik spreek hier ook de hoop uit dat deze of gene landgenoot op Bali mijne vertaling zal willen vergelijken met die welke hij van in 't Kawi bedrevene Bali-neezen allicht zal kunnen bekomen.

In de eerste plaats zal ik de oudste ons bekende redactie van den ambtseed meêdeelen, zooals wij die aantreffen in N° II van bovengenoemde verzameling, en wel op plaat 8. a, regel 3. Later zal ik 't formulier van N° VII, plaat 5, b, regel 4 laten volgen, tegelijk met het schier woordelijk overeenkomende in 't geschrift van den Heer van Bloemen Waanders. De transcriptie waarvan ik me bedienen is dezelfde als in den XV zang van 't Bharata-Yuddha in de vorige aflevering dezer Bijdragen.

INSCR. II.

Ndâ nihan ling-nya |

Ong mindah ta kita kamung hyang Haricandanâgasti mahârshi, pûrwwadakshinapaccimottarâgneyanairitibâyâbyaicaña maddhiyorddham adhah, rawi çaci prthiwy âpas tejo bâyw âkâça, dharmmahorâtra, Kuçikâ, Gargga, Metri, Kurushya, Pâtañjala, sakwaih-ta bhaçâra baprakeçwara, kamung hyang Iði hyang ring Satasringga, kamung hyang i Watu Lampyar, kamung hyang Marapwi, Umalung, Karuñdangan, Wukir Sumbi, sang hyang Susuñdara, Kujatan, Walambangan, i Gulasing, i Langunu, Patungguan, sang hyang i Mðang, sang hyang Pâmungguan, sang hyang Kidukidul, kamung hyang Tuwuhada, hyang Te-wihang, hyang Kurawingan, hyang Pangawan, sang rumaksha ring prthiwimañdala, sahananta ashta lokapala, kita Nandiçwara, mahâkala, kita Napâti, kita Raditya, kita Soma, kita Anggara, Buddha, Wrhaspati, Çukra, Çaneçcara, Rahu, Ketu, kita aditya, kita candra, kita nakshatra, kita sambatsara, kita kala, kita mrtyu, kita twak, çrota, cakshuh, jihwâ, ghrâna, pâda payu, upâsthâ, kita wak bhaçâra, kita wak pâda, kita tanmatra, kita pawak sakala pratyaksha bhaçâra, kita sakshibhûta, sahananta dewa sâkshuñâ kabaih, ringö ta mangmang ninghulun, tunon ang ' adoh apar, rahina-wengi, kita pinakâ hurip ning sarv-

' De paralelplaats in Inscr. VII heeft tunon ing. Daar ng, ang.

wamanusha, tka ring sarwwasutwa, tr̄na lata gulma, tka ring tr̄nyak, p̄ac̄n, pipilikā, r̄go a mangmang ninghulun !

Yan hana wwang lumangghana ni ajūā-nira p̄aduka Āri-ma-laraya, Dharmmolaya, Malā-ambhū, mwan mahāmantri Dak-siotama, Balubajra, Pratipakshasangeaya, yan hana lumang-ghana sanugraha-nira p̄aduka Ārimāhārāja, yan prabhu, yan mantri, yan kshatriya, yan grama, yan samanya, ity ewā [m] adunya yan romuddharudha rasha-ni ajūā-nira p̄aduka Āri-māhārāja, jawah tasmāt karmakua-nya, [bokna ri sang hyang dalm er, sanghap̄n dening wuhaya, yan mara ring tgal san-b̄c̄n ring glap, bwangakua dening aliwāwar, utalakua dening alisyus, pulirakua dening dewatā, sakitana dening pisaca, ba-naspati l̄nḡn sanak, pulirakua dening dewarakshasa, dmuk̄n ng macan, yan para ring tgal mač̄mwakna sungga-wlah, yan napanaparan mapagakua muk, mananlungakua ruyung awuk, semp̄n semp̄n, pangalorakua pangidulakua dening dewa-rak-shasa, wwil, detya dānawa. Samangkāna sapātha ning sang ma-kulambī-haji.

Yawat cāndraçca ç̄ryyaçca, ri sakalo dipitah |

tawat sangçaragamacat, awecinarakam br̄ajet |

kadi lawasang hyang Candraditya sumuluh ing sakalaloka-manahā, mangkana lawas-nyāmukti sangçara.

Mangkana ring ning sapata sang makulambī-haji, pinarngok̄n ri p̄arasunya, ring kamshta maddhyamottama.

Alvrens eene vertaling te geven, merk ik ter toelichting op, dat de aanroeping gericht is aan verpersoonlijkte natuur-machten en natuurverschijnselen. Alle termen waarvoor in onze taal een equivalent bestaat heb ik vertaald, doch waar de eigen-lijke betrekking van een of anderen mythologischen term onzeker is, heb ik de schijnbare eigennamen, zooals Garga, en dgl. overgenomen. Het spreekt van zelf dat met Garga, Agasti, en derg. menschen bedoeld zijn, want doode lieden kunnen niet als geestes aangeropen worden. Trouwens nooit heeft een stave 12, behalve enkele Europeesche geleerden, Garga, Agasti, Brahma, en alle „nemensche zieners“ voor iets anders gehouden dan voor wezens der mythologie, d. i. voor werkelijk bestaende, reuwege wezens, die echter geene menschelijke per-sonaliteit bezitten, als beauef voorkomt, acht ik me niet gerechtigd ang te nemen van de termen. Tumen is gewoonlijk skyende, tumen ing (niet) iemand, iets) zende.

sonen zijn. Natuurlijk wordt van hen gesproken alsof ze hande-
 leud konden optreden, op dezelfde wijze als men van Jupiter of
 Venus spreekt, als waren het personen van gelijke beweging als
 de mensch. Voorts zij nog opgemerkt dat een en 't zelfde god-
 delijk geachte wezen, wegens 't veelzijdige zijner werkzaamheid
 gesplitst wordt in onderdeelen. Die onderdeelen van 't gansche
 wezen worden door bijzondere namen van elkaar onderscheiden,
 doch niet zelden bezigt men den algemeenen naam van 't wezen
 in plaats van de bijzondere benaming van een zijner werkzaam-
 heden. Vandaar dat in ons stuk de Zon, de Maan, enz. meer
 dan eens voorkomen, nu eens als verlichters der aarde, dan
 weër als beheerschers van de naar hen genoemde wekdagen,
 dan weër als regelaars van den tijd.

VERTAALING.

„En zoo als volgt zijn de woorden:

Om! heil u! o gij, groote zieners Goudschijn en Canopus ¹;
 (godinnen van) Oost, Zuid, West, Noord, Zuidoost, Zuid-
 west, Noordwest, Noordoost, middelpunt, zenith, nadir, Zon
 en Maan; Aarde, Water, Vuur, Lucht, Aether; vaste Wereld-
 orde, Dag en Nacht; Kuçika, Garga, Maitri, Karûsha, Pa-
 tanjala ²; alle heeren Aartsvaders ³; o gij, goddelijke Idi ⁴,

¹ «Groote ziener», (maharshi) als term der mythologie, beteekent «groot licht aan den hemel»; in figuurlijken zin toegepast op menschen is het «een groot licht in de wetenschap, een eerste ster aan den wetenschappelijken hemel.» Wat met Haricandana bedoeld is, weet ik niet; volgens 't Wdb. van Wilson beduidt het Skr. woord o. a. «maneschijn», doch dat gaat niet wel samen met Canopus.

² Kuçika, Garga, enz. zijn alle namen van mythische Zieners uit den voortijd. Maitri is zeker dezelfde als in Maitry-upanishad. Kurushya is verbasterd uit Karûsha of Kârûsha, mythischen zoon van Manu den zonne-zoon; hij heet ook Koning Dantavakra, d. i. Krom-van-tand. De lange à in Pátanjala zal wel eene fout wezen; 't Kawi is met de quantiteit der Skr. woorden steeds in de var. Kuçikâ, met lange à, is ook eene fout; het formulier in Inscr. VII heeft te recht de korte a.

³ Onder aartsvaders (prajāpati's, voortbrengers der shepsele) ver-
 stonden de Indogermanen in 't algemeen bepaalde hemelsche wezens naar
 wie de geslachten en stammen genaamd waren. Bijv. Wōdan was de aarte-
 vader van Hengist en de Angel-aksische koningen. De Zon was de aarte-
 vader van de meeste Indische vorstenhuizen. Er zijn ook aartsmoeders;
 bijv. Julius Caesar stande in rechte lijn af van Venus. De term aarte-
 vader geeft dus slechts gebrekkig weër wat de Indiërs onder prajāpati
 verstaan, doch ik wist geen ander woord er voor.

geest van den Catacrugga; o gij geesten van den Watu Lampyar, o gij geesten van Merapi, Umalung, Karundangan, berg Sambi, beschermgeest van Susundara, Kujatan, Walambangan, van Gulasing, van Langunu, Patunggan, beschermgeest van Maling, beschermgeest van Pámunggan, beschermgeest van de Zuidstreek; o gij geest van Tuwahaja, Tawihang, Kurawangan, Pangwan, gij die 't aardrond beschermt, alle acht hoekers der windstreken; gij Nandiçwara (d. i. Çiwa), god der verbeelding, gij Napati ⁵; gij Zon, gij Maan, gij Mars, Mercurius, Jupiter, Venus, Saturnus; Ráhu, Ketu; gij Dagvorst, gij Naxatgodin, gij gesternten, gij jaar, gij Tijd, gij Dood, gij zintuig van 't gevoel, zintuig van 't gehoor, van 't gezicht, van den smaak, van den reuk, van 't gsm, van ontlasting, van voortteling, gij vormen ⁶ van den Heere (Çiwa), gij verpersoonlijkte vier wereldtydperken, gij prototypen van 't bestaande, gij materiele ⁷ en zielelijke gedaante Gods, gij strekt tot getuige, alle onzichtbare goden te gader; hoort mijn eed en vloek, gij die ziet verre en nabij, bij dag en bij nacht, gij die het leven zijt van alle menschen, ja van alle schepselen en van groen, planten, struiken, tot de viervoeters, 't vee en de menschen toe; hoort mijn eed en vloek:

Indien er iemand is die 't bevel overtreedt van Zijne Majesteit den Koning Darmodaya Mahágambhu, en van de voornamen Ministers Daksottama, Báhuwajra, Pratipakshasangkshaya; indien er iemand is die in strijd handelt met eenig privilegie gesonken door Z. Majesteit den Koning, hij zij regent, of minister, of Ridder, of dorper (Waiçya) of gemeene man, en

⁵ Wet niet of 't bebeeld is, weet ik niet, mogelijk is het eene vervorming van *çivā*, d. i. sap, vooral levenssap, en overdrachtelijk bron van voortkracht, zoo als de zaad, de koe, eene zogende moeder, enz. Het is ook niet onmogelijk dat het een bergnaam is, gelijk de volgende.

⁶ Napati moet hier eene vervorming wezen van Skr. *napāta*, dat in de *Upan.* I, wels 10, 15, 3 (= *Vjāsan. Sanh.* 19, 56) bekend is; het is ook te vinden elders. In *napāt*, waarmede het door Prof. R. Roth in de *Philos. Wiss.* verward is, het *çivolensverblif*, 't *verblif der zibgen*. In de *Upan.* staat het als tegenstelling tot *mahakāla*, overgankelelijkheid, zamen het kunnen weêrgeven met eide eeuwigheid. Çiwa is ook wel te vinden, als *tanere*.

⁷ Met *çmeto* of *becliamungen* (*wak*, Skr. *mūrti*) zijn zeker wel de *çmeto* of *mūrti's* van Çiwa bedoeld.

⁸ *çakāra* met *çameto* en *kāla çmaterie*, stoffceel is het tegenoverstaande van *çakāla*, immaterieel, monadisch, en niet te verwarren met *çakāra çcheta*.

zoovoorts; indien (dan iemand) weêrstreeft hetgeen 't bevel van Z. Majesteit den Koning behelst, laat hem dan ten gevolge daarvan verzinken diep in den Oceaan, en moge hij door krokodillen worden opgesnapt; als hij naar 't veld gaat, worde hij door den donderstraal getroffen ¹, worde hij door den rukwind weggeworpen, door den wervelwind weggeslingerd; door goden in de rondte gedraaid, door duivels, kabouters en soortgelijken gepijnigd, door geesten en reuzen in de rondte gedraaid, door tijgers besprongen; naar 't veld gaande treffe hij angals van bamboe aan; als hij een tocht wil ondernemen ontmoete hij amok, stootte hij op blinde randjoes zoodat een lid zijn lichaams verminkt worde, worde hij nu eens noordwaarts, dan weer zuidwaarts getrokken door goede geesten en reuzen, duivels, hellewichten en kinderen der duisternis. »

Aldus is de eed van hem die met eene waardigheid bekleed is.

(Vers in Sanskrit) Zoolang als zon en maan der gansche wereld zullen lichten, zoolang zal hij de rampzaligheid van telkens sterven en wedergeboren worden deelachtig wezen, en tot de hel Awici vervallen ².

(Prozavertaling in Oudjavaansch): Zoolang als Zon en Maan 't gansche wereldrond verlichten, zoolang is hij de rampzaligheid van telkens sterven en wedergeboren worden deelachtig.

Zoo luidt de eed van hem die met eene waardigheid bekleed is ten aanhoore van 't gansche publiek, van lieden uit den laagsten stand, den middelstand, den hoogsten stand. »

TAALKUNDIGE AANTEKENINGEN.

Taal en spelling van 't stuk komen geheel overeen met die in de Kawische gedichten. Vooral valt in 't oog de karakteris-

¹ De schoone uitdrukking sambērēn ring gōlap laat zich niet letterlijk vertolken; men zou het kunnen omschrijven met: «moge een donderbeitel de lucht doorklieven als een roofvogel op zijn prooi toeschiet en hem treffen.»

² De strophe in Sanskrit is corrupt en laat zich niet in den oorspronkelijken vorm herstellen, omdat het daarin vervatte denkbeeld op meer dan ééne wijze kan uitgedrukt worden; de strophe kan geluid hebben:

Yāwac candraṣca sūryaṣca wiṣwaloke widipitā |

Tāwat saṃsāram āgachet āwicinarakam wrajat ||

Even goed echter kan er sarwaloke widipitā (futur. van widipiyate) of wiṣwalokāya (sarwalokāya, sarwalokāya) dipitā bedoeld zijn. De verandering in den tweeden regel is minder onzeker, dewijl 't Indisch spraakgebruik een optatief, en de versnaat o — — — eischt.

teke verwaarloozing der Skr. quantiteit in proza en poëzie beide. Er is geen twyfel aan dat de accentuatie in 't Kawi dezelve was als in 't nieuwere Javaansch, hetgeen trouwens van zelve spreekt aangezien alle Polynesische talen in hoofdzaken denzelfden klemtoon hebben. Let men op spellingen als raja, rāja, rājā (Skr. rājā), die naast elkander in 't zelfde stuk voorkomen; op upāsthā voor upastha; daarentegen ghraṇa voor ghrāṇa; matra voor mātra; sūkshma voor sūkshma, en dgl. dan is het klaar dat men in de voorlaatste en laatste lettergreep eene opene a, hoe kort die ook in 't Skr. klonk, in 't Kawi lang uitsprak.

De ai is in inheemsche woorden als kabaih, sakwaih be-
waard; daarentegen is de Skr. ai (eigenlyk Ai) meestal in o
overgegaan ¹. Naardien in 't Maleisch in inheemsche woorden,
als air, rain, gawai, enz. de oude klank gebleven, doch in
Skr. woorden verdwenen is, moet men de uitspraak e voor ai
in Skr. woorden niet als eigenaardig Javaansch beschouwen;
niet-gedeel, die uitspraak moet door Hindus zijn overgebracht.
In Biser VII, waarvan 't gedeelte den eed bevattende later zal
worde gedeeld worden, wordt ook in inheemsche woorden e ge-
schreven, als kabeh, enz. Daaruit volgt niet dat men in nog
latere stukken nooit ai zou ontmoeten. Immers, overal ziet men
't versamsel terug dat klankovergangen zich geleidelijk en niet
over een gansch taalgebied te gelyk uitbreiden, en ook mag
men veronderstellen dat op Java evenzeer als elders eene oude
sond fauze in stand werd gehouden lang nadat de uitspraak had
opgehouden met de spelling in overeenstemming te zijn.

Verbasteringen van Skr. woorden komen er in alle Oud-
javaansche geschriften, in dicht of ondicht voor. Kurūsha voor
karūsha of kārūsha, sataṣṅga voor ṣataṣṅga,
gosali ², en dgl. zijn van denzelfden aard als in de gedichten
gopura en gupura voor gopura; kuhira (Bharata-Y.
529) voor gunera; pāreccaya voor pratyaya; wūrshita
voor āroccita; wilāca voor wīlāsa; rasha mag de gewone
spelling heeten in alle Kawi-stukken. Dat men in 't Oudjavaansch
een weinig onderscheid maakte tusschen de drie soorten van

¹ Van uitroedeleuzen ontbreekt het niet, zoo heeft ons stuk er voor
wāra, en den anderen kant naritti, enz.

² Het is het zelve derzelfde oorkonde juru gosali het meester smid voor
het eerste gedeelte van karūsha steksaamhede in den van de
eene en ander, inzonderheid esmole, vgl. Skr. kriyā in Jay. kriyā

sisklank van 't Skr., als in 't nieuwere, is geen wonder, vermits reeds in de oudste Prākritis van oostelijk Indië 't onderscheid verloren was gegaan, en de uitspraak van 't Skr. heeft altoos onder den invloed gestaan der volkstalen.

De Kawi-oorkonden hebben, uit welk oogpunt men ze beschouwt, eene waarde die niet licht te hoog kan aangeslagen worden. Als 't glossaar er op, dat thans door den Heer Cohen Stuart bewerkt wordt en zijne voltooiing padert, verschenen zal wezen, benevens eene transcriptie van de teksten, dan zal, naar men vertrouwen mag, menigeen die thans voor de studie dier stukken terugdeinst, 't zijne willen bijdragen om ze te verklaren. Reeds nu kunnen ze ieder die ze wil raadplegen dit leeren, dat de Javaansche overlevering der Kawi-gedichten van nul en geener waarde is. De oorkonden, die natuurlijk de taal en de schrijfwijze bevatten van den tijd waarin ze opgesteld zijn leggen een onwraakbaar getuigenis af ten gunste der Balineesche en Madureesche overlevering, en tegen de Javaansche. Wat reeds vóór de bekendmaking dier oorkonden op theoretische gronden beweerd was omtrent de verknoeiingen der gedichten door de Javanen van den lateren tijd, is door een rechtstreeksch bewijs bevestigd.

Na deze algemeene opmerkingen zal ik in bijzonderheden mijne vertaling rechtvaardigen, voor zooverre zulks noodig is. Eene herhaling van 't geen ik in mijne aantekeningen op den 15den zang van 't Bharata-Yuddha (in deze Bijdragen, vorige aflevering), in mijne Kawi-studiën of elders behandeld heb, zal ik den lezer besparen, tenzij verder onderzoek mijne zienswijze gewijzigd heeft.

Mindah ta kita. Deze woorden staan achter om op de plaats waar anders swasti staat. Het moet dus even als swasti en 't Latijnsch ave eene begroeting wezen. In vorm is mindah ta kita een 2de pers. (enk. of meerv.) van den imperatief, zoodat het aan een Latijnsch avete beantwoordt. Ter uitdrukking van den imperatief, hetzij aorist en passief, of duratief, wordt in 't Kawi zeer dikwijls ta achter 't gezegde gevoegd, inzonderheid als de imperatief een wensch uitdrukt. Zoo bijv. in ons stuk rñgö ta = Grieksch ἀρούραε. Zoo lezen we Wiwáha str. 134: ta-çileng paṭāraṇa, sabhāgya ta kita, bapa! d. i. „ga zitten op den eerezetel, wees welkom, zoon lief.“ In Bhar. Y. 610 spreekt Satyawatī tot hare ducān alvorens zich zelve den doodsteek te geven:

Sugandhikâ lot sinawe çinabdan

Kakangku mantuk ta ri Madrarâjya :

D. i. : Zij wenkte daarop Sugandhikâ en zeide tot haar: «mijne oudere zuster, keer terug naar 't rijk Madra.» Dezelfde imperatief mantuk ta komt ook in Inscr. II, bijna aan 't einde, voor, doch als 3de pers. De zinsnede luidt: «i sampun-nyan mangkâna, mantuk ta sang pârasamya mare grhanya sowang sowang; d. i. «na afloop daarvan, laat de verzaderde menigte, ieder weder naar zijn eigen huis, gaan.» Zoo weinig bezwaar de grammatische verklaring van mindah ta kita aanbiedt, zoo moeielijk is het den juisten zin van mindah op te sporen, al is de bedoeling in 't algemeen duidelijk genoeg. Indah is o. a. «behagen»; endah «behagende» en «behagelyk»: mindah, als toestandswoord, zou dus kunnen beteekenen «zich behagelyk gevoelende.» Ik wist daarvoor in een groot geen beter term dan «heil!»

Kamung is een vocatiefvorm van kamu, gelijk kong van ku of kon; enz. Vgl. aantek. op str. 219 van Bhar. Y. Hoewel kamu eigenlijk meervoud is, wordt het ook jegens een enkelen persoon gebezigd even als 't Hoogduitsche ihr, wanneer men niet bijzonder beleefd wil wezen; zoo byv. in B. Y. 279 waar Karna het in zijn toorn tegen Karna zegt. Vermoedelyk hebben ontrent de toepassing van kamu dezelfde regelen gegolden als in 't Tobasch; zie v. d. Tuuk, Tob. Spr. bl. 224. Ook komt het gebruik van kita als beleefd voornaamwoord des 2den persoons in 't Oudjavaansch met dat in 't Bataksch overeen; als voortelzsel van 't passief dient ook, zoowel in 't Kawi als in 't Tobasch, ta. Als achtervoegsel van 't beleefde voornaamwoord des 2den pers. dient ta en na een klinker nta. Maar ditzelfde ta, nta is evenzeer een der achtervoegsels van den 1sten pers. byv. anak-ta in 't B. Y. 689 beteekent «mijne (eig. v. d. kinderen!); kaka-nta «myn minnaar!» 510, 534, 544. Dit wederlinge verschijnsel vindt zyne gedeeltelyke verklaring in de omstandigheid dat kita, waarvan ta, nta de aangeneemste vorm is, oorspronkelyk de eerste persoon meervoud in 't 1st was; vgl. Tob. Spr. 223. Het Maleische nda in kanda, baganda, enz. is stellig = nta, zoodat baganda beteekent «onze (of. myn) heer»; ayanda «onze vader.»

Satistanggâ, enz. Over deze bergnamen zie 't hierachter gezegde opstel.

Sa-anauta. Ta, in sterken vorm: tang, is na woorden

van hoeveelheid zeer gewoon om hetzelfde uit te drukken als onze partitieve genitief. Bijv. *anyattang*, *lentang*, *lawan tang*, *waneh tang*, *muwah tang* „een ander deel van hen“, d. i. naar ons spraakgebruik „anderen“; zie *Wiwaha* 240; *BY.* 24; 25; 53; 49; e. e. *Dudû tang* „anderen“ *BY.* 23; *aneka tang* „verscheidene onder hen“ 376; *sêk tang bliûta* „eene menigte dier booze wezens“ 668. *Kabeh ta musuh* z. v. a. „al de vijanden“ 445. Zoo ook in ons stuk *sakwaih ta bhataâra*. Dewijl ta ook aanhechtsel van den 2den pers. is, en *sahana*, zoover ik weet, niet met *sahana* afwisselt, moet men in ons stuk *sahana + nta* scheiden, en dus ook ta achter *sakwaih* als 2den pers. opvatten, maar altoos in den zin van een partitieven genitief.

Raditya, voor *râditya*. *Râ* is tot *ra* verkort doordat op de volgende lettergreep de kleinton valt. Zoo ook is *Jav. rëmbulan* ontstaan uit *ra + mbulan*¹. De nasale voorslag in *mbulan* = *bulan*, *wulan* is echt Polynesisch. In 't Fidjisch bestaat er zelfs geen op zich zelf staande *b*; het kent alleen *mb*. Ook de Javaan schrijft vaak, om niet te zeggen gewoonlijk, *bëktâ*, enz. als hij *mbëktâ* wil uitdrukken, alsof het van zelve spreekt dat *b* met nasalen voorslag uitgesproken moet worden. Met eenige andere letters is het eveneens gesteld. Eene enkele *d* bestaat er in 't Fidjisch evenmin; het bezit alleen *nd*. Hiermede vergelijkte men 't Oudjav. *ndan* = *Mal. dan*; *ndak* = *Jav. dak*.

Mangmang, dat ik „met eed en vloek“ vertaald heb, is een synoniem van 't *Skr. çapatha*. Soms worden de beide synoniemen met elkaar samengekoppeld, gelijk in het oud en nieuw Javaansch zoo dikwijls geschiedt, bijv. in *wêlasasih*, *sukabungah*, e. dgl.² Zoo lezen we een paar regels vóór den aanhef van 't formulier deze woorden: *manibâkus çapatha-mangmang irikang wwang asing maharôp manglburânugraha çrî-Mahârâja*, d. i. „late men esduren vloek vallen op een iegelijk die de privilegies door *Z. Maj.* den Koning geschonken wil te niet doen.“ *Mangmang* is een tweelingvorm van 't *Jav.* en *Kawi bangbang*, *ôhang*. Op gelijke wijze staat *Jav. mor* (di *mor*) naast *wor*; *Kawi* en *Jav. amuk* (*pangamuk*) naast *Kawi wuk* of *wâk* „verwoede aanval“ (bijv. *B. Y.* 265; 290; 312); ditzelfde

¹ Over de beteekenis van *ra* vgl. *Kawi-Stud.* bl. 27.

² Vgl. *T. Roorda*, *Jav. Spr.* § 286.

wuk herkent men in 't Mal. mabuk «dronken», zoodat in mukk en wuk de algemeene zin van «razend, dol zijn» ligt opgesloten. Afwisseling tusschen m en w vindt men ook in gevallen waar van verwarring tusschen actief en passief, duratief en aorist, geen sprake kan wezen; bijv. Jav. maliwis «wilde eend» heet in 't Kawi waliwis; zie Bhoma-kāwya, bl. 87, r. 1 v. o. De algemeene zin van mangmang en bang-bang zal wel wezen «luid roepen», waaruit zich die van «dreigen» en van «zweren» ontwikkeld heeft. Ook ons zweren is oorspronkelijk niets anders; vgl. Skr. swara, klank; Engelsch answer, en al wat daarmee samenhangt.

Nghulun is een beleefd voornaamwoord van den 1sten pers., en van gelijke beteekenis als 't ook in 't Kawi voorkomende kawula. Het beantwoordt aan 't Skr. ayañ janah, en ons «mijn persoon»; vergelijkt men het met ngwang «mijn (ons) persoon», beleefd voor «ik, wij», dan wordt het waarschijnlijk dat ng een voornaamwoord, of liever lidwoord, is, dat wang voor wwang staat, en hulun dienaar, man van naams gevolg, beteekent. Inderdaad beteekent pahulunan een kind des huizes, lid der familie; Nakula wordt zoo genoemd ten opzichte van Çalya in B. Y. 510. Ahulun, eig. «dienaren, gevolg hebbende» bet. Heer, Vorst; sang ahulun, de Heer, Meeneer; Wiwāha 186; B. Y. 405; 517; de Vorst (581). Als voornaamwoord luidt het woord niet hulun, gelijk in Roorda's Jav. Wdb. i. v. wordt opgegeven, maar nghulun; zie hier enkele bewijsplaatsen; in B. Y. 471: ngūnin nghulun teka tumut laiu bhagna denta; 494: ndān amriha nganun atoha hurip-ku kōdwa; 495: tan rowa ngēn nghulun amātyana yeng ranāngga; e. e. Het fonteyne hulun der woordenboeken berust op verkeerde scheiding van i, ni nghulun «van, in, aan mij (ons).»

Aparē. In de gedichten is de gewone vorm aparō. maparō, met langen Pēpēt; de Javaansche is parēk (padēk). Trouwens ook 't Kawi heeft parēk; o. a. in deze zelfde uscriptie lezen we: bwat hajyan adoh aparēk.

Darmmodaya Mahāsambhū. Deze namen, of liever beïnamen des Konings, verschillen van die we in den aanhef lezen. De oorkonde is namelijk uitgevaardigd van wege «Cīrī-Mahāyā Cī-lokapāla, Hariwanggotunggadewa nāma rājā-...», d. i. Z. Maj. den doorluchtigen regent, uit het Zonnegeslacht, met name Uttunggadewa, gewijd (d. i. ge-

van hoeveelheid zeer gewoon om hetzelfde uit te drukken als onze partitieve genitief. Bijv. *anyattang*, *lentang*, *lawan tang*, *waneh tang*, *muwah tang* „een ander deel van hen“, d. i. naar ons spraakgebruik „anderen“; zie *Wiwaha* 240; *BY.* 24; 25; 53; 49; e. e. *Dudûtang* „anderen“ *BY.* 23; *aneka tang* „verscheidene onder hen“ 376; *sêk tang bhûta* „eene menigte dier booze wezens“ 668. *Kabeh ta musuh* z. v. a. „al de vijanden“ 445. Zoo ook in ons stuk *sakwaih ta bhatâra*. Dewijl *ta* ook aanhechtsel van den 2den pers. is, en *sahana*, zoover ik weet, niet met *sahana* afwisselt, moet men in ons stuk *sahana + nta* scheiden, en dus ook *ta* achter *sakwaih* als 2den pers. opvatten, maar altoos in den zin van een partitieven genitief.

Raditya, voor *râditya*. *Râ* is tot *ra* verkort doordat op de volgende lettergreep de klemtoon valt. Zoo ook is *Jav. rëmbulan* ontstaan uit *ra + mbulan*¹. De nasale voorslag in *mbulan* = *bulan*, *wulan* is echt Polynesisch. In 't Fidjisch bestaat er zelfs geen op zich zelf staande *b*; het kent alleen *mb*. Ook de Javaan schrijft vaak, om niet te zeggen gewoonlijk, *bëktâ*, enz. als hij *mbëktâ* wil uitdrukken, alsof het van zelve spreekt dat *b* met nasalen voorslag uitgesproken moet worden. Met eenige andere letters is het eveneens gesteld. Eene enkele *d* bestaat er in 't Fidjisch evenmin; het bezit alleen *nd*. Hiermede vergelijkte men 't Oudjav. *ndan* = *Mal. dan*; *ndak* = *Jav. dak*.

Mangmang, dat ik „met eed en vloek“ vertaald heb, is een synoniem van 't Skr. *çapatha*. Soms worden de beide synoniemen met elkaar samengekoppeld, gelijk in het oud en nieuw Javaansch zoo dikwijls geschiedt, bijv. in *wêlasasih*, *sukabungah*, e. dgl.² Zoo lezen we een paar regels vóór den aanhef van 't formulier deze woorden: *manibâkna çapatha-mangmang irikang wwang asing maharöp manglburânugraha çri-Mahârâja*, d. i. „late men een duren vloek vallen op een iegelijk die de privileges door *Z. Maj.* den Koning geschonken wil te niet doen.“ *Mangmang* is een tweelingvorm van 't *Jav.* en *Kawi bangbang*, *šbang*. Op gelijke wijze staat *Jav. mor* (di *mor*) naast *wor*; *Kawi* en *Jav. amuk* (*pangamuk*) naast *Kawi wuk* of *wâk* „verwoede aanval“ (bijv. *B. Y.* 265; 290; 312); ditzelfde

¹ Over de beteekenis van *ra* vgl. *Kawi-Stud.* bl. 27.

² Vgl. *T. Roorda*, *Jav. Spr.* § 286.

wuk herkent men in 't Mal. mabuk «dronken», zoodat in wuk en wuk de algemeene zin van «razend, dol zijn» ligt opgesloten. Afwisseling tusschen m en w vindt men ook in gevallen waar van verwarring tusschen actief en passief, duratief en aorist, geen sprake kan wezen; bijv. Jav. maliwis «wilde eend» heet in 't Kawi waliwis; zie Bhoma-kāwya, bl. 87, r. 4 v. o. De algemeene zin van mang mang en bang-bang zal wel wezen «luid roepen», waaruit zich die van «dreigen» en van «zweren» ontwikkeld heeft. Ook ons zweren is oorspronkelijk niets anders; vgl. Skr. swara, klank; Engelsch answer, en al wat daarmee samenhangt.

Nghulun is een beëld voornaamwoord van den 1sten pers., en van gelijke beteekenis als 't ook in 't Kawi voorkomende kawula. Het beantwoordt aan 't Skr. ayañ janah, en ons «mijn persoon»; vergelijkt men het met ngwang «mijn (ons) persoon», beëld voor «ik, wij», dan wordt het waarschijnlijk dat ng een voornaamwoord, of liever lidwoord, is, dat wang voor wwang staat, en hulun dienaar, man van nomads gevoig, beteekent. Inderdaad beteekent pahulunan een kind des huizes, lid der familie; Nakula wordt zoo genoemd ten opzichte van Çalya in B. Y. 510. Ahulun, eig. «dienaren, gevoig hebbende» bet. Heer, Vorst; sang ahulun, de Heer, Mgubeer; Wiwāha 186; B. Y. 405; 517; de Vorst (581). Als voornaamwoord luidt het woord niet hulun, gelijk in Roorda's Jav. Wdb. i. v. wordt opgegeven, maar nghulun; zie hier enkele bewijsplaatsen; in B. Y. 471: ngūuin nghulun tēka tumut lalu bhagna denta; 494: ndāu amriha ngūuun atoha hurip-ku kēdwa; 495: tan rowa ngūu nghulun amātyana yeng ranāngga; e. e. Het fonteyne hulun der woordenboeken berust op verkeerde scheiding van n, ni nghulun «van, in, aan mij (ons).»

Aparē. In de gedichten is de gewone vorm aparō, mapō, met langen Pēpēt; de Javaansche is parēk (paḍēk). Trouwens ook 't Kawi heeft parēk; o. a. in deze zelfde usangte te lezen we bwat hajyan adoh aparēk.

De arumodaya Mahāsambhū. Deze namen, of liever bijnamen des konings, verschillen van die we in den aanhef lezen. De oorkonde is namelijk uitgevaardigd van wege «Çri-Mahārāja Çri-lokapāla, Hariwanggotunggadewa nāma rājā-«*etc.*», d. i. Z. Maj. den doorluchtigen regent, uit het Zonneslacht, met name Uttunggadewa, gewijd (d. i. ge-

kroond) ¹ vorst. Mahâçambhu is een der namen van Çiwa; nu worden ook zekere ingewijden in de mystieke secten onder de Çiwaieten met den titel van çiwa, maheçwara, enz. bestempeld. De Javaausche Koning kan een aanhanger van een dier mystieke scholen geweest zijn, doch even goed is het mogelijk dat hij naar later Indisch gebruik onder zijne namen dien der sectegodheid telde. In allen gevalle blijkt uit zijn naam Mahâçambhu dat hij een Çiwaiet was ¹.

Dakshottama, Bahubajra en Pratipakshasangçaya zijn de namen, en wel de officiele of publieke namen, van de drie hoofdministers, die de acte mede uitvaardigen of zooals onze term luidt „contrasigneeeren.“ Een der namen verschilt van dien we aantreffen op pl. 3, a der oorkonde. Daar toch staat:

Mangkana diwaça-nira Çrî-lokapala Hariwangçotunggadewa, dinulur de rakryan mahâmantri katrîni, rakryan mantri hîno, Dakshotama, rakryan mantri halu, Pratipakshasangçaya, rakryan mantri sirikan, Mahâmâhino.

D. i. „zoo is de datum (d. i. acte) van Z. Maj. den landsheer, den Zonnetelg, Uttunggadewa, bijgestaan door de drie prinsen en hoofdministers: prins minister van?, Dakshottama; prins minister van oorlog (?) Pratipakshasangshaya: prins minister van?, Mahâmâhino.“ Deze laatste moet dus anderszins bekend gestaan hebben als Bâhubajra. Terloops zij hier opgemerkt dat de Indiërs, althans der hoogere standen, meer dan één naam dragen. Vorsten en hooge ambtenaren voeren daarenboven nog bijnamen. Meestal zijn de laatste in de geschiedenis bewaard gebleven; eene heillooze verwarring is hiervan 't gevolg geweest, en geen mensch vernag thans met zekerheid te zeggen hoe de groote Wikramâditya heette. Van Koning Açoka den Buddhist kent de nowereld wel drie bijnamen en den geslachtsnaam daarenboven, maar de eigennaam of „alledaagsche“ naam, is verloren. De Hindusche gewoonte om vorsten naar den bijnaam te noemen, heeft zelfs onder de Muzelmansche Grooten Mogols stand gehouden; hoe weinigen zijn er die ooit den

¹ Abhisheka is in 't Skr. uitsluitend substantief; in 't Kawi dient het tevens voor Skr. abhishikta. Niets gewoner in 't Kawi dan dat Skr. substantieven als adjectief gebezigd worden, bijv. krodha is niet enkel «toorn», gelijk in 't Skr., maar ook «toornig», Skr. krudha; Skr. harsha is «blijdschap», maar in 't Kawi zoowel «blijdschap», als «verblijds», Skr. hrshita; Skr. çakti, macht, maar Kw. ook «nachtig.»

² Van welke secte dan ook; er zijn een tal van Çiwaietische secten, deels mystiek en asketisch, deels niet.

eigenlijken naam van Akbar of Aurengzeb gehoord hebben? Wat in Indie gebruikelijk was, gold stellig ook bij de Hinduse Javanen. Dakshottama, Bânuwajra, en dergelyke officieele namen vindt men in andere oorkonden van lateren tyd terug.

Gramā; of de term juist is weêrgegeven met „dorper“, laat zich voorsnog moeielyk beslissen. Te oordeelen naar de beteekenis die gramī in 't Jav. heeft, zal men misschien „koopman“ waarschynlyker achten. Hoe het zij, kennelyk is in den tekst de Waicya-stand bedoeld, en nademaal Waicyas zoewel landbouwers als kooplieden zijn, is het voor 't verstaan van deze plaats van weinig belang hoe men gramā opvatte. 't Grondwoord is natuurlyk Skr. grāma, doch dit heet zoewel „dorp“ als „maatschappij, vennootschap.“

Jēwah is kennelyk een byvorm van jēmah, dat zoewel in 't Kawi als in 't Maleisch voorkomt. Jēwah = jēmah is „gezang“, en bywoordelyk „ten gevolge.“ Vergelykt men deze woorden met het gelykbeduende tēmah, dat ook Jav. is, dan ziet men dat jē en tē verouderde prefixen zijn. Voorts levert mah = wah wederom een voorbeeld voor de afwisseling tusschen m en w, waarvan zoo even reeds sprake was. Van wan is o. n. nog afgeleid Kawi wwah (uit wwah), Jav. wuh, Mal. buwah (uit bwah, en dit uit wwah).

Karēmakēna-nya, van angarēmakēn, mangarēmakēn = Jav. ngēlēmamakēn. In vorm is het een verzoek of eisen overeenkomende met zulke Jav. uitdrukkingen als trādōōge „laat my (of: laat ik) eens zien.“ Het onderscheid is dat het conjunctief-suffix in 't Jav. in een dergelyk geval wordt weggelaten, doch in 't Kawi niet.

Lēbokēna = lēbwakēna, conjunctief passief van 't causetive manglēbwakēn. De verhouding van lēbokēn tot lēbwakēn is dezelfde als van lor, Noord, tot iwar; in onze taal pte wordt nu eens lor, dan weer iwar geschreven, een lēv s. „dunkt my“, dat reeds toen ter tyde begonnen was wat nu in onze Jav. regel is geworden, nl. overgang van wa in o. In bokēna letterlyk in 't Skr. vertaald, ware prawocyeta of prawocyatām, maar noch in 't Sanskr., noch in onze taal, en noch 't gansche woord in verbinding met karēmakēn-nya anders uitdrukken dan door madhye of antar, en door 't Noord. voorzetsel in. In 't algemeen, in de Arische talen wordt de wijzigingen of richtingen eener handeling aangeduid door voorvoegsels, als ingaan, opgaan, overgaan, enz., of

door eigenlijke voorzetsels, enz. In de Polynesische talen worden twee handeling aanduidende woorden naast elkander geplaatst; en zoodoende 't eene door 't andere nader bepaald; in stede van subordinatie, verkiezen ze coordinatie. Is nu een der gecoördineerde woorden met een modaal suffix voorzien, dan ontvangt ook 't andere er een. Bijv. B. Y. 8: kinon lumakwa datəngeng (d. i. datenga + ing) Kurupati, „hetgeen in onze taal eenvoudig is: „werd verzocht om zich te begeven naar den Kuru-vorst.“ B. Y. 182: cakrabyūha ngaranya nora wənanġa rusuka ri taya Bhīma-Phalguṇa, d. i. „de radslagorde genaamd, welke onmogelijk in wanorde zou kunnen gebracht worden, zoo Bhīma en Arjuna er niet waren.“

Sang hyang daləm er, eig. „de god van 't diep der wateren,“ anders gezegd Waruna, Neptunus, Okeanos. De persoonsverbeelding gaat wederom over in de materiele betekenis. De uitdrukking staat gelijk met ons Oceaan, als wij dit schrijven met eene hoofdletter.

Sanghapən. De parallelplaats in 't eedformulier van Insz. VII heeft: ri wwai sahutən dening wuhaya. Daardoor wordt de beteekenis vastgesteld; vgl. Jav. caugap en angap Utalakəna, van utal = Jav. untal, in kotal.

Alisyus. Evenzoo gespeld B. Y. 584, doch halisyas 452, alsook Wiwāha 223. Over 't algemeen weifelde reeds de oude uitspraak tusschen ha, hi enz. aan 't begin der woorden, zoodat als beginletter de h zeer zacht moet geklonken hebben.

Dəmakən. Angdəmak, mangdəmak is „aanvalles, er op inloopen, er op losgaan, to assail, bespringen“; bijv. mangdəmak ring gadāstra B. Y. 561; Bhoma-Kāwa bl. 28, r. 2 v. o.; van olifanten gezegd B. Y. 417; zoo ook in 't causatief: mangdəmakakən gajah-ira ri turangga Phalguṇa B. Y. 176. Mangdəmak bet. „aangrijpen“ in Wiwāha 261: hetu-nyān tēka mangdəmak kadits sanghārāgni; ook wel „in bezit nemen, aanvaarden.“

Yan para komt op hetzelfde neêr als yanapara (of yamara), doch terwijl 't laatste letterlijk is: „wanneer hij gaat“, laat het eerste zich nagenoeg weêrgeven met „op reis“ of „gaande“. Zoo ook heet het in 't andere formulier yan hawan, dat feitelijk op 't zelfde neêrkomt als yan ahawan of yamahawan „wanneer hij op weg is, een tocht doet.“ Met al maakt het taalgebruik geen onderscheid tusschen mara en yanpara; dientengevolge doet yan vóór een stamwoord

voegd denzelfden dienst als de verandering van den begin-
medeklinker des stamwoords in de overeenkomstige nasaal. Der-
halve, er is geen onderscheid van beteekenis tusschen mijil
en yanwijil. Om deze bewering te staven, zal ik eenige ondub-
betwinge voorbeelden aanhalen. In Bhoma-k. bl. 15, r. 8 staat:

sāmpun mangkana cīghra yanwijil i heng sira katēmu tikang
bañādhika.

Dat de dichter hier cīghra mijil zou geschreven hebben,
hadde hij het om de versmaat niet gelaten, ziet men licht.
Als eene uitbreiding van die constructie beschouw ik de ver-
vanging van 't voorvoegsel ma = a door yanpa. Hiervan
leveren de gedichten een aantal voorbeelden; o. a. Bhoma-k.
r. 9 v. o.

ilā yanpahawan gajādhipa tēlas mabhūshana sira

„Betragejk bereed hij een baas van een olifant enz.“ Het is
duidelijk dat yanpahawan niet in 't minste of geringste ver-
samt van mahawan, awahan. Evenzoo is yanpatanghi,
enes op* bl. 61, r. 2 volmaakt hetzelfde als matanghi,
atanghi; de regel is duidelijk:

song sang hyang Rawi karānanya yanpatanghi.

Zie verder bl. 105, r. 2 v. o., waar yanpalaywan =
nānywan; 135, 16, yanpangungsir = mangungsir;
191, 8, yanpanahanahā = manahanahā; enz. Uit den
Wānā, die eene menigte voorbeelden van deze constructie
bevat, zal ik ook er slechts enkele aanhalen, o. a. hetzelfde
yanpara = mara, dat we ook in ons formulier vinden;
in str. 250 lezen we:

māti rzmong yanpatāngdon grha, wuhaya pējah yanpareng
wājāhācca

Yanwijil = mijil in str. 306:

ana yanwijil sumētang ahyas uजार atitih-titih pupū.

Mañēm wakēn; klaarblykelyk in den zin van Jav. anē-
nōn.

Sungga-wēlah. Deze term is mij elders niet voorgekomen
om er is geen twyfel aan, of 't Oudjavaansche woord had
de zamen zin als 't Maleische sungga (= suda), Bat. soega.
Het is verder voorkomende ruyung heb ik slechts bij gis-
sing vertaald.

* Het is ruyung of luyung, (hout van den arenpalm,) past niet,
toch is ruyung s in ons stuk zoo geuoemd werden omdat ze van
māti is gemaakt waren.

door eigenlijke voorzetsels, enz. In de Polynesische talen worden twee handeling aanduidende woorden naast elkander geplaatst; en zoodoende 't eene door 't andere nader bepaald; in stede van subordinatie, verkiezen ze coordinatie. Is nu een der geordineerde woorden met een modaal suffix voorzien, dan omvat ook 't andere er een. Bijv. B. Y. 8: kinon lumakva datəngeng (d. i. datenga + ing) Kurupati, „hetgeen in onze taal eenvoudig is: „werd verzocht om zich te begeben met den Kuru-vorst.“ B. Y. 182: cakrabyūha ngaranya nora wənanḡa rusuka ri taya Bhīma-Phalguṇa, d. i. „de radslagorde genaamd, welke onmogelijk in wanorde zou kunnen gebracht worden, zoo Bhīma en Arjuna er niet waren.“

Sang hyang daləm er, eig. „de god van 't diep der wateren,“ anders gezegd Waruṇa, Neptunus, Oceanos. De persoonsverbeelding gaat wederom over in de materiele betekenis. De uitdrukking staat gelijk met ons Oceaan, als wij ǃ schrijven met eene hoofdletter.

Sanghapən. De parallelplaats in 't eedformulier van Ins. VII heeft: ri wwai sahutən dening wuhaya. Daardor wordt de beteekenis vastgesteld; vgl. Jav. caugapən angap

Utalakəna, van utal = Jav. untal, in kotal

Alisyus. Evenzoo gespeld B. Y. 584, doch halisyus 452, alsook Wiwāha 223. Over 't algemeen weifelde reeds de oude uitspraak tusschen ha, hi enz. aan 't begin der woorden, zoodat als beginletter de h zeer zacht moet geklonken hebben.

Dəmakən. Angdəmak, mangdəmak is „aanvallen, er op inloopen, er op losgaan, to assail, bespringen“; bijv. mangdəmak ring gadāstra B. Y. 561; Bhoma-Kāva bl. 28, r. 2 v. o.; van olifanten gezegd B. Y. 417; zoo ook in 't causatief: mangdəmakakən gajah-ira ri turagg Phalguṇa B. Y. 176. Mangdəmak bet. „aangrijpen“ in Wiwāha 261: hetu-nyān tēka mangdəmak kaditu sanghārāgni; ook wel „in bezit nemen, aanvaarden.“

Yan para komt op hetzelfde neer als yanapara (of yanamara), doch terwijl 't laatste letterlijk is: „wanneer hij gaat, laat het eerste zich nagenoeg weêrgeven met „op reis“ of „gaande“. Zoo ook heet het in 't andere formulier yanhawar, dat feitelijk op 't zelfde neer komt als yanahawan of yanamahawan „wanneer hij op weg is, een tocht doet.“ Met ǃ al maakt het taalgebruik geen onderscheid tusschen mara en yanpara; dientengevolge doet yan vóór ǃ 1 stemwoord ǃ

voegd denzelfden dienst als de verandering van den beginmedeklinker des stanwoords in de overeenkomstige nasaal. Derhalve, er is geen onderscheid van beteekenis tusschen mijil en yanwjiil. Om deze bewering te staven, zal ik eenige onduidelijkke voorbeelden aanhalen. In Bhoma-k. bl. 15, r. 8 staat:

sampun mangkana cighra yanwjiil i heng sira katömu tikang
batadika.

Dat de dichter hier cighra mijil zou geschreven hebben, hadde hij het om de versmaat niet gelaten, ziet men licht. Als een uitbreiding van die constructie beschouw ik de verandering van 't voorvoegsel ma = a door yanpa. Hiervan leveren de gedichten een aantal voorbeelden; o. a. Bhoma-k. r. 9 v. o.

tilä yanpahawan gajädhipa tēlas mabhōshana sira

„Bereid hij een baas van een olifant enz.“ Het is duidelijk dat yanpahawan niet in 't minste of geringste verschilt van manawan, awahan. Evenzoo is yanpatanghi, zooes ope bl. 61, r. 2 volmaakt hetzelfde als mataughi, atanghi; de regel is duidelijk:

song sang hyang Rawi karana-nya yanpatanghi.

Zie verder bl. 105, r. 2 v. o., waar yanpalaywan = nopalaywan; 135, 16, yanpangungsir = mangungsir; 191, 8, yanpanahanahâ = manahanahâ; enz. Uit den Wāwā, die eenige menigte voorbeelden van deze constructie bevat, zal ik ook er slechts enkele aanhalen, o. a. hetzelfde yanpara = mara, dat we ook in ons formulier vinden; in str. 250 lezen we:

mati ragnong yansuungdon g̃rha, wuhaya pējah yanpareng
wyädinawata

Yanwjiil = mijil in str. 306.

Ma yanwjiil sumēang ahyas ajajar atitih-titih pupū.

Maleisewakēn; klaarblijkelijk in den zin van Jav. anō-nō.

Sungga-wērah. Deze term is mij elders niet voorgekomen doch er is geen twijfel aan, of 't (Dudjavaanache woord had de zelfden zin als 't Maleische sungga (= suda). Bat. soega. Het ons verder voorkomende ruyung heb ik slechts bij gi-sung vertaald.

De ruyung of luyung, schout van den arenpalm, past niet, te meer ruyung's in ons stuk zoo genoemd werden omdat ze van aren niet bestaan waren.

Makalambi-aji, eene constructie gelijk makĕmul-putih (akĕmul-putih), en dgl., laat zich vergelijken met ons zwartgerokt, witgedast, zwartgesluierd, enz., waarin ge den zin van „(voorzien) met „ bewaard heeft. Dit ge nu heet in 't Kawi ma en a, in 't Jav. ha (a). Daar de Javaansche spraakkunsten over dezen gewichtigen woordvorm zwijgen, maak ik den lezer opmerkzaam op eenige voorbeelden uit den Damar Wulan: bl. 32: hakulambi-sutra; en hasonderpoleng-habang; 27: hakopyah-hirĕng, en adodotkumitir. Vgl. Kawi-Stud. bl. 31, vg.

Lawasang stelt lawasang voor. In de spelling der oorkonde wordt zeer dikwijls de dubbele medeklinker door den enkelen uitgedrukt; zoo aan 't slot tlasinurat voor tlas sinurat; op eene andere plaats nimita voor nimitta; Dakshotama voor Dakshottama; enz.

Amukti, mukti is duratief-actief van Skr. bhukti, reeds toen ter tijd door de Javanen als bukti uitgesproken. Dat de geaspireerde letters in Skr. woorden in de spelling eeuwen lang bewaard bleven, doch niet als zoodanig uitgesproken werden, kan men reeds uit onze oorkonde leeren. Immers we zien daarin vlak bij elkaar nu eens sapátha (Skr. çapátha), dan wĕt sapata. In 't Bhar. Y. treft men op gelijke wijze door elkander bukti en bhukti aan; bijv. 619: suka sĕk bhinukti „genoegens veel gesmaakt“, 625: mĕne ko bhukti ning asu „straks wordt gij den honden ten voedsel,“ doch 444: bukti ning mṛtyujihwá „kost voor de tong des Doods.“ De duratieve vorm is natuurlijk amukti, mukti en mamukti, de vruchten plukken, smaken, genieten, deelschtig worden; bijv. amukti pápa „de vruchten plukken zijner boosdaden“ 503: mamukti wishaya „zinnelijke genoegens smaken“ 659.

Pinarĕngökĕn is een vorm die in beteekenis overeenkomt met het partic. praes. pass. en gerundief der Arische talen; tinon is, in 't Skr. vertaald, dṛçyamāna en dṛçya; ginawe „te gebruiken, dienstig“, enz. Behalve 't aanhechtad akĕn bezit het Kawi, gelijk de Nieuw-jav. dichttaal, ook kĕn; uit rĕngö + akĕn wordt in 't Kawi rĕngwakĕn; rĕngö + kĕn daarentegen blijft rĕngökĕn. Parĕngö is een secundaire stam, uit pa en rĕngö, Jav. rungu. Rĕngö, rungu is „'t gehoord worden, auditus“, en „gehoor“, bijv. in tan-wawa-rĕngö „er niets van bespurende“ eig. „zonder

beseef of gehoor. B. Y. 170. Parëngö is dus „wat in 't gehoor valt, wat gehoord wordt (Aorist)“, gelijk patut is „dat wat voegt, past, voegzaam“; pakou „wat bevolen wordt, opgedragen last.“

Kanishita; Skr. kanishṭha. Hieruit is Jav. niṣṭa ontstaan, en niet uit nishṭa, zoals in 't Jav. Wdb. i. v. niṣṭa wordt opgegeven. Dat ka in 't Jav. meermalen weggevallen is, omdat men het met het prefix ka verwarde, is herhaalde malen door v. d. Tuuk en anderen aangetoond.

Het eedformulier in Inscr. VII en de redactie er van zoals de Heer van Bloemen Waanders die medegedeeld heeft, zal in tekst en vertaling in een volgende aflevering dezer Bijdragen uitgegeven worden.

OUDJAVAANSCH E BERGNAMEN.

Onder de bergnamen die in 't bovenbehandelde stuk voorkomen zijn er slechts enkele die ik op onze kaarten heb kunnen terugvinden. Het is van belang, pogingen te doen ten einde de oeging der bergen op te sporen omdat ze vermoedelijk alle met 't gebied lagen van 't rijk, welks vorst de acte uitvaardigde. Het stuk is opgesteld te Majapahit: parisamapta tlasinurat nang Majapahit ¹. In de hoop dat anderen, beter bekend met de plaatselijke gesteldheid van Java dan schrijver dezes, voortbrekende zullen aanvullen, zal ik opgeven welke bergen ik heb kunnen terugvinden.

Satasrëngga. Dit woord is in 't Javaansch verder verbestend tot sata-rëngga (zie sapta-rëngga in Jav. Wdb.); en kan dus bedoeld wezen de Soetorenggo in 't Japara-gebergte.

Merapwa = marapuy, Jav. Merapi. Welke der twee vorken, de oostelyke of de westelyke gemeend is, blijkt niet. Voor de steden we Merapi, ZW. van den Merbaboe.

Sambang, thans Sumbang, en Susundara, thans Seudoro, beide op de rivier van Glandar.

Wabalangan, Jav. Balambangan. Ofschoon de sprong

¹ Het woord voor deze residentie wordt niet alleen in ons stuk met jh ge-
schied, maar ook met van. Dr. v. d. Tuuk leet ik dat jh in dit woord, de
betekenis was. Het is de jh in heendaagsch Javaansch (Madureesch)
betekenis, kan men leeten uit Bharata-Y. 100, in 't woord
100.

van den Sendoro tot het uiterste Oosten van Java groot is, schijnt er geen reden te bestaan om dit Walambangan niet gelijk te stellen met het bergland van 't schiereiland Balam-
bangan.

Měđang, natuurlijk Jav. Měđang of Měđang, maar welk?

Tawihang, Jav. Taweng; vermoedelijk de heuvel van dien naam in de residentie Pekalongan.

Pangawan houd ik niet voor den naam van een berg, maar voor 't Jav. bangawan. Ook onder de voorgaande namen zijn er ettelijke, waarvan men niet met zekerheid kan zeggen dat bergen bedoeld zijn. De redenen waarom juist deze bergen of plaatsen zoo heilig geacht worden en andere niet, zijn ons verborgen. Eene volledige lijst hebben we zeker niet in de opsomming te zoeken; integendeel, het moeten plaatsen geweest zijn, wier beschermgeesten eene bijzondere vereering genoten. De heiligheid van bepaalde oorden hangt van min of meer toevallige omstandigheden af die wij niet meer kunnen opsporen.

H. KERN.

BERICHTEN VAN EENEN MALEIER OVER SIAM EN DE SIAMEEZEN.

In het Tweede deel van het Tijdschrift voor Neêrlands Indië, 1845, heeft Dr. Van Hoëvell een Maleisch geschrift met vertaling uitgegeven, handelende over Bali en de Balineezen en opgesteld door zekeren Abdoëllah ben Mohammad Almiéri (de Egyptenaar), die tusschen de jaren 1823 en 1826 dat eiland herhaaldelijk bezocht als Secretaris van den Pangeran Said Hassan, die door den Gouverneur Generaal van der Capellen in commissie daarheen gezonden werd. Van denzelfden auteur, die volgens Dr. Van Hoëvell, te Palembang geboren en, blijkens zijne eigene mededeeling, een te Besoeki gevestigd koopman was, bestaat er een dergelijk geschrift over Siam en de Siameezen, vervaardigd in het jaar 1822, toen hij dat rijk had bezocht insgelijks in het gevolg van evengenoemden Said Hassan, aan wien door den Gouverneur Generaal Van der Capellen in dat jaar eene zending derwaarts was opgedragen. Ook nu vervulde hij bij dezen de betrekking van Secretaris, doch zonder officieel karakter; althans hij vermaant dat hij niet bezoldigd werd maar op eigen kosten reisde, en zinks deed op verzoek van Said Hassan en alleen om zich bij den Gouverneur Generaal verdienstelijk te maken. Hij verzekert dit laatste zoo bij herhaling, en voegt er bij dat hij dit geschrift opstelde uitsluitend met het doel om de gelegenheid te krijgen tot de aanbidding daarvan Zijne Excellentie in persoon te ontmoeten, dat het wel schijnt of het hem te doen was om eene ridderschap te verkrijgen, gelijk volgens zijn verhaal door Van der Capellen aan Said Hassan geschonken was.

De verhaalt over Siam en de Siameezen bevat, onder vele veranderingen, een aantal niet onbelangrijke bijzonderheden en omissies, die voor de schraanderheid van den schryver pleiten. Het is gesplitst in twee gedeelten: het eerste behandelt fabelachtige overleveringen omtrent den oorsprong der Siameezen; het tweede,

waarin waarschijnlijk ter liefde van den Gouverneur Generaal eene verhandeling over de zegeningen van het Europeesche bestuur voor de Inlanders is tusschengevlochten, behandelt de geschiedenis der Siameesche vorsten van (volgens Abdoe'llahs berekening) omstreeks den aanvang der 18de eeuw tot op den tijd van des schrijvers verblijf in Siam, en eindigt met de opgave der personen, die toen voor de troonsopvolging in aanmerking zouden kunnen komen.

De hier volgende vertaling is naar eene zeer nette in 1823 vervaardigde kopie, die zich in de bibliotheek der Leidse Academie bevindt. Alle eigennamen zijn daarin ter aanwijzing van de uitspraak met vocaalteekens geschreven. Abdoe'llah heeft dus getracht nauwkeurig te wezen, hetgeen hem echter omtrent de Siameesche namen niet altijd schijnt gelukt te zijn; daar ik hem evenwel in dat opzicht niet overal voldoende kan controleeren, heb ik die gelaten zooals ik ze vond; ook een paar Engelsche kooplieden heb ik niet kunnen tehuis brengen. Van het schrijven van eenen commentaar op het geschiedverhaal heb ik mij geheel onthouden, omdat deze wellicht den tekst in uitgebreidheid zoude moeten overtreffen, en ook niet het leveren van eene geschiedenis van Siam, maar alleen het mededeelen van de berichten van eenen Maleier daarover, het doel van deze bijdrage is.

Breda, Dec. 1873.

DE HOLLANDER.

KORT BEGRIP DER GESCHIEDENIS VAN DE VORSTEN VAN SIAM.

Verhaal. Het was in het jaar 1288 der Hedjah van den Profet Mahomed, den zoon van Abdoe'llah, den Arabier van Mekka, die naar Medina week, en in de maand Dzoel-Hudjah, dat de Pangeran Said Hassan ben Omar de Abessymer eene ridderorde verkreeg van Zyne Excellentie den Gouverneur Generaal Willem Godard Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen, die geheel Indië bestuurde en gezeteld was op den vorstelyken troon te Batavia, de hoofdstad van alle Oostersche landen; ook gelastte hy hem naar het land Siam te gaan. En ik, de geringe Abdoe'llah ben Mohammad de Egyptenaar, kwam toen juist van Besoeki te Soerabaja om waren te koopen, waarmede ik naar Timor wilde gaan. Toen zeide de Pangeran Said Hassan tot my: «wel Sjeik Abdoe'llah ga niet naar Timor, maar reis met my naar Siam om den Grooten Heer goede diensten te bewyzen; en ik zal u aan Zyne Excellentie voorstellen.» Nu verheugde het my zeer te hooren dat ik den allerverhevensten Heer van dienst zoude kunnen zijn, en ook had ik een sterk verlangen om bij Zyne Excellentie in de opwachting te maken en hem van aangezicht tot aangezicht te zien. Ik liet dus myne zaken in den loop, gaf de reis naar Timor op, en ging met Pangeran Said Hassan naar Siam. Wij waren met ons negenen, die gezamenlyk op eigen kosten toebereid, zonder bezoldiging te genieten, alleen om den Grooten Heer van dienst te zijn, en onder de auspicien van Zyne Excellentie kwamen wy behouden in Siam aan. Ik kreeg nu den titel van Secretaris van den Afgezant van den Grooten Heer van Jakatra; en wy bleven ongeveer vier maanden in Siam, waer ons schip voor anker bleef liggen. Toen keerde Pangeran Said Hassan terug en ging zyne opwachting bij den Grooten Heer maken, die hem weder naar Sambat zond. En ik was

zeer bedroefd over de teleurstelling dat ik niet voor Zijne Excellentie mocht verschijnen en hem van aangezicht tot aangezicht zien; en ik bleef te Batavia onder den vlaggestok om weder naar mijn huis te Besoeki terug te keeren.

Zoolang ik nu in Siam was, was mijn eenig streven bij dag en bij nacht den Grooten Heer van dienst te zijn; ik keek niet links of rechts; en zocht steeds naar middelen om mijne verdienste-lijkheid jegens zijne Excellentie te vermeerderen. Zoo deed ik ook onderzoek naar de oorspronkelijke afstamming der vorsten van Siam en hunne gedragingen; en alwat ik zag met mijne oogen en vernam met mijn verstand en mijne ooren uit de verhalen van oude lieden, dat alles heb ik naar waarheid opgeschreven en tot een verhaal samengesteld; wellicht komt het gerucht van deze Geschiedenis van het rijk Siam den Grooten Heer ter ooren. Maar ik zoude alles wat ik geschreven heb niet hebben kunnen schrijven zonder de hulp van den Pangera Saïd Hassan, die mij naar Siam medenam, en alleen in naam van en gemachtigd door den Grooten Heer konden wij allen naar Siam gaan. En in de hoop op de rechtvaardigheid van den Grooten Heer om misslagen te vergeven ben ik er toe gekomen deze Geschiedenis van Siam te schrijven; mocht er dus iets in zijn, dat verkeerd is of Zijne Excellentie niet bevalt, dan vrage ik duizendmaal verschooning.

Er wordt in den Koran van den Profeet Mahomed den zoon van Abdoe'llah vermeld dat God alle menschen geschapen en uit den Profeet Adam voortgebracht heeft. En inderdaad zijn alle menschen oorspronkelijk uit éenen vader en ééne moeder, afstammelingen van den Profeet Gods Adam; intusschen hebben zij ieder hun eigen land en taal en kleeding en voorkomen en godsdienst; en ook heeft God de allerhoogste sommige menschen boven andere verheven wegens hun verstand en hunne gedragingen; en zoo heeft hij ook sommigen uit het menschelijk geslacht tot apen en zwijnen gemaakt in zijnen toorn over hunne ongehoorzaamheid, namelijk twee stammen uit de Joden. De eene stam is die van lieden, welke vischten op Zaterdag, dat volgens den Profeet Mozes een heilige dag is. De Profeet David nu vervloekte de lieden, die op Zaterdag vischten, en zij werden in apen en zwijnen veranderd; en hun aantal bedroeg honderden. De tweede stam is die van lieden, welke wederspanning waren tegen den Profeet Jezus den zoon van Maria en de spijzen versmaadden, welke God de allerhoogste voor dien Profeet door

Engelen van den hemel had doen brengen. Deze verzuaders werden door den Profet Jesus vervloekt, en God de allerhoogste veranderde hen allen in swijnen en apen; hun aantal bedroeg honderden. Dit is door God den allerhoogste aan den Profet Mahomed in het Arabisch verhaald in den Koran.

Die menschen nu, welke door God den allerhoogste in apen en swijnen veranderd waren, leefden slechts drie dagen in deze wereld, waarna zij door God den allerhoogste gedood werden. Er bleven slechts eenige apen en swijnen over, en dese beide diersoorten vermengden zich met de honden en zij paarden alle drie onder elkander. En zij allen bestegen eenen berg, waarop veel menschen woonden, doch die geen lust hadden om naar de steden af te dalen en met de andere menschen in aanraking te komen. En een aanzienlijk priester van de blanken zeide: „wat zijn er eene menigte bergen en eilanden, waar menschen wonen! Maar dit zijn geene afstammelingen van Adam; zij zijn door God den allerhoogste geschapen evenals Hij de vissen en slangen en schorpioenen en boomen geschapen heeft, zonder vader of moeder en zonder oorsprong.“ De lieden op dien berg leefden van boombladeren en wilde dieren en aardvruchten; zij waren boschmenschen en liepen naakt. Deze boschmenschen nu ontmoetten die apen en swijnen en honden, en zagen dat zij zich aanstelden evenals menschen, en paarden met hen; en daaruit ontstonden talrijke afstammelingen van vierderlei soort: sommigen geleken het meest op apen, anderen het meest op honden, anderen het meest op swijnen, anderen het meest op menschen; er waren er ook, die in het geheel niet op dieren, en er waren er, die op alle vier de soorten geleken. Toen kwam de Profet Salomo, de zoon van den Profet David, en beval allen, die de gedaante van dieren hadden, te gaan wonen op zekeren berg in het land Jemen; en die de gedaante van menschen hadden beval hij te gaan wonen in Hindostan in de stad Poenastara; en die allerlei soort van voorkomen hadden beval hij te gaan wonen aan den oorsprong der rivier van Bengalen, op eene plaats waar zich vele Geesten ophielden, en van hen zijn de zoogenoemde Brahmanen afgetand. Het geslacht der Brahmanen nu verspreidde zich over alle gewesten van Hindostan en kreeg den naam van Hindoes; en de naam van hunnen godsdienst was Boeda, voor wien zij Allah hadden verwisseld. Er waren er ook, die dieren en steenen en boomen en het water en het vuur en de zon aanbaden. In dien tijd

waren er ook Arabieren in Jemen, die de zon aanbaden, en de naam van den Koning van Jemen was Abdoe'ssjems, „Die naar der zon.“ Ook is de godsdienst der Hindoes het vereeren van afbeeldingen van menschen, elk naar zijnen aard; tot heden toe hebben de Hindoes geenen Profeet.

Verhaal. Verder zegt de verhaler: Ten tijde van den Profeet Salomo waren de Oostelijke landen niet door menschen bewoond, maar door allerlei geesten, Djins, Dewa's, Membangs en Siloemans. En in dien tijd kwamen er veel Hindoes naar de Oostelijke landen, en zoo werden deze bevolkt met menschen van den stam der Hindoes, Brahmanen van godsdienst, die iets anders dan den allerhoogsten Allah aanbaden. En toen de Hindoes in de Oostelijke landen talrijk geworden waren, voer de Javaansche vorst Déwa Kasoema uit de stad Djenggala in het binnenland van Soerabaja naar het land Koesta en huwde de dochter van den Kelingaschen Hindoevorst, die het afbeeldsel van een witten aap op zwart doek geschilderd aanbad, welke witte aap het gelaat had van het opperhoofd der personen, die op Zaterdag vischten en door God den allerhoogste in apen veranderd waren. En Déwa Kasoema deed dat afbeeldsel van den witten aap weg; en de Hindoevorst verwisselde dat toen en aanbad eene witte koe, en anderen aanbaden een arend, en anderen iets anders, ieder naarmate van zijn verstand en zijn aard. Déwa Kasoema nu bleef niet lang in Kling maar nam zijne gemalin, de Klingsche prinses, mede naar Java en woonde te Djenggala. En in dien tijd kwamen er vele schepen van Kling naar Oostelijk Java; en sommigen vestigden zich op Java en Madoera, en anderen op Bali en Soembawa, en anderen in Bandjar en op het eiland van Palembang en in Kambodja en Siam enz. En in dien tijd werd de Boedagodsdiens der Hindoe-brahmanen algemeen ingevoerd in de Oostelijke landen.

Nu zegt de verhaler: er kwamen in Siam drie schepen bemand met Hindoes uit de stad Poenastara, onderdanen van den grooten vorst Holkar, honderd en vijftig mannen en twee honderd vrouwen, die zich in Siam vestigden. En de toenmalige vorsten van Siam waren niet van menschelijk geslacht maar stamden van geesten af (zoo God wil, zullen wij in dit verhaal daarop nog later terugkomen); en van hunne nakomelingen gingen er sommigen naar Pegu en huwden daar en kregen kinderen, zoodat hun geslacht talrijk werd in Pegu; en van degenen, die vorsten en Mantri's in Siam waren, stammen zij af, die dat tegen-

woordig nog zijn, en zij zijn voortgesproten uit die drie soorten van dieren, apen, zwijnen en honden. Dat de Siameezen van honden afstammen is overigens duidelijk te zien wanneer zij voor vorsten verschijnen; dan loopen zij op vier beenen evenals de honden, zoodat hunne twee ellebogen en twee knieën voor voeten dienen, waarvan de huid dan ook even dik is als die van hunne voetzolen. En dat de Siameezen van varkens afstammen is duidelijk te zien als zij eten en drinken en praten; zelfs slapen zij tusschen andere menschen rondwentelende en een groot geluid makende gelijk aan het geluid van varkens, die knollen en wortelen eten. En dat de Siameezen van apen afstammen blijkt duidelijk als er eenigen bij elkander zijn om het een of ander te doen; dan zitten zij ieder zooals hij wil; sommigen zitten met het gezicht, anderen met den rug naar elkander toe; sommigen steken de beenen rechttuit, anderen zitten te leunen, en anderen springen en schreeuwen, juist zooals apen. Ook zijn bij de Siameezen al die dieren heilig, en het is groote zonde ze te dooden; zelfs het dooden van visschen is zonde; want de Siameezen behooren tot het geslacht der dieren, die afstammen van de Hindoes, uit het nakroost dergenen, die door den vloek der Profeten David en Jezus getroffen zijn.

Wijders vermeldt de verhaler: Ten tijde dat de twee gebroeders, genaamd Kon Loewang Kirán en Kon Loewang Hawat, het rijk Stak regeerden, was Kon Loewang Kirán oppervorst en Kon Loewang Hawat onderkoning. En eerstgenoemde was zeer tiranniek jegens zijne onderdanen en bij het geheele volk gehaat, en Kon Loewang Hawat werd vertoord op zijn broeder en wilde niet langer onderkoning zijn; en hij trok zich terug in den tempel, deed gele kleederen aan, werd Priester (Sami) en wijdde zich aan den dienst zijner goden. En Kon Loewang Kirán werd zwaar ziek. En de Barmanen kwamen de Siameesche steden Kiroeng Tahit Paramahankon en Ajoddajja aanvallen. Toen riep Kon Loewang Kirán de hulp van zijnen jongeren broeder in om de Barmanen, die in aantocht waren, te bestrijden, en deze kwamen uit den tempel, legde zijne gele kleederen af, kleedde zich gelijk de Hindoesche Siameesche vorsten, en bestroef de Barmanen; en dezen werden verslagen en vluchtten naar den land terug. Nu werd Kon Loewang Hawat als vorst van Siam bevestigd en kreeg den titel van Priestervorst (Radja Sami), en door zijne rechtvaardigheid deed deze Priestervorst het land bloeien.

waren er ook Arabieren in Jemen, die de zon aanbade, en de naam van den Koning van Jemen was Abdoe'ssjems, „Die naar der zon.“ Ook is de godsdienst der Hindoes het vereeren van afbeeldingen van menschen, elk naar zijnen aard; tot heden toe hebben de Hindoes geenen Profeet.

Verhaal. Verder zegt de verhaler: Ten tijde van den Profet Salomo waren de Oostelijke landen niet door menschen bewoond, maar door allerlei geesten, Djins, Dewa's, Membangs en Silomans. En in dien tijd kwamen er veel Hindoes naar de Oostelijke landen, en zoo werden deze bevolkt met menschen van den stam der Hindoes, Brahmanen van godsdienst, die iets anders dan den allerhoogsten Allah aanbade. En toen de Hindoes in de Oostelijke landen talrijk geworden waren, voer de Javaansche vorst Déwa Kasoema uit de stad Djenggala in het binnenland van Soerabaja naar het land Koesta en huwde de dochter van den Kelingaschen Hindoevorst, die het afbeeldsel van een witten aap op zwart doek geschilderd aanbad, welke witte aap het gelaat had van het opperhoofd der personen, die op Zaterdag vischten en door God den allerhoogste in apen veranderd waren. En Déwa Kasoema deed dat afbeeldsel van den witten aap weg; en de Hindoevorst verwisselde dat toen en aanbad eene witte koe, en anderen aanbade een arend, en anderen iets anders, ieder naarmate van zijn verstand en zijn aard. Déwa Kasoema nu bleef niet lang in Kling maar nam zijne gemalin, de Klingsche prinses, mede naar Java en woonde te Djenggala. En in dien tijd kwamen er vele schepen van Kling naar Oostelijk Java; en sommigen vestigden zich op Java en Madoera, en anderen op Bali en Soembawa, en anderen in Bandjar en op het eiland van Palembang en in Kambodja en Siam enz. En in dien tijd werd de Boedagodsdiens der Hindoe-brahmanen algemeen ingevoerd in de Oostelijke landen.

Nu zegt de verhaler: er kwamen in Siam drie schepen bemand met Hindoes uit de stad Poenastara, onderdanen van den grooten vorst Holkar, honderd en vijftig mannen en twee honderd vrouwen, die zich in Siam vestigden. En de toenmalige vorsten van Siam waren niet van menschelijk geslacht maar stamden van geesten af (zoo God wil, zullen wij in dit verhaal daarop nog later terugkomen); en van hunne nakomelingen gingen er sommigen naar Pegu en huwden daar en kregen kinderen, zoodat hun geslacht talrijk werd in Pegu; en van degenen, die vorsten en Mantri's in Siam waren, stammen zij af, die dat tegen-

woordig nog zijn, en zij zijn voortgesproten uit die drie soorten van dieren, apen, zwijnen en honden. Dat de Siameezen van honden afstammen is overigens duidelijk te zien wanneer zij voor vorsten verschijnen; dan loopen zij op vier beenen evenals de honden, zoodat hunne twee ellebogen en twee knieën voor voeten dienen, waarvan de huid dan ook even dik is als die van hunne voetzolen. En dat de Siameezen van varkens afstammen is duidelijk te zien als zij eten en drinken en praten; zelfs slapen zij tussehen andere menschen rondwentelende en een groot geluid makende gelijk aan het geluid van varkens, die knollen en wortelen eten. En dat de Siameezen van apen afstammen blijkt duidelijk als er eenigen bij elkander zijn om het een of ander te doen; dan zitten zij ieder zooals hij wil; sommigen zitten met het gezicht, anderen met den rug naar elkander toe; sommigen steken de beenen rechtuit, anderen zitten te leunen, en anderen springen en schreeuwen, juist zooals apen. Ook zijn bij de Siameezen al die dieren heilig, en het is groote zonde ze te dooden; zelfs het dooden van visschen is zonde; want de Siameezen behooren tot het geslacht der dieren, die afstammen van de Hindoes, uit het nakroost dergenen, die door den vloek der Profeten David en Jezus getroffen zijn.

Weiders vermeldt de verhalen: Ten tijde dat de twee gebroeders, genaamd Kon Loewang Kirân en Kon Loewang Hawat, het rijk Sak regeerden, was Kon Loewang Kirân oppervorst en Kon Loewang Hawat onderkoning. En eerstgevoemde was zeer traanziek jegens zijne onderdanen en bij het geheele volk geliefd, en Kon Loewang Hawat werd vertoornd op zijn broeder en wilde niet langer onderkoning zijn; en hij trok zich terug in den tempel, deed gele kleederen aan, werd Priester (Sami) en wijdde zich aan den dienst zijner goden. En Kon Loewang Kirân werd zwaar ziek. En de Barmanen kwamen de Siameesche steden Karseng Tahit Paramahankon en Ajoddajja aanvallen. Toen riep Kon Loewang Kirân de hulp van zijnen jongeren broeder in om de Barmanen, die in aantocht waren, te besteden, en deze kwam uit den tempel, legde zijne gele kleederen af, kleedde zich gelijk de Hindoesche Siameesche vorsten, en bestreed de Barmanen; en dezen werden verslagen en vluchtten naar hun land terug. Nu werd Kon Loewang Hawat als vorst van Siam bevestigd en kreeg den titel van Priestervorst (Radja Sami), en door zijne rechtvaardigheid deed deze Priestervorst het land bloeien.

Die twee gebroeders nu, Kon Loewang Kirân en Kon Loewang Hawat, waren zonen van Kon Loewang Baroema Koet; en deze hun vader was geenszins van vorstelijke afkomst, maar een bergbewoner, die rijstvelden bebouwde en rijstmolens maakte, een gering man. En de toenmalige vorst van Siam, genaamd Tisinang Soera Madin, die van Djins en Déwa's en Membangs afstamde, nam hem tot opzichter der rijstvelden, stelde hem vervolgens aan tot eersten minister om het rijk Siam te besturen en gaf hem hoe langer zoo meer macht. Eindelijk vermoordde hij den vorst en werd zelf koning van Siam. Niet lang daarna stierf Kon Loewang Baroema Koet en zijne twee bovenvermelde zonen Kon Loewang Kirân en Kon Loewang Hawat volgden hunnen vader in de regeering op. Toen nu Kon Loewang Hawat ongeveer drie jaren als Priestervorst in Siam had geregeerd, ontzaam zijn broeder Kon Loewang Kirân hem weder het bestuur; en de Priestervorst ontdeed zich van zijn vorstelijk gewaad, trok gele kleederen aan en ging weder in den tempel zich aan den dienst zijner goden wijden. En niet lang daarna kwamen de Barmanen weder het rijk Siam aanvallen; en de Siameezen werden door hen verslagen; en Kon Loewang Kirân sneuvelde; en de Priestervorst werd met vrouw en kinderen krijgsgevangen gemaakt door de Barmanen, die veel gevangenen en buit met zich voerden naar hun land. En het rijk Siam werd verwoest; en de Siameezen verstrooiden zich vluchtende voor de Barmanen naar alle landen, sommigen naar Patani, anderen naar Kedah, sommigen ook naar Palembang en elders. En een korten tijd was er geen vorst in Siam.

Voorts bericht de verhalen: Er was aan de bronnen van de rivier van Siam een zeker dorp, Tak genaamd, waar vele Chinezen woonden. Nu was daar een Peranakan-Chinees, Sin genaamd, die een schip naar Batavia gezonden had om handel te drijven voordat de Barmanen Siam kwamen verwoesten; en nadat Siam verwoest was, kwam dat schip met eene lading rijst terug. In dien tijd leden de Siameezen hongersnood en hadden niet te eten, zoodat de geheele bevolking van Siam bij den Chinees Sin om spijs kwam vragen.

Voorts wordt er verhaald dat de tegenwoordige oppervorst van Siam niet van koninklijk geslacht is, maar een dorpeling afstammende van Pegu, van de nakomelingen der Hindoestaners uit de stad Poenastara, onderdanen van den Hindoe-vorst Holkar, die uit Pegu weken om hunnen koning te ontvluchten

en zich vestigden in het dorp Bang Tjang aan de bronnen der rivier van Siam. En Datoe Bapa, de vader van den tegenwoordigen oppervorst, kwam in dienst bij den vorst van Siam Kou Loewang Kirân, die hem den titel gaf van Pja Petoe Tjina en de betrekking van Sjahbaudar om het oog te houden op de Chineesche vaartuigen, die in Siam kwamen handeldrijven. Toen nu de Barmanen in Siam vielen vluchtte Pja Petoe Tjina uit de stad Keroeng Tahit en keerde terug naar het dorp Bang Tjang, met zijne vier zonen; een daarvan heette Tong Doewang, hij is de vader van den tegenwoordigen oppervorst; en een heette Boenma; en de twee jongere broeders heetten in het Siamesch Tioeng en Noeri. Kort nadat zij in het dorp Bang Tjang gekomen waren, vernam men daar de tijding dat er een schip met rijst van den Chinees Sin uit Jakatra was aangekomen; en Pja Petoe Tjina ging met zijne kinderen zijnen dienst aanbieden aan den Chinees Sin, om aan den kost te komen. En in dienzelfden tijd kwamen er eene menigte menschen tot dien Chinees; en hij werd koning en aanvaardde het bewind over Siam, en men noemde hem hem veelal koning Tak. En Pja Petoe Tjina stierf onder de regering van koning Tak. Toen kwam een man uit het dorp Sîn zich aanbevelen bij koning Tak, en werd door hem bezigtigd met den titel van Pja Sîn.

En op zekeren dag zeide koning Tak tot Tong Doewang en Boenma: „gaat gij beiden het rijk Law aanvallen, en wanneer dat rijk gemakkeijk veroverd wordt, zullen wij Kambodja zinnig aantasten.“ En koning Tak schonk aan Tong Doewang den titel Pja Djoemrat, dat beteekent in het Javaansch Kjahi Toemertzoeng Wira Joeda; en aan Boenma schonk hij den titel Soerasi, dat is Kjahi Wira Pati. Toen gingen die twee broeders het rijk Law aantasten, waartoe zij eene maand ver de rivier opvoeren; en dat rijk werd door hen veroverd, en vele ingezetenen werden krijgsgevangen gemaakt, doch er waren er ook die vluchtten naar Kambodja en naar Cochin China — de afstand van Law tot Cochin China is vijftien dagen, — en in Law werd veel buit gevonden. Daar was onder andere ook een smaragdén afgod, die door de ingezetenen werd aanbeden; zij hadden dien oorspronkelijk gekregen uit Ava, toen er door Law een inval in dat rijk was gedaan. Dien afgod nam de koning gezeuen buit en al de krijgsgevangenen bracht Pja Djoemrat naar Siam; en koning Tak was zeer verheugd dat hij zoveel schatten kreeg.

Er was ook eene zeer schoone dochter van den vorst van Law, die door Pija Djoemrat tot bijwif genomen was; en toen koning Tak haar te zien kreeg werd zijn hart gewond. In dien tijd was de groote vorst Pra Oengkan, die thans regeert, reeds volwassen. In zijne vreugde nu over den verkregen buit en de talrijke krijgsgevangenen schonk koning Tak aan Pija Djoemrat den titel Pija Tjakri, dat is Kjahi Pati Tjakra Diningrat Nata Boewana, en gaf hem last Kambodja aan te tasten, hetwelk een grooter rijk is dan Siam. Vóór den tijd van koning Tak toch behoorden verscheidene gewesten nog niet onder het gebied van Siam, zoo ook Sanggoer, dat oorspronkelijk eene Maleische stad was; maar ten tijde van koning Tak kwam elk uit vrees schatting opbrengen aan Siam. De vroegere koningen hadden geene regels voor hun bestuur; maar koning Tak verschilde in verstand van zijne voorgangers, en stelde drie vereischten voor iemand, die wil krijgvoeren: ten eerste, kennis van krijgslisten en verstand van krijgzaken; ten tweede, moed om gewond te worden en te sneuvelen; ten derde, veel geld om voor de oorlogbehoeften te kunnen besteden. Wien het aan een van deze drie zaken ontbrak, die moest maar geen oorlog voeren; het was beter voor een land te gronde te gaan zonder oorlog dan door den oorlog. Maar koning Tak wist dat hij die drie zaken bezat, en dus zond hij Pija Tjakri en Pija Soerasi om Kambodja aan te tasten. En Kambodja werd door hen veroverd, de schatten werden geroofd en de bewoners werden krijgsgevangen gemaakt of vluchtten naar andere landen; en de Maleiers, die in Kambodja waren, ontvluchtten de Siameezen naar Pontianak. En Pija Tjakri en Pija Soerasi stonden op het punt om naar Siam terug te keeren, toen er een brief kwam van den zoon van Pija Tjakri, denzelfden, die thans opperheer is in Siam maar toen nog Petjoewi heette en in dienst was bij koning Tak en belast met het toezicht over de raadzaal; deze brief aan Pija Tjakri hield het volgende in: „Nadat mijn vader vertrokken is om Kambodja aan te tasten, „is koning Tak zeer tiranniek geworden en bedrijft allerlei willekeur en neemt de vrouwen van anderen, die hem bevallen. En Pija Tjakri begreep den brief van zijn zoon, en ging van Kambodja onder zeil terugkeerende naar Siam. En er kwam ook een brief over Pija Sân, meldende dat koning Tak zeer tiranniek en gek geworden was, en dat hij geboeid en in de gevangenis was geworpen, en dat Pija Sân hem nu sedert zeven dagen in de gevangening was opgevolgd maar zich nog veel gewelddadiger gedroeg.

dan koning Tak. En Pija Tjakri en Pija Soerasi kwamen te Bangkok; en Pija Soerasi nam Pija Sän gevangen en Pija Tjakri doodde hem. Van koning Tak bestonden er geene nakomelingen; en zoo kwam de regeering van Siam in handen van Pija Tjakri, die oppervorst werd, terwijl Pija Soerasi onderkoning werd met den titel Karoema Pra Djoewang, dat is Pangeran Dipati Wira Djaja; en Petjoewi, de tegenwoordige oppervorst, kreeg den titel Soem Didat Ra Tjaw Loekta, dat is Pangeran Radja Poetra. En in dien tijd werd Patani, het rijk van koning Loeng Bahar Datoe Poedjoet, aangevallen door Karoema Pra Djoewang en veroverd en de bewoners krijgsgevangen gemaakt, doch sommigen redden zich door de vlucht naar Kedah en Kalantan en Trengganou; en alle schatten werden geroofd; en zes groote koperen stukken geschut werden van Patani medegevoerd naar Siam, doch onderweg geraakte het grootste verloren en er kwamen er slechts vijf aan; het eene was ruim drie en een half vadem, de vier andere drie vademen lang. En behalve die kanonnen werden er nog vele andere schatten en eene menigte gevangenen buit gemaakt. En nog heden ten dage, wanneer de Siamcezen die kanonnen zien, strijken zij er met de handen overheen en zeggen: «van welk land is de vorst gelijk te stellen met den grooten vorst van het land Siam!»

Nadat nu Patani verwoest was, werd het weder bevolkt, en de bewoners, die naar andere landen gevluht waren, keerden weder derwaarts terug. Toen beval Pija Tjakri, de vader van den tegenwoordigen oppervorst, ten tweeden male Patani aan te tasten, welks vorst Datoe Poenggawa heette. En Patani werd weder veroverd, en de bevolking krijgsgevangen gemaakt en de schatten geroofd; en Datoe Poenggawa werd geboid aan de voeten, en met ketenen om den hals en de middel naar Siam gevoerd. En van de bevolking van Patani werden er ongeveer tienduizend in dat rijk achtergelaten, en twintigduizend werden onderdanen van den koning van Siam en zij moesten schatting opbrengen voor twee jaren in eens. En het ééne rijk Patani werd in zeven rijken gesplitst, die alle zeven schatting moesten opbrengen in goud en zilver, bestaande in een boom van drie voet hoog met takken en twijgen en bladeren en bloemen; de waarde van het goud, dat aan elken boom was, bedroeg ongeveer . . . . 1) honderd Spaansche matten. De schoonste en

1) Het verbod van de hundertallen is in den Maleischen tekst overgelaten.

kostbaarste was die, welke van Kalantan kwam; hij was beter dan die van Trengganau en Pérak en Kedah. En toen de vorst van Patani naar Siam gevoerd werd en te Paknam aan den mond der rivier van Siam aankwam, stierf Toeng Doewang. Djoemrat Pija Tjakri, de vader van den tegenwoordigen vorst: en nadat Pija Tjakri gestorven was, werd Soem Didat Ra Tjav Loekta, die thans regeert, vorst in plaats van zijnen vader Pija Tjakri Djoemrat Toeng Doewang. En de uitstekende bloei en grootheid van het rijk Siam dagteekent eerst van den tegenwoordigen vorst; het is als water bij den hoogsten vloed of gelijk de zon op den vollen middag.

Het is nu veertien jaar geleden dat de vorst van Patani geboeid in Siam kwam, en dat Pija Tjakri stierf en Petjoewi aan de regeering kwam, genomen volgens het jaartal dat de Heer Mr. Kropt (?) in het land Siam kwam, en dat kapitein Smith zijn paard doodde, en dat de afgezant van den Grooten Heer, die te Batavia regeert, met mij Abdoe'llah ben Mohammed Almisri in het land Siam kwam.

Voorts, de regeering van Pija Tjakri duurde zes en dertig jaren, en die van koning Tak twee en twintig jaren, en die van Kon Loewang Kirân twintig jaren, en die van Kon Loewang Baroema Koet zeven en twintig jaren, en de tegenwoordige vorst van Siam regeert nu veertien jaren; dat is te zamen honderd en negeentien jaren voor de vijf genoemde vorsten, die in Siam geregeerd hebben en allen van uit de geringe volksklasse vorst geworden zijn, na koning Tisinaug Soera Madîn; en behalve koning Tak waren al deze vorsten van Siam van Hindoesche afkomst.

De Priesterkoning nu, die door de Barmanen krijgsgevangen was gemaakt, had zich met den Vorst van Barma vermaagschapt, was daar getrouwd en had kinderen gekregen; en zijne afstammelingen zijn nu nog in het rijk Barma. En sommigen van hen kwamen aanspraak maken op de regeering van Siam omdat zij erfgenamen waren van Kon Loewang Baroema Koet. En de oppervorst van Siam raadpleegde met de priesters en geleerden over het aan de afstammelingen van den Priestervorst te geven antwoord; en zij zeiden: «er zijn geene erfgenamen meer, die aanspraak hebben op het rijk Siam; «alleen hij, die de hulp verwerft van de machtigste der aangebedene godheden, krijgt dit land in bezit; want inderdaad, «het gaat met hen, die Koning genoemd worden en in dit land

zwegeeren, als met de raderen van een voortgaanden wagen, zdie onwentelen naar boven en naar beneden; zoo wisselen zij ook af, de een komt er boven op en de ander raakt er onder. «Het is als met het rijzen en dalen van het water; als het zaltijd vloed was, zoude de geheele wereld verzinken, en als siet altijd eb was zouden de kleine rivieren uitdrogen. En waarlijk zij, die vorsten genoemd worden, zijn slechts menschen van deze wereld en niet uit den hemel nedergedaald om rijken te maken, waar zij koning zouden kunnen worden.» Zoo spraken de priesters en geleerden van Siam, toen er een brief kwam van den Vorst van Barma ten behoeve der nakomelingen van den Priesterkoning.

Het rijk Siam nu wordt een zeer groot land genoemd, en de titel van den vorst is Pra Oengkan, dat is, de Vorst kan dooden en laten leven, de Grootte Vorst. Maar het is met de verspreken van den Vorst van Siam evenals met aanspreken, die koning Nimrod maakte op den Profeet Abraham; en men zoude hem kunnen vergelijken met den man, van wien verhaald wordt dat hij aan beide oogen blind was; en slechts eenmaal in zijn leven opende God de allerhoogste zijne oogen, en hij zag een haan en werd terstond weder blind; en toen men hem vertelde, dat er in Indie eene groote stad was, Batavia genaamd, waaraan vele landen onderhoorig waren, antwoordde hij: «wat beteekent de groote stad Batavia bij den haan, dien ik nog niet heb, en hoe talrijk zijn de klauwen van den haan, die ik gezien heb, in vergelyking van de landen, die aan Batavia onderhoorig zijn.» Waarlijk de tegenwoordige koning van Siam is familie van dien blindeman.

Indedaad het rijk Siam levert niets op, dat het oog of het hart of eenig ander zintuig bekoort; maar het zoude veel kunnen opbrengen, indien daarvoor slechts menschen waren, die de wereldsche goederen wisten te beheeren. De Siameezen zijn gewoon door hare vorsten onderdrukt te worden: zij zijn onbeschaafde volken, en eerst door heen en weder te reizen naar Batavia en Peking leeren zij de schatten der wereld kennen. Zoo lang er geene aanzienlyke blanken zijn, levert Siam niets betrouws op. En inderdaad, alle landen, waar geene aanzienlyke blanken zijn, zijn gelijk een man, die naakt loopt en geene kleeding heeft, of gelijk een boom, die dood is. Maar wanneer er een enkel ke blanken in het land zijn, krijgen die naakten kleding, kleederen en de doode boom herleeft en krijgt bladeren

bestaande in allerlei lijnwaden, en draagt als vruchten allerlei edelgesteenten en goud en zilver; en onder den boom groeien allerlei spijzen. En de menschen uit verre landen komen naar het land van dien dooden boom, zoodra zij vernemen dat hij herleeft is en groent en allerlei schatten voortbrengt; en zij zeggen: het laken en sits uit Europa is veel beter dan het gingang van Bengalen en Soemba en Samarang; en die sjaalstoffen zijn veel beter dan de met gouddraad gestikte zijde van Palembang en Trengganau; en het aardewerk, dat uit Europa komt, is beter dan het Chineesche.

Ook wat Java betreft: voordat de blanken daar het gezag in handen hadden, zagen en vonden de Javanen de rijkdommen van hun land niet; moord en roof en menschenhandel en dobbel-spel en hanengevechten en diefstallen waren alwat de Javanen deden. De Javaansche vorsten wisten geene schatten te verwerven door handel en landbouw, maar brachten hunnen tijd door met allerlei gewelddadigheden. Maar nauwelijks waren de blanken op Java, of de Javanen leerden schatten behalen door handel en landbouw; en de lieden, die verstand hadden, deden voordel met hun verstand; en de woningen der Javaansche vorsten kregen spitse daken en wanden met ramen en groen en rood en wit en geel geverfd; en in de huizen der Pangerans en Demangs en Toemenggoengs kwamen hanglampen en op rijen staande stoelen, en tafels om de spijzen en dranken op te zetten, en zij gingen uit in rijtuigen. En de vorsten vernamen allerlei dingen, waarvan zij vroeger nooit gehoord hadden, en kregen spijzen en kleederen, die zij vroeger nooit gehad hadden. En de oogen der blinden werden geopend en de ooren der dooven ontsloten, toen de vlag der Compagnie in hun land verscheen.

En toen de Kapitein Elout verheven was tot Commissaris Generaal Elout van Nederlandsch Indië kwam hij te Pontianak ten tijde van Sultan Sjarif Kasim en ging met dien Sultan landwaarts in om Tajan aan te tasten. En het bleek dat de kapitein Elout zeer dapper was in den strijd, en Tajan werd veroverd; maar de ingezetenen werden niet krijgsgevangen gemaakt noch hunne bezittingen geroofd; daarin verschillen de gebruiken der Compagnie van die der Siameezen en Maleiers. En de kapitein Elout ging de gebruiken en de handelwijze der vorsten onderzoeken; en waarlijk die kapitein Elout was een knap en verstandig gemachtigde van den Grooten heer, die geheel Indië regert. Hij zeide tot Sultan Sjarif Kasim. «Ik zie

«dat zij, die hier Pangerans en vorsten genoemd worden, lampen stobbelen van een stuk bamboes met tangkalang-olie, en dat zijne huizen met boombladeren en riet gedekt zijn, en dat alle warden van hunne huizen uit boomschors en gespleten bamboes bestaan, en de vloeren uit bamboes met tusschenruimten, en hunne matten uit banghoewang-bladeren, en dat er voor hunne huizen modder en gras is en boomen met skatangs en poekangs: en ik heb vijf, zes Pangerans gezien, die rust aten met kangkoeng-bladeren en spaansche peper en een gedroogd vische uit gemeen Chineesch aardewerk van Kedoeng; en zij dronken uit aarden kruiken van Bandjarmasin tot Palembang. Hoe kunt Gij die lieden Pangerans noemen?» En de Sultan Sarif Kasim lachte en zeide tot den heer Elout: «Gij weet zeer goed dat de vorsten en wij allen in de Oostersche landen geene kostbare kleederen of spyzen hebben; eerst wanneer de Compagnie in de Oostersche landen is, zien en krijgen wij kostbaarheden. En daarom zijn wij zoo blij met de Compagnie. En de vorsten, die niet ingenomen zijn met de Compagnie, begrijpen de zaken verkeerd; zij zeggen: als de Compagnie in het land is, kunnen wij geene menschen meer slaan of verkoopen en hunne bezittingen rooven; zij kunnen alleen lust om hunne onderdanen te knevelen niet meer botveroor. Want de grootheid en luister der Oostersche vorsten staat steeds in deze drie dingen, menschen vermoorden, menschen verkoopen, en de bezittingen van anderen rooven.» En de heer Elout lachte op het hooren van die woorden van Sultan Sarif Kasim en zeide: «Ik heb wel eens door Maleiers en Pangerans hooren zeggen: als de Compagnie in een land is, wordt het te gronde, want zij legt allerlei belastingen op, zoodat de kooplieden bang zijn in het land te komen, waar die belastingen geboven worden.» En de Sultan antwoordde: «dat is niet waar. Verstandige lieden zijn niet bang voor belastingen; maar waar de kooplieden bang voor zijn, dat is, dat zij hunne zaken niet kunnen slijten, en dat er zooveel openingen in de landerijen zijn, en dat er veel slecht volk en dieven zijn, die dobbelen spelen en laten vechten en rooven; dat is het, waarvoor de kooplieden bang zijn; maar voor het betalen van rechten op de koopwaren zijn zij niet bang, daar de Compagnie op het een of ander veld past, en de landen verbetert en doet bloeien, zoodat men met groote geldelijke opofferingen.» En de heer Elout lachte en zeide: «Maar misschien verschilt uwe meening wel

»van die van anderen.» En de Sultaan hernam met laider stem: »Juist omdat ik de zaken anders inzie, ben ik hier tegen de »bevolking van Tajan komen vechten.» Toen begonnen die twee verstandige mannen te lachen.

En het was ten tijde van den Grooten heer Gouverneur Generaal Willem Godard Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen van Nederlandsch Indië dat de Oostersche vorsten de meeste schatten zagen en verwierven. En vele arme lieden werden rijk en kregen bezittingen door landbouw en handel; en er waren vele menschen, die scheepsgezagvoerders werden en beveiligd van door slecht volk beroofd te worden, tengevolge van de rechtvaardigheid van Zijne Excellentie.

Doch om tot het verhaal van Siam terug te keeren. Al de Priesters (Sami) zijn zeer in aanzien bij de Siameesche vorsten; zij zitten op stoelen, en de vorsten zitten tegenover hen en buigen voor hen zeer diep. Alwat de Priesters zeggen is bij de vorsten waar en goed; zij wijken daarvan niet af; zij antwoorden maar: »juist.» Er zijn eene menigte Priesters in Siam, meer dan vijfduizend; en onder die menigte zijn er drie, die ter bedevaart geweest zijn naar Ceilon, om het indruksel van den voet van den Profeet Adam, dat daar is, te bezoeken. En ten tijde dat de Priestervorst in Siam regeerde, was er een van zijne zonen, die naar Ceilon ter bedevaart wilde gaan. En in dien tijd was Ceilon onder de macht van Zijne Majesteit den Koning van Nederland. En de Priestervorst deed een brief brengen naar Batavia aan den Grooten heer Generaal De Klerk, kennisgevende dat zijn zoon naar Ceilon wilde gaan om het afdruksel van den voet van den Profeet Adam te bezoeken. Maar tegenwoordig hebben de Priesters niet veel lust om naar Ceilon ter bedevaart te gaan; want er is een boedi-boom (eene vijgesoort) van Ceilon aangebracht en voor den grooten afgod geplant, en die wordt nu door velen bezocht. En de Chineezzen volgen alles na wat de Siameezzen doen; zij verbranden ook hunne dooden. En de godsdienstplechtigheden der Chineezzen, die in Siam zijn, bevallen wel aan de Sami's of Siameesche priesters maar niet aan de Chineesche; en de Chineesche priesters zijn voor de Chineezzen in Siam geheel nutteloos. De Chineezzen nu zijn er talrijker dan de Siameezzen of althans even talrijk.

De lieden nu, die naar Siam komen, zijn daar niet in aanzien maar worden gering geacht; alleen de aanzienlijken, wier lijken verbrand worden, zijn in aanzien. En de Hindoes zijn meer

gezien dan de Siamesche priesters; want alwat den godsdienst betreft ontleenen de Siam's aan de Hindoes, en de boeken, welke zij lezen, zyn de Hindoesche begrippen door hen in het Siamesch overgebracht.

En het gebeurde eens dat er een afgezant van den Grooten heer te Batavia naar Siam kwam. Die afgezant nu was een groot man, genaamd de heer Kolonel Grovestius; hij werd vergezeld door den heer Pangeran Said Hassan den Abessynier, en bracht een brief en geschenken aan den koning van Siam. En toen de heer Kolonel in Siam kwam, bemerkte hij dat het taal er niet uitzag zooals men vertelde. Maar de koning van Siam beweerde stijf en sterk dat hij de grootste van alle vorsten was; maar de stad Siam is inderdaad wel de grootste van alle steden die onder zijn gebied zyn en goed bevolkt, doch de geheele bevolking bedraagt niet zooveel als die van het eiland Pengajat. Nu was de Kolonel een aanzienlijke blanke, een groot man, die gewoon was de steden in Europa te zien, en hij vond de stad Siam volstrekt niet groot. En de Siamcezen waren zeer trotsch in hunne woorden en gedragingen; en de heer Kolonel werd eenigszins boos, en een driftig woord van hem werd goedge maakt door den heer Pangeran Said Hassan; waarop de koning van Siam tot den Pangeran zeide: «Als de Grootte heer van Jakatra eenen afgezant wil zenden, zende hij dan geenen blanken naar Siam zenden, maar kom tot den Pangeran, lieverheer.» En zoo kwam het dat de Pangeran Said Hassan tweemaal naar Siam kwam, en dat ik Abloelrahman Mohammed de Egyptenaar hem vergezelde om mij versterking te maken bij den Grooten heer, beschaduwed door de trouwvaardige vlag van Zyne Excellentie.

Er kwam ook eens een afgezant van den Grooten heer Geron van Bengalen Marcus Hastings. Deze zoud den Heer Mr. Kropt naar Siam met geschenken en een brief. En de vorst van Siam, die ontvangende, was verheugd dat hij zoovele schatten kreeg. De Siamcezen nu noemen ieder geschenk, dat van groote en aanzienlijke vorsten komt, eene schatting aan hunnen vorst; en de geschenken, die door den vorst van Siam aan aanzienlijke en groote vorsten gezonden worden, noemen zij een gadebewijs en gunstgeeft van zyne Majesteit; en zulke trotschheid hebben de Siamcezen in veel andere opzichten. En de Heer Mr. Kropt kon zyn toorn niet bedwingen en liet zulke woorden als zyne woorden bliken; en toen hij uit Siam zoude

vertrekken en naar Bengalen terugkeeren, verzocht hij aan den koning van Siam een brief in antwoord op dien van den Grooten heer van Bengalen; en de Vorst beval zijnen staatsdienaar een brief aan den Grooten heer van Bengalen te schrijven. Toen werd de heer Mr. Krypt nog boozter; en hij ging naar een van de oudste staatsdienaren en eischte een bewijs dat de geschenken van den Grooten heer van Bengalen bij den koning van Siam aangekomen en door dezen met vreugde ontvangen waren. Daarna keerde de heer Mr. Krypt naar Bengalen terug.

En nadat de heer Mr. Krypt uit Siam vertrokken was, was daar de kapitein Smith; en omdat hij ongeduldig werd over de draaijerijen en de streken en de trotschheid van den koning van Siam, doodde hij zijn paard, dat hij uit Bengalen had medegebracht. En dat muisje had een staart; en de kapitein Smith ondervond wat hij nog in geen ander land had ondervonden. En hem volgde nog een Engelsch koopman, genaamd Stoeam (?) en nog drie of vier anderen, om het dooden van dat eene paard, dat zijn eigendom was. (1) En de Siameesche priesters zeiden dat, volgens hetgeen in de sterrenwichelaarsboeken der Siameezen stond, de ondergang van het rijk Siam nabij was, wanneer de koning zeven witte olifanten had; en nu waren er in de stad vijf stuks, en nog twee witte olifanten had men gezien in het woud aan de bronnen van de rivier van Siam. En de kapitein Smith vertrok van Siam, en de kanonnen van zijne brik bleven achter en konden niet medegevoerd worden; en de opbrengst van zijne koopwaren was overal verstrooid en bleef in Siam; en de kapitein Smith keerde naar Bengalen terug.

Toen nu de kapitein Smith uit Siam vertrokken was, hielden de Siameezen niet op met werken aan de vesting en de schansen om zich te versterken. De sterkte, die door hen gemaakt werd, was aan de rechterzijde als men de Paknam, den mond van de rivier, opvaart; de breedte van die sterkte was honderd en vijftig vadem, met hoeken om kanonnen te plaatsen; en aan de linkerzijde bij het opvaren, recht tegenover de sterkte aan den rechterkant, werd eene schans in het water gebouwd. En de kosten voor dat werk moesten opgebracht worden door de geringe klasse der bevolking: men had reeds tachtigduizend koba's bekomen. En de vorst beval dat op het fort aan de rechterzijde van den riviermond vierhonderd kanonnen moesten

1) De beteekenis van dezen zin is mij niet duidelijk.

gebacht worden, en op de schans in het water aan de linkerzijde mogelijk vierhonderd. En dat werk was nog in geen jaar gereed, er waren wel veel Siameezen, maar zij voerden niet veel uit. Het toezicht over het werk was opgedragen aan Pja Panglang, wiens naam verlengd was tot Tjon Pja Panglang.

Voorts gaf de vorst van Siam aan Pja Lagoera last om tweehonderd krijgsvaertuigen gereed te maken om Selangoer enz. aan te vallen. En Pja Lagoera zeide dat alle vorsten bevreesd voor hem waren, en dat de reden, waarom hij die plaatsen tot dusverre niet had aangetast, was dat zijn vorst hem zulks nog niet bevoegd had. Maar de Siameezen zijn zeer grootsprakig en vol trots, en trotsch en zeer begeerig naar de bezitting van anderen, en vergelijken zich voor grooter dan vorsten, die veel grooter zijn dan zij. En voordat de heer Mr. Kropt naar Siam kwam, zond de vorst van Siam een schip naar Bengalen met een brief en geschenken aan den Grooten heer Gouverneur van Bengalen, bestende in een pikol olifantstanden, vyftig katti's aloë-hout en twee pikols tin. En toen dat Siamesehe schip naar Siam terugkeerde, werden die geschenken op allerlei wijzen rijkelyk vergoeden door den Grooten heer van Bengalen; en de vorst van Siam was daar zeer verheugd mede. En toen de heer Mr. Kropt naar Siam kwam, bracht hij weder geschenken van den Grooten heer van Bengalen mede, bestende in allerlei lijnwaden en honderd geweren, en de vreugde en de trotscheid van den vorst van Siam namen meer en meer toe, en hij verklaarde zich voor de verhevensten en grootsten van alle vorsten.

Voorts toen de vader van den vorst van Siam, op last van koning Tak de stad Law aantastte, nam hij eene dochter van den vorst van Law tot bywyf en kreeg hij die prinses van Law tot dochter, die zeer schoon was; en deze werd door den vorst van Siam, waren halfbroeder, tot vrouw genomen, die twee kinderen naar kreeg, een genaamd Raha Langit Besar en een ander Raha Langit Keti. En zoo kwam de stad Law van oud onder het bestuur van den vorst van Siam. En het rijk Law is veel grooter dan het rijk Siam; en er zijn verscheidene steden, die Law genoemd worden, met verschillende soorten van bewoners, sommigen beschuldren hun lichaam sommigen beschuldren gelijk de Cochin-Chineezen, en sommigen beschuldren hun lichaam niet. En in het rijk Law zijn verscheidene steden, twee zeer groote steden en twee groote vorsten, die twee kastelen hebben met verscheidene verheugingen. De

eene stad is Wijang Tjan; de ingezetenen van deze stad beschilderen zich het lichaam niet; en het was de dochter van den vorst van deze stad, die door den koning van Siam tot vrouw genomen werd; die stad is grooter dan Siam. De andere stad heet Law Tjang Maj; hare inwoners beschilderen zich het lichaam: zij is ook grooter dan Siam. Voorts zijn er nog een aantal steden, die onder Tjang Maj, en een aantal, die onder Wijang Tjan behooren. En toen de kapitein Smith van Siam vertrok, werden die beide Lawsche vorsten door den koning van Siam begiftigd; alwat niet naar zijn smaak was schonk hij aan hen.

Over de troonsopvolging heerschen verschillende meeningen bij de Siameezen. Sommige Prijaji's en Mantri's zeggen, dat, bij den dood van den tegenwoordigen koning van Siam, Radja Langit, de zoon van de prinses van Law, hem in de regeering moet opvolgen. Andere Mantri's beweren dat Tjoep Soeloeng Isra Ratja Koeman hem moet vervangen, omdat diens moeder een eigen nicht van den vorst is; en andere Mantri's zeggen dat Karoema Tjit, hoewel uit een bijwif geboren, Vorst moet worden, omdat hij de oudste is. En de Chineezzen zeggen: wie het rijk maar goed bestuurt, zoodat de geringe lieden fortuin kunnen maken met den handel, laat dien koning worden.

En zoo ziet er nu de geschiedenis van het rijk Siak uit, voor zooverre ik haar heb kunnen te weten komen. En wegens mijn sterk verlangen om voor den Grooten heer te verschijnen heb ik deze geschiedenis opgeschreven om haar aan Zijne Excellentie aan te bieden; want ik heb niets anders aan te bieden dan deze Geschiedenis van Siam; wellicht kan ik door middel van deze Geschiedenis het gelaat van den zeer verheven Grooten heer te zien krijgen.

Geschreven in de stad Batavia in de maand Djoemadi'l achir des jaars der Hedjrah 1238.

CANKARA ÂCÂRYA'S COMMENTAAR

OF DE

APHORISMEN VAN DEN VEDÂNTA.

VERTAALD DOOR DR. A. BRUINING:

MET EENE INLEIDING VAN PROF. H. KERN.

De zogenaamde wijsgeerige stelsels der Indiërs, die veeleer den naam verdienen van Theorieën ter bereiking van 't *summum bonum* hebben op de ontwikkeling van 't Hinduïsme een veel grooteren invloed uitgeoefend dan de Europeesche schrijvers over Indië en de Indiërs zich voorstellen. Wanneer men de interlikheden van 't Hinduïsme kent, als daar zijn: afgodsbeelden, daarmee samenhangende verhalen, plechtigheden enz., dan weet men van de godsdienstige en zedelijke denkbeelden evenveel als diegene, die alleen de standbeelden van vaderlandsche beroemdheden en de nationale verjaardagen kent, van vaderlandsche geschiedenis zou weten. Daarentegen is de kennis der Indische theorieën ter zaligheid, der *darçana's*, de sleutel tot een juist inzicht in de denkwijzen en gevoelens der Hindu's, groot en ongeleerd, aanzienlijk of gering. De beginselen in die stelsels verkondigd zijn doorgedrongen tot de laagste klassen der bevolking, en overal waar 't Hinduïsme bestaat vindt men de hoofdbeginselen terug. En niet alleen daar, waar 't Hinduïsme nog leeft, zelfs in landen waar 't eenmaal gebloeid heeft. Hoewel de Javanen sedert eeuwen den Islam omhelsd hebben, zien de sporen der Indische stelsels in hun denkbeelden en levensopvatting zichtbaar; 't geloof aan zelfverhuizing, uitsluitend een gewrocht der Indische bespeegeling, leeft in gewonen vorm bij verscheiden volken van den Archipel voort.

Om de Indische theorieën ter zaligheid noemt de Vedânta ¹ de eerste plaats in. Men kan haar de recentste dogmatieke theorie van Indië noemen. De beroemdste Vedânten en een

¹ Dit is in Indische woorden altoos als onze *we* uit te spreken

der bekendste namen in de Indische scholastiek is Çankara Âcârya, d. i. Professor Çankara, geb. 788 na Chr., in Kerala.

Het hoofdwerk van Çankara is zijn groote commentaar op de Vedânta-sûtra's of Aphorismen der dogmatieke theologie. Eene vertaling van dit werk is door Dr. A. Bruining ondernomen, welke hier den lezer wordt aangeboden.

De lectuur van Çankara's boek is alles behalve aangenaam; zijn redeneertrant eentoonig, vormelijk en vaak spitsvindig. Maar wie bekend wil raken met de Indische scholastiek, kan geen beter bron verlangen, tenzij hij in staat is de Indische stelsels in 't oorspronkelijke te bestudeeren. Er zijn over den Vedânta verschillende monographieën verschenen; in de eerste plaats de uitmuntende verhandeling van Colebrooke; voorts de dissertatie van wijlen Windischmann, *Sankara sive de theologumenis Vedanticorum*; dan Nève's werkje over den *Âtmabodha*; opstellen van onzen te vroeg overleden van Limburg Brouwer; alsook de Bijdrage tot de kennis van den Vedânta, door Dr. A. Bruining.

Al deze werken zijn aangenamer te lezen dan de commentaar van Çankara, waaruit ze alle grootere of kleinere uittreksels bevatten. Ze zijn aan te bevelen als overzichten en inleidingen, maar om 't stelsel in al zijne zwakheid en kracht te leeren kennen, is er geen ander middel dan de tekst in zijn geheel.

H. KERN.

EERSTE BOEK.

Eerste Hoofdstuk.

HULDE AAN ONZEN HEER VASUDEVA.

Daar het eene uitgemaakte waarheid is, dat object en subject (niet-ik en ik), die tegenover elkander staan als duisternis en licht, niet in elkander kunnen overgaan, kunnen ook hunne eigenschappen dit niet. Overbrenging van het object (niet-ik) en zijne eigenschappen op het subject, den denkenden geest (ik), en omgekeerd van het subject en zijne eigenschappen op het object, is dus valsch. Toch heeft overbrenging van het wezen en de eigenschappen van het een op het ander, ten gevolge van onderlinge verwarring van twee geheel verschillende begrippen, nl. van eigenschap en drager der eigenschap, plaats in de gewone, den mensch aangeboren voorstelling: „Ik ben dit; dit is mijn“, welke voorstelling op dwaling berust en bestaat in vermenging van waar en onwaar.

Vraagt men nu, wat die overbrenging eigenlijk is, dan is ons antwoord: „Het is eene handeling van het geheugen, waardoor de indruk eener vroegere waarneming toegepast wordt bij eene latere“. Sommigen noemen het: „Overbrenging van de eigenschappen van iets op iets anders“. Anderen zeggen: „Overbrenging van iets op iets anders is eene dwaling, veroorzaakt door het niet opmerken van het onderscheid tusschen de twee dingen“. Nog anderen verklaren: „Overbrenging is eigenschappen aan iets toeschrijven, tegenstrijdig met die, welke het werkelijk bezit“. In allen gevalle komt het hierop neer, dat iets eigenschappen van iets anders schijnt te hebben. Zoo is b. v. de algemeene indruk: Parelmoer schijnt zilver; de zee maan schijnt eene tweede naast zich te hebben (wanneer er een zogenaamde bijmaan is).

— Maar hoe kan er overbrenging zijn van eigenschappen van een object op de ziel ¹, die niet object is? Men brengt toch altijd op een object, dat voor oogen staat, een ander object over. En gij neemt toch ook aan dat de ziel, die niet behoort tot het niet-ik, niet is object. — Op deze tegenwerping antwoorden wij aldus: Vooreerst gaat het niet volkomen op, dat de ziel niet object is; want zij is object van het begrip van het ik en haar bestaan staat vast op grond van innerlijke ervaring. Verder is het geen vaste regel, dat alleen op een object, dat voor oogen staat, een ander object kan worden overgebracht. Kinderen toch brengen ook op den ether (de ruimte), ofschoon hij onwaarneembaar is, de eigenschap van uitgebreidheid, kleur enz. over (door zich nl. den hemel voor te stellen als eene blauwe vlakke). Zoo is ook overbrenging van dat, wat niet geest is, op de ziel niet onmogelijk.

Deze overbrenging noemen de geleerden valsche kennis, in tegenoverstelling van ware kennis, d. i. juist inzicht in het wezen der dingen. Daar dit nu zoo is, neemt iets door overbrenging volstrekt geene goede of slechte eigenschappen van iets anders aan.

Op deze valsche kennis, overbrenging van geest en niet-geest op elkander, berusten alle praktikale kenmiddelen en voorwerpen van kennis in het dagelijksch leven en ook in de gewijde wetenschap. Alle gewijde leerstelsels nu hebben òf het geven van voorschrift en verbod òf de verlossing ten doel. — Maar hoe kunnen kenmiddelen, waarneming enz. en gewijde leerstelsels, bestaan bij een in valsche kennis verkeerend subject? — Hierop antwoorden wij: Omdat kennen onmogelijk is zonder op het lichaam, de organen enz. de begrippen ik en mijn over te brengen, daar er zonder dat geen kennend subject kan zijn. Want zonder organen is waarneming enz. onmogelijk. De organen nu kunnen niet werken zonder basis (het lichaam) en niemand kan werken met zijn lichaam zonder daarop het begrip van het ik over te brengen. Zonder dit alles kan de geest dus niet zijn kennend subject. En zonder kennend subject is kennen onmogelijk. Daarom kunnen kenmiddelen, waarneming enz. en gewijde leerstelsels alleen bestaan bij een in valsche kennis verkeerend subject.

En dit blijkt ook hieruit, dat de dieren op dezelfde wijze te werk gaan. Want evenals een dier, wanneer het een oa-

¹ De ziel, *pratyagâtma* d. i. de geïndividualiseerde geest.

gunstig geluid hoort, wijkt, wanneer het daarentegen een gunstig geluid hoort, nadert; evenals het op het zien van iemand, die een opgeheven stok in de hand heeft, vlucht denkende: „Die wil mij dooden“, maar komt toeloopen op iemand, die een handvol gras heeft; zoo vlucht ook de mensch, wanneer hij iemand met vijandige gebaren en woorden en met een uitgetrokken zwaard in de hand ziet naderen en komt daarentegen op anderen toe. Aan dieren en menschen zijn dus de praktikale ketanmiddelen en voorwerpen van kennis gemeen. Daar het nu uitgemaakt is, dat bij de dieren waarneming enz. niet berust op rede, besluiten wij uit die analogie, dat dit ook bij den redelijken mensch het geval is met waarneming enz., die bestaat ter zellder tijd als de valsche kennis.

Wat nu de gewijde wetenschap aangaat, ofschoon daarvoor wel een redelijk wezen wordt vereischt, niet geheel onbekend met den samenhang van den geest met de bovenzinnelijke wereld, wordt voor de toelating tot die studie toch niet vereischt, dat men de Vedānta's volkomen kent, niet meer onderworpen is aan lichamelijke behoeften, het onderscheid tusschen de verschillende kasten als onwezenlijk erkent en de ware kennis van den geest als een wezen, dat niet behoort tot de eindige wereld, verkregen heeft, want dit is voor de toelating ter studie ondoelzig en zelfs in strijd daarmede. In de gewijde wetenschap, voortgaande aan de kennis van het wezen van den geest, gaat niet buiten den kring van voorstellingen van het in valsche kennis verkeerd subject. Zoo berusten b. v. voorschriften als dit: „Een Brahmān moet offeren“, hierop, dat men op den geest het verscheid van kaste enz. overbrengt.

Overbrenging nu hebben wij gedefinieerd als toepassing van het begrip van een bepaald iets op iets anders. Zoo brengt men door, wanneer vrouw of kinderen ziek of gezond zijn, te zeggen: „Ik ben ziek, ik ben gezond“, op zijn wezen eigenschappen van een ander over; zoo ook eigenschappen van het lichaam, door b. v. te zeggen: „Ik ben bleek, ik sta“, eigenschappen der organen, door te zeggen: „Ik ben doof, ik ben blind“, eigenschappen van den inwendigen zin, als begeerte, fantasie, twijfel, bezorgt. Actis het subjectieve ik op de ziel, die niets dan werkeelooze getuige is der handelingen van dat ik, overbrengende, brengt men ook omgekeerd de ziel, de werkeelooze getuige van alles op den inwendigen zin enz. over. Dat is die onbegonnen en eindigende, den mensch aangeboren overbrenging.

die in dwaling bestaat, die ten gevolge heeft, dat men zich de ziel als handelende en de vruchten dier handelingen geniegende voorstelt en die bij alle menschen wordt aangetroffen. Die oorzaak van ouzaligheid weg te nemen, door de eenheid van den geest in het licht te stellen, is het doel van alle Vedânta's (Upanishads).

Dit zullen wij aantonen in dit Onderzoek van het wezen der ziel, waarvan het eerste aphorisme luidt:

1. Nu dus ¹ Brahma-onderzoek.

Het woord nu dient om aan te wijzen, dat iets onmiddellijk volgt op iets anders. Hier moet dus gezegd worden, wat het is, dat noodzakelijk moet voorafgaan aan het Brahma-onderzoek, evenals de studie van den Veda aan het onderzoek der plichten. Dat zij op de studie van den Veda moeten volgen, hebben beide gemeen. Is dan niet de bijzondere eigenaardigheid van het Brahma-onderzoek dit, dat het moet volgen op de studie der plichtenleer? Neen. Want wanneer men de Vedânta's gelezen heeft, is Brahma-onderzoek mogelijk, ook vóórdat men de plichtenleer kent. En het is hiermede niet als met de deelen van een offer, die in eene vaste orde op elkander moeten volgen; want er is geen grond om het Brahma-onderzoek te beschouwen als een aanhangsel van het onderzoek der plichten of aan te nemen, dat de kennis van het laatste de noodzakelijke voorwaarde is voor de studie van het eerste. Ook verschillen zij, wat hare vrucht en wat het wezen van het te onderzoeken object aangaat. De kennis der plichten heeft tot vrucht het hemelsche geluk en dat is afhankelijk van volbrengen; de kennis van het Brahma heeft tot vrucht het hoogste goed en dit is niet afhankelijk van volbrengen. Het object der eerste, de plichtmatige handeling, is iets toekomstigs: zij bestaat niet op het oogenblik, dat men ze leert kennen, daar zij afhangt van eene daad van den mensch; het object der laatste, het Brahma, is iets, wat er reeds is, daar het van eeuwigheid af voleindigd is, en hangt dus niet van eene daad van den mensch af.

---

¹ De woorden nu dus (*athâto*), door Çankara ten onrechte als redgevend verklaard, zijn eenvoudig de gewone aanhef, de titel van Indische geschriften. De argumenten, waarmede Çankara deze opvatting bestrijkt, zijn van allen grond ontbloot. In de vertaling zijn deze weggelaten omdat zij berusten op eene dubbelzinnigheid in de beteekenis der woorden onderzoek en nu, die in onze taal vervalst.

En het karakter der lessen is bij beide ook verschillend. De lessen der plichtenleer deelen den mensch kennis mede, alleen om hem eene bepaalde handeling op te leggen, de lessen der Brahma-leer daarentegen deelen hem alleen kennis mede, en daar de kennis ontstaat door de les, is het kennen niet iets, dat den menschen wordt opgelegd; het is daarmede als met het zien van een voorwerp, waarop het oog gevestigd wordt.

Wat is het dan, waarop onmiddellijk het Brahma-onderzoek moet volgen? Het is dit: Onderscheiding tusschen het eeuwige en het vergankelijke, onverschilligheid voor het genot van de vruchten der goede werken hier en hiernamaals, bezit van de middelen tot bespiegeling, zelfbeheersching enz., en begeerte naar verlossing. Wanneer deze vereischten aanwezig zijn, kan de menschen het Brahma onderzoeken en tot kennis daarvan komen, onverschillig of hij vooraf de plichtenleer heeft bestudeerd of niet; maar anders nooit. Het woord nu beteekent dus: onmiddellijk nadat men de genoemde vereischten bezit.

Het woord dus is redegevend. De belofte is: Omdat de Veda in woorden als: »Zoals hier de wereld der werken een einde heeft, zoo neemt daar de wereld der verdienste een einde ¹» leert, dat de vrucht van goede werken, Agni-offers enz., niet eeuwig is, en evenzoo in woorden als: »Die het Brahma kent, verrijgt het hoogste ²» leert, dat kennis van het Brahma niet tot het hoogste doel des menschen, daarom moet men onmiddellijk naar het verkrijgen van de bovengenoemde vereischten tot Brahma-onderzoek.

Brahma-onderzoek is onderzoek van het Brahma. De aard of bepaling van dat Brahma wordt later gegeven in het volgende: »Het uitbreidingsnetwerk de oorsprong enz. is van het heilal.«³ Dit maakt, dat die naam hier in zijne hoofdbeteekenis moet genomen worden en niet in eene bijbeteekenis, b. v. als aanduiding der Brahmavastu. In de samenstelling staat het in plaats van de genotivus objectivus, zoo als hieruit blijkt, dat er geen ander object van het onderzoek wordt genoemd, ⁴ en ook blijkt uit teksten als: »Dat, waaruit deze schepselen zijn

¹ De Veda's, Upanishad VIII, 1, 6.

² De Veda's, Upanishad II, 4.

³ Het woord heilal, de gemakte en weerlegde objectie is in de vertaling weggelaten, want het is de grootste duisterheid, terwijl zij tot de behandelde zaak niet behoort.

voortgekomen, dat moet men onderzoeken, dat is het *Brahma*¹, waarin het *Brahma* uitdrukkelijk als dat object wordt aangewezen.

Onderzoek beteekent: zoeken te kennen. Het leeren kennen tot begrijpens toe, is het object van het zoeken, daar zoeken gericht is op eene vrucht. Want door het leeren kennen als middel zoekt men het *Brahma* te begrijpen. Immers begrijpen van het *Brahma* is het hoogste doel des menschen, want daardoor worden valsche kennis, die de kiem is der gebondenheid aan de eindige wereld, en andere ellenden alle verdreven. Daarom moet men het *Brahma* onderzoeken. — Is nu dit *Brahma* bekend of is het onbekend? Is het bekend, dan behoeft het niet onderzocht te worden; is het onbekend, dan kan het niet onderzocht worden. — Het antwoord daarop is: Er is een van nature eeuwig, rein, wijs, zalig², alwetend, almachtig *Brahma*. Want de etymologie leert, dat het woord *Brahma* de betoekenis van eeuwig, rein enz. heeft daar deze van zelve volgen uit de betoekenis van den wortel *brah*³. En het bestaan van het *Brahma* is uitgemaakt, want het is de geest (het eigenlijke wezen) van alles. Van het bestaan van dien geest toch is ieder overtuigd, daar hij weet: „Ik ben niet niet“. Want indien het bestaan er van niet uitgemaakt was, zou men moeten zeggen: „Ik ben niet.“ Die geest nu is het *Brahma*. — Maar indien het bestaan van het *Brahma* als de geest van alles uitgemaakt is, dan is het bekend en behoeft dus niet onderzocht te worden. — Deze tegenwerping gaat niet op, want er bestaat verschil van meening omtrent de nadere bepaling. De wereldlingen en de Lokāyatika's⁴ zeggen: De geest is het met bewustzijn begaafde lichaam. Anderen⁵: De met bewustzijn begaafde organen alleen maken den geest uit. Wederom anderen zeggen: De inwendige zin (het denk- en kenvermogen) is de geest. Anderen: Hij is slechts een momentaan begrip. Anderen: Hij is niets. Anderen⁶: Hij is een van het lichaam onderscheiden eindig wezen, dat handelt en de vruchten der handelingen geniet. Anderen⁷: Hij handelt niet, maar geniet alleen

¹ Taitt. Up. III, 2.

² d. w. z. niet gebonden aan de stof; de verlossing deelachtig.

³ Dit is geheel onjuist.

⁴ Eene materialistische sekte, die veel overeenkomst heeft met de Epicuristen.

⁵ De vier volgende definities zijn die van de vier sekten der *Buddhisten*.

⁶ De *Nyāya*.

⁷ De atheïstische *Sāṅkhya*.

de vruchten der handelingen. Anderen ¹: Hij is het daarvan onderscheiden, almachtig en alwetend Opperwezen. Nog anderen ² eindelijk: De geest is het centrum der zielen. Zoo zijn er vele uiteenlopende meeningen, wier voorstanders zich allen beroepen op werkelijke of schijnbare bewijzen aan rede en schrift ontleend, en iemand, die zonder nadenken het eerste het beste aannam, zou het hoogste goed niet deelachtig worden, maar integendeel tot onzaligheid vervallen. Daarom wordt, onder den titel van Brahma onderzoek, eene het hoogste goed ten doel hebbende verklaring der VeĀānta's, met behulp van redeneering voor zoo ver deze met de schrift niet strijdt, ondernomen.

Er is gezegd, dat het Brahma moet worden onderzocht. Hoe dan? Op deze vraag antwoordt de auteur der aphorismen:

2. Uit hetwelk de oorsprong enz. is van het heelal.

Onder de woorden oorsprong enz. wordt verstaan: Oorsprong, bestaan en ondergang. Dat oorsprong het eerst wordt genoemd, geschiedt op voorbeeld der schrift, die in den tekst: «De waaruit deze schepselen zijn voortgekomen enz.» deze voorrede aangeeft en ligt bovendien in den aard der zaak, dat iets eerst moet ontstaan om te bestaan en onder te gaan.

Het woord heelal omvat alles, wat wij door waarneming of langs anderen weg kennen.

Met de woorden uit hetwelk wordt de oorzaak aangewezen. De volzette zin is: De almachtige, alwetende oorzaak van het ontstaan, bestaan en ondergaan van het heelal, dat door naam en vorm is afgescheiden uit de chaotische wereld, dat contact is met verschuldende wezens, die handelen en de vruchten der handelingen genieten, waarin ieder de gevolgen zijner daden, verschuldend naar gaang van plaats, tijd en omstandigheden, ondergaat, en welks inrichting zelfs door de gedachte niet omvat kan worden, die almachtige, alwetende oorzaak is het Brahma. Ontstaan, bestaan en ondergaan worden hier genoemd, omdat in de schrift ook de overige bestaanwijzigingen opgesloten zijn ³.

¹ Het eerste is de Sākhya (Yoga).

² De VeĀānta.

³ Hetgeen hierop in den oorspronkelijken tekst volgt ter bestrijding van een andere opvatting der woorden oorsprong enz. is in de ver-

Zulk een heelal toch kan alleen uit zulk eene oorzaak ontstaan zijn, geenszins uit de onbewuste materie, noch uit atomen, noch uit niets, noch uit een eindig wezen; ook niet van zelf, want hier beneden worden voor het ontstaan van iets bepaalde tijden, plaatsen en voorwaarden vereischt.

Nu meenen sommigen, die een Opperwezen aannemen als oorzaak der wereld, dat dit redebescluit het eenige bewijs is voor het bestaan van zulk een van de eindige wereld onderscheiden Opperwezen. Is dat alleen dan ook niet in dit aphorisme bedoeld? Neen; want het doel der aphorismen is een krans van teksten te vlechten. In de aphorismen toch worden uitspraken der Vedānta's aangehaald en behandeld. Want begrijpen van het Brahma wordt verkregen door het volkomen verstaan der schrift, niet door andere kenmiddelen, redebescluiten enz.

Maar terwijl de schrift uitspraak doet omtrent de oorzaak van het ontstaan enz. der wereld, worden tot meerdere bevestiging harer leer ook redebescluiten, voor zoo ver ze met de schrift niet in strijd zijn, niet verworpen. De schrift zelve toch treedt in verbinding met de rede en leert, dat het menschelijk verstand met haar samen moet werken, door te zeggen: „Men moet hooren (leeren) en overdenken ¹“. Bij het Brahma-onderzoek zijn niet, evenals bij het onderzoek der plichten, schriftwoorden enz. het eenige kenmiddel; maar schriftwoorden enz. en aanschouwing enz. zijn hier ieder voor hun deel kenmiddelen, want Brahmakennis heeft aanschouwing tot einddoel en haar object is iets, dat bestaat. Waar het iets geldt, dat gedaan moet worden, zijn schriftwoorden enz. het eenige kenmiddel, want hierbij wordt aanschouwing niet vereischt, en de verwezenlijking van hetgeen gedaan moet worden hangt van den mensch af. Eene wereldsche en ook eene gewijde handeling kan al of niet, zoo of anders verricht worden. Evenals men te paard of te voet gaan of ook niet gaan kan, zoo kan men ook op deze of op gene wijze offeren. Hier is het dus de plaats voor voorschriften en verbodsbepalingen, voor dilemma's en algemeene en bijzondere regels. Maar of iets zoo of anders, al of niet is, dat kan geen dilemma zijn. Want bij een dilemma hangt de zaak van persoonlijke keus af, maar de juiste voorstelling van iets,

---

taling weggelaten, daar het zonder uitvoerige verklaring onverstaaubar zou zijn en op den gang der redeneering volstrekt geen invloed heeft.

¹ Bhāḍ-Āraṇyaka-Up. II, 4, 5.

dat bestaat, hangt niet van persoonlijke keus af, maar alleen van het wezen van het object. Wanneer men een paal voor zich heeft, dan is de gedachte „Dat is een paal of een mensch of iets anders“, geene juiste voorstelling; maar de gedachte: „Dat is een mensch of iets anders“, is dwaling, alleen de gedachte: „Dat is een paal“, is eene juiste voorstelling. Zoo wordt bij bestaande dingen de voorstelling door het object bepaald. Daar dit nu zoo is, hangt ook de kennis van het Brahma alleen van deszelfs wezen af, daar het hier iets geldt, dat bestaat.

Maar moet dan ook niet de kennis van het Brahma door andere kennismiddelen verkregen worden en is niet het onderzoek der schrift daarbij nutteloos? — Neen. Want daar het Brahma niet is object der zinnen, neemt men de betrekking tusschen de wereld en het Brahma niet waar. Uit hun aard toch hebben de zinnen uitwendige dingen, niet het Brahma, tot object. Wanneer het Brahma object der zinnen was, zou men waarnemen, dat het heelen en het Brahma tot elkander in betrekking staan als gevolg en oorzaak. Maar men neemt alleen het gevolg waar, zonder te kunnen beslissen, of het het Brahma of wel iets anders tot oorzaak heeft.

Derom is dit aphorisme niet de mededeeling van een redbesluit, maar aanwijzing van eene uitspraak der Vedānta's en wel van die, welke voorkomt in het verhaal, dat Bṛgu, de zoon van Varuṇa, tot zijn vader kwam met de vraag: „Leer mij te kennen! het Brahma kennen.“ waar het antwoord van Varuṇa luidt: „Dat, waaruit deze schepselen zijn voortgekomen, waarvoor zij bestaan, waarmede zij terugkeerende zich herengedogen onderzoeken, dat, dat is het Brahma“¹. En zijne conclusie is: „Uit het volmaakte geluk zijn deze schepselen voortgekomen, door het volmaakte geluk voortgebracht leven zij, tot het volmaakte geluk keeren zij terug en hereenigen er zich mede.“ Ook andere soortgelijke teksten, die over de eeuwige, reine, onbegrensde, alwetende oorzaak der wereld handelen, zouden hier zamen worden aangehaald.

Daar het bewijs, dat het Brahma de oorzaak is der wereld, niet is aangehaald, dat het alwetend is. Om dit nu nader te bevestigen, gaat de auteur voort:

„Want het is de bron der heilige schrift. Of: Het heeft de heilige schrift tot kenbron.“

¹ Upaniṣad. II. 2.

² Upaniṣad. VIII.

Brahma is de bron, de oorzaak van de groote schrift, den *Rgveda* enz., met inbegrip van verschillende hulpwetenschappen, die als een lamp alles verlicht en waarin alwetendheid doorstraalt. Zulk eene schrift toch, als de *Rgveda* enz. is, die de eigenschap van alwetendheid heeft, kan alleen zijn voortgekomen uit een alwetend wezen. Immers, wanneer iemand een boek schrijft over een bijzonder vak van wetenschap, zooals Pāṇini en anderen over grammatika, dan is het eene uitgemaakte waarheid, dat hij meer kennis bezit dan hij in dat boek uitspreekt. Hoe zou dan dat groote wezen, dat die mijn van alle kennis heeft voortgebracht, die men den Veda noemt, die in verschillende scholen (tradities) gescheiden, de grond is van de classificatie der schepselen als hoogere wezens, dieren en menschen, van de verdeeling in verschillende kasten en rangen; en dit niet alleen, maar dat ook heeft gedaan zonder inspanning, als het ware spelender wijs, zooals blijkt uit de woorden der schrift: „Van dat groote wezen is de *Rgveda* eene uitademing¹”, hoe zou dat wezen niet absoluut alwetend en almachtig zijn?

De bedoeling van dit aphorisme kan ook zijn: De schrift, de *Rgveda* enz., wier eigenschappen boven genoemd zijn, is de kenbron van het Brahma, het middel om tot kennis van deszelfs wezen te komen. Uit de schrift alleen leert men het Brahma kennen als de oorzaak van het ontstaan enz. van het heelal. Het schriftwoord, waarop hier gedoeld wordt, is bij het vorige aphorisme aangehaald; het is nl. het woord van Varuṇa: „Dat, waaruit deze schepselen zijn voortgekomen enz.” — Maar waartoe dient dan dit aphorisme, daar toch reeds bij het vorige door het aanhalen van dien tekst geleerd is, dat de schrift de kenbron is van het Brahma? — Het antwoord hierop is: Daar in dat aphorisme zelf de schrift niet uitdrukkelijk genoemd wordt, zou men kunnen meenen, dat de uitspraak, dat het Brahma de oorzaak is van het ontstaan enz. van het heelal, enkel op een redebepsluit berust, en om dit te voorkomen zegt dit aphorisme: Het heeft de schrift tot kenbron.

— Maar hoe kan men zeggen, dat de schrift kenbron is van het Brahma? Immers het mīmāṃsā-aphorisme, dat zegt: „Daar de schrift plichtmatige handelingen ten doel heeft, is al, wat dit doel niet heeft, nutteloos”, leert, dat plichtmatige

¹ Bṛh. Ar. Up. IV, 4, 10.

handelingen het doel zijn der schrift. Wanneer dus de Vedānta's geene betrekking hadden op plichtmatige handelingen, dan zouden ze nutteloos zijn, ze moeten derhalve óf een aanhangsel zijn van de voorschriften voor handelingen, door den handelenden persoon, den deva, aan wien de handeling gericht is, enz. te doen kennen, óf voorschriften voor een ander soort van handelingen, b. v. devotie enz. Hun doel toch kan niet zijn het wezen van iets, dat bestaat, te doen kennen, want dat is object van waarneming enz. en het kennen daarvan, buiten verband met hetgeen men moet afwenden of verwerven, is niet het hoogste doel van den mensch. Dat nu woorden als: *«Hij woonden, niet nutteloos zijn, blijkt uit het aphorisme: «Omdat ze niet een voorschrift een geheel uitmaken, moeten zij dieneu als aanprijzing daarvan», waarin geleerd wordt, dat zij als aanprijzing niet doen. En van de liederen wordt gezegd, dat zij niet handelingen samenhangen, door deze en de hulpmiddelen er voor te noemen. Maar nergens blijkt, dat schriftwoorden buiten verband met voorschriften eenig doel hebben en dit is ook omgekeerd.*

En een voorschrift kan niet handelen over het wezen van iets, dat bestaat, want voorschriften hebben altijd eene handeling tot object. Daarom moeten de Vedānta's een aanhangsel zijn van de voorschriften voor handelingen, door het wezen van den handelenden persoon of van den deva, aan wien de handeling gericht is, te doen kennen. En al geeft gij dit uit vrees voor de gevolgtrekkingen niet toe, toch volgt uit de teksten te veel, dat ze handelingen, devotie enz., tot doel hebben. Daarom is de schrift niet kenbron van het Brahma. — Op deze tegenwerping antwoordt nu de auteur:

4. Maar dit blijktens de woorden zelve.

Het woord, maar duidt de verwerping aan van het gevoelen dat tegenput. Dat alwetend, almachtig Brahma, de oorzaak van het ontstaan, bestaan en ondergaan der wereld wordt uit de Vedānta's gekend. Dat blijkt uit de woorden zelve. In de Vedānta's toch komen teksten voor, die rechtstreeks ten doel hebben, niet te doen kennen. Zoo lezen wij b. v.: *«Een begin was het heelal in den beginne; het was één en had geen tegenstand zó»* 1. *«In den beginne was het heelal één geest*

alleen" ¹. „Dat is het Brahma, vóór of na, binnen of buiten hetwelk niets is, dat is de geest, het alziende Brahma" ². „Onsterfelijk Brahma alleen is alles, wat wij voor ons zien" ³ enz. Aan deze teksten nu, die, zooals uit de woorden zelve blijkt, over het wezen van het Brahma handelen, mag men geene andere beteekenis toekennen, daar men dan den zin der schrift geweld zou aandoen. En de eigenlijke strekking dier teksten kan ook niet zijn het wezen van den handelenden persoon, den deva, aan wien de handeling gericht is, enz. te doen kennen, want door de woorden: „Wien zou het zien, en waarmede" ⁴, heft de schrift de geheele voorstelling van handeling, handelend subject en vrucht der handeling op. En ofschoon hier gehandeld wordt over het wezen van iets, dat bestaat, is dit toch geenszins object van waarneming; want dat de geest Brahma is, hetgeen uitgedrukt wordt in de woorden: „Dit zijt gij" ⁵, kan men alleen uit de schrift leeren.

Dat verder dit onderricht nutteloos zou zijn, omdat het geene betrekking heeft op iets, dat men moet afwenden of verwerven, dit gaat niet op; want door de bloote kennis, dat de geest Brahma is, zonder iets, dat men moet afwenden of verwerven, wordt alle lijden weggenomen en wordt dus het hoogste doel des menschen bereikt. Dat nu, zoo als uit de teksten zelve blijkt, de mededeeling der devaleer enz. devotie ten doel heeft, daarin is niets ongerijms gelegen. Maar de leer van het Brahma kan niet eveneens een aanhangsel zijn van de voorschriften voor devotie, want bij de volstreckte eenheid is er niets af te wenden of te verwerven en worden dus de dualistische begrippen van handeling, handelend subject enz. opgeheven. En nadat het dualisme eens vernietigd is door de kennis van de eenheid van het Brahma, is eene herleving er van, ten gevolge waarvan de leer van het Brahma als aanhangsel van voorschriften voor devotie zou kunnen gegeven worden, onmogelijk. Ofschoon nu elders niet blijkt, dat schriftwoorden, behalve in verband met voorschriften, waarde hebben, kan men dit toch, wegens het heilzame der kennis van den geest, niet loochenen van die schriften, die over den geest handelen. Bovendien, dat schriftwoorden waarde hebben, behoeft

¹ Aitareya-Up. I, 4.

² Brh. Ar. Up. IV, 5, 18.

³ Mundaka-Up. II, 2, 11.

⁴ Brh. Ar. Up. IV, 4, 14.

⁵ Chând. Up. VI, 8, 7.

alle Vedānta's in verband, daar zij op de hierbij oprijzende vraag: „Wie is die geest, dat Brahma?“ het antwoord geven door deszelfs wezen in dezer voege te beschrijven: „Eeuwig, alwetend, alomtegenwoordig, eeuwig volmaakt, van nature eeuwig rein, wijs, zalig, volmaakte kennis, volmaakt geluk is het Brahma“. De vereering nu van dat wezen heeft de verlossing, die iets bovenziinnelijks is en uit de schrift wordt gekend, tot vrucht. Maar wanneer de Vedānta's, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, bloot eene beschrijving gaven van iets, dat bestaat, dan zou het niet mogelijk zijn daardoor iets af te wenden of te verwerven en zouden ze dus even nutteloos zijn als b. v. de mededeeling: „Er zijn zeven werelddeelen“, of: „Daar gaat de Koning“.

Zegt men nu, dat b. v. de bloote mededeeling: „Dat is geen slang, maar een touw“ wel nut blijkt te hebben, daar zij de uit dwaling voortkomende vrees doet ophouden, en dat zoo ook de bloote mededeeling, dat de geest niet tot de eindige wereld behoort, wel nut heeft, daar zij de dwaling, dat hij een eindig wezen is, wegneemt, dan antwoorden wij: Dat zou zoo zijn, wanneer, evenals in het bovengenoemde geval op het enkele hooren: „Dat is een touw“ de dwaling, dat het een slang is, dadelijk ophoudt, zoo ook de dwaling, dat de geest een eindig wezen is, door het enkele hooren der waarheid, dat hij Brahma is, vernietigd werd, maar dit is zoo niet. Want ook nadat men geleerd heeft, dat hij Brahma is, duren de verschijnselen der gebondenheid aan de eindige wereld, nl. lief en leed enz., voort. En door te zeggen: „Men moet leeren, nadenken, en overpeinzen“ leert de schrift zelve, dat op het leeren, nog nadenken en overpeinzen moet volgen. Onze conclusie is dus, dat de schrift wel het Brahma doet kennen, maar alleen als object van voorschriften om te begrijpen. —

Hierop antwoorden wij: Dat is zoo niet, want de vruchten van de kennis der plichten en van die van het Brahma zijn geheel verschillend. Plichten zijn bepaalde, uit schrift en overlevering bekende handelingen van het lichaam, de spraak of den inwendigen zin, die behandeld worden in de aphorismen, welke aanvaagen: „Nu dus onderzoek der plichten“. Zoo zijn er ook zonden, als moord enz., die men moet onderzoeken om ze te vermijden, daar zij gekenmerkt worden door verbodsbepalingen. De vruchten nu van deze beide, van plicht en zonde, die lessen (voorschriften en verbodsbepalingen) tot ken-

merk hebben en de bron zijn van verdienste en schuld, zijn algemeen bekend, het zijn de zinnelyk waarneembare aandoe-ningen van lief en leed (genot en smart), die door het lichaam, de spraak en den inwendigen zin ondervonden, door de werking der objecten op de organen voortgebracht en bij alle belichaamde wezens van Brahmā af tot de planten toe aangetroffen worden. En bij de belichaamde wezens van den mensch af tot Brahmā toe worden verschillende graden van genot waargenomen. Daaruit volgt het bestaan van verschillende graden van verdienste, de oorszaak van genot, en hieruit weer het bestaan van verschil tus-schen de individuen, die verdienste verwerven. En het bestaan van dat verschil tusschen de individuen, een verschil in behoefte, ge-schiktheid enz. is eene uitgemaakte zaak. Zoo gaan alleen zij, die groote offers volbrengen, om hunne bijzondere kennis en vroomheid langs den noordelyken weg. Door slechts geringere werken te verrichten gaat men langs den zuidelyken weg. En dat ook daar-boven verschillende graden van genot en van de middelen om dat deoaching te worden bestaan, volgt uit het schriftwoord: "Naar de mate hunner verdienste daar vertoevende" ¹ enz. Zoo vindt men ook, van den mensch afdalende tot de bewoners der onderwereld en de planten, by de lagere wezens eene kleine mate van genot en dat wederom in verschillende graden. Even-zo neemt men nu ook by de hoogere en lagere belichaamde wezens verschillende graden van smart waar en daaruit volgt het bestaan van verschillende graden van schuld en daaruit weer het bestaan van verschil tusschen de individuen, by wie die schuld bestaat. Zoo staat het op gezag van schrift, overlevering en rede vast, dat de verschillende graden van genot en smart, die by de met valsche kennis enz. bezoedelde wezens bestaan, uit verschillende graden van verdienste en schuld voortvloeien en niet aannemen van een lichaam tot voorwaarde hebben, niet eenlyk in de maar tot de eindige wereld behooren. Dit leert b. v. de schrift door te zeggen "Lief en leed houden niet op, zoo-keren die zie, van het lichaam gebonden is" ¹. En uit de daarop volgende worden "Wanneer zij vrij is van het lichaam, treffen lief en leed haar niet", volgt, dat het vrij zijn van het lichaam, de verlossing, geen gevolg is van verdienste. Want was het gezag van verdienste dan kon niet gezegd worden, dat lief en leed de zie, in dien toestand niet treffen. Zegt men nu,

¹ Upaniṣad, V, 10, 5.

dat het vrij zijn van het lichaam zelf het gevolg is van verdienste, dan ontkennen wij dat wederom, want het is van nature eigen aan den geest, zooals blijkt uit teksten als deze: „Den grooten, alles omvattenden geest kennende, die vrij van het lichaam en onvergankelijk is in de vergankelijke lichamen, heeft de wijze geen leed meer ¹”; „Zonder adem, zonder inwendigen zin, rein en onbezoedeld is deze geest ².” Daarom staat het vast, dat in tegenoverstelling van de vruchten van handelingen, de verlossing, het vrij zijn van het lichaam, eeuwig is. Nu kan iets in zekeren zin eeuwig zijn en toch veranderlijk, daar een ding, ook al ondergaat het verandering, niet ophoudt hetzelfde te zijn; in dien zin, waarin sommigen b. v. de wereld eeuwig noemen, en waarin ook de drie hoedanigheden der Sāukhya eeuwig worden genoemd; maar dit is in den strengsten zin eeuwig en onveranderlijk, als de ether (ruimte) alles doordringend, aan geene verandering onderworpen, van eeuwigheid af volmaakt, ondeelbaar, van nature zich zelf verlichtend. Dat waarbij verdienste en schuld met hunne gevolgen, waarbij tegenwoordig, verleden en toekomst niet bestaan, dat is het onlichamelijke, de zoogenaamde verlossing. Dit leert de schrift door te zeggen: „Leer mij dat kennen, dat niet bestaat in verdienste, noch in schuld, niet in dit geheel van oorzaak en gevolg, niet in iets verledens, noch in iets toekomstigs ³.” Daarom is het het Brahma, met het onderzoek waarvan wij ons bezighouden. Indien nu de leer van het Brahma ahangsel was van voorschriften voor handelingen en door het volbrengen daarvan de verlossing verkregen werd, dan zou deze niet eeuwig zijn, maar alleen een bijzonder soort van de boven beschreven eindige en in verschillende graden verdeelde vruchten van handelingen. Maar allen, die over de verlossing spreken, komen hierin overeen, dat zij eeuwig is. Derhalve kan de leer van het Brahma geen ahangsel zijn der plichtenleer.

Bovendien, teksten als deze: „Die het Brahma kent, wordt Brahma ⁴”; „Al iemands werken houden op, zoodra hij dat absolute wezen heeft gezien ⁵”; „Hij, die het volmaakte geluk

¹ Chānd. Up. VIII, 12, 1.

² Kathāvalli-Up. II, 22.

³ Mund. Up. II, 1, 2.

⁴ Kath. Up. II, 14.

⁵ Mund. Up. III, 2, 9.

⁶ Mund. Up. II, 2, 8.

van het Brahma kent, vreest niets meer ¹”; ~ O Janaka, gy hebt de volmaakte rust verkregen ²”; ~ Toen alleen kende hij zich zelve, wetende: ~ Ik ben Brahma”; daardoor werd hij het At ³”; ~ Welke dwaling, welk verdriet blijft er over bij hem, die de eenheid van alles kent ⁴” leeren, dat de verlossing onmiddellijk volgt op de Brahma-kennis en verbieden aan te nemen, dat daartusschen nog eene andere handeling inligt. En ook uit het woord: ~ Dat ziende, wist de *Rshi Vāmadeva*: ~ Ik was Manu, ik was Sūrya ⁵” blijkt, dat tusschen het aanschouwen van het Brahma en het zijn van algeest geene andere handeling inligt, evenmin als tusschen stilstaan en zingen, wanneer men zegt: ~ Stilstaande zingt hij.” Teksten als deze: ~ Gy zijt onze vader, die ons over de valsche kennis heenbrengt ⁶”; ~ Dit heb ik van de *Rshi's* gehoord: Die den geest kent, is over het verdriet heen; ik hjd, heer! breng gy mij over het verdriet heen ⁷”; ~ Hem, wiens zonden zijn uitgewischt, doet *Satkuṁāra* het einde der duisternis zien ⁸” enz. leeren verder, dat de vrucht der Brahma-kennis alleen hierin bestaat, dat daardoor alles, wat de verlossing verhindert, vernietigd wordt. Dit is ook uitgedrukt in het *Nyāya*-aphorisme: ~ Wanneer heid, geboorte, werkzaamheid, bezoedeling, dwaling achtergevoers vernietigd zijn, volgt onmiddellijk op de vernietiging van het laatste de verlossing.” De dwaling (valsche kennis) nu wordt vernietigd door het begrip van de eenheid van den geest met het Brahma.

En dat begrip van de eenheid van den geest met het Brahma bestaat niet in (de erkenning van) overeenstemming, zooals b. v. voorkomt in de woorden: ~ Oneindig is de inwendige zin, oneindig zijn de *Vijvedeva's*; daardoor wint hij de oneindige wereld ⁹”; het is ook niet eene overbrenging, zooals voortvloeit in de woorden: ~ Den inwendigen zin vereere men als *Brahmā*”; ~ De zon is Brahma”, waar de inwendige zin en de zon door overbrenging als het Brahma worden beschouwd;

¹ *Upan.* I p. 1, 9.

² *Upan.* V. I. 1. 1. 1. 1.

³ *Upan.* At. I, III. 4, 10.

⁴ *Upan.* I, 7.

⁵ *Upan.* At. I p. III. 4, 10.

⁶ *Upan.* I p. VI, 8.

⁷ *Upan.* I p. VII, 1, 2.

⁸ *Upan.* I p. VII. 20, 2.

⁹ *Upan.* At. I p. V, 2, 12.

het dient ook niet om de samenvatting werkingen aan te duiden als: „De lucht op; de adem neemt alles in zich op”¹: n voorbereidende ceremoniële handeling als de offerboter. Want ware dit het geval, teksten als: „Dat zijt gij”; „Ik ben Bra is Brahma” en dergelijke, die het weze drukken, verwrongen worden; en teksten a harten breekt en alle twijfelingen worden e gelijke, die de vrucht van het ophouden de schrijven, zouden hunne beteekenis verlieze die spreken van een Brahma worden, als kent, wordt Brahma” zouden daarbij niet het begrip van de eenheid van den geest n eene overeenstemming enz. En daarom hangt kennis niet af van eene daad van den m de kennis van dingen, die object zijn van w wezen van zijn object alleen. Zulk een Bra er van kan door geene redeneering, welke o tot de categorie der plichten.

Dat het daartoe behoort, kan men ook ni dat het object is van de daad van kennc ontkent, dat het dat is, door te zeggen: „ dan dat, wat men kent, en toch verheven niet kent”²; en „Waardoor zou men hem men het al kent”³. Zoo ontkent zij ook, devotie is: want in de woorden: „Dat, wat wordt uitgesproken, waardoor de stem word leert zij, dat het niet object is, en gaat da Brahma, niet dat, wat men als zoodanig ver Wanneer het Brahma niet object is, dan ka kenbron er van zijn; dan antwoorden wij gaat niet op, want de strekking der schrift kennis gefingeerde onderscheiding op te heff wil het Brahma niet doen kennen als object kennen als de ziel, als niet-object, heft a

¹ In dien zin, waarin dit genomen wordt in Chā

² *Mund. Up.* II, 2, 8.

³ *Kena-Up.* I, 3.

⁴ *Brh. Ar. Up.* IV, 4, 14.

⁵ *Kena-Up.* I, 4.

kennis gefingeerde onderscheiding van object, subject en daad van kennen op. Zoo zegt de schrift b. v.: "Die het niet kent, die kent het; die het kent, die kent het niet; het is onbekend aan hen, die het kennen; bekend aan hen, die het niet kennen" ¹; en elders: "Men kan den ziener van het gezicht niet zien, den hoorder van het gehoor niet hooren, den kenner van de rede niet kennen" ² enz.

Dez dus de verlossing bestaat in de openbaring van het eeuwig vrije wezen van den geest door ophelling van de door kennis gefingeerde gebondenheid aan de eindige wereld, heeft een jaar met de smet van eindigheid. Maar wanneer men de verlossing houdt voor iets, dat tot stand gebracht moet worden, dan moet men aannemen, dat daarvoor eene handeling van het lichaam, de spraak of den inwendigen zin noodig is. Het zoo wanneer men haar houdt voor het product eener wijziging, die de geest in zich zelf ondergaat. In beide gevallen evenwel staat het vast, dat zij niet eeuwig is, want al wat door inwerking wijziging uit iets anders ontstaat, zoo als wringel en afgegrast wordt, zooals een pot, is niet eeuwig.

Men kan ook niet aannemen, dat de verlossing bereikt moet worden, en dat daarvoor eene handeling noodig is, want zij is het eeuwige wezen van den geest en behoeft dus niet bereikt te worden. En ook al waren deze beide van eikander onderscheiden, dan toch zou het Brahma niet bereikt behoeven te worden, omdat het aontegewoordig is als de ether en dus van omgiffen af door ieder bereikt is.

Ook is de verlossing niet iets, dat loutering (of volmaking) moet ondergaan, zoolat er uit dien hoofde eene handeling voor vereischt wordt. Want loutering bestaat of in het toevoegen van eene goede of in het wegnemen van eene verkeerde eigenschap. Nu is het eerste hier niet mogelijk, omdat het eigenlijke wezen der verlossing het Brahma is, waaraan geene eigenschappen kunnen worden toegevoegd. En evenmin is het tweede mogelijk, omdat het Brahma eeuwig rein is.

Men kan niet de verlossing eene eigenschap zijn van den geest, die verloren is en eerst als de geest door eene bepaalde handeling gereinigt wordt, zich openbaart, evenals het reflectie- of spiegel-eigenschap van den spiegel, zich eerst na het reinigen openbaart? — Neen, antwoorden wij. Want

¹ U. A. I, II, 6.

² U. A. I, V, 1, 2.

aan den geest kan geene bewerking worden volbracht. Immer eene bewerking kan niet geschieden zonder datgene, waaraan zij volbracht wordt, verandering te doen ondergaan. Indien nu de geest verandering kon ondergaan, dan zou hij niet eeuwig zijn en dan zouden ook teksten als deze: „Onveranderlijk wordt hij genoemd” en dergelijke, hun gezag verliezen en dat is ook volgens u onmogelijk. Daarom kan die handeling niet eene bewerking zijn, die aan den geest zelf volbracht wordt. Maar door eene bewerking, die aan iets anders volbracht wordt, kan de geest niet gelouterd worden, daar hij daarvan niet het object is.

— Maar leert niet de ervaring, dat door ceremoniële handelingen, die aan het lichaam volbracht worden, als baden, mondzuiveren, het dragen van het heilige snoer enz., de persoon gelouterd wordt? — Neen, antwoorden wij, want daardoor wordt alleen datgene gelouterd, dat, in werkelijkheid uit lichaam enz. samengesteld, door valsche kennis voor den geest wordt gehouden. Want baden, mondzuiveren enz. zijn blijkbaar onafscheidelijk met het lichaam verbonden. Nu is het eene logische gevolgtrekking, dat door eene aan het lichaam volbrachte handeling alleen een lichamelijk samenstel, dat door valsche kennis voor den geest wordt gehouden, gelouterd wordt. Evenals, wanneer de harmonie tusschen de verschillende elementen van het lichaam door eene aan het lichaam volbrachte medicinale behandeling hersteld is, de vrucht daarvan, het gezond zijn, genoten wordt door het lichamelijk samenstel (d. i. door den persoon, die daaruit bestaat) bij wien het begrip: „Ik ben gezond” ontstaat, zoo wordt ook door baden enz. hij gelouterd, bij wien het begrip: „Ik ben rein, ik ben gelouterd” ontstaat en die persoon is uit lichaam, (organen en inwendigen zin) samengesteld. Want door dien persoon, de voortbrenger en het object van het begrip van het individueele ik, worden alle handelingen volbracht en hij alleen geniet er de vrucht van. Dit drukt de schrift aldus uit: „Twee vogels, altijd vereenigd, wonen op één boom. Van die beiden eet de een eene zoete vrucht, de ander eet niet, maar ziet toe”¹; en elders: „Hem, die voorzien is met persoonlijkheid, met organen en inwendigen zin, noemen de wijzen den genierter, (bezitter, meester)”². Zoo staat er ook: „Eén deva is er, in alle schepselen verborgen, alles doordringend, de inwendige geest van alle wezens, aanschouwer der handelin-

¹ Çvetâçvatara-Up. IV, 6. (Mund. Up. III, 1, 1; Rgveda I, 164, 20).

² Kath. Up. III, 4.

gen, in alle wezens wonende, werkeloos getuige, zuiver bewustzijn, getoed van, zonder eigenschappen" ¹; en elders: "Hij is schitterend, zonder lichaam, zonder gebrek, zonder zenuw, rein, niet bezoedeld door zonde" ². Deze beide laatste teksten leeren dat het Brahma absoluut volkomen en eeuwig rein is. Het zijn van Brahma nu is de verlossing. Daarom is de verlossing niet iets, dat loutering moet ondergaan. Andere gronden nu dan de hier behandelde kunnen voor de stelling, dat voor de verlossing handelingen vereischt worden, niet worden bijgebracht. Onze conclusie is dus, dat daarbij alleen van kennis en verder volstrekt van geene handeling sprake kan zijn.

Maar is het kennen zelf niet eene handeling van den inwendigen zin? Neen, want deze beide verschillen geheel en al. Eene handeling is niet afhankelijk van het wezen eener zaak, zij wordt in een voorschrift bepaald en hängt af van eene wilsvaard van den mensch. Zoo is het richten der gedachten op een bepaald object, zooals voorgeschreven wordt in woorden als: "De offerpriester richtte bij de aanroeping de gedachte op den deva, aan wien de offerboter is gewijd"; "Men richtte de gedachte op het morgenrood" enz., ofschoon het tot het gebied van den inwendigen zin behoort, toch iets, dat naar willekeur al of niet, zoo of anders kan gedaan worden, omdat het van den wil van den mensch afhangt. Maar kennis rust op kennis van de en deze hebben het werkelyke wezen van een ding tot object. Kennen kan dus niet naar willekeur al of niet, zoo of anders gedaan worden, maar kennis hangt alleen van het object af. Kennen kan niet door een voorschrift bepaald worden en is niet afhankelijk van den mensch afhankelijk. Daarom, ofschoon de kennis ook tot het gebied van den inwendigen zin behoort, is het toch iets geheel anders dan eene handeling van den inwendigen zin. Om een voorbeeld te geven: De toepassing van het gezegp vuur op vrouw en man, overeenkomstig de woorden: "De vrouw, o Gautama! is vuur, de vrouw, o Gautama! is vuur" behoort tot het gebied van den inwendigen zin, maar omdat de kennis het gevolg is van een voorschrift, is zij eene handeling die afhangt van den mensch. Maar de toepassing van dat bevel op vuur in den eigenlyken zin is niet het gevolg van een voorschrift en hangt niet van den wil van den mensch af, maar af van de zaak, die object is van waarneming. Dat

¹ Upan. Up. Al. III.

² Ibid. III. 8.

is daarom kennis en geene handeling. En dit geldt van alles, wat object is van kenmiddelen. Daar dit nu zoo is, is ook de kennis van het werkelijke wezen van den geest, het Brahma, niet afhankelijk van een voorschrift. En omdat dit niet iets is, dat men moet afwenden of verwerven, verliest ook de imperatieve vorm van woorden, die hierover handelen, daar er geen plicht wordt voorgeschreven, zijne kracht, evenals de scherpte van een scheermes, dat op steenen wordt aangewend. Vraagt men nu, waartoe dan die op voorschriften gelijkende woorden als: „Den geest moet men aanschouwen, leeren“ enz. dienen, dan antwoorden wij: Zij dienen om de aandacht af te trekken van datgene, waarop van nature het streven van den mensch gericht is. Want de mensch, wiens streven gericht is op het uitwendige, zoodat hij tracht te verwerven, wat hem aangenaam, en af te wenden, wat onaangenaam is, bereikt daardoor het hoogste doel des menschen niet. Wanneer hij nu begeerig is naar dat hoogste doel, dan trekken woorden als: „Den geest moet men aanschouwen“ hem af van het zinnelijke streven, dat hem van nature eigen is, en doen hem daardoor van zelf de aandacht vestigen op de ziel. En wanneer het zoo eenmaal zijn streven is haar te leeren kennen, dan wordt hem het wezen van den geest, dat niet iets is, dat men moet afwenden of verwerven, geleerd in uitspraken als deze: „Dat alles, wat is, is geest“¹; „Waar alles alleen zijn geest is, wien zal hij daar zien en waarmede“²; „Waarmede zal men den kenner leeren kennen“³; „Deze geest is Brahma“⁴ en dergelijke. Dat de kennis van den geest, die niet handelt over iets, dat gedaan moet worden, niet dient om iets af te wenden of te verwerven, dat is dus volkomen waar; want het is juist onze roem, dat bij het begrijpen van het Brahma alle plichten ophouden en het doel bereikt is. Zoo zegt de schrift: „Wanneer iemand den geest kent en weet: „Dat ben ik“, welke begeerte, welke wensch kan hem dan nog met het lichaam doen lijden“⁵. En hetzelfde drukt de overlevering uit in deze woorden: „Wanneer iemand dat weet, dan is hij wijs en heeft hij het doel bereikt“. Onze

¹ Brh. Ar. Up. VI, 5, 7.

² Brh. Ar. Up. VI, 5, 15.

³ Brh. Ar. Up. IV, 4, 14.

⁴ Brh. Ar. Up. IV, 5, 18.

⁵ Brh. Ar. Up. VI, 4, 12.

conclusie is dus, dat het Brahma geenszins als object van voorschriften en te begrippen wordt geleerd.

Wat nu verder door sommigen wordt beweerd, dat er ni. geen deel der Veda's is, dat alleen dient om het wezen van iets te beschrijven, afgescheiden van voorschriften voor doen en laten en hetgeen daarbij behoort, dat is niet waar. Want de ziel, die in de Upanishads geleerd wordt, behoort niet bij iets anders. Die ziel, die uit de Upanishads alleen gekend wordt, het aan de wisseling der eindige wereld niet onderworpen wezen, het Brahma, onderscheiden van de vier soorten van dingen (die, welke gemaakt worden enz.), op zich zelve eene klasse uitmakende en niet bij iets anders behoorende, kan men niet zeggen, dat niet bestaat of niet gekend wordt; want in de woorden: «Dat is de geest, waarvan niet gezegd kan worden: »Hij is dit» of «Hij is dat» wordt zij beschreven als de geest en het bestaan van den geest kan niet getoehend worden.

Meer is het niet eene ongerijmde bewering, dat de ziel uit de Upanis als alleen gekend wordt, daar zij toch object is van het begrip van het ik? — Neen, want zij wordt beschreven als de werkelooze getunge van dat ik. Want noch uit de plichtoefening noch uit de rationalistische filosofie kan iemand leeren, dat eene van den agens, het object van het begrip van het rationeelste ik, onderscheiden ziel, die als werkeloos getunge der handelingen van dien agens in alle wezens woont en een en dezelfde, eeuwig en onveranderlijk is, de geest (het eigenlijke wezen) is van alles. Daar zij dit is, kan zij door niemand gekend, noch als een aanhangsel van voorschriften opgevat worden. Want zij is de geest ook van hem, die haar te weten oockent en omdat zij de geest is van alles, is zij niet iets, het men moet afwenden of verwerven. Want alles behalve de ziel is vergankelijk, door verandering ontstaan en het vergaat, maar de ziel is onvergankelijk en onveranderlijk, omdat er haar geen geestoorzaak is van vernietiging of verandering, en daarom is zij ook van nature eeuwig rein en vrij. Daarom wordt gezegd: «Boven de ziel is er niets; zij is het hoogste, het eeuwigste.» En in de woorden: «Deze ziel, waarover de Upanis als handelen» is de nadere bepaling «waarover de Upanis als handelen» het bewijs, dat de leer der ziel in de Upanis niet hoofdzak is. Het is derhalve belachelijk te beweren

dat er geen deel der Veda's is, dat uitsluitend handelt over iets, dat bestaat.

Wat nu de verklaring betreft van hen, die het doel der schrift kennen, dat "Haar doel blijkt te zijn het doen kennen der plichten", deze handelt over de plichtenleer en moet dus worden opgevat als omschrijving van het doel van die Schriften, die voorschriften en verbodsbepalingen behelzen.

Wat verder de uitspraak aangaat: "Daar de schrift handelingen ten doel heeft, is alles, wat dit doel niet heeft, nutteloos", wanneer men deze in den strengsten zin opvat, dan moet men alles, wat er omtrent bestaande dingen geleerd wordt, als nutteloos verwerpen. En indien men erkent, dat er, behalve voorschriften voor doen en laten, onderricht wordt gegeven over bestaande dingen ter wille van iets toekomstigs, dan is er geene reden om niet aan te nemen, dat ook over het eeuwig onveranderlijke wezen onderricht gegeven wordt. Want iets, dat bestaat, al wordt er onderricht over gegeven, wordt geene handeling. Wat men nu hiertegen inbrengt, dat het nl., al is het zelf geene handeling, toch middel is om eene handeling te volbrengen en dat derhalve het onderricht er van eene handeling ten doel heeft, dat doet niets af. Al heeft het eene handeling ten doel, toch is het alleen onderricht over een bestaand ding, dat tot het volbrengen eener handeling kan dienen. Dat het onderricht eene handeling ten doel heeft, is het nut er van. Maar ook zoo wordt het feit niet weggenomen, dat er onderricht wordt gegeven over iets, dat bestaat. Zegt nu iemand: "Maar al is dit zoo, wat baat dit u voor uwe stelling?" dan antwoorden wij: Dan kan er eveneens onderricht over het wezen van den geest gegeven worden. Want daar door het begrijpen van den geest de valsche kennis, de oorzaak der gebondenheid aan de eindige wereld, weggenomen wordt, heeft dat onderricht evenzeer zijn nut als het onderricht over dingen, die hulpmiddelen zijn voor het volbrengen eener handeling.

Bovendien, in woorden als: "Een Brahmaan mag niet gelood worden", wordt geleerd iets niet te doen. Dat is geene handeling noch ook middel om eene handeling te volbrengen. Indien nu alle onderricht, dat niet eene handeling ten doel heeft, nutteloos was, dan zouden ook zulke voorschriften, die leeren iets niet te doen, nutteloos zijn en dat neemt ook gij niet aan. En men heeft geen grond om te veronderstellen, dat er van nature lust bestaat tot dooden en dat daarom de negatie ziet op eene toe-

komstige daad en niet maar alleen onthouding van doodslag bedoelt. Het wezen der negatie is, dat zij het niet zijn van datgene, waarmede zij verbonden wordt, aanduidt en het begrip, dat iets niet zijn mag, is de oorzaak der onthouding. En dat begrip verdwijnt van zelf evenals een vuur, dat uitgaat, wanneer de brandstof verteerd is. Daarom nemen wij aan, dat het doel der negatie in verbodsbepalingen als: "Een Brahmaan mag niet gedood worden" en dergelijke, alleen is onthouding van de daarbij aangewezen daad. Daarom is onze conclusie, dat bovengenoemde regel alleen geldt voor die mededeelingen omtrent bestaande dingen, die op het hoogste doel van den mensch volstrekt geene betrekking hebben.

Wat nu verder gezegd is, dat de bloote beschrijving van het wezen van iets, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, nutteloos is, zooals dit b. v. het geval is met de mededeeling: "Er zijn zeven werelddeelen" dit is dadelijk weeragd door het feit, dat de bloote mededeeling: "Dit is geen slang, maar een touw" wel nut heeft. Brengt men nu hiertegen in, dat dat voorbeeld niet deugt, omdat, ook nadat iemand het Brahma heeft geleerd, gebondenheid aan de eindige wereld bij hem wordt waargenomen, dan antwoorden wij: Men kan niet aantonen, dat bij hem, die tot het inzicht is gekomen, dat zijn geest Brahma is, gebondenheid aan de eindige wereld bestaat, want dit is een tegenstrijdigheid. Uit het feit toch, dat bij hem, die zich inbeeldt dat zijn lichaam enz. zijn eigenlijk wezen uitmaakt, smartgevoel, vrees enz. worden waargenomen, mag men niet besluiten, dat hij die door valsche kennis veroorzaakte aandoeningen nog heeft, nadat die inbeelding is weggenomen door het door de studie der schrift verkregen inzicht, dat zijn eigenlijk wezen Brahma is; evenmin als men uit het feit, dat iemand zijn verkiemen geboorte huissvader leed gevoelt bij het verlies daarvan, het besluit mag trekken, dat datzelfde leedgevoel bij hem bestaat, nadat hij kindenaar geworden is en die geboorteleed heeft onderdrukt; of uit het feit, dat iemand met een ring versierd in het bezit van dat sieraad genot vindt, besluiten, dat datzelfde genot nog smaakt nadat hij dien ring verloren heeft. Dit zegt de schrift in de woorden: "Wanneer de ziel vrij is van het doorn, treffen lief en leed haar niet" ¹. Zegt men nu, dat het vrij zijn van het lichaam eerst met het sterven

¹ Upaniṣad, U. VIII, 12, 1.

² Upaniṣad, U. VIII.

dat er geen deel der Veda's is, dat uitsluitend handelt over iets, dat bestaat.

Wat nu de verklaring betreft van hen, die het doel der schrift kennen, dat „Haar doel blijkt te zijn het doen kennen der plichten”, deze handelt over de plichtenleer en moet dus worden opgevat als omschrijving van het doel van die Schriften, die voorschriften en verbodsbepalingen behelzen.

Wat verder de uitspraak aangaat: „Daar de schrift handelingen ten doel heeft, is alles, wat dit doel niet heeft, nutteloos”, wanneer men deze in den strengsten zin opvat, dan moet men alles, wat er omtrent bestaande dingen geleerd wordt, als nutteloos verwerpen. En indien men erkent, dat er, behalve voorschriften voor doen en laten, onderricht wordt gegeven over bestaande dingen ter wille van iets toekomstigs, dan is er geene reden om niet aan te nemen, dat ook over het eeuwig onveranderlijke wezen onderricht gegeven wordt. Want iets, dat bestaat, al wordt er onderricht over gegeven, wordt geene handeling. Wat men nu hiertegen inbrengt, dat het nl., al is het zelf geene handeling, toch middel is om eene handeling te volbrengen en dat derhalve het onderricht er van eene handeling ten doel heeft, dat doet niets af. Al heeft het eene handeling ten doel, toch is het alleen onderricht over een bestaand ding, dat tot het volbrengen eener handeling kan dienen. Dat het onderricht eene handeling ten doel heeft, is het nut er van. Maar ook zoo wordt het feit niet weggenomen, dat er onderricht wordt gegeven over iets, dat bestaat. Zegt nu iemand: „Maar al is dit zoo, wat baat dit u voor uwe stelling?” dan antwoorden wij: Dan kan er eveneens onderricht over het wezen van den geest gegeven worden. Want daar door het begrijpen van den geest de valsche kennis, de oorzaak der gebondenheid aan de eindige wereld, weggenomen wordt, heeft dat onderricht evenzeer zijn nut als het onderricht over dingen, die hulpmiddelen zijn voor het volbrengen eener handeling.

Bovendien, in woorden als: „Een Brahmaan mag niet gedood worden”, wordt geleerd iets niet te doen. Dat is geene handeling noch ook middel om eene handeling te volbrengen. Indien nu alle onderricht, dat niet eene handeling ten doel heeft, nutteloos was, dan zouden ook zulke voorschriften, die leeren iets niet te doen, nutteloos zijn en dat neemt ook gij niet aan. En men heeft geen grond om te veronderstellen, dat er van nature last bestaat tot dooden en dat daarom de negatie ziet op eene toe-

konstige daad en niet maar alleen onthouding van doodslag bedoelt. Het wezen der negatie is, dat zij het niet zijn van datgene, waarmede zij verbonden wordt, aanduidt en het begrip, dat iets niet zijn mag, is de oorzaak der onthouding. En dat begrip verdwijnt van zelf evenals een vuur, dat uitgaat, wanneer de brandstof verteerd is. Daarom nemen wij aan, dat het doel der negatie in verbodsbepalingen als: "Een Brahmaan mag niet gedood worden" en dergelyke, alleen is onthouding van de daarbij aangewezen daad. Daarom is onze conclusie, dat bovengenoemde regel alleen geldt voor die mededeelingen omtrent bestaande dingen, die op het hoogste doel van den mensch volstrekt grene betrekking hebben.

Wat nu verder gezegd is, dat de bloote beschrijving van het wezen van iets, zonder met voorschriften voor handelingen in verband te staan, nutteloos is, zooals dit b. v. het geval is met de mededeeling: "Er zijn zeven werldeelen" dit is dadelijk weerlegd door het feit, dat de bloote mededeeling: "Dit is geen staeg, maar een touw" wel nut heeft. Brengt men nu hiertegen in, dat dat voorbeeld niet deugt, omdat, ook nadat iemand het Brahma heeft geleerd, gebondenheid aan de eindige wereld bij hem wordt waargenomen, dan antwoorden wij: Men kan niet aantonen, dat bij hem, die tot het inzicht is gekomen, dat zijn geest Brahma is, gebondenheid aan de eindige wereld bestaat, want dit is eene tegenstrydigheid. Uit het feit toch, dat bij hem, die zich inbeeldt dat zijn lichaam enz. zijn eigenlijk wezen ontmoet, smartgevoel, vrees enz. worden waargenomen, mag men niet besluiten, dat bij die door valsche kennis veroorzaakte onthoudingen nog heeft, nadat die inbeelding is weggenomen door het door de studie der schrift verkregen inzicht, dat zijn eigenlijk wezen Brahma is; evenmin als men uit het feit, dat een man, die de rijkdommen geteichte huns vader leed gevoelt bij het verlies daarvan, het besluit mag trekken, dat datzelfde leedgevoel bij hem bestaat, nadat hij kluisenaar geworden is en die geest die d. zelf onderdrukt; of uit het feit, dat iemand met een ring versierd in het bezit van dat sieraad genot vindt, besluten, dat datzelfde genot nog smaakt nadat hij dien ring verloren heeft. Dit zegt de schrift in de woorden: "Wanneer de ziel vrij is van het lichaam, treffen lief en leed haar niet". ¹ Zegt men nu, dat het vrij zijn van het lichaam eerst met het sterven

¹ Upaniṣad, I, VIII, 12-1.

² Upaniṣad, I, VIII, 12-1.

bereikt wordt, dan ontkennen wij dit op grond dat gebondenheid het gevolg is van valsche kennis. Want gebondenheid van de ziel aan het lichaam kan alleen aangenomen worden ten gevolge van de valsche kennis, waarbij het lichaam enz. voor den geest wordt gehouden. Wij hebben reeds aangetoond, dat het vrij zijn van het lichaam eeuwig is, daar het niet het gevolg is van handelingen. Dat de gebondenheid van de ziel aan het lichaam het gevolg zou zijn van het door haar verrichte goed en kwaad, kan men niet aannemen; want het is niet bewezen dat de ziel verbonden is met het lichaam en dus ook niet, dat hij goed of kwaad gedaan heeft, zoodat men door dit aan te nemen de eene onbewezen stelling op de andere doet rusten, terwijl de hypothese, dat van eeuwigheid af telkens het een uit het ander voortvloeit, niets anders is dan het aannemen van eene onafgebroken reeks van onbewezen stellingen. Bovendien zijn de handelingen niet met den geest verbonden, en kan dus deze reeds daarom onmogelijk het handelend subject zijn.

Haalt men nu hierbij het voorbeeld aan van een koning, die door zijne tegenwoordigheid alleen werkt (daar zijne dienaren zijne bevelen ten uitvoer brengen), dan antwoorden wij: Die vergelijking gaat niet op, want de koning kan op die wijze werken, omdat hij tot zijne dienaren in betrekking staat door hun loon te geven enz., maar voor het bestaan van eene soortgelijke betrekking tusschen den geest en het lichaam kan er geene oorzaak opgegeven worden. Hier berust de betrekking blijkbaar alleen op valsche inbeelding. Hiermede is de meening, dat de ziel eenige handeling zou volbrengen, weerlegd.

Maar nu zijn er nog anderen, die zeggen, dat de voorstelling van den geest, dat het lichaam enz., waarvan hij in werkelijkheid geheel afgescheiden is, tot hem behoort, niet eene dwaling is, maar eene overdrachtelijke uitdrukking. Dit is niet waar. Want van overdrachtelijk en eigenlijk kan alleen sprake zijn, waar het onderscheid tusschen twee dingen bekend is. Want wanneer iemand het onderscheid tusschen twee dingen kent, wanneer hij b. v. die bepaalde met manen enz. voorziene diersoort kent, waarop de naam en het begrip van leeuw in eigenlijken zin toepasselijk is, en verder een man, die de gewone eigenschappen van een leeuw, moed, wreedheid enz. heeft, en dan op dien man den naam en het begrip van leeuw toepast, dan is dat overdrachtelijk gebruik. Maar wanneer iemand het onderscheid tusschen twee dingen niet kennende, den naam en

het begrip van het een op het ander toepast, wanneer iemand b. v. in de schemering een paal ziende, op dien paal, daar hij de bijzondere kenmerken er van niet opmerkt, den naam en het begrip van mensch toepast of wanneer iemand, niet nauwkeurig toezieende, op parelmoer den naam en het begrip van zilver toepast, dan is dat eene dwaling en niet eene overdrachtelijke uitdrukking. Hoe zou derhalve de toepassing van den naam en het begrip van het ik op het samenstel van lichaam enz., die een gevolg is van verwarring van geest en niet-geest, eene overdrachtelijke uitdrukking mogen genoemd worden? En ook door de geleerden, die het onderscheid tusschen geest en niet-geest kennen, worden de namen en begrippen verward. Daarom is de toepassing van het begrip van het ik op het lichaam enz. bij hen, die het bestaan van een van het lichaam enz. onderscheiden geest aannemen, eene dwaling en niet eene overdrachtelijke uitdrukking.

Daar dus het gebonden zijn der ziel aan het lichaam op dwaling berust, is het bewezen, dat de wijze ook bij zijn leven reeds vrij is van het lichaam. Dit leert ook de schrift, waar zij, sprekende over den Brahma-kenner, zegt: «Zooals de afgestroopte slangenhuid dood nederligt in het nest, zoo ligt ook het lichaam daar, de levensgeest, vrij van het lichaam en onsterfelijk, is Brahma, is licht » (1); en elders: «Ogen hebbende is als zonder oogen, ooren hebbende als zonder ooren, stem hebbende als zonder stem, inwendigen zin hebbende als zonder inwendigen zin, adem hebbende als zonder adem». En ook in de overlevering wordt geleerd, dat de wijze tot het handelen volstrekt in geene betrekking staat. Daarom bestaat bij hem, die tot het inzicht is gekomen dat de geest Brahma is, de vroegere gebondenheid aan de eindige wereld niet meer en hij, bij wien zij nog bestaat, is nog niet tot dat inzicht gekomen. Dat gaat voorkomen op

Wat nu eindelijk nog gezegd is, dat op het leeren moet volgen nadenken en overpeinzen en dat daarom de Brahmaleer niet bestaat is van voorschriften en niet haar doel in zich zelve heeft, ook dat gaat niet op, want dat nadenken en overpeinzen heeft hetzelve ten doel. Alleen dan wanneer het Brahma, waart men tot begrippen er van gekomen was, tot iets anders moest worden aangewend, zou het afhankelijk zijn van voor-

(1) Upan. VI, 14, 4, 7.

schriften, maar dat is het geval niet: nadat men heeft geleerd, evenals het leeren, begrijpen ten doele van Brahma in de schrift niet geleerd als object om te begrijpen. Hiermede is bewezen, dat de zelf der Vedānta's de schrift kenbron is dat het als zelfstandig wordt voorgesteld.

En daar dit zoo is, kan ook de formule „onderzoek“, die eene afzonderlijke wetenschap gebruikt worden. Want was het object van het begrijpen, dan zou hiermede niet eene afzonderlijke plichtenleer beginnen en dan zou het aldus luiden: „Nu dus onderzoek der overeenkomst met het aphorisme: „Nu dus onderzoek der offers en van het doel van den menschelijke aanschouwing der eenheid van den geest, het voor in het programma der plichtenleer en formule: „Nu dus Brahma-onderzoek“, die wetenschap aankondigt, op hare plaats.

Daarom eindigen ook alle voorschriften en middelen in het begrip: „Ik ben Brahma“. Tot aanschouwing van den éénen geest is iets is, dat men moet afwenden of verwerven: kennismiddelen meer bestaan, daar er dan geen object kan kennen, noch object, dat gekend kan worden.

Zoo wordt er ook gezegd: Daar bij de overdrachtelijke en valsche ik de begrippen: „lichaam“ enz. vernietigd worden, kan er geen bestaan wanneer men weet: „Ik ben de geest, staande Brahma“. Vóórdat men den geest het kennende subject, maar hij zelf is het wordt, vrij van lijden en smet. Evenals de begrip van het ik op het lichaam geschiedt te zoodoort de in het dagelijksch leven bestaat slechts totdat de ware kennis van den geest

---

LEESTAFEL.

Beknopte Handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal, ten dienste van zendelingen en ambtenaren; door R. van Eck, zending op Bali. — Utrecht, Kemink en zoon; 1874.

Deze Handleiding die de Schryver met zooveel bescheidenheid van alle belangstellenden aanbiedt, begroeten we als de eerste poging om de Balineesche spraakkunst in hoofdtrekken bekend te maken. Achter de spraakkunst, die in 61 bladzijden behandeld wordt, volgt een leesboek, ook 61 bl. in omvang. 't Leesboek bevat stukken in proza en poëzie; brieven, een vonnis, een eed-formulier; verhalende gesichten, benevens korte ontteekeningen. De reden dat de Heer van Eck geen woordenlijstje aan de Handleiding heeft toegevoegd, zal wel daarin liggen dat hij 't boek niet te omvangryk wilde maken, en dat een enkele dier stukken reeds elders vertaald heeft. Ook vermenen wy dat hij bezig is met het vervaardigen van een Balineesche woordenboek.

Te recht doet de Schr. op bl. 2, vgg. uitkomen dat het Balineesch een mengsel is van ouder Javaansch en inheemsche bestanddeelen. Reeds Dr. van der Tuuk heeft in zyne «Brieven over Balineesch en Kawi,» die indertijd in deze Bydragen verschenen, dat gemengde karakter van de taal der Balineezen in tusschen gesteld. Van hetgeen de Schr. op bl. 3 als echt Balineesch opgeeft, byz. *tōdasih*, *ring*, *prahu*, zal nog wel tusschen en ander ontleend wezen; *ring* is bepaald oud-javaansch; zoo ook *tōdasih* en *prahu*, welk laatste in 't *Bhoma-kāwya* voorkomt.

Voor een «eigen letterschrift», zooals de Schr. zich op bl. 8 vermeldt, zouden we liever zeggen «eene enigszins afwijkende», want het Balineesche schrift lijkt meer op 't gewone Javaansch, dan 't Fransche op 't Hollandsche. Nu zal men

toch wel niet zeggen dat de Franschen een aunder lettersol bezigen. De spitse vorm van de Balineesche letters is natuurlijk gevolg van hun schrijfmateriaal. Eigenaardigheder spelling zijn natuurlijk geheel onafhankelijk van wat men nu letterschrift. Als men Balineesche teksten eenmaal gaat drukken zal men geen andere letters behoeven dan de Javaansche de letters. — We hebben bij deze kleinigheid langer stilgestaan omdat het van eenig belang is te doen uitkomen dat Balineesen en Javanen in hun schrift dezelfde afwijkingen vertoouen het op Java gebruikelijke omstreeks 1400 na Chr. Nog lang dien tijd moet er dus geestelijk verkeer bestaan hebben tusschen de uitgeweken Javanen en een deel althans der op Java aangeblevene. Het is niet waarschijnlijk dat de Islâm na den val van Majapahit zulke snelle vorderingen gemaakt heeft op het eiland Java, dat geloofshaat alle verkeer tusschen Bali en Java zou gestremd hebben.

Op bl. 93, Aanteekening 4, is eene misstelling ingesloten. De Çaka-jaartelling begint niet, zooals er gedrukt staat, vóór Christus, maar na Christus.

Wij hopen dat de Heer van Eck de werken die hij ons in handen heeft voorspoedig moge ten einde brengen, en in afwachting daarvan, zijn wij hem erkentelijk voor hetgeen hij door zijn Händleiding nu reeds heeft bijgedragen om de studie van het Balineesch te vereenvoudigen.

Leiden, Febr. '74

H. KERSTEN

KOLONIALE BIBLIOGRAPHIE (1).

I.

Dank zij het letterkundig verkeer dat het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië met buitenlandsche genootschappen onderhoudt, ziet het Instituut meermaals in het bezit gesteld van werken, die hier te lande weinig bekend zijn en waarvan de aanschaffing niet dan na eenige moeite en opofferingen gepaard gaat. Zoo werd zijne bibliotheek nog onlangs verrijkt met eene niet onbelangrijke zending van de North China Branch of the Royal Asiatic Society.

---

(1) Onder dezen titel stellen wij ons voor van tijd tot tijd verslag te geven van hetgeen op dit terrein wordt uitgegeven en nog kan en moet worden uitgegeven.

Society, waaronder een catalogus der boekery (¹), waarop wel met een paar woorden de aandacht mag gevestigd worden.

Die voor eenige jaren iets van de boekery van dezen tak der Royal Asiatic Society wilde weten of daarin nasporingen doen, kon in het Verslag van het Bestuur over het jaar 1865 eene gedrukte lijst van haren inhoud vinden; voorts was er in handschrift aanwezig een catalogus der boekverzameling van Alex. Wylie, terwijl het geheugen van den bibliothecaris den bezoekers eene gewenschte hulp aanbood. In de lang gevoelde behoefte aan een gedrukten catalogus werd onlangs door den bibliothecaris, Henri Cordier, voorzien.

In zijn voor ons liggenden arbeid is opgenomen en beschreven tegen het genootschap zelf verzameld heeft en de boekery van Alex. Wylie, "the nucleus", gelijk het heet, "of a good series of works on China", deze laatste, gevoegd bij den reeds aanwezigen staat, vormt eene verzameling van "standard works" over het Oosten ten getale van bijna 1.300 deelen. Onder dit getal, waaronder 718 van Wylie's bibliotheek, welke op de verscheidene vakken van wetenschap betrekking hebben, zijn niet te rekenen de 1.023 uitsluitend Chinesesche werken van dien aard en de geschriften van geleerde genootschappen en een aantal werken, welke een der meest omvangrijke deelen der reeks vormen. Van geringe beteekenis zijn de afdelingen, bevattende de werken over godsdienst, rechtsgeleerdheid, staatswetenschappen, oudkundige, wis-, natuur- en geneeskundige wetenschappen, wijsbegeerte en zedekunde, terwijl de vakken taal- en letterskonde, romans, dichtkunst en tooneel beter zijn vertegenwoordigd. Van deze rubrieken geldt inzonderheid wat H. Cordier niet oopent tot de geheele verzameling schreef: "However valuable this collection may be, its deficiency is very great; and it may be a volume which an Orientalist ought to find is sorely to be yearned through the pages of the Catalogue". Belangrijker dan degenen is de afdeling voor aardrijkskunde, reizen en geschiedenis, met 149 nummers, terwijl het getal werken in de overige genoemde vakken slechts 272 bedraagt.

De genoemde catalogus is systematisch ingericht met een alphabetisch index en een twaalftal bijlagen, waarvan de eene de

¹ *Annals of the Library of the North China Branch of the Royal Asiatic Society*, 1865, p. 12. — *Annals of the Library of Alex. Wylie Esq. Systematically classified by H. Cordier*, Shanghai 1873, in 30.

lijst der kaartenverzameling bevat, en de andere eene opsomming van 48 zoowel vertaalde als oorspronkelijke Chinese werken, waarvan het meerendceel ettelijke, enkele zelfs 100, 110, 120, 200 deelen bevatten. Bij de beschrijving van een overgroot getal werken worden soms uitvoerige aantekeningen gevoegd, waardoor de waarde van den Catalogus stijgt, vooral voor hen, die zich met de koloniale bibliographie bezig houden.

Met 't oog op het oord, waarin de North China Branch of the Royal Asiatic Society is gevestigd, is het licht verklaarbaar dat in zijne boekerij werken op China en Chinese toestanden betrekkelijk, de overhand hebben. Kan men uit den beschreven catalogus de waarde daarvan gemakkelijk bepalen: zelden werd er eene zoo rijke verzameling van geschriften over China aangeboden als die, welke een gedeelte uitmaakte van de bibliotheek van wijlen den geleerden G. Pauthier en den 16en December ll. te Parijs onder den hamer werd gebracht. Men behoeft slechts den verkoopcatalogus (¹), welke door den boekhandelaar der Aziatische genootschappen van Parijs, Calcutta, New-Haven en Shanghai, Ernest Leroux, is opgemaakt, te doorbladeren, om zich van den rijkdom der aangeboden bibliotheek te overtuigen. Op 89 bladzijden druks vindt men 364 nummers, systematisch geordend, opgegeven. Bij inzage daarvan is men inderdaad verlegen waaraan den voorrang te geven: aan de uitgaven der heilige boeken, o. a. de 13, 7, 5 King (Chi san king tchou sou, King ting tsi king, Ou king Ssé tsè chou), aan de werken der tien oude wijsgeeren, van Tchou-Hi, e. a., aan de juridische, geographische en historische geschriften, dan wel aan de prachtige beschrijving van het Keizerlijk Museum van Oudheden te Peking en andere werken van kunst en smaak, aan de uiterst zeldzame verzameling van Chinese woordenboeken, waarvan enkele zelfs in China bijna onvindbaar zijn (o. a. Ou tche yun fou), voorts chrestomathieën en encyclopedieën, of eindelijk aan den in Europa voor 't eerst ten verkoop aangeboden algemeenen catalogus van de rijke bibliotheek van Khien-Loung. Na de opsomming van deze en andere merkwaardige schatten volgt eene lijst van werken van Europeesche geleerden, van Gonçalvez, Premare, Fourmout, Callery, Rémsat, Wylie, Morrison, Medhurst, e. a., terwijl van de

(¹) Bibliothèque Chinoise. Catalogue des livres chinois composant la bibliothèque de feu M. G. Pauthier. Paris, 1873. in 8o.

handschriften, onder meer, de aandacht trekt het fransch-chineesch woordenboek van d'Incarville, te Peking bewerkt gedurende de jaren 1732—1752, 1,362 blz. in 4°., op 2 kolommen beschreven, en afkomstig van Sir Georges Staunton, die het zich te Peking had verschaft, waarheen hij het gezantschap van Lord Macartney bij den keizer Khien-Loong had vergezeld. Eveneens is voor den bespeler der Oostersche kerkgeschiedenis niet van belang ontbloot de verzameling zoowel van oorspronkelijke als afgeschreven stukken betreffende den strijd tusschen de Jezuiten en de Dominicanen in China omtrent de vereering door de Chinezen en van hunne voorouders en van Confucius.

Te recht mocht de auctionaris er op wijzen, dat de zoo beroemde boekery van Klaproth geene zulke kostbare werken bevatte als onderscheidene nummers van Pauthier's collectie, welke zelfs in de groote bibliotheken van Europa gemist worden. Het begreep dan ook bij de bewerking van den catalogus zich niet alleen te moeten bepalen tot eene eenvoudige opgave van de titels der werken, maar ze telkens ook met aantekeningen te verrijken. Daartoe was hij in staat gesteld door de ter zijne beschikking gestelde handchriftelijke beschrijving van Pauthier zelve van zijne voornaamste Chineesche werken, van die, welke hij naar de wereldtentoonstelling van 1867 had gezonden; waren enkele der aantekeningen door dien geleerde voor het *Journal Asiatique* bestemd, we vinden ze in den catalogus bij de werken, waarop ze betrekking hebben, in haar geheel in het licht gegeven, en wat voorts de aantekeningen betreft, welke behelst meerendeel der overige gecatalogiseerde werken zijn gevuld, is zyn ontleend aan vele niet onbelangrijke studien over Chinese bibliographie, aan de *Notes on Chinese literature* van A. Wylie, aan Landresse's *Catalogue de la Bibliotheque chinoise de Klaproth* en aan de talrijke bibliographische noten van Pauthier zelve, deels in de door hem uitgegeven werken, deels nog in handschrift achtergelaten.

Einde 3°. gaat aan den catalogus een levensbericht van G. Pauthier vooraf van de hand des heeren L. N. de Ricard, dat 20 bladzijden vult, en eene allernaauwkeurigste — tot dusver zeker de volledigste — lijst geeft van al de werken van den overigen geleerde gedurende zijne langdurige wetenschappelijke loopbaan, terwijl tevens in herinnering wordt gebracht het in het Juli-nummer 1873 van het *Journal Asiatique* voorkomend zinrijk onderzoek van L. Renan over Pauthier geveld.

Wij twijfelen er niet aan of door dit een en ander is aan Leroux's catalogus van Pauthier's bibliotheek, ook na den plaats gehad hebbeuden verkoop er van, eene blijvende waarde verzekerd. Zal de raadpleging er van voor Orientalisten goede diensten bewijzen, inzonderheid voor den bibliograaf kan zij eene niet geringe hulp aanbieden.

Zoo iemand, dan mag zeker deze laatste allerminst zich er over beklagen, dat zijn studievak in den laatsten tijd verwaarloosd wordt. Telkens worden hem min of meer belangrijke bouwstoffen geleverd. Ook in ons land. Nog onlangs door den boekhandelaar Martinus Nijhoff in den door hem uitgegeven *«Catalogus van boeken gedrukt in de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. 's Gravenhage, 1873. in 8o.»* Op de laatste bijvoeging zij vooral de aandacht gevestigd. Tot dusver bestond er geene lijst van in O. I. gedrukte werken. Vreemd genoeg! Veel en velerlei heeft daar in den loop des tijds het licht gezien. Eene vluchtige inzage van den catalogus geeft daarvan eenig denkbeeld. Men vindt er *«bij vele belangrijke werken, ook een aantal kleine minder beduidende brochures, verslagen van inrichtingen, enz.;»* ze zijn *«allen opgenomen voornamelijk om het bestaan dezer inrichtingen, enz., die hier te lande weinig of niet bekend zijn, te constateeren. Deze onbekendheid strekt zich intusschen ook uit over vele meer belangrijke werken hier voorkomende, en over een nog grooter aantal misschien die, in onze O. I. bezittingen gedrukt, hier niet voorkomen.»* Is die onbekendheid met veel wat de Indische pers geleverd heeft en levert na onze heerschappij van meer dan twee en een halve eeuw niet licht verschoonbaar, wij noemen het met den heer Nijhoff een gelukkig verschijnsel, dat *«in den laatsten tijd hierin wel eenige verbetering wordt waargenomen;»* en moet het wellicht worden toegegeven, dat, naar het schijnt, *«het meerendeel der schrijvers en uitgevers in onze overzeesche bezittingen er zeer weinig belang in stelt dat hunne uitgaven in het moederland bekend worden»,* het is onze plicht en roeping tevens de oorzaak van dat verschijnsel op te sporen, en mocht er misverstand zijn, het uit den weg te ruimen, met het ernstig streven onzerzijds om met alle ons ten dienste staande middelen te weten te komen, welk aandeel Indië aan de koloniale litteratuur heeft gehad en heeft.

Door de samenstelling van zijn catalogus heeft Martinus Nijhoff daarvoor eene welkome bijdrage geleverd. In alphabetische orde

worden ons 297 nummers van in Indie gedrukte werken aangeboden. Een beduidend cyfer, wanneer men let op 't feit, dat al de vermelde geschriften bij den boekhandelaar zelveu «voorhanden en voor de daarbij gestelde prijzen te bekomen» zijn. Het vertegenwoordigt echter 't behoefte wel geen nader betoog — slechts een gering deel van 't geen de Indische pers ons achtereenvolgens geschonken heeft en schenkt. Hiervan meer dan eenig ander overtuigd, wilde de heer Nyhoff dan ook zijn arbeid «beschouwd hebben als niet meer dan eene eerste proeve van Nederlandsch-Indische bibliographie.» Als zoodanig aanvaardten wij ze dankbaar; zij is eene bron voor hem, die voldoen wil aan een wensch, op de vervulling waarvan wij, reeds vijf jaren geleden, elders (1) met kracht hebben aangedrongen: het leveren namelijk eener koloniale bibliographie.

In afwachting, of liever ter voorbereiding daarvan zou een ander werk van groot nut zijn en tevens alleszins bereikbaar. Tot dusver bezitten we slechts eene aanwijzing van de schatten van enkele Indische boekeryen, zooals o. a. die van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en de Algemeene Secretarie, te Batavia, van het Departement van Koloniën, het Indisch Genootschap en het Koninklyk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I. hier te lande. Men verzamele de titels van al de koloniale geschriften dier instellingen, voege daarbij hetgeen in andere openbare bibliotheken, ook in die van letterkundige genootschappen en instellingen op het gebied der koloniale litteratuur wordt aangetroffen en verzegele dan een en ander in één goed geordenden catalogus. Daar echter de koloniale geschriften in de tot heden uitgegeven catalogi niet een bibliographisch oogpunt niet alleszins juist beschreven zijn, neme men liever voor zijn arbeid de verzameling der Koninklyke Bibliotheek of de boekery der Leidse Hoogeschool, tevens die der Ryksinstelling voor het onderwijs in de taale-, land- en volkenkunde, tot uitgangspunt; en wel eerst en voornamst om deze reden vooral, dat zij zoowel met opzigt tot de afzonderlyke werken als tot de brochuren-litteratuur en met sommige vakken, b. v. reizen, de geschiedenis der Compagnie, taal-, land- en volkenkunde, een tal van geschriften bevatten, die getrekkelijk schaarsch zijn en elders te vergeefs worden gezocht. De catalogiseering van de Indische afdeeling dezer rijke

verzamelingen ga vooraf: men raadplege voorts de schatten, die in andere boekerijen worden gevonden, en terwijl men hetgeen ook elders voorkomt met een bijzonder teeken aanwijst, beschrijve men het meerdere en vereenige het dan met 't reeds aanwezige te zijner tijd tot één geheel. Door zulk een catalogus of bibliographie zou men tot de wetenschap geraken, welke koloniale geschriften hier te lande en elders, bepaaldelijk in Indië, aanwezig zijn en waar zij geraadpleegd konden worden; tevens zou daardoor eene gelegenheid te meer worden aangeboden om den omvang der koloniale litteratuur te beoordeelen.

Den Haag, 2 Maart 1874.   DR. T. C. L. WIJNMALEN.

V A R I A.

Volgens mededeelingen der officieren van het Engelsch oorlogschip Basilisk is het Oostelijk uiteinde van Nieuw-Guinea geen samenhangende landpunt, gelijk op de kaarten wordt voorgesteld, maar bestaat het uit drie afzonderlijke eilanden, die door diepe straten van elkander gescheiden zijn en, naar die officieren van dat schip, de namen gekregen hebben van *Moresby*, *Hayter* en *Mourilyan*. De grond is rijk aan goud. De bevolking behoort tot het Maleisch-Polynesische ras, is goederdijg doch geheel onbeschaafd; zij kent het gebruik van ijzer niet, doch is zeer bedreven in den landbouw. Welke de producten van dien landbouw zijn wordt niet vermeld.

DE HOLLANDER.

AARDE OP NOESSA LAUT.

Onder bovenstaand opschrift wordt in de *Varia* der voorgaande Aflevering van dit Tijdschrift gevraagd of er van de aardsoort, daar Batu poang genoemd, iets meer bekend is dan dat zoo, volgens een brief van de Vergadering van Zeventien en van 29 Augustus 1729, gevonden wordt op Noessa laet achter de bergen Sila en Titawaai.

Reeds Vaentgen vermeldt die Batoe poan of poang, ook wel Batoe ampe genoemd; en vele anderen hebben dit na hem gedaan, zonder er echter veel nieuws van te berichten. Hij zegt in zyne beschrijving van Noessa laet: » In Sila en in Titaway graaft men zekere vette witte aarde, die veel naar den grijzen trekt en in t' water gesmolten zijnde, als zeep en een soort van terra siccata is. De inlandsche vrouwen houden er veel van etende die als de batoe poan; hoewel andere op de andere manier die weer verachten, omdat zij te vet en te slijmerig is. De uitdrakking » als de batoe poan » zoude schijnen aan

te duiden dat deze aardsoort iets anders is als de batoe poan; hij heeft deze laatste echter nergens vroeger vermeld, en uit de aanstonds bij te brengen plaats mag men afleiden dat ook hier werkelijk de batoe poan bedoeld is. Waarschijnlijk beteekent de uitdrukking "etende die als de batoe poan" hetzelfde als "etende die onder den naam van batoe poan."

In de beschrijving van Honimoa of Sapiroewa zegt hij: "Ook hier valt batoe poan in 't oostelijk deel van dit eiland, zijnde een graauwe steen die zacht is en die de inlandsche zwangere vrouwen zeer gaarne eten, nadat zij die eerst eenigen tijd in den rook hebben gehangen, daar zij zich vast inbeelden, dat zij dan blanke kinderen baren zullen, dat hen de meeste tijd geweldig ontschiet. Men wil dat de beste op Itawakka en Oelat valt en op Ouw mede, doch daar vertoont hij zich rood met wit gemengd, welke roodste stukken zij uitzoeken om hunne potten rood te verwen."

Over de ziekten der Amboneezen sprekende zegt Valentijn dat "de batoe poan ook goed is voor de buik- en bloedloop."

Latere schrijvers hebben hier, mij bekend, niets bijzonders bijgevoegd en het door de Kamer van Zeventienenvoorgenomen onderzoek is waarschijnlijk in den loop gebleven of de resultaten er van zijn niet gepubliceerd. Althans omtrent de bestanddeelen van de Batoe poan heb ik niets anders gevonden dan het schrale bericht van Dr. Bleeker, die haar, in zijne bekende *Reis*, een klei-aarde noemt, welke rijk aan infusoriën-insecten schijnt te zijn.

DE HOLLANDER.

I N H O U D.

	Blz
lijst der leden	V
bestuursvergadering, 15 Maart 1873	IX
bestuursvergadering, 12 April 1873	XIX
bestuursvergadering, 3 Mei 1873	XXII
algemeene vergadering, 12 April 1873	XXVI
verslag van den staat en de werkzaamheden over 1872	XXVIII
bestuursvergadering, 14 Juni 1873	XXXVII
bestuursvergadering, 5 Juli 1873	XLIII
bestuursvergadering, 20 September 1873	XLV
bestuursvergadering, 13 December 1873	LIV
bestuursvergadering, 14 Januari 1874	LV
afsluitende Verslag der commissie	1
de verbaale vormen in het Soendaneesch. Door G. GRASHUIS	4
de over de opschriften van Menangkabau op Su- matra. Door A. B. COHEN STUART. (Met Naachrift)	16
de over de Swaers. Raad van Indië, 1644. Door P. A. E.	35
de over de atie. Uitnoodiging tot het leveren van „Een his- torisch onderzoek naar den uitslag van de pogingen tot kolonisatie met Europeanen in onze Oost- en West-Indië of in andere tropische gewesten.”	68
de over de atie met Nederland. Kolonisatie met Nederlanders in de Oost- en West-Indië. Door A. D. VAN DER GON DRE	84
de over de roemante van een Sultan van Bantam. Medede- ling door J. J. MEISMA	152
de over de V van 't Bharata Yuddha in Kawi, met verta- ling en aantekeningen, door H. KERN	157
de over de atie over het opschrift van Pagger Roejong. Door EEN	185
de over de atie van de wettelijke verordeningen op Bali gebruikelijk. Door H. KERN	211

